

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ**

**ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ
ҲУҚУҚИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ
халқаро илмий-амалий
конференция материаллари
Т Ў П Л А М И**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ГРАЖДАНСКОГО
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА
СБОРНИК
международной научно-практической
конференции**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ**

**ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

халқаро илмий-амалий конференция
материаллари
Т Ў П Л А М И

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКОГО
ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА**

СБОРНИК
международной научно-практической
конференции

Тошкент – 2024

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари

халқаро илмий-амалий конференция материаллари
Т Ў П Л А М И

Актуальные проблемы гражданского процессуального права

СБОРНИК

международной научно-практической конференции

УЎК: 347.1

ББК: 67.410

Мазкур тўплам Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси Кенгашининг 2024 йил 26 февралдаги 2-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари” халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами/ Масъул муҳаррирлар ю.ф.д., проф. М.М. Мамасиддиқов, ю.ф.ф.д. (PhD), доц. Ш.И.Шайзаков. –Т.: “LESSON PRESS”. 2024. – 541 б.

Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. **М.М. Мамасиддиқов**
ю.ф.ф.д. (PhD), доц **Ш.И.Шайзаков**

Тўпламда 2024 йил 26 январь куни Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза қилиш академиясида бўлиб ўтган **“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари”** мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари ўрин олган. Унда фуқаролик процессуал ҳуқуқининг истиқболлари, фуқаролик ва иқтисодий суд ишларини юритиш принципларини қўллашнинг айрим масалалари, фуқаролик судлов фаолиятида процессуал ҳужжатлар институтининг назарий ва амалий таҳлили, фуқаролик ишларида тарафларни яраштиришда суднинг роли, суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишнинг янги тартиби, ташқи иқтисодий фаолиятда низоларни ҳал қилиш, низоларни муқобил ҳал этишнинг конституциявий асослари, процессуал ҳуқуқий доктринада низоларни онлайн ҳал қилишнинг айрим масалалари, фуқаролик суд ишларини юритиш иштирокчилари ва уларнинг процессуал ҳуқуқий мақоми, фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг долзарб масалалари, хорижий давлатлар фуқаролик процессуал қонунчилигининг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили каби қатор долзарб масалалар бўйича Ўзбекистон, Қозоғистон Республикаси ва Россия Федерациясининг юридик фанлар соҳасида кўзга кўринган етук олимлари, профессор-ўқитувчилари, мустақил изланувчилар, докторант ва бошқа ёш олимларнинг мақола ва тезислари ўз ифодасини топган.

Тўплам фан ва таълим соҳасини бошқаришга ваколатли давлат органлари, юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ мутасадди ташкилотлар, хусусан, суд, прокуратура, адвокатура ходимлари, ҳуқуқшунослик йўналишидаги олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, докторантлар, мустақил изланувчилар, магистрлар ҳамда ушбу масалаларга қизиқувчи мутахассислар ва кенг жамоатчилик учун мўлжалланган.

Мазкур тўпламга киритилган материалларнинг мазмуни, ундаги статистик ва бошқа маълумотлар, меъёрий ҳужжатлар санасининг тўғрилигига ҳамда танқидий фикр-мулоҳазаларга муаллифларнинг ўзлари масъулдир.

© Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси, 2024

САЛОМ ИСМАТОВИЧ САМАДОВ -
Ўзбекистон Республикаси Бош
прокурори ўринбосари, 3-даражали
Давлат адлия маслаҳатчиси,
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
бошлиғи в.в.б.

КИРИШ СЎЗИ

Ассалому алайкум ҳурматли меҳмонлар, азиз устозлар!

Аввало барчангизни бугунги **“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари”** мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияда Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясида кўриб турганимиздан хурсандмиз.

Сўзимни олдида конференция ишида бевосита иштирок этаётган меҳмонларимизга, жумладан,

1. Ўзбекистон Республикаси Олий суди;
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди;
3. Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши;
4. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси;
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Фуқаролар ва юридик шахслар мурожаатларини кўриб чиқиш бўлими;
6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти;
7. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази;
8. Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби;
9. Тошкент давлат юридик университети;
10. Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети;
11. Юристлар малакасини ошириш маркази;
12. Ангрен университети вакиллари ҳамда муҳтарам устозларга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Ундан ташқари, хорижий ҳамкорларимиз, конференция ишида онлайн иштирок этаётган Россия Федерацияси Прокуратураси университети; Қозоғистон Республикаси Одил судлов академияси ҳамда Ауезов номидаги Жанубий-Қозоғистон университети профессор-ўқитувчилари, экспертларига алоҳида миннатдорчилигимни билдираман.

Барчамизга маълумки, бугунги кунда мамлакатимизда Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида инсон қадрини улуғлаш, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқариш, халқимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш, турмуш фаровонлигини ошириш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Айтиб ўтиш лозимки, муҳтарам Юртбошимизнинг бевосита ташаббуси билан Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси ташкил этилганига кўп вақт бўлмаган бўлса-да, Академия ўқув-педагогик жараён билан бирга илмий соҳада ҳам катта натижаларга эришмоқда.

Ҳозирги кунда Академиямизда 4 та ихтисослик бўйича илмий даражалар берувчи доимий Илмий кенгаш фаолият юритаётган бўлса, яна 4 та ихтисослик бўйича, шу жумладан “12.00.04 - Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация” ихтисослиги бўйича бир марталик Илмий кенгаш фаолиятига рухсат берилган.

Айни вақтда Академиямизда 19 нафар суд, прокуратура ва адлия органлари ходимлари “12.00.04 - Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация” ихтисослиги бўйича диссертация тадқиқоти устида иш олиб бормоқда. Шунингдек, биргина 2023 йилнинг ўзида 3 нафар Академиямиз мустақил изланувчилари - прокуратура органлари ходимлари ушбу ихтисослик бўйича диссертация ишини муваффақиятли ҳимоя қилдилар ва юридик фанлар бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олишга эришдилар.

Шунингдек, Академиямизнинг бакалавр ва магистрларига прокурор назорати фани предмети доирасида бевосита “Фуқаролик процессуал ҳуқуқи” ва “Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари” фанлари ўқитилмоқда.

Айнан илмий ва амалий тадқиқотлар олиб бориш, халқаро илмий-амалий конференциялар ташкил қилиш ва ўтказиш натижасида олинган хулоса ва таклифлар, ўйлайманки, фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани ва амалиёти соҳасидаги муаммоларни бартараф қилиш, фанимиз олдидаги долзарб илмий муаммоларни ҳал қилишга замин яратади.

Ҳурматли халқаро илмий-амалий конференция иштирокчилари!

Рухсатингиз билан конференция ишига омад тилаш баробарида келгусида ҳам ўзаро ҳамкорлигимиз давом этишига тилакдошман.

ОМОНБОЙ ОКЮЛОВ -

ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси профессори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Давлат ва ҳуқуқ институти бош илмий ходими, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, юридик фанлари доктори, профессор

СУД ОРҚАЛИ ҲИМОЯЛАНИШ ҲУҚУҚИ: ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР, КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАР, МОДДИЙ ВА ПРОЦЕССУАЛ ҚОНУНЛАР УЙҒУНЛИГИ

Аннотация: Мазкур илмий мақолада суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи бўйича халқаро стандартлар, Ўзбекистон Республикасининг янгиланган Конституцияси, моддий ва процессуал қонунлари ўртасида мувофиқлик даражаси таҳлил этилади. Муаллиф суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи, унинг элементларини, таркибий қисмларда мазмунини очиқ беришга интилади. Айрим қонунлардаги зиддиятларни кўрсатиб, уларни бартараф этиш бўйича ечимлар таклиф этади.

Калит сўзлар: Конституция, суд ҳокимияти, одил судлов, суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, ғайриқонуний норматив ҳужжат, ҳуқуқий ҳимоя усуллари, ўзини-ўзи ҳимоя қилиш.

Annotation: This scientific article conducts an analysis of the level of compliance between the content of international standards and the revised Constitution of the Republic of Uzbekistan, as well as substantive and procedural laws. The author attempts to elucidate the content of the right to legal defense, its elements, and constituent parts. By identifying collisions between individual laws, the author proposes scientific solutions for their elimination.

Keywords: Constitution, judicial authority, justice, right to legal defense, human rights and freedoms, unlawful regulatory acts, methods of legal protection, self-defense.

Аннотация: В настоящей научной статье анализируется уровень соответствия содержания международных стандартов и обновлённой Конституции Республики Узбекистан материальных и процессуальных законов. Автор пытается раскрыть содержание права на судебной защиты, её элементов и составных частей. Выявляя коллизии между отдельными законами, предлагает научные решения в их устранении.

Ключевые слова: Конституция, судебная власть, правосудие, право на судебную защиту, права и свобода человека, незаконные нормативные акты, способы правовой защиты, самозащита.

Суд орқали ҳимояланиш, судга мурожаат қилиш ҳуқуқи инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширилишини, муҳофаза этилишини таъминловчи муҳим юридик кафолат ҳисобланади. У Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 8-моддасида қўйидагича мазмунда мужассамлантирилган: “Ҳар бир инсон, мабодо унинг конституция ёки қонун томондан мустаҳкамланган асосий ҳуқуқлари бузилгудек бўлса,

нуфузли миллий судлар томонидан ўз ҳуқуқларини самарали тарзда тикланиши ҳуқуқига эгадир”.¹

1966 йил 16 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт”нинг 2-моддаси 3-бандида судга мурожаат қилиш ҳуқуқи мазмуни янада кенгроқ очиб берилган. Унга кўра ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз зиммасига қуйидаги мажбуриятларни олади:

А) ушбу пактда ҳуқуқлари, эркинликлари белгилаб қўйилган шахснинг шу ҳуқуқлари, эркинликлари бузилгудай бўлса, унга ҳуқуқий муҳофазани самарали воситалар билан таъминланиши, ҳатто бу бузилишлар расмий мақомда ҳаракат қилган кишилар томонидан бузилган бўлса ҳам, ана шундай муҳофазани таъминлаш;

В) ҳуқуқий муҳофаза талаб қилаётган ҳар қандай шахс учун ана шундай муҳофаза ҳуқуқи нуфузли суд, маъмурий ҳокимият ёки бошқа қонунчилик ҳокимияти томонидан ёхуд давлатнинг ҳуқуқий тизимида назарда тутилган бошқа ҳар қандай нуфузли орган томонидан белгилаб қўйилишини таъминлаш ва суд орқали ҳимоя имкониятларини кенгайтириш;

С) ҳуқуқий муҳофаза воситалари берилган ҳолларда нуфузли ҳокимият томонидан буларни ижро этилишини таъминлаш.

Шуни эътироф этиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг аввалги таҳририда ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (44-модда) деб белгиланган эди. Моҳиятан олганда ушбу норма инсон ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро стандартларига мувофиқ бўлса ҳам, бироқ унинг барча таркибий қисмларини ўзида ифодаламаган эди. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида судга мурожаат қилиш ҳуқуқи ўзининг бутун мазмун-моҳияти бўйича “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси” ва “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт” талабларига тўлиқ мослаштирилди. Конституциянинг 55-моддасига кўра “Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда таъқиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли” эканлиги белгилаб қўйилган. Ҳозирга қадар мавжуд ҳимоя усуллари орасида энг тезкор, самарали усул бу - ўзини-ўзи ҳимоя қилиш усули ҳисобланади. Конституциянинг юқоридаги нормаси ўзини-ўзи ҳимоя қилиш усулини ҳам қамраб олганлиги сабабли, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш усул, воситалари тизимини янада бойитди. Айти пайтда судга мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳам мазмунан бойитилди ва кенгайтирилди. Бунга кўра, биринчидан, ҳар бир субъект ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. -Тошкент. Адолат. 1998 й.

кафолатланди. Иккинчидан, ҳар бир субъект давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳам белгиланди, ҳам кафолатланди. Учинчидан, барча субъектлар бузилган ҳуқуқ ва эркинликларни тиклаш учун қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда холис суд томонидан кўриб чиқиш ҳуқуқи белгилаб қўйилди ва кафолатланди.

Ушбу юридик кафолатлар мамлакатимизда мавжуд суд тизими, одил судловни амалга оширишни процессуал ва моддий ҳуқуқий асослари билан таъминланган институтчионал кафолат ҳисобланади. Ушбу институтчионал тизим моддий ҳуқуқий ва процессуал ҳуқуқий қонунчилик тизими асосида иш кўради.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси, у Бирлашган миллатлар ташкилоти ва бошқа қатор халқаро, минтақавий ташкилотлар фаолиятида ўз ўрнига эга.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддаси тўртинчи қисмида “Ҳар ким Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига ва халқаро шартномаларига мувофиқ, агар давлатнинг ҳуқуқий ҳимояга доир барча ички воситаларидан фойдаланиб бўлинган бўлса, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органларга мурожаат этишга ҳақли” эканлиги белгиланган. Бу ўринда савол туғилиши табиий: Ушбу норма Конституциянинг 1-моддасидаги Ўзбекистон Республикасининг суверен давлат эканлиги тўғрисидаги ва 130-моддасидаги Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилиши тўғрисидаги нормаларга қай даражада мувофиқ. Бунга жавобан шуни таъкидлаш ўринлики, Конституциянинг 55-моддаси тўртинчи қисми ҳеч қандай ҳуқуқий коллизияни вужудга келтирмайди. Чунки, халқаро органларга мурожаат этувчи субъект Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига ва Ўзбекистон Республикаси иштирок этган, ратификация қилган халқаро шартномаларга мувофиқ мурожаат қилади. Бунда ҳар қандай халқаро органга эмас, балки инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органларга мурожаат қилинади. Ушбу халқаро органлар ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва у иштирок этган, ратификация қилган халқаро шартномаларга мувофиқ иш кўради. Албатта, бунда Ўзбекистон Республикаси суд органлари томонидан чиқарилган айрим ҳужжатлар бекор қилиниши, ўзгартирилиши мумкин. Бу ҳолат Ўзбекистондаги суд тизими ва ҳокимияти мавқеъини камситмайди. Чунки, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органга бундай ваколат Ўзбекистон Республикаси Конституцияси томонидан тақдим этилмоқда. Конституциянинг 15-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатнинг бутун

худудидида олий юридик кучга эга, тўғридан-тўғри амал қилади ва ягона ҳуқуқий маконнинг асосини ташкил этади.

Судга мурожаат қилиш, суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқининг мазмунида шахснинг ҳуқуқи, эркинликлари ва қонуний манфаатлари ётади. Конституциянинг 55-моддаси учинчи қисмида давлат органларининг бошқа ташкилотларнинг қонунга хилоф қарорлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи тўғрисида сўз боради. Илмий адабиётларда мунозара масалаларидан бири давлат органи томонидан қабул қилинган норматив ҳужжат унинг устидан судга шикоят қилаётган субъектни ҳуқуқини бузган бўлиши шартми ёки йўқми деган масала ва бу масала бўйича бутун дунёда икки хил ёндашув мавжуд. Биринчи ёндашув “*aktio popularis*”, унга кўра ҳар қандай субъект ҳар қандай ғайриқонуний норматив ҳужжат устидан судга шикоят беришга ҳақли, бунда унинг ҳуқуқ ва эркинликларига дахл этганлик талаб этилмайди. Иккинчи ёндашув “*quasi aktio popularis*” бўлиб, бунда ғайриқонуний норматив ҳужжат устидан судга шикоят қилаётган шахс бунда унинг қандай ҳуқуқи ёки қонуний манфаати бузилганлигини исботлаб бериши лозим. Бундай ёндашувнинг ҳам икки тури мавжуд. Биринчи тури абстракт, зиддиятли шакл бўлиб, бунга асосан ғайриқонуний норматив ҳужжат мурожаат қилаётган субъектнинг ҳуқуқини бузиши мумкин ёки бузганлиги тахмин қилинади. Иккинчи тури норматив-ҳуқуқий шакл ҳисобланиб, бунда шахснинг ҳуқуқи бузилганлиги фактик ҳолатлари мавжуд бўлиши талаб этилади.¹

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида судларга мурожаат қилиш ҳуқуқи шикоятларнинг асослилиги ва мақбуллиги мезонларини қонунчиликда белгилаш орқали муайян маънода чекланмоқда. Кўп муаллифлар буни агар шундай чекловлар бўлмаса асоссиз шикоятлар кўпайиб кетиши, одил судловга бўлган ҳуқуқни суиистеъмол қилиниши, судлар иш юкламасининг асоссиз ошиши каби асослар билан важ келтирмоқдалар.²

Албатта, юқоридаги муаллифлар важларида муайян мантиқий асос бор, бироқ инсон ижтимоий мавжудот, унинг хусусий манфаатлари билан бирга ижтимоий манфаатлари ҳам мавжуд. Муайян ҳолатларда уни қулай ва хотиржам яшаши учун муайян атроф муҳит талаб этилади. Кейинги пайтларда кишиларда ижтимоий манфаатни англаб етиш даражаси ўсмоқда. Улар янги қурилишлар учун дарахтларни кесиш, боғларни тугатиш, инфратузилма объектларини яратмасдан туриб янги қурилишлар қилиш ҳақидаги қарорларга нисбатан жиддий эътироз билдирмоқдалар ва судларга шикоят билан чиқмоқдалар. Бироқ

¹ Гофуров А.Б. Ўзбекистонда Конституциявий назорат: тарихий ривожланиш тенденциялари. -Тошкент. 2002. -Б. 27-28.

² Морокко Н.А. Определения критериев допустимости жалобы в конституционный суд РФ на нарушении конституционных прав и свобод человека и гражданина // Современное право. 2008. -№6. – 24 б.; Гофуров А.Б. Ўша асар. -Б. 34-35.

судларда ҳали ҳам норматив ҳужжат ғайриқонуний деб топилиш мезонлари тизмида бевосита фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишининг фактик ҳолатлари мавжуд бўлиши тўғрисида қатъий мезонлар мавжуд. Масалан, Мирзо Улуғбек туманида истиқомат қилувчи фуқаро Сирғали туманида дарахтларни кесилиш фактига нисбатан судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга ошириши ҳар доим ҳам реал натижа беравермайди. Бироқ, фикримизча, норматив ҳужжатларни ғайриқонуний деб топишда “*aktio popularis*” ёндашувини қатъий жорий этмоқ лозим ва бу процессуал қонунларда батафсил ўз ифодасини топиши мақсадга мувофиқдир.

Судга мурожаат қилиш ҳуқуқи субъектлар доираси бўйича процессуал қонунларда ва моддий ҳуқуқий қонунларда муайян коллизиялар мавжуд. Масалан, ФПКнинг 3-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш кафолатланади.

Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунчиликда белгиланган тартибда фуқаролик ишлари бўйича судга (судга) мурожаат қилишга ҳақли. Бироқ, Фуқаролик кодексининг баъзи нормаларида тегишли талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси чеклаб қўйилган. Низоли битимни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги талабни Фуқаролик кодексида кўрсатилган шахслар қўйишлари мумкин. Ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим ҳақиқий эмаслигининг оқибатларини қўлланиш тўғрисидаги талабни ҳар қандай манфаатдор шахс қўйиши мумкин. Суд бундай оқибатларни ўз ташаббуси билан қўллашга ҳақли (ФКнинг 113-моддси).

Юқоридан кўриниб турибдики, низоли битимлар бўйича уларни ҳақиқий эмаслиги бўйича судга талаб билан фақат Фуқаролик кодексида белгилаб қўйилган шахсларгина мурожаат қилишлари мумкин. ФПКнинг 3-моддаси судга мурожаат қилиш ҳуқуқини умумий универсал ҳуқуқ маъносида талқин этса, Фуқаролик кодекси низоли битимлар бўйича бундай ҳуқуқ махсус субъектларга тегишли эканлигини белгилайди. Албатта бунда Фуқаролик кодекси хусусий ишларга бирон бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашишга йўл қўймаслиги (ФКнинг 1-моддаси) принципидан келиб чиқади. Бу ўринда ФПКнинг 3-моддасини аниқлик даражаси юқори эмаслигини гувоҳи бўламиз. Бу эса процессуал қонунларни таҳририй жиҳатдан такомиллаштириш зарурати борлигидан далолат беради.

**МАМАСИДДИКОВ МУЗАФФАРЖОН
МУСАЖОНОВИЧ -**

Заместитель начальника
Правоохранительной академии
Республики Узбекистан, доктор
юридических наук, профессор

**ПЕРСПЕКТИВЫ ГРАЖДАНСКОГО ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
(тезис)**

Гражданское процессуальное право, будучи важной отраслью права, рассматривается как юридическая наука, изучающая институт правосудия как отдельный вид государственно-правовой деятельности, определяющая пути его развития и дальнейшего совершенствования в целях полноценного и эффективного служения обществу.

Ведь без помощи и поддержки науки гражданского процессуального права невозможно правильно понять сущность правосудия и обеспечить его полноценное осуществление, а также всеобъемлющее соблюдение судами правил, возникающих при отправлении правосудия.

Наука гражданского процессуального права Республики Узбекистан, являясь одной из основных и важнейших отраслей юридических наук, призвана обеспечивать права и свободы человека, закрепленные в новой Конституции Республики Узбекистан, укреплять законность и правопорядок в обществе, способствовать обеспечению мира и национального согласия между гражданами, повышать правовую культуру граждан, развивать законодательство и повышать эффективность его применения на практике.

Наука гражданского процессуального права также служит укреплению нашей независимости, ускорению широкомасштабных экономических и судебно-правовых реформ, проводимых в нашем обществе, укреплению авторитета судебной власти как важнейшей гарантии эффективной защиты прав и свобод человека и его законных интересов, повышению их роли в построении гуманного демократического правового государства и сильного гражданского общества.

Анализ защищенных диссертационных работ по юридическим наукам с момента обретения нашей страной независимости до наших дней показывает, что за почти 33 года по специальности 12.00.04 – «Гражданское процессуальное право. Экономическое процессуальное право. Арбитражный процесс и медиация» защитились **6 докторов наук**

(DSc) (Ш.Шорахметов, Э.Эгамбердиев, М.Мамасиддинов, З.Эсанова, О.Пирматов ва А.Хакбердиев) и 19 докторов философии (PhD), из которых 2 доктора наук и 12 докторов философии защитились в течение последних 3 - 4 лет.

В настоящее время количество самостоятельных соискателей, выбравших диссертационные темы и занимающихся исследова-тельской работой в рамках этой специальности, достигло 19 человек только в одной Правоохранительной академии Республики Узбекистан, из них 4 соискателя ученой степени DSc. В ТГЮУ этот показатель составляет 2 докторанта, 10 самостоятельных соискателей, в Высшей школе судей научно-исследовательской работой по данной специальности занимаются 3 докторанта и 18 самостоятельных соискателей, а в Университете общественной безопасности исследовательской работой по данной специальности занимается 1 самостоятельный соискатель. Таким образом, в настоящее время в нашей стране над диссертационными работами по специальности 12.00.04 – «Гражданское процессуальное право. Экономическое процессуальное право. Арбитражный процесс и медиация» работают **44 самостоятельных соискателя и 5 докторантов базовой докторантуры.**

Говоря кратко о насущных проблемах, стоящих перед современной наукой гражданского процессуального права, и их решениях, мы вновь сочли необходимым указать:

1) Работа по проведению углубленных фундаментальных исследований в области гражданского процессуального права не является востребованной. Действительно, ряд юристов признают в своих работах, что в современной теории права гражданское процессуальное право является фундаментально-базовой и специализированной отраслью права.

В целях активизации такой исследовательской работы необходимо активизировать работу по представлению научных проектов Агентству инновационного развития, являющемуся единственным заказчиком государственных научно-технических программ и проектов, реализуемых научно-исследовательскими, образовательными и другими учреждениями, и координировать деятельность и взаимодействие участвующих в ней учреждений.

2) Необходимо усилить взаимодействие науки гражданского процессуального права и теории процессуального права с практикой. В частности, необходимо создать возможности для укрепления тесных связей ученых по данной специальности с Верховным судом и Генеральной прокуратурой Республики Узбекистан (например, регулярное привлечение профессорско-преподавательского состава кафедр Гражданского процессуального и экономического процессуального права Правоохранительной академии, ТГЮУ, Высшей школы судей, Центра повышения квалификации юристов к работе в

экспертной группе Верховного суда, Высшего судейского совета и Генеральной прокуратуры или прием в члены Научно-консультативного совета Верховного суда; создание Научно-консультативного совета, специализирующегося на рассмотрении таких вопросов, как рассмотрение материалов по обобщению правоприменительной практики, дача рекомендаций по вопросам применения законодательства, а также разработка проектов нормативно-правовых актов в Высшем судейском совете и Генеральной прокуратуре, а также привлечение в этот совет ученых-юристов).

3) Необходимо создать правовые основы для расширения и обеспечения доступа профессорско-преподавательского состава к статистико-аналитическим информационным ресурсам Высшего судейского совета, Генеральной прокуратуры и Верховного суда Республики Узбекистан. В связи с этим необходимо в дальнейшем включить в программу дисциплины «гражданское процессуальное право» тему под названием «судебная статистика по гражданским делам».

4) Исходя из опыта других зарубежных стран, необходимо создание отдельного журнала «Гражданский и экономический процесс» и регулярное издание в нем серий статей, материалов круглых столов, материалов научно-практических конференций и т.д., посвященных актуальным научно-практическим вопросам гражданского и экономического процесса. Необходимо организовать публикацию в журнале научных трудов профессорско-преподавательского состава юридических вузов и научно-исследовательских учреждений, судей Верховного суда Республики Узбекистан, представителей Генеральной прокуратуры и правоохранительных органов, исследователей и студентов.

5) Необходимо организовать в юридических высших учебных заведениях специальный курс «Актуальные проблемы гражданского процессуального права», а также включить его в учебный план по подготовке магистров юридических вузов.

6) Необходимо создать постоянно действующую Координационную группу, состоящую из ученых-юристов и исследователей, ведущих научно-исследовательскую работу по гражданскому процессуальному праву нашей страны, для подготовки учебника под названием «Актуальные проблемы науки гражданского процессуального права».

7) Становится невозможным комплексное исследование проблем арбитражного процесса и медиации без проведения совместных исследований с другими смежными специальностями. Особенно в последние годы использование возможностей искусственного интеллекта в гражданском судопроизводстве, предотвращение кибератак на судебные доказательства и другие важные документы, выявление и устранение бюрократических и коррупционных норм в

гражданском процессуальном законодательстве и т.п., позволяет детально изучать и находить решения актуальных вопросов только на основе комплексного и межотраслевого подхода.

Что для этого нужно сделать?

Известно, что только в одной отрасли юридической науки в нашей стране насчитывается 14 специальностей, большое количество специализаций приводит к узкому кругу тем диссертационного исследования, отсутствию межотраслевых подходов, возникновению «барьера» между отраслями права и их разграничению, а при комплексном предмете диссертации - к организации защиты по двум специальностям. Такой «узкий» подход приводит к предвзятому, ошибочному пониманию анализируемых вопросов без учета их взаимосвязи и, как следствие, к тому, что в исследовательской работе не только дается неверная оценка сущности общественных явлений, но и выдвигаются ошибочные предложения по совершенствованию законодательства.

Поэтому, на наш взгляд, перед Экспертным советом при ВАК Республики Узбекистан и всем научным сообществом актуален вопрос разработки номенклатуры новых научных специальностей. С этой целью, например, в юридической науке предлагается обобщить научные специальности и разделить их на следующие пять важных областей:

- **Теоретико-исторические юридические науки;**
- **Общественно-правовые (государственно-правовые) дисциплины;**
- **Частноправовые (цивилистические) дисциплины;**
- **Уголовно-правовые науки;**
- **Направление международно-правовых наук.**

Обобщение и расширение смежных специальностей той или иной отрасли (секторов) науки, в свою очередь, открывает исследователям дверь к дополнительным возможностям, создается «пространство исследований», позволяющее им комплексно, всесторонне исследовать вопрос, не ограничиваясь рамками специальности. Тогда не останется места таким возражениям, как: «работа интересна, но не вписывается в шифр специальности», которые высказываются при защите большинства диссертаций.

ЭСАНОВА ЗАМИРА НОРМУРОТОВНА -
ТДЮУ Фуқаролик процессуал ва
иқтисодий процессуал ҳуқуқи
кафедраси профессори, Ўзбекистонда
хизмат кўрсатган юрист, юридик
фанлари доктори, профессор

ФУҚАРОЛИК СУДЛОВ ФАОЛИЯТИДА ПРОЦЕССУАЛ ҲУЖЖАТЛАР ИНСТИТУТИ: НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ТАҲЛИЛ

Аннотация: мазкур мақолада янги Ўзбекистон шароитида фуқаролик судлари олдига қўйилган вазифалар, фуқаролик процессуал ҳуқуқида суд ҳужжатлари институти, суд ҳужжатлари таърифи ва таснифи, фуқаролик процессуал қонунчилигида мазкур институтларга киритилган янгиликлар, уларнинг тавсифи, суд ҳужжатларининг назарий ва амалий жиҳатлари, уларни амалиётда қўллаш хусусиятлари, шунингдек соҳада келиб чиқаётган муаммолар ва уларнинг ечимига доир фикр-мулоҳазалар, мавзуга оид фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга доир тақлиф-тавсиялар ўрин олган.

Таянч сўзлар: фуқаролик процессуал ҳуқуқи, суд фаолияти, судья, процессуал фаолият, процессуал адолат, процессуал институт, процессуал ҳаракат, принцип, процессуал ҳужжат, суднинг ҳал қилув қарори, ажрим, суд буйруғи, қарор, суд баённомаси.

Аннотация: В данной статье рассматриваются обязанности гражданских судов в условиях нового Узбекистана, институт судебных документов в гражданском процессуальном праве, определение и классификация судебных документов, новации, вносимые в эти институты в гражданском процессуальном законодательстве, включены их описание, теоретические и практические аспекты судебных документов, особенности их применения на практике, а также мнения о возникающих в области проблемах и их решениях, предложения по совершенствованию гражданских процессуальных правовых документов, связанных с данной темой.

Ключевые слова: гражданское процессуальное право, судебная деятельность, судья, процессуальная деятельность, процессуальная справедливость, процессуальный институт, процессуальное действие, принцип, процессуальный документ, решение суда, приговор, судебный приказ, постановление, протокол суда.

Abstract: This article discusses the responsibilities of civil courts in the conditions of new Uzbekistan, the institution of judicial documents in civil procedural law, the definition and classification of judicial documents, innovations introduced into these institutions in civil procedural legislation, their description, theoretical and practical aspects of judicial documents are included, features of their application in practice, as well as opinions on problems arising in the area and their solutions, proposals for improving civil procedural legal documents related to this topic.

Key words: civil procedural law, judicial activity, judge, procedural activity, procedural justice, procedural institution, procedural action, principle, procedural document, court decision, sentence, court order, resolution, court record.

КИРИШ. Сўнгги йилларда дунё миқёсида, жумладан юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар фуқаролик судлари амалиётини ҳам четлаб ўтмади. Барча жабҳада юз бераётган янгиликлар фуқаролик процессуал ҳуқуқи назариясини, амалиётини ҳамда бу соҳадаги илмий тадқиқотлар доирасини янада кенгайтиришга ва такомиллаштиришга хизмат қилмоқда. Бу борада янги қонун ҳужжатлари қабул қилинишига, амалдаги қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилишига, янги тадқиқотлар амалга оширилишига, янги процессуал институтларнинг вужудга келишига, янги нормалар пайдо бўлишига ва уларнинг амалиётга жорий этилишига замин яратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ҳамда фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари” номли Х-боби, хусусан 54-моддасига кўра, “Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлатнинг олий мақсадидир. Давлат инсон ҳамда фуқаронинг Конституция ва қонунларда мустақамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди”. Жумладан, Конституциянинг 55-моддасида “Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли. Ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 7 декабрдаги Конституциянинг 31 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон халқига байрам табригида “Барча ислохотларимизда инсон ва унинг манфаатлари марказий ўринда туриши ва халқимиз фаровонлиги ҳамда қулай ҳаёт кечиришини таъминлаш давлат органлари учун бош мақсад бўлиши лозим”лиги¹ алоҳида таъкидланди.

Маърузада “Конституция ва қонун устунлиги тамойили – бу барқарор тараққиётнинг асосий мезони. Сўнгги йилларда барча ислохотларимизни айна шу тамойил асосида амалга оширдик. Биз инсон қадр-қиммати ва манфаатларини таъминлаш бўйича бошлаган ислохотларимизни янги конституциявий маконда янада қатъий давом эттиришимиз лозим”лигига урғу берилди.

Маълумки, жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ёки низоли (низосиз) ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда ҳамда судга мурожаат қилишда процессуал ҳужжатларнинг ўрни зарурий шартлардан бири саналади. Чунки ёзма мурожаатлар, уларнинг тақдири, процессуал ҳаракатларни расмийлаштириш, уларнинг оқибатлари айнан шу процессуал ҳужжатларда ифодаланади.

¹ www.prezident.uz

Фуқаролик процессуал ҳуқуқида “Процессуал ҳужжатлар” мавзуси алоҳида ўрин тутди. Мавзу ўзига хос долзарб институт сифатида назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ушбу модул ўтган йиллар давомида ТДЮУнинг ўқув дастурларида белгиланган ва “Юриспруденция” йўналиши 4-курс талабаларига ўтилган. Фуқаролик процессуал ҳуқуқида ҳамда фуқаролик судлов амалиётида процессуал ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқида назарий ва илмий жиҳатдан долзарб тадқиқотлар ўтказишни тақозо этади. Ўқув-услубий аҳамиятга эга фан сифатида таърифланади. Фуқаролик судлов амалиётида судья ва бошқа процесс иштирокчилари учун том маънодаги манба сифатида, энг зарурий кўмакчи сифатида кўрсатилади.

Ҳар бир суд тизими ва судлов фаолиятининг ўзига хос процессуал ҳужжатлари мавжуд. Процессуал ҳужжатлар орқали процессуал ҳаракатлар бажарилади. Процессуал ҳужжатлар орқали ариза, шикоят, илтимоснома, эътирознома, қарши даъво аризаси, протест каби ёзма ҳужжатлар шакллантирилади. Мазкур ҳужжатлар туфайли жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимояси таъминланади. Мурожаатлар қабул қилинади. Бузилган ҳуқуқлар тикланади. Муаммоларга ечим берилади. Натижада суд ҳужжатлари ижроси таъминланади.

Илмий адабиётларда¹ фуқаролик судлари фаолиятида қўлланиладиган бир қатор процессуал ҳужжатлар мавжуд бўлиб, улар субъектига, предметига, қўлланиш соҳасига, иш юритиш турига, иш юритиш босқичларига, шикоят бериш (протест келтириш) усулларига кўра таснифланади.

1. Субъектига кўра:

- Судья ва суд ходимлари томонидан чиқариладиган ҳужжатлар;
- Тарафлар томонидан бериладиган ҳужжатлар;
- Адвокат томонидан юритиладиган ҳужжатлар;
- Прокурор томонидан юритиладиган ҳужжатлар;
- Вакиллар фаолиятига доир ҳужжатлар;
- Учинчи шахсларга доир ҳужжатлар;
- Эксперт фаолиятига доир ҳужжатлар;
- Таржимон фаолиятига доир ҳужжатлар;
- Мутахассис фаолиятига доир ҳужжатлар;
- Гувоҳ фаолияти билан боғлиқ ҳужжатлар.

2. Фуқаролик процесси босқичларига кўра:

- Биринчи босқич судларида юритиладиган ҳужжатлар;
- ✓ Аризани қабул қилиш ва иш қўзғатиш босқичида юритиладиган

ҳужжатлар;

¹ С.К. Загайнова, Н.Б.Зейдер, В.И.Решетняк, И.И.Чирных, И.В.Уткина, И.А.Жевак, Л.В.Левшин, К.А.Лебедь ва бошқ.

- ✓ Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш босқичида юритиладиган ҳужжатлар;
- ✓ Ишни суд муҳокамасида кўришга доир ҳужжатлар;
- ✓ Суд мажлисида чиқариладиган ҳужжатлар.
- Юқори босқич судларида юритиладиган ҳужжатлар;
- ✓ Апелляция босқичида юритиладиган ҳужжатлар;
- ✓ Кассация босқичида юритиладиган ҳужжатлар;
- ✓ Тафтиш босқичида юритиладиган ҳужжатлар;
- Янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриш босқичида юритиладиган ҳужжатлар;
- Суд ҳужжатларини ижро этиш босқичида юритиладиган ҳужжатлар.

3. Суд мажлиси қисмларига кўра:

- Суд мажлисининг тайёрлов қисмида чиқариладиган ҳужжатлар;
- Суд мажлисининг муҳокама қисмида чиқариладиган ҳужжатлар;
- Суд мажлисининг музокара қисмида чиқариладиган ҳужжатлар;
- Суд қарорлари чиқариш билан боғлиқ ҳужжатлар.

4. Фуқаролик суд ишларини юритиш турларига кўра:

- даъво тартибидаги ишларни кўриш билан боғлиқ ҳужжатлар;
- буйруқ тартибидаги ишларни кўриш билан боғлиқ ҳужжатлар;
- алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриш билан боғлиқ ҳужжатлар;
- ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишларни кўриш билан боғлиқ ҳужжатлар;
- корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан юзага келмайдиган қарорлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг шундай ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишларни кўриш билан боғлиқ ҳужжатлар;
- чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқ ишлар бўйича ҳужжатлар.

5. Суд ҳужжатлари турларига кўра:

- Ҳал қилув қарорлари билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Ажримлар билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Суд буйруғи билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Суд қарорлари билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Сиртдан чиқарилган ҳужжатлар.

Умумий қоидага биноан суд ишларини юритишда ишни якунига кўра суд ҳужжати чиқарилади.

Фуқаролик процессуал кодексининг 6-моддасига кўра, суд кўрилаётган ва ҳал этилаётган масала бўйича ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ва буйруқ қабул қилади.

Мазкур ҳужжатлар иш юритиш тури, ишни кўриш инстанцияси, ишни мазмунан ҳал қилиш имконияти, ҳужжат шакли ва мазмуни, шикоят ва протест келтириш тартиби, оқибатларига кўра бир-биридан фарқланади ва айрим жиҳатларида ўхшашлик ҳам учрайди.

Биринчи инстанция суди ишни мазмунан кўриш натижалари бўйича:

- даъво тартибида иш кўриш – ҳал қилув қарори;
- алоҳида тартибида иш кўришда – ҳал қилув қарори;
- ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишларда – ажрим;
- чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда – ҳал қилув қарори;
- корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг қарорлари ва улар мансабдор шахсларининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низоларни кўришда – ҳал қилув қарори;
- буйруқ тартибидаги ишларда – суд буйруғи.

Суд қонунда ўзининг ваколатига киритилган маъмурий ҳуқуқ-бузарлик тўғрисидаги ишни кўриш натижалари бўйича қарор чиқаради.

Суд иш мазмунан ҳал этилмайдиган масалаларни кўриш натижалари бўйича ажрим чиқаради. Ажримлар¹нинг турлари ҳақида мақола қисмларида батафсил тушунтиришлар берилади. Масалан, аризани иш юритишга қабул қилиш ва иш қўзғатиш; аризани қайтариш; ишни суд муҳокамасига тайёрлаш; ишни суд муҳокамасига тайинлаш; ишни ёпиқ суд мажлисида кўриш; ишни сиртдан иш юритиш тартибида кўриш; ишга дахлдор бўлмаган жавобгарни алмаштириш; суд топшириғи; даъвони таъминлаш, мажбурий келтириш; суд жаримасини солиш тўғрисида ва бошқ.

Апелляция, кассация инстанцияси суди ишни кўриш натижалари бўйича ажрим чиқаради.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўрилганда – ҳал қилув қарори;

Апелляция ёки кассация инстанцияси судларининг қайси ажримлари ва қарорлари бўйича биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ўзгартирилган ёхуд янги ҳал қилув қарори қабул қилинган бўлса, ўша қарорлар ва ажримларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришда ўзгарган ҳужжат шаклига кўра – ҳал қилув қарори ёки ажрим чиқарилади.

Тафтиш тартибида шикоятларни (протестларни) кўришда – ажрим ёки қарор (ваколат доирасида, белгиланган асосларга кўра) чиқарилади.

Ҳал қилув қарори – биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қиладиган суд ҳужжатида айтилади.

¹ Изох: Ажримларнинг турлари ҳақида ушбу мақолада ёки алоҳида мақолада батафсил тушунтиришлар берилади (Муаллиф - 3.Э)

Ажрим – биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қилмайдиган суд ҳужжатиغا айтилади.

Суд буйруғи – биринчи инстанция судининг қонунда белгиланган доирадаги низосиз талаблар бўйича суд муҳокамаси ўтказмасдан бериладиган (чиқариладиган) суд ҳужжатиغا айтилади.

Қарор – қонунда суднинг ўз ваколатига киритилган маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишни кўриш натижалари бўйича чиқарадиган суд ҳужжатиغا айтилади.

Фуқаролик процессуал кодексининг 23-боби (249-270-моддалари) суднинг ҳал қилув қарорига бағишланган бўлиб, биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қиладиган суд ҳужжатиغا айтилади. Аммо апелляция ва кассация инстанцияларида ҳам ҳал қилув қарори чиқаришга йўл қўйилади. Масалан, апелляция судининг ваколатларида суд ишни апелляция тартибида кўриб чиққач, ўз ажрими билан (ФПКнинг 399-моддаси) ишни янгидан кўриш учун юбормасдан ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёки ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва янги ҳал қилув қарори чиқаришга) ҳақли эканлиги белгиланган.

Ҳал қилув қарорлари мазмуни ва шаклига кўра, умумий, қўшимча, сирдан чиқарилган ҳал қилув қарорларига, ижро усули ва муддатига кўра оддий (умумий асосда) ва дарҳол ижро этиладиган ҳал қилув қарорларига бўлинади.

Ишни кўрган судьяга суд мажлисининг охири (якуний) қисмида ҳал қилув қарори чиқариш ва уни эълон қилиш ваколати берилган.

Ҳал қилув қарори судья томонидан алоҳида хонада (маслаҳатхонада) ишнинг муҳокамаси тугаганидан кейин қабул қилинади. Ҳал қилув қарорини қабул қилиш вақтида бошқа шахсларнинг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди.

Ҳал қилув қарорини чиқариш жараёнида алоҳида хона (маслаҳатхона)да суд маслаҳатлашувининг сир тутилиши кафолатланади. Ҳал қилув қарорини қабул қилиш вақтида бошқа шахслар (судьядан ташқари ҳеч кимнинг, хатто суд мажлиси котиби) нинг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди. Тадқиқотлар таҳлилига кўра¹, алоҳида хонада (маслаҳатхонада) ҳал қилув қарори чиқариш вақтида судьянинг телефон ва бошқа алоқа воситалари орқали айнан шу вақтда (мазкур масалага оид ёки бошқа масалага доирлигидан қатъий назар) ўзга шахслар билан мулоқот қилиши ҳам мумкин эмаслиги назарда тутилади.

Суднинг ҳал қилув қарори ишнинг суд муҳокамаси тугаганидан кейин дарҳол қабул қилинади (ФПКнинг 249-моддаси).

“Дарҳол”лик талабининг мақсади:

¹ Изоҳ: ушбу фикрлар муаллиф (З.Э) нинг илмий ишланмаларида келтирилган.

○ ҳал қилув қарорини чиқарган судьянинг ва процесс иштирокчиларининг процессуал манфаатларини ҳимоя қилиш;

○ процессуал тартибга оғишмай, қатъий риоя қилиш;

○ ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳал қилув қарорига нисбатан хатоликларни тузатиш, тушунтириш, қўшимча ҳал қилув қарори чиқаришга имконият яратиш;

○ ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳал қилув қарори устидан шикоят ва протест бериш муддатларини ўтказиб юбормаслик ва бошқ.

Одатда “дарҳол” жумласи шу вақтнинг, шу куннинг ўзида тайёрланиши, алоҳида маслаҳатхонадан чиқиши билан эълон қилиниши ва бу ўз навбатида танаффусларсиз, ҳал қилув қарорини кейинги кунга қолдирмасдан чиқариш ва эълон қилишни назарда тутди.

Алоҳида ҳолларда, ўта мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тайёрлаш кўпи билан беш кунга кечиктирилиши мумкин, аммо ҳал қилув қарорининг хулоса қисмини суд ишнинг муҳокамаси тугалланган мажлиснинг ўзидаёқ эълон қилиши керак. Айни вақтда суд ишда иштирок этувчи шахслар асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишиб чиқиши мумкинлигини эълон қилади. Ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми судья томонидан имзоланади ва ишга қўшиб қўйилади.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисми эълон қилинганда, раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслар, уларнинг вакиллари асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишишлари мумкинлигини тушунтириши шарт ва бу суд мажлиси баённомасида акс эттирилади.

Ҳал қилув қарорининг кириш ва хулоса қисмлари иш муҳокамаси тугалланган куни эълон қилинган, матни тўлиқ бўлмаган, ҳал қилув қарорининг кириш ва хулоса қисмига сўзма-сўз мос келиши лозим. Иш бўйича қабул қилинган ҳал қилув қарорининг санаси, у эълон қилинган кун ҳисобланади.

Судья ҳал қилув қарорини чиқариш вақтида алоҳида хонада (маслаҳатхонада):

- далилларга баҳо беради;
- иш учун аҳамиятга эга бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини ёки қайси ҳолатлар аниқланмаганлигини аниқлайди;

- иш бўйича қандай қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат қўлланилиши мумкинлигини ҳал қилади;

- арз қилинган талабни қаноатлантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини аниқлайди;

Суд юқоридагилар билан бирга:

- суд харажатларини тақсимлайди;

- ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби ва муддатини белгилайди;

- бошқа қўшимча масалаларни ҳал этади.

Агар иш учун аҳамиятга эга бўлган янги ҳолатларни аниқлаш ёки янги далилларни текшириш зарур бўлиб қолса, суд ҳал қилув қарорини қабул қилмасдан, суд муҳокамасини тиклайди, бу ҳақда ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд муҳокамаси фақат қўшимча текшириш эҳтиёжи бўлган ҳолатлар доирасида олиб борилади.

Суднинг ҳал қилув қарори ишни кўриб чиққан суднинг мажлисида раислик қилувчи томонидан ёзма шаклда баён этилади ва у томонидан имзоланади.

Суднинг ҳал қилув қарори бир нусхада тузилади ва иш материалларига қўшиб қўйилади.

Суднинг ҳал қилув қарори кириш, баён, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат (ФПКнинг 253–моддаси).

Суд ҳал қилув қарорининг қонунийлиги деганда, ишни кўриш натижаларига кўра процессуал ҳуқуқ нормаларига қатъий риоя қилинган ҳолда чиқарилган, кўриб чиқилган низога ечим беришда моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари, Пленум қарорларининг тегишли нормаларига мос равишда қабул қилинган, зарур ҳолларда қонун ўхшашлиги ёки ҳуқуқ ўхшашлигини қўллашга асосланган талаб.

Суд ҳал қилув қарорининг асослантирилганлиги деганда, ишнинг ҳақиқий ҳолатини очишга қаратилган процессуал ҳаракатларнинг тўлиқ ифодаланиши, ҳар бир ҳаракат, ҳолат, фактнинг суд томонидан текширилган далиллар билан тасдиқланганлиги, уларнинг алоқадорлиги ва мақбуллиги қонун талабларига жавоб берадиган ёки суд ҳаммага маълум деб топган, исботлашга муҳтож бўлмаган ҳолатлар, шунингдек, аниқланган фактлардан келиб чиқадиган яқуний хулосалар акс эттирилганлиги ва уларнинг судья томонидан баҳоланганлигини ифодаловчи талаб.

Суд ҳал қилув қарорининг адолатлилиги деганда, фуқаролик суд ишларини юритишнинг вазифаларини бажаришга ундайдиган, судга мурожаат қилишдан бошлаб, ишни яқунлашга бўлган жараёнда амалга ошириладиган процессуал ҳаракатларнинг инсон манфаат-ларига мос тарзда олиб борилиши, ишда иштирок этувчи шахсларга бир қатор процессуал имкониятларнинг таъминланганлиги, ишларни кўришда принципларга ва процессуал муддатларга оғишмай риоя қилиш, тарафларнинг тенглигини таъминлаш, низони ҳал қилишда қонуний, асослантирилган ва оқилона ечим беришга қаратилган талаб.

Суд ишни даъвогар томонидан арз қилинган талаблар доирасида ҳал қилади. Бироқ, агар суд даъвогарнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур деб топса, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда даъвогар томонидан билдирилган талаблар доирасидан четга чиқиши мумкин.

Мазкур нормада суднинг арз қилинган талаблар доирасидан четга чиқиши икки ҳолатда: суд даъвогарнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишни шарт деб топса ҳамда

қонун йўл қўйган бошқа ҳолларда даъвогарнинг арз қилган талаблари доирасидан четга чиқиши мумкин.

Масалан, олди-сотди шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш (мол-мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини ҳақиқий эмас) ҳақидаги даъво аризаси бўйича қўзғатилган фуқаролик ишини кўриб чиқиб, ФПКнинг 254-моддаси асосида олди-сотди шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш билан биргаликда, гарчи даъвогар даъво талабларида кўрсатмаган бўлса-да, кадастр реестридан ушбу шартномани чиқариш, кадастр ордерини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида ҳал қилув қарорида кўрсатилиши мумкин.

Илмий манбаларда мазкур норманинг мазмуни биров мунозарали талқин этилади. Чунки процессуал ҳуқуқда ҳар доим ҳам суднинг арз қилинган талаблар доирасидан четга чиқишига рухсат берилмайди.

Ҳал қилув қарорларининг яна бир қатор турлари (низолашувчи субъектлар таркиби, даъво тури, ижро усули, мазмунига кўра) мавжуд:

- якуний
- қўшимча
- оралиқ
- қисман

Айрим хорижий процессуалист олимлар (Н.И.Ткачев, Н.И.Масленникова ва бошқ) оралиқ ва қисман ҳал қилув қарорларига мунозарали фикр билдирадилар.

Суд жавобгар зиммасига мол-мулкни ёки пул суммаларини олиб бериш билан боғлиқ бўлмаган муайян ҳаракатларни бажариш мажбуриятини юклатишни назарда тутувчи ҳал қилув қарорини қабул қилиш чоғида, қарорнинг ўзида, агар жавобгар ҳал қилув қарорини белгиланган муддат ичида бажармаса, даъвогар шу ҳаракатларни жавобгарнинг ҳисобидан амалга оширишга ва зарур харажатларни кейинчалик жавобгардан ундириб олишга ҳақли эканлигини кўрсатиши мумкин. Агар мазкур ҳаракатлар фақат жавобгар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлса, суд ҳал қилув қарорида уни ижро этиш керак бўлган муддатни белгилаб қўяди.

Ҳал қилув қарорида жавобгарга юкланиши лозим бўлган (жавобгар бажариши лозим бўлган) процессуал ҳаракатлар ва шу орқали процессуал мажбуриятларни бажариш имкониятини назарда тутди. Бундан ташқари, ҳал қилув қарорининг хулоса қисмини аниқ баён қилинишига ҳамда унинг ижросини ўз вақтида таъминланишига шароит яратади. Бундай ҳолатлар кўпроқ ундириш тўғрисидаги даъволи ишлар юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорларида учрайди.

Масалан, фуқаролик ишлари бўйича Тошкент шаҳар Миробод туманлараро суди даъвогарлар Бектурдиева Барно Ботировна, Равшанова Меҳригиё Хафиз қизи ва Бектурдиева Зарнигор Зайнитдин қизиларнинг жавобгар Бектурдиева Асолат Асилбек қизига нисбатан хона эшигига қўйилган қулфни олиб ташлаш, хонага кириб ундан

фойдаланишга қаршилик қилмаслик мажбуриятини юклаш ҳақидаги даъво аризаси юзасидан қўзғатилган фуқаролик ишини кўриб чиқиб, суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида даъвогарнинг даъво талабини асосли деб топиб, уни қаноатлантиришни, жавобгар Бектурдиева Асолат Асилбек қизига Тошкент шаҳар, Яшнобод тумани, Иззат кўчаси 22 уй, 11-хонадоннинг 1А-сонли хонасида хона эшигига қўйилган қулфни олиб ташлаш, хонага кириб ундан фойдаланишга қаршилик қилмаслик мажбуриятини юклашни лозим деб ҳисоблайди.

Ва ёки яна бир мисол, фуқаролик ишлари бўйича Тошкент шаҳар Учтепа туманлараро судининг 2019 йил 17 октябрдаги ҳал қилув қарори билан даъвогар Чилонзор туман ҳокимлигининг жавобгар Меҳрангиз Мусурмоновага нисбатан ноқонуний қурилмани мажбурий тартибда бузиш, ер майдонини асл ҳолига қайтариш ҳақидаги даъво талаблари қаноатлантирилиб, жавобгар ҳисобидан Тошкент шаҳар Чилонзор тумани Тантана кўчаси 55-уй, 22-хонадон атрофида қурилган 3/111-сонли гараж қурилмаси ва тандирхонани бузиб ташлаш, ер майдонини дастлабки ҳолига келтириш, низоли ер майдонидаги қурилиш чиқиндиларини тозалаб, олиб чиқиб кетиш мажбурияти юклатилган.

Процессуал қонунга кўра (ФПКнинг 260-моддаси) ҳал қилув қарори ўқиб эшиттирилганидан кейин шу қарорни қабул қилган суд томонидан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин эмас.

Суд қуйидаги ҳолларда ўзи қабул қилган ҳал қилув қарорини бекор қилишга ҳақли:

- иш сиртдан иш юритиш тартибида кўрилганда (ФПК 286-моддаси);
- қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришда (ФПК 443-моддаси);
- фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги ариза кўрилганда (ФПК 309-моддаси).

Ҳал қилув қарори аҳамияти қуйидагиларда кўринади:

- ишни мазмуни бўйича ҳал қилувчи;
- суд мажлисини якунловчи;
- фуқаролик ишини тугатувчи;
- қонунийликни ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамловчи;
- қонунга ва судга ҳурматни шакллантирувчи;
- низони ҳал қилиш натижадорлигини ўзида ифодаловчи;
- низоларни олдини олишга таъсирлантирувчи;
- ишда иштирок этувчи шахсларни маънавий-ахлоқий, руҳий, ҳуқуқий жиҳатдан тарбияловчи одил судлов ҳужжати.

Ҳал қилув қарорини чиқарилгандан кейинги оқибатлар:

- қайта кўриш;
- камчиликларни тузатиш;
- тушунтириш;

- ижросини таъминлаш.

Суд ҳал қилув қарори ёзувида йўл қўйилган хатоларни ёки очиқ кўриниб турган арифметик хатоларни ўз ташаббуси ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига кўра тузатиши мумкин.

Қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш ёки бошқа математик ҳисоблашларда йўл қўйилган хатолар очиқ кўриниб турган арифметик хатолар ҳисобланади.

Масалан, вояга етмаган бола таъминоти учун алимент ундириш ҳақидаги даъво талаби юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида тўланадиган алимент миқдори ўтган йиллар учун ундирилганда “2018 йил 20 февраль” санаси “2018 йил 02 февраль” деб топилиши ҳақидаги очиқ кўриниб турган техник хатолик тузатилиши ҳақида ариза билан мурожаат қилган.

Ҳал қилув қарори ёзувида йўл қўйилган хатоларни ёки очиқ кўриниб турган арифметик хатоларни тузатиш ҳақидаги ариза у топширилган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда кўриб чиқилади.

Ҳал қилув қарори ёзувидаги хатоларни ёки очиқ кўриниб турган арифметик хатоларни тузатиш тўғрисидаги масала ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида ҳал этилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаганлиги тузатишларни киритиш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорига тузатишлар киритиш ёхуд тузатишлар киритишни рад қилиш тўғрисида ажрим чиқарилади. Ҳал қилув қарорига тузатишлар киритиш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят (протест) берилиши мумкин.

Ҳал қилув қарорида, шу жумладан, қонунни нотўғри қўллаш ёки тушуниш натижасида йўл қўйилган бошқа барча хатолар, фақатгина юқори инстанция суди томонидан қонунда белгиланган тартибда тузатилиши мумкин.

Суднинг ҳал қилув қарорига тузатиш киритиш масаласи суд томонидан ижро босқичида ҳам, лекин қонунда белгиланган, мажбурий ижрога тақдим этиш мумкин бўлган муддат доирасида ҳал қилиниши мумкин.

Ҳал қилув қарорини тушунтириш.

Ҳал қилув қарори ноаниқ бўлса, ишни ҳал қилган суд ўз ташаббусига ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига, шунингдек ҳал қилув қарорини ижро этиш зиммасига юклатилган органлар ва давлат ижрочисининг аризасига кўра ҳал қилув қарорини унинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда тушунтиришга ҳақли.

Агар ҳал қилув қарори ижро этилмаган ва уни мажбурий ижро эттириш мумкин бўлган муддат ўтмаган бўлса, ҳал қилув қарорини тушунтиришга йўл қўйилади.

Ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги масала ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб

чиқилади. Бироқ, бу шахсларнинг судга келмаганлиги ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Суд ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги аризани у келиб тушган кундан эътиборан ўн кунлик муддатда кўриб чиқади.

Ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги аризани кўриш натижалари бўйича ажрим чиқарилади. Ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят (протест) берилиши мумкин.

Масалан, Яшнобод туман МИБ давлат ижрочиси Д.Д. томонидан туманлараро судга тушунтириш сўралганлик ҳақидаги ариза билан мурожаат қилган. 2016 йилдан буён қарздор Сергей Павлов алимент тўлайди. 2020 йил ноябрь ойида Сергей Павлов томонидан тақдим этилган суднинг ҳал қилув қарорида фақат Сергей Павловни болага нисбатан оталик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги масала ҳал қилинган. Алимент тўлови ҳақида ҳеч қандай кўрсатма йўқ. Давлат ижрочисининг 2016 йилдаги ижро варақасига асосан амалга ошираётган ижро ҳаракатларига Сергей Павлов норози. Аммо Оила қонун ҳужжатларида оталик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши отани алимент тўловларидан озод этмайди. Давлат ижрочиси судга иккинчи ҳал қилув қарори юзасидан тушунтириш сўраб мурожаат қилди.

Ҳал қилув қарорини тушунтиришда суд қуйидагиларга ҳақли эмас.

- ҳал қилув қарорининг мазмунини ўзгартиришга ҳақли эмас.
- ҳал қилув қарорида ҳал қилинмаган масалаларга тўхтаб ўтишга ҳақли эмас.

Қўшимча ҳал қилув қарори.

Одатда ҳар доим ҳам қўшимча ҳал қилув қарори чиқарилавермайди, бундай суд ҳужжати дастлабки чиқарилган ҳал қилув қарорига қўшимча равишда чиқарилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарори фақатгина қонунда тўғри назарда тутилган ҳолларда чиқарилиши мумкин (ФПК 262-моддаси).

Иш бўйича ҳал қилув қарорини қабул қилган суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига кўра ёки ўз ташаббуси билан қуйидаги ҳолларда қўшимча ҳал қилув қарори чиқариши мумкин, агар:

- 1) ҳуқуқ тўғрисидаги масалани ҳал қилиб, ундириладиган сумманинг миқдорини, олиб берилиши керак бўлган мол-мулкни ёки жавобгар амалга ошириши шарт бўлган ҳаракатларни кўрсатмаган бўлса;
- 2) арз қилинган талабларнинг бирортаси бўйича ишда иштирок этувчи шахслар далиллар тақдим этган ва тушунтиришлар берган бўлсаларда, бироқ бу хусусда ҳал қилув қарори қабул қилинмаган бўлса;
- 3) ҳал қилув қарорида суд харажатларини тақсимлаш кўрсатилмаган бўлса.

Қўшимча ҳал қилув қарорини чиқариш тўғрисидаги масала ҳал қилув қарори чиқарилган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай қўзғатилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш тўғрисидаги масала ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ бу шахсларнинг келмаганлиги масалани кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди. Қўшимча ҳал қилув қарори устидан асосий ҳал қилув қарори билан бирга шикоят қилиниши ва протест келтирилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарори асосий ҳал қилув қарори билан бирга қонуний кучга киради. Қўшимча ҳал қилув қарорини чиқариш рад этилган тақдирда, ажрим чиқарилади. Қўшимча ҳал қилув қарорини чиқаришни рад этиш ҳақидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят (протест) берилиши мумкин.

Суд қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш кўринишида ҳал қилув қарорининг мазмунини ўзгартиришга ёхуд суд мажлисида ўрганилмаган янги масалаларни ҳал қилишга ҳақли эмас.

Қўшимча ҳал қилув қарори ишни кўрган суд томонидан, фақатгина ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунига қадар чиқарилиши мумкин. Қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласи судьяларнинг бошқа таркибида ҳам кўрилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарорини чиқариш тўғрисидаги масала ҳал қилув қарори чиқарилган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай қўйилиши мумкин. Кўрсатилган муддат суд томонидан узрли деб топилган сабабларга кўра ўтказилган ҳолда, у ФПК 155-моддаси қоидаларига мувофиқ тикланиши мумкин.

Агар суднинг ҳал қилув қарорига нисбатан апелляция шикояти берилган ёки протест келтирилган бўлса ва бир вақтнинг ўзида қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласи қўйилган бўлса, суд дастлаб қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласини ҳал этади, шундан сўнг ишни апелляция инстанцияси судига юборади.

Асослар таҳлили:

1) ҳуқуқ тўғрисидаги масалани ҳал қилиб, ундириладиган сумманинг миқдорини, олиб берилиши керак бўлган мол-мулкни ёки жавобгар амалга ошириши шарт бўлган ҳаракатларни кўрсатмаган бўлса;

Масалан, меросхўр деб топиш, мерос мол-мулкни бўлиш, уйдан кўчириш ҳақидаги даъво талаблари бўйича юритилган фуқаролик иши бўйича даъвогар Каримхонов Комил Каюмович меросхўр деб топилган, аммо мероснинг қайси қисмига нисбатан эгалик ҳуқуқини белгилашни кўрсатмаган.

2) арз қилинган талабларнинг бирортаси бўйича ишда иштирок этувчи шахслар далиллар тақдим этган ва тушунтиришлар берган бўлсаларда, бироқ бу хусусда ҳал қилув қарори қабул қилинмаган бўлса;

Масалан, даъвогар Хақбердиев Холтўра жавобгар Жасуров Собирга нисбатан уйга киритиш ҳамда Жасуров Собирнинг Хақбердиев Холтўрага нисбатан уй-жойдан фойдаланиш ҳуқуқини йўқотган деб топиш ҳақидаги даъвоси бўйича юритилган фуқаролик иши юзасидан суд мажлисида даъвогар Хақбердиев Холтўра низоли уйга киритиб, яшаш ва фойдаланиш ҳуқуқини белгилаб беришни ҳамда Жасуров Собирдан 30 000 000 (ўттиз миллион) сўм маънавий зарарни ундириб беришни сўраган бўлса-да, суднинг ҳал қилув қарорида даъвогарнинг маънавий зарарни ундириш ҳақидаги даъво талаби муҳокама қилинмай қолдирилган. Аниқланишича, суд даъвогар томонидан мазкур важларни исботловчи бирор бир далил судга тақдим қилинмаганлигига алоҳида эътибор қаратади.

3) ҳал қилув қарорида суд харажатларини тақсимлаш кўрсатилмаган бўлса.

Масалан, туманлараро судида кўрилган оталикка эътироз билдириш ва тўланаётган алиментни бекор қилиш ҳақидаги даъво талаби юзасидан ўтказилган оталикни аниқлашга доир Одам ДНК си суд экспертизаси бўйича экспертиза харажатлари тақсимоли юзасидан суд муҳокамасининг музокара қисмида харажатларни тарафлар ўртасида тақсимлаш ҳақида даъвогар Бахтиев Бахтиёр Бахшулло ўғли томонидан оғзаки илтимос баён этилганлигига қарамай, ушбу масала очиқ қолган. Ҳал қилув қарори хулосасида “Экспертиза харажатлари даъвогар Бахтиев Бахтиёр Бахшулло ўғли томонидан тўланганлиги эътиборга олинсин” деб кўрсатилган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидаги фикр-мулоҳазалар, айрим таклифлар билдирилади:

Биринчидан, фуқаролик суд ишларини юритишда ишда қатнашмаган шахслар манфаатларини ҳимоя қилиш масаласи биринчи инстанция судлари қарорларининг хулоса қисмида кўрсатилиши ҳақида шартли талаблар (мажбуриятлар доираси ҳамда ижрони таъминлашга оид кўрсатмалар) берилиши мақсадга мувофиқ;

Иккинчидан, ФПКнинг 259-моддасида “Жавобгар зиммасига муайян ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини юклатадиган ҳал қилув қарори”да юкланиши лозим булган мажбуриятлар доираси (миқдори, ҳажми ва бошқ) чегаралаб қўйилиши ёки айрим истисноликлар белгиланиши лозим;

Учинчидан, ФПКнинг 267-моддасида “Ҳал қилув қарорининг дарҳол ижро этилишига суднинг йўл қўйиш ҳуқуқи”га оид нормаларда берилган “Ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этиш тўғрисидаги масалани кўриш натижалари бўйича ажрим чиқарилади” қондасини янада такомиллаштириш зарурати мавжуд.

Тўртинчидан, ФПКнинг 276-моддасида “Ҳар бир суд мажлиси тўғрисида, шунингдек суд мажлиси залидан ташқарида қилинган ҳар бир алоҳида процессуал ҳаракат тўғрисида баённома тузилади” деб

кўрсатилган. Тадқиқот натижалари ва илмий таҳлиллар шуни кўрсатадики, суд мажлиси залидан ташқарида қилинган ҳар бир алоҳида процессуал ҳаракат тўғрисида баённома тузилиши, хусусан айнан “ суд мажлиси залидан ташқари.....” тушунча очиб берилиши, суд мажлиси залидан ташқарида қилинган ҳаракатлар, фуқаролик процесси босқичлари нуқтаи назаридан ёки суд биносидан ташқари (даъвони таъминлаш, далилларни таъминлаш, жойни кўзхдан кечириш ва бошқ)қилинган ҳаракатлар ҳақида ҳуқуқий изоҳлар ёки тўлдиришлар берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

БАЙМОЛДИНА ЗАУРЕШ ХАМИТОВНА -
кандидат юридических наук, профессор,
ректор Академии правосудия при
Верховном Суде Республики Казахстан

УСИЛЕНИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ И ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ОСНОВ ПРАВОСУДИЯ, ПОДНЯТИЕ НА НОВЫЙ УРОВЕНЬ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА КАК ВЫСШЕЙ ЦЕННОСТИ

В конституционном развитии Казахстана и Узбекистана много сходного. Как вам известно, 5 июня 2022 года у нас был проведен республиканский референдум о внесении изменений и дополнений в Конституцию Казахстана, по итогам которого 77,18 % граждан от количества проголосовавших поддержали внесение поправок. Закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» вступил в силу 8 июня того же года.¹

Конституция, обладая высшей юридической силой, определяет основы общественного и государственного строя, систему государственных органов, включая суды, а также права, свободы и обязанности граждан. В силу этого Конституция рассматривается как ядро правовой системы государства и выступает основой для развития всех отраслей права и выстраивания системы законодательства государства. Право же, являясь регулятором общественных отношений, воздействует на их развитие. При этом, как общепризнанно, влияние

¹ Официальное сообщение об итогах республиканского референдума опубликовано в газетах «Егемен Қазақстан» от 08.06.2022 г., № 107 (30336); «Казахстанская правда» от 08.06.2022 г., № 107 (29734); <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z220000001K> (дата обращения: 12.04.2023).

позитивного права может быть трояким: (1) право, опережающее соответствующий уровень сложившихся общественных отношений, способно «подтолкнуть» государство и общество к более быстрому прогрессивному развитию; (2) право, лишь адекватно отражающее общественные отношения, минимально влияет на общественные и иные процессы; (3) право, отстающее от развития общественных отношений, приводит, как правило, к последствиям регрессивного характера, выражающиеся в торможении развития различных сторон жизнедеятельности общества.

Анализ новой редакции Конституции Республики Узбекистан позволяет утверждать, что она станет основой для качественного прогресса в обществе. Конституционные поправки направлены на серьезную трансформацию политической системы страны, коренное обновление экономических, социальных и иных отношений, обеспечение защиты прав и свобод граждан, т.е. на глубокую модернизацию всего общества. Поэтому поправки касаются всех граждан и будущего государства.

В статье 1 новой редакции Конституции Республики Узбекистан провозглашается, что Узбекистан является демократическим, правовым и социальным государством. В достижении данных конституционных установок важнейшая роль отводится судебной ветви власти, поскольку именно суды выполняют задачу по защите и восстановлению нарушенных прав и законных интересов граждан и организаций посредством справедливого отправления правосудия, следовательно, они выступают главным инструментом правового государства. Представляется, что исходя из этого, в новой редакции Конституции Республики Узбекистан предусматриваются нормы о создании прочных механизмов судебной защиты прав и свобод граждан, которые станут рычагом для справедливой и ответственной работы всех органов государственных власти, что послужит во благо общества и государства.

В статье 130 новой редакции Конституции закрепляется, что правосудие в Республике Узбекистан осуществляется только судом и судебная власть действует независимо от законодательной и исполнительной власти, политических партий, иных институтов гражданского общества. Статья 131 новой редакции Конституции четко закрепляет, что судебная система и порядок деятельности судов в Республике Узбекистан определяются законом, что создание чрезвычайных судов не допускается. Указанные нормы определяют конституционные гарантии права каждого на справедливое разбирательство дела независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Данные конституционные положения направлены на обеспечение полноценной, надлежащей защиты прав, свобод и законных интересов узбекистанских граждан.

Представляется, что в целях реализации конституционных новелл в Узбекистане предстоит работа над усилением независимости суда и судьи. Такая работа ведется и в Казахстане, поэтому полезно поделиться нашим опытом в этой области. У нас работают над упрочением как внешней, так и внутренней независимости суда и судьи.

Все мы знаем, что исполнительная власть в любом обществе пытается доминировать, поскольку обладают финансовыми рычагами, включая механизм их распределения на содержание государственного аппарата. Поэтому финансирование судебной системы – один из «чувствительных» вопросов для установления подлинной независимости судов. Верховный Суд Республики Казахстан предметно занимался этим вопросом на протяжении последних пяти лет и решил различные аспекты финансового обеспечения деятельности судов и его административных оргаов. Думаю, что через взаимодействие между высшими судебными органами Казахстана и Узбекистана можно тщательно изучить наш опыт. Сейчас остановлюсь лишь на одном аспекте: с 1 января 2023 года введена новая модель финансирования судебной системы. Суть ее заключается в том, что на ее потребности ежегодно будет выделяться не менее 6,5 % от расходов республиканского бюджета на содержание всего государственного аппарата. На 2023 год эта сумма составила 81 млрд тенге. Теперь не надо судебной ветви власти каждый год «защищать» перед Министерством финансов РК и Республиканской бюджетной комиссией требуемые для судебной деятельности суммы из бюджета.

Еще один важный момент, на котором хотелось бы акцентировать внимание, – это наличие возможности правоохранительных органов влиять на судей. Об этом было указано Президентом страны К.К. Токаевым в его Послании народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» и поручено «искоренить влияние силовых органов, исключив все инструменты их административного давления на судей»¹. Одним из таких инструментов являлось проведение специальных оперативно-розыскных мероприятий (далее – СОПМ). Закон РК от 15 сентября 1994 года № 154-ХІІІ «Об оперативно-розыскной деятельности»² позволял проводить СОПМ в отношении судьи с санкции прокурора (п. 7 ст. 12), т.е. любой прокурор мог дать такую санкцию. Теперь норма названного Закона дополнена и изменена: СОПМ в отношении судьи Конституционного Суда Республики Казахстан и судьи другого казахстанского суда могут быть проведены только с санкции Генерального прокурора.

¹ Сайт «Акорда», 01.09.2022; <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

² https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z940004000_

Одновременно в Казахстане проводится модернизация всех форм судопроизводства, для того чтобы оно содержательно отвечало истинному значению правосудия, соответствовало категории справедливости. Цель одна – обеспечить эффективную защиту прав, свобод и законных интересов граждан, прав и законных интересов организаций. Иными словами, внесены поправки в законодательные акты, регулирующие порядок рассмотрения гражданских, административных, уголовных дел и дел об административных правонарушениях. Работа в этом направлении продолжается.

Я сама являюсь специалистом в области гражданского процессуального права, поэтому остановлюсь на сути проводимой реформы гражданского судопроизводства. Цель – превратить суд в современную социальную организацию, призванную качественно восстанавливать нарушенные права и законные интересы граждан и организаций. При этом гражданско-процессуальная реформа направлена на достижение судопроизводства, которое было бы понятным и приемлемым для граждан, а также способным дать своевременно ответ на обращения в суд. Назову некоторые изменения гражданского судопроизводства в Казахстане, которые носят существенный характер. В ГПК РК¹ внесено дополнение по вопросу о задачах судопроизводства и введены институты, позволяющие обеспечить требования справедливости, концентрации и правовой определенности. Теперь, согласно статье 4 ГПК РК, одной из задач гражданского судопроизводства является не только обеспечение полного и своевременного, но и справедливого рассмотрения и разрешения дела. В гражданское судопроизводство внедрены такие новые институты как экстерриториальная подсудность дел, «образцовое решение», досудебный протокол. Наряду с этим, произведена унификация средств обращения в суд первой инстанции, исключено заочное производство, расширена компетенция специализированных межрайонных судов по делам несовершеннолетних, урегулированы процессуальные права и обязанности представителя по поручения, усилены возможности для применения примирительных процедур, пересмотрены полномочия суда апелляционной инстанции (исключены полномочия по направлению дела в суд первой инстанции на новое рассмотрение и разрешение).

В целом реформирование в Казахстане гражданского процесса отвечает современной модели судопроизводства, в которой отсутствует разделение и противопоставление суда и участников процесса, а наоборот, для которой характерно взаимодействие и взаимосо-

¹ <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

трудничество между ними.¹ Многие ученые подчеркивают, что на смену состязательности в гражданском процессе приходит принцип кооперативности, предполагающий усиление судейской активности, в том числе в сфере доказывания.

Судебная власть в Республике Узбекистан представлена не только Верховным судом и нижестоящими звеньями судебной системы, рассматривающими гражданские, уголовные, экономические и административные дела. Глава XXIII новой редакции Конституции Узбекистана, именуемая «Судебная власть» включает в себя две статьи, определяющие основные положения статуса, порядка формирования и компетенции Конституционного суда (статьи 132 и 133). Нормы сходного содержания имеются и в Конституции РУз, принятой 8 декабря 1992 года, но эти нормы уточнены, дополнены и изменены. Такая тщательная проработка свидетельствует о понимании архиважности данного института в развитии правового и социального государства, что обусловлено двойственной правовой природой Конституционного суда. С одной стороны, он является органом правосудия, органом судебной власти, с другой стороны, выступает политическим институтом. Обозначенная двойственность главным образом связана с компетенцией Конституционного суда, рассматривающего не только споры о праве, но и вопросы политико-правового характера. В частности, Конституционный суд Республики Узбекистан рассматривает соответствие Конституции страны конституционных законов Республики Узбекистан до их подписания Президентом страны; рассматривает соответствие Конституции международных договоров Республики Узбекистан до подписания Главой государства законов Республики Узбекистан об их ратификации; дает заключение о соответствии Конституции Узбекистана вопросов, выносимых на референдум; дает заключение о соответствии Конституции Каракалпакстана Конституции Республики Узбекистан, законов Каракалпакстана – законам Республики Узбекистан; дает толкование норм Конституции и законов Республики Узбекистан. Во всех приведенных случаях Конституционный суд не просто осуществляет нормоконтроль, а речь идет о внепарламентском контроле конституционности актов различного уровня и характера.

Следует отметить весомую значимость вводимого контроля за конституционной законностью деятельности в сфере судебного производства. Статья 133 новой редакции Конституции Республики Узбекистан предусматривает, что граждане и юридические лица вправе обращаться в Конституционный суд Республики Узбекистан с жалобой о

¹ Кенгил М. Будущее венгерского гражданского процесса в соответствии с процессуальной новеллой 1999 г. // Рос. ежегодник гражданского и арбитражного процесса. № 1. 2001. / под ред. В.В. Яркова. – СПб. 2002. – С. 216.

соответствии Конституции закона, примененного в отношении них судом в конкретном деле, рассмотрение которого в суде завершено, если все другие средства судебной защиты исчерпаны. Это означает, во-первых, укрепление конституционной законности, включая сферу деятельности судов по применению закона при рассмотрении конкретных дел, во-вторых, установление мощного механизма по гарантированию прав и свобод граждан, закрепленных Конституцией.

Из указанного следует, что суды Узбекистана станут действенным механизмом обеспечения справедливого отправления правосудия и справедливого решения вопросов государственными и иными административными органами.

ГРИШИН АЛЕКСАНДР ВАЛЕРЬЕВИЧ -
заведующий кафедрой гражданско-
правовых дисциплин Университета
прокуратуры Российской Федерации,
кандидат юридических наук, доцент

АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЗАЩИТЫ ПРОКУРОРОМ ПРАВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПОРЯДКЕ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ, РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Конституция Российской Федерации (ч. 1 ст. 38) гарантирует защиту материнства и детства, семьи. В ч. 4 ст. 67¹ Основного закона страны прямо закреплено, что дети являются важнейшим приоритетом государственной политики России.

Российская Федерация признает детство важным этапом развития человека и исходит из необходимости создания безопасных условий для реализации прав и законных интересов ребенка, подготовки детей к полноценной жизни в обществе, защиты детей от факторов, негативно влияющих на их физическое, интеллектуальное, психическое, духовное и нравственное развитие.¹

Вполне закономерно Президент Российской Федерации В.В. Путин своим Указом от 22.11.2023 № 875 в целях популяризации государственной политики в сфере защиты семьи, сохранения

¹ Указ Президента РФ от 17.05.2023 № 358 «О Стратегии комплексной безопасности детей в Российской Федерации на период до 2030 года» // СЗ РФ. 2023. № 21. Ст. 3696.

традиционных семейных ценностей постановил провести в 2024 г. в Российской Федерации Год семьи.¹

Дети в силу своего возраста, физической и умственной незрелости нуждаются в особой защите со стороны государства. И в осуществлении такой защиты значительная роль отводится органам прокуратуры.

Можно констатировать, что защита прав и законных интересов несовершеннолетних детей, в силу ее актуальности и значимости, остается в последние годы одним из приоритетных направлений деятельности органов прокуратуры, в арсенале которой имеется достаточно правовых средств для осуществления такой защиты.

Наиболее эффективной мерой реагирования, как показывает практика, является судебная защита, имеющая действенный механизм государственного принуждения, необходимый для реального восстановления нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов несовершеннолетних.

В целях реализации предоставленных гражданским процессуальным законодательством Российской Федерации полномочий прокуратуры обращаются в суды общей юрисдикции с исками (заявлениями) в защиту прав и законных интересов несовершеннолетних или вступают по таким делам в процесс, инициированный другими лицами, обеспечивая тем самым законность судебного разбирательства.

В соответствии с нормами гражданского процессуального законодательства Республики Узбекистан и Республики Казахстан прокурор также осуществляет защиту прав и законных интересов несовершеннолетних в двух формах: посредством обращения в суд с иском (заявлением) или вступления в процесс по таким делам, инициированный другими лицами.

В силу ч. 1 ст. 45 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации (далее – ГПК РФ) прокурор вправе обратиться в суд с заявлением в защиту прав, свобод и законных интересов граждан. Заявление в защиту прав, свобод и законных интересов гражданина может быть подано прокурором только в случае, если гражданин по состоянию здоровья, возрасту, недееспособности и другим уважительным причинам не может сам обратиться в суд.

Аналогичная норма содержится и в ст. 50 Гражданского процессуального кодекса Республики Узбекистан (далее – ГПК РУз)². При этом ст. 189 ГПК РУз не предусмотрено, что прокурор при обращении в суд с заявлением в защиту интересов других лиц должен мотивировать невозможность обращения в суд самого гражданина, тогда как в силу требований ч. 3 ст. 131 ГПК РФ в случае обращения прокурора в защиту

¹ СЗ РФ. 27.11.2023. № 48. Ст. 8560.

² Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. Официальный сайт. URL: <https://lex.uz/ru/docs/3517334> (дата обращения: 23.01.2024).

законных интересов гражданина в заявлении должно содержаться обоснование невозможности предъявления иска самим гражданином.

Согласно ч. 3 ст. 50 Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан¹ (далее – ГПК РК) прокурор также в соответствии с законодательством вправе обратиться с иском, заявлением в суд для восстановления нарушенных прав и защиты интересов лиц, которые в силу физических, психических и иных обстоятельств не могут самостоятельно осуществлять их защиту.

При этом, в соответствии с ч. 3 ст. 148 ГПК РК, в случае необходимости защиты в порядке гражданского судопроизводства интересов несовершеннолетнего лица не требуется его согласие или согласие его законного представителя на обращение прокурора с иском в суд. Данные законоположения отсутствуют, к сожалению, в нормах ГПК России и Республики Узбекистан.

В целях расширения процессуальных полномочий прокурора в 2009 г. ГПК РФ был дополнен нормой, позволяющей прокурору обращаться с иском (заявлением) в суд в защиту прав и законных интересов граждан и без обоснования невозможности обращения в суд гражданина. В соответствии с ч. 1 ст. 45 ГПК РФ указанное ограничение не распространяется на заявление прокурора, основанием для которого является обращение к нему граждан о защите нарушенных или оспариваемых социальных прав, свобод и законных интересов в сфере трудовых (служебных) отношений и иных непосредственно связанных с ними отношений; защиты семьи, материнства, отцовства и детства; социальной защиты, включая социальное обеспечение; обеспечения права на жилище в государственном и муниципальном жилищных фондах; охраны здоровья, включая медицинскую помощь; обеспечения права на благоприятную окружающую среду; образования. То есть достаточно заявления граждан в органы прокуратуры о необходимости защиты их социальных прав, свобод и законных интересов в перечисленных выше сферах правоотношений. А в заявлении прокурора в суд достаточно сослаться на наличие обращения гражданина к прокурору (ч. 3 ст. 131 ГПК РФ). Можно констатировать, что данная норма в первую очередь направлена на расширение возможностей органов прокуратуры по защите прав и законных интересов несовершеннолетних, как наиболее уязвимой категории населения. Такие законоположения в процессуальном законодательстве Республики Узбекистан и Республики Казахстан отсутствуют.

Право на обращение прокурора в суд в защиту прав и законных интересов несовершеннолетних детей предусмотрено не только нормами процессуального законодательства.

¹ Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Официальный сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus> (дата обращения: 23.01.2024).

В соответствии с нормами Семейного кодекса РФ (далее – СК РФ) прокурор вправе в целях защиты прав и законных интересов ребенка обратиться в суд с иском о признании брака недействительным (ст. 28), о лишении родительских прав (п. 1 ст. 70), об ограничении родительских прав (п. 3 ст. 73), о признании недействительным соглашения об уплате алиментов (ст. 102), об отмене усыновления ребенка (ст. 142 СК РФ).

В Семейном кодексе Республики Узбекистан¹ и Кодексе Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье² содержатся аналогичные нормы, позволяющие прокурору обращаться в суд в порядке гражданского судопроизводства без ссылок на нормы процессуальных кодексов с заявлениями о признании брака недействительным, о лишении и ограничении родительских прав, об отмене усыновления (ст. 51, 80, 83, 170 Семейного кодекса Республики Узбекистан; ст. 26, 76, 79, 108 Кодекса Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье).

Проведенный нами анализ материалов прокурорской и судебной практики свидетельствует о многообразии исков (заявлений) российских прокуроров в защиту прав и законных интересов несовершеннолетних. К числу наиболее распространенных относятся обращения прокуроров в защиту жилищных, семейных, имущественных прав несовершеннолетних, в защиту их жизни и здоровья, права на социальное обеспечение, образование, отдых, а также иные категории исков (заявлений).

Особое внимание прокурорами уделяется защите прав и законных интересов детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей (далее – детей-сирот) и в первую очередь – защите их жилищных прав.

Значительное место среди обращений прокуроров в порядке гражданского судопроизводства занимают иски (заявления) в защиту социальных прав воспитанников организаций для детей-сирот, в том числе права на получение пенсий, стипендий, алиментов, различных пособий, денежных средств на приобретение одежды, обуви и мягкого инвентаря, на проезд и т.п.

К наиболее незащищенной категории несовершеннолетних относятся дети-инвалиды.

Наиболее часто прокуроры обращаются в защиту права детей-инвалидов на охрану их жизни и здоровья с требованиями: об обязанности органов управления здравоохранением субъектов Российской Федерации обеспечить детей-инвалидов лекарственными препаратами; об обязанности территориального органа Фонда пенсионного и социального страхования Российской Федерации предоставить путевку

¹ Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. Официальный сайт. URL: <https://lex.uz/ru/docs/104723> (дата обращения: 23.01.2024).

² Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. Официальный сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518> (дата обращения: 23.01.2024).

на санаторно-курортное лечение; о понуждении обеспечить ребенка-инвалида техническими средствами реабилитации (в том числе подъемниками для перемещения человека, оборудованием для тренировки опорно-двигательного аппарата и вестибулярного аппарата, вспомогательными средствами обучения повседневной деятельности, приборами для письма алфавитом Брайля); о понуждении аптечных организаций обеспечить минимальный ассортимент лекарственных препаратов для медицинского применения, необходимых для оказания медицинской помощи; о возмещении вреда здоровью, причиненного ребенку-инвалиду, и компенсации ему морального вреда.

В целях обеспечения беспрепятственного доступа детей-инвалидов к объектам социальной инфраструктуры и информации прокуроры, в частности, обращаются в суды с требованиями: о понуждении к обеспечению беспрепятственного доступа детей-инвалидов к административным, жилым, общественным, производственным зданиям, учреждениям культуры, спорта, местам отдыха и другим учреждениям; об оборудовании автобусов специальными приспособлениями и устройствами для беспрепятственного пользования детьми-инвалидами; о возложении на органы местного самоуправления обязанности по комплектованию муниципальных библиотек специальной литературой для инвалидов по зрению.

Повсеместно прокурорами предъявляются иски, направленные на защиту права детей-инвалидов на социальное обеспечение: о взыскании пособий, пенсий и иных социальных выплат, о взыскании стипендий и т.п.

На постоянном контроле у прокуроров находятся вопросы обеспечения трудовых прав несовершеннолетних. По фактам выявленных нарушений прокуроры чаще всего обращаются в суды с исками (заявлениями) о взыскании своевременно невыплаченной заработной платы; об обязании работодателей выделить специальные рабочие места для приема на работу несовершеннолетних.

Многообразие исков (заявлений) прокуроров, значительное их количество свидетельствуют о значимости защиты прав и законных интересов несовершеннолетних в судебном порядке, а результативность обращений прокуроров – об эффективности данного направления прокурорской деятельности.

Законодательством Российской Федерации прокурору предоставлено право не только обратиться в суд с иском (заявлением), но и вступить в инициированный иными лицами процесс о защите прав и законных интересов несовершеннолетних в целях осуществления возложенных на него полномочий.

В силу положений ч. 3 ст. 45 ГПК РФ прокурор, в целях осуществления возложенных на него полномочий, вступает в процесс и дает заключение по следующим категориям дел о защите прав и законных интересов

несовершеннолетних: о выселении, о восстановлении на работе, о возмещении вреда, причиненного жизни или здоровью.

С участием прокурора также рассматриваются дела и в других случаях, предусмотренных нормами ГПК РФ и иными федеральными законами.

С обязательным участием прокурора в силу ч. 1 ст. 244¹⁵ ГПК РФ рассматриваются заявления: о возвращении незаконно перемещенного в Российскую Федерацию или удерживаемого в Российской Федерации ребенка или об осуществлении в отношении такого ребенка прав доступа на основании международного договора Российской Федерации; о признании гражданина безвестно отсутствующим или об объявлении гражданина умершим (ч. 3 ст. 278 ГПК), об ограничении дееспособности гражданина, о признании гражданина недееспособным, об ограничении или о лишении несовершеннолетнего в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет права самостоятельно распоряжаться своим заработком, стипендией или иными доходами (ч. 1 ст. 284 ГПК РФ).

Семейным кодексом РФ предусмотрено обязательное участие прокурора по делам о лишении родительских прав (п. 2 ст. 70), о восстановлении в родительских правах (п. 2 ст. 72), об ограничении родительских прав (п. 4 ст. 73), об усыновлении детей (п.1 ст. 125 СК РФ, ст. 273 ГПК РФ), об отмене усыновления (п.2 ст. 140).

Аналогичные нормы о рассмотрении перечисленных категорий дел с участием прокурора содержатся и в Семейном кодексе Республики Узбекистан, а также в Кодексе Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье.

Рассмотрение таких дел по существу завершается заключением прокурора. Вместе с тем, ГПК РФ не раскрывает понятие «заключение прокурора», не определяет его содержание и правовое значение. Не ясно, о чем дает заключение прокурор, и какое предназначение оно имеет для суда. Нет требований к суду мотивировать в решении несогласие с заключением прокурора. Все это свидетельствует о необходимости законодательного разрешения поставленных проблемных вопросов.

Заключение прокурора по делам о защите прав и законных интересов несовершеннолетних предлагается рассматривать как основанное на законе мотивированное мнение о разрешении дела в интересах несовершеннолетнего, содержащее ссылки на подлежащие применению судом при принятии решения нормы материального и процессуального права и выводы, к которым пришел прокурор в результате тщательного анализа всех обстоятельств дела в их совокупности, всестороннего, полного и объективного исследования представленных суду доказательств.

Учитывая значимость заключения прокурора, предлагаем дополнить ГПК РФ статьей 189¹ «Заключение прокурора» следующего содержания: «Заключение прокурора – мотивированное мнение прокурора

о разрешении дела, содержащее ссылки на подлежащие применению судом при принятии решения нормы материального и процессуального права и выводы, к которым пришел прокурор в результате тщательного анализа всех обстоятельств дела в их совокупности, всестороннего, полного и объективного исследования представленных суду доказательств».

В ГПК Республики Казахстан, в отличие от ГПК РФ, имеется специальная норма – ст. 219, посвященная заключению прокурора, однако и она не раскрывает содержание заключения прокурора, не определяет его понятие и содержание.

Статьей по существу спора. Но и в этой норме не раскрывается понятие и содержание этого мнения прокурора.

При этом и по законодательству Республики Казахстан и по законодательству Республики Узбекистан, в отличие от ГПК РФ, прокурор высказывает свое мнение (заключение) не до судебных прений, а после них, что представляется более целесообразным.

Проведенное исследование позволяет констатировать, что законодательство Российской Федерации, Республики Узбекистан и Республики Казахстан позволяет прокурору осуществлять действенную защиту прав и законных интересов несовершеннолетних, используя обе формы участия прокурора в гражданском процессе.

ЕГЕМБЕРДИЕВ ЕРЖАН ОШАКБАЕВИЧ -
кандидат юридических наук, директор
Научно-образовательного центра
гражданско-правовых дисциплин
Академии правосудия при Верховном
Суде Республики Казахстан

РОЛЬ СУДА В ПРИМИРЕНИИ СТОРОН В ГРАЖДАНСКОМ ДЕЛЕ: ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА

Введение. В современном обществе, когда ежегодно увеличивается число людей, вовлеченных в судебные процессы, происходит осознание значимости и эффективности альтернативных способов разрешения споров и конфликтов, что, в свою очередь, позволяет иначе оценить роль правосудия в национальной правовой системе. Не принижая значения судов, следует признать, что правовые споры могут быть благополучно урегулированы с помощью примирительных процедур. И подтверждением тому является опыт других стран, в частности, в странах

ЕС около 80 % споров, а в США более 90% споров разрешаются с помощью примирительных процедур.¹

Национальное законодательство. Одной из намеченных задач, определенных Посланием Президента Республики Казахстан К.К.Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 01 сентября 2022 года,² является деbüroкратизация судебного процесса, защита прав физических и юридических лиц через продвижение альтернативных способов разрешения споров.

Новый Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года (далее – ГПК РК), вступивший в силу 01 января 2016 года, по-новому определяет задачи гражданского судопроизводства.³ Так, статья 4 ГПК РК гласит, что «Задачами гражданского судопроизводства являются защита и восстановление нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов граждан, государства и юридических лиц, соблюдение законности в гражданском обороте, обеспечение полного, своевременного, справедливого рассмотрения и разрешения дела, содействие мирному урегулированию спора, предупреждение правонарушений и формирование в обществе уважительного отношения к закону и суду». Мирное урегулирование спора как одна из задач гражданского судопроизводства формирует правовую культуру у населения, способствует укреплению доверия граждан к судебным органам, что предполагает значительное сокращение количества судебных разбирательств.

Учитывая эти преимущества, был внедрен институт примирительных процедур, предусмотренный главой 17 ГПК РК, который является одним из способов альтернативного разрешения споров.

В соответствии со статьей 174 ГПК РК суд (судья) принимает меры к примирению сторон, содействует им в урегулировании спора на всех стадиях процесса, направляя сторонам приглашение для участия в примирительной процедуре. Из этого следует, что примирением сторон занимается судья, который выступает в качестве посредника в роли судьи-примирителя. Немаловажно отметить, что причиной внедрения данного института является низкая эффективность традиционной медиации. И этот факт, что Закон о медиации, принятый 28 января

¹ Шимац С. Настало время вернуть споры их владельцам // Медиация и право. 2011. № 4. – С. 73.

² Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» // <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>

³ Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377#z163>

2011 года, не дал того эффекта, которого от него ожидали, находит свое отражение в казахстанской¹ и российской² литературе³.

Предлагается кратко рассмотреть роль суда по примирению сторон на отдельных стадиях гражданского процесса: возбуждении гражданского дела; подготовки дела к судебному разбирательству; судебного разбирательства; исполнения судебных актов; пересмотра судебных актов (апелляционном и кассационном производстве).

На стадии возбуждения гражданского дела суд направляет приглашение сторонам, в котором стороны извещаются о поступлении иска в суд с разъяснением права разрешить спор (конфликт) в рамках примирительной процедуры (мировое соглашение, медиация, партисипативная процедура), преимущества примирения, а также о праве взаимно раскрыть и представить доказательства в соответствии с частями 1 и 2 статьи 73 ГПК РК. Так, судья-примиритель до принятия заявления к производству суда обсуждает со сторонами возможность применить одну из примирительных процедур: заключение мирового соглашения, соглашения об урегулировании спора в порядке медиации, либо соглашения об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры. Ходатайство об урегулировании спора с применением примирительных процедур может быть заявлено по любому делу искового производства, если иное не предусмотрено ГПК РК или законом.

При проведении примирительных процедур принятие иска осуществляется в течение 10 рабочих дней со дня его поступления. В случае составления досудебного протокола в соответствии с частями 1 и 2 статьи 73 ГПК РК принятие иска осуществляется в течение 15 рабочих дней со дня его поступления. В досудебном протоколе отражаются действия сторон и других лиц, участвующих в деле, по раскрытию, представлению и обмену доказательствами, на которые они намерены сослаться как на основание своих требований или возражений и которыми они намерены воспользоваться в случае рассмотрения дела в суде. Лицо вправе сослаться только на те доказательства, которые были раскрыты и отражены в досудебном протоколе в ходе подготовки дела к судебному разбирательству либо в ходе судебного разбирательства, в установленных законом случаях.

Примирительные процедуры при принятии иска проводятся судьей по правилам, предусмотренным главой 17 ГПК РК.

¹ Альтернативное разрешение споров в Казахстане: новый этап развития / Отв. ред. М.К.Сулейменов. – Алматы: НИИ частного права Каспийского университета, 2020 г. – С.32-41.

² Из Послания Президента России Д. Медведева Федеральному Собранию в декабре 2011 г. // Российская юстиция. – 2012. – № 2. – С. 1.

³ Шафоростова К.И. Медиация и судебное примирение: общие черты, различия, перспективы. – Научно-методический электронный журнал «Концент». – 2018. – №5 (май). – С. 123-129. <https://ciberleninka.ru/article/n/mediatsiya-i-sudebnoe-primirenje-obshchie-cherty-razbichiya-perspektivy>

После принятия заявления в производство суда и возбуждения гражданского дела судья производит подготовку дела к судебному разбирательству в целях обеспечения своевременного и правильного его разрешения. И одной из обязательных задач на этой стадии гражданского процесса по каждому делу является содействие примирению сторон ((подпункт 5) части 2 статьи 163 ГПК РК). В порядке подготовки дела к судебному разбирательству с учетом обстоятельств дела судья, в части примирения сторон, разъясняет сторонам право разрешить спор мировым соглашением, соглашением об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашением об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры либо обратиться за разрешением спора в арбитраж, суд Международного финансового центра «Астана» и их правовые последствия. В случае, если между сторонами в порядке досудебного урегулирования проводилась партисипативная процедура либо при принятии иска взаимно раскрыты и представлены доказательства, отраженные в досудебном протоколе, обязывает стороны представить документы и доказательства, полученные в ходе проведения партисипативной процедуры или отраженные в досудебном протоколе; опрашивает истца по существу заявленных им требований, выясняет у него оспариваемые им факты, возможные со стороны ответчика возражения, предлагает, если это необходимо, представить дополнительные доказательства, разъясняет сторонам их процессуальные права и обязанности (статья 165 ГПК РК).

Производство по делу при его подготовке к судебному разбирательству может быть судьей приостановлено или прекращено либо заявление может быть оставлено без рассмотрения в случаях, когда:

- стороны заключили с медиатором договор о проведении медиации. При продлении срока проведения медиации стороны должны сообщить об этом суду совместным письменным уведомлением, проведения медиации в суде или проведения партисипативной процедуры (разбирательство приостанавливается согласно статьям 272, 273 ГПК РК);

- стороны заключили мировое соглашение, и оно утверждено судом (разбирательство прекращается согласно статье 277 ГПК РК);

- стороны заключили соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры, и они утверждены судом (разбирательство прекращается согласно ст. 277 ГПК РК). Судья (состав суда), в производстве которого находится дело, проверяет содержание соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации либо партисипативной процедуры и выносит определение о его утверждении и прекращении производства по делу (часть 1 статьи 180, часть 1 статьи 182 ГПК РК). Партисипативная процедура проводится без участия судьи путем проведения переговоров между сторонами по

урегулированию спора при содействии адвокатов обеих сторон либо лиц, являющихся членами палаты юридических консультантов в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (часть 2 статьи 181 ГПК РК);

– стороны в соответствии с законом заключили соглашение о передаче данного спора на разрешение арбитража или суда Международного финансового центра «Астана», если иное не предусмотрено законом (суд оставляет заявление без рассмотрения согласно ст. 279 ГПК РК).

По результатам проведения подготовки дела к судебному разбирательству проводится предварительное судебное заседание в целях процессуального закрепления распорядительных действий сторон и других лиц, участвующих в деле, совершенных при подготовке дела к судебному разбирательству, исследования фактов пропуска сроков обращения в суд и сроков исковой давности. Суд в ходе предварительного судебного заседания обсуждает со сторонами обстоятельства дела, задает вопросы, определяет характер спорного правоотношения и обстоятельства, способствующие примирению сторон. Присутствующие стороны и другие лица, участвующие в деле, должны быть заслушаны (статья 172 ГПК РК).

Гражданское дело, по общим правилам, рассматривается и разрешается судом в срок до 2-х месяцев со дня окончания подготовки дела к судебному разбирательству (часть 2 статьи 183 ГПК РК). Разбирательство гражданского дела судом происходит в судебном заседании с обязательным извещением лиц, участвующих в деле (статья 184 ГПК РК). Председательствующий по гражданскому делу судья разъясняет сторонам право разрешить спор мировым соглашением, соглашением об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, соглашением об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры или урегулировать спор другим установленным законом способом либо обратиться за разрешением спора в арбитраж, суд Международного финансового центра «Астана» и их правовые последствия (статья 194 ГПК РК).

Рассмотрение дела по существу начинается с выяснения председательствующим по делу судьей вопросов о том, поддерживает ли истец свои требования, признает ли ответчик требования истца и не желают ли стороны окончить дело мировым соглашением или передать дело на рассмотрение в арбитраж, суд Международного финансового центра «Астана» либо разрешить спор (конфликт) в порядке медиации или партисипативной процедуры или другим установленным законом способом (часть 1 статьи 201 ГПК РК).

Судебное разбирательство завершается вынесением решения по гражданскому делу.

При рассмотрении дел в порядке упрощенного (письменного) производства суд уведомляет стороны о рассмотрении дела в упрощенном (письменном) производстве не позднее следующего рабочего дня со дня его принятия по адресу электронной почты или абонентскому номеру сотовой связи, а также с использованием иных средств связи, обеспечивающих фиксирование уведомления. В уведомлении суд указывает о праве сторон на урегулирование спора в рамках примирительных процедур, а также о праве взаимно раскрыть и представить доказательства в соответствии с частями 1 и 2 статьи 73 ГПК РК (часть 2 статьи 267-3 ГПК РК).

На стадии исполнения судебного акта по заявлению сторон исполнительного производства суд вправе утвердить заключенное между ними мировое соглашение или соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. Ходатайство судебного исполнителя или заявление сторон в исполнительном производстве, а также заключенное между ними мировое соглашение или соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации рассматриваются в судебном заседании. Лица, участвующие в деле, извещаются о времени и месте заседания, однако их неявка не является препятствием для разрешения ходатайства или заявления (части 2, 3 статьи 246 ГПК РК). Соглашение, заключенное на стадии исполнения судебного акта, представляется на утверждение в суд первой инстанции по месту исполнения судебного акта или в суд, принявший указанный судебный акт.

При пересмотре судебных актов в суде апелляционной инстанции стороны вправе добровольно урегулировать спор путем отказа истца от иска, заключения мирового соглашения, соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашения об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры (статья 410 ГПК РК).

В случае принятия отказа от иска суд апелляционной инстанции отменяет решение суда и прекращает производство по делу по основаниям, установленным подпунктом 4) статьи 277 ГПК РК. В случае утверждения мирового соглашения, соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашения об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры суд апелляционной инстанции отменяет решение суда и прекращает производство по делу по основаниям, установленным подпунктами 5), 6) статьи 277 ГПК РК.

Если суд апелляционной инстанции не примет отказ истца от иска, не утвердит мировое соглашение, соглашение сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры, апелляционная жалоба рассматривается по существу.

В порядке подготовки к рассмотрению дела в суде апелляционной инстанции судья суда апелляционной инстанции проводит примирительные процедуры в соответствии с требованиями, предусмотренными главой 17 ГПК РК (часть 2 статья 414 ГПК РК).

При пересмотре судебных актов в суде кассационной инстанции после получения дела с постановлением судьи, представлением Председателя Верховного Суда Республики Казахстан, протестом Генерального Прокурора Республики Казахстан в течение 3-х рабочих дней направляет сторонам копии указанных документов либо уведомление о возможности ознакомления с их электронными копиями через интернет-ресурс Верховного Суда Республики Казахстан, а также извещение для участия в примирительных процедурах, рассмотрении дела в суде кассационной инстанции с указанием даты, времени, места проведения судебного заседания. Затем суд кассационной инстанции проводит примирительные процедуры в соответствии с главой 17 ГПК РК (часть 1 статьи 445 ГПК РК). Мировое соглашение сторон, соглашение сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры, совершенные после подачи ходатайства, внесения представления или протеста, должны быть предпредставить суду кассационной инстанции в письменной форме.

Соглашение сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашение об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры принимается судом в соответствии с правилами статей 179 и 181 ГПК РК. В случае, когда обе стороны, присутствующие в суде, ходатайствуют о примирении, примирительная процедура проводится в день подачи ходатайства одним из судей коллегиального состава, который разъясняет сторонам последствия их процессуальных действий.

При утверждении мирового соглашения сторон, соглашения сторон об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации или соглашения об урегулировании спора в порядке партисипативной процедуры суд кассационной инстанции отменяет судебные акты и прекращает производство по делу (статья 447 ГПК РК).

Судебная практика. Во всех специализированных межрайонных судах по делам несовершеннолетних, районных и приравненных к ним судах, рассматривающих гражданские дела и в экономических судах республики в соответствии с распоряжением Председателя Верховного Суда Республики Казахстан с 19 марта 2018 года был запущен Пилотный проект «Примирительные процедуры в суде».

Пилотный проект проводился по делам искового производства, за исключением дел, рассматриваемых в порядке упрощенного (письменного) производства, банковских споров, а также по искам, по которым ответчик является иногородним. В основном с применением

примирительных процедур в судебном порядке были урегулированы споры, связанные с исполнением договорных обязательств, а также о возмещении материального ущерба, убытков, взыскании денежной компенсации за нарушения авторских и смежных прав, страховой выплаты, упущенной выгоды и т.д.

В ходе реализации проекта были выявлены преимущества примирительной процедуры, по сравнению с судебным разбирательством, которые заключались в следующем:

1) как правило, медиативные или мировые соглашения заключались в период от 2 до 7 рабочих дней с момента поступления иска. Данное обстоятельство отмечалось представителями сторон как главное преимущество пилотного проекта по сравнению с судебным разбирательством;

2) в 25 %-х случаев примирения сторон истцы получили требуемые денежные суммы в течение 10-ти рабочих дней с момента обращения за судебной защитой;

3) в целом, принятые по соглашениям обязательства сторонами выполнялись добровольно, в течение 1- 1,5 месяцев с момента регистрации исковых заявлений, что значительно быстрее, чем судебная тяжба;

4) максимально комфортная атмосфера и интерьер для ведения переговоров: кабинет примирительных процедур с удобной мебелью, оргтехникой, видеоконференцсвязью и т.д., отдельный зал для ведения конфиденциальных переговоров сторонами и ожидания;

5) использование информационных технологий при проведении примирительной процедуры, без явки в суд (мессенджера «WhatsApp», «FaceTime», факса, электронной почты и др);

6) приглашение сторон для примирения в удобное для них время;

7) экономит время для обеих сторон.

Как показала судебная практика, трудности в проведении примирительной процедуры связаны с неявкой обеих или одного из участников дела. Причины неявки, как правило, стороны указывали на отсутствие одного или обеих сторон в населенном пункте, запланированные иные мероприятия, отсутствие достоверных контактных данных одного из сторон и т.п.¹

В связи с применением примирительных процедур, наблюдались положительные результаты по возврату уплаченной государственной пошлины (в суде первой и апелляционной инстанциях – в полном объеме, в кассационной инстанции – 50%), что в перспективе способствовало заинтересованности граждан и юридических лиц в обращении к урегулированию споров мирным путем с использованием ими различных

¹ Рахметова Г. Реализация пилотного проекта «Примирительные процедуры в суде» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32608096&pos=5;-118#pos=5;-118

способов, предоставленных законом, исходя из принципов добровольности и свободного волеизъявления.

На основе успешно проведенного Пилотного проекта в Казахстане был принят по инициативе Верховного Суда Республики Казахстан Закон от 10 июня 2020 года № 342-VI «О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан по вопросам внедрения современных форматов работы судов, сокращения излишних судебных процедур и издержек».¹ Такое законодательное регулирование примирительной процедуры позволило оптимально и эффективно действовать суду по примирению сторон в гражданском деле. При этом роль судьи, рассматривающего иск либо дело, в выполнении задачи по примирению сторон, определяется его процессуальным статусом, задачами и целями гражданского судопроизводства.

Говоря о результатах внедрения судебного примирения, следует посмотреть статистику. Так, гражданские дела с примирением сторон были завершены:

- В 2018 году – 11 % дел;
- В 2019 году – 15% дел;
- В 2020 году – 31% дел;
- В 2021 году – 33,5% дел;
- В 2022 году – 37,9% дел;
- В 2023 году – 42,3% дел.

Как видно, существует ежегодная положительная динамика роста показателей применения судебного примирения.

Заключение. Судья-примиритель при совершении примирения сторон не выполняет публичных функций, он не может приказывать или указывать сторонам, он может только их уговорить помириться. Стороны вправе отказаться от услуг судьи-примирителя.

Судебное примирение является эффективным способом защиты прав и интересов, и за ним будущее. В разных странах в качестве судьи-примирителя могут выступать различные лица: действующие судьи, судьи в отставке, работники суда, лица, назначаемые высшим судебным органом. В Казахстане выбран вариант назначения действующего судьи в качестве судьи-примирителя. На мой взгляд, лучшим вариантом было бы привлечь к этой работе судей в отставке: использовать их опыт и дать возможность им занять себя полезной для общества работой. Однако, учитывая, что работа судьи-примирителя осуществляется бесплатно для сторон, то при привлечении судей в отставке, как мне представляется, важно решить вопрос оплаты их труда. Полагаясь на опыт некоторых

¹ Закон Республики Казахстан от 10 июня 2020 года № 342-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан по вопросам внедрения современных форматов работы судов, сокращения излишних судебных процедур и издержек» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000342>

странах, оплату можно производить из фонда Верховного Суда в зависимости от количества рассмотренных дел с премией за успешно проведенное примирение.¹

Роль судьи в примирении сторон по гражданскому делу заключается в мирном разрешении правового спора, без проведения полноценного судебного процесса. В итоге стороны сохраняют взаимоотношения, избегают издержек, связанных с производством по делу.

**ИСРАИЛОВА ДИЛБАР
КЕЛДИЁРОВНА -**

Ўзбекистон Республикаси Олий суди
судьяси

СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ҚОНУНИЙЛИГИ, АСОСЛИЛИГИ ВА АДОЛАТЛИЛИГИНИ ТЕКШИРИШНИНГ ЯНГИ ТАРТИБИ

Сўнгги йилларда Янги Ўзбекистонда инсон қадрининг устуворлигини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш ва жамиятда адолатни қарор топтириш мақсадида суд орқали шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг ҳимоясини кучайтириш, одил судлов сифати ва самарадорлигини оширишга қаратилган кенг кўламли ташкилий-ҳуқуқий тадбирлар амалга оширилди.

Янги таҳрирдаги Конституциянинг 55-моддасида ҳам ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи, бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда холис суд томонидан кўриб чиқирилиши ҳуқуқи кафолатланди.

Мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштириш, фуқаро ва тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш чораларини кучайтириш, одил судловни самарали таъминлаш бўйича қатор чоралар кўрилди. Амалга оширилган ишлар натижасида одил судлов жараёнида шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш даражаси янги босқичга чиқди.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётини таҳлил қилиш натижаларига кўра, суд ишларини юритиш жараёнига янги институтлар жорий этилди, фуқароларнинг ҳуқуқлари ишончли ҳимоя қилинишини таъминлаш

¹ Сулейменов М.К. Судья-примиритель в гражданском процессе // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36072908

мақсадида ярашув, дастлабки эшитув, медиация, шунингдек суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш каби институтлар такомиллаштирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 24 июлдаги ПФ–6034-сон Фармони ҳамда 2021 йил 12 январда қабул қилинган процессуал қонунларга асосан:

- туманлараро, туман (шаҳар) судларининг қарорларини вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан апелляция тартибида қайта кўриб чиқиш;

- апелляция тартибида кўриб чиқилган суд қарорларини Олий суднинг судлов ҳайъатлари томонидан кассация тартибида қайта кўриб чиқиш;

- Олий суд судлов ҳайъатлари томонидан кассация тартибида кўриб чиқилган ишлар бўйича чиқарилган суд қарорларини Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, Бош прокурори ва улар ўринбосарларининг протестига кўра кассация тартибида такроран кўриб чиқиш тартиблари жорий этилган эди.

Судларда ишнинг ҳажми кескин ортганлиги ишларни қонунда белгиланган муддатда кўриб чиқиш имкониятининг йўқолишига олиб келиб, бу фуқароларнинг ўринли эътирозлари кўпайишига сабаб бўлди.

Шунга кўра, суд қарорларини қайта кўриш институти бўйича ўтказилган таҳлиллар мазкур институтни янада такомиллаштириш заруратини кўрсатди.

Хусусан, суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишда юқоридаги тартиб асосида кассация инстанциясида ишларни кўриш Олий суд ваколатига ўтказилиши суд ишларини кўришнинг ўта марказлаштирилган тизимини вужудга келтириб, ўрта бўғин – вилоят ва унга тенглаштирилган судлар имкониятларидан самарали фойдаланилиши чекланган эди. Оқибатда шикоятдаги важлар ҳар тарафлама тўлиқ текширилмай, иш бўйича якуний қарор қабул қилинмасдан, суд қарорлари бекор қилиниб, ишларни қуйи судларга янгидан кўриш учун юбориш ҳолатлари ортиб борди.

Бундан ташқари, апелляция тартибида кўрилмаган ишларнинг келгусида кассация инстанциясида кўриб бўлмаслиги ҳақидаги амалдаги тартиб фуқароларнинг эътирозларига сабаб бўлди.

Шу муносабат билан фуқароларнинг бундай эътирози ва сарсонгарчилигини олдини олиш, ягона суд амалиётини шакллантириш, ишларнинг сифатли ҳамда ўз вақтида кўрилиши орқали ҳақиқий одил судловни амалга ошириш, пировардида инсон ҳуқуқларининг ҳақиқий ҳимоясини таъминлаш мақсадида суд қарорларини қайта кўришнинг механизмини

янада такомиллаштириш ва янги тартибини жорий этиш зарурияти келиб чиқди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–11-сонли Фармонида суд қарорлари қонуний, асосли ва адолатли қабул қилинганлигини текширишнинг фуқароларга қулай ва соддалаштирилган тартибини яратиш назарда тутилди.

Шунга кўра, Олий суд томонидан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи асосида ишлаб чиқилиб, Фуқаролик процессуал кодексига, Иқтисодий процессуал кодексига, Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексга ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартириш ва қўшимчалар киритишга оид қонун лойиҳалари Парламентга киритилди.

Мазкур қонунлар 2023 йил 15 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, 2023 йил 27 октябрь куни Сенат томонидан маъқулланди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2023 йил 25 декабрь куни имзоланди. Ушбу қонунлар суд қарорларининг қонунийлигини, асослилигини ва адолатлилигини текшириш механизмларини янада такомиллаштириш, суд қарорларини қайта кўришнинг янги тартибини жорий этиш орқали фуқароларнинг одил судловга эришиш даражасини янада ошириш, уларнинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини кенгроқ ҳимоя қилишни таъминлашга қаратилган.

Қонунлар билан жорий этилаётган суд қарорларини қайта кўришнинг янги тартибига кўра:

туманлараро, туман, шаҳар судлари томонидан биринчи инстанция судида кўрилган ишларни вилоят ва унга тенглаштирилган судларда апелляция ёки кассация тартибида қайта кўриб чиқиш;

вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан апелляция ёки кассация тартибида кўрилган ишларни мазкур судларда тафтиш тартибида қайта кўриб чиқиш;

вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан тафтиш тартибида кўрилган ишларни Олий суднинг судлов ҳайъатларида, ўз навбатида, судлов ҳайъатлари томонидан кўрилган ишларни Олий суднинг Раёсатида тафтиш тартибида қайта кўриб чиқиш;

юқори инстанция судлари томонидан ишни янгидан кўриш учун қуйи судларга юбориш тартибини бекор қилиш ва уларга иш бўйича якуний қарор қабул қилиш масъулиятини юклаш назарда тутилмоқда.

Юқоридаги тартибларнинг жорий этилиши муносабати билан процессуал кодексларнинг умумий қоидаларига оид моддаларга, апелляция ва кассация инстанцияга оид бобларга тегишли ўзгартиришлар киритилди, суд ҳужжатларини тафтиш тартибида қайта

кўриш бўйича иш юритишга оид қоидаларни белгиловчи боб билан тўлдирилди.

Қонунлар мазмунига кўра, тегишли туманлараро, туман, шаҳар судлари томонидан биринчи инстанция бўйича қабул қилинган ва апелляция ёки кассация тартибида кўриб чиқилган суд ҳужжати устидан берилган тафтиш шикояти (протести) тегишинча вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан тафтиш тартибида кўриб чиқилади.

Вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан апелляция ёки кассация ва тафтиш тартибида кўрилган тегишли туманлараро, туман, шаҳар судларининг биринчи инстанция бўйича қабул қилинган суд ҳужжати устидан, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, вилоят ва унга тенглаштирилган судлар томонидан биринчи инстанция бўйича қабул қилинган ва апелляция ёки кассация тартибида кўрилган суд ҳужжати устидан берилган тафтиш шикояти (протести) Олий суднинг тегишли судлов ҳайъатлари томонидан кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди тегишли судлов ҳайъатининг тафтиш тартибида кўрилган ишлар бўйича қабул қилинган суд ҳужжати устидан фақатгина Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан протест киритилиши мумкин бўлиб, ушбу протест Олий суд Раёсатида кўриб чиқилади. Бунда, ушбу мансабдор шахслар тафтиш тартибидаги протестни фақат қонунда кўрсатилган шахсларнинг мурожаатига асосан келтиришлари мумкинлиги белгиланган.

Процессуал кодексларнинг апелляция ва кассация инстанциялари судларининг ваколатларига оид моддаларга киритилаётган ўзгартиришларга кўра:

- билдирилган талаб бўйича суд томонидан ҳал қилув қарори қабул қилинмаганлиги;

- суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган, аммо суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинмаган шахсларнинг йўқлигида кўрилганлиги;

- ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги масала ҳал қилинганлиги аниқланганда, апелляция ёки кассация инстанцияси суди ишни биринчи инстанция судида иш юритиш қоидалари бўйича кўради.

Ишни биринчи инстанция судида иш юритиш қоидалари бўйича кўришга ўтиш ҳақида ажрим чиқарилиб, унда бажарилиши лозим бўлган ҳаракатлар кўрсатилади.

Шу билан бирга, вилоят ва унга тенглаштирилган судларда жорий қилинаётган тафтиш инстанцияси шу судларда апелляция ёки кассация тартибида кўрилган ишлар бўйича чиқарилган суд ҳужжатлари устидан қонун талабларига мувофиқ берилган тафтиш шикоятини (протестини) тўғридан-тўғри судлов ҳайъатларида кўриб чиқиши лозим бўлади, яъни

тафтиш тартибидаги шикоятни (протестни) ўрганиш институти мавжуд эмас.

Шунингдек, формал асослар бўйича ҳал қилув қарорини бекор қилиш ҳолатларини олдини олиш мақсадида процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри қўлланилганлиги муносабати билан биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш учун асослар киритилиб, бу асослар суд ҳужжатини бекор қилиш шартлигини истисно қилиб, бундай асослар аниқланганда суд қарорини бекор қилиниши мумкинлигини назарда тутати.

Масалан, ишни кўриш чоғида суд иши юритилаётган тилга доир қоидалар бузилган бўлса, суд мажлисининг баённомаси имзоланмаган бўлса, судьялар маслаҳатининг сир сақланиши тўғрисидаги қоида бузилган бўлса, бироқ моддий ҳуқуқ нормаси тўғри қўлланиб, иш якуни бўйича қонуний қарор қабул қилинган бўлса, суднинг ҳал қилув қарори бекор қилинмайди.

Яъни, юқори инстанция суди эндиликда мазкур ҳолатлар ишнинг мазмунан тўғри ҳал қилинишига тўсқинлик қилганлигини, қонуний қарор қабул қилинишига сабаб бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши лозим бўлади.

Иқтисодий процессуал кодекси ва Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексида киритилаётган ўзгартиришлардан яна бири Фуқаролик процессуал кодекси билан бирхиллаштирилган ҳолда суд харажатларини тақсимлаш тўғрисидаги масала ҳал қилинмаганлиги ёки нотўғри ҳал қилинганлиги суднинг ҳал қилув қарорини бекор қилиш ёки ўзгартириш учун асос бўлмаслиги белгиланганидир. Эндиликда бундай ҳолда, қарорнинг хулоса қисмида суд харажатлари қонунда назарда тутилган тартибда тақсимланиши лозим.

Мазкур ўзгартириш ишнинг мазмунига, қонуний ҳал этилишига таъсир қилмайдиган асос бўйича суд қарорлари бекор бўлиши натижасида фуқароларнинг сарсонгарчилиги келиб чиқишини ва моддий-маънавий ресурслари сарфланишини олдини олишга хизмат қилади.

Фуқаролик процессуал кодексида эса прокурорлар ҳудуд бўйича қайси судларга даъво ариза тақдим этиши мумкинлиги аниқлаштирилиб, бошқа процессуал қонунлар билан бирхиллаштирилди. Апелляция, кассация ва тафтиш тартибидаги протестлар эса, Олий суд Раёсатига бериладиган протестлардан ташқари, прокурордан ташқари, унинг ўринбосари томонидан ҳам киритилиши ва имзоланиши мумкинлиги белгиланди.

Эндиликда юқори инстанция судлари ишни қайта кўриш чоғида суд ҳужжатларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини тўлиқ ҳажмда текшириши шартлиги, суд янги далилларни ўрганиб чиқиши ва янги фактларни аниқлаши мумкинлиги кўрсатилди.

Суд ҳужжатларини тафтиш тартибида қайта кўриш бўйича иш юритишга оид киритилаётган янги бобда, қуйидагилар белгиланмоқда:

- тафтиш тартибида шикоят қилиш (протест келтириш) ҳуқуқи (кимлар қайси суд ҳужжатлари устидан қайси бир судга тафтиш тартибида шикоят бериши мумкинлиги);

- тафтиш тартибидаги шикоятни (протестни) кўрадиган судлар (Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг судлов ҳайъатлари, Олий суднинг судлов ҳайъатлари ва Олий суднинг Раёсати);

- тафтиш тартибида шикоят (протест) бериш тартиби;

(тафтиш тартибидаги шикоят (протест) ишни тафтиш тартибида кўрадиган Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари номига йўланади, бироқ ҳал қилув қарорини қабул қилган судга берилади. Ҳал қилув қарорини қабул қилган суд тафтиш тартибидаги шикоят (протест) келиб тушган кундан эътиборан беш кунлик муддатда ишни тафтиш тартибида кўрадиган судга иш билан бирга юбориши шарт. Олий суд судлов ҳайъатлари ва Раёсати томонидан кўриладиган тафтиш тартибидаги шикоят (протест) бевосита Олий судга берилади).

- тафтиш тартибида шикоят (протест) бериш муддати;

- тафтиш тартибидаги шикоятнинг (протестнинг) мазмуни, унга илова қилинадиган ҳужжатлар;

- Олий суд судьяси томонидан тафтиш тартибидаги шикоятни (протестни) ўрганиш;

- тафтиш тартибидаги шикоятни Олий суднинг судлов ҳайъатига кўриб чиқиш учун ўтказишни рад этиш ёки ўтказиш, протестлар бундан мустасно;

- ишни тафтиш инстанцияси судида кўриш тартиби;

- тафтиш тартибида ишни кўриш чегаралари;

- суд ҳужжатини ўзгартириш ёки бекор қилиш асослари;

(суд ҳужжатининг ноқонунийлиги ёки асоссизлиги ҳал қилув қарорини, қарорни ёки ажримни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади. Суднинг мазмунан тўғри бўлган ҳал қилув қарори, қарори ёки ажрими фақат юзаки асослар бўйичагина бекор қилиниши мумкин эмас).

Тафтиш тартибидаги шикоят (протест) биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори қонуний кучга кирган кундан эътиборан бир йил ичида берилади.

Тафтиш тартибидаги шикоят (протест) бериш муддати қуйи инстанция судлари томонидан ишни кўриш натижалари бўйича қарор қабул қилингунига қадар ўтган бўлса, шикоят (протест) ушбу судлар томонидан ишни кўриш натижалари бўйича қарор қабул қилинган кундан эътиборан уч ой ичида берилиши мумкин, яъни яна қўшимча уч ойлик муддат берилиши назарда тутилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатига Олий суд раисининг, Бош прокурорнинг протести тегишли шахсларнинг мурожаати келиб тушган кундан эътиборан уч ой ичида, лекин судлов ҳайъати томонидан ишни тафтиш тартибида кўриш натижалари бўйича қарор қабул қилинган кундан эътиборан олти ойдан ортиқ бўлмаган муддатда киритилиши мумкин.

Тафтиш тартибидаги шикоят (протест) беришнинг ўтказиб юборилган муддати тафтиш тартибида шикоят (протест) берган шахснинг илтимосномаси бўйича суд томонидан, агар илтимоснома шикоятни (протестни) бериш муддати ўтган кундан эътиборан уч ойдан кечиктирмай берилган ва тафтиш тартибида шикоятни (протестни) бериш муддати ўтказиб юборилишининг сабаблари суд томонидан узрли деб топилган бўлса, тикланиши мумкин.

Шунингдек, ишни тафтиш тартибида кўрган суднинг қарори қабул қилинган кундан эътиборан қонуний кучга киради. Эътиборлиси, Олий суд Раёсатининг қарори якуний ҳисобланади ва унинг устидан шикоят қилинмайди (протест келтирилмайди).

Суд қарорларини қайта кўришга оид мазкур тартиблар барча процессуал кодексларда асосан бир хил тарзда белгиланмоқда, фақат суд иш юритувининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, кодексларда айрим фарқлар мавжуд.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш миллий қонунчиликни такомиллаштиришда, ўзгартиришларнинг мазмун-моҳиятини чуқурроқ англашда муҳимдир. Жумладан, Европа давлатларининг суд қарорлари қонунийлиги ва асослилигини текшириш турлари, асослари ва тартиби юқори инстанция судлари ваколатлари доирасида бир-биридан фарқ қилади.

Умумий ва континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда суд қарорлари устидан шикоят қилиш ва қайта кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилган У.Жумаевнинг таъкидлашича, “Европа судларини учта моделга бўлиш мумкин, булар “апелляция – апелляция” (умумий ҳуқуқ ва скандинавия мамлакатларида), “апелляция – тафтиш” (Австрия, Германияда) ва “апелляция – кассация” тизими (Бельгия, Франция, Греция, Италия, Люксембург, Нидерландия, Испания, Португалияда)”.¹

Умумий ҳуқуқ тизимидаги мамлакатларда суд қарорлари устидан шикоят қилиш ва қайта кўриш тартиби қонунчиликда белгиланган бўлишига қарамасдан, биринчи инстанция суди қарори якуний ҳисобланади. Ушбу давлатларнинг қонунчилик тизими ва ҳуқуқни қўллаш сиёсати суд қарорларига нисбатан шикоятларни камайтиришга қаратилган. Континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда эса, биринчи

¹ Жумаев У. Умумий ва континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда суд қарорлари устидан шикоят қилиш ва қайта кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятлари // “Одил судлов” ҳуқуқий, илмий-амалий электрон журнал. 2023, № 3. -Б. 36-42.

инстанция судининг қарори қайта кўриш босқичларидан ўтгандан сўнггина якуний ҳисобланади.

Шунингдек, континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда апелляция инстанцияси ваколатлари умумий ҳуқуқ давлатларига нисбатан кенгроқ ва “иккинчи – биринчи инстанция” функциясини бажаради.

Умумий ҳуқуқ тизимидаги давлатларда Олий суд органи (апелляция судлари) нафақат ҳуқуқ масалаларини, балки фактларни ҳам тадқиқ этса, континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда (кассация ёки тафтиш) охириги инстанция фақат ҳуқуқ масалалари билан чекланади.

Европа давлатлари қонунчилиги таҳлили шуни кўрсатадики, барча давлатларда апелляция шикоятни бериш ҳуқуқи тан олинади, бироқ бу ҳуқуқ бир қатор шартлар ва таомиллар, жумладан, шикоят тақдим этиш муддати, асоси ва қарорни ўзгартириш ёки бекор қилиш асоси, даъво миқдори ва бошқалар билан чекланган.

Баъзи давлатларда даъво миқдори катта бўлмаган ишлар бўйича суд қарорлари қайта кўриб чиқилмайди. Масалан, Англияда берилган шикоят суд қарори қайта кўриб чиқилишини англатмайди, балки юқори инстанция томонидан қарорни қайта кўриш қанчалик мақсадга мувофиқлигини ўрганишга асос бўлади.

Озарбайжон Фуқаролик процессуал кодексининг 404¹-моддасига мувофиқ, агар фуқаролик ишлари бўйича даъво суммаси 2 000 манатдан (13 млн. сўм), тижорат ишлари бўйича эса 10 000 манатдан (66 млн. сўм) кам бўлса, апелляция инстанциясининг қарори устидан Олий судга кассация шикоятни берилиши мумкин эмас¹.

Шу билан бирга, биринчи инстанция суди томонидан иш муҳокамасида хатоликларга йўл қўйилган тақдирдагина тарафлар томонидан суд қарорларини қайта кўриш бўйича шикоят тақдим қилиниши мумкин. Акс ҳолда, бундай шикоятлар ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилиш, суд ресурсларини исроф қилиш ва қарши томонга асоссиз ноқулайликлар, харажатлар келтириб чиқариш сифатида баҳоланади.

Англия ва бошқа умумий ҳуқуқ тизимидаги давлатларда биринчи инстанция суди қарорлари устидан шикоят қилиш **одатий ҳол эмас**, балки **истисно** сифатида қабул қилинган. Ушбу концепция, ўз навбатида, иш учун аҳамиятли **барча ҳолатлар биринчи инстанция судида тадқиқ қилиниши лозимлиги** ҳақидаги фикрдан келиб чиққан.

Акс ҳолда, олимларнинг фикрича, иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлаш юки биринчи инстанция судидан юқори инстанцияларга кўчади

¹ Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 года № 780-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.07.2023 г.) // https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420065

ҳамда биринчи инстанция суди ишни кўриб чиқишда “дастлабки” ёки “ўтказувчи” инстанция бўлиб қолади.¹

Шу билан бирга, кўп ҳолларда Олий суд органлари зиммасига аниқ ишларни ҳал қилиш билан бирга ҳуқуқни қўллаш ва талқин қилишда ягона амалиётни шакллантириш, ҳуқуқ ва суд амалиётини ривожлантириш каби вазифалар ҳам юкланган.

Айтиш мумкинки, бу вазифа Олий суд органларининг энг муҳим вазифалари доирасига киради. Мисол учун, Европа вазирлар кенгаши қўмитасининг 1995 йил 7 февралдаги “Аъзо давлатларга фуқаролик ва тижорат ишлари бўйича мурожаат қилиш тизимлари ва тартибларини яратиш, уларнинг фаолиятини такомиллаштириш юзасидан” 95-сонли Тавсиясида, учинчи босқич судлари фақатгина учинчи марта қайта кўришга лойиқ бўлган, масалан, ҳуқуқни қўллаш ва талқин қилишда ягона амалиётни ривожлантириш учун зарур бўлган ишлар ёки жамият аҳамиятидаги ишларни қайта кўриши мумкинлиги кўрсатилган.

Дунё мамлакатларида суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш ва уларни қайта кўриш тартиб-таомиллари фарқ қилсада, уларнинг мақсади муштарак, қуйи суд хатоларини тузатиш, адолатсиз суд қарори оқибатларини бартараф этиш билан бирга ҳуқуқни қўллаш ва талқин қилишда ягона амалиётни шакллантириш, жамиятда одил судловга бўлган ишончни таъминлашга қаратилган. Бундан ташқари, барча процессуал тизимларда суд қарори ва унинг оқибатлари қайта кўриш босқичларидан кейинги якунийлиги тамойили белгиланган.

Суд қарори ва унинг оқибатлари якунийлиги тамойили “*res judicata*” доктринасига асосланган бўлиб, унга кўра, айна бир шахслар ўртасидаги, айна бир предмет тўғрисидаги низолар қайта кўриб чиқилмайди. Шунингдек, инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг кўрсатмаларида, “*res judicata*” доктринаси низолар учун якуний тўхтам бўлиши билан бирга, одил судловга бўлган ҳуқуқнинг асосий элементи эканлиги белгиланган.

Суд қарорларининг якунийлиги, яъни ҳуқуқий низоларнинг ечими тарафлар ўртасидаги, шунингдек уларнинг бошқа субъектлар билан бўладиган кейинги муносабатларининг ривожланишига хизмат қилади.

Бу борада ҳар бир давлат ўзининг ҳуқуқ тизими, миллий менталитети, амалдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, қолаверса халқнинг хоҳиш-истакларидан келиб чиқиб, суд қарорларини қайта кўриш институти бўйича ўзига мақбул моделларни танлайди.

Ўйлайманки, юқоридаги қонунлар билан мамлакатимизда суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишнинг янги тартиби фуқароларнинг одил судловга эришиш даражасини оширишга, фуқароларнинг шикоят қилишга бўлган

¹ Жумаев У. Умумий ва континенталь ҳуқуқ тизимидаги давлатларда суд қарорлари устидан шикоят қилиш ва қайта кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятлари // “Одил судлов” ҳуқуқий, илмий-амалий электрон журнал. 2023, № 3. -Б. 36-42.

ҳуқуқлари доираси кенгайишига ҳамда уларнинг эътирози ва сарсонгарчилигининг олдини олишга, Олий суд судьяларининг асосий эътиборини қуйи судлар учун ягона суд амалиётни таъминлашга қаратишга, судларнинг масъулиятини ошириб, ишларнинг сифатли ва ўз вақтида қўрилишига хизмат қилади.

СИНДАРОВ КОМИЛ ОЙДИНОВИЧ-
юримик фанлар доктори,
профессор, Ангрен Университети
ректори

ҲУҚАРОЛИҚ, ИҚТИСОДИЙ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ ПРИНЦИПЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада иқтисодий суд ишларини юритиш принципларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Тарафларнинг тортишувчанлиги принципи, тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида принцип (лотинчадан асос, негиз, ибтидо) бирор назария, таълимот, дунёқарашнинг дастлабки ва асосий қонун-қоидалари, фаолият учун асос қилиб олинадиган бош ғоя, қонун-қоида¹ деган маънони англатади. Шундан келиб чиқиб, суд ишларини юритиш принципларини қонун нормаларида мустаҳкамланган, процессуал институтларнинг барча тизимлари учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган, ҳуқаролик, иқтисодий ишларининг ўз вақтида, тўғри ва тез қўриб чиқилишида одил судловни амалга оширишни таъминлайдиган асосий раҳбарий қоида сифатида таърифлашимиз мумкин.

Судларда, жумладан, ҳуқаролик, иқтисодий судларда иш юритишнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 130-140-моддаларида мустаҳкамланган. Асосий қонунда одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилиши, суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, ҳуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритиши, судьялар мустақиллиги, фақат Конституция ва қонунга бўйсунуши, уларнинг одил судловни амалга оширишга доир фаолиятига ҳар қандай тарзда аралашишга йўл қўйилмаслиги ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғоти. А.Мадалиев таҳрири остида. -Тошкент. 2015. 4-жилд. – 309 б.

сабаб бўлиши, судьялар муайян ишлар бўйича ҳисобдор бўлмаслиги, судьялар дахлсизлиги, давлат судьянинг ва унинг оила аъзоларининг хавфсизлигини таъминлаши, ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилиши, суд ҳокимиятининг ҳужжатлари барча давлат органлари ва бошқа ташкилотлар, мансабдор шахслар ҳамда фуқаролар учун мажбурийлиги, суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда ёхуд қонунга мувофиқ бошқа тилда олиб борилиши суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланиши белгилаб қўйилган.

Шунингдек, янги Конституциянинг 140-моддасида судларнинг фаолиятини молиялаштириш фақат Давлат бюджетидан амалга оширилиши ҳамда у одил судловни тўлиқ ва мустақил амалга ошириш имкониятини таъминлаши ҳақидаги принциплар қоидалар белгилаб қўйилди.

“Судлар тўғрисида”ги қонун (1,9-13, 63-66-моддалар), фуқаролик процессуал кодекси (7-16 моддалар), иқтисодий процессуал кодекс (6-15 моддалар)да суд ишларини юритиш принциплари ҳақидаги қоидалар мустаҳкамланган.

Узоқ йиллар давомида суд ишларини юритишда қонунчиликда мустаҳкамланган принциплар қандайдир баландпарвоз шиор, дабдабали назарий қоида, жимжимадор ғоя сифатида адолат кўрғонлари пештоқига осиб қўйиб, амалда, аниқ ишларни кўришда улардан деярли фойдаланилмади.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 399¹-399²-399³ - моддалари, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси (ИПК)нинг 279-моддасига кўра суд ишларини юритиш принципларидан фақат иккитаси, жумладан иш кўрилаётганида иш юритилаётган тилга доир қоидалар бузилган бўлса (суд ишлари юритиладиган тил принципи) ва ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида суд томонидан ҳал қилув қарори қабул қилинганлиги (тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципи) суд ҳужжатини бекор қилиш ва ўзгартириш асос бўлади. Қолган ҳолларда суд ишларини юритиш принципларининг бузилиши суд ҳужжатининг бекор қилиш ва ўзгартиришга асос бўлмайди. Айтайлик, қонуннинг мазмунидан судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилганда (судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi принципи), ишларни ҳал қилиш шахсларнинг нотенг мавқе асосида амалга оширилганда (қонун ва суд олдида тенглик принципи) бу ҳолат суд қарорини бекор қилиш ва ўзгартиришга асос ҳисобланмайди. Худди шундай юқори инстанция суди судьянинг ошкоролик принципини қўпол

равишда бузган ҳолда қабул қилган қарорини бекор қилиш ва ўзгартиришга ҳақли бўлмайди.

ФПКнинг 10-моддаси, ИПКнинг 9-моддасида яна бир муҳим принцип - суд ишларини юритиш тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилиши кўзда тутилган. Бу принцип ислом ҳуқуқи манбаларида қозилик одобларининг асосий қоидаларидан бири сифатида эътироф этилган. Қози икки томоннинг ҳам гапларини эшитмасдан туриб ҳукм чиқармаслиги лозим бўлган. Негаки, фақат бир томонни эшитиб, ундан таъсирланиб нотўғри хулоса чиқариб қўйиши мумкин, деб ҳисобланган¹.

Тарафлар тортишуви принципи билвосита 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қоидаларида, 1966 йилдаги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда суд ишларини юритишнинг асосий қоидаси сифатида мустаҳкамланган бўлиб, одил судловнинг умумэътироф этилган ўлчов бирлиги, одил судловни таъминлашнинг таққослаш стандарти вазифасини бажармоқда.

Чиндан ҳам одил судловга эришишда тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципи муҳим аҳамиятга эга. Бу принцип ҳар икки тараф – даъвогар ва жавобгарнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тенг бўлиши, ўз даъволари ва эътирозларини тасдиқловчи далилларни судга тақдим этишда тенг имкониятларга эга бўлиши, суд эса холис ҳакам вазифасини бажариб, процессга аралашуви чекланган бўлиши кераклигини англатади.

Афсуски, суд амалиётида бу принципал нормани бузиш ҳолатлари кўп учрамоқда. Тарафларнинг ўз мулоҳазалари, даволари ва эътирозларини баён қилишларига етарлича шароит яратилмайди, тегишли далилларни судга тақдим этишда, илтимоснома ва аризаларни кўриб чиқишда тенг имконият берилмайди. Натижада судья қарор қабул қилиш учун “фаол” бўлишга, процессга аралашушга мажбур бўлади. Бу камчилик ва хатоларни судья иш ҳажмининг кўплиги, қонунчиликда қайд этилган принципларнинг бузилиши суд қарорининг бекор бўлишига олиб келмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Таъкидлаш керакки, одил суловни таъминлаш, аҳолининг судга ишончини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган мазкур норма Асосий қонунда ўз аксини топмаган. Хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш тарафларнинг тортишуви принципи ёки “ҳар кимнинг судда тингланиш ҳуқуқи” конституцион норма сифатида мустаҳкамланганлигини кўрсатади. Жумладан, Россия Федерацияси Конституциясининг 123-моддасида судда иш юритиш тарафларнинг тортишувчанлиги ва тенглиги асосида амалга оширилиши белгилаб қўйилган. Худди шундай норма Германия, Беларусия, Украина,

¹ Ислом одоблари энциклопедияси. Иккинчи китоб. -Тошкент. 2019. -Б. 461-468.

Қозоғистон, Озарбайжон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон Республикалари Конституцияларида ўз ифодасини топган.

Бизнингча, мазкур принципнинг Асосий қонунда ўз аксини топиши суд ишларини юритишда тортишувчанлик принципини кучайтириш, тарафларнинг суд процессидаги фаоллигини ошириш, уларга иш бўйича далиллар тўплаш ва уни судга тақдим этиш бўйича кенг имкониятлар яратиш, судга ишни ҳар тарафлама, тўлиқ ва холис кўриб чиқишга асосланган ўз ички ишончи бўйича баҳо бериш, судлар томонидан конституциявий нормаларни тўғридан-тўғри ва бир хилда қўлланилиши орқали инсон ҳуқуқларига оид кафолатларни тўлақонли таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Хулоса сифатида принциплар суд ишларини юритишнинг асосий ва бош қоидалари эканлигидан келиб чиқиб, Конституцияда ўз аксини топмоғи, уларни ҳар қандай бузиш эса суд ҳужжатини бекор қилиш ва ўзгартиришга асос бўлмоғи лозимлигини айтиш жоиз бўлади. Бу меъёرنинг ўрнатилиши биринчидан, суд ҳужжатларининг қонунийлигини таъминласа, иккинчидан, судьяларнинг суд ҳужжатида бўлган масъулияти ва талабчанлигини оширади. Фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг суд ҳокимиятига бўлган ишончини оширади.

САМАРХОДЖАЕВ БОТИР БИЛОЛОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактабининг “Маъмурий ҳуқуқ” кафедраси мудири, юридик фанлари доктори, профессор

МАНСУРОВ АРТЕМ ФУРҚАТОВИЧ
Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги
Судьялар олий мактаби илмий ходими

ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТДА НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШ

Ташқи иқтисодий фаолият тушунчаси. Ташқи иқтисодий фаолият халқаро иқтисодий алоқаларни ўрнатиш орқали шаклланади ва шу боисдан “ташқи иқтисодий фаолият” тушунчаси халқаро савдо муомаласига кириб келган.

Ташқи иқтисодий фаолият деганда, Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган юридик шахслар ва Ўзбекистон Республикасида доимий яшаш ҳуқуқига эга бўлган шахслар, яқка тартибдаги тадбиркор сифатида рўйхатга олинган шахслар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси давлат органларининг юридик ва жисмоний шахслар, хорижий давлатларнинг

давлат органлари, халқаро ташкилотлар билан ўзаро манфаатли иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг асосий принциплари қуйидагилардан иборат:

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллиги;

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг тенглиги;

савдо-иқтисодий алоқаларни амалга оширишда камситмаслик;

ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда ўзаро манфаатлилик;

ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини давлат томонидан ҳимоя қилиниши (Қонуннинг 4-моддаси).

Ташқи иқтисодий фаолият тарафларини процессуал ҳуқуқлари. Ташқи иқтисодий фаолиятдан келиб чиққан низоларни кўриб чиқишда Ўзбекистон Республикаси иқтисодий суди ваколатлари.

Ўзбекистон Республикасида чет эллик шахслар иштирокидаги тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ низолар иқтисодий судлар томонидан ҳал этилиши мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи миллий ва чет эл ташкилотлари, халқаро ташкилотлар, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзининг бузилган ёки **низолашаётган ҳуқуқ** ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси иқтисодий судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Чет эл шахслари Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари билан бир қаторда процессуал ҳуқуқлар ва мажбуриятлардан фойдаланади. Чет эл шахслари иштирокидаги суд ишларини юритиш Ўзбекистон Республикасининг ИПК¹га мувофиқ амалга оширилади.

Халқаро тижорат арбитражи тушунчаси.

Тарафлар айна бир фуқароликка эга бўлган ва ҳуқуқий низо тақдим этилган ҳуқуқий тизим ва суд тизими билан **таниш** бўлган тақдирда, низоларни суд тартибида кўриб чиқиш энг тўғри қарор ҳисобланади. Суд тартибида низоларни кўриб чиқиш гувоҳлар кўрсатувларини йиғишни, ишни кўриб чиқишда гувоҳларни суд мажлисига чақириш ҳамда сўроқ қилишни ўз ичига олади.

Агар низо халқаро контекстга ўтказиладиган бўлса, унинг халқаро тижорат арбитражида (ҳакамлик судида) муҳокама қилинишини танлаш мақсадга мувофиқдир, негаки унинг **афзалликлари мавжуд**: ишни кўришнинг нисбий тезлиги, низони арбитражга ихтиёрий равишда

¹ Миллий қонунчилик базаси, 25.01.2018 й.

топшириш, тарафларнинг ҳакамлик судьяларини ва низони кўриб чиқиш жойини эркин танлаши, ҳакамлик судьяларининг юқори малакаси, низоларни кўриб чиқишнинг махфийлиги, низони кўриб чиқиш тилини танлаш, суд муҳокамаси нисбатан арзонлиги, ҳал қилув қарори ижросининг қулайлиги.

Халқаро тижорат арбитражи тўғрисида турли тушунчалар мавжуд. Биз бу борада ўзимизни фикримизни билдириб қоламиз. **Халқаро тижорат арбитражи – томонлар тарафидан сайланадиган ёки улар томонидан келишилган ёки қонунда белгиланган тартибда тайинланадиган шахслар доирасидан шаклланадиган нодавлат органдир.**

Халқаро тижорат арбитражини ЎзР ИПКга мувофиқ фаолият юритадиган иқтисодий судлардан фарқлаш лозим.

Гарчи бундай органлар иқтисодий низоларни кўриб чиқсада, асосий фарқ шундаки, **улар давлат судлари** бўлиб, баъзи хусусиятларга эга, шу сабабли тарафлар ўз низоларини иқтисодий судларда ҳал қилишлари шарт. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас. Тарафлар судьяларни шакллантиришда иштирок этмайдилар. Ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилади.

Халқаро хўжалик алоқаларининг кенг ривожланиши турли ташкилотлар ва шахслар ўртасидаги ҳамкорлик низоларини арбитраж орқали ҳал этишни жозибадор қилади. Турли мамлакатларнинг ташкилот ва фирмалари шартномалар тузишда низоларни олдини олиш ярашувдан, тарафларнинг ярашуви арбитражга мурожаат қилишдан, ишларни арбитражда кўриб чиқиш судларда кўриб чиқишдан афзалроқ деб ҳисоблайдилар.

Ҳар доим ҳам низонинг олдини олиш, тарафлар ўртасидаги низони тўғридан-тўғри музокаралар орқали ҳал қилиш мумкин эмас. Шу сабабли битимларнинг ҳуқуқий таъминотида юзага келиши мумкин бўлган низоларнинг объектив ва ваколатли ҳал қилинишини **кафолатлайдиган** шарт-шароитларни яратиш катта аҳамиятга эга.

Бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқни ҳимоя қилиш усули сифатида низони арбитражда кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири низолашаётган тарафларга ҳакамлик судьяларини, қўлланиладиган ҳуқуқни, суд ишини олиб бориш тилини ва суд қарори шаклини танлашда эркинлик тақдим этишдир. Арбитраж суди тарафларнинг ушбу иродасига бўйсунитиш шарт, унинг қонунларга мувофиқ эмаслиги ҳоллари бундан мустасно.

Дунёда 400 дан ортиқ институционал тижорат арбитражлар фаолият кўрсатмоқда.

Биз халқаро тижорат арбитражининг фаолиятини Ўзбекистон Республикасида ихтисослаштирилган махсус қонун асосида ташкил этишни зарур деб ҳисоблайдиган мутахассислар фикрига қўшиламиз.

“Халқаро тижорат арбитражи тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонуни¹ 2021 йил 16 февралда қабул қилинди. Бунга қадар миллий ва хорижий ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги низоларни ҳакамлик йўли билан ҳал этиш Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 16 октябрдаги ЎРҚ-64-сонли “Ҳакамлик судлари тўғрисида”и Қонуни асосида тартибга солинган эди².

Бизнинг фикримизча, вужудга келаётган шарт-шароитлар давомида халқаро тижорат арбитражининг айнан республикада фаолият юритиши миллий субъектлар манфаатларига мос келишининг қуйидаги сабаблари мавжуд:

Биринчидан, халқаро тижорат арбитражининг қарори 1958 йилдаги Нью-Йорк Конвенциясининг 173-дан ортиқ иштирокчи-давлатларида тан олиниши учун мажбурийдир (Конвенция тўғрисида батафсилроқ кейинги мавзуда сўз юритамиз);

Иккинчидан, Ўзбекистонда жойлашган халқаро тижорат арбитражида низо кўриб чиқилса, айнан миллий ҳамкорнинг маблағлари тежаб қолинган бўлар эди (амалда бу ҳолат муҳим аҳамиятга эга);

Учинчидан, республикада иқтисодий судларда кўриб чиқиладиган ишлар сони йилдан-йилга ошиб бориши тадбиркорлик фаолиятининг фаоллашиши ва иштирокчилари доирасининг кенгайиши билан боғлиқ бўлиб, судьялар юкламаларининг оширилиши ҳар бир иш учун ажратилган муддатнинг қисқартирилишига олиб келиб, натижада уларни кўриб чиқишнинг зарур сифатини таъминлаш тобора қийинлашиб боради.

Арбитраж жараёнида ҳамкорнинг ватани ёки унинг ўзига нисбатан жиддий муносабатни таъминлаш учун мамлакатда арбитраж судлари тўғрисида қонуннинг қабул қилиниши ҳамда 1958 йилдаги арбитраж қарорларини тан олиш ва ижро этиш тўғрисидаги Нью-Йорк Конвенциясига қўшилиш каби шароитлар яратилган бўлиши лозим.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида халқаро тижорат арбитражи фаолиятининг тадқиқ этилиши ва ўрганилиши муҳим аҳамиятни касб этади. Бу, ўз навбатида, чет эл инвестицияларининг жалб этилишига кўмаклашади, зеро инвесторлар учун одат тусига кирган инвестицияларнинг ҳуқуқий ҳимоясининг кафолати бўлиб хизмат қилади³.

Ўзбекистон Республикасида халқаро тижорат арбитражи (суди) фаолият юритиши бошланиши ва ривожланиши. Бу борада республикада амалга оширилган қуйидаги муҳим қадамларни

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.02.2021 й., 03/21/674/0123-сон

² Миллий қонунчилик базаси, 30.01.2018 й., № 03/18/463/0634; 21.03. 2019 й., №03/19/531/2799. Қаранг: Otakhonov F. and Umirdinov A. Uzbekistan // Law and Practice of International Arbitration in the CIS Region, edited by Hober K. and Kryvoi Y. – Wolters Kluwer, 2017. – P. 444.

³ Азимов М. Споры неизбежны, но разрешаться они должны быстро и правильно // Вопросы санации и банкротства предприятий, 1999, №4. – С. 59.

таъкидлаш лозим: Ўзбекистон Республикасининг Савдо-саноат палатасининг Ижроия қўмитаси томонидан 2011 йил 1 февралда “Ўзбекистон Республикасининг Савдо-саноат палатаси ҳузуридаги Халқаро тижорат арбитраж (ҳакамлик) суди тўғрисида”ги Низом, Регламент ва арбитрлар Рўйхати тасдиқланди.¹ Шу пайтдан бошлаб, республикада халқаро тижорат арбитраж (ҳакамлик) суди фаолият юритишни бошлади.

Халқаро тижорат арбитраж судини ташкил этиш ва унинг фаолияти тўғрисидаги нормалар Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 19 июндаги ПФ-5087-сонли “Бизнеснинг қонуний манфаатлари давлат томонидан муҳофаза қилиниши ва тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш тизимини тубдан такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги Президент Фармони² ва Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 9 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги Қонуни билан тасдиқланган.³

Нихоят, 2018 йил 5 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси ҳузурида Тошкент халқаро арбитраж марказини (ТИАС) ташкил этиш тўғрисида” ги Қарори⁴ қабул қилинган.

Арбитраж муҳокамаси институтининг ривожланиши низоларни ҳал этишнинг ривожланган бозор ҳамда жаҳон амалиёти талабларига мос келади. У яраштирув процедураларининг кенг қўлланилишига олиб келади, бу эса низолар сонини камайтиришга хизмат қилади. Суд қарорини ижро этишнинг **ихтиёрийлиги тамойилига** тарафлар томонидан амал қилиниши низо иштирокчиларига ҳамкорлик муносабатларини сақлаб қолиш ва ўрнатилган алоқалардан фойдаланишни давом эттиришга имкон беради.

Республикада арбитраж судьялари институти – холис, давлат тузилмалари иродасига боғлиқ бўлмаган профессионал кадрлар шакллана бошлайди.

Арбитраж судлари тизимини ривожлантириш ишларни халқаро стандартлар даражасига кўтариш, тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги ҳуқуқий муаммоларини тез ва самарали ҳал этиш имкониятини беради. Арбитраж судлари билан рақобат қтисодий судларини ўз иш даражасини оширишига мажбур қилади, бу эса суд қарорларининг сифатига сезиларли таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Халқаро тижорат арбитражи тўғрисида” ги Қонуни қабул қилиниши Ўзбекистоннинг халқаро

¹ Отаханов Ф. Халқаро тижорат арбитраж суди - низоларни муқобил ҳал қилувчи нодавлат органи // Суд-ҳуқуқ ислохотлари шароитида фуқаролик суд ишларини юритишнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮИ, 2011. – Б. 31-37.

² Ўзбекистон Республикаси миллий қонунчилик ҳужжатлари тўплами, 2017 й., №25, 522-м.

³ Ўзбекистон Республикаси миллий қонунчилик ҳужжатлари тўплами, 2018 й., №27, 537-м.

⁴ Миллий қонунчилик базаси, 06.11. 2018 й., №07/18/4001/2157.

ҳамжамиятга интеграцияси талабларига тўлиқ жавоб беради, иқтисодий айланманинг маҳаллий ва чет эл иштирокчиларининг ўзаро ишончини мустаҳкамлайди.

Халқаро тижорат арбитражлари қарорларини тан олиш ва ижро этиш. Ўзбекистонда чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар сони кўпайиб бораётганлигини ҳисобга олиб, яқин келажакда уларнинг таъсисчилари ўртасидаги низоларни учинчи мамлакат ҳудудида арбитражда ҳал қилиш амалиёти одат тусига киради деб тахмин қилиш мумкин, бунда уларнинг ҳал қилув қарорларининг ижроси Ўзбекистонда 1958 йилдаги “Халқаро тижорат арбитражлари қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш тўғрисида”ги Нью-Йорк Конвенциясига мувофиқ амалга ошириш керак бўлади.

У ёки бу давлатнинг ички қонунчилигига киритилган Нью-Йорк Конвенциясининг нормалари иқтисодий процессуал қонунчиликнинг ажралмас қисми бўлиб, шу давлат учун мажбурий кучга эга бўлади, бу мажбурият турли давлатларнинг хусусий ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш заруриятидан келиб чиқади.

Чет эл арбитражининг (судининг) ҳалқилув қарорини ижро этиш деганда, суверен давлатнинг чет эл судининг ҳал қилув қарорини ўз ҳудудида амалга киритиб, унда белгиланган тарафлар ҳуқуқ ва мажбуриятларининг муқаррарлигини тан олади, ўрнатилган кўрсатмаларни мажбурий амалга оширишни санкциялайди¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 22 декабрь Қарорига мувофиқ, давлатимиз 1958 йилги Нью-Йорк Конвенциясига қўшилган, бу эса легитим халқаро ҳуқуқий институт сифатида халқаро тижорат арбитражини расман тан олганлигини англатади, бунда мазкур арбитражларнинг қарорлари тарафлар учун мажбурий характерга эга бўлиб, давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланиши мумкин.²

Шундай қилиб, турли халқаро тижорат арбитражлари қарорлари республикада тан олинishi ва ижро этилиши керак бўлган вазият сақланиб қолмоқда.

Шу билан бирга, **иқтисодий судларнинг қарорлари** давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий ёрдам ва шу каби қарорларнинг ўзаро тан олинishi тўғрисидаги битимлар мавжуд бўлмаса, 1958 йилдаги Нью-Йорк Конвенцияси нормаларининг қўлланилмаслиги оқибатида тан олинмаслиги мумкин.

Ижро фаолияти давлат ҳокимияти монополиясидан келиб чиқар экан, мазкур жараёнга муайян давлат тузилмаларини жалб этиш лозим.

¹Акимбекова С.А. Признание и приведение в исполнение решений иностранных судов и арбитража в Республике Казахстан: Автореф. дисс.... д. юрид. наук. – Бишкек. 2012. – С. 9.

²Асьянов Ш., Книпер Р., Убайдуллаев З. Международный арбитражный суд. – Ташкент, 1999. – С. 89.

Хусусий арбитраж судьялари ва хусусий арбитраж судлари давлат судларининг иштирокисиз ижро фаолиятини амалга ошира олмайди.

Хусусий арбитраж давлат нуфузисиз ўз фаолиятини амалга ошира олмайди, шу ўринда, 1958 йилдаги Нью-Йорк Конвенциясининг энг муваффақиятли халқаро ҳуқуқий битимлардан бири сифатидаги **аҳамиятига** эътибор қаратиш лозим: мазкур ҳужжат хусусий арбитраж қарорлари ва уларнинг давлатлар томонидан тан олиниши ва ижро этилиши ўртасидаги боғловчи механизм бўлиб хизмат қилади.

Такрорланиш бўлса-да, яна таъкидлаймиз. Ўзбекистон Республикасида халқаро тижорат арбитражлари қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш тартиби 1958 йилда қабул қилинган **Нью-Йорк** Конвенцияси билан тартибга солинади.¹ Чет давлат судининг қарорини мажбурий ижро этиш масаласи даъвогарнинг аризасига асосан қарздорнинг яшаш жойи, агар Ўзбекистонда яшамаса ёки унинг яшаш жойи номаълум бўлса, унинг мулки жойлашган жойдаги судда кўриб чиқилади.

Давлат судлари юқорида қайд этилган қарорларни тан олишни амалга ошириши ва уларни ижро этишга яроқли деб эълон қилиши шарт, муайян ҳолатлар мавжуд бўлганда, уларни тан олиш ва ижро этишни рад этиш имконияти берилиши лозим. Лекин акс ҳолатлари ҳам мавжуд.

Бу борада амалиётда қуйидаги беш ҳолат шакллантирилган:

1. Арбитраж битимининг тарафлари ўзларига нисбатан қўлланиладиган қонун бўйича қайсидир даражада муомалага лаёқатсиз бўлганлиги ёки арбитраж битимини унинг тарафлари қайси қонунга бўйсундирган бўлсалар, ўша қонун бўйича, бундай кўрсатма мавжуд бўлмаганда эса – ҳал қилув қарори чиқарилган мамлакатнинг қонуни бўйича ҳақиқий эмаслиги;

2. Ҳал қилув қарори ўзига қарши қаратилган тараф арбитраж тайинланганлиги тўғрисида ёки арбитраж муҳокамаси тўғрисида тегишли тарзда хабардор қилинмаганлиги ёки бошқа сабабларга кўра ўз тушунтиришларини тақдим эта олмаганлиги;

3. Арбитраж битими ёки арбитраж ҳақидаги шартнома шартида назарда тутилмаган ёки уларнинг шартига тегишли бўлмаган низо бўйича ҳал қилув қарори чиқарилганлиги ёхуд арбитраж битими ёки арбитраж ҳақидаги шартнома шартидан ташқари чиқадиган масалалар бўйича қарор мавжудлиги, бундан арбитраж битими ёки арбитраж ҳақидаги шартнома шarti доирасидаги масалалар бўйича қарорлар қамраб олинмаган масалалар бўйича қарорлардан ажратиб олиниши мумкин бўлган ҳоллар мустасно;

4. Арбитраж органининг таркиби ёки арбитраж процесси тарафларнинг келишувига мувофиқ келмаганлиги ёки бундай шарт бўлмаса, арбитраж бўлиб ўтган мамлакат қонунига мос келмаганлиги;

¹ http://www.uncitral.org/uncitral/uncitral_texts/arbitration/NYConvention.html

5. Ҳал қилув қарори тарафлар учун якуний бўлмаганлиги ёки у қабул қилинган ва қонуни қўлланилаётган давлатнинг ваколатли органи томонидан бекор қилинганлиги ёхуд ижроси тўхтатилганлиги (1958 йилги Нью-Йорк Конвенциясининг 5-моддаси).

**ОТАХОНОВ ФОЗИЛЖОН
ХАЙДАРОВИЧ -**

Ўзбекистон Республикаси Судья-лар
олий кенгаши ҳузуридаги
Судьялар олий мактаби профес-
сори, юридик фанлар доктори,
профессор

**ҲАКАМЛИК МУҲОКАМАСИ БИЛАН БОҒЛИҚ
ИШЛАРНИ ЮРИТИШ: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ**

Аннотация: Ушбу мақолада ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишларни фуқаролик ишлари бўйича судларда юритиш амалиёти таҳлил қилинган ҳолда фуқаролик ва иқтисодий процессуал кодекслар ҳамда ҳакамлик судлари тўғрисидаги қонун нормалари қиёсий ўрганилган, бу соҳадаги мавжуд муаммолар илмий-назарий таҳлил қилинган ҳамда муаллиф кўп йиллик ҳакамлик судьяси сифатидаги тажрибасига таяниб мазкур муаммоларни ҳал қилишга оид илмий асослантирилган таклиф ва тавсияларни илгари сурган.

Таянч сўзлар: ҳакамлик суди, ваколатли суд, иқтисодий суд, фуқаролик ишлари бўйича суд, ҳал қилув қарори, ариза.

Аннотация: В данной статье проанализирована практика граждан-ского судопроизводства по делам, связанным с третейским разбирательством, сравнительно изучены гражданско и экономической процессуальные кодексы и нормы закона о третейских судах, а также научно-теоретически анализированы проблемы, возникающие в данной области и автор, основываясь на многолетнем опыте работы в качестве третейского судьи, выдвигает научно обоснованные предложения и рекомендации для решения этих проблем.

Ключевые слова: третейский суд, компетентный суд, экономический суд, суд по гражданским делам, решение, заявление.

Annotation: This article analyzes the practice of civil proceedings in cases related to arbitration proceedings, comparatively studies the civil and economic procedural codes and norms of the law on arbitration courts, and also scientifically and theoretically analyzes the problems arising in this area. The author, based on many years of experience as an arbitrator, puts forward scientifically based proposals and recommendations for solving these problems.

Key words: arbitration court, competent court, economic court, civil court, decision, application.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг мақсади инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний

манфаатларини самарали ҳимоя қилишнинг энг муҳим кафолати сифатида суд ҳокимиятининг нуфузини мустаҳкамлаш, судларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, уларнинг инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрият ҳисобланадиган инсонпарвар демократик давлатни, очиқ ва адолатли жамиятни барпо этишдаги ролини оширишдир.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига мувофиқ, ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли ҳамда ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда холис суд томонидан кўриб чиқиши ҳуқуқи кафолатланади.

Ижтимоий ҳаётда ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида турли субъектларнинг манфаатлари тўқнашуви, улар ўртасида баҳс-мунозаралар ва низолар келиб чиқиши табиий. Низоларни ҳал этиш тизими уларни суд орқали ва муқобил усуллар билан ҳал қилишни ўз ичига олади. Сўнгги йилларда низоларни муқобил усуллар орқали ҳал этишга катта эътибор берилмоқда. Хусусан, ҳакамлик судлари давлат суд тизимига кирмаган ҳолда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан низоларни мустақил ҳал этиш учун ҳуқуқий асосларга ва имкониятларга эга бўлган нодавлат орган сифатида ривожланиб бормоқда.

Янги Ўзбекистонда ҳозирги кунда 240 дан ортиқ ҳакамлик судлари адлия органлари томонидан ҳисоб рўйхатига олинган ҳамда улар томонидан ҳар йили минглаб низолар ҳал қилинмоқда.

Ҳакамлик муҳокамасининг ўзига хос хусусиятлари ва давлат судларида иш юритишдан фарқли жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, ҳакамлик судлари суд тизимига кирмайди ва одил судловни амалга оширмайди;

иккинчидан, ҳакамлик суди (доимий фаолият кўрсатувчи ҳакамлик суди ёки муваққат ҳакамлик суди) нодавлат орган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқувчи низоларни, шу жумладан тадбиркорлик субъектлари ўртасида вужудга келувчи иқтисодий низоларни ҳал этади;

учинчидан, низо ҳакамлик судининг ҳал қилувига фақат ҳакамлик битими мавжуд бўлган тақдирда топширилиши мумкин;

тўртинчидан, ҳакамлик муҳокамаси тарафлари ҳакамлик судьяларининг сони ва таркибини, ҳакамлик муҳокамаси ўтказиладиган жой ва тилни, ҳакамлик муҳокамасида қўлланиладиган қоидаларни, низони кўриб чиқиш муддатини мустақил белгилашлари мумкин;

бешинчидан, ҳакамлик муҳокамаси маълумотлари ошкор қилинмайди, шунингдек агар ҳакамлик муҳокамаси тарафлари бошқача

шартлашмаган бўлсалар, ҳакамлик суди низони ёпиқ мажлисда кўриб чиқади;

олтинчидан, ҳакамлик суди ҳужжатлари (ҳал қилув қарори ва ажрими) қайта кўриб чиқилмайди ва унда инстанциялар (апелляция, кассация ва тафтиш тартибида ишни қайта кўриш) мавжуд эмас;

еттинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори, қоида тариқасида, мазкур ҳал қилув қарорида белгиланган тартибда ва муддатларда ихтиёрий ижро этилади;

саккизинчидан, ҳакамлик муҳокамаси тарафи ваколатли судга (иқтисодий суд ёки фуқаролик ишлари бўйича судга) ҳал қилув қарорини бекор қилишни сўраб ариза бериш йўли билан ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан низолашиши мумкин;

тўққизинчидан, агар ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори ихтиёрий ижро этилмаган бўлса, у ваколатли суд берган ижро варақаси асосида мажбурий ижро этилиши керак.

Қуйида Ўзбекистон Республикасининг “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонуни, ФПК ва ИПК ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишларни кўришга оид нормаларини қиёсий таҳлил қилган ҳолда уларнинг умумий (ўхшаш) ва фарқли жиҳатларини ёритиш орқали бу соҳадаги қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга қаратилган таклифларни илгари суришга ҳаракат қиламиз.

Фуқаролик ишлари бўйича судларда ҳам, иқтисодий судларда ҳам **биринчидан**, 1) даъвони таъминлаш юзасидан чоралар кўриш тўғрисидаги аризалар бўйича ишлар; 2) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорлари юзасидан низолашиш ҳақидаги аризалар бўйича ишлар; 3) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақалари бериш тўғрисидаги аризалар бўйича ишлар кўрилади; **иккинчидан**, бундай ишлар судья томонидан якка тартибда кўриб чиқилади; **учинчидан**, ҳакамлик муҳокамаси тарафи ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини олган кундан эътиборан ўттиз кун ичида ваколатли судга ушбу ҳал қилув қарорини бекор қилишни сўраб ариза бериши мумкин; **тўртинчидан**, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ариза ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини ихтиёрий ижро этиш муддати тугаган кундан эътиборан олти ойдан кечиктирмай берилиши мумкин; **бешинчидан**, ваколатли суд ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисидаги аризани кўриб чиқаётганда ҳакамлик суди аниқлаган ҳолатларни текширишга ёки ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мазмунан қайта кўриб чиқишга ҳақли эмас.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишларни ваколатли судлар томонидан кўриб чиқишнинг умумий жиҳатлари фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар амалиётида қонун нормаларини бир хил қўллаш имкониятини бермоқда.

Аммо бу соҳада ўз ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжуд. Қуйида мазкур муаммоларнинг айримларига тўхталамиз.

Биринчи, “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонуннинг 47 ва 53-моддаларига мувофиқ агар ҳакамлик суди томонидан кўриб чиқилган низо қонунга мувофиқ ҳакамлик муҳокамасининг предмети бўлмаса, ваколатли судлар ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва уни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси беришни рад этиши тўғрисидаги норма белгиланган. Айнан шундай норма ФПКнинг 352 ва 357-моддаларида ҳам назарда тутилган.

ИПКнинг 226 ва 231-моддаларида бунга қўшимча равишда яна қуйидаги **иккита асос** бўйича иқтисодий судлар ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва уни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси беришни рад этиши мумкинлиги тўғрисида қуйидаги нормалар киритилган: 1) агар низо ҳакамлик суди томонидан “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 5-моддаси талабларини бузган ҳолда кўриб чиқилган бўлса, яъни давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳакамлик судларини ташкил этиши ҳамда ҳакамлик битими тарафлари бўлиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоида бузилган бўлса; 2) ҳакамлик суди ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида ҳал қилув қарорини қабул қилган бўлса.

Мазкур масала бўйича процессул кодекслар ва қонунда қонун чиқарувчининг турлича ёндашуви, амалиётда ҳакамлик муҳокамаси тарафлари ўртасида тенглик принципини бузилишига, суд амалиётини турлича талқин қилинишига, ҳакамлик судлари ҳал қилув қарорларига бўлган ишончни сусайтиришга олиб келмоқда.

Иккинчи, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини қабул қилган, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахслар ҳам низолашиши мумкинлиги процессуал кодексларда (ФПКнинг 349-моддаси ва ИПКнинг 223-моддаси) белгиланган.

Аммо, мазкур шахсларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш механизми ҳакамлик муҳокамаси тарафлари билан бир хил белгиланган, яъни ваколатли судга ҳал қилув қарорини олган кундан эътиборан ўттиз кун ичида мурожаат қилиши, ўзида мавжуд бўлмаган ҳал қилув қарори ва ҳакамлик битимининг тасдиқланган нусхасини аризага илова қилиши лозимлиги.

Бундан ташқари “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонуннинг 46-моддасида фақат ҳакамлик муҳокамаси тарафи ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан низолашиши мумкинлиги белгиланган. Қонунлардаги бундай зиддиятлар уларни судлар томонидан қўллашда қийинчиликларни юзага келтирмоқда.

Учинчи, Ўзбекистон Республикаси “Давлат божи тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасига мувофиқ давлат божини ундириш объектлари

жумласига ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш ҳақидаги аризалар ҳам киритилган бўлиб, бундай аризалар билан ваколатли судларга мурожаат қилинганда базавий ҳисоблаш миқдорининг 2 баравари миқдорида давлат божи ундирилади. Мазкур Қонуннинг 8-моддаси 36-банди ва 9-моддаси 21-бандига кўра тадбиркорлик субъектлари – ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисида ариза берганда давлат божини тўлашдан озод қилинганлар.

Шунинг учун ҳам ушбу имтиёз эътиборга олинган ҳолда ИПК 229-моддаси тўртинчи қисмининг 3-банди қуйдагича баён қилинган **“белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи, агар аризачи уни тўлашдан озод қилинган бўлмаса,** ҳамда почта харажатлари тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар” аризага илова қилинади.

Аммо, ФПКнинг 355-моддасида тадбиркорлик субъектларини ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақасини бериш тўғрисидаги ариза бераётганда давлат божини тўлашдан озод қилинганлиги эътибордан четда қолган. Бунинг оқибатида аризага белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат илова қилинмаганлиги ФПКнинг 155-моддасида назарда тутилган қоидалар бўйича аризачига қайтарилишига ва ҳакамлик муҳокамаси тарафи бўлган тадбиркорлик субъектининг ҳуқуқи ва қонуний манфаати бузилмоқда.

Бундан ташқари, жисмоний шахслар, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва бошқа юридик шахсларга бундай имтиёз берилмаганлиги улар томонидан ҳакамлик судларига мурожаат қилишга бўлган иштиёқни пасайишига олиб келмоқда. Бунинг оқибатида фуқаролик ишлари бўйича судларда кўриладиган ишлар сони кўпайиб бормоқда.

Тўртинчи, “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида ҳакамлик муҳокамаси маълумотларининг ошкор қилинмаслиги ҳакамлик судлари фаолиятининг асосий принципларидан бири сифатида белгиланган. Мазкур Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ ҳакамлик судьяси ҳакамлик муҳокамаси давомида ўзига маълум бўлиб қолган маълумотларни ҳакамлик муҳокамаси тарафлари ёки уларнинг ҳуқуқий ворислари розилигисиз ошкор қилишга ҳақли эмас, шунингдек, ҳакамлик судьяси ҳакамлик муҳокамаси давомида ўзига маълум бўлиб қолган маълумотлар ҳақида гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши мумкин эмас.

Шундан келиб чиққан ҳолда, ИПКнинг 53-моддасида ҳакамлик судьялари ҳакамлик муҳокамаси давомида ўзларига маълум бўлиб қолган ҳолатлар тўғрисида гувоҳ сифатида чақирилиши ва сўроқ қилиниши мумкин эмаслиги белгиланган.

Аммо, ФПКнинг 56-моддасида гувоҳ сифатида чақирилиши ва сўроқ қилиниши мумкин бўлмаган шахслар қаторига ҳакамлик судьялари

киритилмаганлиги фуқаролик ишлари бўйича судларга гувоҳ сифатида ҳакамлик судьяларини чақириш ва сўроқ қилиш, шунингдек суд узрсиз деб топган сабабларга кўра у суд чақируви бўйича келмаса ва кўрсатувлар беришдан бўйин товласа, ФПКнинг 146- моддасида белгиланган тартибда жаримага тортилиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантириш ҳолатлари эҳтимолига йўл очиб бермоқда.

Бешинчи, ИПКда иқтисодий суд томонидан нафақат ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ бўлган ишлар, балки ҳакамлик судида кўриб чиқиладиган иш бўйича даъвони таъминлаш чоралари тўғрисидаги аризалар бўйича ишлар тааллуқли эканлигидан келиб чиқиб, бундай тоифадаги ишлар **“ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишлар”** – умумий ном билан қисқа ва мазмунан тўғри ифодаланган.

ФПКда эса бундай тоифадаги ишлар **“ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишлар”** – деб юритилиши “ҳакамлик судида кўриб чиқиладиган иш бўйича даъвони таъминлаш чоралари тўғрисидаги аризалар бўйича ишлар”ни мазмунан четда қолишига олиб келган.

Бу ўз навбатида мазмунан бир хил нормаларни процессуал кодексларда турлича шаклда ифодаланишига ва суд амалиётида уни қўллашда чалкашликларга олиб келмоқда.

Олтинчи, ваколатли судлар (иқтисодий судлар ва фуқаролик ишлари бўйича судлар) томонидан ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ариза судья томонидан якка тартибда, ҳакамлик муҳокамаси тарафларини хабардор қилган ҳолда суд мажлисида 35 ёки 40 кунлик муддат ичида кўриб чиқилади.

Агар ваколатли судлар ишни суд мажлисида кўриб чиқаётганда ҳакамлик суди аниқлаган ҳолатларни текширишга ёхуд ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мазмунан қайта кўриб чиқишга ҳақли эмаслиги ҳамда ваколатли судлар томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарорлари бўйича ижро варақалари суд ҳужжати қонуний кучга киргандан сўнг беш кун ичида суд мажлиси ўтказилмасдан берилишини эътиборга олсак, ижро варақасини олишнинг бундай мураккаб жараёни ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини тезкор ижро этилишига салбий таъсир кўрсатишига гувоҳ бўламиз.

Юқорида кўрсатилган муаммоларни ҳал қилиш, қонунлардаги бўшлиқлар ва зиддиятларни бартараф этиш мақсадида қуйидаги таклиф ва тавсияларни беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, ваколатли судлар томонидан ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш асосларини ИПКнинг 226-моддасида белгиланган нормаларга мувофиқлаштириш, яъни ФПК 352-моддасининг иккинчи қисми ҳамда “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонун 47-моддасининг учинчи қисмига тегишли қўшимчаларни киритиш ва қуйидаги тахрирда баён қилиш лозим: “Агар ҳакамлик суди томонидан кўриб чиқилган низо қонунга мувофиқ ҳакамлик муҳокамасининг предмети бўлмаса ёки низо ҳакамлик суди

томонидан “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 5-моддаси талабларини бузган ҳолда кўриб чиқилган бўлса ёхуд ҳакамлик суди ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги ҳал қилув қарорини қабул қилган бўлса, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан бекор қилиниши керак”.

Худди шунингдек, ваколатли судлар томонидан ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси беришни рад этиш асосларини бирхиллаштириш мақсадида ФПК 357-моддасининг иккинчи қисмини ИПК 231-моддаси иккинчи қисми нормасига мувофиқлаштириш керак.

Иккинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини қабул қилган, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахслар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тўлақонли таъминлаш, яъни судга мурожаат қилиш муддатини аниқлаштириш мақсадида ФПК 349-моддаси иккинчи қисмини қуйидаги таҳрирда баён қилиш таклиф қилинади: “Ҳакамлик судининг фуқаролик ишлари бўйича судга тааллуқли низога доир ҳал қилув қарори юзасидан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини қабул қилган, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахслар ҳам ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисидаги аризани бериш учун асос бўлган ҳолатларни билган ёки билиши керак бўлган санадан эътиборан ўттиз кун ичида фуқаролик ишлари бўйича судга ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисида ариза бериш йўли билан низолашиши мумкин”.

ИПК 223-моддаси иккинчи қисмини ҳам шундай норма билан тўлдириш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини қабул қилган, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахслардан уларда мавжуд бўлмаган ортиқча ҳужжатларни, яъни ҳал қилув қарори ва ҳакамлик битими нусхаларини талаб қилишга барҳам бериш мақсадида ФПК 350-моддасини қуйидаги мазмундаги олтинчи қисм билан тўлдириш таклиф қилинади: “Ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳақида ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини қабул қилган, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахснинг ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисидаги аризасига ушбу модда тўртинчи қисмининг 3 ва 4-бандларида кўрсатилган ҳужжатлар илова қилинади”.

ИПК 224-моддасини ҳам шу мазмундаги бешинчи қисм билан тўлдириш мақсадга мувофиқ.

Тўртинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги аризани асоссиз қайтаришни

олдини олиш мақсадида ФПК 355-моддаси тўртинчи қисмининг 3-бандини қуйидаги таҳрирда баён қилиш таклиф қилинади: “3) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи, агар аризачи уни тўлашдан озод қилинган бўлмаса ҳамда почта харажатлари тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжат”.

Бешинчидан, ҳакамлик муҳокамаси маълумотларининг ошкор қилинмаслиги принципини тўла ва сўзсиз таъминлаш мақсадида ФПК 56-моддасига ҳакамлик судьялари ҳакамлик муҳокамаси давомида ўзларига маълум бўлиб қолган ҳолатлар тўғрисида гувоҳ сифатида чақирилиши ва сўроқ қилиниши мумкин эмаслиги тўғрисидаги норма киритилиши лозим.

Олтинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси беришни тўғрисидаги аризани ваколатли судлар судьяси томонидан якка тартибда суд муҳокамасини ўтказмасдан ва тарафларни чақирмасдан ариза келиб тушган кундан бошлаб беш кун ичида кўриб чиқирилиши лозим. Бунинг учун ИПКнинг 230-моддаси ва ФПКнинг 356-моддасига тегишли ўзгартиришлар киритиш таклиф қилинади.

Еттинчидан, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги аризани ваколатли судларга топширишда ҳакамлик муҳокамасининг тарафлари бўлган барча жисмоний ва юридик шахсларга (давлат корхонаси ва муассасалари, нодавлат нотижорат ташкилотларга) ҳам тадбиркорлик субъектлари каби давлат божи тўлашдан озод қилиш, яъни имтиёз берилиши ҳакамлик судлари орқали низоларни ҳал қилиш имкониятини кенгайтириб, ваколатли судларга мурожаатлар сонини камайтиришга хизмат қилади.

Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси “Давлат божи тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасидан давлат божини ундириш объектлари рўйхатидан ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш ҳақидаги аризаларни чиқариб ташлаш ва 8-9-моддаларига тегишли ўзгартиришлар киритиш мақсадга мувофиқ.

РЎЗИНАЗАРОВ ШУХРАТ НУРАЛИЕВИЧ -
Тошкент давлат юридик университети
Бизнес ҳуқуқи кафедраси профессори,
юридик фанлари доктори, профессор

ҲУҚУҚИЙ ДОКТРИНАДА НИЗОЛАРНИ ОНЛАЙН ҲАЛ ҚИЛИШНИНГ РАҚАМЛИ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Дунёда судлар фаолиятини рақамлаштиришнинг шаклланиши ва ривожланиш тенденцияларини цивилистик процессул-ҳуқуқий

доктрина нуқтаи назаридан ўрганиш ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Рақамли процессуал жараёнга ўтишнинг замонавий ривожланиш тенденцияларини аниқлаш, унинг назарий ва қонунчилик асосларини кузатиш, баҳолаш, рақамли глобллашув жараёнларига оид илмий доктринани шакллантиришнинг истиқболларини аниқ белгилаб олишни зарурият қилиб қўймоқда. Рақамли процессуал-ҳуқуқий воқеаликнинг объектив ривожланиш қонуниятларини ва эҳтиёжларини инобатга олиб замонавий илмий доктринани ишлаб чиқиш мақсадида жаҳонда рўй бераётган суд иш юритувининг вертуаллаштириш тенденцияларини, мавжуд процессуал-ҳуқуқий модели ёндашувларни, халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистоннинг ўрнини яхшилашнинг мақсад ва вазифаларнинг бажарилишини рўёбга чиқариш, илмий тадқиқот ишларини олиб боришга оид янги концептуал ва амалий мазмун касб этадиган фундаментал тадқиқотларнинг сифат жиҳатидан самарадорлигига эришишимиз зарур. Инглиз тилида “digitalization” иккита маъноси бўлиб биринчи таржимаси – ахборотни рақамли шаклга ўтказиш, иккинчиси - рақамли жараёнга ўтиш (“рақамлаштириш”)ни англатади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, бутун дунёда рақамли технологиялар барча соҳа ва одамлар ҳаётига жадал кириб бормоқда. Бу йўналишга ўз вақтида киришган давлатлар ривожланиб, аксинча, эскича ишлаганлар тараққиётдан орқада қоляпти. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида “Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда тақиқланмаган барча усуллар билан ҳимоя қилишга ҳақли. Ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқи кафолатланади. Ҳар ким Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига ва халқаро шартномаларига мувофиқ, агар давлатнинг ҳуқуқий ҳимояга доир барча ички воситаларидан фойдаланиб бўлинган бўлса, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилувчи халқаро органларга мурожаат этишга ҳақли. Ҳар ким давлат органларининг ёхуд улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли етказилган зарарнинг ўрни давлат томонидан қопланиши ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, мазкур Конституциянинг 31-моддасига мувофиқ, “Ҳар бир инсон шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, шахсий ва оилавий сирга эга бўлиш, ўз шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар ким ёзишмалари, телефон орқали сўзлашувлари, почта, электрон ва бошқа хабарлари сир сақланиши ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқнинг чекланишига фақат қонунга мувофиқ ва суднинг қарорига асосан йўл қўйилади. Ҳар

ким ўз шахсига доир маълумотларнинг ҳимоя қилиниши ҳуқуқига, шунингдек нотўғри маълумотларнинг тузатилишини, ўзи тўғрисида қонунга хилоф йўл билан тўпланган ёки ҳуқуқий асосларга эга бўлмай қолган маълумотларнинг йўқ қилинишини талаб қилиш ҳуқуқига эга.”

Ҳуқуқ доктринасида низоларни онлайн ва рақамли платформалар орқали ҳал қилишнинг процессуал шакллари ва хусусиятлари тадқиқ этилмоқда ва ривожланмоқда¹. Шу боис, унинг нафақат назарий-методологик балки қонунчилик асосларини процессуал ҳуқуқи фани ривожланиши тенденцияларини инобатга олиб тизимли тадқиқ этиш, ҳуқуқни қўллаш ва ўқув услубий жихатларини ёритиб бериш устувор йўналишлардан бири дейишга тўлиқ асослар мавжуд. Дунё миқёсида низоларни ҳал қилишнинг асосий тури - бу албатта низоларни онлайн ҳал қилишдир. Мамлакатимизда рақамлаштиришнинг жадал суръатлар билан ривожлантирилиши, халқаро рейтинг ва индексларда ўзининг муносиб ўрнини яхшилаш бўйича амалга оширилаётган саъйи - ҳаракатлар соҳада ижобий кўрсаткичларга эришишда муҳим омил бўлмоқда.

Ҳозирги вақтда низоларни онлайн ҳал этиш усуллари инглиз ҳуқуқи амалиётида бир неча атамалар билан ифодаланади, бу эса ўз навбатида турли хил тушунмовчиликларга сабаб бўлади, айниқса низоларни муқобил ҳал қилишнинг мазкур йўналишидан хабардор бўлмаганлар унинг моҳиятини тўғри талқин қилмаслиги ёки изоҳламаслиги мумкин. Хусусан, илмий манбаларда қуйидаги атама, тушунча ва категориялар кенг фойдаланилади: Биринчидан, “Низолар-ни Интернет-ҳал этиш - (ингл. Internet Dispute Resolution (iDR)); иккинчидан, “Низоларни электрон ҳал этиш - (ингл. Electronic Dispute Resolution (eDR)); учинчидан, “Низоларни электрон муқобил ҳал қилиш - (ингл. Electronic ADR (eADR))” тўрттинчидан, “Низоларни онлайн муқобил ҳал қилиш - (ингл. Online ADR (oADR))” кабилар шулар жумласидандир.

Сўнгги йилларда нисбатан кенг тарқалган атама - бу “низоларни онлайн ҳал этиш” (ингл. Online dispute resolution (ODR))дир. Бироқ, ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши низоларни онлайн ҳал этишнинг мустақил йўналиш (фан)га айланишига

¹ Иншакова А, Тымчук Ю. Цифровые технологии альтернативных методов разрешения споров: зарубежная практика и перспективы применения в России/ Право в современном мире №1(46)/2018. http://pravo.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/003_0.pdf. Рожкова М.А. Об автоматизации онлайн-арбитража и онлайн-урегулирования коммерческих и потребительских споров//chrome-extension://efaidnbmninnibpcapcglclefindmkaj/https://rozhkova.com/pdf/Onlainarbitraz.pdf. Дрозд Д. О. Разрешение споров в цифровую эпоху: перспективы применения искусственного интеллекта в судопроизводстве //https://publications.hse.ru/chapters/782218085. Разрешение споров в Интернете - Online dispute resolution//https://ru.wikibrief.org/wiki/Online_dispute_resolution. Новые правила разрешения цифровых споров//https://dzen.ru/a/YJOmvYe_KXf8fxh?experiment=948515. Разрешение споров с помощью технологии блокчейн//https://revolution.allbest.ru/law/01321195_0.html Катча И., Рабинович-Эйни О. Цифровое правосудие Интернет технологии Разрешения споров. 2024 Книги Издательства "МЦУПК". 2024.

олиб келадими ёки низоларни муқобил ҳал қилишнинг одатий (офлайн) таомиллари учун восита сифатидагина сақланиб қоладими - бу ҳақида турлича ёндашувлар ва қарашлар мавжуд. Шунингдек, ҳуқуқий доктринада низоларни онлайн ҳал этишга нисбатан фанлараро соҳа сифатида қараш ҳам устунлик қилмоқда. Низоларни онлайн ҳал этиш технологиялари суд орқали низоларни ҳал қилиш жараёнларига ҳам, низоларни муқобил ҳал қилиш жараёнларига ҳам татбиқ этилиши мумкин. Ушбу ўринда таъкидлаш жоизки, “legaltech” атамасини инглиз тилидан таржима қилганда-юридик/ҳуқуқий технологияни англатади. Энг аввало, “legaltech” юристларнинг тор мутахассислиги касбий воситаси сифатида қаралади. Ушбу нуқтаи назар юрист-амалиётчилар томонидан кенг маънода талқин қилинади¹. Кўрсатилган ҳолатда “legaltech” шундай шаклдаги воситада намоён бўлиб суд амалиётини танлаш электрон сервис², шартномаларни тузиш³, давлат божи калькулятори, неустойка⁴, менинг арбитрим сервис⁵, ҳамда юристлар учун айрим махсус платформалар⁶дан иборатдир. П.Поланский фикрича, интернетнинг оддий амалиётини шаклланишининг бошланиши миллий ҳуқуқий тизимдан ҳоли бўлган ҳолда яхлит ҳолда умуман олганда интернетда, хусусан эса халқаро электрон савдода фойдаланиши мумкин. Низоларни тартибга солишнинг онлайн механизмларининг яна бир аргументи анъанавий “law merchant” каби унга онлайн-ўхшашликдир⁷.

Дарҳақиқат, низоларни онлайн ҳал этиш (ингл. Online dispute resolution, ODR) — низо(можаро)ларни Интернет-технологияларни қўллаган ҳолда ҳал қилиш усуллари мажмуидир. Ғарб давлатларида аксарият юристлар томонидан ODR низоларни муқобил ҳал қилиш (ADR) усуллариининг онлайн муқобили сифатида эътироф қилишади. Низоларни онлайн ҳал этиш (ODR) - музокаралар, медиация, ҳакамлик судини ёхуд мазкур учта ёндашувларни ўз ичига олади. Инновацион технологиялар, хусусан интернет-технологияларнинг жорий этилиши мазкур анъанавий таомилларнинг имкониятларини анча кенгайтиришга

¹Eremeev S.G., Mayorov A.V., Minchenkov E.N. (2019) Legal concept of the Legaltech direction: prospects of development . Leningradskiyi juridicheskiy zhurnal=Leningrad Law Journal, no . 2, pp . 9–18 (in Russ .)

²Gubin E.P. (2021) Economic activity, economic rights and their protection in the context of the relationship between law and economics . Predprinimatelskoe pravo=Entrepreneurial Law, no . 31, pp . 3–10 (in Russ .)

³ Gvozdetsky D.S. (2020) Legal Tech and departmental rulemaking. Obrazovanie. Nauka. Personal=Educaton. Science . Personnel, no . 4, pp . 33–35 (in Russ .)

⁴ Kazachkova Z.M., Ilyushina M.N. et al . (2021) Legal support for national projects of development until 2030. Moscow: Prospect, 208 p . (in Russ .)

⁵Katsuya Endo S. (2021) Ad Tech & the Future of Legal Ethics. Alabama Law Review, no. 1, pp. 107–157 .

⁶Kharitonova Yu.S., Savina V.S. (2020) Artificial Intelligence technology and Law. Vestnik Permskogo gosudarstvennogo universiteta=Bulletin of Perm State University, no. 49, pp . 524–549 (in Russ .)

⁷ Polanski P.P. Towards a supranational Internet law. Journal of International Commercial Law and Technology, Vol.1, Issue 1, 2006. Доступно здесь: <https://media.neliti.com/media/publications/28672-EN-towards-a-supranational-internet-law.pdf> (дата обращения: 01.02.2023).

ёрдам беради. ODR кенг қамровдаги муаммоларни – шахслар, жумладан истеъмолчилар ўртасидаги низо (C2C) лардан тортиб давлатлар ўртасидаги низоларгача - ҳал қилиш учун қўлланилиши мумкин. Шу ўринда, электрон тижорат соҳасидаги низоларни ҳал қилишда ҳам ODRнинг аҳамияти каттадир. Низоларни онлайн ҳал этиш нисбатан АҚШда кўпроқ тарқалган.

Замонавий одил судлов интернет-судда суд ишларини юритиш нуқтаи назаридан ҳуқуқ ва қонуний манфаатларни энг самарали ҳимоялашнинг ҳозирги реал усули сифатида илмий доктринал асосларнинг тасдиқлари мавжуд бўлганда зарурий тартиб-тамоийларни босқичма-босқич рақамли форматга ўтказиш бўлиб ҳисобланади. Дунёда илк маротаба рақамли иқтисодиёт бўйича Халқаро суд Дубайда ташкил қилиниб ўз фаолиятини амалга оширмоқда. Унинг ваколатига мураккаблашган замонавий технологиялар: блокчейн, сунъий интеллект, big data хатто, учувчисиз учар аппарат билан боғлиқ миллий ва трансмиллий низолар устидан назорат қилиш киради. 2022 йилда суд биринчи жараёнини ўтказди шундан, биттаси масалан, сотувчидан сотиб олувчига криптовалютага ўтказиш хавфсизлиги масаласига тааллуқли бўлди¹. Суд жараёни иштирокчиларининг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини реализация қилиш интернет-суднинг махсус электрон платформалари орқали амалга оширилиб тўлиқ рақамли технологияларни қўллашни тақозо этади. Айниқса, блокчейн технологияларда сақланган электрон маълумотлар ҳақиқийлиги презумпцияси уни шаффофлиги, хавфсизлиги, ўзгартиш киритишнинг мухофазасини таъминлашга хизмат қилади шунингдек, рақамли ҳуқуқни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш шакли жиҳатидан дунёда эришилган энг катта натижа бўлиб ҳисобланади².

Низоларни онлайн ҳал этишнинг рақамли процессуал хусусиятлари деганда, рақамли суд иш юритуви ва низоларни муқобил ҳал қилиш жараёнида рақамли восита ва усулларни қўллашда намоён бўладиган ҳуқуқий ва технологик шу жумладан, ахборот-коммуникация технологиялар ўзаро таъсирининг маҳсули сифатида намоён бўладиган ўзига хос хусусиятга эга бўлган рақамлашган тартиб-таомиллар йиғиндиси тушунилади. Низоларни онлайн ҳал этиш интернетда турли шахслар ва ташкилотлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жараёнида юзага келган ҳамда ушбу тарафлар учун анъанавий усуллар самара бермаган низоларга ечим топиш усули сифатида вужудга келган.

¹ Первый Международный суд по цифровой экономике в Дубае: как он работает//<https://pravo.ru/news/244994/>

²Русакова Е.П. Воздействие цифровизации на гражданское судопроизводство в России и за рубежом: опыт Китая, Индии, Сингапура, Европейского Союза, США, ЮАР и некоторых других стран Специальности: 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс; 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук Москва – 2022. С. 28-31

Америкалик олимлар Кац ва Рифкин низоларни ҳал этиш жараёнига татбиқ этиладиган ахборот-коммуникация технологияларини “тўртинчи тараф” деб атаган эдилар: низонинг икки (ва ундан ортиқ) иштирокчиси ва учинчи холис тараф (медиатор)га қўшимча равишда технологиялар жараённинг тўртинчи иштирокчиси сифатида намоён бўлади. “Тўртинчи тараф” низони ҳал этиш жараёни самарадорлигини оширишга ва қийматини камайтиришга хизмат қиладиган кўплаб вазифаларни ҳал қилиш учун қўлланиши мумкин, масалан, маълумотларни тартибга келтириш, учрашув белгилаш, кун тартибини назорат қилиш, электрон почталарга автоматик хабар юбориш, мақбул кўрилмаган маълумотларни блоклаш ва ҳоказо. Низоларни онлайн ҳал қилиш ўз ичига муайян процессуал ҳуқуқий механизм ва рақамли технологияларни, унинг ёрдамида низоларни ҳал қилиш, нейтрал учинчи томон ҳамда унинг иштирокисиз синхрон ёки асинхрон жараёнларни қамраб олади. Низоларни онлайн ҳал қилиш энг кўп тарқалган усул ва платформаларига арбитраж, медиация, ҳуқуқий баҳо бериш, музокара ва бошқаларнинг йиғиндисидан иборат¹. Адабиётларда таъкидланганидек, интернет-суд деганда, махсус ваколатга эга бўлган тартиб-тамоийллари тўлиқ электрон шаклда ҳамда сунъий интеллект технологиялари ёрдамида амалга ошириладиган давлат суди тушунилади. Бундай интернет-суд ўзига хос хусусиятга эга: мурожаат интернет-суд электрон саҳифаси орқали, яъни махсус платформалар орқали унга бир ёки бир неча электрон жойлашган майдонлар орқали кириш ундан фойдаланувчиларга қулайлик вужудга келади; электрон одил судловни амалга ошириш учун томонларнинг розилиги бўлиши; муайян низони кўриб чиқиб ҳал қилиш учун интернет-суднинг ваколати бўлиши; муайян ҳаракатларни судья-инсон судья-роботга яъни, сунъий интеллект технологияларига алмаштириш имконияти; низоларни ҳал қилиш жараёнида янги нафақат ҳуқуқий балки технологик принципларнинг намоён бўлиши; шаффофлик, очиқлик ва бошқалар; ҳар қандай пайтда ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишга йўл қўйилиши; асинхрон суд муҳокамасининг имконияти бўлиши ва ҳ.з. Албатта, бу уларнинг мураккаб табиати билан боғлиқ хусусиятлар тугал бўлмасдан ҳали олимлар томонидан тўлиқ аниқланмаган². Тизимли таҳлиллар

¹ Русакова Е. П. Воздействие цифровизации на гражданское судопроизводство в России и за рубежом: опыт Китая, Индии, Сингапура, Европейского Союза, США, ЮАР и некоторых других стран Специальности: 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс; 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук Москва – 2022. 23с.

² Русакова Е. П. Воздействие цифровизации на гражданское судопроизводство в России и за рубежом: опыт Китая, Индии, Сингапура, Европейского Союза, США, ЮАР и некоторых других стран Специальности: 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс; 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук М.: – 2022. 14с.

шуни кўрсатмоқдаки, низоларни онлайн ҳал этишнинг тартиб-таомиллари қуйидагиларда намоён бўлади. Энг аввало, низоларни онлайн ҳал этишнинг тартиб-таомилларини икки тоифага бўлиш мумкин: биринчиси, онлайн суд тартиб-таомиллари - масалан, интернет-арбитраж нисбатан соддароқ тижорат низоларини ҳал қилишда қўлланилади; иккинчиси эса низоларни онлайн муқобил ҳал қилиш тартиб-таомиллари - автоматлаштирилган музокаралар ва шу каби музокараларга кўмаклашиш кабилар шулар жумласидандир.

Ҳуқуқий адабиётларда тўғри таъкидланганидек, электрон одил судлов деганда қонунда назарда тутилган процессул ҳаракатлар усул ва шакллари ахборот технологиялар фойдаланишга асосланган шу жумладан суд, жисмоний шахслар ва юридик шахслар ўзаро электрон (рақамли кўринишда) ҳаракатларни судлар фаолиятида амалга ошириши тушунилади¹. Сўнгги йилларда илмий манбаларда нафақат электрон одил судлов балки рақамли одил судлов тушунчалари кенг қўлланилмоқда. Рақамли одил судлов категориясининг моҳияти электрон одил судлов тушунчаларидан бир мунча тор ва кенг маъноларда фарқлансада, бизнинг назаримизда ҳуқуқий атамашуносликнинг ривожланиш тенденцияси нуқтаи назаридан рақамли одил судлов категориясининг кенг маънода талқин қилиниши билан узвий боғлиқ десак, муболаға бўлмайди. Фикримизча, келгусида миллий суд қонунчилигида рақамли суд билан боғлиқ асосий тушунчаларнинг моҳиятини ифодалаш уни ҳуқуқни қўллаш амалиётида тўғри тушуниш имкониятини яратади. Низоларни онлайн ҳал этишнинг рақамли процессуал хусусиятлари суд ҳокимиятини рақамлаштиришда яққол намоён бўлади. Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштиришнинг вазифалари сирасига қуйидагилар киради: *Биринчидан*, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига кўрсатиладиган интерактив электрон хизматлар турларини кенгайтириш, ҳар бир мурожаатни кўриб чиқиш жараёнининг онлайн кузатиб борилишини таъминлаш, суд биноларида интерактив хизматлардан эркин фойдаланиш имкониятини яратиш; *иккинчидан*, судларда одил судловни амалга ошириш учун зарур бўлган маълумотларнинг тезкорлик билан олинишини таъминлаш учун вазирликлар, идоралар ва бошқа ташкилотлар билан электрон маълумотлар алмашинувини янада кенгайтириш; *учинчидан*, махсус ахборот дастурларини жорий этиш орқали судьялар ҳамжамияти органлари фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш; *тўртинчидан*, суд мажлисларида масофадан туриб, жумладан мобил

¹ Русакова Е.П. Воздействие цифровизации на гражданское судопроизводство в России и за рубежом: опыт Китая, Индии, Сингапура, Европейского Союза, США, ЮАР и некоторых других стран Специальности: 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс; 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук Москва – 2022 22с.

қурилмалар ва электрон ҳамкорликнинг бошқа шакллари орқали иштирок этиш имкониятини кенгайтириш, шунингдек иш бўйича тарафлар учун суд қарорларини онлайн тарзда олиш имкониятини яратиш; *бешинчидан*, суднинг ахборот тизимлари, маълумотлар базалари ва бошқа дастурий маҳсулотлари ахборот ва киберхавфсизлигини таъминлаш, хизмат ахборотлари ва маълумотларини комплекс ҳимоя қилиш бўйича чораларни кучайтириш кабилар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги ПФ-11-сон Фармонида 1-иловага мувофиқ тасдиқланган 2023 — 2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли Стратегияси¹га кўра, судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, идоралараро электрон маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш; низоларни ҳал этишнинг муқобил усулларида кенг фойдаланиш; суд ишлари бўйича айрим тоифадаги низоларни судгача ҳал қилиш механизмларини такомиллаштириш; суд ишларини кўришда ягона суд амалиётини таъминлаш учун зарур чораларни кўриш; Олий суд Пленуми қарорларига шарҳларни тайёрлаш амалиётини йўлга қўйиш; суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш ишларини янада жадаллаштириш; судлар фаолиятига фуқароларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, суд ҳужжатларини автоматик тайёрлаш ва суд қарорларини таҳлил қилиш йўналишида сунъий интеллект технологияларини жорий этиш бўйича чоралар кўриш билан боғлиқ вазифалар ўз ифодасини топган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон Фармонида 1-илова сифатида тасдиқланган “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида судлар ҳамда тергов органлари фаолиятида айрим процессуал ҳаракатларни масофадан туриб амалга ошириш имкониятларини камида 2 баробарга ошириш, судга қадар босқичда низоларни ҳал қилиш самарадорлигини 50 фоизга ошириш, судга қадар ҳал этилиши мумкин бўлган низолар юзасидан судларга келиб тушадиган ишлар сонини 50 фоизга камайтириш каби чоралар назарда тутилганлиги ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПҚ-300-сон қарорига 1-илоси билан тасдиқланган “Ўзбекистон – 2030” стратегиясининг ҳар бир инсонга ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш учун муносиб шароитлар яратиш йўналиши бўйича 2023 йилга мўлжалланган Амалий тадбирлар режаси²нинг 86-мақсадида суд ҳокимиятининг мустақиллигини кучайтириш ва унинг фаолиятида очиқликни таъминлаш орқали одил судловга эришиш даражасини ошириш

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/11/0033-сон

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz), 2023 йил 12 сентябрь

мақсадида суд раисларининг суднинг фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини, юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишга доир фаолияти тўғрисида ОАВ орқали брифингларда ахборот тақдим этишларини жорий қилиш ҳамда фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларига кўрсатиладиган интерактив электрон хизматлар турларини кенгайтириш, ҳар бир мурожаатни кўриб чиқиш жараёни онлайн кузатиб борилишини таъминлаш, суд биноларида интерактив хизматлардан эркин фойдаланиш имкониятини яратишга оид аниқ вазифалар белгиланганлиги судлар фаолиятининг очиқлиги ва рақамлаштиришнинг кўлами тобора кенгайиб бораётганлигидан далолат беради.

Судлар фаолиятини ахборот технологиялари билан таъминлаш масаласи ғоятда муҳим тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланади¹. Ҳуқуқий манбаларда қайд этилганидек, ижтимоий муносабатларни “платформалаштириш”нинг умумий тенденциялар шу жумладан одил судлов соҳасида ўз ичига одил судлов платформаси, одил судловни платформалаштириш, платформа ҳуқуқи, судьянинг электрон ёрдамчиси тушунчаларини ҳам қамраб олади. Қулай ва жозибадор шаклдаги махсус технологик платформаларни яратиш ҳисобидан низоларни ҳал қилиш жараёнига замонавий техник воситаларни самарали татбиқ этиш ҳам ана шундай умумий тенденциялар бўлиб ҳисобланади. Турли хилдаги рақамли платформалар суд тизими ва низоларни муқобил ҳал қилиш билан интеграциялашган бўлиб одатдаги форматга нисбатан эришилган кўрсаткичларга кўра ўзининг самарадорлигини кўрсатди². Ҳозирги пайтда хорижий ҳуқуқий тартиботларда низо иштирокчиларининг қаерда жойлашганидан қатъий назар низони техник ҳал қилиш имкониятини берувчи онлайн технологиялар қўлланмоқда³. Низони узоқ жойдан кўриб чиқишда Skype ва Zoom имкониятларидан фойдаланилмоқда. Бундай мажлисларни ўтказиш бўйича қўлланмаларда иш бўйича барча иштирокчилар суд эшитуви ўтказиш кунини алоқага

¹ Информационные технологии в правосудии: состояние и перспективы. Россия и мир. Аналитический доклад. В работе использованы результаты исследований, выполненных в рамках Программы фундаментальных исследований Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» в 2020 г. Коллектив авторов: Кашанин А.В. (Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»), Козырева А.Б. (Московский государственный юридический университет имени О.Е. Кутафина), Курносова Н.А. (Центр развития современного права), Малов Д.В. (Центр развития современного права). Отв. редактор: Кашанин А.В. www.crsp.ru info@crsp.ru

² Русакова Е. П. Воздействие цифровизации на гражданское судопроизводство в России и за рубежом: опыт Китая, Индии, Сингапура, Европейского Союза, США, ЮАР и некоторых других стран Специальности: 12.00.15 – гражданский процесс; арбитражный процесс; 12.00.03 – гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук Москва – 2022 26с.

³ Reformer thoughts – delivering digital courts // Reform, 2018. URL: <https://reform.uk/research/reformer-thoughts-delivering-digital-courts>

чиқиш вақти хабардор бўлиши, уни бошқа ҳеч ким эшитмаслиги, тинчлик сақланиши, (зарурият бўлган ҳолларда видеоқурилма ёрдамида жиҳозланган хона ва тегишли тартибда судья кийимлари бўлишига ишонч ҳосил қилиши лозим¹. Ҳозирги пайтда видеоконференцалоқа тизими Буюк Британия², Венгрия³, АҚШ⁴, Нидерландия⁵, Бельгия⁶, Италия⁷, Ирландия⁸, Австралия⁹, Бирлашган араб Амирлиги¹⁰, Сингапур¹¹, Қозоғистон¹² ва бошқа давлатлар судларида фойдаланилади. Конференц-алоқа деганда, учта ва ундан ортиқ абонентга бир вақтда телефон орқали мулоқот қилиш имконини берувчи хизмат тушунилади¹³. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди (ҳозирги Олий суд) 2014 йил 28 ноябрь, 270-сон “Иқтисодий судлар томонидан видеоконференц-алоқа режимида суд мажлисларини ўтказишда процессуал қонун нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги Пленум қарори ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Рақамлаштириш жараёни суд иш юритуви иштирокчилари учун ҳам суд учун ҳам ҳали кўплаб процессуал жумбоқлар мавжудлигидан далолат

¹ Making Remote Hearings Work. URL: <https://www.stjohnschambers.co.uk/wp-content/uploads/2020/04/Making-remote-hearings-work-CSQC-2.pdf>

² HMCTS telephone and video hearings during corona virus outbreak // GOV.UK. URL: <https://www.gov.uk/guidance/hmcts-telephone-and-video-hearings-during-coronavirus-outbreak>

³ Hungarian Court uses remote hearings during the state of emergency // Hungarian Gazette, 2020. URL: <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/a96e25d459b04cdd5d900c75fa4dbe0c1492f682/megtekintes>

⁴ Споры через Skype и Zoom: как работают суды при коронавирусе // Право.ru, 2020. URL: <https://pravo.ru/story/220052/>

⁵ Werkwijze van de Rechtspraak na 6 april. URL: <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Raad-voor-de-rechtspraak/Nieuws/Paginas/Werkwijze-van-de-Rechtspraak-na-6-april.aspx>

⁶ Суды мира во время пандемии COVID-19. Справка // РАПСИ, 2020. URL: http://rapsinews.ru/incident_publication/20200413/305702705.html

⁷ Videocollegamento per la Settima sezione della Cassazione. URL: <https://www.gnewsonline.it/darremoto-ver-so-il-futuro-la-cassazione-in-movimento/>

⁸ Statement of the Chief Justice and the Presidents of each Court Jurisdiction – 31st March 2020. URL: <https://beta.courts.ie/news/statement-chief-justice-and-presidents-each-court-jurisdiction-31st-march-2020>

⁹ Variations to procedures in the Supreme court. URL: <https://nswbar.asn.au/the-bar-association/publications/inbrief/view/08b347d11316f1372f3414b4c40b9afd>

¹⁰ COVID 19: DIFC Courts update // Dubai international financial centre courts. URL: <https://www.difccourts.ae/2020/03/17/covid-19-difc-courts-update/>

¹¹ Guide on the use of video conferencing and tele phone conferencing. URL: <https://www.supremecourt.gov.sg/docs/default-source/default-document-library/2020-03-27---guide-to-telephone-conferencing-and-video-conferencing11082d0c2d8042478a9434c23af6fdac.pdf> Some Singapore court hearings to take place via video conference as judiciary rolls out COVID-19 measures. URL: <https://www.channelnewsasia.com/news/singapore/court-hearings-video-conference-covid19-12578730>

¹² Суды мира во время пандемии COVID-19. Справка // РАПСИ, 2020. URL: http://rapsinews.ru/incident_publication/20200413/305702705.html

¹³ Ўзбекистон Республикаси Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирининг буйруғи билан тасдиқланган Телекоммуникация хизматларини кўрсатиш қоидаларининг (рўйхат рақами 3275, 30.06.2020 йил) // <https://lex.uz/docs/4962057>

беради. Рақамли технологияларни жорий этиш мақсадида судлар томонидан ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилишнинг барча босқичларида уни оқилона қўллашни талаб этилади. Мамлакатимизда миллий қонунчилик ривожланиш тенденцияси нуқтаи назаридан давлат судлари ва муқобил усулларда низоларни онлайн тартибда ҳал қилишнинг тартиби ва асослари бир хилда эмас. Бу энг аввало рақамли суд иш юритувининг қонунчилик асосларини яратишга боғлиқ бўлса, иккинчидан, уни амалиётда татбиқ этишга учинчидан, унинг барча иштирокчиларининг рақамли трансформациялашуви билан боғлиқ амалий иш кўникмасига эга бўлишни тақозо этади. Ҳозирча суд ишларини юритишни рақамлаштиришнинг муайян ҳуқуқий ва технологик элементлари татбиқ этиляпти, холос. Аслида бу жараён суд иш юритуви рақамли трансформациялашувнинг барча босқичларида шу жумладан, иш юритишни кўзғатишдан бошланиб, суд муҳокамаси, рақамли қарорлар қабул қилиш, иш юритишни тугатиш суд қарорини ижро этишда ҳам яққол намоён бўлади. Айниқса, онлайн даъво аризаси тобора оммалашиб бормоқда, процессуал муносабатлар иштирокчилари ўртасидаги масофавий алоқа тизими шаклланиб бормоқда. Бироқ, шу нарса аниқки, суд иш юритувини рақамлаштиришнинг жадал ривожланишига қарамай рақамли процессуал муносабатларни тартибга солувчи нормалар нафақат тугал мазмун касб этмаётганлиги балки тизимлашган мазмунга эга бўлмаганлиги сабабли бу борадаги халқаро ва энг яхши хорижий давлатлар тажрибасини мақсадли экспериментал тасдиқлари асосида ўрганишни талаб этмоқда. Ҳозирги процессуал ҳуқуқий реаллик шароитида жуда кўплаб муаммолар мавжудки, уларни процессуал ҳуқуқий доктрина эришган ютуқлар айниқса, рақамли технологик билимлар соҳасини мукаммал эгаллаган процессуалист ва моддий ҳуқуқ соҳаси олимларининг салоҳиятли корпуси ва рақамли технология соҳасининг рақамли суд дастурий таъминотини яратишга ихтисослашган етук мутахассислари билан ҳамкорликда амалга ошириладиган тадқиқотлар натижасида шунингдек, ҳуқуқий эксперимент тасдиқлари ва суд социологияси фани ютуқларига таяниб асослантирилган ҳулосага келиш лозим. Энг аввало, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга асосланган ҳолда инсон ҳуқуқларини шу жумладан, суд орқали ҳимоя қилишда рақамли технологиялардан фойдаланишнинг концептуал масалаларни тизимли ва фундаментал тадқиқ этиш зарур. Айниқса, суд иш юритувини рақамлаштиришнинг экспериментал тасдиқларга эга бўлган замонавий тенденцияларини инобатга олган ҳолда тизимлашган ва унификациялаштирилган норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш мақсадида, бу борада мукаммал процессуал илмий доктринани ишлаб чиқиш зарур. Процессуал жараёнда онлайн мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга оширишда рақамли технологик тизимлардан фойдаланиш орқали суд мажлисларида иштирок этишда видео конференция ва веб-конференция тизимларидан фойдаланил-моқда.

Айниқса, электрон ҳужжат айланишининг айрим масалалари, шунингдек, замонавий воситалардан фойдаланган ҳолда суд мажлисларини ўтказиш коммуникацияларни самарали қўллашга тўлиқ эришишни тақозо этмоқда. Шу билан бирга рақамли одил судловни амалга оширишда электрон далиллар ва исботлаш жараёнидаги идентификациялашнинг тўлиқ ечими мавжуд эмас, тегишлилик масаласи, (хусусан, фуқаролик, маъмурий ишлар ва иқтисодий низолар), сунъий интеллектни қўллаш ҳам мунозарали масалалардан бўлиб ҳисобланади. Миллий процессуал ҳуқуқи фани доктринаси нуқтаи назардан рақамли суд ишларини юритишни янги ноёб ва ўзига хос ҳодиса сифатида ҳуқуқий тартибга солиш айниқса, вертуал маконда суд ҳуқуқий ҳимояни таъминлаш жуда мураккаб илмий тадқиқот йўналишлардан бўлиб ҳисобланади десак, асло муболаға бўлмайди. Дарҳақиқат, ҳали ушбу соҳа бўйича мақбул методологик ёндашувлар ва мамлакатимизда ҳуқуқни қўллаш амалиёти шаклланмаган шароитда бундай мавзунини тадқиқ этиш бир томондан моддий ва процессуал ҳуқуқи намоёндалари учун янги ва истиқболли, иккинчи томондан эса устувор тадқиқот йўналиши бўлиб ҳисобланади. Энг баҳсли ва мураккаб томони шундаки, анъанавий суд иш юритиш жараёнларини рақамли алгоритмли процессуал тартиб-тамойилга асосланган майдондаги муҳитга кўчиришнинг тайёр ва тугал андозаси йўқ. Шу боис уни яратиш миллий процессуал юриспруденциянинг ҳозирча оқилона ва тугал ечими бўлмаган нисбатан янги ўрганиш объектидир. Бинобарин, янги рақамли процессуал ҳуқуқий воқеаликдан келиб чиқсак, қайд этилган илмий-амалий муаммолар назарий ва концептуал мазмунга эга бўлиб, комплекс процессуал ҳуқуқи фани доктринаси олдида бир қатор мақсадли муаммолар, қонунчиликда бўшлиқлар ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида яқин келажакда ва истиқболда ечимини кутаётган масалалар мавжудлигидан далолат беради. Шунингдек, суд иш юритувининг рақамлаштирилиши суд статистикасини юритишнинг янги рақамли методик талабларни ишлаб чиқиш ва уни оқилона юритишни тақозо этади.

Рақамли процессуал суд иш юритуви жараёнига ўтишга оид халқаро, хорижий ва миллий ҳуқуқий ва технологик тенденцияларни таҳлил қилиб уни такомиллаштириш бўйича қуйидаги концептуал жиҳатидан асослантирилган хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилди.

1. Рақамли процессуал суд иш юритуви жараёнига ўтиш объектив воқеалик бўлиб тадрижий жараёндир. Суд ишларининг сони тобора ортиб бораётганлиги ва одил судловни амалга оширишда рақамлаштиришнинг муайян афзалликларга эга эканлиги судлар фаолиятини нафақат осонлаштиряпти балки унинг самарадорлигини оширишга ёрдам бермоқда. Суд ишлари юритишни рақамлаштириш янги илмий доктрина бўлиб унинг назарий-методологик ва қонунчилик асосларини устувор тадқиқот объекти сифатида ўрганиш ғоятда муҳим истиқболли вазифалардан бўлиб ҳисобланади. Янги процессуал рақамли реаллик

шароитида одил судлов муаммоларини тадқиқ этишнинг асосий мақсади низоларни рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда ҳал қилишнинг мумтоз процессуал миллий доктринасини ишлаб чиқишни тақозо этади. Миллий мумтоз рақамли процессуал ҳуқуқий доктринага ва оқилона процессуал модулли ёндашувга асос солиниши, одил судлов фаолиятида ишларнинг сифатини ошириш ва уни тезкорлик ва процессуал тежамкорлик асосида кўриб чиқиш учун хизмат қилади.

2. Низоларни рақамли платформада ҳал қилишнинг хусусиятларини тор ва кенг маънода тушуниш мумкин. Кенг маънода рақамли суд иш юритувига ўтишнинг барча жиҳатларини қамраб олади. Тор маънода эса - бу қонунчиликда назарда тутилган рақамли активларни электрон платформаларда (масалан, рақамли дастурлашган таъминотлар, веб-сайтлар ёки мобил иловалар)ни оқилона ишлатиш, улардан катта ҳажмдаги маълумот олиш, таҳлил қилиш ва умумлаштиришларни амалга ошириш ва низоли ҳолат бўйича муайян ҳуқуқий ечимларни аниқлашнинг технологик хусусиятлари билан боғлиқ мураккаб жараёндир. Низоларни рақамли платформаларда ҳал қилиш деганда, ушбу мақсадларга мўлжалланган рақамли дастурий таъминотлардан фойдаланган ҳолда процессуал тартиб-таомиллар мажмуи тушунилади. Низоларни ҳал қилишнинг бундай фаолият тури *биринчидан*, инсон омили билан боғлиқ бўлиши, *иккинчидан* эса инсон омили билан боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳар иккала процессуал-ҳуқуқий ҳолатда ҳам махсус дастурлаштирилган рақамли суд ва платформаларда низоларни муқобил ҳал қилиш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб шаклланган процессуал ҳуқуқий доктринада ҳам миллий қонунчилик ва суд амалиётида ҳам яхлит, мукамал процессуал ҳуқуқий экспериментал тасдиқлари мавжуд бўлган андозавий ечимлар ҳанузгача мавжуд эмас. Шу боис, миллий процессуал ҳуқуқий доктрина нуқтаи назаридан бу борада комплекс аҳамиятга молик илмий тадқиқот йўналишларини белгилаб олиш энг муҳими, рақамли суд иш юритувига ўтиш борасида шу жумладан, суд сунъий интелектга оид тамомила янги ва истиқболли соҳанинг назарий-методологик ва фундаментал асосларини яратиш ва уни ривожлантириш устувор тадқиқот йўналишлардан бўлиб ҳисобланади.

3. Судлар фаолиятини рақамлаштиришнинг процессуал шакли деганда, глобал интернет тармоғи орқали ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган суд ишларини кўриб чиқиш ва ҳал этиш бўйича суднинг процессуал фаолиятига бевосита боғлиқ бўлган махсус дастурий таъминотларда амалга ошириладиган электрон суд жараёнлари эътироф этилади. Шу билан бирга, суд ишларини юритишни рақамлаштириш тизимига ўтиш мураккаб рақамли ахборот технологик жараён бўлиб ўз ичига ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш ва улардан фойдаланиш шакллари қамраб

оладиган мустақил ва ўзаро таъсир қилувчи дастурий таъминотларга мувофиқ бўлган таркибий элементлар мажмуидир.

4. Суднинг сунъий интеллекти деганда, рақамли суд фаолияти билан боғлиқ алгоритмли технологик дастурий таъминот асосланилган ечимлар мажмуи тушунилади, бу эса инсоннинг когнитив функцияларига тақлид қилиш ва аниқ техник ва процессуал -ҳуқуқий вазифаларни бажаришда, ҳеч бўлмаганда, инсон интеллектуал фаолияти натижалари билан таққосланадиган, низонинг моҳияти бўйича оқилона қарорлар қабул қилиш имконини беради, деган хулосага келиш мумкин. Хусусан, халқаро, минтақавий ҳужжатларнинг мақбул нормаларини миллий қонунчиликка имплементация қилиш, хорижий давлатларнинг энг яхши тажрибаларини ҳар томонлама ўрганиш ва самарали экспериментал тасдиқлар асосида кам ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган шу жумладан, суд буйруқларини бериш ва низоли ишлар суммаси кам миқдорни ташкил этадиган (минимал ва максимал миқдорини белгиллаган ҳолда) низоли ишларни ҳал қилишда сунъий интеллектдан оқилона фойдаланишнинг қонунчилик асосларини ишлаб чиқиш зарур. Бундан ташқари, давлат ва нодавлат судлари ва уларнинг давлат органлари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва ташкилотлар билан муносабатлари соҳасида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини яратиш мақсадга мувофиқ. Энг муҳими, рақамли технологиялар онлайн суд муҳокамаси жараёнида гувоҳлар, жабрланувчилар, гумонланув-чилар, адвокатлар ва судьялар низоларни рақамли дастурий таъминотга мувофиқ конфликтларни адолатли ва қонуний ҳал қилиш жараёнида иштирокини таъминлаш учун суд муҳокамасининг шаффоф-лиги, тезкорлиги, тежамкорлиги ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

5. Процессуал ҳуқуқий доктринада рақамли процессуал суд иш юритуви жараёнига ўтиш янги ҳодиса бўлиб, ҳали бу борада тугал мазмун касб этадиган концепциявий ёндашувлар мавжуд эмас. Қолаверса, судлар фаолиятини рақамлаштиришнинг устувор вазифаларидан келиб чиқиб судья ва суд ходимларининг рақамли ахборот технологияларини қўллаш бўйича амалий кўникмаларини эгаллашнинг самарадорлигини ошириш зарур. Шу боис, глобал виртуал ҳуқуқий маконда интернет-технологиялар ривожланишининг объектив ривожланиш тенденциясини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг даврий муддатларга мўлжалланган рақамли суд иш юритувига ўтиш шу жумладан, суд сунъий интеллектини жорий этиш мақсадида суд рақамли ҳуқуқий таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётда қўллашнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларининг натижадорлигига эришиш зарур. Шунингдек, истиқболда суд иш юритувининг шаклланган тармоқ ихтисослигини ва турдош процессуал ҳуқуқ фани соҳаларини инобатга олиб махсус суд ишларини юритувини рақамлаштириш, низоли ишларни муқобил усулларини қўллашда рақамли технологиялардан

фойдаланиш ва рақамли активларга оид низоларни ҳал қилишнинг процессул хусусиятлари бўйича ўқув ва амалий адабиётларини яратиш зарурати вужудга келмоқда. Шунингдек, “Низоларни онлайн ҳал қилишни тартибга солиш” ҳақида махсус электрон ўқув қўлланма тайёрлаш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, низоларни рақамли платформаларда ҳал қилишнинг ҳар томонлама синовдан ўтган дастурий таъминотларнинг энг аввало суд сунъий интеллектининг ҳуқуқий режимига оид норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш объектив заруриятдир.

Хулоса қилиб айтганда, ҳуқуқий доктринада низоларни онлайн ҳал қилишнинг рақамли процессул хусусиятларини устувор тадқиқот объекти сифатида фундаментал тадқиқ этиб ўрганиш, низоларни онлайн ҳал қилиш соҳасида рақамли технологияларидан самарали ва тўғри фойдаланиш ўз навбатида, низоли ишларни сифатли, самарали ва ўз вақтида ҳал қилишга, шунингдек, тарафларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

ПЎЛАТОВ БАХТИЁР ХАЛИЛОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
профессори, юридик фанлари
доктори, профессор

СУДЛАРДА ҲУҚАРОЛИК ИШЛАРИ КЎРИЛИШИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ МАҚСАДИ, ВАЗИФАСИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: мазкур мақолада мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари, янги таҳрирдаги Конституцияда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, одил судловни тўғри, самарали амалга ошириш қоидалар, ҳуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг шакллари, мақсад, вазифалари, ҳуқуқий асослари ва истиқболдаги вазифалар ёритилган.

Калит сўзлар: суд-ҳуқуқ ислохотлари, Конституцияда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, одил судловни самарали амалга ошириш, ҳуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки, истиқболдаги вазифалар.

Аннотация: В данной статье освещены осуществляемые в стране судебные правовые реформы, верховенства прав и свобод человека в новой Конституции, правила эффективного осуществления справедливого правосудия, формы, цели, задачи и правовые основы участия прокурора при рассмотрении гражданских дел в судах и задачи в перспективе.

Ключевые слова: Судебно-правовые реформы, верховенства Конституционных прав и свобод человека, эффективное осуществление правосудия, участие прокурора при рассмотрении гражданских дел в судах, перспективные задачи.

Abstract: This article covers the judicial and legal reforms being carried out in the country, the supremacy of human rights and freedoms in the new Constitution, the rules for the effective implementation of fair justice, the forms, goals, objectives and legal basis for the participation of the prosecutor in the consideration of civil cases in courts and tasks in the future.

Keywords: Judicial and legal reforms, the supremacy of Constitutional human rights and freedoms, the effective administration of justice, the participation of the prosecutor in the consideration of civil cases in courts, promising tasks.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислоҳотлари шароитида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституциясида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, қонунларнинг устунлиги, одил судловни тўғри, самарали амалга оширишга қаратилган қоидалар ўз ифодасини топган бўлиб, унинг 55-моддасида ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи, ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда ҳолис суд томонидан кўриб чиқилиши кафолатланади¹.

Суд манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан одил судловни амалга оширади, унинг одил судловга қаратилган фаолиятини фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунларга мослаган ҳолда, судга тааллуқли бўлган фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъво талабларига оид ишларни, низосиз бўлган алоҳида тартибда кўриладиган ишларни ҳамда давлат идоралари, бошқа идоралар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган ариза ва шикоятларни кўриш тўғрисидаги ишлар бўйича қонуний асослантирилган, адолатли ҳал қилув қарори чиқариш билан амалга оширилади.

Фуқаролик суд юритишнинг мақсад ва вазифалари процесс иштирокчиларининг бузилган моддий ва процессуал ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шу билан фуқароларни қонунлар, ҳуқуқий меъёрларнинг бажарилишига онгли муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашни назарда тутди. Суднинг одил судловни амалга оширишга қаратилган фаолияти, кўрилиши лозим бўлган масалани тўғри ҳал қилиш учун манфаатдор шахсларга қонунда кўрсатилган процессуал ҳаракатларни татбиқ этиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й. , 03/23/837/0241-сон.Т. “Yuridik adabiytlar publish” 2023. 30,31-б.б.

билан ғайриқонуний ҳаракат қилган тарафга нисбатан давлатнинг мажбурлаш кучини қўллаш ва тегишли фуқаролик ишларининг ечимини топиш муаммолари тушунилади².

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев “Барчамиз яхши тушунамиз, бугунги кунда Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида амалга оширилаётган барча ислохотларимизда қонун устуворлигини таъминлаш ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда. Қонун ҳукмрон бўлган жамиятда албатта адолат, сиёсий-ижтимоий барқарорлик, иқтисодий ўсиш ва юксалиш бўлади, инсон қадри, ҳуқуқ ва манфаатлари таъминланади. Бундай муҳим мақсадларга эришишда прокуратура органлари ва ушбу тизимда хизмат қилаётган, ўз касби ва бурчига садоқат ва вантанпарвар инсонларнинг роли катта эканини бугун алоҳида таъкидлашимиз ўринлидир²”, деб қайд қилган.

Қонунда белгиланганидек, фуқаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида, барча инстанция судларида ишлар кўриляётганда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этади. Прокурорларнинг бу фаолияти прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади³.

Фуқаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судларда прокурор ваколатини малакали таъминлаш, судларнинг ноқонуний қарорлари устидан протест келтириш бу соҳадаги прокурор фаолиятининг асосий вазифасидир. Фуқаролик ишларини судда кўрилишида прокурор ваколатини таъминловчи прокурор фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан қонуний ва асосли қарорлар чиқарилишига эришиш орқали одил судловни амалга оширилишига кўмаклашади.

Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор ваколатлари: – жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийлик, ижтимоий адолат, тинчлик ва миллий тотувликни мустаҳкамлашга; – фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида мустаҳкамланган шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг ҳамда хусусий мулк эгаларининг қонуний манфаатларини ҳимоялашга; – қонунда назарда тутилган ҳолларда барча суд инстанцияларида прокурор иштирокини таъминлашга; – қонунда прокурор иштирок этиши шартлиги белгиланган, шунингдек мурожаатлар асосида ўрганилган ишлар бўйича судларнинг ноқонуний қарорларини қонунга мувофиқлаш-тириш

² Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Т., Адолат, 2001, - 7 б.

² Президент Шавкат Мирзиёевнинг “Прокуратура органлари ходимлари ва фахрийларига табриги” “НУҚУҚ” интерфаол юридик газета, 2(1407)-сон, 11 январь 2024.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни, 2001 йил 29 август, 4-, 33- моддалар.

чораларини кўришга; – суд қарорларини мурожаатларга асосан ўрганиш ва аниқланган қонунбузилишларни бартараф этишга йўналтирилган.⁴

Фуқаролик процессида қонунчиликка риоя қилиниши юзасидан ва одил судловни амалга оширишда судга кўмаклашиш мақсадида прокурор Фуқаролик процессуал кодексининг 51-моддасида белгиланган процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади. Прокурор фуқаролик ишини қўзғатишга, процесснинг бошланишида қўзғатилган ишга киришишга, иш материаллари билан танишишга, улардан кўчирмалар ва нусхалар олишга, четлатиш тўғрисида арз беришга, далиллар тақдим этишга, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, даъвогар, жавобгарлар ва ишда иштирок этаётган бошқа одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахсларга саволлар беришга, далилларнинг текширилишида иштирок этишга, илтимос қилишга, судга оғзаки ёки ёзма тушунтиришлар беришга, иш мазмуни бўйича, шунингдек, ишни кўриш вақтида келиб чиққан айрим масалалар бўйича судга ёзма ва оғзаки фикр беришга, ваз ва мулоҳазаларни баён қилишга, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимос, ваз ва мулоҳазаларига қарши эътирозлар билдиришга, суд мажлиси баённомаси билан танишиб, баённомага изоҳлар беришга ҳақлидир.

Шунингдек, суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори ва ажримлари устидан апелляция протестини билдиришга ва апелляция ишига оид янги материаллар топширишга, протестни ўзгартириш, тўлдириш, чақириб олишга, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ажримларига кассация тартибида протест келтиришга, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари қонуний кучга кирган ишларни назорат-тафтиш тартибида кўриш учун талаб қилиб олишга ва тафтиш тартибида протест киритишга, ишнинг апелляция, кассация ва тафтиш тартибида кўрилишида иштирок этишга, протестни қувватлашга, суд раислари томонидан келтирилган протестлар юзасидан фикр беришга, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорларини, ажримларини ва қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўриш тўғрисида илтимослар қилишга, суд ижрочисининг ва қарорларни ижро этувчи бошқа органларнинг нотўғри ҳаракатлари бўйича протест келтиришга, шунингдек, ФПКнинг 22-, 310-, 340-, 383-, 403-, 419⁴-моддалари ва “Прокуратура тўғрисида”ги қонун бўйича берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳақлидир.

Прокурорнинг процессуал ҳуқуқлари процессда иштирок этиш шаклига қараб белгиланади. Прокурор ўз ташаббуси билан ариза берса, уни нусхалари билан судга топширишга, ўз талабларини исботлашга мажбур. Бундай ҳолларда прокурор жавобгар тараф билан судда тортишади. Судда биринчи бўлиб сўзга чиқади, талабдан воз кечиши ҳам

⁴ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 2015 йил 17 ноябрдаги 124 -сон буйруғи.

мумкин. Ишда даъвогар тараф каби процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади. Бироқ, прокурор манфаати кўзланган шахснинг ўрнига ўтмайди, бу шахс ишда даъвогар бўлганича қолади. Прокурор талаб қилувчи тарафнинг баъзи ҳуқуқларидан фойдалана олмайди, жумладан, прокурор жавобгар тараф билан келишув битими туза олмайди, прокурорга нисбатан муқобил даъво қўзғатиш мумкин эмас, прокурор суд божи тўламайди ва ҳ.к.

Прокурор фуқаролик иш юритувининг ҳамма босқичларида қонун бузилиш ким томонидан бузилганлигидан қатъий назар ўз вақтида уларни бартараф қилиш чораларини кўриши шарт. Унинг ўзи қўзғатган талабидан воз кечиши ёки арз қилган талабларини ўзгартириши, манфаатини ҳимоя қилиш учун прокурор даъво қўзғатган шахсни суддан ишни мазмунан кўришни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Прокурор ишда қандай шаклда иштирок этса ҳам, у ҳамма вақт суд фаолиятини эмас, балки судда қонуннинг бажарилиши устидан ўз ваколатини таъминлайди ва одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахс бўлиб қолаверади. Шу сабабли прокурор процессда қайси томоннинг ҳуқуқини ҳимоя қилишига қарамай, процессда қайси тарафнинг ҳуқуқи бузилса, барча ҳолларда ана шу қонун бузилишига муносабат билдириши лозим. Бундан ташқари прокурор, даставвал тутган йўлидан қатъи назар, судда низо кўрилганидан сўнг оқибатда ҳақли чиққан тарафнинг манфаатини ҳимоя қилади, яъни ишнинг судда кўрилиши натижасида талабнинг асоссизлиги аниқланса, прокурор ундан воз кечиб, даъвогарнинг талабини рад қилишни суддан сўрайди⁵ ва шу билан жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилган бўлади.

Прокурор прокурорлик фаолиятининг бу соҳасида қонун бузилишига йўл қўйган айбдор шахсларга мажбурий характердаги чораларни қўллаш ҳуқуқига эга эмас. Лекин у, аниқланган қонунбузилишни бартараф қилиш зарурияти туғилганда, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва давлатнинг қонун билан қўриқладиган манфаатлари ва бузилган ҳуқуқларини тиклашга бефарқ бўла олмайди. Бу ҳолатда қонун бузилишини суд йўли билан бартараф қилиш мақсадида прокурорга даъво аризаси бериш ҳуқуқи берилган. Прокурорнинг даъво аризаси, унинг аниқланган қонун бузилишларга таъсир қилиш воситаларидан бири ҳисобланади.

Даъво аризаси бериш йўли билан иш бошлаган прокурорнинг процессуал ҳолати, даъво қўзғатган бошқа шахслардан фарқ қилади. Прокурорнинг судга даъво аризаси қўзғатилишида давлат божи олинмайди ва бу асос билан унинг даъво аризасини қабул қилиш рад қилиниши мумкин эмас. Фақат битта ҳолатда, яъни манфаати ҳимоя қилиниб даъво аризаси берилаётган шахснинг судга мурожаат қилиш

⁵ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Т., "Адолат", 2001. -Б. 75-76.

ҳуқуқи бўлмаган ҳолларда, прокурорнинг даъво аризасини қабул қилиш рад қилиниши мумкин. Прокурорнинг даъво аризасига қарши даъво киритилиши мумкин эмас, жавобгар прокурор манфаати ҳимоя қилинаётган шахсга нисбатангина қарши даъво қўзғатиши мумкин. Прокурорнинг даъвоси бўйича суднинг қабул қилган қарори прокурорга тааллуқли бўлмай, балки манфаати ҳимоя қилиниб даъво берилган шахсга татбиқ қилинади.

Қонун талабига кўра, прокурор судга даъво аризаси билан фақат давлат ва жамият ёки фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қолиш талаб қилинганда мурожаат қилишга ҳақли. Бу билан судда фуқаролик иши қўзғатиш масаласини ҳал қилишда прокурорга эркинлик берилган. Бироқ бундай эркинлик прокурорнинг истаги билан боғлиқ бўлиб қилиши мумкин эмас. Тарафлар ўртасида юзага келган муносабатлар ривожига прокурорнинг аралашиши қўйидаги ҳолатларнинг бири мавжуд бўлганда йўл қўйилади:

манфаатлари бузилган ёхуд судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган ёки жиддий сабабларга кўра суд ҳимоясидан файдалана олмайдиган яъни соғлиғи, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятларига эга бўлмаган шахс манфаатини кўзлаб. Бу ҳаракатлар биринчи навбатда вояга етмаганлар, кўп болалик оилалар, қариялар, нафақахўрларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига тааллуқли. Улар ўз ҳуқуқ ва манфаатларини мустақил ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаганликлари сабабли, прокурор бу муносабатга аралашиши ва тегишли қонуний чоралар кўриши шарт. Жумладан: прокурор болалар манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ёки болаликка олишни бекор қилиш ҳақида даъво беришга ҳақли (Оила кодекси 79-, 169-моддалар);

агар ўзларининг ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш қонун билан юклатилган фуқаролар ёки мансабдор шахсларнинг ҳаракатсизлиги туфайли улар раҳбарлик қилаётган корхона, муассаса, ташкилотларнинг ёки ишчи хизматчиларнинг ҳуқуқ ва манфаати жиддий бузилганда, (бундай ҳаракатсизлик аниқланганда) прокурор бундай фуқаролар ва мансабдор шахсларга қонунбузилишни бартараф қилиш юзасидан тегишли чоралар кўришни тавсия қилиши мумкин, агар улар (бундай) чоралар кўришдан бош тортса, прокурор судга фуқаролик иши қўзғатиш масаласини ҳал қилиши лозим. Прокурорлар фаолиятида давлат мулкани ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш юзасидан даъво киритиш алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳуқуқбузилишлар натижасида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласида прокурорлар маҳаллий ва соҳавий манфаатларга қарши курашда қаттиятлик билдиришлари лозим. Моддий зарарни етказилишида айбли бўлган шахс уни қоплашни рад этса (ёки қоплашдан

ўзини олиб қочса) прокурор етказилган зарарни ундириш юзасидан судга даъво аризаси киритиш ваколатидан фойдаланади.

қачонки корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари ижтимоий аҳамиятга эга бўлганда. Жумладан: булар қаторига табиий офатлар, одамлар билан бахтсиз ҳодисалар, ҳалокатлар, авариялар натижасида зарарланган ва зарар кўрганларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳамда моддий зарар кўрган корхона, муассаса ва ташкилотлар манфаатини кўзлаб прокурор даъво аризалари киритиши мумкин.

Ҳар хил шартномалар ва келишувлар тузиш орқали давлат манфаатларига тажовуз қилиш натижасида давлатга моддий зарар етказиш ҳолларида прокурор тузилган шартнома ва келишувларни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида даъво киритиши шарт. Бу талабга айланиб қолган ҳозирги шароитларда қачонки хусусий корхоналар, акционерлик жамиятлари, тижорат банклари, биржалар, умуман, салмоғи кенгайётган шароитларда қатъий риоя қилиниши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 2015 йил 17 ноябрдаги 124-сонли буйруғида барча прокурорлар ва прокуратура органларининг тегишли тармоқлари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминлаш мақсадида, айланиб қолган, ота-оналик мажбуриятларини бажаришдан бош тортаётган, муттасил ичкиликбозлик ва гиёҳвандликка мубтало бўлган, ўз болаларининг ҳаёти ёки соғлиғига қарши қасддан жиноят содир этган шахсларни ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш, уларнинг муомала лаёқатини чеклаш ҳақида, шунингдек, соғлиғига, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаган фуқароларнинг манфаатини кўзлаб даъво киритиш амалиёти янада фаоллаштириш қайд қилинган.

Даъво прокурорнинг фуқаролик иш юритуви қўзғатишнинг ягона воситаси эмас. Баъзи ҳолларда эса, фуқаролик ишлари ҳуқуқ тўғрисида низо бировнинг бировга даъвоси бўлмаганда ҳам судда қўзғатилиб кўрилиши ва ҳал қилиниши мумкин. Жумладан, фуқаролар пенсия ёки мерос олиш учун зарур бўлганда бирон-бир фактнинг мавжудлигини, айтиш билан, бировнинг фарзанди ёки боқимида бўлганлигини тасдиқлаш зарур бўлганда бировларга нисбатан даъво қўзғатмай, балки судга ариза билан мурожаат этади. Бундай ҳолларда фуқаролик ишлари даъво ишларини юритиш тартибида кўрилмай, балки алоҳида иш юритиш тартибида кўрилади. Судларда бу тартибда ҳам субъектив ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш мақсад қилиб

қўйилади⁶. Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 50-моддасига мувофиқ прокурор ҳам судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Прокурор судга даъво киритиш масаласини ҳал қилишда бузилган ҳуқуқ ҳақидаги шикоят суд органларига тааллуқлигидан келиб чиқиши лозим (ФПКнинг 26-27-м.м.). Бузилган ҳуқуқ ҳақидаги шикоят судга тааллуқли бўлса прокурор даъво киритади, агар судга тааллуқли бўлмаса, прокурор қонунбузилишини бартараф қилишга қаратилган чораларни қўллайди. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонунига асосан прокурор ёки унинг ўринбосари қонунга зид бўлган ҳуқуқий ҳужжатга нисбатан шу ҳужжатни чиқарган идорага ёки юқори идорага протест келтиради. Мансабдор шахснинг хатти-ҳаракатига нисбатан ҳам шу тартибда протест келтирилади.

Қандай асосда даъво киритилишидан қатъий назар, прокурор даъво ҳужжатларини сифатли, ҳар томонлама асосли, қонун талабларига мос тайёрлаши лозим, зарур ҳолларда прокурорнинг талаблари тасдиқловчи ҳужжатлар билан асослантирилиши лозим.

Прокурор даъво аризасининг шакли ва мазмуни Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 189-моддасида белгиланган талабларга жавоб бериши лозим. Даъво икки таркибий қисмга, яъни даъво предмети (даъво қилинаётган нарсаси) ва даъво асосига бўлинади. Бу икки таркибий қисм даъвонинг мазмунини ташкил қилади. Судда фуқаролик иши кўзғатилишида даъво аризаси ёзма шаклда берилади.

Прокурор томонидан, шунингдек, давлат бошқарув органлари, давлат корхоналари, ташкилотлари ёки айрим фуқаролар томонидан бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун бериладиган аризаларда ФПКнинг 189-моддасида кўрсатилган маълумотлардан ташқари, ариза кимнинг манфаатини кўзлаб берилган бўлса, ўша шахснинг номи (фамилияси, исми, отасининг исми), манзили кўрсатилиши лозим. Судга ариза жавобгарларнинг сонига қараб мутаносиб миқдорда нусхалари билан берилади. Судья ишнинг мураккаблиги ва хусусиятига қараб, даъвогарни аризага илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини ҳам жавобгарларнинг сонига мутаносиб миқдорда тақдим этишга мажбур қилиши мумкин (ФПКнинг 190-моддаси).

Судда фуқаролик иши кўзғатилгандан сўнг прокурорнинг фаолияти судда ишни кўрилишида иштирок этиш ва даъво талабларини қувватлашдан иборат. Киритилган даъво судда қувватланиши лозим. Бироқ, прокурор суд муҳокамасида даъво аризасида қайд қилинган ўзининг ҳамда манфаатини кўзлаб даъво аризаси киритилган шахснинг позицияси билан боғлиқ эмас. Бундай ҳолатларда прокурор даъвогарнинг манфаатларидан эмас, балки қонун талабларидан келиб

⁶ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Т., “Адолат”, 2001, - 326 б.

чиқувчи позицияда туриши лозим. Шу сабабли, агар прокурор судда аниқланган ҳолатларга ёки иш ҳужжатларига кўра даъвогар талаблари асоссизлиги ҳақидаги фикрга келса, у киритилган даъвони тўлиқ ёки қисман қувватламасликка нафақат ҳақли, балки мажбурдир⁷. Прокурор томонидан даъво қувватланмаслиги манфаатдор шахснинг ишни кўрилишини талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди⁸.

Фуқаролик ишларини биринчи инстанция судида кўрилишида прокурор иштироки суд томонидан иш бўйича фактик ҳолатларни ҳар томонлама, тўла ва холисона ўрганилишининг ҳамда иш бўйича қонуний ва асосланган қарорлар чиқарилишининг кафолатларидан бири ҳисобланади. Фуқаролик процессуал қонунчилик прокурорни ишда иштирок этувчи тараф тоифасига киритиб унга қатор процессуал ҳуқуқлар берган ва шу вақтнинг ўзида унга маълум процессуал мажбуриятларни ҳам юклаган (ФПКнинг 50-, 51-моддалари).

Шундай қилиб, қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишлардагина иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 2015 йил 17 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 124-сон буйруғида, прокурорларга, уларнинг иштироки билан кўриладиган фуқаролик ишлари юзасидан суд мажлиси бошлангунга қадар низога оид ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар ҳамда иш материалларини ўрганиб чиқишлари, иш материаллари билан танишиш жараёнида ишнинг судга тааллуқлилиги, ўзгалар номидан аризани берган шахснинг қонуний ваколатга эга эканлиги, ишни ҳал қилиш учун зарур бўлган далилларнинг мавжудлиги, низо бўйича жавобгар тўғри жалб қилинганлиги ва давлат божи тўланганлиги каби низонинг қонуний ҳал этилиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларга алоҳида эътибор қаратилиши, судда иштирок этувчи прокурор тарафларнинг тортишуви принципига амал қилган ҳолда, далил-исботларни текшириш ва уларга баҳо беришда фаол қатнашиб, қўшимча далиллар тўплашда ташаббус кўрсатиб, ҳар бир далилни ишга алоқадорлиги нуқтаи назаридан баҳолаб, ишнинг моҳияти бўйича асосли фикр билдириб, ишни ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона кўрилишига, қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишига кўмаклашиши, судда аниқланган қонунбузилишлар юзасидан мутасадди мансабдор ёки бошқа шахсларга нисбатан қонуний чоралар кўриш бўйича илтимосномалар тақдим этиш ҳуқуқидан самарали фойдаланишлари лозимлиги ҳақида кўрсатмалар берилган.

Суд мажлисида прокурор, ишнинг тўла моҳияти бўйича ўз фикрини беради, прокурорнинг бошқа шахслар ҳуқуқлари ва қонун билан

⁷ Давлетов А.Д. Прокурорский надзор. Учебник. Нукус «Билим», 1999, стр.232.

⁸ Ўзбекистон Республикасининг ФПКнинг 47-моддаси.

қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ФПКнинг 245-моддаси асосида берган аризаси бўйича қўзғатилган ишлар бундан мустасно.

Бу этапда прокурор, даъвогар томонидан киритилган даъво талабларининг ва даъвога нисбатан жавобгар томонидан билдирилган эътирозларни қонунийлигини қайта текширади ва уларнинг судда эгаллаган йўналишларининг ҳақиқатга мослиги даражаси ва ҳуқуқий аргументациясига баҳо беради. Суд музокарасидаги чиқишида прокурор иш бўйича тўлиқ, асослантирилган, суд муҳокамаси ҳужжатларига ва ҳуқуқ нормаларига асосланган, фуқаролик ишини мазмунан ҳал қилиш ҳақидаги мулоҳазасини ўз ичига олган фикр беради.

Прокурор суд мажлисида текширилган далилларга таҳлил беради, қандай далиллар аниқланганлиги, иш бўйича қайси қонунга асосланиш лозимлиги, даъвонинг қаноатлантирилиши ёки қаноатлантирилмаслиги тўғрисида фикр беради. Агар судда кўрилаётган иш жамоатчилик манфаатлари билан боғлиқ бўлса, унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти тўғрисида тўхталиб ўтиши керак. Баъзи ҳолларда прокурор судга оғзаки фикр бериш билан бирга, суд мажлиси баённомаси тўғри ва тўлиқ ёзилишини таъминлаш ҳамда баённомага қўшиш учун фикрини ёзма равишда ҳам бериши мақсадга мувофиқ. Суд музокарасида қатнашувчилар ёки фикр берувчи прокурор ўз сўзида судда аниқланмаган, суд мажлисида текширилмаган далилларга асосланишга ҳақли эмас.

Агарда прокурор суд қарорини чиқаришга асослар етарли эмас, ишга аҳамияти бўлган янги ҳолатларнинг аниқланиши ёки далилларни текширилиши зарур деган хулосага келса, ўз фикрида, ишни кўришни мазмунан қайтадан бошлаш ёки суд мажлисини кейинга қолдириш, керак бўлса қўшимча далилларни чақириб олиш, ишда иштирок этишга бошқа манфаатдор шахсларни жалб қилишни кўрсатади⁹.

Прокурорнинг фикри, процессуал ҳужжат сифатида суд маслаҳат уйида ҳал қилув қарорини чиқаришда ФПКнинг 251-моддасида кўрсатилган ҳал қилинадиган масалаларни ўз ичига олган прокурорнинг мулоҳазаси бўлиб, маълум талабларга жавоб бериши лозим. У холисона, яъни қонун устуворлигини таъминловчи прокурорнинг позицияси, суддаги процессуал ҳолатидан қатъий назар ҳуқуқлари бузилган шахснинг манфаатларини ифода этиши лозим. Фикр асосланган, яъни прокурорнинг ҳамма таклифлари ва хулосалари аниқ далилларнинг таҳлили ва баҳоланганига асосланган бўлиши лозим. Фикр тўлиқ, яъни киритилган даъвонинг тақдири қандай ҳал қилиниши юзасидан аниқ мулоҳазалар билдирилиши лозим. Фикр қонуний, яъни моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига асосланган бўлиши лозим.

⁹ Шораҳметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Т., "Адолат", 2001, 234 бет.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 2015 йил 17 ноябрдаги 124 -сон буйруғида прокурорларга, судда иштирок этувчи прокурор тарафларнинг тортишув принципига амал қилган ҳолда, далил-исботларни текшириш ва уларга баҳо беришда фаол қатнашиб, қўшимча далиллар тўплашда ташаббус кўрсатиб, ҳар бир далилни ишга алоқадорлиги нуқтаи назардан баҳолаб, ишнинг моҳияти бўйича асосли фикр билдириб, ишни ҳар тарафлама, тўлиқ ва ҳолисона кўрилишига, қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишига кўмаклашсин. Фуқаролик иши кўрилиши жараёнида аниқланган қонун бузилишлари юзасидан мансабдор ёки бошқа шахсларга нисбатан моддий, интизомий, маъмурий чоралар кўриш, жиноят аломатлари аниқланган тақдирда прокурорга хабар бериш масалаларини муҳокама қилиш бўйича судга илтимоснома киритилиши қатъий таъминлансин. Жиноят аломатлари аниқланганлиги ҳақида юборилган суд ҳужжатларининг аниқ ҳисоби юритилсин ва бу борада судлар билан самарали ҳамкорлик ўрнатилсин, деб кўрсатма берилган¹⁰.

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни ҳимоя қилиш Академияси мамлакатимиз Президенти ташаббуслари асосида ўтган йилдан эътиборан терговчи, прокуратура фаолияти бўйича бакалавр мутахассисларни тайёрлаш жараёнига киришди. Бу жараёнда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига сўзсиз риоя қиладиган, юксак маънавий, психологик сифатларга, таҳлилий фикрлаш қобилияти ҳамда юқори касб кўникмаларига эга бўлган прокурор-терговчилар корпусини шакллантириш диққатимиз марказида бўлади. Прокуратура органлари, тизимдаги ҳар бир ходим эса зиммасидаги вазифаларни сидқидилдан бажариб, инсон, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш, қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлашнинг барча чораларини кўради¹¹.

Академия талаба ва тингловчиларини ватан ва халқ манфаатларини ўз шахсий манфаатларидан устун қўядиган ҳамда ҳимоя қиладиган, қонунларга қатъий бўйсинувчи, Ватанга ва касбига садоқатли ходимлар сифатида тайёрлаш мақсадида ходимнинг муомала одоби ва этикаси, нутқ маданияти, ватанпарварлик тарбияси, касбий маданияти ва фақат қонунга итоаткорлик, маънавият асослари билан боғлиқ фанларга урғу берилиши лозим.

Юқоридаги тадбирларнинг амалга оширилиши прокуратура органлари сафини ўз касби ва қасамёдига содиқ, фидойи, ҳалол, ватанпарвар, мустақил иродали, халқ манфаатларини ўз шахси

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” 2015 йил 17 ноябрдаги 124 -сон буйруғи, 7-банди.

¹¹ Йўлдошев Н. Бош прокурорнинг мамлакатимиз аҳолисига мурожаати. “НУҚУҚ” газетаси, 2023 йил 14 сентябрь, 37(1390)-сон,3-бет.

манфаатидан устун қўядиган ва маънан баркамол истиқболли кадрлар билан тўлдириш, юксак касбий фазилатларга ва ташкилотчилик қобилиятига эга ходимларни етиштириш ва шу орқали мамлакатда қонун устуворлигини таъминлаш, шу жумладан судларда фуқаролик ишлари кўрилишида иштирок этувчи прокурорлар самарали тизимини яратишга хизмат қилади.

РАХИМОВ ФАХРИ ХАЙДАРОВИЧ -
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси профессори, юридик
фанлари доктори, профессор

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШДА ПРОКУРОР МАҚОМИ (тезис)

Асосий Қонунимиз бўлмиш Конституциямизда Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланиши, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланиши (13-модда)¹ мустаҳкамланган бўлиб, унда белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш йўлидаги ислохотлар ҳаётимизнинг барча жабҳаларини қамраб олиб ривожланиб бормоқда.

Бу борада суд ҳокимияти алоҳида ўринга эга. Одил судлов ҳақиқий ҳолатни аниқлаб, одамлар орасидаги, улар билан жамият ва давлат органлари ўртасидаги тушунмовчилик ва низоларни фақат суд томонидан ҳал этиб берилишини тушунмоғимиз лозим. Одил судловни амалга ошириш борасида суд мустақил, унинг фаолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмаслиги ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка тортишга асос бўлади. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикасининг янгиланган Конституциясининг 130-моддаси билан мамлакатдаги одил судловни таъминлаш фақат суд органлари томонидан амалга оширилиши белгиланди. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритиши белгиланган.

Шу билан бирга одил судловни амалга оширишга кўмаклашадиган прокуратура, адвокатура органлар ҳам жамиятимизда фаолият юритади. Муқаддам қонунларимизда прокуратура органлари судларда ишлар кўрилишида прокурор назоратини амалга оширишлари назарда тутилган эди. Бу эса, судларни одил судловни амалга оширишларида бир мунча қийинчиликлар туғдирарди. Шу туфайли бежиздан ҳам

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент, Ўзбекистон. 2023. – 6 б.

янгиланган Конституциямизда юқорида таъкидланганидек, унинг мазмуни “�збекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади” жумласи билан тўлдирилди.

Мамлакатимизда прокуратура Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширадиган давлатнинг мустақил органи ҳисобланади. Прокуратура органлари ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисидаги” қонуни ва бошқа қонунларга асосланиб фаолият юритади. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида” ги қонуни 4-моддасида прокуратура органларининг асосий фаолият йўналишлари белгилаб берилган. Ушбу модданинг 5-бандига кўра прокуратура органлари, судларда жиноят ишлари кўриб чиқиляётганда давлат айбловини қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда иқтисодий низоларни кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш каби ваколатларга эга эканлиги кўрсатилган, ҳамда ушбу келтирилганлар прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.¹

Ушбу мақолада прокуратура органларининг судларда фуқаролик ишларини кўришда иштирок этиши ва ваколатлари хусусида фикр юритамиз.

Прокуратура органларининг мазкур йўналишдаги фаолияти Республика Бош прокурорининг “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисидаги” амалдаги буйруғи билан тартибга солинган. Хусусан прокурорларнинг судларда фуқаролик ишларини кўришдаги фаолияти бир неча таркибий талабларни ўз ичига олади. Жумладан айрим турдаги фуқаролик ишларини кўришда судларда прокурор иштирокининг мажбурийлиги белгилаб ўтилган. Ушбу тоифа ишларга:

- прокурорнинг аризаси бўйича қўзғатилган ишлар;
- фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки фуқарони ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар;
- фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;
- фарзандликка олиш тўғрисидаги ишлар;
- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шу ҳуқуқни тиклаш ёки чеклаш тўғрисидаги ишлар;
- шахсни ғайриихтиёрий тартибда психиатрия стационарига ётқизиш ёки унинг стационарда ётиши муддатини узайтириш тўғрисидаги ишлар;

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги (янги таҳрири) Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 168-модда.

– сил касаллигига қарши кураш муассасасининг ихтисослаштирилган бўлимига ғайриихтиёрий тартибда ётқизиш ҳақидаги ёки унинг ушбу муассасада ётиши муддатини узайтириш тўғрисидаги ишлар;

– вояга етмаган шахсни тўлиқ муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) тўғрисидаги ишлар;

– мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш билан боғлиқ ишлар киради.

Прокурорнинг судларда фуқаролик ишларини кўришдаги иштирокининг шакллари Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 50-моддаси биринчи қисмида мустаҳкамланган. Унга кўра, агар фуқаро соғлиғининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, мазкур модданинг 50-моддаси иккинчи қисмида қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг аризаси билан қўзғатилган ишлар бўйича фуқаролик ишининг муҳокамасида прокурор иштирок этиши шартлиги белгиланган. ФПКнинг 245-моддасига кўра эса, ишда иштирок этувчи прокурор суд музокараларидан кейин низонинг моҳияти бўйича ўз фикрини баён этиши, бундан прокурорнинг бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини, эркинликларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида берган аризаси бўйича қўзғатилган ишлар мустасно эканлиги мустаҳкамланган. Бундан келиб чиқадики, фуқаролик ишларининг биринчи инстанция судида кўрилишида прокурор қуйидаги икки шаклда иштирок этади:¹

- фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ариза билан судга мурожаат этиш;

- прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишларда иштирок этиш (ФПКнинг 50-модда)

Фуқаролик процессида иштирок этувчи прокурор турли тоифадаги ишларни кўришда ўз ваколатини амалга ошириш жараёнида судда раислик қилувчининг фармойишлари қанчалик асосли ва қонуний эканлигига ҳам аҳамият беради. Прокурор шунингдек раислик қилувчига суд мажлисини бошқаришда ишнинг барча ҳолатларини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ, ҳар тарафлама ва холисона текшириш, процесснинг тарбиявий таъсирини таъминлаш ҳамда кўрилаётган ишга алоқаси бўлмаган ҳолатларни суд муҳокамасидан чиқаришга иш юзасидан ўз фикрини бериш орқали кўмаклашади. Фуқаролик ишларининг кўрилишида прокурор ўз ваколатини қуйидаги усулларда амалга оширади:

¹ Мамасиддиқов М.М., Шайзаков Ш.И., Шамшидинов У.Т. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш масалалари // Илмий-амалий қўлланма. –Тошкент, 2020. 276.

- бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш;
- қонунда назарда тутилган ҳолларда иштирок этиш;
- манфаатдор шахсларнинг мурожаатлари асосида фуқаролик ишлари юзасидан чиқарилган суднинг ҳал қилув қарори устидан апелляция, кассация протестларини келтириш ва ишларнинг апелляция, кассация тартибида кўриб чиқилишида иштирок этиш;
- қонуний кучга кирган суд қарорлари устидан тафтиш тартибида протест келтириш ва ишнинг тафтиш тартибида қайта кўрилишида иштирок этиш.

Қуйидаги статистик рақамлар ҳам бу борадаги ишлар нақадар долзарб эканлигини кўрсатиб турибди. Биргина 2023 йилда Республика фуқаролик судларида 943892 та фуқаролик ишлари кўрилди. Шундан 11681 тасида прокурор иштироки таъминланди. Судларга прокурор томонидан 2915 даъво киритилган. Прокурор томонидан 387 та фуқаролик ишлари бўйича протест келтирилган ва улардан 303 таси қаноатлантирилган.¹

Фуқаролик процессуал кодексининг “Ишда прокурорнинг иштироки” деб номланган 50-моддасига алоҳида эътибор бериш лозим. Яъни унинг биринчи банди “Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишлардагина иштирок этиши мумкин. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас” деб таъкидланган. Юқорида Ўзбекистон Республикасида 2023 йил кўрилган фуқаролик ишларининг статистик маълумотлари келтирилган. Унга кўра қарийиб 1 миллионга яқин фуқаролик иши кўрилган ҳолатда, прокурор унинг 12 минг тасида иштирок этган. Демак фуқаролик ишларида прокурорнинг иштироки унчалик катта ҳажмда эмас ва судлар томонидан қабул қилинган қарорлар тарафларни аксариятини талабини қондирган. Бу ерда қонундаги “Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас” деган қоида прокурорларнинг ҳар қандай ишда қатнашишини чегаралайди ва судни қарорларини бир неча маротаба такроран кўрилишини олдини олади. Муқаддам прокурор ўз ташаббуси билан ҳам тарафларни эътирозсиз, жараёнга қўшилиб прокурор иштирокида кўрилган ишлар сонини сунъий равишда ошишига олиб келарди.

¹ Бош прокуратура ҳисоботи. / <http://report.bp.gov>

DAVLATJON KHABIBULLAEV -
Head of the Department of Civil
Procedure and economic procedural
law Tashkent State Law University,
PhD in law, Professor.

SCIENTIFIC-THEORETICAL FOUNDATIONS OF CIVIL PROCESS STAGES

Absract: This article presents the concept of stages of civil proceedings and the opinion that the execution of judicial acts is the last stage, as well as relevant scientific and theoretical recommendations.

Key words: civil process, court, stage, judge, judicial act.

Аннотация: Мазкур мақолада фуқаролик процесси босқичлари тушунчаси, суд хужжатлари ижроси фуқаролик процессининг охириги босқичи эканлиги тўғрисида фикр-мулоҳазалар, тегишли илмий-назарий тавсиялар илгари сурилган.

Калит сўзлар: фуқаролик процесси, суд, судья, босқич, суд хужжати.

Аннотация: В настоящей статье представлены понятие стадий гражданского процесса и мнения о том, что исполнение судебных актов является последней стадией, а также соответствующие научно-теоретическое рекомендации.

Ключевые слова: гражданский процесс, суд, стадия, судья, судебный акт.

The current Civil procedure code of the Republic of Uzbekistan does not cover the concept of the stage of the civil process. Articles 44, 47, 105, 166 of this Code use the term "stage", but this does not clearly define what the stage of civil proceedings is.

Different definitions of the stages of the civil process have been given by legal scholars in the legal literature.

According to legal scholar M.M. Mamasiddikov, the stages of civil proceedings are a set of procedural actions aimed at an important goal, such as the conducting of the tasks of court proceedings, the correct and timely consideration and resolution of civil cases¹.

According to A.A. Vlasov's opinion, the stages of civil proceedings mean the set of procedural actions that unite the purpose of court proceedings.²

According to M.S. Shakaryan's opinion, it is understood that the stages of the civil process include a set of procedural actions aimed at achieving the final goal.³

¹ Civil procedural law. Textbook // Author team. Ph.D., prof. Under the general editorship of M.M. Mamasiddikov. - Tashkent. "Adolat" publishing house. 2022. -B.36.

² Vlasov A.A. Civil law: Uchebnik. -M.: TK Webly, 2004. -S. 28-29.

³ Civil law: Uchebnik / S.A. Alexina, V. V. Blajeev and dr. Pod ed. M.S. Shakaryan. - M.: TK Welby, Izd-vo Prospekt, 2004. - 22 p.

Joining the opinions of these scientists, it can be said that the stage of civil proceedings is a set of independent goals, tasks and procedural actions that ensure the continuity of civil court proceedings.

In the theory of the science of civil procedural law, there are two different approaches to dividing the civil process into stages. Legal scholars P.V. Loginov, V.K. Puchinsky, V.F. Kivin say that the criterion for dividing the process into stages is the goal of the stage¹. According to the supporters of the first approach, the stage of the civil process is a set of procedural actions directly aimed at one goal.

According to this approach, the stages of the civil process are as follows:

- institution of the cases;
- preparation of civil cases for court trial;
- court trial;
- proceeding with appeals and protests against court decisions and rulings that have not entered into legal force;
- review of decisions, rulings and decisions entered into legal force;
- processing of a newly opened case;
- conducting enforcement proceedings
- proceedings in the court of appeal
- proceedings in court of cassation instance;
- proceedings in the court of supervision;
- reopening of judicial acts that have entered into legal force upon discovery of new facts;
- execution of judicial acts.²

Legal scholar M.M. Mamasiddikov shows the following stages of the civil process, taking into account the norms provided by the Civil procedure code, the sequence and systematicity of the procedural actions of the court and the persons participating in the case:

- institution of the cases (Chapter 20);
- preparation of civil cases for court trial (Chapter 21);
- court trial (Chapter 22);
- filing appeals (protests) against court decisions. (Chapters 23, 44, 45, 46, 47);
- enforcement of judicial acts (Section 5)³.

Joining the opinions of these scientists, we also support the division of the civil process into the above stages.

Proponents of the second approach argue that the stage of the process is a specific part of the process, a set of procedural actions aimed at achieving an

¹ Korshunov N.M. Grajdansky process: uchebnik / N.M. Korshunov. – M.: UNIT-DANA; Zakon i pravo, 2012g. 53 p.

² Civil Code of Russia: Uchebnik dlya vuzov. P.V. Aleksiya, N. D. Ervili, V. N. Guluzo and dr. Pod ed. Prof. P. V. Alexia, Prof. N.D. Amaglobeli. - M.: UNITIDANA, 2005. - 5 p.

³ Civil procedural law. Textbook // Author team. Ph.D., prof. Under the general editorship of M.M. Mamasiddikov. - Tashkent. "Adolat" publishing house. 2022. -B.36.

independent (final) goal corresponding to the stage of the court process where the dispute or complaint should be considered on the merits. The decisive factor in dividing the process into stages is that the process can be completed at any stage. Proponents of this approach divide the civil process into the following stages:

Proceedings in court of first instance;

Proceedings in the court of (second) appeal instance;

Proceedings in court of cassation instance;

Proceedings in the court of supervision instance;

Reopening of judicial acts that have entered into legal force upon discovery of new facts;

Execution of judicial acts.

We can see that there are controversial opinions on the division of civil court proceedings into stages. In particular, V.M. Semenov shows that the first three stages of the above civil process occur in the process of substantive consideration of civil cases in courts of first instance, and they cannot be a separate stage of the civil process. In his opinion, this stage of the civil process is considered basic and mandatory for all civil cases, and it has its own characteristics based on the types of civil court proceedings. They emphasize that the remaining stages are not mandatory and they only apply when certain situations arise. In particular, the case is considered in the court of the second instance based on the complaints of the interested parties (parties, third parties and their representatives) or the prosecutor's protest. Review and check of court documents entered into legal force in the supervision procedure or upon discovery of new facts can be carried out in rare cases, only when there are legal grounds. Also, there is a need to conduct enforcement proceedings only if court documents are not executed voluntarily by the debtor.¹

There are different views, approaches, and opinions about whether the execution of court documents in civil cases should not enter the stage of civil proceedings.

Some scholars believe that the execution stage is not a stage of the civil process, it is regulated by a separate field of law - execution law or execution procedural law.²

Other legal scholars recognize the execution stage as the final stage of the civil process. For example, according to the legal scholar Sh.Shorakhmetov's opinion, the execution of acts issued to protect the rights of citizens and organizations is the final stage of the civil process³.

¹ Grazhdanskoe sudoprizvodstvo // Uchebnoe posobie. Pod red. prof. V. M. Semenova. - Sverdlovsk. 1974. - 17 p.

² Labygin A.N., Grajdansky process: uchebnik / UNIT-DANA; Zakon i pravo, 2012g.

³ Shorakhmetov Sh.Sh. Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent. 2001. -B.395. Shorakhmetov Sh.Sh. Comments on the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent. 2010. -B.903.

According to the legal scholar Z.Esanova's opinion, civil procedural legislation regulates not only the relations related to consideration and resolution of civil cases, but also issues of execution of court acts and acts of other bodies. In his opinion, the purpose of the enforcement stage is to protect the violated rights and interests of citizens through the methods of voluntary and mandatory execution of decisions of courts and other bodies based on the procedures established by law¹.

Legal scholars V.Yarkov and M.Treushnikov also emphasize that the execution of court acts is the last stage of the civil process².

Legal scholar U. Tukhtasheva also recognizes the execution of court decisions as a necessary and final stage³.

Joining the opinions of the above legal scholars, we can say that the execution of court acts is the final stage of the civil process:

In the Civil procedure code of the Republic of Uzbekistan exist a Section 5 called "Execution of judicial acts", in this section, focusing on nforcement of judicial acts, the procedure and term of issuing a writ of execution, delaying the execution of the decision or its partial execution, changing the method and procedure of its execution, suspension and termination of execution proceedings, resolution of the matter on reversal of execution of the judicial act by the court of first instance, peculiarities of the reversal of execution by certain categories of cases;

execution of entered into legal force judicial acts in accordance with the Civil procedure code of the Republic of Uzbekistan, the Law of the Republic of Uzbekistan "On execution of court resolutions and acts of other bodies;

the fact that the court has the authority to approve court documents, stop and terminate enforcement actions when the parties enter into an agreement in the execution of court documents, when they refuse to execute them, indicates that the execution of court documents is the final stage of the civil process.

The fact that when the parties enter into a settlement agreement, if the parties refuse to execute, the court is authorized to approve such procedural actions and the fact that the court has the power to suspend and terminate enforcement proceedings indicate that the execution of judicial acts is the final stage of the civil process.

¹Civil procedural law. Special part. Textbook for university students. - Tashkent: TDYuI publishing house, 2013. Author team. -B.315.

² Civil process. Textbook. Pod. ed. V.V. Yarkova. 6-e izd, per i dop. -M.: Walters Kluwer, 2006. -S. 540-575; Civil process. Textbook. / Pod.ed. M. K. Treushnikova. 2-e izd, per i dop. -M.: Gorodets, 2007. -S. 580-585.

³ Tukhtasheva U.A. Executive proceedings. Textbook. - Tashkent: 2008. - 227 p.

**МАМАСИДДИҚОВ МУЗАФФАРЖОН
МУСАЖОНОВИЧ -**

Ўзбекистон Республикаси Хуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
бошлиғининг ўринбосари, юридик
фанлар доктори, профессор

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ
ХУҚУҚИНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ
(тезис)**

Юридик фанларнинг муҳим соҳаси ҳисобланган фуқаролик процессуал ҳуқуқи ҳам давлат-ҳуқуқий фаолиятнинг алоҳида тури сифатида одил судлов институтини ўрганади, уни ривожлантириш ва янада такомиллаштириш, жамият учун тўлиқ ва самарали хизмат қилиш йўллариini белгилаб берадиган фан сифатида майдонга чиқади.

Дарҳақиқат, фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанининг ёрдами ва кўмагисиз одил судловнинг моҳиятини тўғри тушуниш ва уни тўлиқ амалга ошириш, судларнинг одил судлов фаолиятини амалга ошириш давомида юзага келувчи қоидаларга тўлалигича риоя қилишларини таъминлаш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани юридик фанларнинг асосий ва муҳим соҳаларидан бири ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикасининг янги Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, жамиятда қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллий тотувликни таъминлашга кўмаклашиш, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш ва уни амалиётда қўллаш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани шунингдек, мустақиллигимизни мустаҳкамлашга, жамиятимизда амалга оширилиб келинаётган кенг кўламдаги иқтисодий ва суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларни жадаллаштиришга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ва қонуний манфаатларини самарали ҳимоя қилишнинг энг муҳим кафолати сифатида суд ҳокимиятининг нуфузини мустаҳкамлаш, уларнинг инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишдаги ролини оширишга хизмат қилувчи муҳим соҳа сифатида ҳам аҳамияти беқиёсдир.

Мамлакатимизда мустақилликка эришганимиздан то ҳозирги кунгача бўлган юридик фанлар бўйича ҳимоя қилинган диссертация ишлари таҳлили шуни кўрсатадики, қарийб 33 йил давомида 12.00.04 –

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация ихтисослиги бўйича **6 нафар фан доктори (DSc) (Ш.Шорахметов, Э.Эгамбердиев, М.Мамасиддиқов, З.Эсанова, О.Пирматов ва А.Ҳақбердиев)** ва **19 нафар** фалсафа доктори (PhD) ҳимоя қилинган бўлса, шундан 2 нафар DSc ва 12 нафар PhD сўнгги 3-4 йил оралиғида ҳимоя қилган.

Ҳозирги кунда ушбу ихтисослик доирасида диссертация мавзуларини олиб, тадқиқот ишлари билан шуғулланиб келаётган мустақил изланувчиларнинг сони биргина Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясида 19 нафарга етган, шулардан 6 нафари юридик фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун талабгорлар ҳисобланади. ТДЮУ да бу кўрсаткич 2 та докторантни, 10 нафар мустақил изланувчини ташкил этса, Судьялар олий мактабида 3 та докторант ва 18 та мустақил изланувчи ушбу ихтисослик доирасида тадқиқот иши билан машғул бўлса, Жамоат хавфсизлиги университетида эса 1 та мустақил изланувчи ушбу ихтисослик доирасида тадқиқот ишини амалга оширмоқда. Шундай қилиб, ҳозирги кунда мамлакатимизда 12.00.04 – Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация ихтисослиги бўйича **44 нафар мустақил изланувчи** ва **5 нафар таянч докторант** диссертация иши устида ишламоқда.

Замонавий фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани олдида турган долзарб муаммолар ва уларнинг ечимлари ҳақида қисқача яна қуйидагиларни кўрсатиб ўтишни лозим топдик:

1) Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани бўйича чуқур фундаментал тадқиқотлар олиб бориш ишлари талаб даражасида эмас. Дарҳақиқат, замонавий ҳуқуқ назариясида фуқаролик процессуал ҳуқуқи фундаментал-базавий ва ихтисослашган ҳуқуқ соҳаси ҳисобланишини қатор ҳуқуқшунослар ўз асарларида эътироф этиб келишади.

Бу каби тадқиқот ишларини кучайтириш мақсадида илмий-тадқиқот, таълим ва бошқа муассасалар томонидан амалга оширилган давлат илмий-техникавий дастурлари ва лойиҳаларининг ягона буюртмачиси ҳисобланган Инновацион ривожланиш агентлигига илмий лойиҳаларни тақдим этиш ишини фаоллаштириш ва унда иштирок этадиган муассасалар фаолиятини ва ўзаро ҳамкорлигини мувофиқлаштириш талаб этилади.

2) Фуқаролик процессуал ҳуқуқ фани ҳамда процессуал ҳуқуқ назарияси билан амалиётнинг ўзаро алоқасини кучайтириш лозим. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Бош прокуратура билан ушбу ихтисослик бўйича олимларнинг узвий алоқаларни мустаҳкамлаш имкониятларини яратиш (масалан, ҲМҚА, ТДЮУ, СОМ, ЮМОМнинг фуқаролик процессуал ва иқтисодий процессуал ҳуқуқи йўналишидаги кафедраларининг профессор-ўқитувчиларини Олий суд, Судьялар Олий кенгаши ва Бош прокуратуранинг эксперт гуруҳига мунтазам жалб этиб бориш ёки Олий суднинг Илмий-маслаҳат кенгаши аъзолигига қабул

қилиш. Судьялар Олий кенгаши ва Бош прокуратурада ҳам ҳуқуқни қўллаш амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқиш ва қонунчилиқни қўллаш масалалари бўйича кўрсатмалар бериш. Шуниндек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқиш каби масалани кўриб чиқишга ихтисослашган Илмий-маслаҳат кенгашини ташкил этиш ва ушбу Кенгашга ҳуқуқшунос олимларни жалб қилиш) орқали фаннинг амалиёт билан узвий алоқадорлигини таъминлаш.

3) Профессор-ўқитувчиларнинг Судьялар Олий кенгаши, Бош прокуратура ва Олий суднинг статистик-таҳлилий ахборот манбаларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш ва таъминлаб боришни йўлга қўйишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш. Шу асосда келажакда “Фуқаролик ишлари бўйича суд статистикаси” деб номланган мавзунини “Фуқаролик процессуал ҳуқуқи” фани дастурига киритиш.

4) бошқа хорижий давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, **“Фуқаролик ва иқтисодий процесс”** деб номланган алоҳида журнал ташкил этиш ва унда фуқаролик ҳамда иқтисодий процесснинг долзарб илмий-амалий масалаларига бағишланган туркум мақолалар, давра суҳбатлари, илмий-амалий анжуман материаллари ва бошқаларни мунтазам равишда бериб бориш. Мазкур журналда мамлакатимизда фаолият олиб бораётган юридик олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот муассасалари профессор-ўқитувчиларининг, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари, Бош прокуратура ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар вакилларининг, тадқиқотчилар ва талабаларнинг илмий мақолаларини чоп этиб боришни ташкил этиш.

5) Юридик олий таълим муассасаларида “Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари” деб номланган махсус курс ташкил қилиш, ўқув режасига киритиш ва юридик олий ўқув юртларининг магистрлари учун ўқитишни ташкил этиш.

6) Мамлакатимизнинг фуқаролик процессуал ҳуқуқи бўйича илмий-тадқиқот ишларини олиб бораётган ҳуқуқшунос олимлар ва тадқиқотчилардан иборат доимий фаолият кўрсатадиган Мувофиқлаштирувчи гуруҳ ташкил этилиб, ушбу гуруҳ аъзолари томонидан “Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанининг долзарб муаммолари” деб номланган дарслик тайёрлашни ташкил этиш.

7) Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация ихтисослигига доир муаммоларни бошқа турдош ихтисосликлар билан бирга тадқиқот олиб бормасдан комплекс тадқиқ этиш имконсиз бўлиб бормоқда. Айниқса, сўнгги йилларда фуқаролик суд ишларини юритишда сунъий интеллект имкониятларидан фойдаланиш, судга оид далиллар ва бошқа муҳим ҳужжатларга нисбатан кибер ҳужумларни олдини олиш, фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларида бюрократик ва коррупцион нормаларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш ва шу каби долзарб масалаларни

фақат комплекс, тармоқлараро, соҳалараро ёндашув асосидагина атрофлича ўрганиш ва унга ечим топиш имконини беради.

Бунинг учун нима қилиш керак?

Маълумки, мамлакатимизда биргина юридик фан тармоғининг ўзида 14 та ихтисослик мавжуд бўлиб, ихтисосликларнинг кўплиги диссертация тадқиқоти мавзуларининг тор доирада бўлишига, соҳалараро, тармоқлараро ёндашувлар мавжуд бўлмаслигига, ҳуқуқ соҳалари ўртасида “тўсиқ” пайдо бўлишига ва уларни бир-биридан чегаралаб қўйишга, диссертация мавзуси комплекс бўлганда эса иккита ихтисослик бўйича ҳимояни ташкил этишга олиб келади. Бу каби “тор” ёндашув, таҳлил қилинаётган масалаларни, уларнинг ўзаро боғлиқлигини инобатга олмаган ҳолда бир тарафлама, хато англашга олиб келиб, оқибатда эса, тадқиқот ишида ижтимоий ҳодисаларнинг моҳиятига нафақат нотўғри баҳо берилиши, балки қонунчиликни такомиллаштиришга оид хато таклифларни илгари сурилишига сабаб бўлади.

Шундай экан, фикримизча, ОАК ҳузуридаги Эксперт кенгаши ҳамда бутун илмий жамоатчилик олдида янги илмий ихтисосликларнинг номенклатурасини ишлаб чиқиш масаласи долзарб ҳисобланади. Шу мақсадда, масалан, юридик фанда илмий ихтисосликларни умумлаштириш ва уларни қуйидаги бешта муҳим йўналишга ажратиш таклиф қилинади:

- **Назарий-тарихий юридик фанлар;**
- **Оммавий-ҳуқуқий (давлат-ҳуқуқий) фанлар;**
- **Хусусий-ҳуқуқий (цивилистик) фанлар;**
- **Жиноий-ҳуқуқий фанлар;**
- **Халқаро-ҳуқуқий фанлар йўналиши.**

Ўз навбатида муайян фан тармоғининг (тармоқларининг) тегишли ихтисосликларини умумлаштириш ва кенгайтириш тадқиқотчиларга қўшимча имкониятлар эшигини очади, ихтисослик доирасида чегараланиб қолмай, масалани комплекс, ҳар томонлама тадқиқ этиши учун “тадқиқот майдони” яратилади. Шунда аксарият диссертациялар ҳимояси пайтида айтиладиган “иш қизиқарли, лекин ихтисослик шифрига мос келмайди” деган эътирозларга ўрин қолмайди.

8) Ҳозирги кунда Европа ва Америка, Осиё ва Евроосиёнинг айрим мамлакатларида фуқаролик процессуал ҳуқуқи ислоҳот арафасида эканлигини кўриш мумкин.

Ушбу ўзгаришларнинг асосий сабабларидан бири транспорт, алоқа, телекоммуникация тармоқларининг ривожланиши натижасида халқлар ва мамлакатларнинг барқарор яқинлашуви ётади. Ўз навбатида, ушбу яқинлашув натижасида глобал мафкуранинг шаклланиши, турли жамиятларнинг мавжуд зиддиятларни ҳал қилишга қаратилган воситаларни бирлаштириш ва уйғунлаштириш жараёнлари юзага келмоқда.

Чет эллик процессуалистлар низоларни ҳал этишнинг камроқ расмий ва муқобил тартиб-қоидаларини жорий этиш орқали одил судловга эришишни таъминлашга қаратилган фуқаролик процессуал моделларини жадал суръатларда излаш ва тадқиқ этишда самарали иш олиб бормоқдалар.

Шундай экан, юқорида санаб ўтилган масалаларни илмий жамоатчилик билан ҳамоҳанг тарзда ҳал этиш ўзининг ижобий натижаларини кўрсатади деган умиддамиз.

IBRATOVA FERUZA BABAKULOVNA -
Acting professor of Tashkent State Law
University, Doctor of Law

**RAKHMETOVA GULSHAT
RAKHMETOVNA -**

Head of the Department of South
Kazakhstan State University named
after M.Auezov, Candidate of Legal
Sciences

LEGAL ISSUES OF MEDIATION UNDER THE LAW UZBEKISTAN AND KAZAKHSTAN

Annotation: The article discusses the use of mediation, the principles of mediation, requirements for mediators, and the conduct of mediation under the legislation of Uzbekistan and Kazakhstan. It is concluded that the success of mediation depends not so much on the desire of the mediator to work in the field of conflict resolution, but on his communication abilities.

Key words: mediation, mediator, conflict resolution, alternative dispute resolution, confidentiality of information.

In the course of individuals and legal entities carrying out their activities, using their rights and fulfilling their obligations, life situations often arise in which the rights and freedoms of other persons are affected, who try to protect them in ways known to them.

Reconciliation in ancient times was a complex, delicate procedure that required wisdom and great experience, therefore, reconciliators in the past, starting from the Stone Age, were respected and wise people: leaders, priests, aksakals, elders, confessors. The procedure was most developed in regions with developed trade¹.

¹ Коломытцева В.В. Этапы становления медиации в зарубежных странах //Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2013. – №. 2 (118). – С. 268-272.

Most people who believe that their rights have been violated by someone turn to law enforcement agencies and the courts for protection¹. But there are also many who try to resolve the conflict in other ways: they commit arbitrariness, involve third parties to intimidate and intimidate debtors, use physical and mental violence, etc. Such methods of protecting one's actual or perceived rights often border on violations of the law, and as a result, entail liability established by law.

Sometimes the initiative to resolve a conflict situation (dispute) comes from individuals who have chosen for themselves a way to make money from this. Often they, as well as the persons invited by the conflicting parties to resolve the dispute, do not have the appropriate education and necessary knowledge, their activities are not controlled by anyone, they do not bear any responsibility to the parties to the conflict even if their actions harm them.

The adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" on July 3, 2018 and its entry into force on January 1, 2019 is an important step in the development of alternative dispute resolution in our country. This Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" provided citizens and legal entities with the opportunity to effectively resolve disputes without going to court².

The Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" has created a legal basis for the use of mediation in the Republic of Uzbekistan. The law regulates such issues as the scope of mediation, basic concepts, principles, participants in mediation, their rights and obligations, requirements for mediators, conditions for the use of mediation, the procedure and timing of mediation procedures, confidentiality of information related to mediation³.

In connection with the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation", corresponding changes were made to the Civil and Economic Procedural Codes of the Republic of Uzbekistan, the Law of the Republic of Uzbekistan "On the execution of judicial acts and acts of other bodies". Also, corresponding changes have been made to the laws of the Republic of Uzbekistan "On the Bar" and "On the Notary", and lawyers and notaries have been given the right to engage in mediation activities⁴.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 29, 2022 No. UP-60 "On the development strategy of the new Uzbekistan for 2022-2026" sets the task of creating the necessary organizational and legal conditions for the widespread use of alternative methods of dispute resolution, further expanding the range of application of the institution of reconciliation.

¹ Худойкина Т.В., Брыжинский А.А. Проблемы и перспективы развития медиации //Правовая политика и правовая жизнь. – 2011. – №. 3. – С. 109-115.

² Якубова Д.Ш. Медиация как альтернативный метод разрешения споров. Коммуникативные методы в медиации //Научные исследования XXI века. – 2020. – №. 1. – С. 291-294.

³ Рустамбеков И.Р. Сущность и особенности медиации //Обзор законодательства Узбекистана. – 2019. – №. 1. – С. 84-86.

⁴ Исмаилова Р. Ш. Особенности формирования в Узбекистане института медиации в качестве внесудебного порядка урегулирования спора //Московский журнал международного права. – 2020. – №. 1. – С. 123-132.

It should be noted that the use of mediation can reduce the volume of cases considered by the court. According to statistics from the Supreme Court, in 2022, 3,568 mediations were used in economic cases, and 3,265 in civil cases, which increased by 1.5 times and 3 times, respectively, compared to 2021¹.

The Law of the Republic of Uzbekistan “On Mediation” extends to relations related to the use of mediation in disputes arising from civil legal relations, including in connection with the implementation of entrepreneurial activities, as well as individual labor disputes and disputes arising from family legal relations, unless the law otherwise provided. The Law of the Republic of Uzbekistan “On Mediation” does not apply to disputes that affect or may affect the rights and legitimate interests of third parties not participating in mediation, public interests.

Mediation is a method of resolving a dispute with the assistance of a mediator on the basis of the voluntary consent of the parties in order to achieve a mutually acceptable solution (Article 4 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On Mediation”).

Mediation is conducted on the basis of the principles of confidentiality, voluntariness, cooperation and equality of the parties, independence and impartiality of the mediator.

The activities of a mediator can be carried out on a professional or non-professional basis.

A person who has completed a special training course under the mediator training program approved by the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan, and who has also been included in the Register of Professional Mediators, can carry out the activities of a mediator on a professional basis.

A person who has reached the age of twenty-five years and has given consent to perform the duties of a mediator can act as a mediator on a non-professional basis.

A person acting as a mediator on a non-professional basis can also undergo a special training course under the mediator training program approved by the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan.

A person cannot be a mediator:

- authorized to perform government functions or equivalent to it, with the exception of notaries;
- in respect of whom there is a court decision that has entered into legal force declaring him partially capable or incapacitated;
- having an outstanding or unexpunged criminal record;
- against whom criminal prosecution is being carried out.

According to the legislation of the Republic of Uzbekistan, the activity of a mediator is not a business activity.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Медиация тўғрисида”ги Қонунига илмий-амалий шарҳ, – Тошкент. Нашриёт уйи «BAKTRIA PRESS». – Б. 5.

In order to create a legal basis for citizens and legal entities to choose a method of resolving a dispute (conflict), including without contacting the relevant government bodies, as well as in order to streamline the activities of persons involved in resolving conflict situations (mediators) January 28, 2011 The Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” was adopted.

In Kazakhstan, the resolution of legal conflicts through mediation is based on a preliminary analysis of foreign practice in the use of alternative methods of conflict resolution, which has been established for a long time. The introduction of mediation into the legal practice of resolving criminal conflicts in Western countries solved many problems - reducing state costs for the trial, reducing the size of the “prison population,” reducing the need for post-crime resocialization, etc. In addition, the use of private principles, the method of incentives in the criminal legal field, was thereby expanded. As a result, in Western countries, through the use of mediation, a gradual transition was made from a punitive system of punishment to restorative justice. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan allows for the resolution of criminal legal conflicts through mediation. Moreover, mediation has become one of the grounds for exemption from criminal liability¹.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan, the mediation procedure has the right to be carried out by a mediator, that is, an independent individual engaged by the parties to conduct mediation on a professional and non-professional basis in accordance with the requirements of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” (Article 9 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”).

Persons who have a higher education, have reached the age of twenty-five, have a document (certificate) confirming completion of training in a mediator training program approved in the manner determined by the Government of the Republic of Kazakhstan, and are included in the register of professional mediators can carry out the activities of a mediator on a professional basis².

Persons who have reached the age of forty and are included in the register of non-professional mediators can carry out the activities of a mediator on a non-professional basis³.

Along with mediators who carry out their activities on a non-professional basis, mediation can be carried out by members of the local community elected by a meeting (gathering) of the local community for these purposes, who have extensive life experience, authority and an impeccable reputation (Article 15 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”).

A person cannot be a mediator:

¹ Мицкая Е. В. Медиация в уголовном процессе Республики Казахстан //Антиномии. – 2018. – Т. 18. – №. 3. – С. 103-121.

² Бачурин С. Н. Медиация в Казахстане: краткий обзор достижений и нерешенных проблем //Правоохранительная деятельность органов внутренних дел в контексте современных научных исследований. – 2018. – С. 45-54.

³ Куатова А.А. Медиация в Казахстане //Қазақ-орыс халықаралық университетінің хабаршысы вестник казахско-русского международного университета. – 2013. – С. 153.

- 1) authorized to perform state functions and equivalent to it;
- 2) recognized by a court in the manner prescribed by law as incompetent or partially capable;
- 3) against whom criminal prosecution is being carried out;
- 4) having a criminal record that has not been expunged or expunged in accordance with the procedure established by law.

It is important to note that persons who, in accordance with this Law, have the right to carry out conflict resolution activities on a professional or non-professional basis, firstly, must meet the above requirements, and secondly, are included in the appropriate register, accessible to any persons who have the right to choose from the list of the relevant mediator, having familiarized himself with the necessary information about him¹.

The general provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” are as follows:

1) the goals of mediation are to achieve a solution to the dispute (conflict) that suits both parties to mediation and to reduce the level of conflict between the parties (Article 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”);

2) the use of mediation is permitted in the settlement of disputes (conflicts) arising from civil, labor, family and other legal relations involving individuals and (or) legal entities;

3) during criminal proceedings, mediation may be used to achieve a reconciliation procedure between the accused (defendant) and the victim in cases of crimes of minor and medium gravity, unless otherwise established by the laws of the Republic of Kazakhstan²;

4) mediation cannot be used:

a) if one of the parties to the conflict (dispute) is a state body;

b) if disputes (conflicts) affect or may affect the interests of third parties not participating in the mediation procedure, and persons declared incompetent by the court;

c) in cases of corruption (clause 5 of the Note to Article 307 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) and other crimes against the interests of the civil service and public administration (Chapter 13 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan).

The law prescribes that the following principles be observed when conducting mediation (Article 5 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”):

1) voluntariness;

2) equality of the parties to mediation;

3) independence and impartiality of the mediator;

4) inadmissibility of interference in the mediation procedure;

¹ Велитченко С.Н. Развитие медиации в Казахстане: проблемы и решения //Международный научно-исследовательский журнал. – 2013. – №. 9-3 (16). – С. 5-6.

² Шакиров С. Е. О проблемах медиации в Казахстане //Инновации в науке. – 2018. – №. 4 (80). – С. 50-52.

5) confidentiality.

The Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation” specifies the conditions for conducting mediation; they boil down to the following:

a) mediation in resolving disputes arising from civil, labor, family and other legal relations involving individuals and (or) legal entities can be used both before the parties go to court and after the start of the trial;

b) in order to begin the mediation procedure, the parties must enter into a written agreement on mediation, which in form and content meets the requirements of Article 21 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Mediation”.

The success of mediation depends not so much on the desire of the mediator to work in the field of conflict resolution, but on his communication abilities: the ability to conduct a constructive conversation, correctly pose questions that force the party to “open up,” manage the negotiation process, force the parties to listen to each other, and avoid conflict in conversation.

**TAJIBOEV MARUFJON
MAMATOJIEVICH -**

PhD of Juridical Sciences,
Associate Professor

STRENGTHENING THE POWERS OF THE PROSECUTOR STABILITY OF COURT DECISIONS

Abstract: This article considers the creation of a specialized prosecutor’s Corps based on the decree of the Republic of Uzbekistan, its main tasks and powers in strengthening judicial independence, as well as the powers of prosecutors established in procedural legislation.

Key words: The Constitution, independence of the court and the judge, the “fortress of justice”, the corps of prosecutors, the powers and duties of the prosecutor in the judicial process.

It is no secret to any of us that human dignity and his prosperous life are central to the large-scale reforms carried out in our country today.

In the large-scale reforms carried out under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev based on the principle “for human dignity”, an important place is occupied by the principle that human honor and dignity, human rights and freedoms, as well as legally protected human interests are protected through a fair, strong and independent court.

Speaking about the reform of the judicial and legal sphere, the Head of our state noted that “Our main goal is to firmly strengthen the confidence of our people in the judicial system by protecting the rights and freedoms of citizens,

turning the court literally into a “fortress of justice”, “When will the “fortress of justice» appear? It is possible when judicial bodies, and judges, strictly following the law, and the principles of justice, honestly and conscientiously perform their duty”.¹

The true independence of the judicial power in any state, its consideration of cases only in compliance with current legislation is not only an achievement of justice but at the same time it is also manifested in the fact that foreign investments freely enter the country, every citizen is freely engaged in and owns business activities, being confident in the rule of law, that his rights and legitimate interests are protected by law.

From my work in the courts of various instances over the past period, I know for sure that the participation of the prosecutor in the trial has played an important role in the peaceful, orderly conduct of the judicial process by the judge.

Several years ago, property and some other disputes between a father and children living in the city of Bukhara were considered in courts several times and decisions were made, complaints when the father agreed with the decisions while the child didn't, and the father objected if the child agreed, were also discussed in the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan. The father and the child were inspired by the report on the division of property between the father and the child by the senior prosecutor of the department, who participated in court sessions in his career in the prosecutor's office for more than 25 years, and the conflict between them ended peacefully and the civil case was terminated.

There are many examples where the trial is conducted by the prosecutor involved in the trial, and the dispute between the parties ends peacefully – by agreement.

In the autumn of 2003, a civil case on the division of inheritance in the Izboskan district had to be considered in a mobile court. On the plaintiff's side, 5 siblings and their children participated in the trial, as well as 3 defendants and 15 of their children. Suddenly, a fight broke out between the parties during the proceedings. The young judge presiding over the hearing in the trial didn't know what to do. With the help of the prosecutor involved in the case, the scandal was suppressed and the trial continued.

There are many such examples.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-11 dated January 16, 2023 “On additional measures to further expand access to justice and improve the efficiency of the courts” was adopted to strengthen the confidence of citizens, including entrepreneurs, in the judicial system in our country, to ensure that everyone sees the court and judges as their reliable defender, to create all opportunities for citizens and entrepreneurs to defend

¹ uza.uz/uz/posts Report of President Shavkat Mirziyoyev at the solemn ceremony dedicated to the 26th anniversary of the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan

their rights and legitimate interests in the courts, to fully implement the principles of dispute and equality of the parties in the judicial process, to improve legislation aimed at ensuring the practical impartiality of the courts.¹

By the decree, to fully implement the principles of dispute and equality of the parties in court proceedings at all stages in the General Prosecutor's Office and the Supreme Court, to ensure the impartiality of the courts in practice, the Corps of Specialized Prosecutors was established to assist in the implementation of justice and its main task were established to ensure the authority of the prosecutor in the conduct of cases in the courts in accordance with the law of the Republic of Uzbekistan "On the Prosecutor's Office" and procedural legislation.

Article 9 of the law of the Republic of Uzbekistan "on Courts" of July 28, 2021 of the Republic of Uzbekistan No. 703 states that judges are independent, subject only to the law, non-interference in any way in the activities of judges in the implementation of justice, and that such interference causes liability by the law.²

The "Corps of Specialized Prosecutors", introduced by the decree noted above, is determined to ensure the independence of the courts of our country, to provide the main support for the activities of justice and their transformation into the real "fortress of justice".

The "Corps of Specialized Prosecutors" have the appropriate powers and obligations under the norms established by the following law and procedural legislation:

In Article 33 of the law of the Republic of Uzbekistan "on the Prosecutor's Office"³, when considering cases in courts of all instances, the prosecutor participates in accordance with the procedure established by law, that is, within the powers established by procedural legislation, to ensure effective judicial protection of the rights and legitimate interests of citizens, enterprises, institutions and organizations.

In procedural legislation, the prosecutor enjoys equal rights with other participants in the judicial proceedings and is obliged to be guided by the principle of independence of judges and strict observance of the norms of the law.

Any case in which a verdict, decision, ruling and court decision have entered into legal force, except for the rights granted to the prosecutor to the participants in the trial, is subject, as a result of which, if there are proposals for the application of legislation, filing a protest against the verdict, decision, ruling and court decision is reflected in procedural legislation.

¹ <https://lex.uz/docs/6358913> Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-11 dated January 16, 2023 "On additional measures to further expand access to justice and improve the efficiency of the courts"

² <https://lex.uz/docs/5534923> Law No. 703 "on Courts" dated July 28, 2021

³ <https://lex.uz/docs/106197#106594> The law of the Republic of Uzbekistan "on the Prosecutor's Office"

Any case in which the verdict, decision, ruling and court decision of the court have entered into legal force, except for the rights granted to the prosecutor to the participants of the trial, which is subject to recovery by the court and consideration and the examination of which, if there are proposals for the application of the law, a protest against the verdict, decision, ruling and court decision is reflected in the procedural legislation.

In accordance with Article 50 of the Civil Procedure Code¹ of the Republic of Uzbekistan, if a citizen, for health reasons, age or other reasons, is unable to defend his or her rights, freedoms and legitimate interests in court, the prosecutor has the right to apply to the court for protection of violated rights, freedoms and legitimate interests of a citizen.

On the basis of the requirements of the Economic Procedure Code and the Civil Procedure Code, the prosecutor may participate in the judicial proceedings only in the cases provided for by law, as well as in the cases initiated on the basis of the prosecutor's application. The prosecutor who filed the complaint enjoys all procedural rights of the plaintiff and assumes all procedural obligations of the plaintiff.

In accordance with article 409 of the Criminal Procedure Code², the prosecutor supports the State prosecution by participating in the examination of crimes in courts of first instance;

When the prosecutor concludes that it is necessary to amend the charge, he makes a substantiated statement to the court;

When the prosecutor is convinced of the defendant's innocence, he shall declare to the court that the charges have been dropped and the reasons for the refusal;

If the objectives of the protection of the rights of citizens and the interests of society require, the prosecutor will initiate a lawsuit or power a civil lawsuit initiated by the victim.

If we analyze the articles in which the participation of the prosecutor in the Civil Procedure Code³ is specified, we can see that each of them shows how significant is the involvement of the prosecutor in the case.

The judge, in preparing the case for trial, must decide on the involvement of the prosecutor (art. 204). That is, the judge is obliged, in his ruling, which he takes on the preparation of the case for discussion, to inform the prosecutor of the cases in which the prosecutor's participation is obligatory. A procedural error shall be deemed to have been committed by the judge if such action has not been committed;

At the trial, the first speaker will be the prosecutor who filed an application for the protection of the rights and legally protected interests of others (art. 227);

¹ [https://lex.uz/docs/ the Civil Procedure Code¹ of the Republic of Uzbekistan](https://lex.uz/docs/the%20Civil%20Procedure%20Code%20of%20the%20Republic%20of%20Uzbekistan)

² [https://lex.uz/docs/ the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan](https://lex.uz/docs/the%20Criminal%20Procedure%20Code%20of%20the%20Republic%20of%20Uzbekistan)

³ <https://lex.uz/docs/3517337#3522954>

It is established that, after judicial negotiations in a civil case, the prosecutor involved in the case shall, after judicial negotiations, pronounce his opinion on the merits of the dispute and this opinion shall be reflected in the trial record, which requires that the prosecutor must be made aware of the case discussed in the case.

In court proceedings in which the following civil cases are heard by the courts, the presence of the prosecutor is mandatory, otherwise the judge is deemed to have erred in the proceedings:

The cases considering adoption;

Cases of declaring a citizen missing or declaring a citizen dead;

Declaring a citizen with limited legal capacity or declaring a citizen incapacitated as a result of mental disorder (mental illness or mental retardation);

Admitting a person to a psychiatric hospital or extending his stay in a hospital;

Voluntary hospitalization of a person in a specialized department of a tuberculosis control institution or extension of his stay in this institution;

Declaring the minor fully competent;

Cases on recognition of property (things) abandoned.

A case for declaring a citizen with limited legal capacity as a result of abuse of alcohol, narcotic substances and psychotropic substances, or for declaring a citizen incapacitated for a mental disorder (mental illness or mental retardation) is initiated on the application of the procurator, and upon the procurator's request, the lost court case is restored.

As can be seen from the above-mentioned provisions of the law, it is not within the competence of prosecutors of the Corps of Specialized Prosecutors established under the Decree of the Head of our State to interfere in the activities of the court and judges, rather, to contribute to strengthening the independence of the judiciary and ensuring the sustainability of the judicial decision.

**KHAKBERDIEV ABDUMURAD
ABUSAIDOVICH -**

Doctor of Science in Law (DSc), acting
associate professor of Tashkent State Law
University

PROCEEDINGS ON CHALLENGING THE DECISION OF THE ARBITRATION COURT

Abstract: In the conditions of modernization and reform of our country, the ongoing reforms in the law enforcement and judicial-legal spheres are aimed primarily at the comprehensive protection of human rights, freedoms and legitimate interests. Providing the State with the role of the main reformer, ensuring the rule of law, and conducting a strong social policy represent reforms that are being implemented gradually and gradually. At the

same time, it should be noted that at present, in addition to competent courts, arbitration courts face various problems when considering a number of cases on civil and economic disputes. This article considers the issue of voluntary execution of the arbitration court's decision as the final stage.

Key words: arbitration court, arbitration proceedings, competent court, ruling, writ of execution, law, code.

Аннотация: Мамлакатимизни модернизация ва ислоҳ этиш шароитида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар, аввало инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилишга қаратилгандир. Бу давлатга бош ислоҳотчининг ролини бериш, қонун устуворлигини таъминлаш, кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, босқичма-босқич ва аста-секинлик билан давом этаётган ислоҳотлардир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунда ваколатли судлардан ташқари ҳакамлик судлари томонидан ҳам фуқаролик ва иқтисодий низолар бўйича бир қанча ишлар кўриб чиқилишида турли муаммолар учраб турибди. Мақолада ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишлар таҳлил қилинган ва тегишли таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ҳакамлик суди, прокурор, арбитраж суди, ҳал қилув қарори, қонун, кодекс.

Аннотация: В условиях модернизации и реформирования нашей страны осуществляемые реформы в правоохранительной и судебно-правовой сферах направлены, прежде всего, на всестороннюю защиту прав, свобод и законных интересов человека. Предоставление государству роли главного реформатора, обеспечение верховенства закона, проведение сильной социальной политики представляет собой поэтапно и постепенно осуществляемые реформы. При этом следует отметить, что в настоящее время, помимо компетентных судов, третейские суды сталкиваются с различными проблемами при рассмотрении ряда дел по гражданским и экономическим спорам. В статье проанализированы вопросы связанные с производством по делам об оспаривании решения третейского суда и разработаны соответствующие предложения.

Ключевые слова: третейский суд, прокурор, арбитражный суд, решение, закон, кодекс

The fact that disputes arising from civil and economic legal relations are resolved by arbitration courts is considered important in the deepening of market relations and development of entrepreneurship in our country. The decree of the President of the Republic of Uzbekistan «On additional measures to ensure the rapid development of business activity, comprehensive protection of private property and qualitative improvement of the business environment» was one of the important steps taken in this direction.

The Law «On Arbitration Courts» entered into force on January 1, 2007¹, and since that date, along with the state (economic, civil) court, a new important stage of judicial reform has begun, the importance of which is «Recognition of foreign arbitral award and its on the execution» of 1958 New York Convention, recognized by 120 countries of the world, including our Republic, which joined it in 1995, began to operate.

¹ <https://lex.uz/docs/1072079>

At the same time, the discussion and adoption of the Law once again showed that there is no unanimity of views even among professional lawyers regarding the nature of arbitration and arbitral proceedings. It is still possible to find claims that it is not a form of justice, but reflects «a type of pre-trial settlement of property disputes» or «legal service», or «alternative» (compared to the court) type of litigation¹.

In this regard, according to part 1 of Article 10 of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan, which is devoted to the protection of civil rights through the court, the protection of violated or contested civil rights is carried out by a court, an economic court or an arbitration court. According to Article 50 of the Law «On Arbitration Courts», voluntary non-execution of the decision of the arbitration court refers to compulsory execution based on the writ of execution issued by the state court. Finally, according to the provisions of Article 32 of this Law, the arbitration court has the right to issue an order on the application of protective measures against the subject of the dispute, and the competent state court can adopt mandatory measures to ensure the execution of the claim pending in the arbitration court.

All these provisions of the law do not leave any doubts about the jurisdictional nature of arbitration, because it does not leave any doubt that the arbitration court will actually implement justice to the extent possible of the participants who voluntarily reject the law and disputes and turn to the appropriate arbitration court to resolve their property dispute. The obligation of the parties to the arbitration agreement to try the case in the arbitration court does not mean that they are denied justice or that they give up their constitutional right to protect their property interests in court².

In addition, judicial protection in the form of an arbitration court has very important characteristics. In addition to not being considered state bodies, arbitral tribunals are not part of the state justice system, they are not literally organizations at all, and they do not constitute any system, especially not a hierarchical (centralized) one³. Therefore, arbitration courts cannot be state registered and generally under direct state control, if there is no question of a dispute over their decision.

Г.В.Севастьянова stated that the arbitration court carries out law enforcement (human rights) activities⁴, one of the important features of this activity is that its stages (appeal and cassation procedure) cannot be recorded. At the same time, we believe that the manifestation of such a feature is not

¹https://nrm.uz/contentf?doc=428849_hakamlilik_sudlari_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_qonunga_sharh&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana

² Ibratova F. B. et al. Legal Issues of Observation-Bankruptcy Procedures Applicable by the Economic Court of Uzbekistan //J. Advanced Res. L. & Econ. – 2019. – Т. 10. – С. 187.

³ Abdusaidovich X. A. The Role of Instincts in Crime and the Basics of Combating IT //International Journal of Development and Public Policy. – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 8-10.

⁴ Г.В.Севастьянов Правовая природа третейского разбирательства как института альтернативного разрешения споров (частного процессуального права). Вып. 7. Редакция журнала «Третейский суд»: Статут, 2015. С. 85.

limited to the adoption of an arbitral award. In this case, it does not fully correspond to the concept of the purpose of the activity of law enforcement agencies (human rights) developed in the scientific community.

The purpose of conducting civil and economic affairs is clearly defined (Article 2 of the Code of Civil Procedure, Article 2 of the Code of Economic Procedure), but this does not imply the understanding of the purpose (essence and content) of the arbitration court, on the contrary, in Article 1 of the Law «On Arbitration Courts» arbitration in the Republic of Uzbekistan it is indicated that it consists of regulating relations in the field of organization and activity of courts¹. of the Law «On Arbitration Courts».

Article 49 states that the decision of the Arbitration Court shall be executed voluntarily in the manner and within the time limits specified in this decision. As noted by Д.Ю.Малешин, without ensuring the execution of the decision of the arbitration court, there is no possibility of real protection of the violated rights². In the current legislation of the Republic of Uzbekistan on arbitration courts (arbitration proceedings), the purpose of the arbitration court is not defined textually. Nevertheless, the purpose of civil and economic proceedings is clearly the same as the purpose of arbitration and is to protect violated or disputed rights, freedoms and legitimate interests. It can be concluded that the terms «law enforcement» and «judgment enforcement» are interrelated. At the same time, their relevance in civil and economic proceedings and arbitration proceedings, including through the prism of interpreting the execution of a court decision as a stage of a specific process, is unclear.

Thus, М.К.Треушников considers the final stage of the civil procedure in the science of civil procedural law to be the stage of execution of court decisions³. Without the execution of the court decision, the purpose of the process, i.e. the violated right, cannot be protected. Against the background of the upcoming reform of the civil procedural legislation, the legislators will remain faithful to the traditions formed in the doctrine of civil procedure. The main direction of the codification is that the law enforcement process is a stage of the judicial process, which is the final part of justice and preserves the approach in which there is a real restoration of violated rights and interests. This approach, according to the authors of the concept, corresponds to the judicial practice of the Constitutional Court of the Republic of Uzbekistan and the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan, as well as the European Court of Human Rights. However, if a «common sense» has been found among representatives of the scientific community and law-makers on the issue of the relationship between the execution process of the civil procedure, then the voluntary implementation of the decision of the arbitration court regarding his

¹ <https://lex.uz/docs/1072079#1072185>

² Д.Я. Малешин Гражданская процессуальная система России. М., 2011. С. 130.

³ В.В.Аргунов, Е.А.Борисова, Н.С. Бочарова и др. Гражданский процесс: учебник / под ред. М.К.Треушникова. 5-е изд., перераб. и доп. М., 2014.

relationship with the guardian in the arbitration, everything is as clear as it seems at first glance. and does not have a simple appearance¹. In this regard, we believe that the formulation of this question is very appropriate and timely.

In the current legislation, the practice of arbitration courts and legal literature, the optionality of the execution of the decision of the arbitration court, in turn, the obligation or the beginning of other stages is considered a necessary condition. Therefore, the decision of the arbitral tribunal should be referred to as a mandatory enforcement step or principle of arbitration. The voluntary implementation of the arbitral decision as a stage of arbitration is overshadowed by the mandatory stage of execution, and belongs to the category of little-discussed and almost unstudied topics of the civil law process. As an example, in paragraph 18 of the Resolution No. 238 of the Plenum of the Supreme Economic Court of the Republic of Uzbekistan on June 16, 2012, «it should be explained to the courts that the decision of the arbitration court is enforced voluntarily in the manner and within the time limits specified in this decision.» If the execution period is not specified in the decision, it should be executed immediately»².

In any case, the sign of the voluntary execution of the decision of the arbitration court is stated in the regulations of the permanent arbitration court of Tashkent city that «an agreement can be concluded by the parties at any stage of the arbitration proceedings, as well as at the stage of voluntary execution of the decision of the arbitration court». At the same time, only one type of dispute in the local documents of the arbitration courts may not be enough to make sure that the text «voluntary enforcement of the arbitration decision is the final stage of the arbitration (arbitration)» is very reasonable. This aspect is important in determining the causal relationship between the legal, effective protection of the rights violated in the arbitration process (arbitration discussion) and the voluntary execution of the arbitration decision. In fact, the voluntary enforcement of the arbitral award is the main starting point of arbitration (arbitration proceedings), and in fact serves as one of its main principles. Chapter 2 of the «Arbitration Courts» Law defines «arbitration»³. However, this chapter does not contain any reference to the arbitral award's discretion. Also, the concept of «arbitration» includes only the process of decision-making by an arbitral tribunal, including the process of dispute resolution. At the same time, the practice of applying this rule shows that the adoption of an arbitral decision does not mean its voluntary execution. In other words, the stage of voluntary enforcement of the arbitral decision is removed from the arbitration process, and this decision remains outside the control of the competent court within the framework of the execution of the

¹ Г.В.Севастьянов, А.В.Цыпленкова Тенденции развития институциональных начал альтернативного разрешения споров // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. 2007. № 3,4.

² <https://lex.uz/docs/2483046>

³ <https://lex.uz/docs/1072079#1072185>

decision. The discretion of the execution of the decision of the arbitration court is directly related to the arbitration, it determines its legal essence, and the arbitration passes through every procedural action of the parties with a «semantic thread»¹. At the same time, the second paragraph of Article 18 of the Law «On Arbitration Courts» provides as one of the grounds for the termination of the powers of the arbitrator after the adoption of a decision on a specific dispute², in our opinion, does not correspond to the stated purpose. Since the protection of the violated right is considered to have occurred at the time of the actual implementation of the arbitral decision, it is appropriate to consider the arbitration (arbitration) as completed at the time of achieving its goal, that is, the time of voluntary full or partial execution of the arbitral decision. Another option for terminating an arbitration is to terminate it if there is no need to continue it.

At the same time, the process of voluntary enforcement of an arbitral award, which has its own terms and procedures, is not controlled by an arbitral tribunal or a competent court. Currently, these voluntary enforcement actions remain at the discretion of the arbitral parties, which on the one hand is very consistent with the process of exercising the «voluntary will» of the parties, which should not be limited by an external factor. At first glance, the termination of the arbitration by the obliging party's voluntary compliance with the arbitral award seems to be an impossible condition, which resembles a «utopia». This situation is explained by the lack of guarantees for the protection of violated rights within the framework of arbitration. In the territory of the Republic of Uzbekistan, according to all legal norms, the protection of human and civil rights and freedoms is guaranteed only by the state and the court³. In this part, from the point of view of A.B.Белякова, the discretion of the decision of the arbitration court and the lack of guarantees are reasons for recognizing the arbitration court (arbitration) as an unpopular type of alternative dispute resolution⁴. Of course, arbitration (arbitration) has nothing to do with state protection. It can be seen that, from the point of view of comparison of the decision of the competent courts and the decision of the arbitration court, it is possible to draw a conclusion about the quasi-judicial nature of the arbitration court, as a result of which a semi-judicial (jurisdictional) act is adopted, not a court.

In the process of researching the principles of civil executive law, К.А.Малюшина bases the need to integrate the general legal principle of good

¹ Ю.Б.Каламова Проблемные аспекты реализации принципа добровольного исполнения решения третейского суда // Перспектива реформирования гражданского процессуального права: сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции (г. Саратов, 21 февраля 2015 г.) / под ред. О.В.Исаенковой. Саратов, 2015. С. 131–132.

² <https://lex.uz/docs/2483046>

³ https://nrm.uz/contentf?doc=428849_hakamlilik_sudlari_to%E2%80%98g%E2%80%98risidagi_qonunga_sharh&products=1_vse_zakonodatelstvo_uzbekistana

⁴ А.В.Белякова Механизмы судебной и внесудебной защиты права на судопроизводство в разумный срок. М., 2016.

faith into the mechanism of protection of the rights of the claimant and the defendant, including enforcement, to the legal documents regulating the procedure¹. In its own way, if we add to the comments of К.А.Малюшина, the active development of modern civil circulation and business relations is not only the implementation of justice, but also in the arbitration court (arbitration proceedings), first of all, the voluntary execution of the decision of the arbitration court. is the stage of achievement. However, the respondent's voluntary failure to comply with the arbitral award does not in any case lead to a breach of the principles of good faith. When considering the claimant's application for the issuance of a writ of execution on the execution of the decision of the arbitration court, the competent court does not explain the circumstances², as a rule, it determines whether all the actions related to the debtor are confirmed by the decision of the arbitration court to pay the debt to the claimant. It is also not within the jurisdiction of the competent court to determine the level of care and attention shown by the respondent in order to voluntarily enforce the arbitral award. In this regard, the procedure for issuing a writ of execution creates the risk of formalization, which equalizes the opportunities for voluntary enforcement of an arbitral award.

We believe that the most appropriate option is to use a differentiated approach in order to balance the interests of the parties to the arbitration and to encourage the voluntary enforcement of the arbitration award by the respondent.

Arbitration completely eliminates the need to apply to a competent court for the issuance of a writ of execution for the voluntary enforcement of the decision of the court³ therefore it should be recognized as a ground for refusal to issue a writ of execution.

Partial voluntary enforcement of the decision of the arbitration court serves as a basis for moving to the stage of compulsory enforcement of the non-voluntary part of the decision⁴. In this case, the competent court must assess the good faith shown by each party at the stage of voluntary execution of the decision. If the claimant abuses his right and applies to the competent court to issue a writ of execution before the deadline for voluntary enforcement of the decision has passed, the competent court will leave the application without consideration, and the parties for which the deadline for such an appeal has not expired will re-grant the deadline for voluntary enforcement of the decision. If the defendant did not start the execution of the decision within the period specified for voluntary execution or partially executed the decision, the court

¹ Д.Я.Малешин Гражданская процессуальная система России. М., 2011. С. 130

² О.Ю.Скворцов Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: Проблемы. Тенденции. Перспективы. М., 2005. С. 198.

³ Научно-практический комментарий к Федеральному закону «О третейских судах в Российской Федерации» с обзором судебно-арбитражной практики(постатейный) / под общ. ред. А.Н. Лысенко и А.А. Хорошева. М., 2011. С. 94.

⁴ Кашина М.Е. Конфиденциальность как принцип и специфическая черта третейского разбирательства // Арбитражный и гражданский процесс. 2008. №6. С. 38.

will consider the claimant's application and, if there are no obstacles of a procedural and legal nature, will issue a writ of execution for the entire amount or unfulfilled part of the claims. Depending on the defendant's compliance with the principle of good faith, the court issues a decision on the issuance of the writ of execution, and the defendant's execution fee is exempted from payment in proportion to the volume of the claims being executed or in full. If the fact of abuse by the defendant is discovered, the amount of the enforcement fee may be increased at the discretion of the court, but not more than 2 times. In our opinion, the current situation is aggravated by the lack of a clear understanding of voluntary enforcement of arbitration as a stage of arbitration in the doctrine of alternative dispute resolution and in the current legislation of arbitration courts.

Thus, the decision of the arbitration court, which is legally binding, may require a guarantee of protection of the rights, freedoms and legal interests of the dispute, if the content of the components (elements) of such a decision is, first of all, provided for by law, and the discretion of the decision assists in the execution and the authorized representative of the court ensures control over compliance with the arbitration procedure for the voluntary execution of the decision of the arbitration court. Otherwise, we cannot avoid distorting the legal essence of arbitration (arbitration proceedings) and violating the legal significance of the decision of the arbitration court from protecting the violated rights. The above arguments make it necessary to make a number of changes to the legislation of the Republic of Uzbekistan. The Law «On Arbitration Courts» stipulates that the application for the issuance of a writ of execution shall be submitted to the competent court by the party to which the decision of the arbitration court was issued in favor of the parties to the arbitration proceedings.

Based on the above, it is appropriate to put forward these proposals and recommendations. In particular, Article 357 of the Civil Procedure Code «Grounds for refusing to issue a writ of execution for the compulsory execution of the arbitration court's decision» in the new version, stating the following text: «If evidence is presented by the participant in the arbitration proceedings where the arbitration court's decision was adopted if the court does not agree with the agreement of the parties or the law on the voluntary execution of the decision of the arbitration court in the application for issuing the writ of execution. Also, paragraph 8 of this article, in the new version, states in the following text: «if the composition of the arbitration court, the resolution of the dispute or the adoption of a decision by the arbitration court, the composition of the arbitration does not correspond to the agreement of the parties or is contrary to the law».

Today, as a result of the daily increase in the number of civil and economic disputes, it is not a secret to anyone that the issue of focusing on the execution of the decisions taken by the parties on the disputes considered in the arbitration courts by applying to the competent courts and paying an additional

separate state fee leads to distrust and wandering in the arbitration courts. In this regard, making additions and amendments to the relevant article of the Law «On Arbitration Courts» and the Codes of Civil Procedure and Economic Procedure regarding the need to «transfer the issue of focusing on the execution of decisions made by arbitration courts to the chairmen of arbitration courts in the territories» is not without additional suggestions and recommendations.

Such approaches, in our opinion, seem the most appropriate and allow to consider the legal nature and essence of the arbitration court's decision from new theoretical positions that are of direct practical importance for modern civil society.

In conclusion, the Constitution of the Republic of Uzbekistan Article 13 stipulates that «democracy in the Republic of Uzbekistan is based on universal principles, according to which a person, his life, freedom, honor, dignity and other inviolable rights are the highest value.» It is clear from this that we need to make additions and changes to our legislation regarding the development of arbitration courts. The above-mentioned problems can cause citizens to distrust the law-enforcement body and the court, therefore, after studying and analyzing the activities of these arbitration courts, amendments and additions to the relevant articles of the Code of Civil Procedure and the Code of Economic Procedure of the Republic of Uzbekistan and other regulatory legal documents it is appropriate to enter.

**ПИРМАТОВ ОТАБЕК
ШАВКАТОВИЧ -**

ТДЮУ Фуқаролик процессуал ва
иқтисодий процессуал ҳуқуқи
кафедраси доценти, юридик
фанлари доктори (DSc)

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШНИ РАҚАМЛАШТИРИШ

Бугун дунёнинг ривожланган давлатларининг суд тизими қоғозга асосланган процессуал ҳаракатлардан воз кечмоқда. Рақамли технологияларнинг ривожланиб бориши ҳамда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига кириб бориши натижасида рақамли технологиялар одил судлов тизимини янада самарали, адолатли ишлашини ҳамда тарафлар учун иқтисодий самарадор бўлишига хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев рақамлаштириш тўғрисида қуйидаги фикрларни билдириб ўтади: бутун дунёда рақамли технологиялар барча соҳа ва одамлар ҳаётига жадал кириб бормоқда. Бу

йўналишга ўз вақтида киришган давлатлар ривожланиб, аксинча, эскича ишлаганлар тараққиётдан орқада қоляпти¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3832 сонли Қарорида² рақамли иқтисодиётни янада ривожлантириш бўйича энг муҳим вазифалар белгиланган. Бундан кўринадики, рақамлаштириш мамлакатимизнинг иқтисодий, ижтимоий ҳаётидаги энг асосий вазифаларидан бири саналади.

Дунёда “рақамлаштириш” деган ибора илк марта 1995 йилда техника фанларида Жозеф Бауер ва Клейтон Кристенсенлар томонидан қўлланилган. Ҳуқуқшунос олим Ричард Сусскинд эса рақамлаштириш иборасини юридик соҳада илк бора ишлатган³. Профессор Ричард Сусскинд ўзининг “Онлайн судлар ва адолатнинг келажаги” китобида суд ишларини юритишни рақамлаштиришга тўхталиб ўтган ва суд ишларини рақамлаштиришни икки хил кўринишда таҳлил қилади. Биринчиси, “онлайн қарорлар қабул қилиш” (online judging) яъни сунъий интеллектга асосланган робот-судьялар эмас, балки судья тарафларнинг Интернет орқали тақдим этган далилларини баҳолайди, ишларни кўриб чиқади. Бу асинхрон суд мажлиси бўлиб, унда тарафлар судьяга масофадан туриб маълумотлар ва далилларни юборадилар. Иккинчи кўриниши эса, “суд хизматлари” (extended courts) деб номланиб, тарафларнинг ўзларининг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунишига ёрдам берадиган дастурлардан фойдаланиш имконига эга бўлади⁴.

Профессор Ричард Сусскинд томонидан киритилган “online judging” ҳамда “extended courts” назарий-докторинал асосда бугунги кунда фуқаролик суд ишларини рақамлаштириш ва виртуаллаштиришга оид тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. “Online judging” илмий-докторинасида асосида онлайн суд мажлисларини ташкил этиш ва видеоконференция режимидан воз кечиш масалалари кўтарилаётган бўлса, “extended courts” тушунчаси асосида суд платформалари ва мобил суд иловаларини яратиш, фуқаролик суд ишларини юритишга сунъий интеллектни кенг жорий этиш, суд платформалари ва мобил суд иловаларини яратиш орқали суд хизматлари тушунчасини фанга киритиш каби ғоялар илгари сурилмоқда.

Транзисторларга кўпроқ интеграл схемаларни жойлаштириш кичик ҳажмда катта маълумотларни сақлаш имконини бермоқда. Бу эса

¹ <https://yuz.uz/news/prezident-raqamli-iqtisodiyotsiz-mamlakat-iqtisodiyotining-kelajagi-yoq>

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.07.2018 й., 07/18/3832/1452-сон

³ Richard Susskind, *The End of Lawyers? Rethinking the Nature of Legal Services*, Oxford: Oxford University Press 2010, R. 93.

⁴ <https://www.abajournal.com/news/article/online-courts-the-future-of-justice-and-being-bold-in-2020>

рақамли технологияларни ижтимоий ҳаётнинг кўплаб соҳаларига кириб боришига замин яратмоқда.

Эстония Олий суди раиси Виллу Ковенинг фикрига кўра: яқин йилларда суд жараёнлари қоғозсиз бўлиб қолади, аммо бугунги кунда ахборот тизимларининг фойдаланувчиларга қулайлиги ҳали ҳам етишмаяпти. Мураккаб суд ишларини рақамли қайта ишлашда бизга ақллироқ ечимлар керак. Биз судьяларга улар кўриб чиқаётган суд ишларининг ҳозирги ҳолати ҳақида умумий маълумот берадиган ечимлар ҳам фойда бериши мумкин. Судья юзта масалани кўриб чиқаётган бўлса, уларнинг барчасини ўрганиш жуда қийин. Ахборот технологиялари ва сунъий интеллект, агар улар ақлли тарзда яратилган бўлса суд жараёнларининг ички мантиғи асосида фойдаланувчилар учун ишласа, у тарафларга ёрдам бериши мумкин¹.

Сунъий интеллект фуқаролик суд ишларини юритишда робот-судья, электрон судья ёрдамчиси сифатида судьяларнинг иш ҳажмини камайишига ҳамда баъзи фуқаролик суд ишларини юритишнинг турларини тезроқ ва осонроқ ҳал қилишга имкон берар эди.

Ҳуқуқшунос олим М.Мамасиддиқов қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдланиш фуқаролик ишлари бўйича судлар фаолиятида электрон ҳужжатлар айланишини тезлаштиради, тегишли ахборотларни тўплаш, ишлаш, тизимлаштиришни ва уларнинг сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, суд муҳокамаси иштирокчиларининг ахборот тизими орқали электрон шаклда хабардор қилиш ва уларга суд ҳужжатларини ҳамда бошқа хат-хабарларни юбориш имконини беради².

Ҳуқуқшунос олимлар Жаннет Уолкер ва Гарри Уотсонларнинг фикрича, ахборот технологиялари соҳасидаги янгиликлар фуқаролик процессуал ҳуқуқи институтига таъсир кўрсатди. Фуқаролик суд ишларида мазкур янгиликлар ёрдамида: ариза бериш, суд ҳужжатлар ва суддан хабарномалар юбориш, тарафлар билан ҳужжатлар алмашиш ва суд муҳокамаларини ўтказиш имконияти яратилди³.

Профессорлар Жаннет Уолкер ва Гарри Уотсонларнинг фикрларини тасдиқлаб шуни айтиш мумкинки, дунёнинг ривожланган давлатларининг фуқаролик суд ишларига рақамли технологияларни жорий этиш кенг амалга оширилмоқда.

¹ <https://aastaraamat.riigikohus.ee/en/artificial-intelligence-a-substitute-or-supporter-of-judges/>

² Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессида исботлаш воситаси сифатида электрон ҳужжатлар ва уларни қўллашнинг айрим масалалари // “Фуқаролик процессида ҳамда жиноят ишини тергов қилиш ва судда кўришда электрон далилларни олиш ва улардан фойдаланиш масалалари” мавзусидаги конференция материаллари тўплами. -Тошкент, ЮМОМ. 2016. -66 б.

³ Janet Walker, Garry D. Watson New Trends in Procedural Law: New Technologies and the Civil Litigation Process. Osgoode Hall Law School of York University Osgoode Digital Commons. 2008, R. 256.

Хуқуқшунос олим Д.Рейлинг таъкидлашича, суд ишларини юритишни рақамлаштириш одил судловга эришиш имкониятини яхшилайдими ёки йўқми деган савол суд тизимининг долзарб масалаларидан биридир. Рақамли суд платформаси бўлган Кантонда бир қатор камчиликлар аниқланди, хусусан катта ҳажмдаги суд тўловлари, гувоҳларни тинглаш ва апелляция бериш имконияти йўқлигини аниқлади. Аммо бу Нидерландиянинг рақамли судга ўтишида улкан қадамлардан бири бўлди¹.

Мамлакатимизда Олий суднинг <http://vka.sud.uz> сайти ишга туширилган бўлиб, мазкур сайт орқали бир неча процессуал ҳаракатларни онлайн тарзда амалга ошириш имконияти мавжуд.

Рус ҳуқуқшуноси М.Н.Кузнецов қуйидагиларни таъкидлаб ўтади: “Рақамли суд ишлари — суд ишларини кўриб чиқишнинг сифат жиҳатидан янги даражаси ҳисобланиб, мамлакатдаги умумюрисдикция ва конституциявий судларида, ҳакамлик судларида ахборот ва рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда ишларни кўриш ҳисобланади”².

ФИБ судларини рақамлаштириш мамлакатимизда одил судловни мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлар эди.

Шейко Полинанинг фикрига кўра, суд ишларини рақамлаштириш суд харажатларини қисқартиришга олиб келади, хусусан почта харажатлари, суд ҳужжатларини чиқариш учун кетадиган харажатлар қисқариши мумкин³.

Фуқаролик процессуал қонунчилигимизга асосан суд чиқимлари тарафлар зиммасига юклансада, барибир суд ишларини юритишни рақамлаштириш тарафларга моддий жиҳатдан имконият яратиши мумкин.

София Гюранез, Бернард Краузларнинг фикрига кўра, рақамли судлар турли хил кўринишларга эга бўлиши мумкин ва улар турли шаклларда ташкил этилиши мумкин. Венгриянинг рақамли судлари тарафларга ўз ҳужжатларини электрон шаклда тақдим этишлари ва суд билан тарафлар ўртасида ўзаро мулоқот қилиш имконини берадиган электрон платформаларни тақдим қилади. Шунингдек, рақамли судлар томонидан тарафларга суд мажлиси тўғрисида электрон хабар бериш тизимини яратади. Судларни рақамлаштиришнинг энг катта ютуқларидан бири — электрон судга мурожаат қилиш тизими бўлиб, суд

¹Dory Reiling Beyond Court Digitalization With Online Dispute Resolution/ International Journal For Court Administration | May 2017. R. 4.

² Кузнецов М.Н. Влияние цифровизации на некоторые руководящие начала гражданского судопроизводства/ ВЕСТНИК МГПУ серия «Юридические науки». 2020. –С.64-65.

³Шейко Полина Анатольевна. Информационные сервисы как один из элементов цифровых технологий в арбитражном судопроизводстве. Цифровые технологии в юриспруденции: генезис и перспективы [Электронный ресурс]: материалы II Международной межвузовской научно-практической конференции (28 февраля 2020 г., Москва) / НИУ МИЭТ, Красноярс. гос. аграр. ун-т, 2020. – 206 с.

ишларини ҳар қандай жойда онлайн равишда иштирок этиш имкониятини беради¹.

Нафақат Венгрияда балки бутун дунёда судларга аризаларни электрон шаклда бериш, суд чақирув қоғозларини электрон шаклда бериш тартиби жорий этилган. Хусусан мамлакатимизда ҳам электрон фуқаролик суд ишларини шакллантириш имконияти мавжуд.

Нидерландиялик олимлар Ҳенрит Накед, Абдел Бадех Салим, Ден Ҳериклар қуйидагиларни таъкидлайди, рақамли судья “Голландиянинг энг объектив судьяси” деб ҳисоблаш мумкин, чунки рақамли судья холис бўлиб, рақамли судьяда қариндошчилик ва яқин муносабатлар, нотўғри ҳамдардлик, ҳайрат каби ҳиссиётларга таянмасдан қарор қабул қилади. Шунингдек, рақамли суд маълум бир ҳисоб-китоблар асосида ишлайди. Дастурий таъминот шундай тузилганки, инсон омилисиз, хавфсиз ишлайди².

Албатта, техника ҳамда электроника инсонга хос бўлган (қариндош-уруғчилик, таниш-билишчилик каби) ҳиссиётлардан ҳоли воситалар саналади, техника ҳамда электроника инсонга хос бўлган ҳиссиётлардан ҳоли бўлишининг салбий жиҳатлари ҳам мавжуд, бироқ унинг ижобий жиҳатлари салбий жиҳатларидан кўпроқ. Бу жиҳат одил судловни коррупцияни бартараф этиш ва суд ишларини юритишда шаффофликни таъминлашга хизмат қилади.

Майкл Ҳензнинг фикрига кўра, электрон суд заллари ва электрон аризалар нафақат тарафлар учун молиявий имкониятлардан бири балки адвокатлар учун кенг имкониятлар манбаи ҳамдир³.

Рақамли судлар адвокатлар ҳам суд мажлисларни узоқ кутиш каби ортиқча оворагарчиликларни олдини олишга ҳам ёрдам беради.

Австриялик олим Жо Макинтайнинг таъкидлашича, “рақамли суд” суд ишларини ўзи ишлаб турган жойда олиб бориш, далилларни онлайн тарзда тақдим этиш, онлайн тарзда музокара, воситачилик олиб бориш, сунъий интеллект кўмагида қарор қабул қилиш имконини беради⁴.

Австриялик олим Жо Макинтайнинг фикрига қўшилган ҳолда бугунги кунда низоларни онлайн ҳал қилиш тартиби дунёнинг турли мамлакатларида кенг қўламда қўлланилаётганини таъкидлаймиз.

Жефф Арестининг фикрига кўра, АҚШда суд ишларини юритишга рақамли технологияни жорий этилиши натижасида:

¹ Franciska Zsófia Gyuranecz, Bernadett Krausz, Dorottya The AI is now in session – The impact of digitalization on courts. EJTN THEMIS SEMI-FINAL D – Judicial Ethics and Professional Conduct. 2019. R. 3.

² Henriette Nakad, H. Jaap Van Den Herik, Abdel-Badeeh M.Salem Digitally Produced Judgements in Modern Court Proceedings. <https://www.researchgate.net/publication/307626256>

³ Michael E. Heintz The Digital Divide and Cour The Digital Divide and Courtroom Technology: Can Da echnology: Can David Keep Up With Goliath? Federal Communications Law Journal: Vol. 54 : Iss. 3 , Article 8. At page 579.

⁴ Joe McIntyre Civil courts and COVID-19: Challenges and opportunities in Australia. Alternative Law Journal 45(3).2020. at page 197.

- қонуний вакиллар далилларни технологиялардан фойдаланган ҳолда тақдим қилиши мумкин;

- электрон ҳужжатлар айланишини тубдан ўзгартиради;

- адвокатлар онлайн мажлисларда иштирок этишлари, ишларини юритишни технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкиллаштириши мумкин. Яъни, электрон ариза бериш, суд мажлислари ҳақида маълумот олиши мумкин бўлади¹.

Рус ҳуқуқшунослари А.В.Кашанин ва А.Б.Козыревларнинг фикрига кўра, рус электрон ажрбитраж (иқтисодий) судининг афзалликлари куйидагиларда кўринади:

- иш юритиш тури, иш тоифаси ва инстанциясидан қатъи назар, даъво аризаси ва бошқа ҳужжатларни электрон шаклда бериш имконияти мавжуд. Хорижий давлатларда юқори инстанция судларида электрон ҳужжат топшириш мумкин;

- веб-конференция тизими орқали суд мажлисларини онлайн режимда тўлиқ ўтказиш имконияти мавжуд;

- иш материаллари ва электрон далиллар билан масофадан танишиш имконияти, сканер қилинган ҳужжатлар, суд мажлисларининг аудио ёзувларини олиш имконияти мавжуд;

- Интернет тармоғи орқали барча суд қарорлари билан танишиш;

- ишларни кўриб чиқиш муддатлари ва натижаларини прогнозлаш хизматининг мавжудлиги (сунъий интеллект технологияларидан фойдаланган ҳолда миллионлаб кўриб чиқилган ишлар материалларини таҳлил қилиш асосида);

- ишларни кўриб чиқишда аудио баённомалардан фойдаланиш;

- суд аппарати вазифаларини автоматлаштириш (тарафларни хабардор қилиш, ишларни тақсимлаш)².

Хулоса қилиб айтганда, бугун дунёнинг кўплаб мамлакатларида судларни виртуаллаштириш жараёни жадал тарзда олиб борилмоқда. Фуқаролик суд ишларини виртуаллаштириш турли шароитларда жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга замин яратган бўлар эди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича судларига блокчейн технологиясини татбиқ этилиши суд ишларига инсон омили иштирокини камайтиришга, коррупциянинг олдини олишга, умуман олганда ташқи муҳитни таъсирини камайтиришга хизмат қилади.

Фуқаролик ишларини рақамлаштириш натижасида:

- электрон шаклдаги даъво аризаси, ариза, илтимосномалар бир хиллаштирилади;

¹ Jeff Aresty State Courts and the Transformation to Virtual Courts' Litigation Spring 2013 vol 39(2) 50.

²Кашанин А.В., Козырева А.Б. и другие. Информационные технологии в правосудии: состояние и перспективы Россия и мир «Высшая школа экономики» Москва, 2020. С 5.

- шунингдек, тарафлар судлардаги шахсий кабинетиди даъво аризаси (қарши даъво аризаси) ва унга илова қилинган ҳужжатлар билан танишиш имкониятига эга бўлади;

- тарафлар суднинг веб-сайти орқали ҳар қандай электрон далилни, яъни аудио ва видеоёзувларни ҳамда расмларни юбориш имконига эга бўлади;

- судларни рақамлаштириш орқали суд ҳал қилув қарорларини ҳам электрон ижрога юбориш имконияти вужудга келади, электрон суд ва электрон ижро мукаммалашади;

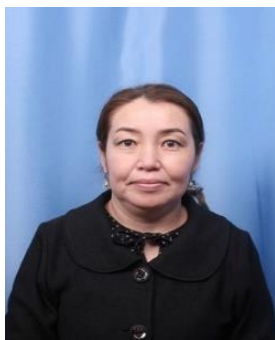
- ҳар қандай фуқаро замон ва маконга қарамасдан бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишга эришилади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик суд ишларини рақамлаштириш мамлакатимизда одил суд тизимини ривожлантиришга хизмат қилади.

Виртуал суд мажлисларини ўтказишнинг тўғри тартиби йўлга қўйилса, бу суд инфратузилмаси, суд хавфсизлик тизимини қуриш ва ходимларнинг харажатларини қисқартиришга ёрдам бериши мумкин.

Виртуал судлар суд ҳокимияти фаолиятининг шаффофлиги кучайтиради ҳамда одил судловни амалга ошириш янада осон ва самарали бўлади.

Суд жараёнлари маълумотлари рақамли иловаларда сақланиши сабабли маълумот алмашиш осонроқ бўлади.

**ESENBKOVA PATIMA
TANIRBERGENOVNA -**

M.Auezov nomidagi Janubiy Qozog'iston
universitetining katta o'qituvchisi, PhD

IBRATOVA FERUZA BOBOQULOVNA -

Toshkent davlat yuridik
universitetining professor v.b., yuridik
fanlari doktori

HUQUQIY ZIDDIYAT TUSHUNCHASI, MOHIYATI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada huquqiy ziddiyat tushunchasi, mohiyati, rivojlanish dinamikasi, hal etish usullari va o'ziga xos xususiyatlari bayon etilgan. Huquqiy ziddiyat mavjud bo'lishi uchun o'zaro bog'liq bo'lgan to'rtta element mavjud bo'lishi kerak va tomonlar o'rtasidagi to'g'ri sohadagi har bir qarama-qarshilik birgalikda ziddiyat dinamikasi deb ataladigan ma'lum bosqichlarni "boshdan kechiradi" degan xulosaga kelingan.

Kalit so'zlar: ziddiyat, hal etish, nizo, mojaro, sotsiologik nuqtai nazar, kelishmovchilik, ziddiyat dinamikasi.

Nizolarni hal qilishda muqobil yondashuvning kontseptual g'oyasi sudlarning ish yukini yengillashtirish, sud tizimining samaradorligini oshirish, moliyaviy va tashkiliy xarajatlarni kamaytirish, ishbilarmonlik munosabatlari madaniyati darajasini oshirishga e'tibor qaratishdan iborat¹. Huquqiy ziddiyatlarni tartibga solish va hal etishning joriy etilgan nodavlat usullari nafaqat advokatlar, balki butun jamiyat tomonidan chuqur tushunishni talab qiladi.

Jamiyat murakkab ijtimoiy organizm bo'lganligi sababli ma'lum qonuniyatlar asosida yashaydi. Subyektlari sifatida hayotimiz davomida turli xil mojarolarga duch kelishimiz mumkin². Ziddiyat jarayonlari yangi ijtimoiy guruhlar, partiyalar, ittifoqlarning shakllanishi, tengsizlikning kuchayishi va boshqalar tufayli yuzaga kelishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda, bir vaqtning o'zida ko'plab fanlarning o'rganish obyekti hisoblangan "ziddiyat" (lotincha *conflictus* - to'qnashuv) haqida umumiy qabul qilingan tushuncha mavjud emas³. Ziddiyatning asosiy tashuvchisi shaxs bo'lganligi sababli, biz birinchi navbatda bu tushunchani psixologik va sotsiologik nuqtai nazardan o'rganamiz.

Qoida tariqasida, ziddiyat qarama-qarshilik sifatida qoraladi. Shunday qilib, ziddiyat muayyan obyekt yoki vaziyatga nisbatan munosabat, maqsad va harakat usullarining ziddiyatidan kelib chiqadigan to'qnashuv sifatida tushuniladi⁴. Ziddiyat, shuningdek, odamlar ishontirish yoki harakat orqali hal qilishga harakat qiladigan qarama-qarshi yondashuvlarning to'qnashuvi sifatida ham talqin qilinishi mumkin⁵.

Ziddiyatning asosiy belgilari – nizo tashuvchilarning mavjudligi, qarama-qarshiliklarning mavjudligi (manfaatlar, ehtiyojlar, maqsadlar), ziddiyat tashuvchilarning bir-biriga qarshi harakatlari, shuningdek, ularning xatti-harakatlarining strategiyasi va taktikasi⁶.

XIX–XX asrlarning bir qator taniqli G'arb jamiyatshunoslari xususan, хысусан G.Simmel, M.Veber, L.Kozer, R.Darendorf va boshqalar ziddiyat hodisasini o'rganishda uni jamiyat taraqqiyotining zaruriy sharti, "ijtimoiy o'zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchi"⁷ deb hisoblay boshladilar. Ko'rinib turibdiki, ziddiyat ijtimoiy hodisadir, chunki u o'z maqsadlari, ehtiyojlari, manfaatlari va qarashlariga ega bo'lgan subyektlarni qamrab oladi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy ziddiyat deganda ijtimoiy subyektlarning

¹ Дедов Д. И. Конфликт интересов. – Wolters Kluwer Russia, 2004.

² Венецкий М.М. Конфликт интересов //Законность. – 2020. – №. 8. – С. 24-27.

³ Федоров А.В. Конфликт интересов как юридический конфликт //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2018. – №. 3 (70). – С. 38-41.

⁴ Леонов Н.И. Конфликтология: общая и прикладная: учебник и практикум для вузов. М.: Юрайт, 2020. С. 61.

⁵ Уткин Э.А. Конфликтология. Теория и практика. М.: Экмос, 2000. С.352. Бунтовская Л.Л. Конфликтология: учебное пособие для вузов. М.: Юрайт, 2020. С. 26.

⁶ Шишов М.А. Актуальные вопросы урегулирования конфликта интересов // Административное право и процесс. – 2014. – №. 6. – С. 64-67.

⁷ Леонов Н.И. Конфликтология: общая и прикладная: учебник и практикум для вузов. М.: Юрайт, 2020. С. 62.

manfaatlari, ehtiyojlari, maqsadlari qarama-qarshi bo'lgan paytdagi o'zaro ta'sir qilish usuli va tomonlar o'rtasidagi qarama-qarshilikdan iborat bo'lgan jarayonning o'zi tushuniladi va subyektlar uchun ham, jamiyat uchun ham ma'lum oqibatlar bilan yakunlanadi¹.

Olimlar, qoida tariqasida, ziddiyatning destruktiv va konstruktiv funksiyalarini ajratadilar. Destruktiv funksiya ishtirokchilarning ruhiy holati va hissiy holatiga ishlash va shaxsiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatish, "boshqasining imidjini" shakllantirish kabi funksiyalarni o'z ichiga oladi². Konstruktiv funksiyaga qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va ruhiy zo'riqishning zaiflashishi, shaxslararo munosabatlarning rivojlanishiga turtki, shaxsning faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish, kelishmovchilik manbalarini obyektivlashtirish va ziddiyatlarni hal qilish imkoniyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Ziddiyatning tuzilishi – bu o'zaro bog'liq bo'lgan obyektiv-subyektiv elementlarning yig'indisi: ziddiyatning obyekti va subyekti, ziddiyatning ishtirokchilari, ijtimoiy muhit va sharoitlar, shuningdek, ziddiyatni subyektiv idrok etish³. Shunday qilib, ziddiyat obyekti ijtimoiy, moddiy yoki ma'naviy xarakterdagi qadriyatlar, ziddiyat ishtirokchilari egalik qilishni xohlaydigan qadriyatlar bo'lishi mumkin. Ziddiyatning predmetini kelib chiqqan qarama-qarshiliklardir. Ishtirokchilar bir shaxs yoki ikki shaxs, ijtimoiy guruh, tashkilot yoki davlat bo'lishi mumkin⁴. Ular orasida, hatto ziddiyatdagi rolga qarab, tashabbuskor, tashkilotchi, qo'zg'atuvchi, sherik, vositachi va boshqalarni ajratish mumkin, ya'ni to'g'iridan-to'g'ri va bilvosita ishtirokchilar bo'lishi mumkin. Ziddiyatning rivojlanishida ijtimoiy muhit va yuzaga keladigan sharoitlar muhim rol o'ynaydi. U ziddiyatli subyektlarning yaqin va uzoq atrofini o'z ichiga olishi mumkin⁵. Ziddiyatning subyektiv elementlari sifatida qarama-qarshi tomonlarning maqsad va motivlari, ularning xatti-harakatlarining strategiyasi va taktikasi bo'lishi mumkin⁶.

Ziddiyat dinamikasi uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanishi va tugash bosqichlarini aniqlashni o'z ichiga oladi:

1) yashirin bosqich (ziddiyatdan oldingi munosabatlar, hal qilinmagan muammolarning to'planishi, munosabatlardagi keskinlik, doimiy qarama-qarshilik, qarama-qarshiliklarning keskinlashishi va boshqalar);

¹ Богданов Д.В. Соотношение категорий «социальный конфликт», «юридический конфликт», «правовой конфликт», «налоговый конфликт» // Финансовое право. 2012. № 3. С. 23–28.

² Эрлих М. Е. Конфликт интересов в процессе несостоятельности (банкротства). Правовые средства разрешения. Монография. –М.: Изд-во "Проспект", 2014.

³ Хабриева Т. Я. и др. Конфликт интересов: природа, предупреждение, социальное регулирование //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2018. – №. 3 (70). – С. 5-12.

⁴ Ильяков А.Д. Конфликт интересов на государственной службе. Монография. –М.: Издательство "Проспект", 2017.

⁵ Цирин А. М., Севальнев В. В., Черепанова Е. В. Конфликт интересов: право и этика //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2018. – №. 3 (70). – С. 49-63.

⁶ Александров В.И., Барабашев А. Г., Стружак Е. П. Коррупция и конфликт интересов //Общественные науки и современность. – 2010. – №. 2. – С. 94-102.

2) hodisa bilan boshlangan ochiq ziddiyat, ya'ni qarama-qarshi tomonlarni harakatga keltiradigan tashqi hodisa;

3) ziddiyatlarni hal qilish;

4) ziddiyatdan keyingi bosqich, vaziyat, ziddiyat ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning yangi mazmuni¹.

Huquqiy ziddiyat ijtimoiy ziddiyatdan kelib chiqadi. Huquqning paydo bo'lishi bilan ko'plab ijtimoiy ziddiyatlar huquqiy ziddiyatlarga aylandi. Huquqiy ziddiyatlar huquq subyektlari o'rtasidagi huquq normalarini qo'llash, buzish yoki sharhlash bo'yicha to'qnashuvda ifodalanadi².

Ilmiy adabiyotlarda huquqiy ziddiyat olimlar tomonidan tor va keng talqinda ko'rib chiqiladi. Shunday qilib, tor ma'noda huquqiy ziddiyat "qonunni qo'llash, o'zgartirish, buzish yoki talqin qilish munosabati bilan yuzaga kelgan qarama-qarshi huquqiy manfaatlarga ega bo'lgan huquq subyektlari o'rtasidagi qarama-qarshilik", ya'ni huquqiy munosabatlarga "to'qilgan" ziddiyat hisoblanadi. Keng ma'noda "hech bo'lmaganda bitta huquqiy xususiyatga ega bo'lgan va qonuniy tarzda tugaydigan har qanday ijtimoiy ziddiyat" dir³. Professor V.N. Kudryavtsev huquqiy ziddiyatni "nizo u yoki bu tarzda tomonlarning (ularning huquqiy harakatlari yoki davlatlarining) huquqiy munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan har qanday ziddiyat deb ta'riflagan, shuning uchun subyektlar yoki ularning xatti-harakati sabablari yoki ziddiyat obyekti huquqiy xususiyatlarga ega va nizo huquqiy oqibatlarga olib keladi"⁴ deb ta'kidlaydi. Ko'rib chiqilayotgan kontseptsiya nisbatan yosh huquqiy konfliktologiya fani tomonidan chuqur o'rganiladi.

Huquqiy ziddiyat ijtimoiy ziddiyatning bir turi bo'lganligi sababli, huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar sohasida yuzaga keladi, shunga ko'ra, ziddiyat subyektlari, konflikt obyekti, subyektiv va obyektiv tomonlardan iborat tuzilishga ega bo'ladi⁵.

"Ziddiyat ishtirokchisi" tushunchasi "ziddiyat subyekti" tushunchasidan kengroqdir. Shunday qilib, ziddiyat ishtirokchisi sifatida to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ziddiyatda ishtirok etuvchi har qanday shaxs, tashkilot yoki tasodifiy ziddiyat zonasiga tushib qolgan uchinchi shaxs (masalan, ommaviy tartibsizliklar) bo'lishi mumkin. Ular o'zlarining manfaatlariga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi shuningdek, ziddiyat dinamikasiga ta'sir qilish qobiliyati ham bo'lishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri ziddiyatli qarama-qarshilikda bo'lgan,

¹ Бунтовская Л.Л. Конфликтология: учебное пособие для вузов. М.: Юрайт, 2020. С. 63–66; Чернова Г.Р. Конфликтология: учебное пособие для СПО. М.: Юрайт, 2020. С. 20.

² Михайлов В.И. Конфликт интересов: вопросы этики и совершенствования законодательного оформления // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2018. – №. 3 (70). – С. 26-31.

³ Худойкина Т.В. Юридический конфликт: динамика, структура, разрешение: дис. ... канд. юрид. наук. Саранск, 1996. С. 25.

⁴ Юридический конфликт: сферы и механизмы // Юридическая конфликтология / отв. ред. В.Н. Кудрявцев. Ч. 2. М., 1995. С. 7.

⁵ Карпушин Е.С. Конфликт интересов в вопросах социальной ответственности бизнеса перед обществом // Вестник евразийской науки. – 2014. – №. 4 (23). – С. 118.

ziddiyatdan o'z manfaatlariga ega bo'lgan va uning dinamikasiga ta'sir ko'rsatadigan shaxs ziddiyat subyektidir.

Ziddiyat obyekti ijtimoiy munosabatlar bo'lib, uning asosida manfaatlar to'qnashuvi yuzaga keladi. Ziddiyatning predmeti obyektidan ajralib turishi kerak, ya'ni ziddiyatli munosabatlar asosidagi qarama-qarshilikdir.

Ziddiyatning subyektiv tomoni qarama-qarshi subyektlarning sabablari bilan ifodalanadi, ya'ni tomonlarni qarama-qarshilikka olib keladigan ichki omillar va sharoitlardir. Haqiqiy sabab jarayoni ikki komponentdan iborat: har qanday mavjud ehtiyoj, munosabat asosida sababning paydo bo'lishi, shuningdek, maqsad qo'yish va ziddiyatli harakat (iroda harakati) qilish to'g'risida qaror qabul qilish¹.

Ziddiyatning obyektiv tarkibiy qismi urushayotgan tomonlarning tashqi harakatlarida va ularning xatti-harakatlarida ifodalanadi. Bundan tashqari, bu harakatlar qarama-qarshi yo'naltirilgan bo'lishi va ba'zi zarar yetkazishi kerak².

Huquqiy ziddiyat dinamikasi deganda uning paydo bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi va tugallanish jarayoni tushuniladi³. Soddashtirilgan holda, bu jarayonni quyidagicha ifodalash mumkin:

- 1) tomonlarning huquqiy xarakterdagi sabablarini shakllantirish;
- 2) subyektlar o'rtasida huquqiy munosabatlarning paydo bo'lishi;
- 3) ishni ko'rib chiqish bilan bog'liq huquqiy munosabatlarning rivojlanishi va o'zgarishi;
- 4) ziddiyatni tugatuvchi hujjatlarni qabul qilish (sud qarori, mehnat nizolari komissiyasining qarori va boshqalar).

Shunday qilib, oilaviy huquqiy ziddiyat misolidan foydalanib, huquqiy ziddiyat dinamikasini aniq kuzatishingiz mumkin: ajrashish to'g'risida qaror qabul qilishga olib kelgan er-xotinlar o'rtasidagi janjal, nikohni bekor qilish va birgalikda sotib olingan mulkni bo'lish to'g'risida sudga da'vo arizasi berish; ishni sud tomonidan ko'rib chiqish, da'vo talablarini asoslantiruvchi holatlarni aniqlash, qarshi da'vo arizasi berish va boshqalar, sud hujjatini chiqarish. Biroq, amalda bosqichlar ketma-ketligi boshqacha bo'lishi ham mumkin⁴. Bunday holda, ziddiyat faqat davlat organining hujjati bilan emas, balki boshqa yo'l bilan ham tugatilishi mumkin. Huquqiy ziddiyat quyidagi yo'llar bilan hal qilinishi mumkin:

- 1) uchinchi shaxsning aralashuvisiz (tomonlarni yarashtirish, taraflardan birining ziddiyatdan ixtiyoriy chiqib ketishi, fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxs faoliyatini tugatish va boshqalar);

¹ Нагайцев В.В., Оболянский Г.В. Юридическая конфликтология: учебное пособие для вузов. М.: Юрайт, 2020. С. 28.

² Цирин А.М. и др. К вопросу о понятии конфликта интересов //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2015. – №. 5 (54). – С. 896-902.

³ Осипенко А.О. Правовая природа конфликта интересов //Актуальные проблемы российского права. – 2022. – Т. 17. – №. 3 (136). – С. 84-92.

⁴ Рогожина С.Г., Щербинина Н.С., Лазаренко Т.В. Понятие «конфликт интересов» в российском законодательстве //The Scientific Heritage. – 2021. – №. 63-5. – С. 10-14.

2) uchinchi shaxsning (sud, mehnat nizolari komissiyasi, mediator va boshqalar) aralashuvi bilan¹.

Shu munosabat bilan ziddiyat o'zaro hal qilish yoki sud hujjati qabul qilish orqali ham tugatilishi mumkin. Demak, huquqiy ziddiyat ijtimoiy ziddiyatdan kelib chiqadi, tomonlarning huquqiy munosabatlari bilan bog'lanadi va huquqiy oqibatlariga olib keladi. Huquqiy ziddiyatning mohiyatini tushunish uchun uning tuzilishi va dinamikasini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Huquqiy ziddiyat mavjud bo'lishi uchun o'zaro bog'liq bo'lgan to'rtta element mavjud bo'lishi kerak va tomonlar o'rtasidagi to'g'ri sohadagi har bir qarama-qarshilik birgalikda ziddiyat dinamikasi deb ataladigan ma'lum bosqichlarni "boshdan kechiradi".

**ДАВЛЕТОВ ЎТКИРБЕК
МАТМУРOTOVИЧ -**

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети Фуқаровий-хуқуқий фанлар кафедраси бошлиғи-нинг ўринбосари, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

**ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШДА
ХУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ АМАЛИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Аннотация: Мақолада судьяларнинг иш юкламаларини камайитириш, манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини тез ва самарали ҳимоя қилишга хизмат қиладиган институтлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш, фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштириш (тезлаштириш)га қаратилган нормаларни фуқаролик процессуал қонунчилигига киритиш, низосиз талаблар рўйхатини кенгайтириш, қолаверса айрим тоифадаги мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш ваколатига эга бўлган янги тузилмаларни ташкил этиш билан боғлиқ ҳолатларнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

Калит сўзлар: Одил судлов, суд процесси, процесс босқичлари, суд муҳокамаси, процессуал муддатлар, процессуал ҳаракатлар, жадаллаштириш, судьялар иш юкламаси, янги тузилмалар, низоли ва низосиз талаблар.

Аннотация: В статье рассматриваются конкретные аспекты дел, связанных со снижением рабочей нагрузки судей, пересмотром деятельности институтов, которые служат для быстрой и эффективной защиты прав заинтересованных лиц, введением в гражданское процессуальное законодательство норм, направленных на ускорение гражданского судопроизводства, расширением перечня неконфликтных требований и, более того, создание новых структур, наделенных полномочиями рассматривать и разрешать определенные категории несложных гражданских споров.

¹ Карпычев М.В. Проблема конфликта интересов в цивилистике //Закон и право. – 2011. – №. 11. – С. 5-8.

Ключевые слова: Правосудие, судебное разбирательство, стадии разбирательства, судебное разбирательство, процессуальные сроки, процессуальные действия, ускорение, рабочая нагрузка судей, новые структуры, спорные и неконфликтные требования.

Annotation: The article examines specific aspects of cases related to reducing the workload of judges, reviewing the activities of institutions that serve to quickly and effectively protect the rights of interested persons, introducing norms into civil procedure legislation aimed at speeding up civil proceedings, expanding the list of non-conflicting requirements and, moreover, creating new structures with the authority to consider and resolve certain categories of simple civil disputes.

Keywords: Justice, judicial proceedings, stages of proceedings, judicial proceedings, procedural deadlines, procedural actions, acceleration, workload of judges, new structures, controversial and non-conflicting requirements.

Мамлакатимизда кенг кўламда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ соҳасида босқичма-босқич олиб борилаётган ислоҳотлар энг аввало судларнинг нуфузини кўтариш, фуқароларга ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қила олишлари учун кенг шароитлар яратиш ҳамда фуқаролик суд ишларини юритишни имкон қадар жадаллаштириш (тезлаштириш)ни назарда тутди. Айни пайтда умумий юрисдикция судларига тааллуқли бўлган фуқаролик, меҳнат, оила, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларнинг суд амалиётида кўпчиликти ташкил этиши суд орқали ҳимоянинг барча учун қулай ва самарали усуллари ҳамда фуқаролик процессуал қонунчилигини амалиётга татбиқ этиш самарадорлигини янада оширишни тақозо этмоқда. Бу ўз навбатида фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштиришга хизмат қилади.

Ҳуқуқий адабиётларда тўғри таъкидланганидек, бошқа ҳуқуқ соҳаларига қараганда фуқаролик процессуал ҳуқуқи нисбатан ўзгармас ва барқарор ҳисобланади.¹ Масалан, Н.А.Чечинанинг фикрича, айнан процессуал қонун ҳужжатларидаги мавжуд қоидаларнинг тизими, унинг туркумланиши, процессуал шакл демократизм ва одил судловга йўл қўйилишидаги барқарорлиқнинг кафолатланишини таъминлайди.² Бироқ, биз бу фикрларга қисман қўшилган ҳолда фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишнинг процессуал асосларини такомиллаштириш зарур, деб ҳисоблаймиз. Чунки, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, жамиятнинг демократлашуви ва янгиланиши, ўз навбатида моддий ҳуқуқ нормаларининг ўзгариши ва янгиланишига таъсир кўрсатмасдан қолмайди.

Шу ўринда, суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотлар самараси ўлароқ шаклланган ва фаолияти тобора такомиллашиб бораётган фуқаролик ишлари бўйича судларда кўрилаётган ишлар ҳажми кундан кунга ортиб

¹ Бухтоярова Л.Н., Денисова Е.И. Изменения в процессуальном законодательстве (спорные вопросы применения). Вестник Омского университета, 1996, Вып. 2. – С. 112-114.

² Чечина Н.А. Тенденция развития гражданского процессуального законодательства // Ж. Правоведение. 1995. № 6. – С. 48 – 54.

бораётганлиги (*фуқаролик ишларини қўзғатиш, ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш, кўриш ва ҳал қилиш босқичларида, процессуал муддатларга риоя қилишда, суд ҳал қилув қарорлари устидан шикоят бериш ва суд қарорларини ижро этиш босқичида айрим муаммоларнинг юзага келиши*) судларнинг инсон ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи орган сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Айни пайтда, фуқаролик ишлари бўйича судьялар иш ҳажмининг ортиб бораётганлиги судлар томонидан процессуал ҳуқуқ нормаларига тўла риоя қилмасдан қарорлар қабул қилишга, ишлар лозим даражада тайёрланмасдан фуқаролик ишларини судда мазмунан ҳал қилишга, айрим ҳолларда суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларни суд мажлиси вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан ишни кўришга сабаб бўлмоқда, деб ҳисоблаймиз. Мазкур муаммоларни олдини олишда низоларни судга қадар ҳал қилишнинг самарали воситаларини жорий этиш ва айрим низосиз, мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини ҳал қилишнинг янги механизмларини яратиш долзарб аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фуқаролик ишларини юритишда тарафлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар мураккаб, қолаверса ишда иштирок этувчи шахслар таркибига кўра бир-биридан фарқ қилади. Шундай туркумдаги ишлар мавжудки, улар кам аҳамиятли ишлар тоифасига кириб, уларни ҳал этиш судлар учун қийинчилик туғдирмайди, уларни судга мурожаат қилган шахслар томонидан тақдим этилган муайян далиллар орқали ҳал этиш имконияти мавжуд. Бу ерда кам аҳамиятли, мураккаб бўлмаган ишлар деганда ФПКнинг 171-моддаси талабидан ташқари ҳолатларни (*даъвонинг баҳосидан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ишини низоли ёки низосиз деб топиш*) тушунишимиз мақсадга мувофиқ.

Бу борада, амалга оширилаётган ислохотларни давом эттириб, судьяларнинг иш юкламаларини камайтириш, манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини тез ва самарали ҳимоя қилишга хизмат қиладиган институтлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш, низосиз талаблар рўйхатини кенгайтириш, қолаверса айрим тоифадаги мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш ваколатига эга бўлган янги тузилмаларни ташкил этиш лозим.

Даъво тартибида иш юритиш бир қатор расмийликларни тақозо этади. Низосиз талаблар бўйича иш юритишда эса ушбу расмийликлардан воз кечиш лозим. Бу ўз навбатида фуқаролар ўртасидаги низоли бўлмаган муносабатларини ортиқча сансалорликларсиз тартибга солиш имкониятини яратади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг (айниқса иқтисодий низоларнинг) ҳал қилинишида ривожланган мамлакатлар тажрибасида узоқ йиллардан бери қўлланилиб келинаётган низоларни муқобил ҳал этиш усуллари кам чиқим ва қисқа вақт ичида муроса йўли билан ҳал этиш усули сифатида тобора ҳаётимизга чуқур кириб келмоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, деярли барча

давлатлар амалиётида низоларни суд тартибида ҳал қилиш низонинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутиб, уни ҳал қилишнинг бошқа муқобил усули самара бермаган ҳоллардагина қўлланилиши мумкин. Келишмовчиликларни судга қадарли ҳал этиш ёхуд низоларни ҳал қилишнинг муқобил шакллари кенгайтириш суд органларининг фуқаролик-ҳуқуқий низоларни ҳал этишдаги иш юкламаларини бирмунча камайтиришга ёрдам беради. Зеро, республика судлари томонидан кўрилатган фуқаролик ишлари ҳажмининг тобора ортиб бораётганлиги низоли ишларни кўзғатиш босқичида, ишларни суд муҳокамасига тайёрлаш, кўриш ва ҳал қилиш жараёнида, процессуал муддатларга риоя қилиш масалаларида, суд ҳал қилув қарорлари устидан шикоят бериш ва суд қарорларини ижро этиш босқичида айрим муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Судларнинг фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ва ҳал этиш билан боғлиқ фаолияти маълум бир босқичларда амалга оширилиши ҳамда ривожлантирилиши ҳеч кимга сир эмас. Юридик адабиётларда фуқаролик процессининг босқичларига нисбатан берилган таърифларда кўринишича, фуқаролик процессининг босқичлари деганда суд ишларини юритиш мақсадини ўзида бирлаштирувчи процессуал ҳаракатларнинг йиғиндиси тушунилиши таъкидланади (А.А.Власов).¹ М.С.Шакаряннинг фикрича ҳам фуқаролик процессининг босқичлари якуний мақсадга эришишга йўналтирилган процессуал ҳаракатларнинг йиғиндисини ўзида бирлаштириши тушунилади.²

Дарҳақиқат, фуқаролик процессининг босқичлари судлар ўз зиммаларидаги муҳим вазифани, яъни фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқлари ва манфаатларини, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, демократияни, ижтимоий адолатни, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллий тотувликни таъминлашга кўмаклашишдан (ФПКнинг 2-моддаси) иборат.

Бир сўз билан айтганда, фуқаролик процессининг босқичлари фуқаролик суд ишларини юритишнинг вазифаларини амалга ошириш, фуқаролик ишларини тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш каби муҳим мақсадга йўналтирилган процессуал ҳаракатларнинг йиғиндиси ҳисобланади.

Суд амалиётида фуқаролик ишларини суд муҳокамага тайинлашда иш ҳужжатларининг чуқур ўрганилмаслиги, процесс иштирокчиларини ўз

¹ Власов А.А. Гражданское процессуальное право: Учебник. -М.: ТК Вебли, 2004. – С. 28-29.

² Гражданское процессуальное право: Учебник. С.А.Алехина, В.В.Блажеев и др.; Под ред. М.С.Шакарян. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 22 с.

вақтида хабардор қилинмаслиги, баъзи судларда қонунда кўрсатилмаган асослар бўйича иш кўришни бир неча марта тўхтатиб турилиши каби ҳолатлар кўзга ташланмоқда. Бу билан суд муҳокамасидаги сансоларлик яширилмоқда. Судьялар аризаларни қабул қилишда аксарият ҳолларда ҳуқуқий муносабатлар тусини ва уларни тартибга соладиган ҳуқуқ мезонларини тўғри баҳоламаслиги натижада даъво асоси, исботлаш воситалари, ишда иштирок этувчи шахслар доирасини аниқлашда хатоликларга йўл қўймоқдалар. Бу эса далилларни тўплаш, тегишли шахсларни ишда иштирок этишга жалб қилиш учун иш муҳокамасини бошқа кунга қолдиришга ва фуқаролик суд ишларини юритиш муддатларини бузишга олиб келади.

Суд амалиётида учраб турадиган муаммолардан яна бири – процессуал муддатлар бузиб кўрилган фуқаролик ишлари ҳамда тарафлар ва учинчи шахслар ўзларига нисбатан етказилган зарарни ундириш билан боғлиқ ҳолатлардир.

Ваҳоланки, “Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Европа конвенциясининг 6-моддаси биринчи бандида “ҳар бир инсон ўзининг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгиловчи ишларни одилона ва ошкора суд муҳокамасида оқилона муддатда олиб борилиши ҳуқуқига эга”, деб кўрсатилган.

Хулоса қилиб айтганда, жамиятимизда суд ҳокимиятининг нуфузини ошириш, суд орқали ҳимояланишга бўлган ҳуқуқларни қўшимча кафолатлаш, суд тизимининг қонунчилик асосларини халқаро ҳуқуқ норма ва принципларига мувофиқлаштириш ҳамда фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштириш (тезлаштириш)га қаратилган нормаларни фуқаролик процессуал қонунчилигига киритиш лозим.

Албатта, бу каби муаммолар ечимида ривожланган давлатларнинг ўзини оқлаган тажрибасини ўрганиш, илмий-амалий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Шу нуқтаи-назардан бизнингча, фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

биринчидан, фуқаролик суд ишларини юритиш принциплари тизимига суд ишларини юритишни жадаллаштириш принципи таклиф этилади;

иккинчидан, фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш тўғрисидаги Олий суд Пленум қарорини қабул қилиш;

учинчидан, судьяларнинг иш юкламаларини камайтириш, манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини тез ва самарали ҳимоя қилишга хизмат қиладиган институтлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш;

тўртинчидан, низосиз талаблар рўйхатини кенгайтириш, айрим тоифадаги мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш ваколатига эга бўлган янги тузилмаларни ташкил этиш;

бешинчидан, фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштириш мақсадида даъво аризалари ва шикоятларини қабул қилиш ҳамда уларни кўриб чиқиш борасидаги дастлабки жараёнларни янада соддалаштириш;

олтинчидан, фуқаролик ишларини қонунда белгиланган муддатларда кўрилишини таъминловчи механизмларни ривожлантириш, қонунда белгиланган муддатларни бузиб кўриш ҳолатларига қарши чоратадбирлар белгилаш;

еттинчидан, фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштиришга оид илмий-амалий тадқиқотларни олиб бориш, хорижий давлатлар тажрибасини таҳлил қилиш ва ундан миллий қонунчилигимизни такомиллаштиришда мақсадли фойдаланиш.

**РАДЖАПОВА МУҲТАРАМ
ЗИЁДУЛЛАЕВНА -**

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси кафедра бошлиғи, ю.ф.ф.д (PhD), доцент, адлия катта маслаҳатчиси

**ФУҚАРОЛИК, МАЪМУРИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ СУД ПРОЦЕССЛАРИДА
ПРОКУРОР ИШТИРОКИГА ОИД МИЛЛИЙ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРНИНГ
ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР БИЛАН ҚИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ**

Аннотация: Ушбу мақолада фуқаролик, маъмурий ва иқтисодий судларда прокурор иштирокини таъминлашнинг процессуал хусусиятлари борасида фикр юритилиб, миллий қонунчиликнинг судда прокурор иштирокига оид нормалари Халқаро стандартлар билан ҳуқуқий қиёсланган ҳолда таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Халқаро стандартлар, прокурор ваколатлари, суд процессида тарафлар тенглиги, прокурор даъвоси.

Аннотация: В статье приведены суждения относительно процессуальных особенностей участия прокурора в гражданских, административных и экономических судах, проведен сравнительно-правовой анализ норм национального законодательства об участии прокурора в судах с Международными стандартами.

Ключевые слова: Международные стандарты, полномочия прокурора, равноправие сторон в судебном процессе, исковое заявление прокурора.

Annotation: This article discusses procedural aspects of ensuring the powers of prosecutors in civil, administrative, economic courts and provides a comparative analysis of the norms of our national legislation on the participation of prosecutors in these courts with international standards.

Key words: International standards, the participation of the prosecutor in court, the equality of parties in the trial, the statement of claim of the prosecutor.

Дунёнинг кўпгина мамлакатларида бўлгани каби бизнинг мамлакатимизда ҳам давлат-ҳуқуқий институтларидан бири бўлган прокуратура органларининг ваколатларига жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқарида бўлган бошқа ваколатлар, жумладан фуқаролик, маъмурий ва

иқтисодий суд жараёнларида иштирок этиш ва қонунда белгиланган ваколатларни амалга ошириш киритилган.

Прокурорнинг қайд этилган судларда иштироки масаласи илмий доирада мунозарали бўлиб, турлича илмий қарашлар илгари сурилади.

Рус олимлари Б.В.Кравцов¹, Н.Полянский², М.Строгович прокурорнинг фуқаролик суд процессидаги ваколатларини у томонидан қўзғатилиши мумкин бўлган ишлар тоифасини аниқлаб олиш орқали чеклаш лозим деган фикрни илгари сурган бўлсалар, М.Шакарян³, В.Щегловлар⁴ эса прокурор фуқаролик суд процессида тўлақонли даъвогар, яъни моддий даъвогар бўлмаганлиги боис ҳам бундай чекловнинг зарурати йўқ деган фикрни, яна бир гуруҳ бошқа олимлар (Н.Чечина⁵) эса прокурорнинг суд процессидаги иштироки унинг зиммасига юклатилган қонунийликни таъминлаш функцияси билан узвий боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикрни илгари сурганлар.

Мамлакатимизда прокурорнинг қайд этилган судлардаги иштироки билан боғлиқ масалалар Ш.Ш.Шорахметов, Э.Эгамбердиев, М.М.Мамасиддиқов, Б.Х.Пўлатов, Д.Хабибуллаев, С.Марипова, А.Ибрагимова, Ш.И.Шайзаков, Б.А.Отажонов, У.Т.Шамшиддиновлар томонидан ўрганилган.

Ҳуқуқшунос олим Ш.Ш.Шорахметов фикрича, прокурор ишда қандай шаклда иштирок этса ҳам, у ҳамма вақт суд фаолиятини эмас, балки судда қонуннинг бажарилиши устидан ўз ваколатини таъминлайди ва одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахс бўлиб қолаверади⁶.

Ҳуқуқшунос олим Э.Эгамбердиев фикрича, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун прокурор даъво тақдим этган бўлса ҳам, у ишда тараф бўлиб ҳисобланмайди. Ишда манфаати ҳимоя қилинаётган шахс судга даъво тақдим этмаган бўлса ҳам ўша шахс тараф бўлиб ҳисобланади⁷.

Бу борада М.М.Мамасиддиқов ва М.Каримов ҳам фуқаролик процессида прокурор зиммасидаги вазифанинг хусусиятидан келиб чиқиб, фуқаролик процессида иштирок этувчи бошқа шахслардан мустақил равишда ҳаракат қилишини, фуқаролик процессидаги тараф ёки процессуал маънода даъвогар деган нуқтаи-назарни илгари сурган муаллифларни фикри билан келишиб бўлмаслигини, тарафлар

¹ Кравцов Б.В. Процессуальные особенности рассмотрения отдельных категорий гражданских дел. Иркутск, 2016.

² Очерки развития советской науки уголовного и гражданского процесса. М. 1960. –165 с.

³ Шакарян М.С. Гражданское процессуальное право. -М.: Велби, проспект 2004. С.–584

⁴ Щеглов В. Гражданское процессуальное правоотношение. -М.: "Юридлит". 1966.

⁵ Чечина Н.А. Избранные труды по гражданскому процессу. -Спб.: Издательский дом С-Петебург. Гос. университета. 2004

⁶ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. -Т.: Адолат. 2001. -76 б.

⁷ Эгамбердиев Э. Фуқаролик жараёни ҳуқуқида даъво муаммолари. Юридик фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент, 2007.

тушунчаси фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанида муайян мазмун ва ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини таъкидлайдилар¹.

Прокурорнинг фуқаролик, маъмурий, иқтисодий судларда ишларни қўрилишидаги иштирокининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, унинг ушбу судлардаги иштироки Халқаро стандартларда белгиланган талабларга жавоб бериши керак. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ташкилотлар томонидан берилган хулоса ва тушунтиришларга монанд бўлиши керак.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгашининг маслаҳатчи органи бўлиб ҳисобланган Парламент Ассамблеяси (ПАСЕ) ўзининг 1604-сонли “Қонунлар устуворлигига асосланган демократик жамиятда прокуратура роли ҳақида”ги Тавсиясида прокуратурада фақат жиноий ҳуқуқий соҳага хос ваколатлар сақланиб қолиши хусусида тавсия берган эди².

Бироқ, раҳбарий орган бўлиб ҳисобланган Европа Кенгашининг Вазирлар Қўмитаси ўзининг 2004 йил 4 февралдаги қарори билан мазкур Тавсияни тасдиқлашни рад этган. Ўзининг ушбу қарорини Вазирлар Қўмитаси турли давлатларда прокуратура тузилиши ва фаолиятининг турли шакллари мавжудлиги, бу эса ҳар бир давлатнинг ҳуқуқий анъаналари билан боғлиқлигини таъкидлаб, прокурорлар томонидан жиноий ҳуқуқий соҳадан ташқарида бўлган функцияларни тўхтатишни тавсия қилиш учун асос топилмаганлиги билан изоҳлаган³.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгашининг маслаҳат органи бўлиб ҳисобланган 1990 йилда ташкил этилган Венеция комиссияси ўзининг 2005 йил 10-11 июнларда ўтказилган 63-пленар мажлисида турли давлатларнинг тарихий ва маданий анъаналаридан келиб чиқиб, прокуратура органларининг жиноий ҳуқуқ соҳасидан ташқаридаги ваколатларини (участие прокурора вне уголовно-правовой сферы) таъминлашнинг бир қатор қўйидаги принципларини белгилаб берган:

- прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд соҳасидаги ваколатлари давлатнинг тарихий ва маданий анъаналари, иқтисодий сабаблар ҳамда самарадорлик нуқтаи назаридан зарур бўлганда;

- прокурор фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд иштирокчиси бўлиши мумкин, қачонки прокуратура органларининг мақсад ва вазифаларини бошқа усуллар ёрдамида таъминлаб бўлмаган ҳолларда, бироқ бунда ҳар қандай ҳолатда ҳам прокурор роли суд процессида доминант бўлиши мумкин эмаслиги;

- қонунийлик принципи, прокурор қонунлар ижросини таъминлаш мақсадида фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессида даъво қўзғатиш, бошланган суд процессига кириб келиш, ҳуқуқий ҳимоя чораларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиши имконияти;

¹ Мамасиддиқов М., М.Каримов Фуқаролик процессида прокурор иштироки. Ўқув-амалий қўлланма. Проф.Ш.Ш.Шорахметов таҳрири остида. -Т.: АҚҲМИ, 2008. -32 б.

² Rec 1604

¹⁶ Rec 2004 (4)

– мақсадлилиқ принципи, қачонки прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки тан олинган асосли мақсад билан боғлиқ бўлса;

– давлат манфаатларини ҳимоя қилиш принципи, прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки қонунчилик билан белгиланган давлат манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса;

– оммавий манфаатлар принципи, қачонки прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки давлат манфаатларидан ташқари, оммавий манфаатларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса;

– инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш принципи, унга кўра прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки аҳоли алоҳида қатламларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса;

– тарафларнинг процессуал тенглиги принципи, унга кўра прокурор тарафлар билан тенг ҳуқуқларга эга бўлиши лозимлиги, прокурор ҳар қандай ҳолда ҳам судда процессуал қарорлар қабул қилиш ваколатига эга бўлмаслиги, негаки бундай қарорлар фақат суд томонидан қабул қилиниши;

– дискриминацияга йўл қўймаслик принципи, унга кўра, прокурор ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинаётган шахсларнинг процессуал ҳуқуқларини камайтириб қўйиши мумкин эмаслиги кабилар¹.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгашининг Вазирлар Қўмитаси томонидан 2012 йилнинг 19 сентябрида (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсиялари қабул қилинган².

Ушбу Тавсияларга кўра Вазирлар Қўмитаси томонидан прокуратура органлари жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги ваколатларга эга бўлган давлатларга прокуратуранинг ушбу йўналишдаги фаолияти инсон ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоясига алоҳида эътибор берилган ҳолда амалга оширилиши ва бунда қуйидаги принциплар инобатга олиниши лозимлиги тавсия қилинган:

– прокурор иштирокида кўрилаётган ёки кўрилиши белгиланган ишларда унинг ваколатлари ҳар қандай жисмоний ва юридик шахсларнинг судда процессуал ҳаракатлар кўзғатиш билан боғлиқ ҳуқуқларини чеклашга олиб келмаслиги (10);

– прокурорнинг судда иш кўзғатиш ёки судда иштирок этиш ваколатлари суд процесси тарафларининг тенг ҳуқуқлилиқ принципига таҳдид солмаслиги (12);

¹ Rec 2005 (63)

² Rec 2012 (11)

– прокурорнинг низо предметига доир далилларни яширишига йўл қўйилмаслиги (13);

– судга қадар текширишни ўтказиш ваколатлари қонун билан белгиланган бўлиши ва уларнинг натижалари прокурорга асоссиз равишда имтиёз бермаслиги (14);

– шахс манфаатларида прокурор иштирок этган ишларда манфаатлари кўзланаётган шахснинг муҳокамада иштирок этиш ҳуқуқининг мавжудлиги (15);

– прокурорнинг суд қарорларига муносабат билдириш ва шу тарзда юқори турувчи суд инстанцияларида ишни қайта кўрилишига эришиш ҳуқуқи суд қарорига муносабат билдириш муддатлари ҳам инobatга олинган ҳолда процесснинг бошқа тарафларига шу масалада берилган ҳуқуқлардан фарқланмаслиги (16);

– суд процесси тарафларининг прокурорнинг ишга кириш ҳақидаги қарори ҳақида прокурор ёки суд томонидан огоҳлантирилган бўлишлари (17);

– агарда прокурор суд жараёнига қадар ёзма ҳужжат тақдим этган ҳолларда, бу ҳужжат уни ўрганиш учун етарли бўлган муддат ичида тарафларга тақдим этилиши, акс ҳолда иш кўрилишининг қолдирилиши (18);

– процесс тарафларида прокурор ҳужжатида нисбатан эътирозлар бериш имкониятининг мавжудлиги (19);

– прокурор суд қарори қабул қилиш жараёнида иштирок этмаслиги ва бундай тасаввур туғдирмаслигининг лозимлиги (20).

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг жиной-хуқуқий соҳадан ташқаридаги ишларни кўрилишида прокурорнинг роли ҳақидаги суд амалиётини ўрганиш натижаларига бағишланган ҳужжатда (Обзор Европейского суда по правам человека) қайд этилишича, суд иштирокчи-давлатларнинг прокурорлари жиной-хуқуқий соҳадан ташқаридаги йўналишлар бўйича ваколатларга эга бўлган ҳолларини қонун бузилиши деб эътироф этмаган. Европа суди жиной-хуқуқий соҳадан ташқари бошқа йўналишларда прокурорлар иштирок этган ишларни кўриш жараёнида Конвенциянинг ҳуқуқ устуворлиги ва нормалари талабларини қўллаган¹.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Конвенциясининг 13-моддасига мувофиқ мазкур Конвенцияда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган ҳар бир шахс давлат органларида самарали ҳуқуқий ҳимоя олиш ҳуқуқига эга².

Таъкидлаб ўтиш жоиз, миллий қонунчилигимизда, чунончи ФПК, ИПК ҳамда МСИЮтКда белгилаб қўйилган прокурор иштироки билан

¹ Обзор Европейского суда по правам человека www.echr.coe.int

² Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича Европа Конвенцияси

боғлиқ нормалар юқорида келтириб ўтилган халқаро стандартларга мувофиқ келади.

Таҳлилни прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд ишларида иштирок этишининг мақсадларини аниқлаб олишдан бошлаш мантиқан тўғри бўлади, деб ўйлаймиз.

Мамлакатимизда прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд ишларидаги иштироки Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни ҳамда процессуал қонунчилик бўлган ФПК, ИПК ва МСИЮтК билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 33-моддасига мувофиқ фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида барча инстанция судларида ишлар кўрилаётганда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этади¹.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни, ФПК, ИПК ҳамда МСИЮтК нормаларига кўра прокурор суд процессига зиммасига юклатилган ваколатлар ижросини таъминлаш мақсадида жалб этилади.

Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 2-моддасига асосан, Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборат.

Энди миллий қонунчилигимизнинг тегишли нормаларини юқоридаги халқаро стандартларда келтирилган қоидалар билан қиёслаган ҳолда таҳлил қилиб кўрамиз.

Жумладан, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 10-бандида қайд этилган, прокурор иштирокида кўрилаётган ёки кўрилиши белгиланган ишларда унинг ваколатлари ҳар қандай жисмоний ва юридик шахсларнинг судда процессуал ҳаракатлар қўзғатиш билан боғлиқ ҳуқуқларини чеклашга олиб келмаслиги ҳақидаги қондани олиб кўрайлик.

Ёки Тавсияларнинг 15-бандида келтирилган шахс манфаатларида прокурор иштирок этган ишларда манфаатлари кўзланаётган шахснинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни // <https://www.lex.uz/acts/106197>

муҳокамада иштирок этиш ҳуқуқининг чекланилмаслиги ҳақидаги қонидани олайлик.

ФПКнинг 50-моддасига мувофиқ муайян ҳолатларда агар фуқаро соғлиғининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

ИПКнинг 49-моддасига асосан прокурор иқтисодий судга фуқаронинг, юридик шахснинг ва давлатнинг манфаатларини кўзлаб даъво аризаси (аризаси) билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

МСИЮтКнинг 46-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ прокурор фуқаролар ва юридик шахсларнинг, шунингдек жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиб, судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Бу ҳар уч процессуал қонунчилик прокурорнинг фуқаролар ҳамда юридик шахслар манфаатларида судларда даъво қўзғатиш ҳуқуқини белгилаб берган бўлса-да, прокурорнинг ушбу ҳуқуқини манфаатлари кўзланаётган шахсларнинг ҳошиш-иродасига боғлиқ қилиб қўйган.

Чунончи, ФПКнинг 51-моддаси учинчи қисмига кўра агар даъвогар (манфаатлари кўзланаётган шахс) рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, қўшимча талаблар билдиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ёхуд камайитиришга ҳақли эмас.

Шу модданинг тўртинчи қисмига мувофиқ агар даъвогар (манфаатлари кўзланаётган шахс) прокурор томонидан арз қилинган талабни қўллаб-қувватламаса ва бу учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахл қилмаса, суд даъвони (аризани) кўрмасдан қолдиради.

Прокурорнинг бошқа шахс манфаатларини ҳимоя қилиш учун тақдим этган ўз даъвосидан (аризасидан) воз кечиши, ушбу шахсни ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Худди шунингдек, ИПК 49-моддасининг еттинчи ва саккизинчи қисмлари, МСИЮтК 46-моддасининг бешинчи ва олтинчи қисмларида ҳам айнан шу мазмундаги қоидалар белгиланган.

Давлат вакили бўлган прокурорнинг манфаатлари кўзланаётган шахсларнинг ҳошиш-иродаси билан боғлиқ бўлган бундай ҳолатни давлатнинг хусусий-ҳуқуқий муносабатларга аралашуви чекланганлиги билан асослантириш мумкин.

Бу эса, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 10 ҳамда 15-бандларига мувофиқлигини англатади.

Ёки бўлмаса, мазкур Тавсияларнинг 12-бандида прокурорнинг судда иш қўзғатиш ёки судда иштирок этиш ваколатлари суд процесси тарафларининг тенг ҳуқуқлилиқ принципига таҳдид солмаслиги ҳақидаги қондани олиб кўрайлик.

ФПКнинг 39-моддаси, ИПКнинг 41-моддаси ҳамда МСИЮтКнинг 38-моддаси фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий ишларда даъвогарлар, аризачилар, жавобгарлар, учинчи шахслар, давлат органлари ва бошқа ташкилотлар қаторида прокурорни ҳам ишда иштирок этувчи шахслар қаторига киритган.

Ўз навбатида, ФПКнинг 40-моддаси, ИПКнинг 42-моддаси ҳамда МСИЮтКнинг 39-моддаси ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб берган бўлиб, бу ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг доираси айнан бир хил.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Кенгашининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 13-бандига мувофиқ, прокурор низо предметига доир далилларни яширишга йўл қўймаслиги даркор.

ФПКнинг 189-моддаси, ИПКнинг 149-моддаси ҳамда МСИЮтКнинг 128-моддаси талабларига биноан судга даъво аризаси (ариза) билан мурожаат қилаётган прокурор ўз даъво аризасида (аризада) ўзининг талабларини, ўз талабларига асос қилиб кўрсатилаётган ҳолатларни ва уларни тасдиқловчи далилларни келтириши шарт.

ФПКнинг 190-моддаси талабларига биноан даъво аризаси жавобгарларнинг сонига мутаносиб равишда кўчирма нусхалари билан бирга судга берилади.

Судья ишнинг мураккаблиги ва хусусиятига қараб, аризага илова қилинган ҳужжатларнинг кўчирма нусхаларини жавобгарларнинг сонига мутаносиб миқдорда тақдим этиш мажбуриятини даъвогарнинг зиммасига юклаши мумкин.

ИПКнинг 150-моддаси ва МСИЮтКнинг 129-моддаси талабларига кўра даъвогар (аризачи) даъво (ариза) тақдим этганда жавобгарга ва учинчи шахсларга даъво аризасининг (аризанинг) ва унга илова қилинган, ушбу шахсларда мавжуд бўлмаган ҳужжатларнинг кўчирма нусхаларини юбориши шарт.

ФПКнинг 191-моддаси, ИПКнинг 151-моддаси ва МСИЮтКнинг 130-моддаси талабларига мувофиқ даъво аризасига (аризага) илова қилиниши лозим бўлган ҳужжатлар қаторида арз қилинган талабларга асос бўлган ҳолатларни тасдиқловчи маълумотлар (далиллар) ҳам илова этилиши лозим.

ФПКнинг 195-моддаси, ИПКнинг 155-моддаси ва МСИЮтКнинг 134-моддаси талабларига кўра юқоридаги талаблар бузилган ҳолда тақдим этилган даъво аризалари (аризалар) суд томонидан иш юритувига қабул қилинмасдан қайтарилиши мумкин.

Шундай қилиб, судга даъво аризаси (ариза) билан мурожаат қилаётган прокурор халқаро стандартларда белгиланганидек низога доир бўлган далилларни судга даъво киритгунига қадар жавобгар ва учинчи шахсларга ошкор қилиши лозим.

Шу ўринда кўрсатиб ўтиш лозим, процессуал қонунчиликнинг қайд этиб ўтилган нормалари Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Кенгашининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 17, 18 ҳамда 19-бандларида қайд этилган прокурорнинг суд процессига кириши ҳақида тарафлар огоҳлантирилган бўлишлари ҳамда прокурорнинг суд жараёнига қадар тақдим этган ёзма ҳужжати уни ўрганиш учун тарафларга тақдим этилган бўлиши лозимлиги ҳақидаги Халқаро стандартларда белгиланган қоидаларга мувофиқ келади.

Тавсияларнинг 19-бандига асосан процесс тарафларида прокурор ҳужжатига нисбатан эътирозлар бериш имкониятининг мавжудлиги ҳақидаги қоида белгиланган.

ФПКнинг 203-моддаси талабларига кўра судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тартибида ариза талаблари доирасида тарафларда эътирозлар мавжудлигини аниқлайди.

Худди шунингдек, ИПКнинг 156-моддаси ҳамда МСИЮтКнинг 135-моддаси ишда иштирок этувчи шахс даъво аризаси юзасидан даъвога қарши эътирозларини тақдим этиши мумкинлиги ҳақидаги қоидани белгилаган бўлиб, бу ҳолат ҳам Халқаро стандартларга мувофиқ келади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Кенгашининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 14-бандига мувофиқ прокурорнинг судга қадар текширишни ўтказиш ваколатлари қонун билан белгиланган бўлиши ва бу текширишнинг натижалари прокурорга асоссиз равишда имтиёз бермаслиги ҳақидаги қоидани белгилаган.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 7-моддасига мувофиқ, прокуратура органлари фуқароларнинг ариза ва шикоятларини ҳамда юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқадилар, уларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўради.

Қонуннинг 22-моддасига асосан, қонун бузилиши аниқланган тақдирда прокурор ушбу Қонунда ҳамда бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган чораларни кўришга мажбур.

Қонун нормаларининг таҳлили ва соҳавий буйруқлар талабларидан келиб чиққан ҳолда кўрсатиб ўтиш лозим, прокурорнинг судга даъво аризаси (ариза) киритиш жараёнидан аввал судга қадар текшириш ўтказиш жараёни мавжуд бўлиб, ушбу жараёнда прокурор қонун бузилиши ҳолати содир этилганлиги ҳақидаги хулосага келган тақдирда

судга мурожаат қилади.

Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, прокурорнинг судга қадар текшириш ўтказиш билан боғлиқ ваколати, судга прокурор томонидан тақдим этилган ҳужжатлар (Халқаро стандартларда белгилаб ўтилганидек) прокурорга ишнинг судда кўрилиши жараёнида бирор бир устунлик бермайди.

Негаки, прокурорнинг даъво аризаси ҳамда у томонидан тақдим этилган ҳужжатлар бевосита суд процессида тарафлар иштирокида текширилиб, суд томонидан ҳуқуқий баҳо берилади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Кенгашининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларининг 16-бандига мувофиқ, прокурорнинг суд қарорларига муносабат билдириш ва шу тарзда юқори турувчи суд инстанцияларида ишни қайта кўрилишига эришиш ҳуқуқи суд қарорига муносабат билдириш муддатлари ҳам инобатга олинган ҳолда суд процессининг бошқа иштирокчиларига шу масалада берилган ҳуқуқлардан фарқ қилмайди.

Шундай қилиб, прокурорнинг суд процессидаги иштироки Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 19.09.2012 йилдаги (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсияларида мустаҳкамланган принциплар асосида амалга оширилмоқда. Хусусан, ушбу Тавсияларда белгилаб берилганидек, “Миллий-ҳуқуқий тизимида прокурорлар жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқари ваколатларга эга бўлган давлатларда, прокурорларнинг вазифаси умумий ва оммавий манфаатларни, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва қонун устуворлигини таъминлашдан иборат бўлмоғи лозим”¹.

Прокурорлар томонидан фуқаролар ёки юридик шахсларнинг манфаатларида судларга қонун талаблари билан асослантирилган даъво аризаларнинг (аризаларнинг) киритилиши, ушбу даъво аризаларни (аризаларни) суд жараёнларида қувватлашда қонун талабларининг оғишмай бажарилиши, суд хатоларига нисбатан қонунда белгиланган тартибда прокурор процессуал ҳужжатлари орқали муносабат билдирилиши фуқаролар, тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш механизмларидан биридир.

Таъкидлаш лозимки, прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий судлардаги иштироки Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгашининг маслаҳат органи бўлган 1990 йилда ташкил этилган Венеция комиссиясининг 2005 йил 10-11 июнларда ўтказилган 63-пленар мажлиси Тавсияларида белгиланганидек, *қонунийлик принципи*,

¹ Rec 2012 (11)

яъни қонунлар ижросини таъминлаш, мақсадлилиқ, давлат манфаатларини, оммавий манфаатларни, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш принциплари билан боғлиқ ҳолда амалга оширилишини талаб этади.

MARIPOVA SEVARKHON ARIBJONOVNA - Associate Professor of Civil procedural and economic Procedural Department of Tashkent State University of Law Tashkent, PhD, Uzbekistan

ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTION (ADR)

Abstract: This article tells about what is ADR (Alternative Dispute Resolution) means, its figures: mediation, arbitration, negotiation, and conciliation. Using directions, specific methods, figures, requirements, criminal cases, typical future and international usings of foreign countries.

Key words: mediation, arbitration, negotiation, conciliation, collaborative Law, nationwide recognition, referral, increasing demand, court approval.

Annotatsiya: Ushbu maqolada (ADR) muqobil nizolarni hal etish nimani anglatishi, uning ko'rsatkichlari bo'lgan vositachilik, arbitraj, muzokaralar va yarashuvlar haqida so'z boradi. Xorijiy mamlakatlarning yo'nalishlari, o'ziga xos usullari, raqamlari, talablari, jinoyat ishlari, tipik kelajak va xalqaro foydalanish usullaridan foydalanish kabi funksiyalari asoslab o'tilgan.

Kalit so'zlar: vositachilik, arbitraj, muzokaralar, yarashuv, hamkorlik qonuni, umummilliy tan olish, talabni oshirish, sud ma'qullashi.

Аннотация: В этой статье обсуждается, что означает альтернативное разрешение споров (АРС), его показаниями являются посредничество, арбитраж, переговоры и примирение. Объясняются такие функции, как направления, конкретные методы, цифры, требования, уголовные дела, типичное будущее и методы международного использования в зарубежных странах.

Ключевые слова: медиация, арбитраж, переговоры, примирение, партнерское право, общенациональное признание, повышение спроса, одобрение суда.

ADR (Alternative Dispute Resolution) refers to a set of methods and processes used to resolve disputes outside of traditional court litigation. It includes the techniques such as mediation, arbitration, negotiation, and conciliation. ADR is often considered a more efficient and cost-effective way to resolve conflicts, as it allows parties to work together to find mutually acceptable solutions with the help of a neutral third party. It is commonly used in various fields, including business, employment, family, and civil disputes. Is there anything specific you would like to know about ADR?

Mediation – is a form of alternative dispute resolution (ADR) where a neutral third party, known as a mediator, facilitates communication and negotiation between parties involved in a dispute. The mediator helps the parties identify their interests, explore potential solutions and work towards a mutually acceptable agreement.

During mediation, the mediator does not make decisions or impose solutions but instead assists the parties in reaching their own resolution. It can be used in various types of conflicts, including family disputes, workplace conflicts, business disagreements, and community issues. The benefits of mediation include its voluntary nature, confidentiality, flexibility, and the opportunity for the parties to maintain control over the outcome. It can often be a more collaborative and less adversarial approach compared to traditional litigation. It's important to note that the specific process and guidelines for mediation may vary depending on the jurisdiction and the mediator's approach and all types.

There are several types of Alternative Dispute Resolution (ADR) methods commonly used to resolve conflicts. Here are some of the main types:

1. **Mediation:** In mediation, a neutral third party, known as a mediator, facilitates communication and negotiation between the parties involved in the dispute. The mediator helps them reach a mutually acceptable resolution.

2. **Arbitration:** Arbitration involves a neutral third party, known as an arbitrator, who listens to both sides of the dispute and makes a binding decision. The decision is typically based on evidence and arguments presented by the parties.

3. **Negotiation:** Negotiation is a direct discussion between the parties involved in the dispute, where they try to reach a mutually agreeable solution without the involvement of a third party.

4. **Conciliation:** Conciliation is similar to mediation, where a neutral third party assists the parties in resolving their dispute. However, the conciliator may take a more active role in proposing solutions and making suggestions.

5. **Collaborative Law:** Collaborative law involves each party having their own attorney, and all parties commit to resolving the dispute through negotiation and cooperation, rather than litigation.

These are just a few examples of ADR methods, and there may be variations or combinations of these methods depending on the specific circumstances of the dispute. The choice of ADR method often depends on the nature of the conflict and the preferences of the parties involved. What is the difference between alternative dispute resolution methods?

Alternative dispute resolution (ADR) methods differ in their approach and the role of the neutral third party involved. Here are some key differences:

1. **Mediation:** In mediation, a neutral mediator facilitates communication between the parties in conflict and helps them reach a mutually acceptable resolution. The mediator does not impose a decision but assists in finding common ground.

2. Arbitration: Arbitration involves a neutral arbitrator who acts as a judge and makes a binding decision on the dispute. The parties present their cases, and the arbitrator renders a decision that both parties must abide by.

3. Negotiation: Negotiation is a direct discussion between the parties involved in the dispute. They attempt to reach a resolution through dialogue and compromise without the involvement of a third party.

4. Conciliation: Conciliation is similar to mediation, but the conciliator takes a more active role in proposing solutions and facilitating the resolution process. The conciliator may provide suggestions or recommendations to help the parties reach an agreement.

The choice of ADR method depends on the nature of the dispute, the preferences of the parties involved, and the desired outcome. Each method has its advantages and may be more suitable for specific situations. Which of the methods of alternative dispute resolution is the most popular?

The popularity of different methods of alternative dispute resolution (ADR) can vary depending on the jurisdiction, nature of the dispute, and the preferences of the parties involved. However, two commonly used methods of ADR are mediation and arbitration.

Mediation involves a neutral third party, the mediator, who facilitates communication and negotiation between the parties to help them reach a mutually acceptable resolution. Mediation is often preferred when the parties want to maintain control over the outcome and preserve their relationship.

Arbitration, on the other hand, involves a neutral third party, the arbitrator, who acts as a judge and makes a binding decision on the dispute after considering the evidence and arguments presented by the parties. Arbitration is often chosen when the parties want a final and enforceable decision without going through the formal court process. While both mediation and arbitration are popular methods of ADR, the choice between them depends on the specific circumstances and preferences of the parties involved. Which countries in the world have adopted a law on mediation?

Many countries around the world have adopted laws or regulations related to mediation. Some examples include:

1. United States: The United States has various state and federal laws that recognize and promote mediation as an alternative dispute resolution method. The Uniform Mediation Act has also been adopted by several states.

2. United Kingdom: The United Kingdom has the Civil Mediation Council, which promotes mediation and sets standards for mediators. The country also has legislation such as the Civil Procedure Rules that encourage the use of mediation.

3. Australia: Australia has legislation at both the federal and state levels that support and regulate mediation. The National Mediation Accreditation System provides standards for mediators.

4. Canada: Canada has laws and regulations related to mediation at both the federal and provincial levels. For example, the Ontario Mandatory

Mediation Program requires certain civil cases to go through mediation before proceeding to trial.

5. Singapore: Singapore has the Mediation Act, which provides a legal framework for mediation and enforces mediated settlement agreements.

These are just a few examples, and many other countries have also implemented laws or regulations related to mediation. It's important to note that the specific laws and regulations can vary between jurisdictions within each country. Which countries in the world have adopted a law on mediation? Many countries around. It appears that nothing was inputted. Is there mediation in Israel, Turkey, European countries?

Yes, mediation is widely practiced in Israel, Turkey, and European countries. These countries have recognized the benefits of mediation as an effective alternative to traditional litigation for resolving disputes. Mediation is commonly used in various areas, including civil, commercial, family, and labor disputes.

- **In Israel**, mediation is regulated by the Mediation Law, which provides a framework for the practice of mediation and the qualifications of mediators. The courts in Israel actively encourage parties to consider mediation as a means of resolving their disputes.

- **In Turkey**, mediation was introduced as a formal dispute resolution method in 2013 with the enactment of the Law on Mediation in Civil Disputes. The law promotes the use of mediation in civil disputes and establishes a comprehensive framework for the practice of mediation.

- **In European countries**, mediation is also widely recognized and utilized. Many European countries have enacted legislation or established guidelines to promote and regulate mediation. The specific laws and regulations governing mediation may vary from country to country, but the overall aim is to provide a structured and effective process for resolving disputes through mediation.

It's important to note that the availability and practice of mediation may vary within each country, and there may be cultural and regional differences in how mediation is approached. Is there mediation in Japan, China, Germany, England?

Yes, mediation is practiced in Japan, China, Germany, and England. Each country has its own legal framework and approach to mediation.

- **In Japan**, mediation is known as "chotei" or "conciliation" and is commonly used in civil and commercial disputes. The Japan Federation of Bar Associations and various private organizations provide mediation services.

- **In China**, mediation is an integral part of the legal system and is often used to resolve disputes, particularly in civil and commercial matters. The China Council for the Promotion of International Trade (CCPIT) and local mediation centers play a significant role in facilitating mediation processes.

- **In Germany**, mediation is recognized as an effective means of resolving conflicts. It is commonly used in various areas, including family law, labor

disputes, and civil matters. The German Mediation Act provides a legal framework for mediation procedures.

- **In England**, mediation is widely used as an alternative to litigation. The courts actively encourage parties to consider mediation before proceeding to trial. The Civil Mediation Council and various private mediation providers offer mediation services across different sectors.

It's important to note that the specific practices and regulations surrounding mediation may vary within each country. Is there mediation in Thailand, Indonesia, Vietnam.

Yes, mediation is available in Thailand, Indonesia, and Vietnam. These countries recognize the value of alternative dispute resolution methods like mediation and have established frameworks to facilitate the process.

- **In Thailand**, mediation is governed by the Civil Procedure Code and the Act on Mediation in Civil Cases. The Thai courts actively promote mediation as a means of resolving disputes, particularly in family, labor, and commercial matters.

- **In Indonesia**, mediation is regulated by Law No. 30 of 1999 on Arbitration and Alternative Dispute Resolution. The Indonesian National Board of Mediation and Arbitration (BANI) is a prominent institution that provides mediation services for various types of disputes.

- **In Vietnam**, mediation is regulated by the Law on Mediation and Dialogue at Court. The Vietnam Mediation Center, established by the Vietnam International Arbitration Center, offers mediation services for both domestic and international disputes.

It's important to note that the availability and specific procedures of mediation may vary within each country, so it's advisable to consult local laws and resources for more detailed information.

What are the features of ADR in the USA?

1. **Nationwide recognition:** ADR, including mediation and arbitration, is widely recognized and accepted throughout the United States. It is commonly used in various sectors, including business, labor, healthcare, and education.

2. **Voluntary participation:** Participation in ADR processes is typically voluntary unless mandated by a contract or court order. Parties involved can choose to engage in arbitration or mediation or proceed to traditional litigation.

3. **Confidentiality:** ADR proceedings often maintain strict confidentiality. This allows parties to freely discuss and negotiate their concerns without the fear of public disclosure.

4. **Neutral third-party involvement:** ADR involves the intervention of a neutral third-party – either a mediator or arbitrator – who facilitates the resolution of disputes. These individuals are trained in conflict resolution techniques and help guide the process.

5. **Flexibility in decision-making:** ADR provides parties with more flexibility compared to traditional litigation. They have the opportunity to craft

their own solutions and agreements, rather than being bound by the strict decisions of a judge or jury.

6. Cost-effectiveness: ADR can often be a cost-effective alternative to litigation. It generally saves time and money for both parties involved.

7. Preserving relationships: ADR processes often focus on preserving relationships between parties, especially in cases where ongoing interactions are necessary or desirable. This can be particularly advantageous in business or family disputes.

8. Informality: ADR proceedings are generally less formal than litigation. This creates a more relaxed and comfortable atmosphere, allowing parties to express their concerns more openly.

9. Expedited resolution: ADR processes offer the potential for faster resolution compared to litigation, which can often be lengthy and time-consuming.

10. Appeals limitations: Unlike with court decisions, there are usually limited grounds for appeal in ADR processes. This provides finality to the outcome and allows parties to move forward quickly.

How often and in what areas is mediation used?

Mediation is used in a variety of areas and contexts, including legal disputes, workplace conflicts, family matters, community disputes, and international conflicts. The frequency of its use and specific areas of application can vary depending on the jurisdiction and cultural context. Here are some common areas in which mediation is utilized:

1. Legal Disputes: Mediation is often used as an alternative or adjunct to the court system in resolving civil disputes, such as commercial, contract, personal injury, and family law cases.

2. Workplace Conflicts: Mediation is frequently employed to resolve conflicts between employees, between employees and their supervisors, or in labor-management disputes. It aims to improve communication, address grievances, and reach mutually acceptable solutions.

3. Family Matters: Mediation is applied in various family-related disputes, including divorce and separation, child custody and visitation, estate planning, and elder care disputes. It helps parties reach agreements focusing on their and their children's best interests.

4. Community Disputes: Mediation is used in community conflicts, such as neighborhood disputes, landlord-tenant conflicts, environmental disputes, and boundary disagreements. It aims to foster understanding and collaboration between conflicting parties.

5. International Conflicts: Mediation plays a role in resolving international conflicts and facilitating diplomatic negotiations between countries or groups. Examples include peace negotiations, territorial disputes, trade disagreements, and human rights issues.

The frequency of mediation's use depends on the legal and cultural landscape of each country or region. Some jurisdictions actively promote

mediation as a first step in dispute resolution, while others may have fewer resources or cultural acceptance for mediation.

What are the requirements for a mediator in the USA?

In the United States, the requirements for becoming a mediator can vary depending on the state and the specific field of mediation. However, there are a few common requirements that are generally expected:

1. Education and Training: A bachelor's degree is typically the minimum educational requirement for becoming a mediator. However, in some cases, an extensive background and experience in a specific field may be acceptable. Additionally, completing a mediation training program or obtaining a certification in mediation is often required.

2. Mediation Training: Many states require individuals to complete a certain number of hours of mediation training to qualify as a mediator. Training programs can range from 20 hours to several hundred hours, depending on the state and the specific area of mediation.

3. Practical Experience: Some states may require a certain number of supervised mediation hours or practical experience before granting official mediator status. This often involves observing or assisting experienced mediators in real cases.

4. Ethical Standards: Mediators are expected to adhere to high ethical standards. Many states require mediators to adhere to a specific code of ethics and conduct. These codes typically emphasize neutrality, confidentiality, and fairness in mediation sessions.

5. Licensing, Certification, or Registration: Some states have a formal process for licensing or certifying mediators, while others may have registration requirements. State-specific mediation organizations or regulatory bodies oversee these processes.

It is important to note that the requirements for mediators can vary significantly across states, jurisdictions, and fields of mediation. Therefore, it is advisable to check the specific requirements of the state where you intend to practice mediation.

What are the consequences of concluding a mediation agreement?

The consequences of concluding a mediation agreement can vary depending on the specifics of the agreement and the jurisdiction in which it is enforced. However, some common consequences may include:

1. Binding and enforceable: Once a mediation agreement is concluded and signed by all parties involved, it becomes a legally binding and enforceable contract. This means that all parties are obligated to abide by the terms and conditions outlined in the agreement.

2. Resolution of disputes: The main consequence of concluding a mediation agreement is the resolution of the disputes or conflicts between the parties involved. This can help to avoid lengthy and costly litigation processes, bringing a faster and more efficient resolution.

3. Closure and finality: By reaching a mediation agreement, parties can achieve closure and finality on the issues being mediated. This allows them to move forward and focus on other matters without the ongoing burden of the dispute.

4. Preserving relationships: Mediation aims to promote open communication and collaboration between parties, unlike adversarial processes like litigation. Consequently, concluding a mediation agreement can help preserve relationships and allow parties to maintain more amicable associations going forward.

5. Compliance with confidentiality: Mediation agreements typically include confidentiality provisions, ensuring that the details, discussions, and outcomes of the mediation process remain confidential. Parties are usually bound to maintain this confidentiality, protecting their privacy and preventing the disclosure of sensitive information.

6. Post-mediation obligations: In some cases, mediation agreements may include ongoing obligations beyond the resolution of the immediate dispute. For example, it may require parties to take certain actions, make payments, or comply with specific conditions in the future.

7. Limited grounds for appeal: Generally, mediation agreements are designed to provide finality and reduce the grounds for appeal, as parties have willingly agreed to the terms and conditions of the agreement. However, the specific grounds for challenging or appealing a mediation agreement can vary, depending on the applicable laws and jurisdiction.

It is important to note that the exact consequences of concluding a mediation agreement can vary depending on the context, the jurisdiction, and the specific terms of the agreement. Seeking legal advice or consulting the relevant laws and regulations is advisable to better understand the implications in a specific situation.

Yes, mediation can be used in criminal proceedings, although it is not as common as in civil cases. In criminal proceedings, mediation is typically used as an alternative method of resolving conflicts or disputes between the victim and the offender. Mediation in criminal cases often occurs during the pre-trial phase and involves bringing the victim and the offender together with a trained mediator. The mediator acts as a neutral third party to facilitate communication, understanding, and negotiation between the parties. During the mediation process, the victim and offender may have an opportunity to express their concerns, needs, and perspectives in a controlled environment. The mediator helps to identify common ground, interests, and possible solutions that could be agreed upon. The aim is to promote resolution, restitution, or reconciliation in a more collaborative and voluntary manner. If a resolution is reached through mediation, it may result in a diversion program, an agreement for restitution, or other measures aimed at repairing harm caused by the offense. However, it is important to note that mediation is not

suitable for all criminal cases, particularly those involving serious offenses or where power imbalances exist between the parties.

How mediation in criminal cases works?

To use mediation in criminal proceedings, both the victim and the offender must be willing to participate voluntarily. Additionally, the legal system or specific jurisdictions may have specific guidelines or requirements regarding the use of mediation in criminal cases. for example , if I were to walk outside right now, I might see people walking their dogs, children playing in a park, cars driving by, or trees swaying in the wind. These are all examples of things I could potentially see.

Mediation in criminal cases is a voluntary, confidential process where parties involved in a criminal dispute, such as the victim, offender, and sometimes their legal representatives, come together to resolve the conflict with the assistance of a neutral third-party mediator. Here's how the process generally works:

1. **Referral:** The case is typically referred to mediation by a judge, prosecutor, defense attorney, or other legal authority. Mediation is suitable for certain types of criminal cases that do not involve severe offenses or when both parties are open to negotiation.

2. **Preparation:** The mediator meets separately with each party to explain the mediation process, discuss their concerns, and identify their goals. The mediator ensures that all participants understand the principles of mediation and the importance of voluntary and good-faith participation.

3. **Joint session:** The mediator arranges a joint session where all parties and their representatives come together in a neutral setting. The mediator sets ground rules, establishes a respectful atmosphere, and encourages participants to communicate directly with each other.

4. **Sharing perspectives:** Each party has the opportunity to share their side of the story, express their emotions, and discuss the impact of the crime on their lives. This creates an environment of empathy and understanding.

5. **Identifying issues and interests:** The mediator helps the parties identify the key issues at stake and explore their underlying interests. It may involve discussing the reasons behind the offense, the need for restitution, rehabilitation, or other factors relevant to the case.

6. **Generating options:** The mediator facilitates a brainstorming session where parties generate potential solutions to address the issues identified. This process encourages creativity and promotes the exploration of mutually acceptable outcomes.

7. **Negotiation and agreement:** The parties engage in negotiation guided by the mediator to find common ground and reach a mutually satisfactory agreement. The agreement may include restitution, apology, community service, counseling, or other remedies that provide for the needs of both parties.

8. Documenting the agreement: Once an agreement is reached, the mediator assists in writing down the terms in a legally binding agreement. This ensures that all parties have a clear understanding of their obligations and responsibilities.

9. Court approval: If an agreement is reached, it is usually presented to the court for approval. The judge reviews the agreement to ensure it complies with the law and is in the best interest of all parties involved. Once approved, it becomes a court order.

10. Monitoring and follow-up: The mediator or another designated authority may be responsible for monitoring the fulfillment of the agreement, ensuring that all parties comply with their obligations, and addressing any issues that may arise during the implementation process.

It is important to note that mediation in criminal cases is not suitable for all situations. Severe offenses, cases involving domestic violence, or situations where there is a significant power imbalance might not be appropriate for mediation.

How can the future of mediators be?

The future of mediators can be promising and impactful. Here are a few potential ways it could evolve:

1. Increasing demand: As conflicts and disputes become more complex in today's diverse and interconnected world, the demand for skilled mediators is likely to rise. Mediators can play a crucial role in resolving conflicts peacefully, saving time, cost, and maintaining relationships, which will contribute to their continued relevance in various sectors.

2. Technological advancements: Technology is transforming every aspect of our lives, and mediation is no exception. The future of mediators could involve leveraging advanced tools like virtual mediation platforms, artificial intelligence, and machine learning algorithms to assist in decision-making, improve communication, and streamline the dispute resolution process.

3. Specialization in niche areas: Mediators may begin specializing in specific domains or industries, such as business, healthcare, family, international relations, or environmental conflicts. This specialization would allow them to develop expertise and insights into the unique dynamics of these sectors, enabling more effective mediation outcomes.

4. Cultural competence and diversity: With globalization and multicultural societies becoming increasingly prevalent, the future of mediators will likely emphasize the importance of cultural competence. Mediators who possess diverse backgrounds and are well-versed in multiple cultural norms and perspectives can facilitate more inclusive and unbiased mediation processes.

5. Online mediation: The use of online platforms for mediation has already gained traction, and it is expected to further expand in the future. Remote mediation offers convenience, accessibility, and cost-effectiveness, allowing mediators to work with parties located in different cities or even

countries. Mediators will need to adapt their skills to effectively handle online mediation and ensure the process remains fair and secure.

6. Mediation as a primary dispute resolution method: As awareness of mediation's benefits grows, governments, organizations, and individuals may prioritize mediation as the primary method for resolving conflicts. This shift could lead to increased investment in mediation training, creating a larger pool of skilled mediators who can offer their services across various settings.

Overall, the future of mediators looks promising as they continue to play a vital role in promoting peaceful dispute resolution, leveraging technology, and adapting to the changing dynamics of conflicts in society.

**SHAYZAKOV SHODIYOR
IBRAGIMOVICH -**

Head of the Center for Coordination of Scientific Innovative Research and Training of Scientific Personnel of the Academy of Law Enforcement, PhD, associate professor, independent researcher

**GRADUAL DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF REVIEW
OF COURT DOCUMENTS ENTERED INTO LEGAL FORCE
FOR NEWLY DISCOVERED CASES**

Annotation: The author describes the development of the institution of review of court documents on newly opened cases, its legal basis, the importance of the process of review of court documents on newly opened cases, stages of development, its distinctive features, conducted research in this field analyzed the scientific works of national and foreign scientists, the civil procedural legal documents adopted in the history of Uzbekistan, developed theoretical and national legislative proposals.

Key words: civil procedure, the Charter of civil court proceedings, the institution of review of legal documents in newly opened cases, newly opened cases, civil procedural code, action Strategy.

Аннотация: Муаллиф фуқаролик суд ишларини юриштида қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институтининг ривожланиши, унинг ҳуқуқий асослари, суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришнинг фуқаролик процессидаги аҳамияти, тараққиёт босқичлари, унинг ўзига хос белгилари, бу соҳада тадқиқотлар олиб борган миллий ва хорижлик олимларнинг илмий ишлари, Ўзбекистон тарихида қабул қилинган фуқаролик процессуал қонунчилик ҳужжатларини таҳлил қилиб, назарий ҳамда миллий қонунчиликка оид таклифлар ишлаб чиққан.

Калит сўзлар: фуқаролик процесси, фуқаролик суд ишларини юриштиш Устави, қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти, янги очилган ҳолатлар, фуқаролик процессуал кодекси, Ҳаракатлар стратегияси.

Аннотация: Автором проведён анализ развития института пересмотра вступивших в законную силу судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам, его правовые основания, значимость пересмотра судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам в гражданском процессе, этапы его развития, отличительные особенности, научные труды национальных и зарубежных ученых в данной области, акты гражданского процессуального законодательства принятые в истории Узбекистана, разработаны теоретические выводы и предложения в национальное законодательство.

Ключевые слова: гражданский процесс, Устав гражданского судопроизводства, институт пересмотра вступивших в законную силу судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам, вновь открывшиеся обстоятельства, Гражданский процессуальный кодекс, Стратегия действий.

Revision of legally binding court documents in civil proceedings on newly discovered cases is one of the historically emerging institutions. The Charter of Civil Court Proceedings, adopted on November 20, 1864, stipulates that court decisions that have come into force may be revised due to new circumstances¹.

Article 794 of the Charter allows to review the decision on the basis of new circumstances when there is a request for reconsideration of the decision or when the forgery of the documents on the basis of which the decision is made is found².

In his studies, I.N.Engelman shows that the concept of new cases, the grounds for re-examination of cases based on new cases are shown separately, without any system, which causes serious difficulties in case review³. In our opinion, such cases are typical for that period. The reason for this can be attributed to the fact that at that time the legal basis of newly opened cases in civil legal relations had just been created.

In paragraph 2 of Article 797 of the above Charter, it is noted that an appeal can be made from the day when the applicant becomes aware of the new situation that is the basis for the petition during the review of the decision, and from the day when the court verdict enters into legal force in case of falsification, then in Article 805 of the court decision may be revised if new circumstances or the nature of the decision, whose falsity is proven by documents, may change⁴.

Proceduralist scientist E.A.Nefediev evaluated the review of the court decision on new cases as a special method of appeal, and expressed the opinion that the actions taken into account in the decision-making process were later

¹ Sudebnye Ustavy on November 20, 1864. Ch. 1. Ustav grajdanskogo sudoproizvodstva / Prezidentskaya biblioteka imeni B.N. Yeltsin. <https://www.prilib.ru/item/372592>

² That source. p. 92

³ Engelman I.E. Course of russkogo grajdanskogo sudoproizvodstva. Yurev. 1912. Tsit.po Grajdansky process: Chrestomatiya / Pod.ed.M.K.Treushnikova. – M: Gorodets. 2005. p.657.

⁴ Sudebnye Ustavy on November 20, 1864. S-93. Ch. 1. Ustav grajdanskogo sudoproizvodstva / Prezidentskaya biblioteka imeni B.N. Yeltsin. <https://www.prilib.ru/item/372592>

falsified, or that after the decision came into force, new cases that were not previously known to the applicant will not be known to the court¹.

N.Yu.Zabramnaya shows the following features reviewing of decision of court:

- the discovery of new circumstances and the inaccuracy of the document used as a basis for the court decision became the basis for reconsideration of the court decisions;
- the court decision was reviewed not by the court that issued it, but by a higher court;
- the grounds for reconsideration of the court's decision are called not newly opened cases, but new cases;
- only the parties to the court case have the right to apply for reconsideration of the court decision based on newly discovered cases;
- the period of applying for consideration of the court decision in new cases was ten years².

As noted by I.N.Engelman, the Charter of Civil Court Proceedings, developed on the basis of the French model, was one of the first legal steps taken to review disputes related to civil legal relations in court based on new circumstances for that time.

The issue of newly opened cases as an institution for review of court decisions is separately described in the chapter "Review of Court Decisions" of the Code of Civil Procedure of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, which was adopted on October 22, 1927 and entered into force on January 1, 1928. In Article 263 of this Code, the issue of reconsideration of court decisions in cases where a cassation appeal was left without consequence or when the cassation term expired was decided only by the Supreme Court³.

According to Article 264 of this Code, the court decision may be reviewed in the following cases:

- a) when new circumstances are revealed that are unknown to the applicant and cannot be known, and are important for the case;
- b) when the false statements of witnesses, criminal acts of the parties, their representatives, experts, translators or judges or other persons included in the court in the case are determined by the court verdict;
- c) if the decision is based on documents later found to be forged by a court verdict, or if the decision of a court or other institution, which is the basis of this decision, is annulled⁴.

In accordance with the requirements of the Code, a case may be initiated based on the request of the parties, the public prosecutor, his assistant in the

¹ Nefedev E.A. Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstva. M. 1909. Tsit.po: Grazhdansky process: Chrestomatiya / Pod.ed.M.K.Treushnikova. – M: Gorodets. 2005. p.629.

² Zabramnaya N. Yu. Peresmotr sudebnykh postanovleniy po vnov otkryvshimsya ili novym obstoyatelstvam v grazhdanskom protsesse // Diss... kand. walk science - M., 2016. - 20-21 p.

³ Civil Procedure Code of the Uzbek Soviet Socialist Republic // Izdanie Juridicheskogo Izd-va pri Upravlenii delami SNK UzSSR. - Samarkand. 1927. – 35 p.

⁴ That source, - 36 p.

Supreme Court, the relevant district prosecutor, or the chairman of the district court, not later than one month after the date of determining the grounds for reconsideration of court decisions.

In the procedural legislation adopted for the first time during this period, the grounds for re-examining the case based on newly discovered cases were expanded, and the ten-year period specified in the Charter was canceled.

At that time, scholars expressed different views on the application of the concept of “newly opened cases” in the procedural legislation of the former Union.

In particular, when N.Gadzhialieva conducted research within the framework of the Civil Procedure Code of the USSR (hereinafter referred to as the Civil Procedure Code of the USSR), she emphasized that the existing grounds for reconsideration of the court decision (new evidence) should be related to the case under consideration, and these cases would be “newly opened cases” despite the fact that it was called a “new case”, it shows that the proceduralist scientists of that time differentiated between new cases and new evidence and concluded that they are different categories¹.

According to E.V.Vaskovskiy, the use of the phrase “newly discovered circumstances” is not correct, the court does not know any situation when deciding the case, it is allowed to reconsider the case when it makes a wrong decision, and therefore the law refers to the situation at the time when the court decision is being adopted. holds, means that it does not take into account new circumstances that have arisen after the court decision².

In our opinion, these points are controversial. The reason is that the main factor in the emergence of newly discovered circumstances is the emergence of situations beyond the discretion of the court and the parties, and the concepts of “newly discovered circumstances” and “new circumstances” have the same meaning.

On March 28, 1938, amendments were made to the Federal Criminal Code of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, and certain amendments were made to Article 265, while the grounds for reconsideration in Article 264 of the Federal Civil Code remain in force.

In particular, Article 264 of the Civil Code of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan “a” (when new circumstances are discovered that are important for the case, unknown to the applicant and cannot be known) and “b” (false testimony of witnesses in a case where the decision has entered into force, criminal acts of the parties, their when the criminal acts of representatives, experts, translators or judges or other persons included in the court on the case are determined by the court verdict) the application for reconsideration of the

¹ Gadzhialieva N.Sh. Razvitie institute peresmotra sudebnykh postanovleniy po vnov otkryvshimsya ili novym obstoyatelstvam: ot GPK RSFSR 1923g. do sovremennogo sostoyaniya // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. 2018. №6. - 261 p.

² Vaskovsky E.V. Uchebnik hrajanskogo processa. M., 1917. Grajdansky process: Chrestomatiya / Pod.ed.M.K.Treushnikova. – M: Gorodets. 2005. 666 p.

case is submitted to the court that made the decision. If the application is approved, it is not possible to appeal against the court's decision, if the application is rejected, it is allowed to file a private appeal against the court's decision.

An application for reconsideration of the case under clause "v" of Article 264 of the Civil Code was submitted only to the Supreme Court. At the same time, the Supreme Court retained the authority to review the case according to the above paragraphs¹.

The development of newly opened cases in the civil procedure as an independent institution can be seen in the CPC of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, which was approved on March 23, 1963 and came into force on January 1, 1964. The first part of Article 365 of this Code stipulates that it is allowed to review the decision, ruling and resolution in accordance with newly discovered cases.

In the second part of Article 365 of the CPC of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, the decision, ruling and resolution entered into legal force as newly opened cases were revised in the following cases:

1) circumstances that are important for the case unknown to the applicant and cannot be known;

2) circumstances that led to the issuance of an illegal or groundless decision determined by a legally binding judgment of the court, i.e. knowingly false testimony of a witness, knowingly false conclusion of an expert, intentionally wrong translation, forged documents or physical evidence;

3) criminal acts of the parties, other persons participating in the case, or their representatives or judges, which caused an illegal or unjustified decision to be made in this case, determined by a legally binding judgment of the court;

4) annulment of the court's decision, verdict, ruling or decision or the decision of another body that caused this decision and ruling to be issued².

Also, in Article 367 of the Code, the procedure for calculating the deadline for filing an application was determined.

In the comparative analysis of the CPC of 1927 and 1964 of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, we can observe several procedural changes. For example, the basis of case review for newly opened cases has been expanded. Based on Article 366 of the Code, the range of entities applying for newly opened cases has been expanded, that is, the applicant, interested parties, persons participating in the case, or the prosecutor have the right to submit an application within three months³.

In this regard, N.Gadzhialieva points out the following as the development trends of the process of revising court decisions on newly opened cases in the civil procedural legislation of 1964:

¹ Civil Procedure Code of the Uzbek Soviet Socialist Republic // Izdanie Juridicheskogo Izd-va pri Upravlenii delami SNK UzSSR. - Samarkand. 1927. - 56-57 p.

² Civil Procedure Code of the Uzbek Soviet Socialist Republic. T., Gosizdat UzSSR, 1963., 135 p.

³ The same source, pp. 135-136.

the first trend is the liberalization of the consideration of court cases, in which not only the parties, but also interested persons participating in the case are given the right to initiate a case;

the second trend is that the procedural terms of reconsideration of the case for newly opened cases are regulated and the specified term is sufficient;

the third trend is the expansion of the grounds for reviewing court documents in newly opened cases¹.

Based on the opinions of the scientist, the following conclusion can be made:

- the grounds for annulment of the court decision in newly discovered cases have expanded;

- the scope of the evidence that is the basis for the annulment of the court decision has been specified;

- the range of entities that have the right to apply has increased;

- that a period of three months has been set for reconsideration of the court's decision from the date of determination of the grounds.

The CPC of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan adopted in 1963 was used in practice until 1998, even after the independence of our country.

Amendments and additions to the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan approved by the Law of the Republic of Uzbekistan adopted on March 23, 1963 in order to improve the laws of the Republic with the Law of the Republic of Uzbekistan "On Amendments and Additions to the Code of Civil Procedure and the Code of Criminal Procedure of the Republic of Uzbekistan" dated September 2, 1993 included².

With the Law of the Republic of Uzbekistan "On Approval of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan" dated August 30, 1997, the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan was adopted and implemented from January 1, 1998.

Article 362 of the CPC of the Republic of Uzbekistan states the following as the grounds for revising decisions, rulings and decisions that have entered into legal force in newly opened cases:

- 1) a situation that is unknown to the employee and cannot be known, but is important for the work;

- 2) a situation determined by a legally binding judgment of the court and causing an illegal, groundless or unjust arrest, i.e. a knowingly false testimony of a witness, a knowingly false conclusion of an expert, a deliberately incorrect finding, forged documentary or physical evidence;

¹ Gadzhialieva N.Sh. Razvitie institute peresmotra sudebnykh postanovleniy po vnov otkryvshimsya ili novym obstoyatelstvam: ot GPK RSFSR 1923 g. do sovremennogo sostoyaniya // Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. 2018. No. 6. – 263 p.

² Law of the Republic of Uzbekistan "On amendments and additions to the Code of Civil Procedure and the Code of Criminal Procedure of the Republic of Uzbekistan" dated September 2, 1993 / <http://lex.uz/docs/112388>

3) the criminal act committed by the defendant, other person complicit in the case, or the judge in the prosecution of a specific case, as determined by a legally binding judgment of the court;

4) cancellation of a court-issued decision, sentence, penalty or penalty or other organlap penalty that caused this decision, penalty or decision to be issued¹.

Also, this Code has determined the procedural procedure for consideration of cases on newly opened cases. In this regard, the CPC of the Republic of Uzbekistan adopted in 1997 was almost similar to the CPC of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan of 1964.

All civil legal relations related to the newly opened cases were applied in practice until the adoption of the new version of the CPC in 2018 based on the decisions of the CPC and the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan.

After gaining independence, although a separate Plenum decision was not adopted to regulate the review of court decisions of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan in newly opened cases, but explanations were given in some of the Plenum decisions.

For example, in Decision №19 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated December 19, 2003 “On the application of certain norms of civil procedural legislation by the courts”, the grounds specified in the CPC in resolving the issue of re-examination of decisions, rulings and decisions in newly opened cases the list is assumed to be complete².

As a result of the development of judicial reforms in our country, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No. PF-4947 “On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan” aimed at ensuring the rule of law and further reforming the judicial system, the true independence of the judiciary and the rights of citizens and a number of tasks were defined in terms of strengthening the guarantees of reliable protection of freedoms, administrative, criminal, civil and economic legislation, increasing the efficiency of the system of combating crime and preventing offenses, fully introducing the principle of dispute in court proceedings, fundamentally improving the quality of legal aid and legal services³.

On the basis of this Decree, within the framework of improving the efficiency and quality of justice, improving the procedural foundations of administrative, criminal, civil and economic court work, a new version of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan was developed.

¹ Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. - Tashkent. “Justice”. 1997. - p. 139-140.

² Decision No. 19 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated December 19, 2003 “On the application of certain norms of civil procedural legislation by courts” / <http://lex.uz/docs/1454444>

³ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PF-4947 of February 7, 2017 “On the Strategy of Actions for Further Development of the Republic of Uzbekistan” / <http://lex.uz/docs/3107036>

On the basis of the Law of the Republic of Uzbekistan dated January 22, 2018 “On Approval of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan”, the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan was approved and entered into force on April 1, 2018¹.

In this CPC, some procedural norms related to the review of the case have been improved, while keeping the same time period for the review of newly opened cases and the application period for the review of court documents.

In particular, according to the request of the person who submitted the application, it was determined that the deadline for submitting the missed application can be restored by the court, if the circumstances that are the basis for reconsideration are submitted no later than six months from the date of the opening of the application and if the court considers the reasons for missing the deadline to be justified².

According to the first part of Article 441 of the Civil Procedure Code, an application for reconsideration of a decision, ruling or decision based on newly discovered circumstances shall be submitted to the court in written form or in the form of an electronic document. The application is signed by the person submitting it or his representative. Also, in the second and third parts of this article, the requirements for the application for re-examination of the court decision based on newly opened cases and the documents to be attached to the application were specified.

Dwelling on the importance of this institution in the civil process, Sh.Shorakhmetov admits that it is aimed at ensuring the issuance of legal, justified and fair decisions in the case with the protection of the violated legal rights and interests of citizens and organizations³.

Similarly M.Mamasiddikov also argues that proceedings on newly opened cases are a necessary and important institution of civil process and are aimed at protecting the violated rights and legitimate interests of citizens and organizations, ensuring the issuance of legal, reasonable and fair decisions on the case, as in the case of Appeal, Cassation and inspection of civil cases⁴.

In fact, as the scientists rightly pointed out, the main purpose of this institution is to create a basis for citizens to protect their rights and interests when there are grounds for newly opened cases through civil courts. At the stage of its gradual development of this institution, it is important that the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan 25 of December 24, 2019 “On the application of legal documents regulating the review of judicial documents entered into legal force in civil cases by courts in

¹ Law of the Republic of Uzbekistan dated January 22, 2018 “On approval of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan” O'RQ-460 / <http://lex.uz/docs/3517224>

² Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. As of 23.01.2018.

³ Comments on the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. -T: TDYuI. 2010. - 910 p.

⁴ Civil procedural law. Textbook. Team of authors // Responsible editors: Ph.D., prof. M.M. Mamasiddikov, Ph.D., prof. D. Yu. Khabibullaev. -T.: Lesson press. 2020. - 522 p.

newly opened cases” is important¹. The reason is that in the history of the civil courts of the Republic of Uzbekistan, there were no separate decisions of the Plenum regarding the explanation of the procedural aspects of the institution of retrial of the case for newly opened cases.

This decision of the Plenum is aimed at preventing procedural errors and shortcomings that may be committed by civil courts, to achieve uniform judicial practice, in which other documents of the court of first instance, where the case has not been resolved on the merits (for example, on the refusal to accept the application or return of the claim, without seeing the application) it is specially noted that rulings on staying or terminating the case from proceedings, restoring or refusing to restore the procedural period, explaining the court’s decision, private ruling) will not be reviewed on newly opened cases.

The fact that judicial reforms are being carried out consistently in Uzbekistan, and civil legal relations are developing in our society requires the improvement of civil procedural legislation. For this purpose, a number of additional innovations have been introduced to the institution of revision of court documents based on newly discovered circumstances based on the Law of the Republic of Uzbekistan dated December 25, 2023 “On Amendments and Additions to the Civil Procedural Code of the Republic of Uzbekistan in connection with the improvement of the procedure for checking the legality, reasonableness and fairness of court decisions”². In particular, the review stage was introduced as an institution for revision of court documents. The introduction of the institution of self-examination has its effect on the institution of newly opened circumstances. In this sense, Article 438 of the CPC provides that if the decision of the court of first instance has been changed or a new decision has been made on which rulings and decisions of the courts of appeal, cassation or review instance, the revision of those decisions and rulings on the basis of newly discovered cases has changed the court document or a new decision has been made. it was determined that the court that made the decision will be implemented.

In the course of the research, it should be noted that the institution of re-examination of legally binding court documents based on newly opened cases has created the basis for the emergence of the interests of procedural scientists and their scientific discussions throughout the history of development. For example, K.I.Komissarov emphasizes that the institution of reviewing court decisions on newly opened cases is not of practical importance, it should be

¹ Resolution No. 25 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated December 24, 2019 “On the application of legal documents regulating the review of judicial documents entered into legal force in civil cases by courts in newly opened cases” / <http://lex.uz/docs/4698294>

² Law of the Republic of Uzbekistan “On amendments and additions to the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan in connection with the improvement of the procedure for checking the legality, reasonableness and fairness of court decisions” dated December 25, 2023 O’RQ-887 / <http://lex.uz/docs/6708694>

combined with the review of court decisions in the control procedure¹. Similarly, L.A.Terekhova², G.A.Zhilin³ also express their opinions about the ineffectiveness of this institution.

Against this, L.F.Lesnitskaya points out that this leads to the restriction of the rights of individuals⁴, I.M.Zaitsev says that the institution of re-examination of legal documents in newly opened cases should be preserved⁵.

According to M.Mamasiddikov, in the legal literature, the institution of reviewing court decisions based on newly discovered cases is recognized as a broad and convenient way of reviewing court decisions in a control procedure. But we cannot agree with this opinion, because the review of court decisions on newly discovered cases differs from the review of court decisions in the cassation and control procedure in terms of its essence and the grounds for review. In addition, the review of court decisions based on newly opened cases creates simple and convenient conditions for the persons participating in the case to check the court decisions. In contrast to proceedings in the cassation and control procedure, the participation of the participants in the stage of review of court decisions in newly opened cases arises from their desire to exercise their rights⁶.

In the opinion of E.Slepchenko, the considered stage is similar to the stage of review of court actions in the control procedure, but the documents that are the basis for reviewing court decisions in newly opened cases are not due to the error of the court, but do not depend on the wishes of the court and the parties, and do not depend on the result of the initial resolution of the case. is an objective condition that does not affect. In this case, the consideration of the case is carried out by the relevant court at the request of the interested person (not on the basis of a complaint)⁷.

The ideas of scientists, K.I.Komissarov, L.A.Terekhova, G.A.Zhilin, should be rejected in some cases. Because re-examination of court documents on newly discovered cases creates favorable conditions for protection of violated rights and interests of individuals. As M.Mamasiddikov rightly stated, the participation of the persons participating in the revision stage of the newly opened cases stems from their desire to exercise their rights. In our opinion,

¹ Komissarov K.I. Teoreticheskie osnovy sudebnogo nadzara v sfera grazhdanskogo sudoproizvodstva: Autoref. diss..... d-ra urid.nauk. - Sverdlovsk, 1971. 39 p.

² Terekhova L.A. Nadzornoe proizvodstvo v grazhdanskom protesse: problemy razvitiya i sovershentsvovaniya. M.: Walters Kluwer., 2009. 137 p.

³ Jilin G.A. K voprosu o pravovoy prirode peresmotra sudebnykh povtanovleniy po vnov otkryvshimsya ili novym obstoyatelstvam. // Law. 2014. №7. 113 p.

⁴ Kurs sovetskogo grazhdanskogo protsessualnogo prava: v 2-x t. / Otv. ed. A.A. Melnikov. T.2. - M.: Nauka, 1981. 309 p. (author Razdela L.F. Lesnitskaya)

⁵ Zaitsev I.M. Peresmotr po vnov otkryvshimsya obstoyatelstvam resheniy, opredeleniy i postanovleniy, ustupivshix v zakonnuyu silu // Sovetskaya yustitsiya. 1967. #18. 22-23 p.

⁶ Civil procedural law. Textbook. Team of authors // Responsible editors: Ph.D., prof. M.M. Mamasiddikov, Ph.D., prof. D. Yu.Khabibullaev. -T.: Lesson press. 2020. - 526-527 p.

⁷ Slepchenko E.V. Proverka sudebnykh aktov po vnov otkryvshimsya ili novym obstoyatelstvam // Vestnik Sank-Peterburgskogo universiteta. 2011. №14. 91-p.

the initiation of a case on newly discovered cases depends on the will of the persons participating in the case, while the initiation of a case in the supervisory order or at a higher level depends on the discretion of the court.

In this regard, the grounds for reviewing court decisions in newly opened cases have a number of common features:

First, renewed cases are the exact legal facts during the time of resolved civil cases. A situation that arose after the adoption of a court decision is not included in a newly opened situation. In particular, the fact that the circumstances of the case have changed after the court decision was issued does not indicate its incorrectness, but is a basis for a new lawsuit.

Secondly, it is required that the newly discovered circumstances were not known to the applicant and could not have been known later. This means that these circumstances were not known to the court.

Thirdly, the newly discovered circumstances should be important for the case, that is, they should lead to a change in the content of the decision. Otherwise, there will be no grounds for reconsideration of court decisions based on newly discovered cases¹.

Based on this, it can be concluded that the institution of re-examination of court documents entered into legal force in civil procedural law in newly opened cases has passed a number of stages in its development:

- grounds for re-examination of court documents in newly opened cases have expanded;
- the range of subjects of the application for reconsideration of the decision, ruling or decision on newly opened cases has developed;
- the range of courts reviewing court documents in newly opened cases has improved;
- the procedural terms for reviewing court documents in newly opened cases have changed.

In addition, the development of the institution of review of legal documents in newly opened cases can be divided into the following periods:

the first period - 1864 - 1927. During this period, the Charter of Civil Court Proceedings states that there are two grounds for re-examination of court decisions that have come into force due to new circumstances, that the term of consideration of the case is ten years, that only the Supreme Court has considered cases of this category;

the second period - 1928 - 1963. During this period, the adoption of the Federal Civil Code of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, in which the issues of reviewing court documents for newly opened cases are covered in a separate chapter, gradually additions are made to the basis of the review of the case on this basis, and a three-month period is set for the review of the case. the

¹ Civil procedural law. Textbook. Team of authors // Responsible editors: Ph.D., prof. M.M. Mamasiddikov, Ph.D., prof. D. Yu. Khabibullaev. -T.: Lesson press. 2020. - 527 p.

issue of filing a petition with an application, the scope of entities with the right to initiate a case has expanded;

the third period - 1964-1997. During this period, the procedural procedure for calculating the application period for newly opened cases has been established, the grounds for annulment of the court decision in newly opened cases have been improved, and the range of evidence that is the basis for the annulment of the court decision has been clarified;

the fourth period - 1998-2017. The adoption of the Federal Civil Code of independent Uzbekistan during the specified period, the basis for revising decisions, rulings and decisions in newly opened cases, the composition of courts with the authority to review the case, the real legal basis for the protection of the rights and interests of citizens in civil proceedings. that it was created, as well as the tasks of further improvement of the conduct of civil court cases are defined in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" PF-4947;

the fifth period - from 2018 to now. Although the mentioned period is short, judicial reforms have been carried out that deserve recognition. The new CPC was developed, at the request of the person who applied for the newly opened cases, the deadline for submitting the missed application was introduced, procedural changes were made related to the review of the court documents that came into force as a result of the entry of the independent audit institute in the newly opened cases in the Republic of Uzbekistan. It should be noted that a separate Plenum decision of the Supreme Court was adopted.

As a result of the research, it is necessary to dwell on another conclusion, that is, the introduction of the audit institute as a result of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan on December 25, 2023 "On amendments and additions to the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan in connection with the improvement of the procedure for checking the legality, validity and fairness of court decisions" Supreme Republic of Uzbekistan demands a number of amendments and additions to the Decision № 25 of the Plenum of the Court of Justice dated December 24, 2019 "On the application of legal documents regulating the review of judicial documents entered into legal force in civil cases by the courts in newly opened cases".

In particular, it is proposed to include the phrase "audit" after the words "Appeal, cassation" in the second part of paragraph 1 of the decision of the Plenum. In this sense, the sentence "First, appeal or cassation instance" in the second part of paragraph 12 can be changed as "First, appeal, cassation or review instance". In addition, the second part of the 13th paragraph, namely "The decisions issued by the court of appeal or cassation instance based on the results of the reviewed applications for the review of the court document on the basis of newly opened cases shall enter into force from the day of their approval, and they may be appealed (protest) in the inspection procedure." should be substituted.

УМАРОВА БАРНО АКБУТАЕВНА -
Ўзбекистон Республикаси Бош
прокуратураси бошқарма бошлиғи,
юримдик фанлар номзоди

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: мақолада фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокига оид миллий қонунчилик таҳлили, ҳуқуқий асослари, фуқаролик ишларида прокурор иштирокига оид масалалар, у билан боғлиқ суд амалиёти, хорижий мамлакатлар тажрибаси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: прокурор, фуқаролик процесси, фуқаролик судлари, фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки шарт бўлган ишлар тоифаси

Abstract: The article deals with the issues based on the analysis of studying national legislation on the participation of the prosecutor in civil court proceedings, legal foundations, issues related to the participation of the prosecutor in civil cases and related judicial practice, as well as the experience of foreign countries.

Key words: prosecutor, civil proceedings, civil courts, the category of cases in which the participation of the prosecutor is mandatory in the consideration of civil cases
Key words: prosecutor, civil procedure, civil courts, the category of cases in which the participation of the prosecutor is required in the consideration of civil cases.

Аннотация: В статье рассматривается анализ национального законодательства об участии прокурора в гражданских судебных делах, правовые основы, вопросы, связанные с участием прокурора в гражданских делах, соответствующая судебная практика, а также опыт зарубежных стран.

Ключевые слова: прокурор, гражданский процесс, гражданские суды, категории дел, при которых участие прокурора при рассмотрении гражданских дел является обязательным.

Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев ўз маърузаларида “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида энг устувор вазифамиз Ўзбекистон дунёдаги “Қонун устуворлиги индекси” юқори даражада бўлган давлатлар қаторига киришини таъминлаш ва аҳолининг адолатли судловга ишончини оширишдан иборат”¹ - дея таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий замирида халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантириш, фуқароларимизнинг Ўзбекистон

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. -Тошкент. 2022. 103-б.

Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларда белгиланган ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлашдек эзгу ғоя мужассамлашган.

Бу каби ислохотлардан мақсад судларда ишларнинг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлашга, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга, судларнинг мустақиллиги, одил судловни амалга ошириш сифати ва тезкорлигини оширишга, суд қарорларининг адолатли бўлишига хизмат қилади.

Фуқаролик процессида прокурор иштирокини такомиллаштириш масалалари кўплаб ўрганилган бўлса-да, аммо жамият ва давлат манфаатларига дахлдор ишларда прокурор иштирокининг назарий ва амалий масалалари мустақил тадқиқот объекти сифатида тадқиқ этилмаган.

Фуқаролик процессида прокурор иштирокини такомиллаштириш масалалари олимларимиз Э.Эгамбердиев, М.М.Мамасиддиқов, С.А.Марипова, М.З.Раджапова, Ш.И.Шайзаков, М.М.Тажибаев ва У.Т.Шамшидиновлар томонидан илмий асослантирилган бўлса, Ш.Ш.Шорахметов фуқаролик процессида прокурор иштироки билан боғлиқ масалаларни фуқаролик процессуал ҳуқуқига оид дарсликларида очиб берган¹.

Фуқаролик процессида прокурор иштирокининг ҳуқуқий асослари деб аввало Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Кодекслари, соҳага оид Президент қарор ва фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 2015 йил 17 ноябрдаги 124-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”²ги буйруғи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида “Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқи кафолатланади”³ деб белгиланган.

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг хўжалик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. -Т.; Адолат. 2001. - 500 б.

² <https://buyruq.prokuratura.uz>

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

Бу билан судларга, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларга, давлат органлари ва ташкилотларга, улар мансабдор шахсларига фуқароларнинг суд орқали ҳимояланишига бўлган ҳуқуқларини таъминлаш, ҳимоя қилиш ва амалга оширишлари учун вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 143-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади¹.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 2-моддасида “Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборатдир”² деб кўрсатилган.

Шунга кўра прокуратура органлари бирлик, марказлашганлик, қонунийлик, мустақиллик ва ошкоралик каби принциплар асосида ўз фаолиятини ташкил этади. Прокуратура органлари ягона марказлашган тизим бўлиб, унга Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори раҳбарлик қилади ва қуйи турувчи прокурорлар юқори турувчи прокурорларга бўйсунди ва ҳисобдорлиги асосида фаолият кўрсатади. Қонун талабига кўра прокуратура органлари фаолиятига аралашиш тақиқланади.

Шу каби, мазкур Қонуннинг 4-моддасида прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишлари белгиланган бўлиб, унга кўра судларда фуқаролик ишларини кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш ваколатлари белгиланган.

Мазкур қонун талабига кўра, “Прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ҳамда мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсунган ҳолда амалга оширадилар”.

Шунингдек, Қонуннинг 33-моддасида судларда ишларни кўришда прокурорнинг иштироки белгиланган бўлиб, унга кўра, фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида барча инстанция судларида ишлар кўрилаётганда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этиши кўрсатилган.

Шу каби прокурор судларда далилларни текширишда иштирок этади, қонуннинг қўлланилиши хусусида ўз фикрини билдиради.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

² Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида” 2001 йил 29 августдаги 257-II-сонли Қонуни. <http://lex.uz/docs/106197>

Прокурор суд процессининг бошқа иштирокчилари билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланиб, судьяларнинг мустақиллиги ҳамда процессуал қонунчилик нормаларига қатъий риоя этиш принципига амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг судларда фуқаролик ишлари кўрилишидаги асосий вазифалари қонунда белгиланган ваколатлар орқали суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишдан ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш, қонун устуворлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат. Инсон, жамият ва давлат манфаати прокурорлар томонидан ҳимоя қилинади.

Бош прокурорнинг соҳавий буйруғи талабига кўра :

жамиятни қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийлик, ижтимоий адолат, тинчлик ва миллий тотувликни мустаҳкамлаш;

фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида мустаҳкамланган шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг ҳамда хусусий мулк эгаларининг қонуний манфаатларини ҳимоялашга;

қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг (даъво) аризаси асосида қўзғатилган ишлар бўйича барча суд инстанцияларида прокурор иштирокини таъминлаш;

қонунда прокурор иштироки шартлиги белгиланган, прокурор (даъво) аризаси асосида қўзғатилган, шунингдек мурожаатлар асосида ўрганилган ишлар бўйича судларнинг ноқонуний қарорларини қонунга мувофиқлаштириш;

суд қарорларини мурожаатларга асосан ўрганиш ва аниқланган қонунбузилишларни бартараф этиш каби асосий вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 50-моддасида суд процессида прокурор иштироки белгиланган. Унга кўра, агар фуқаро соғлигининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга¹.

Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган ишлар бўйича фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок этишга ҳақли. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас.

Судда иштирок этаётган прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам мазкур Кодекснинг 51-моддасида кўрсатилган бўлиб, ариза берган

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.01.2018 й., 02/18/ФПК/0612-сон, <http://lex.uz/docs/3517337>

прокурор барча процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади ва барча процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олади, бундан келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи ва суд харажатларини тўлаш мажбурияти мустасно эканлиги белгиланган.

Прокурор берган аризасидан бутунлай ёки қисман воз кечиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзи арз қилган талаблар бўйича судга тушунтиришлар бериш, иш мазмуни юзасидан, шунингдек ишнинг муҳокамаси вақтида келиб чиққан айрим масалалар бўйича ўз фикрини баён этиш, суд ҳужжати устидан протест келтириш ҳуқуқига эга. Агар даъвогар рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, қўшимча талаблар билдиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ёхуд камайитиришга ҳақли эмас.

Прокурор томонидан даъвогарнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тақдим этилган даъводан даъвогарнинг воз кечиши, агар бу учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахл қилмаса, даъво аризасини (аризани) кўрмасдан қолдиришга олиб келади. Прокурорнинг бошқа шахс манфаатларини ҳимоя қилиш учун тақдим этган ўз даъвосидан (аризасидан) воз кечиши, ушбу шахсни ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг соҳа йўналиши бўйича юқорида қайд этилган 124-сонли буйруғининг 4-бандида прокурорнинг (даъво) аризаси бўйича фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки шартлиги белгиланган.

Шунингдек, амалдаги ФПКда фуқаролик ишлари судларда кўрилишида прокурор иштироки мажбурий бўлган ишлар тоифаси белгиланган бўлиб, бунда суд процессининг жараёнлари, прокурорнинг мажбуриятлари ва ваколатлари аниқ кўрсатилган.

Жумладан, фарзандликка олиш (ФПК 302-моддаси) тўғрисидаги ишларда фарзандликка олувчилар, васийлик ва ҳомийлик органларининг вакиллари, шунингдек прокурор, албатта иштирок этиши шарт. Бунда зарур ҳолларда, суд фарзандликка олинаётган боланинг ота онасини, унинг қариндошларини ва бошқа манфаатдор шахсларни, шунингдек ўн ёшга тўлган боланинг ўзини ишда иштирок этишга жалб қилиши мумкин.

Суд мазкур тоифадаги ишларни ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқиши қатъий белгиланган.

Фуқарони бедарак йуқолган деб топиш ва фуқарони вафот этган деб эълон қилиш (ФПК 307-моддаси) ҳақидаги ишлар албатта прокурорнинг иштирокида кўрилади.

Суд фуқарони муомала лаёқати чекланган деб топиш, муомалага лаёқатсиз (ФПК 313-моддаси) деб топиш тўғрисидаги ишларни кўришда васийлик ва ҳомийлик органи вакилининг ҳамда прокурорнинг иштирокида кўради.

Суд шахсни психиатрия стационарига ётқизиш тўғрисидаги ёки унинг стационарда ётиш муддатини узайтириш (ФПК 318-модда) ҳақидаги ишларни кўришда албатта прокурор иштирокида, ушбу шахснинг қонуний вакили ва стационарга ётқизишнинг асослилиги тўғрисида хулоса берган комиссия таркибидаги шифокор психиатр, шунингдек шахс ётган психиатрия муассасаси вакили иштирокида ўн кунлик муддат ичида кўриб чиқади.

Фуқаролик ишлари бўйича судларда шахсни сил касаллигига қарши кураш муассасасининг ихтисослаштирилган бўлимига ғайриқонуний тартибда ётқизиш ёки унинг ушбу муассасада ётиш муддатини узайтириш (ФК 322-модда) ҳақидаги иш сил касаллигининг юқумли шаклига чалинган шахсни сил касаллигига қарши кураш муассасасининг ихтисослаштирилган бўлимига ғайриихтиёрий тартибда ётқизиш тўғрисида ёки унинг ушбу муассасада ётиши муддатини узайтириш ҳақида ариза берилган кундан эътиборан уч кунлик муддатда суд томонидан мазкур шахс диспансер ҳисобида турган ёхуд даволанаётган сил касаллигига қарши кураш муассасасининг вакили тиббий комиссия аъзоси, сил касаллигининг юқумли шаклига чалинган шахснинг вакили, шунингдек прокурор иштирокида кўриб чиқади.

Вояга етмаган шахсни тўлиқ муомалага лаёқатли деб эълон қилиш тўғрисидаги (ФПК 325-модда) иш суд томонидан аризачи, унинг ота-онаси ёки фарзандликка олувчилар ёки ҳомий, шунингдек васийлик ва ҳомийлик органининг вакили ҳамда прокурор иштирокида кўриб чиқади.

Мол мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги (ФПК 329-модда) иш аризачининг вакили, учинчи шахслар ва прокурор иштирокида суд томонидан кўриб чиқилади.

ФПК талаблари асосида прокурорларнинг иштироки мажбурий тартибда бўлган еттида тоифадаги фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки мажбурийлиги қатъий белгиланган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 80-моддасида ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тартиби белгиланган бўлиб, унга кўра ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш суд тартибида амалга оширилади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органи вакили иштирокида кўриб чиқилади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар ота(она)нинг, прокурорнинг, вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган орган ёки муассасаларнинг даъвосига биноан кўрилади.

Бош прокурорнинг 124-сонли буйруғининг 4-бандида прокурор иштироки мажбурийлиги белгиланган ишларнинг апелляция, кассация ҳамда такрорий кассация инстанцияларида кўрилишида, прокурор протести асосида кўрилаётган барча ишларда прокурор иштироки қатъий таъминланиши белгиланган.

2022 йилнинг якунларига кўра, фуқаролик ишлари бўйича судларнинг биринчи инстанциясида жами 492.369 та фуқаролик ишлари кўрилган бўлиб, шундан 10.018 таси прокурор иштироки мажбурий бўлган ишларни ташкил қилган. Апелляция, кассация ва такрорий кассацияда кўрилган ишларни умумий ҳисоблаганда бир йил мобайнида республика фуқаролик судлари томонидан 509.566 та ишлар кўрилиб, шундан 10.219 та ишларда прокурор иштирок этган¹.

Фуқаролик суд ишларини юритишда жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоясида прокурор асосий ўринни эгаллайди ва бу борада айрим хорижий давлатлар тажрибаси ўрганилди. Масалан, Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (31.10.2015 йилда қабул қилинган) 54-моддасида прокурорнинг фуқаролик процессида иштирок этиши давлат манфаатларига дахлдор ҳолларда, жамоат манфаатларини ёки ўзини ҳимоя қила олмайдиган фуқароларни ҳимоя қилиш зарур бўлганда, шунингдек прокурорнинг иштироки зарурлиги суд томонидан эътироф этилганда мажбурийдир. Шунингдек мазкур моддада жисмоний, руҳий ва бошқа ҳолатлар туфайли ўзини мустақил равишда ҳимоя қила олмайдиган шахслар, чекланмаган миқдордаги шахслар, жамият ва давлат, агар бу одамларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки Қозоғистон Республикаси хавфсизлиги учун қайтариб бўлмайдиган оқибатларнинг олдини олиш учун зарур бўлса, прокурор даъво ёки ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатилган².

Россий Федерацияси Фуқаролик процессуал кодексининг 45-моддасига кўра, прокурор фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари, номуайян шахслар доираси ёки Россия Федерацияси, Россия Федерацияси субъектлари манфаатлари ҳамда муниципал ташкилотлар манфаатида судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақидаги ариза прокурор томонидан фақат фуқаро соғлигининг ҳолати, меҳнатга лаёқатсизлиги ва бошқа узрли сабабларга кўра шахсан судга мурожаат қила олмаган тақдирда берилиши мумкин.

Ушбу чеклов фуқаролар томонидан уларнинг ижтимоий ҳуқуқларини, меҳнат муносабатларига оид ҳуқуқ ва эркинликлари ва улар билан бевосита боғлиқ бўлган муносабатларни, оила, оналик, оталик ва болаликни ҳимоя қилиш, ижтимоий ҳимоя, шу жумладан ижтимоий таъминот, давлат ва муниципал уй-жой фондида уй жой билан таъминлашга оид ҳуқуқни таъминлаш, соғлиқни сақлаш, шу жумладан тиббий ёрдам, қулай атроф табиий муҳитга бўлган ҳуқуқни таъминлаш,

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳайъат қароридан кўчирма. 2022 йил якунлари.

² Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.) / www.zakon.kz

таълимга оид мурожаатларига асосан киритиладиган прокурор аризаларига нисбатан татбиқ этилмайди¹.

Бунда мунозара ўрнида айтиш лозимки, хорижий давлатлар тажрибаси ва суд амалиёти шуни кўрсатмоқдаки ФПКнинг 50-моддасида айрим бўшлиқлар мавжуд. Шу сабабли, кодекснинг 50-моддасини такомиллаштириш лозим.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, фуқаролик судларида ишлар кўрилишида прокурор иштирокидан мақсад суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишдан ҳамда қонунийликни мустаҳкамлашдан, қонун устуворлигини таъминлашдан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишдан иборат. Суд ҳуқуқ ислохотлари жадаллик билан замон билан ҳамнафас ўзгариб бораётганлигини инобатга олганда, фикримизча бу борадаги амалдаги қонунчилик нормаларини такомиллаштириш, ўзгартириш ва таклифлар киритиш давр талабидир.

**ПАРПИЕВА ГУЛНОРА
АХАТОВНА**

**РАБИЕВА МУҲАББАТ
МИРЖАЛИЛОВНА**

Ўзбекистон Республикаси Олий
суди судьялари

СУДЛАРДА МЕҲНАТ НИЗОЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИШЛАРНИ КЎРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: ушбу мақолада меҳнат қилиш ҳуқуқининг кафолатланиши, фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан меҳнат низоларини кўриш, уларни ҳал қилиш, судларда кўрилган меҳнат низоларининг кўрсаткичлари ошиб бориши, даъвони судга тааллуқлилиги, давлат божи, ишни кўриш муддати, судга оғзаки равишда арз қилиш, ўтказиб юборилган муддатни тиклаш, суд қарорларининг дарҳол ижро этилиши каби масалалар таҳлил қилинган. Шунингдек, ушбу мақола судларда меҳнат низоларини кўришда юзага келадиган ҳолатлар, муаммолар ва соҳани ривожлантиришга қаратилган таклифларни ўз ичига олган.

Калит сўзлар: меҳнат низолари, дарҳол ижро этиш, давлат божи, даъво муддатини ўтказиб юбориш, судга тааллуқлилиги, ишни кўриш муддати.

Аннотация: в данной статье анализируются такие вопросы, как гарантия права на труд, рассмотрение трудовых споров в судах по гражданским делам, их

¹ Россия Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14 ноября 2002 года № 138-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.06.2023 г.) (zakon.kz)

разрешение, увеличение показателей рассмотренных в судах трудовых споров, подведомственность иска суду, государственная пошлина, срок рассмотрения дела, устное обращение в суд, восстановление пропущенного срока, немедленное исполнение судебных решений. Также в данной статье изложены ситуации, проблемы и предложения по развитию сферы, возникающие при рассмотрении трудовых споров в судах.

Ключевые слова: трудовые споры, немедленное исполнение, государственная пошлина, пропуск срока исковой давности, подсудность, срок рассмотрения дела.

Annotation: In this article the guarantee of the right to work, hearing of labor disputes by civil courts, their settlements, increasing statistics of hearing labor disputes in courts, jurisdiction of the subject of the lawsuit, state duty, timeframe for hearing the case, oral application to the court, restoration of the missed period and other issues such as the immediate enforcement of court decisions were analyzed. Also, this article contains the situations, problems and suggestions for the development of the field that arise in the consideration of labor disputes in the courts.

Key words: labor disputes, immediate enforcement, state duty, statute of limitations, jurisdiction, timeframe for hearing of lawsuit.

Бугунги кунда, инсон ҳаёти, унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш давлат сиёсатининг энг устувор йўналишига айланди.

Сўнги йилларда суд ҳокимиятини инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилувчи чинакам мустақил органга айлантириш бўйича салмоқли ишлар амалга оширилмоқда.

Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гаровидир¹. Дарҳақиқат, мамлакатимизда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятининг ўсиши, уларнинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилишнинг ривожланиши ва кенгайишига олиб келмоқда.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳар ким муносиб меҳнат қилиш, касб ва фаолият турини эркин танлаш, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган қулай меҳнат шароитларида ишлаш, меҳнати учун ҳақ олиш, шунингдек ишсизликдан қонунда белгиланган тартибда ҳимояланиш ҳуқуқига эгалиги² тўғрисидаги нормаларнинг мавжудлиги меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни кўришда судлар зиммасига катта масъулият юклайди.

Статистик маълумотларга кўра, 2022 йилда фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан меҳнат муносабатларига доир жами кўрилган 11 112 та ишдан 6 863 таси (61,8 %) қаноатлантирилган, 1 729 таси

¹ Мирзиёев Ш.М. Конституция қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган маросимдаги маърузаси.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон;

(15,6 %) рад қилинган, 2 142 таси (19,3 %) кўрмасдан қолдирилган, 378 таси (3,4 %) иш юритишдан тугатилган.

2023 йил давомида эса, кўрилган 13 587 та ишдан 8 899 таси (65,5 %) қаноатлантирилган, 1 813 таси (13,3 %) рад қилинган, 2 465 таси кўрмасдан қолдирилган, 410 таси иш юритишдан тугатилган.

Юқоридаги статистик маълумотларга кўра, меҳнат муносабатларига оид низолар йилдан йилга кўпайиб бормоқда ва даъво аризаларининг қаноатлантирилиши кўрсаткичи ҳам юқори.

Ушбу ҳолат иш берувчилар томонидан меҳнат тўғрисидаги қонунчилик нормаларига тўлиқ риоя этилмаётганлигидан далолат беради. Зеро, меҳнатга оид низолар бу кундалик меҳнат жараёнида учрайдиган энг кўп ҳолат ҳисобланади.

Бир қатор ҳуқуқшунос олимлар “меҳнатга оид низолар”га қуйидагича тўхталиб ўтадилар. Жумладан, юридик фанлар доктори, профессор М. Усманова, меҳнат муносабатлари жараёнида иш берувчи ва ходим ўртасида юзага келадиган ҳамда меҳнат соҳасини назорат қилувчи ваколатли органлар томонидан кўриб чиқилиб ҳал этиладиган келишмовчиликлар¹ эканлигини, юридик фанлари бўйича фалсафа доктори К. Мирсагатов меҳнат низоларига қуйидагича таъриф беради “иш берувчи ва ходим ўртасида ёхуд ходимлар (уларнинг вакиллари) ва иш берувчилар (уларнинг вакиллари) ўртасида меҳнат тўғрисидаги қонунчилиқни, меҳнат ҳақидаги бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларини, меҳнат шартномасини қўллаш масалалари бўйича, шунингдек, янги меҳнат шартларини белгилаш ёки мавжуд меҳнат шартларини ўзгартириш масалалари бўйича тартибга солинмаган келишмовчиликлар”² эканлигини қайд этишган.

Қонунчилик ҳужжатларига биноан, иш берувчи томонидан ходимлар билан тузилган меҳнат шартномаларини бекор қилиш фақат қонунда кўрсатилган тартибдагина амалга оширилиши мумкинлиги ҳам фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқининг кафолатидир. Шундай экан, **ҳозирги бозор муносабатлари даврида судлар олдида турган асосий вазифалардан бири** меҳнат қонунчилигини тўғри татбиқ этиш, меҳнат низоларини сифатли ва ўз вақтида кўриб ҳал қилиш, меҳнатга оид муносабатлар доирасида инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва уларнинг бузилишини олдини олишдан иборатдир.

Шунингдек, судлар томонидан меҳнат низолари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, Ўзбекистон Республикасининг ФПК, янги таҳрирда 2022 йил 28 октябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Судлар томонидан меҳнат

¹ Муаллифлар жамоаси. Меҳнат ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: ТДЮУ нашриёти, 2018. – 547 бет.

² Мирсагатов Қ.Х. Ишга тиклаш тўғрисидаги меҳнат низоларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари // юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси автореферати. -Тошкент, Бош прокуратура академияси. 2023.

шартномасини бекор қилишни тартибга солувчи қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида” ги 26-сонли 2023 йил 20 ноябрдаги қарори, меҳнат ҳақидаги бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар, яъни жамоа келишувлари, шартномалари, иш берувчи томонидан касаба уюшмаси қўмитаси билан келишувга кўра қабул қилинадиган ички ҳужжатлар ҳамда иш берувчи ўз ваколатлари доирасида якка ўзи қабул қиладиган ҳуқуқий ҳужжатлар асосида кўриб ҳал қилинади.

Шу билан бирга, судларда меҳнат низолари билан боғлиқ ишларни кўришнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидаги тартибдан иборат. Хусусан,

Ўзбекистон Республикасининг ФПК 33 - моддасига кўра, аризалар жавобгар доимий яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги судга берилади.

Ташкилотларга нисбатан аризалар улар давлат рўйхатидан ўтган жойдаги судга берилади.

Судловга тааллуқлилиكنинг умумий қоидаларига кўра, меҳнат низоларига оид даъво аризалари жавобгар жойлашган, яъни иш берувчи-юридик шахс жойлашган ердаги судга берилади.

Бироқ, меҳнат, пенсия ва уй - жойга доир ҳуқуқларни тиклаш, мол - мулкни ёки унинг қийматини қайтариб бериш, ғайриқонуний ҳукм қилиш, ғайриқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида ғайриқонуний қамоққа олиш ёхуд ҳибсга олиш тарзида ғайриқонуний маъмурий жазо қўллаш натижасида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволар ФПКнинг 34-моддасига кўра, даъвогарнинг яшаш жойидаги судга ҳам тақдим этилиши мумкин¹.

Ўзбекистон Республикаси “Давлат божи тўғрисида”ги Қонуни 8-моддаси биринчи қисмининг биринчи банди² ва Меҳнат кодексининг 562-моддаси талабига кўра, даъвогарлар иш ҳақини ундириш тўғрисидаги даъволар ва меҳнат ҳуқуқлари муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа талаблар юзасидан давлат божи, ходимлар якка тартибдаги меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган талаблар бўйича суд харажатларини тўлашдан озод қилинган³.

ФПКнинг 207 - моддасига кўра, меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бўйича ишлар суд муҳокамасига тайёрлаб бўлинган кундан эътиборан йигирма кундан кечиктирмай биринчи инстанция суди томонидан кўрилиши керак.

Ушбу Кодекснинг 184 - моддасига кўра, меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимларни ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимларни илгариги ишига тиклаш

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.12.2023 й., 03/23/887/0972-сон;

² Ўзбекистон Республикасининг Давлат божи тўғрисидаги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 07.09.2023 й., 03/23/866/0683-сон;

³ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.10.2022 й., 02/22/798/0972-сон; 12.04.2023 й., 03/23/829/0208-сон; 29.11.2023 й., 03/23/880/0905-сон;

тўғрисидаги ишлар бўйича суд меҳнат шартномасини бекор қилишга ёки бошқа ишга ўтказишга фармойиш берган мансабдор шахсни учинчи шахс сифатида жавобгар тарафида ишда иштирок этиш учун ўз ташаббуси билан жалб қилиши шарт.

Мазкур талабнинг белгиланишидан асосий мақсад, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини бузилишига йўл қўйган айбдор шахсларни бевосита ишга жалб қилиш ва уларга нисбатан қонун ҳужжатларида моддий, маъмурий ва жиноий жавобгарлик белгиланганлигидан хабардор қилиш.

Суд меҳнат шартномасининг бекор қилиниши ёки бошқа ишга ўтказиш очикдан – очик қонунни бузган ҳолда амалга оширилганлигини аниқласа, шу процесснинг ўзидаёқ айбдор мансабдор шахс зиммасига мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган иш бажарилган вақт учун ҳақ тўлаш сабабли ташкилотга етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбуриятини юклатади. Бундай ҳолларда мансабдор шахсдан ундириладиган суммаларнинг миқдори меҳнат тўғрисидаги қонунчилик билан белгиланади ¹.

Судья судга мурожаат қилиш муддати ўтказиб юборилган деган асос билан даъво аризани қабул қилмасликка ҳақли эмас. Суд мазкур муддат узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган деб топса, уни тиклайди. Агар суд ишдаги ҳужжатларни ҳар томонлама текшириб, судга мурожаат қилиш муддати узрсиз сабабларга кўра ўтказиб юборилганлигини аниқласа, даъвони рад этади.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 10-моддасига кўра, фуқаролик суд ишларини юритиш тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилиши туфайли, даъвогарнинг судга мурожаат қилиш муддатини ўтказиб юборганлиги масаласи суд томонидан бу ҳақда низодаги тараф арз қилгандагина муҳокама қилиниши мумкин (ФК 153-моддасининг иккинчи қисми).

Бунда судларнинг эътибори мазкур муддатни қўллаш ҳақидаги ариза ёзма берилиши ёки оғзаки равишда арз қилиниши мумкинлиги, аризининг оғзаки билдирилганлиги суд мажлисида муҳокама қилиниши ва бу ҳақида суд мажлиси баённомасида кўрсатилиши лозимлигига қаратилиши белгиланган.

Суд ўз ташаббусига кўра судга мурожаат қилиш муддати узрсиз сабабларга кўра ўтказиб юборилганлиги асоси билан даъвони рад қилишга ҳақли эмас ².

ФПКнинг 266-моддасига кўра, меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимни ёки ғайриқонуний равишда бошқа

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.12.2023 й., 03/23/887/0972 - сон;

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Судлар томонидан меҳнат шартномасини бекор қилишни тартибга солишчи қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида” ги 26-сонли қарори // <https://lex.uz/docs/6684613>

ишга ўтказилган ходимни аввалги ишига тиклаш тўғрисидаги, шунингдек меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларининг таърифини ўзгартириш тўғрисидаги ишлар дарҳол ижро этилади¹.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, амалиётда судлар томонидан ишга тиклаш тўғрисидаги даъво қаноатлантирилганида қарорда ходимнинг қаерга ва қайси лавозимга (мансабга) тикланиши кўрсатилади. Унинг мажбурий бекор юрган вақти учун ташкилотдан ундириладиган сумманинг миқдори белгиланади. Агар ташкилотнинг қайтадан ташкил этилгани ёки тугатилиши сабабли ходимни аввалги ишига тиклаш мумкин бўлмаса, суд бекор юрган вақти учун қонунда кўрсатилган ўртача иш ҳақини ҳам ундиради².

Ходимларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юқорида келтирилган нормалар билан кафолатланган бўлса-да, уларнинг амалда ижро этилишида бир қанча муаммолар борлигини кўрсатмоқда. Хусусан, штатларнинг доимий равишда ташкилотнинг ўз ташаббуси билан қисқартирилиб туриши ҳам бу каби меҳнат низоларини кўришда муаммоларни келтириб чиқаради.

Шу билан бирга, ушбу турдаги низоларнинг фуқаролик ишлари бўйича судларда кўрилиши ва бошқа турдаги ишлар билан қўшилиб катта ҳажмдаги иш юкламаларини келтириб чиқаргани ҳам долзарб масала ҳисобланади.

Ривожланган хорижий давлатлар тажрибасида ҳам меҳнат низоларига катта эътибор қаратилиб, ушбу жараёнларни амалга оширувчи алоҳида судлари мавжуддир. Жумладан, Германияда меҳнат судларининг тўлиқ автоном тизими мавжуд бўлиб, меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш аниқ тартибга солиниб, Федерал (*Arbeitsgerichtsgesetz-ArbGG*) тартиб қоидаларига мувофиқ амалга оширилади³.

Германияда меҳнат низоларини ҳал қилиш учун иш берувчилар ва ходимлар ўртасида иш ҳақи, таътил, ишдан бўшатиш масалалари бўйича низоларни, шунингдек, касаба уюшмалари ва ҳўжалик бирлашмалари ўртасидаги низоларни кўриб чиқадиغان ҳудудий меҳнат судлари ва меҳнат судининг вертикал тизими яратилган.

Маълумот учун: Федерал меҳнат суди 5 та сенатордан иборат бўлиб, ходимлар ва иш берувчилар манфаатларини ифодаловчи учта “фахрий судьялардан” иборат кассация шикоятларини биргаликда кўриб чиқади.

Шунингдек, сўнгги йилларда Германия меҳнат низоси иштирокчиларини яраштириш тартиб-қоидаларига катта эътибор қаратмоқда, бу эса меҳнат муносабатлари соҳасидаги суд ишлари

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.12.2023 й., 03/23/887/0972-сон;

² <https://tas'hvqiqot.uz/index.php/2022/08/29/2123>

³ <https://dejure.org/gesetze/ArbGG/Arbeitsgerichtsgesetz> In der Fassung der Bekanntmachung vom 02.07.1979 (BGBl. I S. 853, 1036) zuletzt geändert durch Gesetz vom 05.10.2021 (BGBl. I S. 4607) m.W.v. 01.01.2022

сонининг камайишига олиб келади ва қабул қилинадиган қарорлар сифатини яхшилайдди.

Германия тажрибаси нафақат Ўзбекистонга, балки бошқа кўплаб давлатлар учун ҳам қизиқарлидир, чунки бу мамлакатда меҳнатга оид низоларни ҳал қилишда кенг ваколатларга эга бўлган тўлиқ автоном меҳнат судлари тизими яратилган. Бундан ташқари, Германияда меҳнатга оид низоларни суд томонидан кўриб чиқишнинг муҳим хусусиятиларидан бири, бу унинг асосий эътиборини меҳнат низоси тарафлари ўртасида муроасага эришишга қаратганидир.

Францияда ходимларни ҳимоя қилиш воситасига айланган меҳнат кодекси биринчилардан қабул қилинган мамлакат ҳисобланиб, меҳнат низолари бўйича ихтисослаштирилган судлар 1806 йилдан буён фаолият юритиб келмоқда.

Францияда ушбу тоифадаги ишлар махсус номга эга – “Прюдомал судлар” (*эски французча сўздан келиб чиққан бўлиб, яъни донолик ва ҳалоллик маъносини англатади*) томонидан кўриб чиқилади. Шунингдек, Прюдомал суд меҳнат шартномаси мавжуд бўлсагина индивидуал характердаги меҳнат низолари бўйича ишларни кўриб чиқади.¹

Прюдомал суд томонидан ишни кўриб чиқишнинг ўзига хос хусусиятларига қуйидагилар киради:

- *суд жараёнининг эркин ва тезкорлиги;*
- *соддалиги;*
- *тақдим этилган далилларни текширишда судьяларнинг фаол иштироки;*
- *оғзаки процедура;*
- *ходимларни вакиллик қилишнинг махсус қоидалари.*

Ушбу судлар томонидан меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартиби Германия меҳнат судлари томонидан меҳнат низоларини кўриб чиқиш тартибига жуда яқиндир.

Италияда меҳнат судлари тизими Италия Фуқаролик процессуал кодексининг 409-447-моддалари билан тартибга солиниб, шахсий ва жамоавий низоларни ҳал қилиши мумкин.

Италия судлари томонидан кўриб чиқиладиган меҳнат низолари қуйидагилардан иборат:

- *меҳнат муносабатлари,*
- *агентлик муносабатлари,*
- *доимий кооперация,*
- *қишлоқ хўжалиги ходимлари ва ижтимоий таъминот масалалари.*

Италия судларининг ўзига хос жиҳати бу унинг тамойилларидир. Булар қуйидагилар:

- *Даъвогарнинг ёзма аризаси;*

¹ Жданова О.С. Обзор организации системы социально-трудовых отношений на примере Франции// Актуальные проблемы права: теория и практика. – 2016. – № 36. – С. 118-125.

- *қарама-қаршилик тамойили;*
- *Судьяларнинг ишни кўриб чиқишга бевосита ва шахсий ёндашуви.*

Италияда суд қарори дарҳол кучга киради. Қарор устидан шикоят қилиниши мумкин, унинг оқибатларини тўхтатиш учун томонлар апелляция судига шикоят билан мурожаат қилишади.

Испанияда меҳнат низоларини суддан ташқари альтернатив шакллари орқали ҳал қилиш кўп ҳолларда қўлланилади.

Ушбу давлатда меҳнат низолари иштирокчилари низони суддан ташқари ҳал қилиш имкониятига эгадирлар. Испания меҳнат қонунчилигида томонлар қонуний чоралар кўриш учун зарурий шарт сифатида арбитраж ёки медиация орқали ҳал қилиш имкониятини синаб кўришлари шарт қилиб белгилаб қўйилган.

Иккала жараён ҳам низони ҳал қилишнинг суддан ташқари усулини излашни ўз ичига олади, шунинг учун томонларнинг ўзлари низони тугатиши мумкин бўлган шартларга рози бўлишади. Шу билан бирга, ҳакамлик судларида ҳам низони ҳал қилишга эришишлари мумкин. Лекин Италияда бу унчалик омалашмаган эканлигини кўришимиз мумкин.

Бизнинг қонунчилигимизда ҳам низони судгача ҳал қилиш институтига эътибор қаратилган бўлиб, янги таҳрирдаги Меҳнат кодексининг 545-моддасида, ҳар қандай якка тартибдаги меҳнат низоси меҳнат низолари бўйича комиссияда ёки судда кўриб чиқишнинг исталган босқичида, суд алоҳида хонага (маслаҳатхонага) суд ҳужжатини қабул қилиш учун киришидан олдин “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ кўриб чиқиш учун медиаторга ўтказилиши мумкинлиги кўрсатилган. Лекин ушбу тоифадаги ишларни медиацияда кўриб чиқиш тартиби ФПКда белгиланмаган.

ХУЛОСА. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ходимни ишга тиклаш, меҳнат шартномаси бекор қилинишининг таърифини ўзгартириш масалаларида чиқарилган суднинг ҳал қилув қарорларини амалда дарҳол ижро этиш борасида амалиётда кўплаб муаммолар вужудга келмоқда. Бунинг натижасини ижтимоий тармоқлардаги чиқишлар, шунингдек фуқаролардан келаётган мурожаатлар исботлаб беради.

Шу сабабли, *биринчидан* суд қарорлари Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бир хилда ижро этилиши, хусусан ўз муддатида ижро этилишини таъминлаш мақсадида суд қарорларини ижро этмаганлик учун жавобгарликни кучайтириш;

иккинчидан, ушбу тоифадаги ишларни қисқа муддат ичида ва иш ҳолатларини ҳар томонлама тўлиқ ўрганиб чиқиш учун алоҳида “Меҳнат судьялари” институтини жорий этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда, қуйидаги қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш таклиф этилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 198¹, 198²-моддалари ҳамда Жиноят кодексининг 232-моддасида белгиланган суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисидаги қонунчиликни бузганлик учун жавобгарликни кучайтириш керак.

2. Меҳнат низолари билан боғлиқ ишларни медиацияда кўриб чиқиш тартибини мамлакатимиз Фуқаролик процессуал кодексида белгилаб бериш лозим.

**ХОЛМУМИНОВ ЖУМАНАЗАР
ТОШТЕМИРОВИЧ -**

ТДЮУ “Экология ҳуқуқи” кафедраси
профессори, юридик фанлари доктори,
профессор

ЭКОЛОГИК ЗАРАРНИ ҚОПЛАШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мақолада экологияга етказилган зарарни қоплашнинг ўзига хос хусусиятлари, долзарблиги ва унинг ҳозирги ҳолати таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: табиат, мулкдор, атроф-муҳит, етказилган зарар, иқтисодий-экологик зарар, экологик-ҳуқуқий зарар, экологик инқироз, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик.

Аннотация: В статье анализируются содержание и особенности экологического вреда, ее современное состояние и актуальность.

Ключевые слова: природа, собственник, окружающей среда, вред, экономико-экономический вред, эколого-правовой вред, экологическое бедствие, гражданско-правовой ответственность.

Annotation: The article analyzes the content and features of environmental harm, its current state and relevance.

Keywords: nature, owner, environment, harm, economic and economic harm, environmental and legal harm, environmental disaster, civil liability.

Бугунги кунда, инсоният томонидан табиатга нисбатан ўнглаб бўлмас даҳшатли зарбалар берилмоқдаки, бунини оқибатида келажак авлод учун аянчли оқибатлар ва мудҳиш экологик инқирозлар келиб чиқиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси¹нинг 66-моддасида, “Мулкдор ўзига тегишли бўлган мол-мулкка ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мол-мулкдан фойдаланиш атроф-муҳитга зарар етказмаслиги, бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини бузмаслиги

¹ Ўзбекистон Республикасининг (Янги таҳрир)даги Конституцияси. -Тошкент, Адолат, 2023.

керак”,-деб кўрсатилган. Бундай ҳимоянинг ҳуқуқий усулларида бири эса, табиатга етказилган зарарни тўлашдан иборат бўлиб, фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг **“Янги Ўзбекистон стратегияси”** номли асарида “Иқлим ўзгаришлари, экологик бўҳронлар Орол ва она табиатни асраш зарурати”¹га умумбашарий муаммолар сифатида алоҳида кўрсатиб ўтилди.

Шунингдек, “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси”нинг **79-мақсади**: аҳоли саломатлиги ва генофондига зиён етказадиган мавжуд экологик муаммоларни бартараф этиш; **80-мақсади**: экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш, шаҳар ва туманларда экологик аҳволни яхшилаш, **“Яшил макон”** умуммиллий лойиҳасини амалга ошириш; **81-мақсади**: ўрмонлар майдонини кенгайтириш² долзарб вазифа эканлиги алоҳида кўрсатиб ўтилди.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган барча экологик қонунлар ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги ПФ-5863-сон Фармони билан тасдиқланган “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш” Концепцияси³ ва бошқалар муаммони ўрганишнинг ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Шу маънода, фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкий зарар оқибатида намоён бўлади. Фуқаровий-ҳуқуқий (мулкий) жавобгарликка тортишдан мақсад, экология соҳасида содир этилаётган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган моддий ва маънавий (мулкий) зарарларни ўз вақтида қоплашдир. Етказилган зарар учун жавобгарликнинг умумий асослари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси⁴да ўз ифодасини топган.

Ушбу масалага оид муносабатлар бир қатор дарслик ва қўлланмаларда ҳам ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин⁵.

Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш-нинг процессуал хусусиятлари қуйидаги ҳолатларда намоён бўлиши мумкин: а) етказилган зарарнинг мавжудлиги; б) айбнинг бўлиши; в) ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг қонунга (ҳуқуққа) ҳилофлиги; г) экологик зарар охирги зарурат ва зарурий мудофаа туфайли етказилган бўлса, ушбу ҳолатлар ҳисобга олиниб, суд томонидан жазо чорасини белгилаш.

¹Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Стратегияси. -Тошкент. “Ўзбекистон”. 2021. - 464 б.

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида тўғрисида”ги Фармони // www.lex.uz

³ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.10.2019 й., 06/19/5863/3979-сон

⁴Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси.Тошкент, “Адолат”, 2022

⁵Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм. Маъсул муҳаррир ю.ф.д., проф. О.Оқюлов. -Тошкент, ТДЮИ. 2012. -516-б.; Фуқаролик ишлари бўйича суд амалиёти [Матн]: амалий қўлланма // А.Маткаримов. А.Муродов-Тошкент: , 2018.-228 б.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос томони шундаки, субъектнинг экология соҳасида ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида тўлаш ёки қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Шунинг учун ҳам экология ҳуқуқида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик давлатнинг экологик манфаатини, экологик талабларни, экологик қонунларни, субъектлар ёки мулк эгалари етказган экологик зарарни қоплаш ҳамда мазкур соҳадаги барча ҳуқуқий нормаларни бажаришига қаратилгандир. Ушбу талаб, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги¹ қонуннинг 48, 49 ва 51, 52-моддаларида батафсил ёритилган. Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қуйидаги ҳолларда намоён бўлиши мумкин:

1) табиат бойликларидан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш талаблари ва қонунларини бузганлик оқибатида етказилган зарарни қоплаш, тўлаш, қайтариш. Ушбу ҳолатлар Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси (86–88-м.), “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги (25-м.), “Ер ости бойликлари тўғрисида”ги (47-50-м.), “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонун (117-118-м.) ларида батафсил кўрсатилган;

2) Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар умуммиллий бойликдир, ушбу объектлар олди-сотди, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш, айирбошлашга рухсат этилмайди. Қилинаётган барча ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид бўлмаслиги керак ва тузилган ҳар қандай битим Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа қонун талабларига мос келиши лозим (ФК, 113-128-м.);

3) табиат бойликларидан фойдаланишда экология тизимидаги субъектлар қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга, ўзлари етказган зарарни ҳам қоплашлари шарт. Масалан, корхона, муассаса, ташкилот чиқарган зарарли чиқитлари билан атмосфера ҳавосини ифлослантириши, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини бузиши мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида мажбуриятларни бажармаслик ва бузиш учун ҳам жавобгарлик кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 333-моддасига асосан, қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги ёки тўлиқ бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Қарздор мажбуриятни тўлиқ бажариш учун ўзига боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўрмаганлигини (жумладан, экология соҳасида ҳам) исботласа, у айбсиз деб топилади. Айбнинг йўқлиги мажбуриятни бузган шахс томонидан исботланади.

¹Ўзбекистон Республикаси “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуни.// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 й., 1-сон, 38-модда

Файриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик туфайли экология тизимига, шунингдек юридик шахсга, етказилган зарарни экологик зарар етказувчи тўлиқ ҳажмда қоплаши лозим бўлади.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномада, жабрланувчиларга зарарни тўлашдан ташқари, тоvon тўлаш мажбуриятлари ҳам белгилаб қўйилиши мумкин. Қонуний ҳаракатлар туфайли етказилган зарар қонунда назарда тутилган ҳолларда тўланиши лозим ва ҳоказо. Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик (жиноят)лар натижасида етказилган зарар асосан икки шаклда намоён бўлади.

1) Экологик-иқтисодий зарар. Ушбу шаклда табиат захира-ларидан фойдаланувчи субъектларнинг мулки ҳамда даромадларига зарар етказилади.

2) Экологик-ҳуқуқий зарар. Бундай зарарнинг хусусияти шундаки, ер-сувни ифлослантириш, ер ва бошқа табиат объектларини яроқсиз ҳолга келтириш, ўрмонлар (дарахтлар)ни қирқиш, атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва бошқа ҳолатларда намоён бўлиши мумкин.

Шуниси эътиборлики, экология соҳасида томонлар шартнома мажбуриятларини бузганда ҳам фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қўлланиши мумкин. Экология соҳасида шартнома тузиш фуқаровий-ҳуқуқий битимларнинг турларидан бири ҳисобланади, у икки ёки кўп томонлама бўлади. Шунинг учун ҳам шартнома экология соҳасида мажбуриятлар пайдо бўлишининг энг муҳим асосларидан биридир.

Бундай шартномалар ёзма ёки оғзаки шаклда тузилиши мумкин. Экология соҳасидаги халқаро шартнома мажбурияти билан боғлиқ масалалар “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 53-моддасида ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа экологик қонунларида ўз ифодасини топган. Экология ва атроф муҳитга етказилган зарарни қоплаш масаласининг барча ҳуқуқий томонлари амалдаги қонунларда батафсил ёритилган бўлиб, аммо амалиётда бир қатор муаммолар мавжудлигини кўриш мумкин.

Масалан: Экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва иқлим ўзгариши вазирлиги хабарига кўра 2023 йилда дарахт кесиш билан боғлиқ 2 мингдан ортиқ ҳуқуқбузарлик аниқланди. Табиатга етказилган зарар миқдори 3,6 миллиард сўмга тенг. 2023 йилнинг дастлабки 6 ойида Ўзбекистонда дарахт ва буталарни ноқонуний кесиш билан боғлиқ 2 мингдан ортиқ ҳуқуқбузарлик аниқланди. Қайд қилинишича, етказилган зарар миқдори 3,6 миллиард сўмга тенг бўлган. Аниқланган ҳуқуқбузарликлар юзасидан 7 та жиноят иши ва 2055 та маъмурий иш қўзғатилиб, умумий ҳисобда 1,7 миллиард сўм зарар ундирилган¹.

Эътиборли томони шундаки, 2024 йил 11 январда Сенатнинг аграр ва сув хўжалиги масалалари қўмитасининг 2023 йилдаги фаолияти

¹2023 йилда дарахт кесиш билан боғлиқ 2 мингдан ортиқ ҳуқуқбузарлик аниқланди.<https://kun.uz/news/2023/07/19/2023-yilda-daraxt-kesish-bilan-bogliq-2-mingdan-ortiq-huquqbuzarlik-aniqlandi>

якунлари бўйича йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилишда мутахассисларнинг кейинги йилларда минтақамизда ҳаво ҳарорати кўтарилганлиги, оқибатда музликлар умумий майдонининг қарийиб учдан бир қисми йўқолиб кетганлиги, яқин йигирма йилда Амударё ва Сирдарё оқими 15 фоизга қисқариши мумкинлиги, жон бошига сув билан таъминланиш даражаси 25 фоизга, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлиги эса 40 фоизга камайиши кутилаётганлиги ҳақидаги прогнозлари маълум қилинди.

Йиғилиш давомида сўзга чиққан Ўктам Ўтаев прокуратура органлари томонидан 2023 йилда Тошкент вилоятида “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги қонунчилик ижроси юзасидан ўтказилган назорат тадбирларида ноқонуний қазилар натижасида Чирчиқ дарёси терассасидаги “Қуйичирчиқ 180” кузатув қудуғида ер ости чучук суви 5,05 метргача тушиб кетганлиги аниқланганлигини таъкидлади.

Бундан ташқари, вилоятдаги 172 та тош майдалаш цехларининг 109 таси дарё муҳофаза зонасида жойлашган бўлиб, 10 тасининг экологик экспертизаси муддати ўтганлиги, 77 тасининг оқова сув тиндиргич иншоотлари йўқлиги, ил қуйқаси тўғридан-тўғри дарёга оқизаётганлиги аниқланиб, 349 нафар шахс маъмурий жавобгарликка тортилганлиги кўрсатиб ўтилди. Шунингдек, қум-шағал маҳсулот-ларини ноқонуний қазилар билан боғлиқ 211 та ҳолат аниқланиб, 171 та ҳолат бўйича маъмурий жавобгарликка оид, 40 та ҳолат бўйича жиноят ишлари қўзғатилиб, айбдорлардан 18 млрд. сўм зарар ундирилганлиги алоҳида уқтириб ўтилди¹.

Этиборли томони шундаки, Олий Мажлис Сенатининг 2023 йил 1 июнь куни бўлиб ўтган ялпи мажлисида ички ишлар органлари ҳамда Миллий гвардияга экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарларни маъмурий жавобгарликка тортиш ваколатларини беришни назарда тутувчи қонун маъқулланган эди.

Мазкур ҳужжатга кўра, Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг қуйидаги моддаларида назарда тутилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар ички ишлар органлари ва Миллий гвардиянинг юрисдикциясига ўтказилган:

-63-модда (Ғайриқонуний ов, балиқ овлаш маҳсулотини, ёввойи ҳолда ўсувчи ўсимликларни йиғиш ва тайёрлаш маҳсулотини қабул қилиб олиш);

-72-модданинг 1 ва 4-қисмлари (Сувларни ифлослантириш ёки булғатиш, сувтўплагич иншоотларда сувни муҳофаза қилиш режимини бузиш, сув объектларига оқова сувларни оқизишга йўл қўйиш шартлари тўғрисидаги талабларни бузишга оид қисмида, бундан ер ости сувларига доир ҳуқуқбузарликлар мустасно);

¹ Ёқимсиз прогнозлар: Емиришда давом этамиз. <https://uz24.uz/uz/articles/eco-1-13>

-79-модданинг 1 ва 3-қисмлари (Дарахтларни, буталарни, бошқа ўсимликларни ва ниҳолларни қонунга ҳилоф равишда кесиш, кундаков қилиш, шикастлантириш, йўқ қилиш ёки бошқа жойга кўчириб ўтказиш);

-88-модда (Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик, бундан битум эритиш чоғида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя этмаслик мустасно);

-90-модданинг 1-қисми (Ов қилиш ва балиқ овлаш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турларини амалга ошириш қоидаларини бузиш);

-91-модда (Саноат чиқиндиларини, маиший чиқиндиларни ва бошқа чиқиндиларни тўплаш, ташиш чоғида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузишга оид қисмида);

-91-1-модданинг 1, 2 ва 3-қисмлари (Белгиланмаган жойларга қаттиқ маиший чиқиндиларни ва қурилиш чиқиндиларини ташлаш, шунингдек суюқ маиший чиқиндиларни тўкиш);

-91-2-модда (Санитар тозалаш инфратузилмаси объектларини жойлаштириш ва улардан фойдаланиш бўйича талабларни бузиш).

Бундан ташқари, Миллий гвардия ходимлари 161-модда (Шаҳарларни ва бошқа аҳоли пунктларини ободонлаштириш қоидаларини бузиш) бўйича ишларни ҳам кўриб чиқади.

Қонунга киритилган ўзгартишлар билан бу ишларни кўриб чиқиш ва жарима тариқасидаги маъмурий жазо қўллаш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслар, шунингдек, уларнинг номидан маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги баённома тузиш ваколатига эга бўлган ички ишлар органлари ва Миллий гвардия тузилмаларининг мансабдор шахслари белгиланган¹.

Хуллас, бугунги кунда экология ва атроф муҳитга етказилган зарарни олдини олиш ва уни қоплашни ўз вақтида таъминлаш ҳамда амалга ошириш учун:

биринчидан, бу соҳадаги конституциявий, экологик, фуқаролик ва процессуал қонун талабларини аҳоли ўртасида кенгроқ тарғиб қилиш;

иккинчидан, экология ва атроф муҳитга етказилган зарарни олдини олиш ва уни қоплаш билан боғлиқ қонунларни суд амалиётида тўғри қўллаш;

учинчидан, амалиёт шунини кўрсатмоқдаким бу соҳадаги ишларни судьялар томонидан кенгроқ ўрганиш ва хорижий тажриба асосида мазмунан кўриб чиқиш;

тўртинчидан, ушбу масалани ҳар тарафлама мазмунан ҳал қилишда “Экологик процессуал талаблар”га амал қилиш;

¹ИИВ ва Миллий гвардия ходимлари экологик ҳуқуқбузарликлар учун жарима солиши ва ҳибсга олиши мумкин бўлади. <https://www.gazeta.uz/uz/2023/06/02/ecology/>

бешинчидан, бу соҳада судлар мустақиллиги кафолатларини янада мустаҳкамлаш, экологик зарар учун суд қарорлари ижросини таъминлаш кафолатлари кучайтириш;

олтинчидан, экология ва атроф муҳитга етказилган зарарга оид ишларни кўриб чиқишда суд жараёнларида тенглик, ошкоралик ва тортишувлик тамойилларини тўлиқ жорий қилиш мақсадга мувофиқдир.

ХАБИБУЛЛАЕВ ДАВЛАТЖОН ЮЛЧИБОВЕВИЧ -

Тошкент давлат юридик университети Фуқаролик процессуал ва иқтисодий процессуал ҳуқуқи кафедраси мудири, юридик фанлар номзоди, профессор

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ БЎЙИЧА АЙРИМ ФИКР-МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация: Мазкур мақолада фуқаролик суд ишларини юритиш турлари тушунчаси ва турлари илмий-назарий таҳлил этилган. Шунингдек, фуқаролик суд ишларини юритиш турлари бўйича хорижий давлатлар хусусан Россия Федерацияси, Озарбайжон, Беларусь, Қозоғистон Республикалари фуқаролик процессуал қонунчиликлари миллий фуқаролик процессуал қонунчилиги билан қиёсий ўрганилган. Фуқаролик суд ишларини юритиш такомиллаштиришга қаратилган илмий-назарий хулосалар, таклиф ва тавсиялар илгари сурилган.

Калит сўзлар: фуқаролик суди, одил судлов, судья, фуқаролик суд ишлари турлари, даъво тартибида иш юритиш, буйруқ тартибида иш юритиш, алоҳида тартибда иш юритиш, ҳакамлик суди, чет давлат судлари.

Аннотация. В данной статье осуществлен научно-теоретический анализ понятия и видов гражданского судопроизводства. Изучено гражданское процессуальное законодательство зарубежных стран, в частности Российской Федерации, Азербайджана, Белоруссии, Казахстана, в сравнении с национальным гражданским процессуальным законодательством по видам гражданского судопроизводства. Выдвинуты научно-теоретические выводы, предложения и рекомендации, направленные на совершенствование гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: гражданский суд, правосудие, судья, виды гражданского судопроизводства, исковое производство, приказное производство, особое производство, третейский суд, иностранные суды.

Absract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the concept and types of civil proceedings. The civil procedural legislation of foreign countries, in particular the Russian federation, Azerbaijan, Belarus, and Kazakhstan, has been studied in comparison with the national civil procedural legislation by type of civil proceedings. Scientific and theoretical conclusions, proposals and recommendations aimed at improving civil proceedings have been put forward.

Key words: civil court, justice, judge, types of civil proceedings, claim proceedings, writ proceedings, special proceedings, arbitration court, foreign courts.

Фуқаролик суд ишларини юритиш турларига тўхталиб ўтишдан олдин, фуқаролик суд ишларини юритиш турлари тушунчасини таҳлил қилиб ўтсак.

Фуқаролик суд ишларини юритишнинг турлари тушунчасини биринчи марта фанга ҳуқуқшунос олим Д.М.Чечот киритган. Таъкидланишича, ушбу қонунда назарда тутилган тартиб ва фуқаролик ишларини биринчи инстанция судида муайян турларга бирлаштириш ушбу таснифга кирувчи ишларнинг моддий-ҳуқуқий хусусиятига қараб белгиланади ҳамда мустақил иш юритиш воситалари, иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш каби усуллари, шунингдек, бундан келиб чиқадиган суд процессининг хусусиятлари билан тавсифланади¹.

Фуқаролик судида иш юритиш турларини белгилаш тарафдори А.А.Мелникованинг сўзларига кўра, ҳозирги вақтда фуқаролик суд ишларини юритишнинг турлари тушунчаси ва моҳияти масаласи процессуал фанда етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Фуқаролик процесси бўйича айрим дарсликларида фуқаролик суд ишларини юритишнинг турлари ҳақида ҳеч нарса айтилмаган – фақат фуқаролик процессуал кодекси билан чекланилган. Кенг маънода ҳар бир иш юритиш таркибига кирувчи ишлар санаб ўтилганлиги ва фуқаролик суд ишларини юритишнинг уч турга бўлинганлиги айтилади².

П.Ф.Елисейкин ҳам фуқаролик суд ишларини юритишнинг турлари тушунчасини белгилашда аниқ фикрда эмас, уни фуқаролик ишлари тоифаси билан аралаштириб тушунади. Ҳар бир фуқаролик иши ўзига хос хусусиятга эга³.

Юқоридаги ҳуқуқшунос олимларнинг фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, фуқаролик суд ишларини юритиш турлари тушунчасига аниқ таъриф ишлаб чиқилмаган ҳамда қайси мезонларга кўра ушбу тушунчани ёритиб бериш баҳсли ҳисобланади.

Фуқаролик судида иш юритишнинг турларга бўлиш бўйича ҳам олимларнинг фикрлари турлича. Муаллифларнинг аксарияти бундай бўлинишни қўллаб-қувватлаган ҳолда, фуқаролик суд ишларини юритишнинг турларини фарқлаш мезонларини аниқлашга ҳаракат қиладилар⁴.

¹ Чечот Д.М. Проблемы защиты субъективных прав и интересов в порядке неисковых производств гражданского процесса: Автореф. дис. д-ра юрид. наук. - Л., 2009. - С. 31, 13.

² Курс гражданского процессуального права: В 2 т. Т.1 / Под редакцией А.А. Мельникова. - С. 124.

³ Елисейкин П.Ф. Особенности судебного рассмотрения отдельных категорий гражданских дел. -Ярославль, 2014. - С. 33, 34.

⁴ Елисейкин П.Ф. Особенности судебного рассмотрения отдельных категорий гражданских дел. - Ярославль, 2014. - С. 8.

Фуқаролик ишлари бўйича суд ишларини юритиш турларини ажратиб кўрсатувчи тарафдорларнинг нуқтаи назарларининг асоси шундан иборатки, бундай бўлиниш қонун талабларига мос келади, “фуқаролик суд ишларини юритишда даъво тартиби, алоҳида тартиб, буйруқ тартиби ва ҳоказо турларга бўлиш тушунарли”¹. Бундай фикрга қўшилиш қийин. Биринчидан, илмий изланишнинг қонуний нуқтаи назари муаммонинг фақат бир томонлама қарашидир, шунинг учун бирон бир илмий қарашни қонунга зид деб келтириш ишонарли ҳисобланмайди. Иккинчидан, фуқаролик ишларининг уч тури ўзининг моддий-ҳуқуқий маъноси билан фарқланиши мунозарали ҳисобланади.

Бошқа муаллифлар фуқаролик суд ишларини юритишнинг турларга бўлинишини танқид қилишади.

И.А.Жеруолис фуқаролик судида иш юритиш турларини фарқлаш мезонларини танқид қилиб, моддий ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик суд ишларини турларга бўлиш мезони бўлиб хизмат қила олмаслигини таъкидлайди².

Ушбу фикрга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, у ёки бу ишларни қонун билан суд ишларини юритишнинг алоҳида турларига ажратишда фақат моддий-ҳуқуқий жиҳатдан эмас, балки процессуал-ҳуқуқий жиҳатларига ҳам эътибор бериш керак. Агар у ёки бу ишларни қонун билан суд ишларини юритишнинг алоҳида турларига ажратиш лозимлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилишда фойдаланиладиган мезонларга келсак, уларнинг мазмун-моҳияти ва шартларини аниқ белгилаш лозим. Шунга кўра, қонун чиқарувчининг вазифаси фуқаролик ишларининг хусусиятларидан келиб чиқиб суд ишларини юритишнинг ҳар хил турларини объектив равишда белгиланишини ва тегишли тоифадаги ишларни ҳал қилиш улар учун мақбул эканлигини аниқлашдан иборат.

Олимларнинг фикрига кўра, фуқаролик суд ишларини юритишнинг турларга бўлиш ғоясининг тортишуви фуқаролик процессининг ривожланиш тарихи билан ҳам тасдиқланган. XX аср ўрталаригача фуқаролик суд ишларини юритишда турлар мавжуд бўлмаган. Фуқаролик ишларни босқичма-босқич алоҳида иш юритишда кўриб чиқиш махсус адабиётларда тушунтирилган бўлсада, бундай таснифлаш назарий жиҳатдан асосланмаган.

1961-1964 йилларда фуқаролик процессуал қонунчилигини кодификация қилиш ва СССР ва Иттифоқ Республикалари фуқаролик процессуал асослари ва Ўзбекистон ССР фуқаролик процессуал кодексининг қабул қилиниши билан фуқаролик суд ишларини юритиш уч турга бўлина бошлади: даъво ишларини юритиш; маъмурий-ҳуқуқий

¹ Курс гражданского процессуального права: В 2 т. Т.1 / Под редакцией А.А. Мельникова. - С. 122, 123.

² Жеруолис И.А. Сущность гражданского процесса. Вильнюс, 2009. -С. 179-183.

муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича иш юритиш; алоҳида тартибда иш юритиш.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилдаги Фуқаролик процессуал кодекси фуқаролик судида иш юритишнинг қуйидаги турларини назарда тутган: буйруқ тартибидаги ишлар, даъво тартибидаги ишлар, оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар, алоҳида тартибдаги ишлар бўйича иш юритиш¹. Кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексининг қабул қилиниши муносабати билан Фуқаролик процессуал кодексдан оммавий-ҳуқуқий тусдаги ишларни кўриб чиқиш тури чиқариб юборилди.

2018 йил 22 январда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 1-моддаси иккинчи қисмида фуқаролик судида иш юритишнинг қуйидаги турлари белгиланди: буйруқ тартибидаги ишларни, даъво тартибидаги ишларни, алоҳида тартибда юритиладиган ишларни, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишларни ва чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқ ишларни кўриб чиқиш ҳамда ҳал этиш тартиби².

Бу борада бошқа давлатларнинг фуқаролик процессуал қонунчилигини ўрганадиган бўлсак, жумладан Россия Федерацияси ФПКда фуқаролик суд ишларини юритишнинг турлари яхлит бир нормада алоҳида санаб кўрсатилмаган бўлсада, ушбу кодекснинг тегишли бўлим ва бобларида ўз аксини топган. Унга кўра буйруқ тартибида иш юритиш (1-кичик бўлим), даъво тартибида иш юритиш (2-кичик бўлим), алоҳида тартибда иш юритиш (4-кичик бўлим), чет эллик шахслар иштирокида ишлар бўйича иш юритиш (5-бўлим мазкур бўлимда чет эл судларининг ва чет эл ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқ ишлар (45-боб), хорижий давлат иштирокида ишлар бўйича иш юритиш (45.1-боб)), ҳакамлик судларига ёрдам бериш ва назорат қилиш функцияларини бажариш билан боғлиқ ишлар бўйича иш юритиш (6-бўлим мазкур бўлимда ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори юзасидан низолашиш бўйича иш юритиш (46-боб), ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ишларни юритиш (47-боб), судларнинг ҳакамлик судларига нисбатан ёрдам кўрсатиш функцияларини бажариши билан боғлиқ ишлар бўйича иш юритиш (47.1-боб)³.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. –Тошкент. Адолат. 2016.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>

³ Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации <http://www.consultant.ru/popular/gpkrf/>

Озарбайжон Республикаси ФПКда ҳам бу тўғрисида қуйидагилар келтирилган: даъво тартибидаги ишлар (2-бўлим), алоҳида тартибда иш юритиш (4-кичик бўлим), буйруқ тартибидаги ишлар (23-боб), чет эл шахслар иштирокида иш юритиш (4-бўлим), алоҳида тартибда кўриладиган ишлар¹.

Қозоғистон Республикаси ФПКда фуқаролик суд ишларини юритишнинг буйруқ тартибидаги ишлар, даъво тартибидаги ишлар, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар каби турлари кўрсатиб ўтилган².

Беларусь Республикаси ФПКда фуқаролик суд ишларини юритиш турлари ҳақида 3- ва 8- моддасида батафсил кўрсатиб ўтилган. Унга кўра, ФПКнинг 3-моддасида фуқаролик суд ишларини юритиш турларига даъво тартибидаги ишлар, маъмурий ҳуқуқий муносабат-лардан келиб чиқадиган ишлар, алоҳида тартибда иш юритиш, буйруқ тартибида иш юритиш, шунингдек, суд қарорлари, ҳал қилув қарорлари ва бошқа ҳужжатларни ижро этиш билан боғлиқ бошқа ишлар ва иш юритиш тартиби кўрсатилган. Бундан ташқари Беларусь Республикаси ФПКнинг 8-моддаси “Фуқаролик иш юритиш турлари” деб номланиб, ушбу нормада фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларини қуйидаги иш юритиш турларини назарда тутди: даъво; маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар, алоҳида тартибда иш юритиш, буйруқ тартибида иш юритиш, ушбу кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа иш юритиш турлари³.

Юқоридаги хорижий давлатлар қонунчилигини қиёсий таҳлил этиб, фуқаролик суд ишларини юритиш турлари деярли ўхшаш эканлиги ҳақида хулосага келиш мумкин.

Буйруқ тартибидаги ишлар. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 12 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуни билан мамлакатимизнинг биринчи Фуқаролик процессуал кодексига “**Буйруқ тартибида иш юритиш**” деб номланган 20¹-боб киритилган эди.⁴ Ҳуқуқшунос олим Ш.Ш.Шорахметовнинг таъкидлашича, айрим туркумдаги ишлар бўйича суд амалиётини умумлаштириш якунларини шуни кўрсатмоқдаки, бир қатор фуқаролик ишларида тарафлар ўртасида низо бўлмаса-да ёки жавобгар талабни тан олса-да, фуқаролик ишларини судда қўзғатиш, процессуал қонунларда кўрсатилган қоидаларни татбиқ этиш каби талабларга риоя қилинган ҳолда кўришга тўғри келмоқда. Фуқаролик ишларининг юқорида кўрсатилган айрим турларини суд буйруғи тартибида кўриш манфаатдор

¹Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. <http://qanun.narod.ru/codes.html>.

²Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан // http://base.zakon.kz/doc/lawyer/?doc_id=1013921.

³ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь. <http://www.pravo.kulichki.ru/vip/gpk/index.htm>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004,-№1-2,-18-модда.

шахсларнинг қонунларда белгиланган процессуал ҳуқуқларини поймол қилмаган ҳолда, иш қўзғатмасдан аризани ҳал этишга қаратилган. Шу боисдан ҳам фуқаролик ишларини кўриб ҳал этишнинг бу тартиби иш кўришни осонлаштириш билан бир қаторда шахсларнинг қонуний ҳуқуқларининг бузилмаслигига ҳам қаратилган¹. Ҳуқуқшунос олим М.М.Мамасиддиқов фикрича, мазкур институтни мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонунчилигига киритилиши суд амалиётида самарали тарзда қўлланиб келинмоқда.²

Ҳақиқатан ҳам суд буйруғи институтини жорий этилиши ҳозирги давр талабига мос келганлиги ва фуқаролик ишларини тезда ҳал этишда ўзининг ижобий жиҳатлари билан умумий тартибда иш юритишдан фарқ қилиши сабабли, бу иш юритиш турини фуқаролик ишларини судда кўриб ҳал этишга ҳам татбиқ қилиш мақсадга мувофиқ эканлиги ҳақида амалиёт ўзининг ижобий ҳулосасини бермоқда. Шунинг учун ҳам буйруқ тартибида иш юритиш 2018 йил 1 апрелдан кучга кирган ФПКнинг 18-бобида ҳам ўз ифодасини топган.

Фуқароларнинг ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш учун қўшимча қулайликлар яратиш ва даъво аризалари ва шикоятларни қабул қилиш ҳамда уларни кўриб чиқиш борасидаги дастлабки жараёнларни янада соддалаштириш мақсадида фуқаролик ишларини судда кўриш ва ҳал қилишнинг бирмунча соддалаштирилган тартиби – буйруқ тартибида иш юритиш институтининг жорий этилиши фуқаролик ишлари бўйича судларга келиб тушаётган даъво аризалари, ариза ва шикоятларни кўриб чиқишнинг дастлабки жараёнларини соддалаштиришда, судьялар юритувидаги иш юкламаларининг камайишида ҳамда иш сифатининг янада яхшиланишида муҳим аҳамият касб этади.

Буйруқ тартибида иш юритиш институтининг амалга киритилиши муносабати билан низосиз ҳуқуқларнинг фуқаролик ишини қўзғатмасдан, ишни судда мазмунан кўрмай туриб, тез ва соддалаштирилган шаклда ҳимоя қилинишига эришилмоқда.

Ҳуқуқни қўллаш амалиёти ходимлари ҳам мазкур институтнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, муқаддам ундирувчининг пул маблағларини ундириш тўғрисидаги ёки кўчар мулкни низосиз талаблар бўйича қарздордан талаб қилиб олиш тўғрисидаги аризалар бўйича ҳам фуқаролик иши юритилганлигини, ҳар иккала тараф суд мажлисига чақирилиб иш ҳал қилинганлигини, эндиликда қонун қабул қилингач, мазкур тоифадаги аризалар бўйича судья ишни кўрмасдан суд буйруғи чиқариш ваколатига эга бўлганлигини, бу ўз навбатида, фуқаролар ўртасидаги низоли бўлмаган фуқаролик муносабатларини ортиқча

¹ Shorahmetov SH.SH. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi. –Toshkent, Adolat. 2007. –Б.261.

² Мамасиддиқов М.М. Буйруқ тартибида иш юритиш. Ўқув-амалий қўлланма. –Тошкент, ТДЮИ. 2007. -Б. 9.

сансалорликларсиз тартибга солиш имкониятини яратганлигини таъкидлаганлар.¹

Фуқаролик процессуал қонунчилигини янада такомиллаштириш ва буйруқ тартибида иш юритиш доирасини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августдаги Фуқаролик процессуал кодексига турли вақтларда киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан суд буйруғини чиқариш бўйича талаблар рўйхати кенгайтирилиб, жами 5 тани ташкил этган эди.

Мамлакатимизнинг янги қабул қилинган ФПКда суд буйруғини бериш бўйича талаблар рўйхати янада кенгайтирилиб, ушбу рўйхатга ижара шартномасида белгиланган ижара тўловлари муддатида тўланмаганлиги сабабли ушбу тўловларни ундириш тўғрисида талаб ҳамда хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари аъзоларидан мажбурий бадаллар ва тўловларни ундириш, ёзма битим мавжуд бўлган тақдирда, ундирувни қарздорнинг мажбуриятлари бажарилишининг таъминоти бўлган кўчар мол-мулкка қаратиш тўғрисида талаб тўғрисида талаб киритилди (ФПКнинг 171-моддаси).

Даъво тартибида кўриладиган ишлар. Бу турдаги фуқаролик ишларида манфаатдор шахснинг даъво аризаси ягона асос бўлиб ҳисобланади. Даъво асли арабча сўз бўлиб, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этиш ҳақида суд орқали ёки бошқа йўллар билан қўйилган талабдир.²

Юридик адабиётларда даъво тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: даъво – бу низоли ҳуқуқий муносабатда иштирок этувчи тарафлар ўртасидаги ҳуқуқ тўғрисидаги низони процессуал тартибда кўриб, ҳал қилиб бериш тўғрисидаги даъвогарнинг судга қилган талабидир³.

Даъво тартибида кўриладиган ишларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда муайян ҳуқуқ тўғрисидаги низо мавжуд бўлади. Шунингдек, даъво тартибидаги ишларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, тарафлар ўзаро тенг бўлган фуқаролик, меҳнат, оила, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатларга доир низолар бўйича бузилган ҳуқуқ ёки қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қиладилар.

Даъво тартибида кўриладиган ишлар ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан бошқа турдаги фуқаролик ишларини юритишдан фарқланади:

мазкур тоифадаги ишларда даъвогар ва жавобгар ҳамда айрим ҳолларда учинчи шахслар ҳам иштирок этади;

тарафлар фуқаролик ишини ўзаро келишув битими ёки медиатив келишув тузиш орқали тугатишга эришишлари мумкин бўлади;

¹ Ёдгоров Х. Суд буйруғи: суд ислохотлари самараси. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 2003 йил 4-сон.

² Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. – Тошкент: Адолат, 2001. –180 с.

³ Эгамбердиев Э. Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари. –Т.: Камалак, 1997. -13 б

фуқаролик процессининг муҳим институтлари: даъводан воз кечиш, даъвони тан олиш, даъвони таъминлаш, қарши даъво қўзғатиш кабилар айнан мазкур суд ишларини юритиш жараёнида қўлланилади;

даъво тартибида кўриладиган ишлар бўйича сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш мумкин ва ҳ.к¹.

Алоҳида тартибда кўриладиган ишлар. Алоҳида тартибда иш юритиш ҳам фуқаролик суд ишларини юритиш тури сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Юридик адабиётларда алоҳида тартибда юритиладиган ишларда ҳал этиладиган масалалар юзасидан фикр-мулоҳазалар билдирилган. Хусусан, Ш.Ш.Шорахметов фикрича, алоҳида тартибда кўриладиган ишларда ҳуқуқ ҳақида низо бўлмайди, шу белгиси билан у даъво ишларини юритишдан фарқ этади. Алоҳида тартибда иш юритишдан мақсад фуқароларнинг бирон-бир ҳуқуқлари вужудга келганлиги, ўзгарганлиги ёнки бекор бўлганлигини, яъни юридик фактларнинг мавжудлиги ёки уларнинг йўқлигини аниқлашдан иборат бўлади².

Э.Эгамбердиевнинг фикрича ҳам алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишларда суд ҳеч қандай ҳуқуқ тўғрисидаги масалани ҳал қилмайди.³ Унинг фикрича алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишларда тарафлар бўлмайди. Бундай ишларда суд шахсларнинг бузилган субъектив ҳуқуқларини эмас, уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилинади. Бундай ишларда манфаатдор шахс қатнашади⁴.

М.М.Мамасиддиқов фикрича, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар шундай фуқаролик ишларидирки, булар юзасидан ҳуқуқ тўғрисидаги низо бўлмайди, аризачи судга фақат ўз муддаосини билдиради. Бу туркум ишларда иштирок этувчи шахслар аризачилар ва бошқа манфаатдор шахслар ҳисобланадилар ва алоҳида тартибда кўриладиган ишлар ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал этиш билан боғлиқ бўлмайди⁵.

З.Н.Эсанова алоҳида тартибда иш юритишнинг хусусиятлари низосиз ва алоҳида хусусият касб этган ишлар юзасидан судга мурожаат қилиниши, аризачи ва манфаатдор шахслар иштирок этиши, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ваколоти берилгани, ишни муоҳакама қилиш вақтида судга тааллуқли низо келиб чиқса, аризани

¹ Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. –Тошкент ТДЮУ. 2020. –Б. 33.

² Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига шарҳлар. – Тошкент. ТДЮИ. 2010.

³ Эгамбердиев Э. Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари. –Т.: Камалак, 1997. - 51 б.

⁴Эгамбердиев Э. Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик процессуал кодекси такомиллаштирилдими ёки... // Фуқаролик процессуал ҳуқуқини ривожлантиришнинг долзарб масалалари. Сборник статей международного круглого стола. – Ташкент, 2018. –Б.46.

⁵ Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. Проф. М.М.Мамасиддиқовнинг умумий таҳрири остида. –Тошкент. Бош прокуратура академияси, ТДЮУ. 2020. –Б. 33.

кўрмасдан қолдирилиши ва бундай ҳолатда даъво тартибида мурожаат қилиш имконияти белгиланганлиги деб таъкидлаб ўтади¹.

Юқоридаги ҳуқуқшунос олимларнинг фикрларига қўшилган ҳолда шуни айтиш мумкинки, алоҳида тартибда суд ишларини юритиш учун тегишли фуқаролик ишларида ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг мавжуд эмаслиги ва бунинг оқибатида тарафлар бўлмаслиги, келишув битими тузилмаслиги, қарши даъво берилмаслиги, бу турдаги суд ишларини юритишни фуқаролик жараёни ҳуқуқига оид суд ишларини юритишнинг мустақил тури деб ҳисоблашга асос бўлади.

Ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ бўлган ишларни юритиш. Ушбу иш юритиш тури ҳам янги қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексининг 1-моддасида алоҳида қайд этиб ўтилди. Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 346-моддасига кўра, фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан кўриб чиқиладиган, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишлар жумласига:

1) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорларини бекор қилиш тўғрисидаги;

2) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақалари бериш ҳақидаги аризалар бўйича ишлар киради.

Бу борада ҳуқуқшунос олим А.Хакбердиев ўз фикрини билдириб, ҳакамлик судлари ва ваколатли судлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асосий йўналишлари ваколатли ёки ҳакамлик судларида ишларни кўриб чиқишда юрисдиксиядаги ўзгаришлар; даъвони таъминлаш юзасидан чоралар кўриш тўғридаги аризаларни кўриш; ҳакамлик суди ҳал қилув қарорларининг юзасидан низолашиш ҳақидаги аризаларни кўриб чиқиш; ҳакамлик суди ҳал қилув қарорини мажбурий ижрога қаратиш учун ижро варақасини бериш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш² киришини таъкидлаб ўтади.

Мазкур иш юритиш тури бўйича судлар ушбу ишларни ФПКнинг 38-40-бобларида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан бирга фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига биноан кўриб чиқади.

Чет давлат судларининг ва чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ҳамда ижрога қаратиш. Мазкур иш юритиш тури ҳам янги қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодексига киритилган янги иш юритиш тури ҳисобланади. Ушбу иш юритиш тури бўйича ҳуқуқшунос олима З.Н.Эсанова таъкидлашича, айнан субъект(суд)нинг чет давлат судлари (ҳакамлик,

¹ Esanova Z. Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. Yuridik adabiyotlar publish. 2022. -B.21.

² Хакбердиев А. Ўзбекистонда низоларни ҳакамлик судида ҳал этиш жараёни: назарий ва амалий масалалар. Юридик фанлар доктори (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация.-Тошкент. 2023. -Б.195-196.

арбитраж) эканлиги, бундай турдаги аризани қабул қилиш, аризани қайтариш, рад қилиш бўйича алоҳида асослар белгиланганлиги, суд аризани кўриб чиқишда чет давлат судининг ёки чет давлат ҳакамлик судининг (арбитраж) ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқишга ҳақли эмаслиги, судга мурожаат қилиш ва иш юритишнинг чет эл судлари ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқлиги каби хусусиятлари мавжуд¹.

Ҳақиқатан ҳам ушбу иш юритиш тури ҳам ўзига хос процессуал жиҳатлари билан бошқа иш юритиш турларидан фарқ қилади. Шу боисдан ушбу иш юритиш турини ҳам алоҳида иш юриш тури сифатида белгиланиши судлар томонидан ушбу турдаги ишларни кўришда қулайлик яратади.

Шу ўринда айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексига 2020 йилда “Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан юзага келмайдиган қарорлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг шундай ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишларни юритиш” номли 23¹ -боб, 2021 йил 16 сентябрдаги қонуни билан “Соддалаштирилган тартибда иш юритиш” номли 25¹-боб киритилди. Лекин ушбу ишларни юритиш турлари фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича ҳамда ушбу бобларда белгиланган хусусиятларни инобатга олинган ҳолда суд томонидан кўриб чиқилиши белгиланган. Шундай экан, мазкур тоифадаги ишларда иштирок этувчи шахсларнинг субъект таркибининг процессуал хусусиятлари, суд ишларини юритишнинг процессуал моҳияти (ишнинг ҳолатларини текшириш бўйича суднинг мумкин бўлган ҳаракатларининг характери, процессуал мазмуни ва чегаралари, рухсат этилган исботлаш воситалари), суд қарорларининг процессуал оқибатлари билан боғлиқ жиддий фарқларнинг мавжудлиги, уларнинг қонуний кучи ва ижро этиш хусусиятларидан келиб чиқиб, фуқаролик суд ишларини юритишнинг мустақил тури сифатида ФПКнинг 1-моддасига киритиш мақсадга мувофиқ.

¹ Esanova Z. Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. Yuridik adabiyotlar publish. 2022. -B.23.

УМАРОВА БАРНО АКБУТАЕВНА -
Ўзбекистон Республикаси Хукуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси, юридик фанлар номзоди

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Мақолада фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокига оид миллий қонунчилик таҳлили, ҳуқуқий асослари, фуқаролик ишларида прокурор иштирокига оид

масалалар, у билан боғлиқ суд амалиёти, хорижий мамлакатлар тажрибаси ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: прокурор, фуқаролик процесси, фуқаролик судлари, фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки шарт бўлган ишлар тоифаси

Аннотация: В статье рассматривается анализ национального законодательства об участии прокурора в гражданских судебных делах, правовые основы, вопросы, связанные с участием прокурора в гражданских делах, соответствующая судебная практика, а также опыт зарубежных стран.

Ключевые слова: прокурор, гражданский процесс, гражданские суды, категории дел, при которых участие прокурора при рассмотрении гражданских дел является обязательным.

Abstract: The article deals with the issues based on the analysis of studying national legislation on the participation of the prosecutor in civil court proceedings, legal foundations, issues related to the participation of the prosecutor in civil cases and related judicial practice, as well as the experience of foreign countries.

Key words: prosecutor, civil proceedings, civil courts, the category of cases in which the participation of the prosecutor is mandatory in the consideration of civil cases
Key words: prosecutor, civil procedure, civil courts, the category of cases in which the participation of the prosecutor is required in the consideration of civil cases.

Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев ўз маърузаларида “Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида энг устувор вазифамиз Ўзбекистоннинг дунёдаги “Қонун устуворлиги индекси” юқори даражада бўлган давлатлар қаторига киришини таъминлаш ва аҳолининг адолатли судловга ишончини оширишдан иборат”¹ -дея таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий замирида халқимизнинг фаровонлигини янада ошириш, иқтисодиёт тармоқларини трансформация қилиш ва тадбиркорликни жадал ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини сўзсиз таъминлаш ҳамда фаол фуқаролик жамиятини шакллантириш, фуқароларимизнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунларда белгиланган

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. -Тошкент. 2022. 103-б.

ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлашдек эзгу ғоя мужассамлашган.

Бу каби ислоҳотлардан мақсад судларда ишларнинг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқирилиши таъминлашга, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга, судларнинг мустақиллиги, одил судловни амалга ошириш сифати ва тезкорлигини оширишга, суд қарорларининг адолатли бўлишига хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида “Ҳар ким ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда ҳолис суд томонидан кўриб чиқирилиши ҳуқуқи кафолатланади”¹ деб белгиланган.

Бу билан судларга, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларга, давлат органлари ва ташкилотларга, улар мансабдор шахсларига фуқароларнинг суд орқали ҳимояланишига бўлган ҳуқуқларини таъминлаш, ҳимоя қилиш ва амалга оширишлари учун вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 143-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади².

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 2-моддасида “Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва профилактика қилишдан иборатдир”³ деб кўрсатилган.

Шу каби, мазкур Қонуннинг 4-моддасида прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишлари белгиланган бўлиб, унга кўра судларда фуқаролик ишларини кўришда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш ваколатлари белгиланган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида” 2001 йил 29 августдаги 257-II-сонли Қонуни. <http://lex.uz/docs/106197>

Шунингдек, Қонуннинг 33-моддасида судларда ишларни кўришда прокурорнинг иштироки белгиланган бўлиб, унга кўра, фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида барча инстанция судларида ишлар кўрилаётганда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этиши кўрсатилган.

Шу каби прокурор судларда далилларни текширишда иштирок этади, қонуннинг қўлланилиши хусусида ўз фикрини билдиради. Прокурор суд процессининг бошқа иштирокчилари билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланиб, судьяларнинг мустақиллиги ҳамда процессуал қонунчилик нормаларига қатъий риоя этиш принципига амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг судларда фуқаролик ишлари кўрилишидаги асосий вазифалари қонунда белгиланган ваколатлар орқали суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишдан ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш, қонун устуворлигини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан кўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишни таъминлашдан иборат. Инсон, жамият ва давлат манфаати прокурорлар томонидан ҳимоя қилинади.

Бош прокурорнинг соҳавий буйруғи талабига кўра:

жамиятни қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийлик, ижтимоий адолат, тинчлик ва миллий тотувликни мустаҳкамлаш;

фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида мустаҳкамланган шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг ҳамда хусусий мулк эгаларининг қонуний манфаатларини ҳимоялашга;

қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг (даъво) аризаси асосида қўзғатилган ишлар бўйича барча суд инстанцияларида прокурорт иштирокини таъминлаш;

қонунда прокурор иштироки шартлиги белгиланган, прокурор (даъво) аризаси асосида қўзғатилган, шунингдек мурожаатлар асосида ўрганилган ишлар бўйича судларнинг ноқонуний қарорларини қонунга мувофиқлаштириш;

суд қарорларини мурожаатларга асосан ўрганиш ва аниқланган қонунбузилишларни бартараф этиш каби асосий вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси 50-моддасида (кейинги матнларда ФПК деб юритилади) суд процессида прокурор иштироки белгиланган. Унга кўра, агар фуқаро соғлигининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари,

эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга¹.

Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунинг прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган ишлар бўйича фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок этишга ҳақли. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас.

Судда иштирок этаётган прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам мазкур Кодекснинг 51-моддасида кўрсатилган бўлиб, ариза берган прокурор барча процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади ва барча процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олади, бундан келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи ва суд харажатларини тўлаш мажбурияти мустасно эканлиги белгиланган.

Прокурор берган аризасидан бутунлай ёки қисман воз кечиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзи арз қилган талаблар бўйича судга тушунтиришлар бериш, иш мазмуни юзасидан, шунингдек ишнинг муҳокамаси вақтида келиб чиққан айрим масалалар бўйича ўз фикрини баён этиш, суд ҳужжати устидан протест келтириш ҳуқуқига эга. Агар даъвогар рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, қўшимча талаблар билдиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ёхуд камайитиришга ҳақли эмас.

Прокурор томонидан даъвогарнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тақдим этилган даъводан даъвогарнинг воз кечиши, агар бу учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахл қилмаса, даъво аризасини (аризани) кўрмасдан қолдиришга олиб келади. Прокурорнинг бошқа шахс манфаатларини ҳимоя қилиш учун тақдим этган ўз даъвосидан (аризасидан) воз кечиши, ушбу шахсни ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг соҳа йўналиши бўйича юқорида қайд этилган 124-сонли буйруғининг 4-бандида прокурорнинг (даъво) аризаси бўйича фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки шартлиги белгиланган.

Шунингдек, амалдаги ФПКда фуқаролик ишлари судларда кўрилишида прокурор иштироки мажбурий бўлган ишлар тоифаси белгиланган.

Фуқаролик суд ишларини юритишда жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқладиган манфаатларини ҳимояда прокурор асосий ўринни эгаллайди ва бу борада айрим хорижий давлатлар тажрибаси ўрганилди. Масалан, Қозоғистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (31.10.2015 йилда қабул қилинган) 54-моддасида прокурорнинг

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.01.2018 й., 02/18/ФПК/0612-сон, <http://lex.uz/docs/3517337>

фуқаролик процессида иштирок этиши давлат манфаатларига дахлдор ҳолларда, жамоат манфаатларини ёки ўзини ҳимоя қила олмайдиган фуқароларни ҳимоя қилиш зарур бўлганда, шунингдек прокурорнинг иштироки зарурлиги суд томонидан эътироф этилганда мажбурийдир. Шунингдек мазкур моддада жисмоний, руҳий ва бошқа ҳолатлар туфайли ўзини мустақил равишда ҳимоя қила олмайдиган шахслар, чекланмаган миқдордаги шахслар, жамият ва давлат, агар бу одамларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки Қозғистон Республикаси хавфсизлиги учун қайтариб бўлмайдиган оқибатларнинг олдини олиш учун зарур бўлса, прокурор даъво ёки ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатилган¹.

Россий Федерацияси Фуқаролик процессуал кодексининг 45-моддасига кўра, прокурор фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари, номуайян шахслар доираси ёки Россия Федерацияси, Россия Федерацияси субъектлари манфаатлари ҳамда муниципал ташкилотлар манфаатида судга ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳақидаги ариза прокурор томонидан фақат фуқаро соғлигининг ҳолати, меҳнатга лаёқатсизлиги ва бошқа узрли сабабларга кўра шахсан судга мурожаат қила олмаган тақдирда берилиши мумкин.

Ушбу чеклов фуқаролар томонидан уларнинг ижтимоий ҳуқуқларини, меҳнат муносабатларига оид ҳуқуқ ва эркинликлари ва улар билан бевосита боғлиқ бўлган муносабатларни, оила, оналик, оталик ва болаликни ҳимоя қилиш, ижтимоий ҳимоя, шу жумладан ижтимоий таъминот, давлат ва муниципал уй жой фондида уй жой билан таъминлашга оид ҳуқуқни таъминлаш, соғлиқни сақлаш, шу жумладан тиббий ёрдам, қулай атроф табиий муҳитга бўлган ҳуқуқни таъминлаш, таълимга оид мурожаатларига асосан киритиладиган прокурор аризаларига нисбатан татбиқ этилмайди².

Бунда мунозара ўрнида айтиш лозимки, хорижий давлатлар тажрибаси ва суд амалиёти шуни кўрсатмоқдаки ФПКнинг 50-моддасида айрим бўшлиқлар мавжуд. Шу сабабли кодекснинг 50-моддасини такомиллаштириш лозим.

Прокурор иштироки нафақат миллий қонунчиликда балки, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлиги тан олинади. Агар Ўзбекистон Республикаси томонидан ратификация қилинган халқаро шартномаларида Ўзбекистон Республикаси фуқаролик суд ишларини юритиш жараёнида прокурор иштироки тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача нормалар белгиланган

¹ Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.09.2023 г.) / www.zakon.kz

² Россия Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14 ноября 2002 года № 138-ФЗ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.06.2023 г.) (zakon.kz)

бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади. Шу сабабли ҳам прокурор иштирокини таъминлашда халқаро ҳуқуқ нормаларига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 8-моддасида ҳар бир инсон унга Конституция ёки Қонун орқали берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланиши ҳуқуқига эга эканлиги қайд қилинган. Шахснинг бузилган ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишда прокуратура органлари алоҳида ўрин тутди¹.

Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 2004 йил 4 февралдаги қарори билан турли давлатларда прокуратура органлари тузилиши ва фаолиятининг турли шакллари мавжудлиги, бу эса ҳар бир давлатнинг ҳуқуқий анъаналари билан боғлиқлигини таъкидлаб, прокурорлар нафақат жиноий ҳуқуқий соҳада балки, бошқа соҳаларда ҳам функцияларни амалга ошириши белгилаб қўйилган².

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгашининг маслаҳат органи ҳисобланган Венеция комиссиясининг 2005 йил 10-11 июнь кунлари ўтказилган 63-ялпи мажлиси қарорида турли давлатларнинг тарихий ва маданий анъаналаридан келиб чиқиб, прокуратура органларининг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги ваколатларини таъминлашнинг қуйидаги принциплари белгилаб берилган:

- прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд соҳасидаги ваколатлари давлатнинг тарихий ва маданий анъаналари, иқтисодий омиллар ҳамда самарадорлиги билан боғлиқ бўлганда;

- прокурор фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд иштирокчиси бўлиши мумкин бўлганда;

- қонунийлик принципи - прокурор қонунлар ижросини таъминлаш мақсадида фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессида даъво қўзғатиш, бошланган суд процессига кириб келиш, ҳуқуқий ҳимоя чораларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганда;

- мақсадлилиқ принципи - қачонки прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки тан олинган асосли мақсад билан боғлиқ бўлганда;

- давлат манфаатларини ҳимоя қилиш принципи - прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки

¹ Шайзаков Ш.И. Қандаҳорова Д.С. Айрим тоифадаги фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки / Илмий-амалий қўлланма. -Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси, 2022 й. - 14 б.

² ҳес 1604. Шунингдек, Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитаси томонидан 2000 йил 6 октябрда вазирлар ўринбосарларининг 724-мажлисида қабул қилинган тавсиясида ҳам прокурорларнинг суд ҳокимиятида иштирок этиш билан боғлиқ тамойиллари белгиланган. Ш.Шайзаков. Маъмурий суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг ташкилий-ҳуқуқий асослари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил мавзусидаги ... ю.ф.ф.д. даражасини олиш учун ёзилган дисс. 2021 й. 67 б.

қонунчилик билан белгиланган давлат манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлганда;

- оммавий манфаатлар принципи - қачонки прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки давлат манфаатларидан ташқари, оммавий манфаатларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлганда;

- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш принципи - прокурорнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд процессларидаги иштироки аҳолининг алоҳида қатламларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлганда;

- тарафларнинг процессуал тенглиги принципи - прокурор тарафлар билан тенг ҳуқуқларга эга бўлиши лозимлиги, прокурор ҳар қандай ҳолда ҳам судда процессуал қарорлар қабул қилиш ваколатига эга бўлмаганда, негаки бундай қарорлар фақат суд томонидан қабул қилиниши лозим;

- дискриминацияга йўл қўймаслик принципи - прокурор ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинаётган шахсларнинг процессуал ҳуқуқларини камситиб қўйиши мумкин бўлмаганда ва шу кабилар.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Кенгаши Вазирлар Қўмитасининг 2012 йил 19 сентябрда (2012) 11-сонли “Прокурорларнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги роли тўғрисида”ги Тавсиялари қабул қилинган. Тавсияларга кўра, прокуратура органлари жиноий-ҳуқуқий соҳадан ташқаридаги ваколатларига эга бўлган давлатларда прокуратуранинг фаолияти инсон ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоясига алоҳида эътибор берилган ҳолда амалга оширилиши ва прокурорнинг ҳам ҳуқуқлари чекланишига йўл қўйилмайди.

Хулоса сифатида таъкидлаш керакки, нафақат миллий қонунчиликда шунинг билан биргаликда халқаро ҳуқуқ нормаларида ҳам фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки масалалари кенг ёртилган. Фуқаролик процессида прокурор иштирокидан асосий мақсад суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишига эришишдан ҳамда қонунийликни мустаҳкамлаш-дан, қонун устуворлигини таъминлашдан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишдан иборат.

Суд ҳуқуқ ислохотлари жадаллик билан замон билан ҳамнафас ўзгариб бораётганлигини инобатга олганда фикримизча ФПКнинг 50-моддаси биринчи қисмига “жамият ва давлат манфаатларида прокурор иштироки” назарда тутилиши лозим.

АХМЕДОВ ДИЛШОД БАХРОМОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Бош
прокуратураси бошқарма бошлиғи,
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси

МАЪМУРИЙ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ ВА ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИДА ТААЛЛУҚЛИЛИК ИНСТИТУТИ

Аннотация: Мақолада “судга тааллуқлилик”, “судловга тегишлилик” тушунчалари, унда хорижий ва миллий олимларнинг илмий қарашлари таҳлил этилган бўлиб, тадқиқотчи низоларнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий судлар ўртасида тўғри тақсимланиши жамият ва давлатнинг, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилишга таъсири ҳақида ўз қарашларини баён қилган.

Калит сўзлар: судга тааллуқлилик, судловга тегишлилик, суд ваколати, суд, фуқаролик суди, иқтисодий суд, маъмурий суд, фуқаролик иши, маъмурий иш

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ва маъмурий суд ишларини юритиш ҳуқуқида судга тааллуқлилик институти ўзига хос ўхшашлик ва фарқли жиҳатлари билан фарқланади. Шу нуқтаи назардан тадқиқотларда ва юридик фанда “судга тааллуқлилик”, “судловга тегишлилик” ва “судловлилик” тушунчалари кенг ишлатилади. Шу боисдан олимлар ўртасида турли хил фикр-мунозаралар мавжуд бўлиб, ягона ёндашувни кам учратамиз.

Ш.Ш.Шорахметов¹ тааллуқлилик деганда, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилоти зиммасига юклатилганлигидир -деб таъкидлайди.

Бошқа бир гуруҳ олимлар эса², “тааллуқлилик” – суд органлари ўртасида фуқаролик, жиноий ва бошқа ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган ваколатлар доираси тушунилишини кўрсатади.

М.М.Мамасиддиқов “судга тааллуқлилик”, “судловга тегишлилик” ва “судловлилик” тушунчалари айтиб бир маънода қўлланилишини эътироф

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Т.: Адолат. 2001 й. – Б. 124., Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик // Муаллифлар жамоаси. ю.ф.д., профессор М.М.Мамасиддиқов умумий таҳрири остида. // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази. Тошкент, 2022 й., Б.49

² Demchenko S., Kostruba A., Melekh B., Bolokan I., Melnychuk O. Theoretical approaches to delimiting the jurisdiction of commercial, civil and administrative courts // Revista Amazonia Investiga, 2022, 11 (52), pp. 204-211. 10.34069 /AI/ 2022.52.04.22. hal-03685030

этади¹. В.А.Колотов ҳам умумий юрисдикция судларида “судга тааллуқлилик” ва “судловга тегишлилик” тушунчалари бирга ишлатилишини кўрсатади². Назаримизда ушбу тушунчаларни бир маънода қўллаш биров баҳс талаб этади.

“Судга тааллуқлилик” тушунчасини миллий қонунчилик асосида таҳлил қиладиган бўлсак, масалан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг (кейинги ўринларда МСИЮтК деб аталади) 26-моддасида³ маъмурий судга фуқаролар ва юридик шахсларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги, маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар тааллуқли.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 26-моддасининг мазмунидан англашиладики, фуқаролик судларига тарафлардан бири фуқаро бўлган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга оид низолар судга тааллуқли бўлса, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексининг 25-моддасида кўринишича, иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар ҳамда юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тартибда олган фуқаролар, шунингдек корпоратив низолар ҳамда кодексда кўрсатилган бошқа низолар иқтисодий судга тааллуқли.

Ғ.Т.Ҳақимов⁴ “судга тааллуқлилик” тушунчаси муайян суд органининг ваколатига кирадиган ишларнигина кўриб чиқишни англатади, яъни суд томонидан кўриб чиқиладиган ишлар доираси бошқа юрисдикциявий органлар ваколати доирасидан ажратиб олиниши ҳақида сўз юритиб, хўжалик (иқтисодий) судларга тааллуқли иш бўлиши учун асосий мезон иқтисодий фаолият соҳаси, тадбиркорлик фаолияти ҳисобланиб, улар умумий юрисдикция судлари ваколатини ажратиб турувчи асосий мезон эканлигини кўрсатади.

Бошқа адабиётларда “судга тааллуқлик” - суд ва унинг қонун билан белгиланган ваколат доирасида низони кўриб ҳал этишидир. Судга тааллуқлилик масаласида икки хил мезон: суднинг ваколат доираси бўйича тааллуқлилик – судларга қонунлар билан ўзининг ваколатига

¹ Мамасиддиқов М.М., Ёдгоров Х.Б., Давлетов Ў.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Дарслик. Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбаев. –Т.: ХТИ нашриёти. 2018., Б–293.

² Колотов В.А. Защита прав и законных интересов группы лиц в гражданском и арбитражном судопроизводствах / дисс....к.ю.н.- М.:2021., С-120.

³ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекс. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 26.01.2018 й. www.lex.uz Қаралган вақти: 30.10.2023 й.

⁴ Ҳақимов Ғ.Т. Ўзбекистонда маъмурий юстицияни ривожлантиришнинг муаммолари // ю.ф.н. ... дисс. - Т.: 2009. -Б 61-62.

киритилган низолар ва бошқа ишларни ҳал қилиш; низолашаётган шахснинг талаби бўйича тааллуқлилиқ – низо бўйича иш ёки бошқа ишнинг ушбу суд томонидан ҳал этилиши таъкидланади¹.

Юқоридаги миллий қонунчилик талаблари ва олимларнинг фикрларини қувватлаган ҳолда айтиш мумкинки, “судга тааллуқлилиқ” тушунчаси суд ҳокимияти ўртасида масалан, конституциявий суд, фуқаролик, жиноий, иқтисодий ва маъмурий судлар ўртасида ишларнинг ўзаро тааллуқлигини англатади. Шундан келиб чиқиб, “судга тааллуқлилиқ – низонинг ҳуқуқий табиати ва субъектив нуқтаи назаридан суд органлари ўртасида тақсимланишидир” - деб муаллифлик таърифини илгари сурамиз.

Шу ўринда “судловга тегишлилик” тушунчасини ҳам назарий жиҳатдан тадқиқ этиш талаб этилади. Олимлар “судга тааллуқлилиқ” бу судларнинг компетенция предмети доирасини, “судловга тегишлилик” эса судларнинг субъекти ва ҳудудий ваколатларини белгилайди - деб кўрсатади².

Мазкур фикрни назаримизда мунозарали деб ҳисоблашимиз мумкин. Чунки, фақатгина субъектлар доираси ва ҳудудийлик нуқтаи назаридан судловга тегишлиликни ажратиб олиш нотўғри.

Бошқа манбаларда, “судловга тегишлилик” деганда, умумий юрисдикция судларига тааллуқли ишларнинг биринчи инстанция судида кўриш учун суд тизимининг муайян босқичини тартибга солувчи институт сифатида қаралади³.

Ёки Т.П.Ерохина⁴ фуқаролик процессида судловга тегишлилик деганда, биринчи инстанция судларига қонунда умумий ва истисно тааллуқли ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш бўйича ваколатларини тақсимловчи фуқаролик процессуал ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган институт эканлигини ўз илмий тадқиқотларида илгари суради.

Ўйлашимизча, М.К.Треушникова, Т.П.Ерохиналарнинг фикрлари тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Сабаби, “судловга тегишлилик” фақатгина биринчи инстанция судларига тааллуқли ишларни англатмаслик керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонунида ва МСИЮтКнинг 27-моддасида “Суд фуқаролар ва юридик шахсларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган, қонун билан ўзининг

¹ Абдурахмонова Х.Б. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ўқув қўлланма. - Т.: ДБҚБИ, 2020. -63 б.

² Зеленцов А.Б. Административно-процессуальное право России. В. 2 ч. Часть 2: учебник для вузов / А.Б.Зеленцов, П.И.Кононов, А.И.Стахов. – 2 е-изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020., С-47.

³ Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.К.Треушникова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2014. С. 128

⁴ Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве / дисс.....к.ю.н. - М.: 2004. -С. 7-8.

ваколатига киритилган бошқа ишларни ҳам ҳал қилади.” деб, маъмурий суд ваколатига тааллуқли ишларни санаб кўрсатган. Ёки МСИЮтКнинг 30-моддасида “Ўзбекистон Республикаси Олий суди қонун билан ўз ваколатларига киритилган бошқа ишларни ҳам биринчи инстанция суди сифатида кўради.” Назаримизда судловга тегишлилик тушунчаси қўлланилганда ишларнинг суд ваколоти доираси бўлиниши тўғридир.

Г.Ф.Шершеневичга кўра, “судловга тегишлилик – ўз функциялари бўйича тенг бўлган, бироқ ташкилий жиҳатидан фарқ қилувчи судларга нисбатан муайян суднинг иш юритувига тегишли бўлган ишлар доирасидир”¹. Рус классик олими Е.Васьковскийнинг “судловга тегишлилик бу бир турдаги судларнинг муайян низони кўриб чиқишга ҳудуд бўйича ваколатини белгиловчи қоидадир”² дея таърифлаган қисқа ва тушунарли таърифи янада тушунарлироқдир.

Тадқиқот доирасида “судловлилик” тушунчасига тўхталиш зарур. Баъзи тадқиқотларда судловлилик деганда, судларнинг ваколатига берилган ишларни қайси суд кўриб ҳал этишлиги кўрсатилади ҳамда уни икки маънода: ишларнинг кўрилиши ва ҳал қилиниши суд органларига тегишли бўлишлиги ва судловлилик ягона суд тизимига кирадиган судларнинг қайси бири муайян ишларни кўриш ва ҳал қилишга ваколатли (ҳуқуқли) бўлишини англатади³.

Юридик адабиётларда, фуқаролик ишларининг судловлиги деганда, судловга тегишли бўлган ишларнинг турлари ҳамда жойлашган ҳудудига қараб бир тизимдаги суд бўғинлари ўртасида тақсимланишини белгилаб берувчи фуқаролик ҳуқуқи нормалари мажмуига айтилади⁴.

Рус адабиётларида арбитраж судларига тааллуқли ишларнинг арбитраж суд тизими ўртасида тақсимланишини судловлилик сифатида таърифланади⁵.

МСИЮтКнинг 28-моддасида “судга тааллуқли ишлар туманлараро маъмурий судлар томонидан кўрилади, бундан Қорақалпоғистон Республикаси маъмурий суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маъмурий

¹ Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. Т. IV: Торговый процесс. Конкурсный процесс. М. 2003. С. 62.

² Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Статут, 2016. Б. – 483.

³ Шораҳметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг ҳўжалик процессуал ҳуқуқи: дарслик / Масъул муҳаррир: М.Э.Абдусаломов.Т-: “Адабиёт жамғармаси” нашри., 2001., Б-36.

⁴ Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik // Mualliflar jamoasi. Yu.f.d., prof. VM.M.Mamasiddiqov tahriri ostida // O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, “Adolat” milliy huquqiy axborot markazi. Toshkent, 2022 y. B-51.

⁵ Арбитражный процес: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Н.М.Коршунов, А.Н.Лабыгин, Ю.Л.Мареев, Н.Д.Эриашвили; под ред. Н.М.Коршунова. – 3-е изд., перераб. и доп. -М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2018. С.-101.

судлари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий суди судловига тегишли ишлар мустасно.” эканлиги белгиланган.

Демак, юқоридаги тушунтиришлар “судловга тегишлилик” ва “судловлилик” тушунчалар судловга тегишлиликнинг умумий маъносини тўғри тушунтиради, бироқ аниқ ва яқдил таъриф эмас, чунки мураккаб институтга қисқа ва аниқ тушунтириш бериш қийин жараён. Билдирилган баҳс-мунозаралар натижасида, “судга тааллуқлилик”, “судловга тегишлилик”, “суд ваколоти” тушунчалари ҳамда уларнинг моҳиятини ажратиб олиш мумкин.

Суд ваколоти деганда, суднинг умумий қоидалар асосида фарқланувчи ҳуқуқий низоларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш бўйича қонуний имкониятидир. Бу судга одил судлов бўйича суд ҳокимиятини амалга ошириш, барча учун мажбурий қарор чиқариш ваколатини беради. Судга тааллуқлилик эса суднинг бошқа органларга нисбатан ваколатлари чегараларини англатади¹. Яъни, судлар ваколоти деганда, улар ҳал этадиган ҳуқуқий низолар чегарасини, судловга тегишлилик эса ана шу тааллуқли ишларни муайян судда мазмунан кўриш ва ҳал қилиш тартибини белгилашни тушунишимиз лозим.

Демак, “судга тааллуқлилик” суд тизимига кирувчи турли судлар ўртасида ишларнинг тақсимланишини кўрсатса (масалан, фуқаролик, жиноий, маъмурий, иқтисодий), “судга тегишлилик” айнан бир суд тизими ўртасида ишларнинг ажратилишини кўрсатади (масалан, маъмурий судлар бўйича биринчи инстанция судлари, апелляция ва кассация судлари). Юридик адабиётларда турли судлар ўртасидаги ишларни ажратиш учун судга тааллуқлилик эмас, балки судловга тегишлилик институти қўлланилиши тўғри кўрсатилган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтиш мумкинми, жамиятда ҳуқуқий муносабатлар ривожлангани сари “судга тааллуқлилик”, “судга тегишлилик” институтлари маъмурий суд ишларини юритиш ҳуқуқи ва процессуал қонунчиликда муҳим ўрин эгаллайди. Ишларни у ёки бу суд тизимлари ўртасида чегараларини белгилашда, ишларни тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқишда, бу орқали жамият ва давлатнинг, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилишда бу институт ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Шу сабабли, низоларнинг фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий судларга тааллуқли ишлар ва улар ўртасида тегишлилик масаласини ҳал этиб бориш ўз долзарблигини сақлаб қолаверади.

¹ Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права. Томск, 1983. С.55; Чудиновских К. А. Институт подведомственности и его место в системе российского права // Российский юридический журнал. 2000. № 3. Б.– 90-95.

МУСТАФАЕВ ШУҲРАТЖОН БУРИЕВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси катта
ўқитувчиси, юридик фанлар номзоди

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИНСОН ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ - ХОРИЖ ТАЖРИБАСИДА

Аннотация: Мазкур мақолада фуқаролик суд ишларини юретишда прокурорнинг инсон ҳуқуқларини, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишдаги роли хорижий, жумладан Франция, АҚШ, Англия, Германия, Хитой ва Россия давлатлари тажрибалари мисолида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: қонун, инсон, ҳуқуқ, эркинлик, жамият, давлат, суд, прокурор, прокуратура, ҳимоя, фуқаролик, протест, апелляция, кассация, назорат, инстанция, фуқаролик процессуал кодекси, фуқаролик кодекси, даъво, мурожаат, иштирок.

Аннотация: В данной статье освещены вопросы роль прокурора в защите прав человека, интересы общества и государства в гражданском судопроизводстве на примере опыта зарубежных стран, таких как Франция, США, Англия, Германия, КНР и Россия.

Ключевые слова: закон, человек, право, свобода, общества, государства, суд, прокурор, прокуратура, защита, гражданство, протест, апелляция, кассация, надзор, инстанция, гражданский процессуальный кодекс, гражданский кодекс, иск, обращение, участия.

Abstract: This article covers the role of the prosecutor in protecting human rights, interests of society and state in civil proceedings using the example of the experience of foreign countries such as France, USA, Great Britain, China and Russia.

Key words: law, human, right, freedom, society, state, court, prosecutor, prosecutor's office, protection, citizenship, protest, appeal, cassation, supervision, instance, civil procedure code, civil code, lawsuit, appeal, participation.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини суд орқали ҳимоя қилинишида прокуратура органларининг ўрни ва аҳамиятини ўрганишда хориж тажрибаси муҳим ҳисобланади.

Дунёда ягона андозага эга бўлган прокуратура тизими бўлмаганидек, судларда прокурор ваколатини таъминлаш йўналишида ҳам аниқ бир қолиб мавжуд эмас.

Давлат бошқаруви ва ҳуқуқ тизимининг шакли, иқтисодий шарт-шароит, фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти, халқнинг урф-одатларидан келиб чиқиб, фуқаролик судларида прокурор иштироки жаҳон тажрибасида турлича.

Масалан, ғарбий Европа тарихида прокуратура органлари дастлаб 25.03.1302 йил Францияда қирол Филипп IVнинг Ордонанси (қонун даражасидаги ҳуқуқий ҳужжат) билан ташкил этилган. Қирол Людовик

IVнинг 1667 йилнинг апрелидаги ордонанслари қабул қилинган судларда жиноят процесси ва фуқаролик процесси деган ихтисослашув вужудга келди¹.

Франциянинг 1958 йил 22 декабрдаги “Магистратура тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасида прокурор юқори турувчи прокурорга ва адлия вазирига бўйсинса-да, лекин судда фикр беришда мустақил ҳисобланиши белгиланган.²

Францияда прокурорнинг фуқаролик процессидаги иштирокига доир муносабатлар Фуқаролик кодекси (31.03.1804 йилги Наполеон кодекси) ва Фуқаролик процессуал кодекси (20.12.2007 йилги) билан тартибга солинган.

Ушбу кодексларда прокурорнинг фуқаролик судидаги иштироки икки шаклда белгиланган. Биринчиси - бу фуқаро ёки давлат манфаатини кўзлаб даъвогар сифатида иштирок этиши.

Масалан, шахсни вафот этган деб топиш (Франция Фуқаролик кодекси 90-м. (кейинги матнда ФК)), шахсни бедарак йўқолган деб топиш (ФК 122-124, 127-м.м.), бедарак йўқолган деб топишни бекор қилиш (ФК 129-м.), никоҳни бекор қилиш (ФК 184-м.), никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш ва шу муносабат билан жаримага тортиш (ФК 184, 191, 192, 199, 200-м.м.), никоҳ бекор қилинганида фарзандни эр-хотиннинг бирини тарбиясида қолдириш (ФК 302-м.), болага васий белгилаш (ФК 373-3-м.), тарбиявий чораларни қўллаш (ФК 374, 375, 375-4, 375-6-м.), ота (оналик) ҳуқуқидан маҳрум қилиш (ФК 378-1-м.), муомалага лаёқатсиз шахсни адлия ҳимоясига олиш (491-1-м.), шахснинг фуқаролигига аниқлик киритиш (Француз фуқаролиги тўғрисидаги ФКга қўшимча қонуннинг 129-м.) бўйича прокурор ўз ташаббуси билан судга даъво бериш ваколатига эга³.

Иккинчи шакли - бу прокурор иштироки шарт бўлган тоифадаги ишларда прокурор суд муҳокамасида қатнашиб, фикр бериши.

ФПКнинг 421-423-моддаларида, прокурор ишда даъвогар ёки фикр бериш учун ишга жалб этилган шахс сифатида судда иштирок этиши, 426-моддасида эса прокурор ўзи лозим деб топган ишларда ҳам иштирок этиши мумкинлиги белгиланган⁴.

Ёки, ушбу давлат ФПКга биноан, айрим тоифадаги ишлар судларда кўрилиб, якуний тўхтамга келингунига қадар ушбу ишлар суд томонидан прокурорга юборилиб, прокурорнинг фикри олиниши шартлиги кўрсатилган.

¹ Куликова Г.Л. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран // Учебное пособие. -М.: Университет прокуратуры РФ, 2020.

² “Закон Франции о магистратуре” от 22.12.1958 г. // <https://worldconstitutions.ru/> // (кўрилган санаси 23.01.2024 й.).

³ Кормушкин М.В. Опыт прокуратур иностранных государств по реализации функции в гражданском и административном процессе / Ж. Юридическая наука. -Б. 171-172.

⁴ Франция Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lawbook.online/zarubejnyih-protsess-grajdanskiy/> (кўрилган санаси 24.01.2004 й.).

Масалан, ФПКнинг 425, 428-моддаларида боланинг туғилганлиги ҳолатини белгилаш, вояга етмаган болаларга васий тайинлаш, муомалага лаёқатсиз шахсларга васий белгилаш ёки васийни ўзгартириш, тадбиркорнинг қарзини ундирилишини тўхтатиш, банкрот бўлган тадбиркорнинг қарзларини, унга нисбатан қўлланилган санкция чораларини тугатиш каби ишлар судлар томонидан прокурорга юборилиши шартлиги кўрсатилиб, прокурор эса ушбу ишларни ўрганиб, улар бўйича ўз фикрини беришга мажбурлиги белгиланган.

Юқоридагилардан хулоса қилишимиз мумкинки, Францияда фуқароларнинг ҳуқуқлари, жамият ва давлат манфаатларини суддаги ҳимоясида прокурорнинг ўрни аҳамиятли.

Англо-саксон ҳуқуқ тизимида асосланган Америка Қўшма Штатлари ва Англия фуқаролик судларида давлат номидан иштирок этувчи мансабдор шахс “Атторней” деб номланади. У давлат манфаатлари, бюджет билан боғлиқ, қирол манфаатига таъсир қилувчи ишларда давлат ёки қирол номидан иштирок этиши, ўз ташаббуси билан фуқаролик процессига даъво кўзғатиши ҳам мумкин.

АҚШ президенти ёки ҳукумати манфаатини кўзлаб, прокурор (атторней) фуқаролик судига даъво бериши ва судда уни қувватлаши ёки жавобгар тараф бўлиб ҳам иштирок этиши мумкин¹. Яъни, ҳукумат вакили ёки мамлакат президенти ишда жавобгар тараф бўлиб иштирок этаётган бўлса, бундай ҳолатда уларнинг манфаатини кўзаб иштирок этувчи прокурор ҳам жавобгар бўлиб ишда иштирок этади.

Дискриминацияга, яъни ҳуқуқ жиҳатдан бошқа фуқаролар билан тенг кўрилмаган, ҳуқуқлари чегараланган шахснинг манфаатида ҳам прокурор судга даъво бериши мумкин².

Германияда прокурорнинг бу йўналишдаги ваколатлари кенг бўлмасада, лекин прокурор никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш, шахсни муомалага лаёқатсиз деб эътироф этиш, бедарак йўқолган шахсни вафот этганлик фактини белгилаш бўйича судга даъво билан мурожаат қилиши мумкин³.

Хитой халқ республикасининг прокуратура органлари тизимида фуқаролик суд ишлари билан шуғулланувчи алоҳида тармоқ фаолият кўрсатади. Хитой Фуқаролик процессуал кодексида прокурорда судга даъво бериш ваколати аниқ кўрсатилмаган бўлсада, лекин амалиётда бундай даъволар билан прокурорлар судларга мурожаат қилиб келишади.

¹ Куликова Г.Л. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран // Учебное пособие. -М.: Университет прокуратуры РФ, 2020. - 106

² Кормушкин М.В. Опыт прокуратур иностранных государств по реализации функции в гражданском и административном процессе / Ж. Юридическая наука. -Б. 171-172.

³ Куликова Г.Л. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран // Учебное пособие. -М.: Университет прокуратуры РФ, 2020. - Б. 31.

Масалан, Цзянсу провинциясининг Суйнин уезди прокуратураси иккта супермаркетга нисбатан даъво билан судга мурожаат қилиб, унда пуллик гаров эвазига ходимлар ишга ишга қабул қилинганлигини ноқонуний деб топиш сўралган. Фуқаролик суди ушбу даъвони қаноатлантириб, 1000 дан зиёд фуқароларнинг 2 млн. юандан ортиқ маблағлари қайтариб берилган.

Ёки Шаньдун провинциясининг Лэлин шаҳар прокуратураси Цзиньсинь кимёвий заводи атроф муҳитни ифлослантирганлиги ҳолати бўйича судга даъво билан мурожаат қилган. Суд даъвони қаноатлантирган. Шу каби мисоллар амалиётда кўплаб учрайди¹.

Рус процессуалист олимлари И.И.Головко ва Е.А.Горячевалар фуқаролик процессида прокурор иштирокининг ривожланиш даврини учга бўлишади.

Биринчи давр - бу 1722-1864 йилларни ўз ичига қамраб олган. Петр I нинг 12.01.1722 йилги Фармони билан Сенат ҳузурида генерал-прокурор ва обер-прокурор лавозимлари жорий этилган². Ушбу ҳужжат билан судларда давлат манфаати билан боғлиқ ишларда прокурор иштироки шартлиги белгиланди³.

Пётр I нинг 18.01.1722 йилда “Дворянлар судларида прокурор лавозимини ташкил этиш, фискал ва бошқа шахсларнинг яширин хабарларига доир ишларни кўрилишида дворянлар судларининг ваколатлари доираси тўғрисида”ги Фармони қабул қилиниб, унда суд ҳужжатларига нисбатан прокурорга протест келтириш ваколатлари берилди⁴.

Императорни 07.11.1775 йилги “Губернияларни бошқаришни ташкил этиш”нинг (Учреждения для управления губерний) 408-моддасининг 6-бандида суддаги хусусий (фуқаролик) шаклдаги низо давлат манфаатлари билан боғлиқ бўлса, суд бу ҳақда прокурорга хабар бериши ва ушбу иш бўйича прокурорнинг фикрини эшитиши лозимлиги белгиланди⁵. Ушбу ҳужжатда прокурорларга ижтимоий ёрдамга муҳтож, вояга етмаган, кўзи кўр, эшитиш имкониятига эга бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилиши вазифаси юклатилди⁶.

¹ Куликова Г.Л. Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран // Учебное пособие. -М.: Университет прокуратуры РФ, 2020. - Б. 68-69.

² Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.13.

³ Историко-правовые аспекты участие прокурора в гражданском процессе в Российской Федерации: авт. И.И.Головко, Е.А.Горячева / Вестник Омской юридической академии. 2018. Том 15, №3, Б. 320.

⁴ Шу жойга қаралсин. Б. 320.

⁵ [https://runivers.ru/lib/book6866/187015/Учреждения для управления губерний Всероссийской империи 01.07.1775 г. Б. 408:](https://runivers.ru/lib/book6866/187015/Учреждения_для_управления_губерний_Всероссийской_империи_01.07.1775_г._Б._408:)

⁶ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.14. 2020.

Россияда фуқаролик процессида прокурор иштироки фаолияти такомиллашишининг **иккинчи даври** сифатида¹ 20.11.1864 йилда “Фуқаролик суд ишларини юритиш Низоми” (Устав гражданского судопроизводства)² қабул қилинган вақтдан то 1917 йилга қадар бўлган давр қаралади.

Ушбу низомнинг 343-моддасида прокурорлар қуйидаги тоифадаги фуқаролик ишлари кўрилишида ўз хулосасини беришлари, хусусан;

1. Вояга етмаганлар, бедарак йўқолганлар, қарлар, руҳий касалларга;
2. Давлат манфаатига;
3. Маҳаллий давлат идораларига (по делам земских учреждений, городских и сельских обществ);
4. Судловга тегишлилик масаласидаги тортишувларга (по вопросам о подсудности и о пререканиях);

5. Хужжатларнинг ҳаққонийлигига, низо кўрилатганда жиноят аломати аниқланганга;

6. Судга раддия беришга;

7. Никоҳ ва бола туғилишининг қонунийлигига;

8. Камбағаллик ҳуқуқини берувчи гувоҳномани беришга доир ишларда прокурорнинг фикри (хулосаси) олиниши шартлиги кўрсатилди.

Прокурор фуқаролик ишида билвосита тараф (partie jointe), яъни тарафлар тортишувидан сўнг ўз хулосасини баён этувчи мансабдор шахс сифатида ёки асосий тараф (partie principal) жумладан, давлат ёки жамият манфаати билан боғлиқ ишларда бевосита иштирок этган³.

Юқорида кўрсатилган фармон ва низомларда давлат манфаати, фарзандликка олиш билан боғлиқ ишлардан ташқари бошқа тоифадаги суд қарорлари устидан юқори судга мурожаат қилиш ваколати прокурорга берилмади. Фақатгина, Бош прокурор апелляция суди қарори устидан кассация тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлди. Ушбу протест ҳам шартли ҳисобланган, агар тарафлар суд қароридан рози бўлса, қуйи суд қарори ўзгартирилмаган⁴.

Низомнинг 345-моддасидаги икки вароғдан зиёд қоидалар прокурорнинг судда билдирадиган фикрига қўйилган мезонларга бағишланган. Ушбу қоидада, прокурор ўз фикрини юқори нотикликлик санъати билан, равон ва тушунарли тилда, ёзма равишда ифодалаши, иш бўйича ҳақиқий ҳолатни тўлиқ англамасдан оғзаки фикр бермаслиги, прокурорнинг ёзма фикрлари мунтазам тўплам қилиб борилиб,

¹ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.15 2020.

² Устав гражданского судопроизводства 20.11.1864 года. Б. 176: <https://www.prilib.ru/item/372592> (мурожаат қилинган сана 12.01.2024 йил).

³ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б. 15-16.

⁴ Прокурор в гражданском судопроизводстве / Ференс-Сороцкий А.А. // Правоведение.1992.№4

амалиётда қонунларни тўғри ва бир хилда татбиқ этилишида улардан фойдаланиш лозимлиги, прокурор фикри юзакичилик билан билдирилиши одил судловга салбий таъсир қилиши мумкинлиги қайд этилди¹.

Юқорида кўрсатиб ўтилган олимлар фуқаролик процессида прокурор иштирокининг ривожланиш тарихининг **учинчи даври** деб совет давлатчилиги пайдо бўлгандан, яъни 22.05.1922 йилдаги “Прокурор назорати ҳақидаги низом” қабул қилинган вақтдан ҳисоблашади.

Ушбу низомда прокурорнинг фуқаролик судида иштирок этиши билан боғлиқ қоидалар белгиланмаган бўлсада, лекин 1922 йилнинг июль ойида қабул қилинган “Губерн прокурорлари зиммасига юклатилган умумий вазифалар ҳақидаги вақтинчалик йўриқнома” билан фуқаролик судларида прокуратура фаолиятига доир қоидалар кўрсатилди. Давлат манфаати билан боғлиқ фуқаролик ишларида ва прокурор ўзи лозим деб топган бошқа тоифадаги ишларда иштирок этиши мумкинлиги, суд ҳужжатларига кассация ва назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқлари берилди².

РСФСРнинг 10.07.1923 йилги Фуқаролик процессуал кодексида прокурор ваколатларига аниқлик киритилди.

Жумладан, прокурор давлат ва жамият манфаати билан боғлиқ ишларнинг ҳар қандай суд босқичида иштирок этиши, иш кўрилишида давлат идораси ва корхонасининг манфаати билан боғлиқ ҳолат аниқланса суд прокурорга бу ҳақда хабарнома юбориши шартлиги, суд лозим топса бошқа тоифадаги ишлар кўрилишида ҳам прокурорни ишда иштирок этишга жалб қилиши, прокурор иш ҳужжатлари билан танишиши, нусха ва кўчирмалар олиши, диний эътиқоди бўйича ҳарбий хизматдан озод қилишга доир ишларда прокурор иштирокининг шартлиги, кассация тартибида кўрилган ишлар бўйича прокурор хулоса бериши, Олий судга кассация тартибида протест келтириши, протест келтириш муддати чегараланмаганлиги, суд қарори қонуний кучга киргандан сўнг, ўрганиб чиқишлик учун республика ва губерния прокурорлари ишни чақириши мумкинлиги кўрсатилди.³

СССР Олий Советининг 24.05.1955 йилги Фармони билан тасдиқланган “Прокурор назорати тўғрисида”ги Низомда прокурорга фуқаролик судларида иштирок этиб, фикр бериши, даъво билан судга мурожаат қилиши, ноқонуний ва асоссиз суд қарорлари ва ажримларига протест келтириши, ишлар юқори суд инстанцияларида кўрилаётганда

¹ <https://www.prilib.ru/item/372592> Устав гражданского судопроизводства // 20.11.1864 года. Б. 176: кўрилган сана 12.01.2024 й.

² Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.17-18.

³ <http://museumreforms.ru/node/13953>

иштирок этиб, улар бўйича хулосалар бериши, ўрганиш учун суддан ишни чақириш олиши каби ваколатлар берилди¹.

РСФСРнинг 01.10.1964 йилги (2002 йилгача амалда бўлган) Фуқаролик процессуал кодексида прокурорнинг ваколатлари бир мунча кенгайтирилди. Унда прокурор ўзгаларнинг манфаатини кўзлаб, судга мурожаат қилиши, фуқаролик процессида қонунларнинг бир хилда ижроси устидан прокурор назоратини олиб бориши, ҳар қандай ишнинг исталган босқичида иштирок эта олиши, иш ҳужжатлари билан танишиши, иш кўрилишида далиллар тақдим этиши, уларни текширилишида иштирок этиши, муҳокама босқичида фикрлар бериши, ўзи даъвогар сифатида қатнашаётган ишнинг суд муҳокамасида биринчи бўлиб судга тушунтириш бериши, суд муҳокамасининг якунида тарафларнинг музокара сўзидан сўнг хулоса бериши, даъвогар сифатида қатнашаётган ишларнинг музокара қисмида биринчи бўлиб фикр бериши, суд ҳужжатлари устидан ишда иштирок этган-эتماганлигидан қатъий назар кассация ва назорат тартибида протест келтириши ваколатлари берилди.

Бундан ташқари ушбу кодексда, сайловчилар рўйхатига эътироз билдириш, фуқарони бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топиш, муомала лаёқатини чеклаш, муомалага лаёқатсиз деб топишга доир ишларда прокурор иштироки шартлиги, прокурор суд қарори қонуний кучга киргунга қадар судда иш ҳужжатлари билан танишиши мумкинлиги, қонуний кучга кирган суд қарорлари бўйича ишларни чақириб ўрганиши, суд мажлиси бошлангунга қадар прокурор ёки юқори турувчи прокурор протестни чақириб олиши, янги очилган ҳолатлар бўйича ариза бериши каби ваколатлар ҳам белгиланди².

“СССР Прокуратураси тўғрисида”ги 30.11.1979 йилги қонунда ҳам юқорида кўрсатилган қоидалар мустаҳкамланди. Фақат ушбу қонун қўшимча равишда прокурорга яна битта ваколатни, яъни суд қарорига прокурор назорат тартибида протест келтирганда протест кўриб чиқилгунга қадар суд қарорининг ижросини тўхтатиб туриш ваколатини ҳам берди.

Россияда 1991 йилга келиб суд-ҳуқуқ соҳасида ислохотлар ўтказилиб, прокуратура органларининг фуқаролик процессидаги ваколати қисқартирилди. Бу соҳада прокурор назорати тушунчаси олиб ташланди.

Ҳозирги вақтда прокурор агар, фуқаро соғлиғининг ҳолати, ёши, муомалага лаёқатсизлиги ва бошқа узрли сабабларга кўра ўзини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, шунингдек, ижтимоий, меҳнатга доир, оилани сақлаш билан боғлиқ масалаларда фуқаро номидан ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

¹ <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc>

² https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/16_grazhd_proc_kodeks

Мажбурий кўчириш, ишга тиклаш, шахснинг ҳаёти ва соғлигига етказилган зарарни ундириш каби ишларда ҳам прокурор иштирок этиб, хулоса бериши лозимлиги кўрсатилди.

Прокурор ўзининг ёки суднинг ташаббуси билан иқтисодий таъсир чораларига (санкция) сабаб бўлиши мумкин бўлган нодўстона давлатлар билан тузилган битимларни ҳақиқий эмас деб топиш, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарорини мажбурий ижрога қаратиш, чет давлат суди ёки арбитраж судларининг ҳал қилув қарорларини эътироф этиш ва ижрога қаратиш, низо предметида қонунчиликда белгиланган жиноий даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялашти-ришга қарши қаратилган бурчларни бажаришдан бўйин товлашга қаратилган ҳолатлар аниқланса прокурор ишироқ этиши мумкинлиги белгиланди¹.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, прокурор аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган қатламини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, давлатнинг мустақиллигини, конституциявий тузумини, мамлакат ҳудудининг яхлитлигини ҳимоячиси сифатида махсус ваколатга эга бўлган судга кўмаклашувчи давлат хизматчиси бўлиб келган.

ҲАМИДОВ АЗИЗБЕК ОЛИМЖОНОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бўлим бошлиғи, доцент, Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси мустақил изланувчиси

СУД ҚАРОРЛАРИНИ ИЖРО ЭТИШ ИНСТИТУТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Аннотация: Мазкур мақолада суд ҳужжатларининг ижросини таъминлашнинг аҳамиятини инобатга олган ҳолда суд қарорларини ижро қилиш институтининг тарихи ва ривожланишини уч босқичга бўлиб ўрганиш таклифи берилган.

Калит сўзлар: ижро иши юритуви, суд ижрочиси, давлат ижрочиси, суд қарори.

Аннотация: В данной статье, учитывая важность обеспечения исполнения судебных документов, предлагается изучить историю и развитие института исполнения судебных решений в три этапа.

Ключевые слова: исполнительное производство, судебный исполнитель, государственный исполнитель, решение суда.

Annotation: In this article, taking into account the importance of ensuring the execution of court documents, it is proposed to study the history and development of the institution of enforcement of court decisions in three stages.

¹ ГПК РФ // <https://online.zakon.> / кўрилган сана 21.01.2024 йил.

Keywords: enforcement proceedings, bailiff, court decision.

Миллий қонунчилигимизда ижро иши ҳуқуқига ҳуқуқнинг алоҳида мустақил тармоғи сифатида қаралиши ҳамда уни олий таълим муассасаларида алоҳида ҳуқуқ фани сифатида чуқур ўрганилиши унинг жозибадорлигини ошириб, соҳа бўйича олий маълумотга эга мутахассис кадрлар тайёрланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида ижро иши юритувини мустақил фан сифатида ўқитилиши, хусусан юриспруденция мутахассислиги бўйича кадрларни тайёрловчи олий таълим муассасалари ўқув режаларининг “Танлов фанлар” блокига “Ижро иши юритиш” фанини киритиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 3 январдаги “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тизимини ислоҳ қилиш ва соҳани рақамлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1-сонли Фармонида белгилаб қўйилди.

Шунингдек, Фармонда амалдаги ўрта махсус маълумотга эга давлат ижрочиларини Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясида босқичма-босқич ўқитиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш вазифаси юклатилди¹.

Муайян фанни ўрганиш, даставвал, унинг тарихи ва ривожланиш босқичларидан бошланиши лозим. Мамлакатимизда суд қарорларини ижро қилиш институтининг тарихи ва ривожланиш босқичларига тўхталсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Хусусан, суд қарорларини ижро қилиш институтининг ривожланишини кўриб чиқишга ҳамда уни **уч босқичга бўлиб ўрганиш**ни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчи босқич бу, (1991 йилнинг 31 август кунидан 2001 йилнинг 29 август кунига қадар) мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки ўн йиллиги давомида бўлган, суд ижрочиларининг судлар таркибида фаолият кўрсатган даврдир. Аслида бу давр нафақат мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан бошланиб қолмай, йигирманчи юз йилликнинг иккинчи ярмини ҳам қамраб олади. Чунки, собиқ совет тузуми даврида ҳамда мамлакатимиз мустақиллигининг биринчи ўн йиллигида суд ҳужжатларини ижро этиш вазифаси судлар зиммасида бўлиб, суд ижрочилари ўз фаолиятини судлар таркибида амалга оширганлар.

Ушбу давр 2001 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Қонуни (кейинги ўринларда – Қонун деб юритилади) қабул қилингунига қадар давом этди. Суд ижрочилари судьялар назорати остида бўлиб, суд

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 3 январдаги “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тизимини ислоҳ қилиш ва соҳани рақамлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1-сонли Фармони // <https://lex.uz/docs/6723273>

ижрочиси фақатгина судьянинг кўрсатмаси билан қабул қилинган қарор ижросини таъминлаган.

Профессорлар М.Х.Рустамбоев ва У.А.Тухташевларнинг қайд қилишича, ушбу Қонун қабул қилингунига қадар, суд ҳужжатларини ижро этиш билан судьяларнинг ташкилий ва функционал жиҳатдан судлар бошқаруви ва назорати остида бўлган суд ижрочилари шуғулланган. Судьялар уларга хос бўлмаган функциялар, яъни ўзлари қабул қилган қарорларнинг амалдаги ижроси билан шуғулланган.¹

Бу даврда собиқ суд ижрочилари туман (шаҳар) судлари раисларининг тақдимномсига кўра вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳокимиятининг Адлия бошқармаси бошлиқлари, Қорақалпоғистон Республикасининг Адлия вазири томонидан ишга тайинланган ва озод этилган.²

Худудий (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар) Адлия бошқармалари таркибида фаолият кўрсатган икки ва ундан ортиқ суд ижрочилари улардан бири катта суд ижрочиси этиб тайинланиб, унинг ёрдамида раҳбарлик амалга оширилган бўлсада, унинг ўзи ҳам суднинг раисига бириктирилиб, бундан ташқари ҳар бир судьяга бир нафардан суд ижрочиси бириктирилган эди.

Суд ижрочилари суд биноларида фаолият кўрсатиб, улар судларнинг фуқаролик масалалари бўйича қабул қилган қарздорликларни ундириш, алиментлар ундириш, жиноят ишлари бўйича қўлланилган жарималарни ундириш, маҳкумларнинг мол-мулкни давлат фойдасига мусодара қилиш ҳамда судларнинг мулкӣй характерга эга бўлмаган қарорларининг ижросини таъминлаш билан шуғулланганлар.

Ушбу даврда Ижро иши юритиш 1963 йилда қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодекси³ ҳамда СССР Адлия Вазирлигининг 1985 йил 15 ноябрдаги 22-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Ижро иши юритиш тўғрисида”ги қўлланма⁴ ва Ўзбекистон Республикаси адлия вазирининг 1993 йил 28 декабрдаги 57-П-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Ижрони юритиш Қўлланмаси”⁵ билан тартибга солинар эди.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 1993 йил 28 декабрдаги 57-П-сонли буйруғи билан тасдиқланган “Ижрони юритиш Қўлланма”га мувофиқ, суд ижрочилари ижро иши юритуви доирасида

¹ Рустамбоев М.Х., Тухташева У.А. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар // Дарслик. Иккинчи жилд. -Т.: ИLM ZIYO, 2011. - Б. 51.

² “Ижрони юритиш” ҳақидаги Қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 1993 йил 28.12.1993 йилдаги №57-П сонли буйруғига кўра тасдиқланган// Ижрони юритиш қўлланмаси Т.:”Адолат” 1994. Б.5

³ Фуқаролик процессуал кодекси. 1963 й.

⁴ “Ижро иши юритиш тўғрисида”ги қўлланма. 1985 й.

⁵ “Ижрони юритиш” ҳақидаги Қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 1993 йил 28.12.1993 йилдаги №57-П сонли буйруғига кўра тасдиқланган// Ижрони юритиш қўлланмаси Т.:”Адолат” 1994

мустақил равишда бирорта процессуал қарор қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Ижро ҳаракатлари ижро иши юритишни қўзғатишдан то тамомлаш жараёнига қадар фақатгина тегишли далолатномалар билан расмийлаштириб борилган. Ижро иши юритуви доирасида суд ижрочиси томонидан юбориладиган сўровнома ёки бошқа расмий хатлар судья томонидан имзоланган.¹

Умуман олганда, суд ижрочисининг ижро ҳужжатини ижро этиш борасидаги қўпчилик ҳаракатлари ва қабул қиладиган қарорлари судья томонидан тасдиқланиши талаб этиларди.

Масалан, ундирилган пул суммаларини ундирувчилар ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китоби, қарздорнинг ундирув қаратилиши мумкин бўлган мол-мулки ёки даромадлари йўқлиги ҳақидаги далолатнома судья томонидан тасдиқланган. Мажбурий ижро билан боғлиқ айрим муҳим масалалар фақат судья томонидан ҳал қилинган. Бу масалалар ижро иши юритишни қўзғатиш, ижро иши юритишни қўзғатишни рад этиш, ижро ҳаракатларини кейинга қолдириш ҳақидаги, ижро иши юритишни тўхтатиб туриш ва тугатиш ҳақидаги, ҳал қилув қарори ижросини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этиш, уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш ҳақидаги, ижро ҳужжатини ижро этмасдан ундирувчига қайтариш ҳақидаги, қарздорга қидирув эълон қилиш ҳақидаги, қарздорга жарима солиш ҳақидаги, ундан ижро харажатларини ундириш ҳақидаги, ижро иши юритишни тамомлаш ҳақидаги ва бошқа масалалардир.

Ҳар бир собиқ суд ижрочисининг иш юкламаси бир ойда ўртача 10-15 та ижро ҳужжатини ташкил этган. Ижро ҳужжатларининг ижросини таъминлаш учун муддат жами икки ойни ташкил этиб, бунда ижро ҳаракатларини тўхтатиб туриш ёки муддат ҳисобламаслик назарда тутилмаган. Суд ҳужжатининг ижросини амалда таъминлаш имкони бўлмаган ҳолларда бу ҳақда далолатнома тузилган ҳолда хат билан ундирувчига қайтарилган.²

Собиқ суд ижрочиси томонидан ижро ҳужжати талабини бажариш учун қарздорга беш кунгача берилган ихтиёрий муддат давомида ижродан бўйин товланган шахслардан ижро йиғими ундириш назарда тутилмаган эди.

Собиқ суд ижрочилари томонидан ижро ҳужжати ижросини таъминлаш бўйича ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш, иш ҳақиқа қаратиш каби мажбурий ижро ҳаракатлари амалга оширилган.

¹ “Ижрони юритиш” ҳақидаги Қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 1993 йил 28.12.1993 йилдаги №57-П сонли буйруғига кўра тасдиқланган// Ижрони юритиш қўлланмаси Т.:“Адолат” 1994

² “Ижрони юритиш” ҳақидаги Қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 1993 йил 28.12.1993 йилдаги №57-П сонли буйруғига кўра тасдиқланган// Ижрони юритиш қўлланмаси Т.:“Адолат” 1994

Хулоса қилиб айтганда, Қонун қабул қилингунга қадар судьялар ўзларига ҳос бўлмаган вазифага, яъни ўзлари қабул қилган қарорларининг амалдаги ижросини таъминлашга масъул бўлганлар.

Иқтисодий (олдинги хўжалик судлари) судлар тизимида суд ҳужжатларини ижро этиш бўйича тузилма умуман йўқ эди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 25 июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Хўжалик судларининг тузилишини такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-1501-сон Фармони¹ билан хўжалик судлари штат жадвалига суд ижрочиларини киритиш масаласи ҳал қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йилнинг 5 февралдаги “Хўжалик суди қарорларини ижро этишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-1704-сон Фармони²га кўра кўра хўжалик судлари суд ижрочиларига юқори турувчи солиқ органлари ва банклар вакиллари билан биргаликда суд қарорларини мансабдор шахслар томонидан ўз вақтида ижро этишни текшириш, қарздорларнинг ҳисобварақалари билан танишиш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қарздорларнинг мол-мулкни руйхатга олиш ва хатлаш ҳуқуқи берилган, банк муассасаларига эса Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 112-моддасига мувофиқ ундириб олиниши лозим бўлган сумманинг 50 фоизи миқдорда жарима солиш ваколоти берилган³.

Иккинчи босқич, мазкур даврда ижро иши юритувини тартибга солишга қаратилган асосий ва бугунги кунга қадар амал қилиб келаётган қонун ҳужжати, Ўзбекистон Республикасининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасинининг 2001 йил 22 сентябрдаги 383-сонли қарори билан Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида Судлар фаолиятини ташкилий, моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти сифатида (кейинги ўринларда Суд департаменти деб юритилади) қайта ташкил этилгандан эътиборан бошланади.

Қарорга мувофиқ, Суд департаменти алоҳида юридик шахс ҳисобланиб, ўз фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирига ҳисоб бериши, унга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланадиган Департамент директори — Адлия вазирининг ўринбосари раҳбарлик қилиши, суд ижрочилари

¹ Ҳужжат кучини йўқотган 28.09.2020 // <https://lex.uz/docs/286935>

² Ҳужжат кучини йўқотган 28.09.2020 // <https://lex.uz/ru/docs/1640728> Кириш санаси 20.12.2023

³ Ҳужжат кучини йўқотган 01.04.2018 // <https://lex.uz/acts/185986> Кириш санаси 20.12.2023

туман (шаҳар) бўлимларининг суд ижрочиларининг сони, катта суд ижрочилари билан бирга жами 468 нафар этиб белгиланди.¹

Шу тариқа, суд ижрочилари судлар яъни суд ҳоқимиятида таркибидан чиқарилиб, ижро этувчи ҳоқимият таркибига киритилди.

Айни пайтда, Суд департаменти нафақат суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлар ижросини таъминлашга, балки судлар фаолиятини моддий техника жиҳатидан ва молиявий таъминлашга масъул этиб белгиланди.

Юқорида баён этилган биринчи босқич йилларида судлар таркибида фаолият кўрсатган суд ижрочиларининг функциялари ҳамда Суд департаментида фаолият ўтаётган суд ижрочиларининг функциялари бир-биридан тубдан фарқ қилар эди.

Собиқ суд ижрочисининг мақоми белгилаб берилиб, ўрта махсус (юридик) ёки олий (юридик) маълумотга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси суд ижрочиси бўлиши мумкинлиги, қоида тариқасида, олий юридик маълумотга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси катта суд ижрочиси бўлиши Қонун билан мустаҳкамланган эди.

Шунингдек, Қонунга мувофиқ, суд ижрочиси ҳоқимият вакили ҳисобланади ва суд ижрочиларига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда адлия органлари ходимларининг мансаб даражалари берилиши белгилаб қўйилди².

Ушбу Қонунда суд ижрочиси хизмат вазифаларини бажараётганда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланадиган намунадаги формали кийим-бош кийиши белгилаб қўйилган бўлсада, Қонуннинг ушбу нормаси ижро иши юритуви тубдан ислоҳ қилиниб, 2017 йилда суд ижрочилари бошқа бир ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган – Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси таркибига киритилгунига қадар, яъни қарийб 16 йил давомида амалиётга татбиқ этилмади.

Бу эса, суд ижрочилари томонидан мажбурий ижро ҳаракатларини амалга ошириши жараёнида уларнинг ҳаёти ва соғлиғига кўплаб тажовузлар қилинишига сабаб бўлди.

Шунга қарамасдан, янги ташкил этилган Суд департаментининг фаолиятида қуйидаги камчиликлар, қонунбузиш ҳолатлари ҳамда муаммолар мавжудлиги суд қарорларини мажбурий ижро этиш тизими самарадорлигига салбий таъсир кўрсатибгина қолмасдан, мамлакатда суд тизими обрўсига путур етказар ҳамда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотларга салбий таъсир кўрсатар эди.

¹ Ҳужжат кучини йўқотган 21.08.2017// <http://lex.uz/uz/docs/369568> Кириш санаси: 25.12.2023 й.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Тошкент, 2001, 9–10-сон, 169-модда.

Бир сўз билан айтагнда соҳада ишларни ташкил этиш масаласини қайта кўриб чиқиш зарурати вужудга келганди.

Мазкур вазиятнинг қонуний ечими сифатида 2006 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–458-сон қарори қабул қилинди ва ушбу қарорда тизим фаолияти ҳамда унда йўл қўйилган кўплаб салбий ҳаракатлар жиддий танқид қилинди¹. Мазкур қарор билан Суд департаментида янги таркибий тармоқлар ташкил этилди, суд ижрочиларининг жами штатлар сони 995 нафар этиб белгиланди. Қарор билан Суд департаментига Судлар ва адлия органларини ривожлантириш жамғармаси ҳисобидан ходимлар умумий сонининг 10 фоизигача бўлган доирада қўшимча штат birlikларини таъминлаш ҳуқуқи берилган бўлиб, унга мувофиқ олинган қўшимча олинган штатлар билан жами суд ижрочиларининг сони 1 058 нафарга етказилди.

Қарор асосида мутахассисларни даврий равишда (ҳар беш йилда) қайта тайёрлаш, автотранспорт воситалари ва кўчмас мулкни сотиш фақатгина биржалар томонидан махсус савдо майдонларида ўтказиладиган очиқ аукционлар орқали амалга ошириши, олиб қўйилган мол-мулкни баҳолаш ва уни сотадиган савдо ташкилотини танлов асосида танлаб олиш тартиби белгиланди.

Ушбу қарор билан Суд департаментида ижро ҳужжатларининг маълумотлар базасини ташкил этиш ва юритиш, шунингдек суд ижрочилари томонидан ундирилган маблағларни назорат қилишга мўлжалланган ягона ахборот-компьютер тармоғини ташкил этиш бўйича илгари сурилган таклиф кейинги ўн йил давомида ҳам рўёбга чиқарилмади.

Кейинчалик, яъни 2007 йил 1 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд департаментининг суд қарорларини ижро этиш, моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ–722-сон қарори билан 2007 йил 1 декабрдан бошлаб суд ижрочилари томонидан суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларининг мажбурий ижроси бўйича ҳаракатларнинг бажарилиши учун ижро йиғими жорий этилди².

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 31 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–458-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2006, 36-сон. 360-модда. <https://lex.uz/docs/1052982> Кириш санаси 21.12.2023 йил

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2007, 45-сон. 451-модда.

Бу эса, суд ҳужжати ва бошқа орган ҳужжати ижросини ихтиёрий бажаришдан бўйин товлаган қарздорларга нисбатан қўлланилиши белгиланган ушбу ҳуқуқий таъсир чора, биринчи навбатда, ижро ҳужжаларини ўз вақтида ва сўзсиз ижро этилишини таъминлашга хизмат қилиб келмоқда.

Суд ижрочиларининг иш ҳажми меъёрини аниқлаш ҳамда амалиётдаги ушбу муаммонинг ечимини топиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги томонидан ўтказилган ўрганишлар ва илмий тадқиқот тадбирлари натижасида 2011 йилда 4 мартда “Суд ижрочиларининг иш ҳажми меъёрлари” тасдиқланди¹. Унга кўра ҳар бир суд ижрочиси бир ойда ўрта ҳисобда 18,9 та ижро ҳужжатининг ижросини таъминлаши аниқланган эди².

Ушбу ҳужжатнинг асосий мақсади суд ижрочиларининг штат бирликлари бўйича таклифларни ишлаб чиқиш ва суд ижрочилари бўлимларининг самарали фаолиятини ташкиллаштириш, иш ҳажмини режалаштириш ва меъёрлаштирилган топшириқларни бериш, ҳар бир суд ижрочисининг ва суд ижрочилари бўлимларининг фаолиятини, шунингдек уларнинг юклатилган мажбурият ва берилган ваколатларини бажариш учун объектив имкониятларини баҳолашда фойдаланиш бўлса-да, амалиётга тўлиқ татбиқ этилмади. Суд ижрочиларининг штатлар бирлигини кўпайтириш бўйича кейинги йиллар давомида тайёрланган ҳужжатлар лойиҳаси рўёбга чиқарилмади.

Кейинчалик, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 29 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги ҳузуридаги суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1900-сон Қарори³ билан бажарилаётган ишларнинг мураккаблиги, ҳажми ва самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда биринчи, иккинчи ва учинчи тоифадаги суд ижрочиларининг туман (шаҳар) бўлимларини ўз ичига олган суд ижрочиларининг туман (шаҳар) бўлимларини тоифалаштириш тизими жорий этилди.

Бироқ, уларнинг штатлар сони ўзгаришсиз қолди.

Кейинчалик, Суд департаменти тугатилиши муносабати билан суд ижрочиларининг туман (шаҳар) бўлимларини тоифалаштириш тизими бекор қилинди.

Шунингдек, суриштирув тармоқлари ва бошқа айрим бошқарув ва техник лавозимлар жорий қилинди⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 10-11-сон, 109-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011 й., 10-11-сон, 109-модда.

³ Ҳужжат кучини йўқотган 10.10.2017// <https://lex.uz/docs/2116502>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 29 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини

Ижро ишлари бўйича қарздорлар томонидан суд ижрочиларининг ҳаёти ва соғлиғига қарши амалга оширилган тажовузлар таҳлил қилинган ҳолда 2013 йил 10 июлда Вазирлар Маҳкамасининг 195-сон қарори билан “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти органларида хизматни ўташ тартиби тўғрисида”ги ҳамда “Суд ижрочиларининг ҳаёти ва соғлиғини давлат томонидан мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Низомлар билан суд ижрочиларининг ҳаёти ва соғлиғи давлат томонидан кафолати янада мустаҳкамланди.

Бугунги кунда Бош прокуратура ҳузуридаги Мажбурий ижро бюросида хизматни ўтаётган ҳар бир давлат ижрочисининг ҳаёти ва соғлиғи Бюро томонидан суғурта қилиниб келинмоқда.

Миллий қонунчилигимизда ижро иши юритишга оид муносабатларни тартибга солишга қаратилган ва бугунги кунга қадар амал қилиб келинаётган ҳуқуқни қўллаш тартиб таомилларининг асоси ушбу даврда ўз аксини топди.

Учинчи босқич, суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларининг мажбурий ижросини таъминлаш бўйича махсус ваколатли орган Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси таркибига киритилгандан эътиборан бошланади.

Хусусан, 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 майдаги “Электр энергияси ва табиий газ етказиб бериш ҳамда истеъмол қилиш соҳасида тўлов интизомини янада мустаҳкамлаш, шунингдек, ижро иши юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5059-сонли Фармони¹ соҳада туб бурилиш бўлганини нафақат миллий қонунчилигимиз, балки бутун жаҳон ҳуқуқ олами тан олади.

Фармон билан Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд департаменти тугатилиб, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузурида махсус ваколатли орган – Мажбурий ижро бюроси (кейинги ўринларда матнда Бюро деб юритилади) ташкил этилиб, тугатилаётган Суд департаментининг Қонун ва бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган вазифалари, функциялари ҳамда ваколатлари Бюрога ўтказилди.

Шунингдек, мазкур Фармонда Суд департаментининг фаолияти танқидий муҳокама қилиниб, ушбу фаолиятнинг ҳуқуқий асоси бўлган

моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПК-1900-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2013, 2-сон. 16-модда.

¹ <https://lex.uz/docs/3218772> Кириш санаси 21.12.2023 йил

Қонун танқидий қайта кўриб чиқиш ҳамда унинг янги таҳрирдаги лойиҳасини ишлаб чиқиш вазифаси Бош прокуратурага юклатилди¹.

Фармон ижросини таъминлаш мақсадида давлат раҳбари томонидан 2017 йил 30 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюроси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ–3016-сонли қарори билан давлат ижрочиларининг янги штатлар бирлиги, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюросида хизматни ўташ тўғрисидаги Низом тасдиқланди.

Бюрога ишга қабул қилинган давлат ижрочиларига даражали унвонлар берилиши Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан ҳал этилиши ҳамда даражали унвонга эга Бюро ходимлари прокуратура органлари ходимлари ҳисобланиши, уларга прокуратура органлари ходимлари учун белгиланган имтиёзлар, моддий ва ижтимоий муҳофаза қилиш чоралари татбиқ этилиши уларнинг ижтимоий ҳимояси ҳамда мақомини янада мустаҳкамлади.

Мазкур Қарорга мувофиқ, даражали унвонга эга бўлган давлат ижрочилари хизмат вазифаларини бажариш даврида прокуратура органлари ходимлари учун тасдиқланган намунадаги алоҳида белгили хизмат кийими кийиб юриши белгилаб қўйилди².

Бюро ташкил этилганда давлат ижрочиларининг штатлар сони жами 1 594 тани ташкил этган бўлса, кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 15 февралдаги “Прокуратура органларининг қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросини таъминлашдаги фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ–5343-сонли Фармонига асосан уларнинг сони 2 329 тага етказилди. Бу эса уларнинг иш ҳажми (юкламаси) ҳам нисбатан енгиллашишига олиб келди.

Давлат раҳбарининг ПФ–5059-сонли Фармони ҳуқуқий муносабатларда ижро иши юритувини тубдан такомиллаштиришга қаратилган 2017 йилдан буён қабул қилинган қатор меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларнинг дебочаси эди десак, муболаға бўлмайди албатта. Чунки, Фармонда берилган вазифаларни бажариш ҳамда Бюронинг фаолияти самарадорлигини таъминлаш мақсадида Йўл харитаси тасдиқланиб, унга мувофиқ бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Суд ижрочилари фаолиятини ташкил этишнинг иқтисодий асосини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 майдаги “Электр энергияси ва табиий газ етказиб бериш ҳамда истеъмол қилиш соҳасида тўлов интизомини янада мустаҳкамлаш, шунингдек, ижро иши юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–5059-сонли Фармони. «Халқ сўзи» газетасининг 2017 йил 30 майдаги 106 (6800)-сони.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 22-сон, 425-модда, 25-сон, 531-модда

2017 йил 15 июндаги ПҚ–3060-сонли қарори билан Мажбурий ижро бюросини ривожлантириш жамғармаси ташкил этилди.

Юқорида ижро ҳужжатларининг маълумотлар базасини ташкил этиш ва юритиш, шунингдек суд ижрочилари томонидан ундирилган маблағларни назорат қилишга мўлжалланган ягона ахборот-компьютер тармоғини ташкил этиш бўйича илгари сурилган таклиф ўн йилдан ортиқ муддат давомида ҳам рўёбга чиқарилмагани ҳақда сўз юритган эдик. Ушбу масала давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 20 июндаги ПҚ–3070-сонли қарори билан ташкил этилган Мажбурий ижро бюросининг Ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш маркази томонидан амалда бажарилди.

Хусусан ушбу марказ томонидан яратилган Ягона корпоратив портал – “MIB Portal” бу, Бюро ходимларининг марказлашган электрон иш майдонини яратиш учун мўлжалланган “виртуал офис” бўлиб, давлат ижрочилари ижро ҳужжатларини ижро қилишда ушбу порталнинг “МИБ Ижро” ахборот тизимидан фойдаланади. Мазкур тизим бугунги суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро қилиш, ижро ҳужжатларининг ҳисобини юритиш ва ижро ҳаракатларини амалга оширишда бошқа ваколатли давлат органлари билан тезкор ахборот алмашишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

ЮЛДАШЕВ ЖАҲОНГИР ИНОМОВИЧ -
ТДЮУ “Фуқаролик ҳуқуқи”
кафедраси профессори, юридик
фанлари номзоди

КОРПОРАТИВ НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШДА ЗАМОНАВИЙ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация: ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида корпоратив низоларни ҳал қилишда одил судловнинг ўрни, суд фаолиятини рақамлаштиришнинг аҳамияти ва афзалликлари ёритилган. Компанияларнинг корпоратив бошқарув тизими самарадорлигини ошириш, инвесторларни жалб этиш имкониятларини ошириш ва мамлакатда инвестиция жозибadorлигини оширишда рақамли судловнинг аҳамияти очиб берилган. Ахборот шаффофлигини таъминлашда суд-ҳуқуқ соҳасини рақамлаштиришдан кенг фойдаланиш юзасидан фикр-мулоҳазалар билдирилиб, бу борада таклифлар киритилмоқда.

Калит сўзлар: компания, корпоратив низо, рақамли одил судлов, корпоратив низолар, рақамли ахборот майдони, ахборот коммуникация технологиялари, электрон ҳужжат айланиши, электрон ҳужжатлар сунъий интелект, инвестиция жозибadorлиги.

Аннотация: в данной статье рассматривается роль правосудия в разрешении корпоративных споров в Республике Узбекистан, важность и преимущества оцифровки судебной деятельности. Раскрывается важность цифрового судебного разбирательства в повышении эффективности системы корпоративного управления компаний, увеличении шансов на привлечение инвесторов и повышении инвестиционной привлекательности в стране. Высказываются мнения о широком использовании цифровизации судебной сферы для обеспечения информационной прозрачности и вносятся предложения в этой связи.

Ключевые слова: компания, корпоративный спор, цифровое правосудие, корпоративные споры, цифровое информационное пространство, информационно-коммуникационные технологии, электронный документооборот, искусственный интеллект электронных документов, инвестиционная привлекательность.

Annotation: this article examines the role of justice in resolving corporate disputes in the Republic of Uzbekistan, the importance and advantages of digitization of judicial activity. The importance of digital litigation in improving the efficiency of the corporate governance system of companies, increasing the chances of attracting investors and increasing investment attractiveness in the country is revealed. Opinions are expressed on the widespread use of digitalization of the judicial sphere to ensure information transparency and proposals are made in this regard.

Keywords: company, corporate dispute, digital justice, corporate disputes, digital information space, information and communication technologies, electronic document management, artificial intelligence of electronic documents, investment attractiveness.

Ўзбекистонда ҳуқуқий, демократик ва дунёвий давлатчилик йўлида ижтимоий ва иқтисодий, айниқса инсон қадр, манфаати учун хизмат қиладиган ислохотлар устувор вазифага айланиб бормоқда. Айниқса суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар мутлақ замонавий мезон асосида, жумладан, одил судловда очиқлик, жамоатчилик механизми қўлланиши, замонавий ахборот технологияларни кенг жорий этиш, суд жараёнини мобиллаштириш борасидаги ишлар диққатга сазовор.

Одил судлов натижасида инвесторларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги ҳимоясига ҳам катта эътибор берилаётганлиги эса бу борада инвестиция жозибадорлигини ошириш имконини бермоқда. Бундан ташқари мазкур йўналишдаги ислохотлар аҳолининг, маҳаллий ва хорижий инвесторларнинг одил судловга бўлган ишончини ошириш бўйича кенг миқёсли ишлар олиб борилаётганини таъкидлаш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан 2017 йилданоқ суд органлари тизимида одил судловни таъминлаш борасидаги муаммолар ечими сифатида судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, идоралараро электрон маълумот алмашиш тизимини шакллантириш масалаларига катта эътибор қаратганлиги бежиз эмас¹. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони билан тасдиқланган 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг

¹ Суд органлари тизимида одил судловни таъминлаш борасидаги ишларнинг аҳволи, муаммолар ва истиқболдаги вазифаларга бағишланган видеоселектор йиғилиши // <https://president.uz/uz/lists/view/645> 13.06.2017 йил.

тараққиёт стратегиясида судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш¹ ҳам алоҳида белгиланди.

Юртимизда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва корхона бизнесини тўғри ташкил этишда корпоратив бошқарув масаласи жуда муҳимдир. Чунки корпоратив бошқарув ҳар қандай давлат иқтисодиётида йирик бизнесни ташкил этиш, стратегик аҳамиятга эга корхоналарни бошқариш, катта капитални бир жойга тўплаш ва бу капиталдан самарали фойдаланиш, ҳамда акциядорлар манфаатини бир нуқтага бирлаштиришдаги аҳамияти катта. Шу билан биргаликдаги самарали ва профессионал корпоратив бошқарув нафақат ушбу корхона, балки мамлакат иқтисодиёти учун ҳам ўз долзарблигига эга ҳисобланади.

Корпоратив бошқаруви билан боғлиқ ҳуқуқий тамойиллар бошқарувнинг моҳиятини ифодаловчи асосий механизмдир. Чунки корпоратив бошқарув давлат томонидан қабул қилинган қонун ҳужжатлар, шунингдек жамиятнинг ички ҳужжатлари билан ташкил этилар экан, албатта ҳалқаро тажриба ва ички бошқарувдаги асосий ғояларни ўзида мужассам этади.

Корпоратив бошқарув жараёнида бир қатор манфаатлар ўзаро тўқнаш келади. Бу эса келажакдаги айрим муаммолар, низоларни ҳал қилишда суд “ричаги”дан фойдаланиш заруратини келтириб чиқариши табиий.

Зеро Э.Эгамбердиев таъкидлаганидек, ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқини ёхуд қонун билан қўриқланадиган қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқи шахснинг ҳуқуқларини ё қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишга қаратилган субъектив ҳуқуқларидан бири ҳисобланади².

«Корпоратив низолар» - бу корпоратив муҳитдаги турли хил низолар ва келишмовчиликларни қамраб оладиган кенг атама. Корпоратив низолар келиб чиқиши мумкин бўлган бир нечта соҳалар мавжуд. Жумладан:

- **корпоратив меҳнат низолари** ишдан бўшатиш, камситиш, меҳнат ҳуқуқларини бузиш каби ходимлар ва корпоратив бошқарувчилар-иш берувчилар ўртасидаги низолар;

- **корпоратив бошқарув низолари** акциядорлар, бошқарув аъзолари ва бизнес шериклари ўртасидаги стратегик қарорларни қабул қилиш, молиявий менежмент, фойда тақсимооти ва компания бошқарувининг бошқа жиҳатлари билан боғлиқ низолар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони билан тасдиқланган 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси // <https://lex.uz/docs/5841063>.

² Эгамбердиев Э. Ҳуқуқ ҳимояси сифатида даъво. -Т.: ТДЮИ, 2007. -91 б.

- **корпоратив шартномавий низолар** компаниялар, шериклар ёки етказиб берувчилар ўртасидаги шартномани бузишдан келиб чиқадиган низолар.

- **корпоратив рақобатга оид низолар** фирром рақобат, монополияга қарши қонунларнинг бузилиши ёки бозор рақобатининг бошқа қоидалари туфайли компанияларар, бир бирига бўйсунувдаги асосий ва шўба компаниялари ўртасида, компанияга инвестиция киритадиган акциядорлар, инвесторларнинг ўзаро рақобати асосида юзага келадиган низолар.

- **корпоратив молиявий низолар** молиявий операциялар, инвестициялар, молиявий ҳисобот ва аудит билан боғлиқ низолар ва бошқалар.

- **фонд биржаси ва қимматли қоғозлар бозори билан боғлиқ низолар** акциялар, облигациялар ва бошқа корпоратив қимматли қоғозларни жойлаштириш, ерализация қилиш ва уни жамият томонидан қайта сотиб олиш жараёнида юзага келадиган низолар ва бошқалар.

Корпоратив низоларни ҳал қилиш учун музокаралар, воситачилик, давлат ва нодавлат судлар, медиация жараёнлари каби турли усуллардан фойдаланиш мумкин. Корпоратив бошқарув соҳасида низо келиб чиққанда уни судга қадар ҳал қилишда айнан “инсофли бошқарув”нинг мавжудлиги муҳим аҳамият касб этади. Бошқарувчилар томонидан ўз манфаатлари йўлида қонунни четлаб ўтиш ёки корпорация таъсис ҳужжатлари ва ички бошқарув ҳужжатларига “лобизм асосида” қоидалар киритиш ҳолатлари кўп учрайди¹.

Тўғри масалан амалдаги акциядорлик қонунчилиги акциядорларга нисбатан инсофсизларча ҳаракатдан тийилиш бўйича муайян нормаларни белгилаган ва акциядорларнинг хоҳиш-иродасини эркин амалга оширилишини кафолатлайди ва муҳофаза қилади ва албатта, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар акциядорларни инсофсизлик, суиистеъмолликлардан муҳофаза этиш, заиф тарафни ҳимоя қилишни амалга оширади. Бироқ давлатнинг хусусий манфаатлар соҳасига аралашувида ҳам чегара бўлиши лозим. Хусусий манфаат эгаси ўз манфаати учун ҳаракат қилмоғи ҳам керак.

Бу борада юзага келган низони ҳал қилишда айнан инсоф тамойили юқоридаги омиллар билан тўқнаш келади. Агар суд адолатли қарор қабул қилишни мақсад қилиб олса, у ҳолда акциядорлик жамиятлари корпоратив бошқарув субъектлари ва бошқарувга жалб қилинган шахсларнинг манфаатлари ўртасидаги мувозанатни аниқ кўра билишлари лозим. Бу судьянинг ички ишончи ва бой тажрибасига боғлиқ бўлиб, барқарор мувозанатни англаш, зарур бўлганда қарорни қонунийлик ва адолат ўртасидаги мувозанатни тенг билган ҳолда қабул

¹ Юлдашев Ж. Акциядорлик жамиятлари корпоратив бошқарувига инсофлилик тамойилини қўллаш//Одил судлов. 2022. №10 электрон//<https://online.anyflip.com/sysuw/gvfa/mobile/-Б.104-106>

қилиш ҳамда уни етарлича асослантириш муҳим аҳамият касб этади. Гарчи корпоратив низоларни судга қадар ҳал қилиш муҳим аҳамият касб этсада, лекин давлат судлари (бу ерда ҳакамлик ва арбитражларни камситмаган ҳолда) орқали низоларни ҳал қилиш бугунги кунда нисбатан самаралироқ эканлигига эътибор қаратиш лозим. Лекин бюрократив суд жараёнлари ҳамиша инвесторлар учун “вақт ва маблағ муҳимлиги” нуқтаи назаридан “бош оғриқли” нуқталардан биридир. Шу боис судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини кенг жорий этиш муҳимдир.

Одил судловда тезкорлик ва очиқликни таъминлаш учун замонавий ахборот-коммуникацион технологияларни жорий этиш талаб этилади¹.

М.Мамасидиқов замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш судлар фаолиятида электрон ҳужжатлар айланишини тезлаштиради, тегишли ахборотларни тўплаш, ишлаш, тизимлаштиришни ва уларнинг сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, суд муҳокамаси иштирокчиларининг ахборот тизими орқали электрон шаклда хабардор қилиш ва уларга суд ҳужжатларини ҳамда бошқа хат-хабарларни юбориш имконини беради². Бошқа муаллифларнинг фикрича, ахборот технологиялар соҳасидаги янгиликлар суд ишларида ариза бериш, суд ҳужжатлар ва суддан хабарномалар юбориш, тарафлар билан ҳужжатлар алмашиш ва суд муҳокамаларини ўтказиш имконини беради³.

Одил судловни электронлаштириш мамлакатимизда дастлаб 2013 йилда хўжалик (иқтисодий) судлардан бошланганлиги ҳам айнан ўша даврда инвесторлар манфаати инобатга олинганлиги билан изоҳланса ажаб эмас. “Электрон одил судлов” ўтган асрнинг 90-йилларида пайдо бўлган ва ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб давлатларида, чунончи, Буюк Британия, Германия, Франция, Канада, Италия, Сингапурда кенг тарқалган бўлиб, марказлашган тартибда амалга оширилмоқда⁴.

Ўзбекистонда эса бу борада ўз ҳуқуқий асосини яратишга катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини

¹ Ибрагимова А. Хўжалик судлари фаолиятида ахборот-коммуникация технологияларининг аҳамияти // “Иқтисод ва ҳуқуқ” ҳуқуқий, илмий-амалий жарнали. 2017 йил, 1-сон. –Б.35-38.
Романенкова С.В. Понятие электронного правосудия, его генезис и внедрение в правоприменительную практику зарубежных стран // Арбитражный и гражданский процесс. 2016. № 4. С. 47.

² Mamasiddiqov.M. Fuqarolik protsessida isbotlash vositasi sifatida elektron hujjatlar va ularni qo'llashning ayrim masalalari. Fuqarolik protsessida hamda jinoyat ishini tergov qilish va sudda ko'rishda elektron dalillarni olish va ulardan foydalanish masalalari. -T.: YUMOM. 2016. 66 b.

³ Janet Walker, Garry D. Watson New Trends in Procedural Law: New Technologies and the Civil Litigation Process. Osgoode Hall Law School of York University Osgoode Digital Commons. 2008, R. 256.

⁴ Бобожонов М. Электрон одил судлов: фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг муҳим омили // https://gazeta.norma.uz/.../text115858_elektron_sudlov

тубдан такомиллаштириш ва фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 21 февралдаги ПФ-4966-сонли Фармони ва 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси ижросини таъминлаш, шунингдек судлар фаолиятига судларда иш юритиш самарадорлигини ва аҳолининг одил судловга эришиш даражасини оширишга қаратилган замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 30 августдаги ПҚ-3250-сонли Қарори қабул қилинди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 3 сентябрда “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4818-сонли қарори¹, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги “Ишни судга қадар юритишда ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-105-сон қарори² ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.01.2023 йилдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони³ қабул қилинди. Бундан ташқари процессуал қонун ҳужжатларига ҳам тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди.

Ушбу қонунчилик ҳужжатлари судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, идоралараро электрон маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини кенгайтиришни ўз олдига мақсад қилиб олган.

Корпоратив низоларни ҳал қилишда электрон одил судлов онлайн ёки рақамли одил судлов деб ҳам номланади. У қандай номланишидан қатъий назар корпоратив низоларни самарали ва қулай ҳал қилишни таъминлаш учун ахборот-коммуникация тизими (АКТ) технологияларидан фойдаланиш имконини бериши лозим.

Фикримизча корпоратив низоларни ҳал қилиш жараёнларини такомиллаштириш учун электрон одил судловни қуйидагича қўллаш мумкин:

- *Онлайн воситачилик ва воситачилик платформалари.* Ихтисослашган онлайн платформалар корпоратив низоларни ҳал қилиш учун воситачилик хизматларини тақдим этиши мумкин. Бу томонларга интернет орқали мулоқот қилиш ва низони ҳал қилиш устида ишлаш

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.09.2020 й., 07/20/4818/1255-сон

² Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 07/22/105/0079-сон

³ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 18.01.2023 й., 06/23/11/0033-сон

имконини беради, бу айниқса турли ҳудудларда жойлашган томонлар мунозараларини ташкил этишда қулай бўлиши мумкин.

- *электрон суд жараёнлари*. Электрон одил судловдан фойдаланиш суд жараёнларини рақамли муҳитда ўтказишга имкон беради. Томонлар ўз далилларини, ҳужжатларини онлайн тарзда тақдим этишлари мумкин, бу жараёни тезлаштиради, судга бориш ва келиш (айниқсад суд маҳкамаси бошқа ҳудудда бўлган тақдирда қўшимча харажатлар) харажатларини камайтиради.

- *электрон суд платформалари*. Баъзи давлатларда электрон суд тизимлари ишлаб чиқилмоқдалар, бу ерда томонлар ҳужжатларни топширишлари, ишнинг боришини кузатишлари ва веб-платформалар орқали ўз далилларини тақдим этишлари мумкин. Бу одил судловни амалга ошириш имкониятини яхшилайти ва жараёнларни тезлаштириши мумкин.

- *онлайн (виртуал) судлар*. Баъзи ҳолларда онлайн (виртуал) муҳитда суд мажлисларини ўтказиш самарали усул бўлиши мумкин. Бу каби судлар адвокатлар ва томонларга видеоконференциялар орқали суд мажлисларида қатнашиш имкониятини бериши мумкин.

- *электрон ҳужжатлар ва ҳужжатларни электрон топшириш*. Электрон ҳужжатлар ва онлайн топшириш тизимларидан фойдаланган ҳолда томонлар суд жараёни доирасида самарали маълумот ва ҳужжатлар алмашишлари мумкин.

Электрон одил судловдан фойдаланиш корпоратив низоларни ҳал қилиш жараёнининг қулайлиги, самарадорлиги ва шаффофлигини ошириши, томонлар учун вақт ва молиявий харажатларни камайтириши мумкин. Шу билан бирга, электрон суд амалиётини амалга оширишда ҳуқуқий ва хавфсизлик жиҳатларини ҳисобга олиш муҳимдир.

Бундан ташқари корпоратив низоларни ҳал қилишда давлат судларининг ўрни беқиёслигини инобатга олиб, корпоратив бошқарув бўйича ягона суд амалиётини шакллантириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Иқтисодий судлар томонидан корпоратив низоларни ҳал этишнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 2014 йил 20 июндаги қарорини янги таҳрирда қабул қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Бундан ташқари амалдаги қонунчилик корпоратив муносабат айрим иштирокчиларининг (акциядорлар) ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қила олмаслиги, улар ҳар доим ҳам суд ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар орқали ҳимоялана олмаслиги¹ ёки акциядорларни ҳимоя қилишда суд ва маъмурий органлар фаолиятини самарадорлигининг пастлиги² сабабли ҳам ёрдамга инсон омилини истисно этувчи сунъий

¹ Гулямов С.С. Развитие законодательства об акционерных обществах в системе корпоративных отношений и проблемы его совершенствования. дисс.д.ю.н. -Т.: 2005.

² Ахмаджонова З.О. Акциядорлик жамиятларида дивидендлар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. Ю.ф.н.дисс. -Т.: 2010. -124 б.

интелект элиментлари орқали ҳимоялаш мақсадга мувофиқ.

Зеро сунъий интелект келажакда айнан акциядор ҳуқуқларининг бузилишини олдиндан “башорат” қилиши, ўзи муаммони таҳлил қилиши, инсон каби лекин ундан тез фикрлай олиши ва сонияларда қарор қабул қилиши билан майда инвесторлар, акциядорлар, айрим корпоратив муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқий кафолатларини таъминлашда самарали бўлиши мумкин. Айнан ушбу амалиёт элиментларини сунъий интелектнинг дастурий технологик шартларига киритиш орқали бу борада ҳимоя механизмларини яратиш мақсадга мувофиқ. Хулоса қилиб айтганда корпоратив бошқарувга босқичма-босқич сунъий интелект элиментлари олиб кириш нафақат акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кафолатлаш, балки олдиндан бизнесни башорат қилиш, келажакда турли тоифадаги низоларнинг келиб чиқишини олдини олиш учун ҳам муҳимдир.

SHUKHRATJON MUSTAFAYEV -

Senior lecturer at the Law Enforcement
Academy Candidate of Legal Sciences

PECULIARITIES OF THE PROSECUTOR'S PARTICIPATION IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS - BASED ON FOREIGN EXPERIENCE

Abstract: This article covers the role of the prosecutor in protecting human rights, interests of society and state in civil proceedings using the example of the experience of foreign countries such as France, USA, Great Britain, China and Russia.

Key words: law, human, right, freedom, society, state, court, prosecutor, prosecutor's office, protection, citizenship, protest, appeal, cassation, supervision, instance, civil procedure code, civil code, lawsuit, appeal, participation.

Foreign experience is important in studying the role and importance of prosecution bodies in the protection of human rights and freedoms, society and state interests through courts.

Just as there is no standard prosecutor's office in the world, there is no clear standard for ensuring prosecutor's authority in courts.

Based on the form of state administration and legal system, economic conditions, the legal culture of citizens, and the customs of the people, the participation of prosecutors in civil courts is different in the world experience.

For example, in the history of Western Europe, the prosecutor's office was first established by the Decree (a legal document at the level of law) of King

Philip IV in France dated March 25, 1302. After the decrees of King Louis IV in April 1667, the courts specialized in criminal and civil proceedings¹.

Article 5 of the Law of December 22, 1958 "On Magistracy" provides that the prosecutor is subordinate to the senior prosecutor and the Minister of Justice, but is considered independent when giving opinions in court².

In France, relations regarding the participation of the prosecutor in civil proceedings are regulated by the Civil Code (Napoleonic Code of 31.03.1804) and the Civil Procedure Code (of 20.12.2007).

In these codes, the participation of the prosecutor in the civil court is defined in two forms. The first is participation as a plaintiff in the interest of a citizen or state.

For example, declaring a person dead (Article 90 of the French Civil Code (hereafter FC)), declaring a person missing (Article 122-124, Article 127 of the French Civil Code), canceling the declaration of disappearance (Article 129 - m.), annulment of marriage (Article 184 of the Criminal Code), finding the marriage invalid and imposing a fine in this regard (Articles 184, 191, 192, 199, 200 of the Criminal Code), in case of marriage annulment - leaving one of the wives under the care of the wife (Article 302 of the Criminal Code), assigning a guardian to the child (Article 373-3 of the Criminal Code), applying educational measures (Article 374, 375, 375-4, 375-6 of the Criminal Code), father (motherhood) deprivation of rights (Art. 378-1 of the Criminal Code), admission of an incompetent person to judicial protection (Art. 491-1), clarification of a person's citizenship (Art. 129 of the Additional Law on French Citizenship) on his own initiative has the authority to sue³.

The second form is when the prosecutor participates in the trial and gives an opinion in cases of the category where the participation of the prosecutor is mandatory.

Articles 421-423 of the Criminal Code stipulate that the prosecutor can participate in the court as a plaintiff or a person involved in the case to give an opinion, and in Article 426, the prosecutor can also participate in the cases he deems necessary⁴.

Or, according to the FPC of this country, it is indicated that certain categories of cases are considered in courts, and before the final decision, these cases are sent by the court to the prosecutor, and the opinion of the prosecutor must be obtained.

¹ <http://213.171.58.226:22289/> Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран. Г.Л.Куликова. М. Университет прокуратуры РФ, 2020 г. Учебное пособие // кўрилган сана 22.01.2024 йил.

² <https://worldconstitutions.ru/> "Закон Франции о магистратуре" от 22.12.1958 г. // кўрилган сана 23.01.2024й.

³ <https://cyberleninka.ru/article/n/> Опыт прокуратур иностранных государств по реализации функции в гражданском и административном процессе. авт. М.В.Кормушкин. журнал Юридическая наука, Б.171. кўрилган сана 23.01.2024 й.

⁴ (<https://lawbook.online/zarubejnyih-protsess-grajdanskiy/> Франция Фукаролик процессуал кодекси. кўрилган сана 24.01.2004 й.

For example, in articles 425 and 428 of the Criminal Code of the Russian Federation, cases such as determining the state of birth of a child, appointing a guardian for minor children, appointing a guardian for incapacitated persons or changing the guardian, stopping the recovery of the entrepreneur's debt, terminating the debts of a bankrupt entrepreneur, and sanctioning measures applied to him are referred by the courts to the prosecutor. Conditionality is indicated, and the prosecutor is obliged to study these cases and give his opinion on them.

We can conclude from the above that in France, the role of the prosecutor is important in the protection of the rights of citizens, the interests of society and the state in court.

An official who appears on behalf of the state in civil courts in the United States and England, based on the Anglo-Saxon legal system, is called an «Attorney». He can take part in the state or the king's name in matters related to state interests, budget, affecting the king's interest, and can initiate a civil lawsuit on his own initiative.

In the interests of the US President or the government, the prosecutor (attorney) can file a lawsuit in a civil court and support him in the court or participate as a responsible party¹. That is, if the representative of the government or the president of the country participates in the case as a responsible party, in such a case, the prosecutor who participates in their interest also participates in the case as a responsible party.

The prosecutor can sue the court for discrimination, that is, in the interest of a person whose rights are limited and who is not considered equal to other citizens².

In Germany, the powers of the prosecutor in this direction are not extensive, but the prosecutor can apply to the court to declare the marriage invalid, recognize the person as incompetent, and establish the fact of death of the missing person³.

In the system of prosecution bodies of the People's Republic of China, there is a separate branch dealing with civil court cases. Although the Chinese Civil Procedure Code does not clearly state the power of the prosecutor to file a lawsuit, in practice prosecutors approach the courts with such lawsuits.

For example, the Suyin County Prosecutor's Office of Jiangsu Province filed a lawsuit against two supermarkets, asking them to declare that it was illegal to hire employees in exchange for a bond. The civil court satisfied this claim and awarded 2 million to more than 1,000 citizens. funds in excess of RMB 100,000 have been returned.

¹ Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран. Г.Л.Куликова. М. Университет прокуратуры РФ, 2020 г. Учебное пособие // Б. 106

² Опыт прокуратур иностранных государств по реализации функции в гражданском и административном процессе. авт. Кормушкин М.В. / журнал «Юридическая наука» / Б. 171-172

³ Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран. Г.Л.Куликова. М. Университет прокуратуры РФ, 2020 г. Учебное пособие. Б. 31.

Or, the Lelin City Prosecutor's Office of Shandong Province filed a lawsuit against Jingxing Chemical Plant for environmental pollution. The court satisfied the claim. There are many such examples in practice¹.

Russian proceduralist scientists I.I.Golovko and E.A.Goryacheva divide the period of development of the prosecutor's participation in civil proceedings into three parts.

The first period covers the years 1722-1864. By the Decree of Peter 1 dated 12.01.1722, the positions of the Prosecutor General and the Chief Prosecutor were introduced before the Senate². With this document, the participation of the prosecutor in the cases related to the state's interest was established in the courts³.

In 18.01.1722, the Decree of Peter 1 «On the establishment of the position of prosecutor in the courts of the nobility, and the scope of the powers of the courts of the nobility in the consideration of cases related to secret messages of fiscal and other persons» was adopted, in which the prosecutor was given the authority to file a protest against the court documents⁴.

In paragraph 6 of Article 408 of the «Organization of Administration of Governorates» dated 07.11.1775, if a dispute in a private (civil) form in court is related to the interests of the state, the court should inform the prosecutor about this and hear the prosecutor's opinion on this case. it was determined that it was necessary.

In paragraph 6 of Article 408 of the «Organization of Administration of Governorates» dated 07.11.1775, if a dispute in a private (civil) form in court is related to the interests of the state, the court should inform the prosecutor about this and hear the prosecutor's opinion on this case. it was determined that it was necessary⁵. In this document, prosecutors were tasked with protecting the rights of persons in need of social assistance, minors, blind and hearing impaired persons in court⁶.

¹ Организация и деятельность прокуратур зарубежных стран. Г.Л.Куликова. М. Университет прокуратуры РФ, 2020 г. Учебное пособие. Б. 68-69 .

² Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.13.

³ Историко-правовые аспекты участие прокурора в гражданском процессе в Российской Федерации: авт. И.И.Головко, Е.А.Горячева / Вестник Омской юридической академии. 2018. Том 15, №3, Б. 320.

⁴ Шу жойга қаралсин. Б. 320.

⁵ <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> Учреждения для управления губерний Всероссийской империи 01.07.1775 г. Б. 408:

⁶ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.14. 2020.

The second period of improvement of prosecutor's participation in civil proceedings in Russia is considered¹ to be the period from 11.20.1864 to 1917, when the «Regulation of Civil Court Proceedings» was adopted².

Article 343 of this regulation states that prosecutors shall give their opinion in the following categories of civil cases, in particular;

1. Minors, orphans, orphans, mentally ill;
2. For the benefit of the state;
3. To local government offices (in terms of zemsky institutions, urban and rural societies);
4. Disputes regarding the jurisdiction of the courts (on issues of jurisdiction and disputes);
5. To the authenticity of the documents, to the fact that the sign of the crime was determined during the dispute;
6. To refuse to sue;
7. Legality of marriage and child birth;
8. It is indicated that it is necessary to obtain the opinion (conclusion) of the prosecutor in the cases of issuing the certificate granting the right to poverty.

The prosecutor is an indirect party (*partie jointe*) in a civil case, that is, as an official who expresses his conclusion after the parties' dispute, or as a main party (*partie principal*), including directly participating in cases related to the interest of the state or society³.

In the above-mentioned decrees and regulations, the prosecutor was not given the power to appeal to the higher court over court decisions of other categories, except for cases related to state interest and adoption. Only the Prosecutor General has the right to appeal the decision of the appeal court in the cassation procedure. This protest is also considered conditional, if the parties agree with the court's decision, the decision of the lower court is not changed⁴.

More than two pages of Article 345 of the Statute are devoted to criteria for the prosecutor's opinion in court. In this rule, the prosecutor should express his opinion in writing with the art of high eloquence, in a fluent and understandable language, he should not give an oral opinion without fully understanding the actual situation of the case, the written opinions of the prosecutor should be regularly compiled and used in practice for the correct

¹ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.15 2020.

² Устав гражданского судопроизводства 20.11.1864 года. Б. 176: <https://www.prilib.ru/item/372592> (мурожаат қилинган сана 12.01.2024 йил).

³ Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б. 15-16.

⁴ Прокурор в гражданском судопроизводстве / Ференс-Сороцкий А.А.// Правоведение.1992.№4

and uniform application of laws. it was noted that the superficial expression of the prosecutor's opinion can have a negative effect on the justice system¹.

The above-mentioned scholars believe that **the third period** of the history of the development of the prosecutor's participation in civil proceedings is from the time of the emergence of the Soviet state, that is, from the time of the adoption of the «Regulation on Prosecutor's Supervision» dated 22.05.1922.

Although this statute does not specify the rules related to the prosecutor's participation in the civil court, the «Temporary Instruction on General Duties of the Governor's Prosecutors» adopted in July 1922 specified the rules for the activities of the prosecutor's office in the civil courts. The right to participate in civil cases related to the state's interest and other types of cases that the prosecutor deems necessary, to file a protest against court documents in the cassation and control procedure².

The Civil Procedure Code of the RSFSR of 10.07.1923 clarified the powers of the prosecutor.

In particular, the prosecutor must participate in any court stage of the cases related to the interest of the state and society, if a situation related to the interest of the state office and enterprise is detected during the trial, the court must send a notification about it to the prosecutor, if the court deems it necessary to involve the prosecutor in the trial of other categories of cases. , the prosecutor should familiarize himself with the case documents, receive copies and extracts, the condition of the prosecutor's participation in the cases of exemption from military service based on religious beliefs, the prosecutor's opinion on the cases tried in the cassation procedure, bringing a protest to the Supreme Court in the cassation procedure, the time limit for filing a protest, the court's decision is legally binding after entering, it was indicated that the prosecutors of the republic and gubernia can call the case for investigation³.

According to the Regulation «On Supervision of the Prosecutor», approved by the Decree of the Supreme Soviet of the USSR dated 24.05.1955, the prosecutor must participate in civil courts and give opinions, appeal to the court with a claim, protest against illegal and groundless court decisions and rulings, participate when cases are heard in higher courts, he was given powers such as giving conclusions on them, subpoenaing the case from the court for study⁴.

In the Civil Procedure Code of the RSFSR of October 1, 1964 (valid until 2002), the powers of the prosecutor were somewhat expanded. In it, the prosecutor can appeal to the court for the benefit of others, supervise the uniform execution of laws in civil proceedings, participate in any stage of a case,

¹ <https://www.prilib.ru/item/372592> Устав гражданского судопроизводства // 20.11.1864 года. Б. 176: кўрилган сана 12.01.2024 й.

² Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие / под ред. Я.Б.Гришиной, Ю.В.Ефимовой. Б.17-18.

³ <http://museumreforms.ru/node/13953>

⁴ <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc>

familiarize himself with the case documents, present evidence during the trial, participate in their examination, opinions at the discussion stage, to be the first to give an explanation to the court in the trial of the case in which he is participating as a plaintiff, to give a conclusion after the negotiation of the parties at the end of the trial, to be the first to give an opinion in the negotiation part of the cases in which he is participating as a plaintiff, to review court documents regardless of whether he participated in the case or not in the cassation and control procedure were given powers to protest.

In addition, in this code, the participation of the prosecutor in the cases of objection to the voter's list, finding a citizen missing or dead, restricting the legal capacity, finding him incompetent, the prosecutor can familiarize himself with the case documents in the court before the court decision enters into force, Powers such as recalling cases based on court decisions, recalling a protest by a prosecutor or a senior prosecutor before the court session, filing an application on newly opened cases were also established¹.

The above provisions were also strengthened in the law of 30.11.1979 «On the Prosecutor's Office of the USSR». Only this law gave the prosecutor one more power, that is, the power to suspend the execution of the court decision until the protest is considered when the prosecutor files a protest against the court decision.

In Russia, by 1991, reforms were carried out in the field of justice and law, and the power of the prosecutor's office in civil proceedings was reduced. In this area, the concept of prosecutor's control was removed.

Currently, if a citizen is unable to defend himself due to his health condition, age, incapacity and other valid reasons, the prosecutor can apply to the court on behalf of the citizen in social, labor, and family maintenance issues.

It was shown that the prosecutor must participate and give a conclusion in cases such as forced relocation, reinstatement, recovery of damages caused to the life and health of a person.

At the initiative of the prosecutor or the court, invalidate agreements concluded with unscrupulous countries that may cause economic impact measures (sanctions), focus on mandatory execution of the decision of the arbitration court, recognition and implementation of decisions of foreign courts or arbitration courts, it was determined that the prosecutor may participate in the case of legalization of criminal income and evasion of duties aimed at combating terrorism financing in the subject of the dispute².

World experience shows that the prosecutor has been a public servant who has special powers as a defender of the population in need of social protection, the constitutional rights and freedoms of citizens, the independence of the state, the constitutional system, and the integrity of the country's territory.

¹ https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/16_grazhd_proc_kodeks

² ГПК РФ // <https://online.zakon.> / кўрилган сана 21.01.2024 йил.

SALIMOVA IRODA MAMAYUSUFOVNA -
Tashkent State Law University
Associate Professor of the Department of
Civil Procedural and Economic Procedural Law
Doctor of Philosophy in Legal Sciences (PhD)

PARTICIPATION OF CITIZENS AS A PARTY IN CIVIL AND ECONOMIC CASES: COMPARATIVE- LEGAL ANALYSIS

Annotation: This article analyzes the participation of citizens as a party in civil and economic cases. The subjective composition of the parties is recognized by the author as an additional criterion in determining the jurisdiction of civil and economic cases. Proposals have also been developed to improve economic procedural legislation regarding the insolvency of individuals.

Keywords: civil court, economic court, civil process, economic process, dispute, jurisdiction, parties, plaintiff, respondent, corporate dispute, insolvency, citizen.

Аннотация: Ушбу мақолада фуқаролик ва иқтисодий ишларда тараф сифатида фуқаролар иштироки таҳлил қилинган. Муаллиф томонидан тарафларнинг субъектив таркиби фуқаролик ва иқтисодий ишларнинг тааллуқлилигини белгилашда қўшимча мезон сифатида эътироф этилган. Шунингдек, жисмоний шахсларнинг тўловга қобилиятсизлигига оид иқтисодий процессуал қонунчиликни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: фуқаролик ишлари бўйича суд, иқтисодий суд, фуқаролик процесси, иқтисодий процесс, низо, тааллуқлилик, тарафлар, даъвогар, жавобгар, корпоратив низо, тўловга қобилиятсизлик, фуқаро.

Аннотация: В данной статье анализируется участие граждан в качестве стороны в гражданских и экономических делах. Субъективный состав сторон признается автором дополнительным критерием при определении подведомственности гражданских и экономических дел. Также разработаны предложения по совершенствованию экономического процессуального законодательства в части неплатежеспособности физических лиц.

Ключевые слова: гражданский суд, экономический суд, гражданский процесс, экономический процесс, спор, подведомственность, стороны, истец, ответчик, корпоративный спор, неплатежеспособность, гражданин.

In civil and economic proceedings, the parties are the main type of persons participating in the case. Because in most cases, any process begins with one of the parties applying to the court on the basis of a claim (petition) in order to protect their violated or disputed right or interest protected by law.

In turn, the subjective composition of the parties is of great importance in determining to which body the disputed (non-disputed) claims belong. In particular, according to paragraph 1 of Article 26 of the Civil Procedural Code of the Republic of Uzbekistan (hereinafter referred to in the text as CPC), to apply to the court in civil cases, it is required that it arise from civil, family,

labor, housing, land and other relations, as well as that at least one of the parties must be a citizen.

According to Article 43 of the CPC, the plaintiff (claimant) and the defendant are parties in civil proceedings. The plaintiff is a person who applies to court to protect his/her violated or contested rights or legally protected interests or in whose interests a case has been initiated, the defendant is the person to whom the claim is brought. Scientist Shumova N.I. as rightly notes that it is from the moment of initiation of civil proceedings that the participants in the dispute become parties, since until the appropriate determination is made, the future plaintiff is the applicant, and the defendant is not involved in the process. Thus, the plaintiff and defendant are the alleged parties to a controversial material legal relationship¹.

In civil proceedings and economic proceedings, the parties may be named differently depending on the procedural characteristics of the types of proceedings. For example, in cases conducted by court order, the parties are the creditor and the debtor.

It should be noted that the subjective composition of the parties – at least one of the parties is a citizen or, conversely, a legal entity-for many years has been considered the main criterion for determining the jurisdiction of disputes to civil cases courts or economic courts. However, today it can be seen that this trend has changed. Because the development of market relations, the emergence of various forms of property at the base of our country's economy, the increasing number of types of legal relations directly created the ground for the emergence of new disputes between the subjects of new legal relations.

Scientist L.A. Prokudina believes that in the arbitration process the main parties involved in the case are legal entities and individual entrepreneurs. Individuals participate quite rarely and in a limited range of cases. However, she also notes certain trends that are aimed at expanding the range of cases involving individuals².

According to paragraph 1 of the first part of Article 25 of the Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan (hereinafter referred to as EPC), economic court has jurisdiction over: cases on disputes, arising in the economic sphere from civil, administrative and other legal relations between legal persons and citizens engaged in entrepreneurial activities without forming a legal person and having the status of an individual entrepreneur, acquired in the manner prescribed by law, as well as citizens who are parties in the consideration of cases on corporate disputes.

Based on the analysis of the above norms, not only legal entities but also citizens are now parties in the economic process:

¹ Shumova N.I. Parties to civil proceedings // Scientific almanac. 2018. No. 7-1 (45). pp. 78-80.

² Prokudina L.A. Legal proceedings in arbitration courts: trends towards professionalization / Russian law: status, prospects, comments // <https://cyberleninka.ru/article/n/sudoproizvodstvo-v-arbitrazhnyh-sudah-tendentsii-k-professionalizatsii>.

firstly, those who carry out business activities without establishing a legal entity and receive the status of an individual entrepreneur in accordance with the procedure established by law;

secondly, when he loses the status of an individual entrepreneur;

thirdly, it can also be seen to be involved in corporate dispute cases.

While the civil procedural law stipulates that at least one of the parties must be a citizen in determining the relevance of the submitted claims to the court in civil cases, the economic procedural law also requires an analysis of exactly which economic cases citizens participate as parties.

As a general rule, in order for the dispute in which a citizen is involved to apply to the economic court, he must be registered as an individual entrepreneur in the appropriate manner, and the resulting dispute must be related to his entrepreneurial activity.

According to Article 3 of the law of the Republic of Uzbekistan "On Guarantees of Freedom of Entrepreneurial Activity"¹, entrepreneurial activity (entrepreneurship) is understood as entrepreneurial activity carried out by the subjects of entrepreneurial activity in accordance with the legislation, aimed at taking risks and obtaining income (profit) under their own property responsibility.

If a citizen is engaged in entrepreneurial activity, has not passed the state registration as an individual entrepreneur, the dispute arising with his participation is not considered to apply to the economic court.

On the other hand, it should be noted that disputes arising from family, labor, housing and other legal relations with the participation of a citizen with the status of an individual entrepreneur, which are not related to business activities, will not apply to the economic court.

However, if a citizen has lost the status of an individual entrepreneur, and if a dispute involving him arose during his previous business activity, this dispute will belong to the economic court. In this case, at the stage of initiation of the case and preparation for trial, the court must check whether the dispute arose from the entrepreneur's activity during the period when the citizen had the status of an individual entrepreneur.

Corporate disputes are a separate and, in turn, complex category of disputes that apply to economic courts. The range of corporate disputes is wide, and Article 30 of the EPC defines the types of corporate disputes that apply to the economic court.

As a general rule, for corporate disputes to be referred to the economic court:

firstly, these disputes must arise from the corporation's activities. But here the dispute should not be related to labor, that is, it should not arise from such relations between the employer and the employee, such as hiring, firing, giving

¹ Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2012., No. 18, Article.201.

work leave, assigning additional duties, paying wages, determining financial responsibility, giving various labor benefits, etc. ;

secondly, the corporation related to the activity of the dispute (from its activity) must be registered with the state and have the status of a legal entity¹.

If the shareholder is at the same time an employee of the company and appealed to the economic court over the labor dispute, such a claim must be transferred to the civil court according to its relevance, arising from the requirements of Article 31¹ of the EPC, if the claim is accepted for proceedings, a decision should be issued to transfer the case materials to the court of civil cases and terminate the proceedings of the economic court. Because corporate disputes should not be related to labor disputes².

It should be noted that, as a general rule, demands for moral damages do not apply to economic courts. However, this provision does not apply to corporate disputes. That is, the claims of the participants (shareholders) – individuals in corporate disputes for the recovery of moral damages are referred to the economic court. Therefore, it is not permissible to refuse to accept a claim for non-pecuniary damage³.

In addition, in economic process, citizens can participate not only in corporate disputes, but also in insolvency cases. In connection with the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan LRU No.763 dated April 12, 2022 “On Insolvency”, the Law of the Republic of Uzbekistan “On Bankruptcy” dated April 24, 2003 has lost its force.

After all, “insolvency” is a broad concept and differs from the concept of “bankruptcy”. According to the basic concepts established in the Law of the Republic of Uzbekistan “On Insolvency”:

➤ bankrupt means a debtor recognized as insolvent on the basis of a court decision, in respect of whom the procedure of liquidation proceedings or the sale of property is applied;

➤ insolvency means the inability of the debtor recognized by the court to fully satisfy the claims of creditors for monetary obligations and (or) fulfill their duties on taxes and fees;

That’s why the term “bankruptcy”, formerly known as the “Law on Bankruptcy”, meant only the concept of declaring an economically insolvent enterprise bankrupt and liquidating it, thus creating the need to introduce the concept of “insolvency” into the legislation.

On the other hand, it should be noted that according to paragraph 3 of the first part of Article 25 of the EPC, the jurisdiction of bankruptcy cases to

¹Corporate disputes: concept, types and specific aspects of their consideration in court: a practical guide for judges and residents / M.Saidov. - Tashkent: , 2019. - P. 78.

² Paragraph two of point 7 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Economic Court of the Republic of Uzbekistan dated June 20, 2014 No. 262 “On some issues of resolving corporate disputes by economic courts”. <https://lex.uz/docs/2453499>

³ Point 23 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Economic Court of the Republic of Uzbekistan dated June 20, 2014 No. 262 “On some issues of resolving corporate disputes by economic courts.”. <https://lex.uz/docs/2453499>

economic courts is determined. Taking into account the above changes made to the legislation, in addition, based on the need to differentiate the concepts of “insolvency” and “bankruptcy”, Article 25, paragraph 3 of the EPC should be changed to “insolvency cases”.

After all, the purpose of the Law of the Republic of Uzbekistan “On Insolvency” is the regulation of relations in the field of insolvency of legal entities and natural persons, as well as individual entrepreneurs.

According to the current legislation, now not only a legal entity, but also an individual can be declared insolvent by the economic court. Because, with the Law of the Republic of Uzbekistan “On Insolvency”, for the first time in our national legislation, the norms regarding the insolvency of an individual were strengthened.

According to Article 195 of this Law, the signs of the insolvency of the debtor, who is a natural person, shall be deemed the inability to satisfy the claims of creditors for monetary obligations and (or) fulfill obligations on taxes and fees in full, if the corresponding obligations and (or) obligations for mandatory payments are not fulfilled by the debtor, who is a natural person within three months from the date of their occurrence, and if the claims against the debtor, who is a natural person amount to not less than two hundred times the size of the base settlement amount.

The debtor individual, the creditor, as well as the state tax service and other authorized bodies can apply to the economic court with an application to declare an individual insolvent.

In contrast to legal entities and sole proprietors, the procedures for structural change of debt, recognition of bankruptcy, and sale of property are used when considering the case of insolvency against a debtor natural person.

In conclusion, it can be said that, **firstly**, the participation of citizens as a party in the civil and economic process is becoming more and more complicated, and the subjective composition of the parties is not enough to determine the relevance of the submitted demands. Therefore, in the theory of civil and economic procedural law, it should be evaluated as an additional criterion, not the main one.

Secondly, the participation of citizens as a party in the economic process is expanding more and more. Taking into account the participation of natural persons (citizens) as a party in cases of insolvency, it is proposed to make amendments and additions to paragraph 1 of the first part of Article 25 of the EPC and to state it in the following wording:

1) cases on disputes, arising in the economic sphere from civil, administrative and other legal relations between legal persons and citizens engaged in entrepreneurial activities without forming a legal person and having the status of an individual entrepreneur, acquired in the manner prescribed by law, as well as citizens who are parties in the consideration of cases on corporate disputes and **insolvency cases** (hereinafter — citizens).

**ҒУЛОМОВ ШУҲРАТ
МАМАШАРИПОВИЧ -**
Фуқаролик ишлари бўйича
Каттақўрғон туманлараро
судининг судьяси

**ТАЖИБОВ МАЪРУФЖОН
МАМАТОЖИЕВИЧ -**
юридик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD),
доцент

СУД ҚАРОРЛАРИНИ ИЖРОСИ: МУАММО ВА ТАКЛИФЛАР

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi sudlarida aholiga qulaylik yaratish maqsadida zamonaviy axborot – kommunikasiya texnologiyalarini joriy etilishi, shuningdek qarorlarini ijrosini elektron tashkil etish va uning ta'minlash muammolari, shuningdek, sud qarorini ijrosini ta'minlash maqsadida ayrim qonun hujjatlariga kiritish taklif etilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar yuzasidan so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, sud qarorlari, Sudning qarorlari va ularni ijroga qaratish, axborot – kommunikasiya texnologiyalar, elektron ijro varaqalari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются внедрение современных информационно-коммуникационных технологий в судах Республики Узбекистан для удобства населения, а также проблемы электронной организации исполнения решений и его предоставления, а также предлагается включение в некоторые нормативно-правовые документы в целях обеспечения исполнения судебных решений. Обсуждаются изменения и дополнения.

Ключевые слова: Конституция, судебные решения, судебные решения и их исполнение, информационно-коммуникационные технологии, электронные формы исполнения.

Annotation: This article discusses the implementation of modern information and communication technologies in the courts of the Republic of Uzbekistan for the convenience of the population, as well as the problems of electronic organization of the execution of decisions and its provision, as well as the proposed changes and additions to some legal documents in order to ensure the execution of court decisions.

Key words: Constitution, court decisions, court decisions and their enforcement, information and communication technologies, electronic execution forms.

Шиддат билан ривожланиб бораётган мамлакатимиз қонунчилигини янада такомиллаштириш, шу билан бирга инсон омили билан боғлиқ айрим “ёзув – чизув”ларни амалга оширишни замонавий ахборот – коммуникация технологиялар асосида бажарилишини таъминлаш натижасида фуқароларга ва судьяларга қулайлик туғдиришни даврининг ўзи талаб этмоқда.

Агар бундан ўн йил илгари даъво аризаларини фуқаролар судларга келиб шахсан топширган бўлсалар, ҳозирда уйда ўтирган ҳолда ахборот - телекоммуникация тармоғларидан фойдаланган ҳолда судга юбориш имкониятига эга бўлдилар. Келиб тушган даъво аризаларини судьяларга туманлараро суднинг раиси кўрсатмаси асосида тақсимлан-ган бўлса, ҳозирда ишларни судьялар иш юритувига тақсимлаш тўлиқ электрон дастур асосида амалга оширилмоқда. Суд мажлис котиб томонидан қўлда ёзилган баённомалар ҳам, нафақат суд залига қўйилган компьютерлар орқали амалга оширилибгина қолмасдан, суд мажлислари тўлиқ видео ва аудио кўринишда тасвирга туширилиб олинмоқда.

Қисқаси, инсон омили аралashi натижасида судларда рўй бериб келинган айрим ноўрин тушунмовчилик ва тортишувларга сабаб бўлаётган ҳолатлар суд тизимига жорий этилган замонавий ахборот – коммуникация технологиялар ёрдамида бартараф этилди. Мазкур ижобий ҳолатларни жорий этилиши ўз – ўзидан содир бўлгани йўқ албатта, буларни жорий этиш юзасидан Давлатимиз раҳбари ва Ҳукуматимизнинг бир қатор муҳим норматив - ҳуқуқий ҳужжатлари қабул қилинди.

Шундай норматив – ҳуқуқий ҳужжатлардан бири, 2017 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-3250-сонли қарорни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Мазкур Қарорнинг 5-бандига асосан, бошқа ахборот тизимлари билан интеграция қилиш орқали суд ҳужжатларини ижрога электрон кўринишда юбориш имконияти яратилди.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ижро ҳужжатлари юзасидан қарздорликларни ундириш масалалари бўйича ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизимини яратиш тўғрисида”ги 2018 йил 13 мартдаги ПҚ-3597-сонли қарори¹ қабул қилинди.

Қарор билан, суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари ижросини ташкил этишда самарали ҳамкорликни таъминлаш, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари имкониятларидан кенг фойдаланган ҳолда қарздорликни ундириш чораларининг тезкорлиги ва таъсирчанлигини ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Мажбурий ижро бюросида Ижро ҳужжатлари юзасидан қарздорликларни ундириш масалалари бўйича ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизими яратилиб, суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини мажбурий ижро этишда Мажбурий ижро бюро билан электрон ҳамкорликни йўлга қўйилди.

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.03.2018 й., 07/18/3597/0889-сон

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2018 йил 18 майда “Е-хSUD ва Е-SUD ахборот тизимларини электрон ҳукумат идоралараро интеграциявий платформаси билан интеграция қилиш Концепцияси” юқорида қайд этилган норматив ҳужжатларни ижросини таъминлаш билан бирга, суд тизимида замонавий ахборот-коммуникациялар инфратузилмасини яратиш, ахборот ресурслари ва ахборот тизимларини ишлаб чиқиш орқаси судлар фаолиятининг очиқлигини, шаффофлигини ва тезкорлигини таъминлаш, судларда иш юритиш сифатини ва аҳолининг одил судловга эришиш даражасини ошириш мақсадида қабул қилинди.

Ҳозирда “Е-XSUD” ахборот тизими Мажбурий ижро бюросининг “MIB-Portal” ахборот тизими билан тегишли веб-сервислар асосида ишлаб чиқилган “Е-Ijro varaqa” ахборот тизими орқали интеграция қилинган.

Суднинг ҳал қилув қарори ижро бўлгандан кейингина охирига етказилган, яъни бут, гўзал ва яқунланган ҳисобланади.

Суд тизимида яратилган бундай шароитларда қулайликлар билан бир вақтида айрим муаммолар мавжуд, хусусан суд томонидан юборилган ижро варақа базада кўринмаётганлиги, ижрочини қабул қилганлиги ҳам кўринмаслиги, юборилган ижро варақаларини ижро бюроси ходими томонидан қайта-қайта қонуннинг 8, 24-моддаларига асосан арзимас камчиликлар асосида қайтарилиши; ИИБ томонидан берилган реквизитларни фуқаролар томонидан берилган реквизитларга мувофиқ келмаслиги, элемент ундириш бўйича юборилган ижро ҳужжатларида турмуш ўртоғини иш жойи кўрсатилмаганлиги учун қайтарилиши;

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги суд қарорлари юзасидан ижро варақа берилмаётганлиги;

Ижро варақаларни электрон юборилишига судья ёрдамчиси эмас, судья масъуллиги белгиланмаганлиги каби қатор жузий камчиликлар мавжудки, мазкур камчиликларни бартараф этиш учун, дастурчилар томонидан яратилган дастурларни яна бир карра такомиллаштиришни даврнинг ўзи талаб этаётганлигини кузатиш мумкин.

Маълумки, суд қарорлари – бу фуқаролик ишлар бўйича судловнинг амалга ошириш натижасида умумий юрисдикция судлари томонидан амалдаги қонун ҳужжатлари асосида ёзма шаклда чиқариладиган ва ижро этилиши мажбурий бўлган процессуал ҳужжат ҳисобланади.¹

Судларда низони бир неча инстанцияларда қайта-қайта кўрилиб, якуний ҳулосага келиниб, ижрога қаратилади. Бироқ, агар қарздорнинг ундирадиган ҳеч нарсаси бўлмаса, суд қарори ижросиз қолади. Низодаги тараф эса, пуллари ундираолмагандан ташқари, суд харажатларини ҳам тулайди.

¹ Мамасидиқов М.М. Фуқаролик процесси // Фуқаролик ишлар бўйича судьяликка заҳирага олинган номзодлар учун қўлланма. Тошкент, “Baktria press”. 2014. – 318 б.

Мазкур норма Ўзбекистон Республикаси “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги 2001 йил 29 августдаги қонуннинг¹ “...ижро ҳужжатини қайтариш” деб номланган 40-моддасида ўз аксини топган.

Ижро ҳужжатини Қонуннинг 27-моддаси 1-бандига асосан уч йил мобайнида ижро ҳужжатини ижро этиш учун қайта топшириши мумкинлиги белгиланган бўлсада, лекин қарздорнинг молиявий аҳволи бу даврда ижобий томонга ўзгаришига ҳеч ким кафолат бермайди.

Бунинг натижасида эса ваколатли суднинг қарори ижросини муқаррарлигига фуқароларда шубҳа туғилади.

Мазкур ҳолатларни бартараф этиш мақсадида, агар, суд қарори ижро этиш имконияти бўлмаса, у ҳолда жавобгарни (қарздор шахсни) мажбурий меҳнатга жалб этиш нормасини киритиш билан Қонуннинг 40-моддасини чиқариш таклиф этилади. Мазкур норма бир қатор давлатларнинг амалиётида мавжуддир.

Шунингдек, юқорида қайд этилганидек, электрон дастур орқали юборилган ижро варақаларни Қонуннинг “Ижро ҳужжатларининг мазмуни” деб номланган 8-моддасини 7 та бандида кўрсатилган реквизитларнинг нотўғри кўрсатилганлиги учун қонуннинг 24-моддасига асосан қайтариш амалиёти жуда кўп кузатилаётган-лигини кўриш мумкин. Айрим ижро варақлари ойлаб, 10-15 маротаба суд ва ижро бюроси “бориб-келиб” юрганлигини судьялар таъкидлашмоқда. Бу ҳолат албатта, фуқароларнинг судлардан норозилиги билан бир вақтида, унга ишончсизлигини ҳам келтириб чиқариши мумкин.

Мазкур камчиликни бартараф этиш учун Қонуннинг Ижро ҳужжатиغا нисбатан қўйиладиган талабларни бузиш оқибатлари номли 24-моддасининг иккинчи қисми қуйидаги таҳрирда қўшимча хат боши берилиши таклиф этилади:

“ушбу Қонуннинг 8-моддасининг 4-бандда, шунингдек 8¹ ва 8³-моддаларида кўрсатилган маълумотларда таффовут бўлган тақдирда, ижро варақаси қайтарилиб юборилмасдан, суд ходими билан аниқлаштирилади.”

Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрида”ги қонуннинг² 5-моддасига мувофиқ, суд ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурийдир ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши шарт, деб белгиланганлигидан келиб чиқиб, ҳал қилув қарорини мажбурий ижросини таъминлаш мақсадида, қонун ҳужжатларига қуйидаги қўшимчаларни киритиш таклиф этилади:

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги 2001 йил 29 августдаги 258-11-сонли қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2001 йил 9-10-сон, 165-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2008 йил №1-2-сон 10-модда

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессул кодекси 253-моддаси бешинчи қисмига:

“ҳал қилув қарорининг хулоса қисмига даъво ариза қаноатлантирилганлиги ёки рад этилганлигидан қатъий назар қайси тарафнинг зиммасига юклатилаётган мажбуриятни қандай усулда ижро этишлиги кўрсатилиши мақсадга мувофиқ бўлади.”

Мазкур қондани кўрсатилиши суд томонидан кўриладиган низо якуни бўйича қабул қилинадиган суд ҳал қилув қарорини ижрога қаратилишни ҳамда унинг тўлиқ ижросини таъминлайди, шунинг учун Фуқаролик процессул кодексининг 253-моддаси бешинчи қисмидаги:

“суд харажатларини тақсимлаш” жумласидан кейин **“даъвони қаноатлантириш тўғрисидаги ва суд харажатларини ундириш ҳақидаги талаблар бўйича ижро варақаси берилиши,”** жумласи билан тўлдиришни таклиф этилади.

Яна бир муаммоли маласалардан бири айрим судлар томонидан никоҳдан ажратиш, оталикни белгилаш, ота ёки оналикдан маҳрум қилиш, фарзанликка олиш каби суд қарорини ижроси ФХДЁ органларига юборилиб, ижроси таъминланадиган суд қарориларга ҳануз ижро варақаси бермасдан ҳал қилув қарорини ўзини юбориб қўйиш билан кафолатланилмоқда. Ўз навбатида ФХДЁ органлари ҳам суднинг ҳал қилув қарори ижро кучига эга эмаслигига эътибор бермасдан, далолатномаларга тегишли ўзгартиришлар киритишмоқда.

Мазкур камчиликларни бартараф этиш мақсадада, ФПКнинг 265-моддасига янги қуйидаги мазмундаги янги иккинчи қисм киритишни:

“Суднинг ҳал қилув қарори ижро ҳужжати кучига эгадир”.

Ўзбекистон Республикасининг “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги қонуннинг¹ 7-моддасидаги ижро ҳужжатлари рўйхатига қонун нормасига биноан суднинг ҳал қилув қарори ва қарори ижро ҳужжати мақомига эга бўлмай қолганлигидан келиб чиқиб, Қонуннинг ушбу моддасининг биринчи қисмидаги рўйхатга қуйидаги мазмундаги янги банд киритиш лозим бўлади:

1¹) фуқаролик ишлар бўйича судларнинг никоҳдан ажратиш, алоҳида тартида кўриладиган ишлар бўйича қабул қиладиган ҳал қилув қарорлари ва биринчи инстанция судларининг қарорлари;”

Яқиндагина, матбуотда эълон қилинган бир мақолада² 2022 йилнинг август ойида фуқаролик ишлари бўйича туманлараро суди кўриб чиқиб, даъво аризани қаноатлантириб, хонадондан мажбурий

¹ Ўзбекистон Республикаси “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги 2001 йил 29 август, 258-II-сон қонун <https://www.lex.uz/acts/26477>

² <https://kun.uz/news/2023/10/10/sud-qarorini-baribir-ijro-qilasiz-qonunlar-bor-ekan-ijro-qilmasligingizga-qoymaymiz-advokat-amrillo-inoyatovni-tanqid-qildi> Мақоладан кўчирма

тартибда кўчириш ҳақида чиқарилган ҳал қилув қарори бўйича юборилган ижро варақаси 2023 йил сентябрь ойигача ижро қилинмаганлиги кўрсатилган. Бунга асосий сабаб этиб, юқори инстанция судлари томонидан ҳал қилув қарорини қонунийлигини ўрганиш юзасидан суд қарорларининг ижроси, бир неча мартаба тўхтатилганлиги қайд этилган.

Хулоса қилиб айтганда, суд тизимида жорий этилаётган ахборот – коммуникация технологиялар тизимини жорий этилиши ҳамда уни доимо такомиллаштириб борилиши давр талаби бўлиб, улар нафақат судларга мурожаат қилаётган фуқароларга, балким суд ишини юритишда ҳам қулайлик яратиб келмоқда.

Судья ва суд ходимлардан жорий этилган янги ахборот – коммуникация технологияларни чуқур ўрганиш билан бир вақтда, ундан тўғри фойдаланишлари ҳамда суд ҳокимиятига бўлган фуқароларнинг ишончини ошириш билан бирга, суд қарорлари муқаррарлигини таъминлашга эришишлари талаб этади.

ШАЙЗАКОВ ШОДИЁР ИБРАГИМОВИЧ-
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси Марказ
бошлиғи, PhD, доцент, мустақил изланувчи

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА АПЕЛЛЯЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ НАЗАРИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Муаллиф мақолада фуқаролик процессида апелляция институти, унинг ўзига хос хусусиятлари, апелляция шикояти (протести) келтиришнинг зарурий элементлари, апелляция инстанциясининг мақсади, суд ҳужжатларини қайта кўришда суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатлилигига қўйилган талаблар ҳақида тўхталиб, унинг назарий аҳамияти, миллий ва хорижлик процессуалист олимларнинг илмий қарашлари билан ўзаро мунозарага киришган ҳамда муаллифлик таърифларини илгари сурган.

Калит сўзлар: фуқаролик процесси, апелляция, апелляция инстанцияси, объектив асоси, субъектив асоси, формал асоси, апелляция инстанцияси мақсади, апелляция институтининг асосий мақсади, апелляция институтининг зарурий элементлари, суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги, адолатлилиги.

Abstract: In the article, the author conducts a theoretical analysis of the appellate court in the conduct of civil court cases, its specific aspects, necessary elements, special features, its purpose, the theoretical importance of reviewing court documents in the appellate court, the opinions of national and foreign scientists who have conducted scientific research in this field, studied their scientific views, entered into a discussion with them and developed definitions of authorship in the article.

Key words: appeal, appellate body, civil procedure, objective basis, subjective basis, formal basis, purpose of the appellate body, main purpose of the appellate institution, necessary elements of the appellate institution

Аннотация: В статье автор проводит теоретический анализ деятельности суда апелляционной инстанции при ведении гражданских судебных дел, ее особенностей, необходимых элементов, особенностей, ее цели, теоретического значения рассмотрения судебных документов в суде апелляционной инстанции, мнения отечественных и зарубежных ученых, которые проводили научные исследования в данной области, изучали их научные взгляды, вступали с ними в дискуссию и разрабатывали определения авторства в статье.

Ключевые слова: апелляционная жалоба, апелляционный орган, гражданский процесс, объективное основание, субъективное основание, формальное основание, цель апелляционного органа, основная цель апелляционного учреждения, необходимые элементы апелляционного учреждения.

Ҳозирги кунда апелляция инстанцияси қонуний кучга кирмаган суд ҳужжатларини текширишнинг муҳим усулларида бири ҳисобланиб, ривожланган кўпгина хорижий давлатлар қатори Ўзбекистонда ҳам амал қилади. Мамлакатимизда фуқаролик ишини апелляция тартибида қайта кўриш институтининг тарихига эътибор қаратадиган бўлсак, мазкур институт Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексига 2000 йил 14 декабрда киритилган.

Апелляция латинча “*appelatio*” - “шикоят”, “мурожаат” сўзларидан олинган бўлиб, суд ҳукми юзасидан норозилик билдириб, уни моҳиятига кўра қайта кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган юқори судга шикоят қилиш шаклларида бири эканлиги кўрсатилган.¹ Баъзи адабиётларда “Апелляция” атамаси, аслида латинча “*appellatio*”-мурожаат, “*appellare*”-чақирмоқ сўзидан олинган бўлиб, айнан таржима қилинганда “мурожаат”, “қарорни қайта кўриш ҳақида чақириш” маъноларини англатади.²

Бошқа юридик адабиётларда апелляция - бу биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган қарорларини моҳиятига кўра кўриб чиқиш учун юбориш шаклларида бири³ ҳисобланади. В.Ю.Брянский апелляция атамаси қадимги Римда пайдо бўлганлигини кўрсатиб, қабул қилинган қарорларнинг юқори турувчи ҳукмдор шахслар томонидан нечоғлиқ адолатлиги текширилганлиги, кейинчалик процессуал

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати.-Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. 90-б.

² Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Махсус қисм. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. / Масъул муҳаррир: ю.ф.д. З.Н.Эсонова.-Тошкент: ТДЮИ нашрети, 2013. – Б. 234.

³ Власов А.А. Гражданское процессуальное право. Верховный суд Российской Федерации, Высший Арбитражный Суд Российской Федерации, Российская Академия правосудия. Учебник. –М.: 2003. - 233 с. / Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик // Муаллифлар жамоаси. Ю.ф.д., проф., М.М.Мамасиддиқов тағрири остида // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази. Тошкент, 2022 й.- 374 б.

тартиблар кириб келганлигини кўрсатади¹. М.С.Борисов эса қадимги Римда суд қарорининг қонуний кучга кириши, қарорга эътироз билдириш, эътироз билдириш якунлангач, қонуний кучга кириши ҳақида ғояларни илгари суради². Бу эса апелляция институтининг белгилари ўша даврларда пайдо бўлганлигини англатади.

Профессор М.Мамасиддиқов “апелляция” сўзи юридик атама сифатида юридик адабиётларда ва мавжуд қонунчиликда кенг қўлланилиб келинаётганлигини таъкидлаб, қуйи суд қарорлари ва ажримларининг нечоғлик қонуний, асосли ва адолатли эканлигини юқори суд инстанциялари томонидан текширилиш жараёнида ҳам қўлланилиб келинаётганлигини илмий ишларида кўрсатиб ўтади³.

Апелляция институти дунёда кўпгина давлатлар фуқаролик процессуал қонунчилигида қўлланилади. Масалан, Германия, Франция, Англия, Швеция, Австрия, Голландия каби давлатлар шулар жумласидандир⁴.

Шу сабабли ҳам апелляция инстанцияси суд қарорларини қайта кўришнинг классик усули сифатида дунёда кенг тарқалган.

Фуқаролик процессида апелляция шикоят бериш ва апелляция жараёнини бошланиши учун бир қатор зарурий элементлар бўлиши талаб этилади. Жумладан, фуқаролик процессуал ҳуқуқига оид манбаларда, апелляция шикоят беришнинг ҳуқуқий элементлари сифатида шикоят бериш ҳуқуқига эга бўлган субъект, шикоят объектининг мавжудлиги; апелляция бериш муддати ва шикоят қилиш ҳуқуқини амалга ошириш тартиби мавжудлиги⁵ ҳақида фикрлар илгари сурилади.

Юридик адабиётларда эса, апелляция тартибида шикоят бериш ёки протест келтириш ҳуқуқини амалга оширишнинг дастлабки шартлари – бу объектив, субъектив ва формал асосларнинг мавжуд бўлиши қайд қилиниб, - объектив асоси - апелляция шикояти ёки протести объектининг мавжудлиги, апелляция шикояти ёки протести бериш муддатига риоя қилиш, ишнинг апелляция суди судловига тегишлилигига риоя қилишидир; - субъектив асоси - апелляция шикояти бериш ёки протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг муайян доираси мавжудлиги, улар ва вакилларининг муомала ва ҳуқуқ лаёқатига

¹ Брянский В.Ю. Апелляционное производство в уголовном судопроизводстве. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 2006. – С.11-13. // www.dissercat.com

² Борисов М.С. Теоретические и практические проблемы законной силы судебного решения. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 2010. – С.13.

³ Мамасиддиқов М.М. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилигининг ривожланиши (илмий-амалий қўлланма) / 2-нашр, ўзгартиш ва қўшимчалар билан. ЎзР Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. –Тошкент, АҚҲМИ, 2010. - 9 бет.

⁴ Албегова З.Г. Институт апелляция в арбитражном процессе. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 2008. – С.17.

⁵ Гражданский процесс: Учебник / Под ред. д.ю.н., проф. А.Г.Коваленко, д.ю.н. проф. А.А.Мохова, д.ю.н., проф. П.М.Филиппова. – М: “ИНФРА-М”, 2008. С.261-262

эғалигига рия қилишдан иборатдир; - формал асоси - апелляция шикояти бериш ёки протест келтириш ва уни расмийлаштиришнинг қонунда белгиланган қоидаларидан иборат¹ эканлиги кўрсатилади.

Ушбу фикрларни биров қувватлаган ҳолда, назаримизда фуқаролик процессуал ҳуқуқида апелляция шикояти ёки протести келтириш учун қуйидаги тўртта зарурий элементлар мавжуд бўлиши лозим:

Биринчидан, фуқаролик процессуал ҳуқуқида апелляция шикояти ёки протести келтириш ваколатига эга бўлган субъектлар доираси мавжуд бўлиши керак. Бу нуқтаи назардан амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси (кейинги ўринларда ФПК деб юритилади)нинг 383-моддасида кўрсатилган субъектлар ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг “Суд қарорларини қайта кўриш институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2021 йил 12 январдаги Қонуни билан апелляция шикояти бериш ҳуқуқига эга бўлган субъект сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакилга ҳам тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган низолар юзасидан шикоят қилиш шу ҳуқуқи берилди².

Апелляция шикояти келтириш ҳуқуқи субъектлари тарафлар, яъни даъвогар ва жавобгар, ишда иштирок этишга жалб қилинган бошқа шахслар, шунингдек ишда иштирок этишга жалб қилинмаган, аммо ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги масала суд томонидан ҳал этилган шахслар, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил, прокурор, ҳуқуқий ворислар ва вакиллар ҳисобланди.

Апелляция инстанциясига даъво тартибида юритиладиган ишлар бўйича:

даъвогар, жавобгар, учинчи шахс шикояти бўйича;

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил шикояти бўйича, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаган низолар мустасно;

- алоҳида тартибда юритиладиган ишлар бўйича:

аризачи, манфаатдор шахс, улар вакилларининг шикояти бўйича;

¹ Борисова Е.А. Апелляция в гражданском (арбитражном) процессе: 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Городец, 2008.-С.119.; Караваева Е.В. Вопросы апелляционного производства в гражданском процессе: Дис.... канд. юрид. наук. - Саратов: 2005.-С.71;

² Ўзбекистон Республикасининг “Суд қарорларини қайта кўриш институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2021 йил 12 январдаги Қонуни / Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.01.2021 й., 03/21/661/0011-сон. www.lex.uz

- ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ бўлган ишлар бўйича:

ҳакамлик муҳокамаси тарафлари, улар вакилларининг шикояти бўйича қўзғатилади.¹

Ишда иштирок этишга жалб қилинмаган аммо ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги масала суд томонидан ҳал этилган шахслар шикояти асосида ҳам қўзғатилади. Мазкур шахслар суд ҳужжатида кўрсатилмаган бўлса ҳам, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига дахл қилса шикоят ҳуқуқидан фойдаланади. Тарафлар, учинчи шахслар, ишда иштирок этишга жалб қилинмаган, аммо ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги масала суд томонидан ҳал этилган шахсларнинг ҳуқуқий ворислари ҳам апелляция тартибида шикоят қилиш ҳуқуқидан фойдаланади. Бундай ҳолатларда ҳуқуқий ворисликни тасдиқловчи ҳужжат илова қилиниши керак бўлади.

Ишда иштирок этаётган шахсларнинг вакиллари ёки адвокатлар суд ҳужжатларига нисбатан апелляция тартибида шикоят келтиришлари учун бундай ҳуқуқ ваколатли шахс томонидан ишончномада аниқ кўрсатилган бўлиши лозим. Акс ҳолда ариза суд томонидан кўрмасдан қолдиришга ёки аризани қайтаришга асос бўлади.

ФПКнинг 54-моддасига асосан одил судловни амалга оширишга кўмаклашувчи шахслар, яъни гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, ёзма ва ашёвий далилларни сақловчилар, ижро иши юритиш холислари ва сақловчилари биринчи инстанция судларининг ҳал қилув қарорлари устидан апелляция шикояти бериш ҳуқуқи мавжуд эмаслиги сабабли, субъектлар доирасига уларни киритиб бўлмайди.

Иккинчидан, зарурий элемент сифатида субъектларнинг ваколат доираси аниқ белгиланган бўлиши лозим. Масалан, амалдаги фуқаролик процессуал қонунчиликка асосан прокурорлар фақатгина прокурорнинг иштирокида кўрилган иш бўйича, шунингдек муайян доирадаги шахсларнинг мурожаати мавжуд бўлган тақдирдагина биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган суд ҳужжати устидан апелляция протести келтиришга ваколатли ҳисобланади. Ёки ФПКнинг 383-моддасига асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи низолар бўйича апелляция шикояти келтиришга ҳақли.

Учинчидан, апелляция шикояти ёки протести келтириш учун объект доираси аниқ бўлиши керак. Жумладан, фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция судларининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарори мавжуд бўлиши талаб этилади. Бунинг зарурий элементи эса суд ҳужжати қонуний кучга кирмаган бўлиши

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Судлар томонидан фуқаролик ишларини апелляция тартибида кўриш амалиёти тўғрисида” 2021 йил 20 апрелдаги 14-сонли қарори / www.sud.uz

ҳамда ушбу суд ҳужжати устидан шикоят ёки протест келтириш имкони мавжуд бўлиши керак. Масалан, суд буйруғи апелляция шикояти объекти бўлиши мумкин эмас.

Тўртинчидан, объектив томони сифатида фуқаролик иши биринчи инстанция судларида кўриб чиқилиши учун фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга дахлдор бўлиши ҳамда бу иш кейинги босқич судларида кўриб чиқилишига имкон берилиши зарур.

Фуқаролик суд ишларини юритишда апелляция инстанциясининг аҳамияти ҳақида мулоҳаза юритилганда, Ш.Шораҳметов фуқаролик ишларини апелляция тартибида судда кўриш фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишнинг қўшимча кафолати сифатида биринчи инстанция судларининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори (ажрими) устидан шикоят қилиш (протест келтириш)нинг аниқ ва ҳаракатчан тизимини шакллантириш, биринчи инстанция суди томонидан йўл қўйилган камчилик ва хатоларни тузатиш ҳамда ҳал қилув қарори (ажрим)ни текшириш борасида самарали инстанция бўлиб ҳисобланиши ҳақида қарашларни илгари суради¹.

Р.А.Хусаинова эса апелляция – биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори (ажрими) қай даражада қонуний, асосли ва адолатли эканлигини аниқлаш, мавжуд суд хатоларини бартараф этиш мақсадида иш учун аҳамиятли бўлган юридик ва фактик ҳолатларни текшириш орқали ишни мазмунан қайта кўриш учун апелляция инстанцияси судида қўзғатилган иш юритишнинг тартибини белгиловчи ҳамда фуқаролик процессуал ҳуқуқининг фуқаролик ишини тўғри ҳал этиш ва биринчи инстанция судининг фаолиятини назорат қилишни таъминлашга қаратилган нормалари тизимидан иборат эканлигини таъкидлайди².

Назаримизда, суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишини, қонун ҳужжатларини бир хилда қўллаш, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш ва суд назоратини олиб боришнинг шаклларида биридир³.

Шу ўринда фуқаролик суд ишларини юритишда апелляция инстанцияси қонуний кучга кирмаган биринчи инстанция судларининг суд ҳужжатларида йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш орқали қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари бузилган шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш имконини берувчи фуқаролик

¹ Шораҳметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. - Т.: Адолат, 2007. - 384 б.

² Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Махсус қисм. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. / Масъул муҳаррир: ю.ф.д. З.Н.Эсонова. - Тошкент: ТДЮИ нашрети, 2013. - 235 б.

³ Шайзаков Ш.И., Қандаҳорова Д.С. Айрим тоифадаги фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштироки // Илмий амалий қўлланма.- Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Академияси, 2022. - 114 б.

процессининг мустақил институтларидан бири эканлигини таъкидлаш зарур.

Шу жиҳатдан баъзи олимлар суд қарорлари устидан шикоят қилишдан мақсад, биринчи инстанция судининг ноқонуний ҳал қилув қарорини ўзгартиришдан иборат эканлигини кўрсатади¹.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи дарсликлари доирасида олиб борилган тадқиқотларда ҳам апелляция институтининг мақсади апелляция инстанцияси суди томонидан биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори (ажрими) қай даражада қонуний, асосли ва адолатли эканлигини аниқлаш ва мавжуд суд хатоларини бартараф этиш орқали фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган. Ушбу мақсадга эришиш учун қонунда белгиланган ваколатлар доирасида ишни мазмунан қайта кўриш ва биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини текшириш вазифалари юклатилган².

Жиноят процессуал ҳуқуқи доирасида тадқиқотлар олиб борган Д.С.Довудова, апелляция инстанцияси судининг мақсади қонуний кучга кирмаган биринчи инстанция суд ҳукми ёки ажримларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлигига ўз вақтида баҳо бериш, уларни қонун талабларига мувофиқлаштириш орқали шахснинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш эканлигини кўрсатади³.

Назаримизда Д.С.Довудова фикри бироз мунозарали. Чунки, апелляция инстанцияси биринчи инстанция суди қарорларининг қонуний, асосли ва адолатлигини текшириш жараёнида ушбу талаблар бузилмаган тақдирда қонунга мувофиқлаштирмасдан, суд қарорини ўз кучида қолдириши мумкин. Бундай ҳолатда суд қарорига нисбатан “мувофиқлаштириш” тушунчаси қўллаш мақсадга мувофиқ эмас.

Ўйлашимизча апелляция институтининг асосий мақсади - биринчи инстанция судлари томонидан қабул қилинган, қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори, шикоят қилиш мумкин бўлган ажримнинг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текшириш, унда йўл қўйилган хато ва камчиликларни қонунда белгиланган муддатларда ваколатли шахслар томонидан берилган шикоят (протест) орқали қайта кўриш ҳамда бу

¹ Grunsky. Taktik im Zivilprozeb. – Koln, - S. -138 / Проблемы судопроизводства в суде первой инстанции по гражданским, арбитражным и административным делам / Сборник статей по материалам международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 12 октября 2018 г. / Северо-Западный филиал ФГБОУВО “Российский государственный университет правосудия” // Под общей ред. Л.В.Войтович, В.И.Кайнова.- СПб.: ИД “Петрополис”, 2019. – 18 с.

² Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Махсус қисм. Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик. / Масъул муҳаррир: ю.ф.д. З.Н.Эсонова. - Тошкент: ТДЮИ нашрети, 2013. – Б. 235.

³ Довудова Д.С. Апелляция инстанцияси суд муҳокамасида қонуний кучга кирмаган ҳукм ёки ажримни текширишда иштирок этаётган прокурорнинг процессуал мақоми / Жамият ва инновациялар - Общество и инновации - Society and innovations Issue – 4 № 4 (2023) / ISSN2181-1415. 141-6.

орқали фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Шу ўринда суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли эканлиги қандай мезонлар асосида белгиланиши ҳақида процессуалист олимлар ўртасида турли хил қарашлар мавжуд.

Масалан, М.Тожибоев Ўзбекистон Республикасининг янги ФПКда суднинг ҳал қилув қарорлари, ажримлари, қарорлари қонуний, асосли ва адолатли бўлиши лозимлигини белгиловчи алоҳида норма мавжуд эмаслигини кўрсатиб, ҳал қилув қарорининг қонунийлиги судлар томонидан умум эътироф этилган принцип ва нормаларга, мамлакат ҳалқаро шартномаларига риоя этилишини англатишлигини, суд ҳал қилув қарорининг асослиги фақат суд мажлисида текширилган материаллар билан асосланиши, ҳал қилув қарорининг асослилиги унинг қонунийлиги билан узвий боғлиқ бўлиб, агар суд ҳал қилув қарорига нисбатан қўйилган биринчи талаб, яъни унинг қонуний бўлиши ҳал қилув қарорининг ҳуқуқий томони бўлса, асослилик эса унинг фактологик томони ҳисобланиши эканлигини, ҳал қилув қарорларининг адолатлиги маънавий зарарни ундириш, моддий зарар ёки бошқа мол-мулкни ундиришга оид фуқаролик ишлари бўйича даъво талабларини қаноатлантиришда тарафларнинг, хусусан жавобгарнинг иқтисодий имкониятларига ва бошқа иш ҳолатларига мувофиқ бўлиши кабиларда кўпроқ намоён бўлишини кўрсатиб¹, ҳал қилув қарорининг адолатлиги ҳақида ягона фикр билдирмаган.

С.К.Загайнова тадқиқотларида, суд қарорларининг қонунийлиги талаби фақатгина моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва тўғри қўллаш билан чегараланмасдан, халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари, халқаро шартномалар, моддий ҳуқуқий муносабатлар ёки процессуал масалаларни тартибга солиши ҳамда бошқа бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига мос келишини, суд қарорларининг асослиги тўғрисидаги талабни текширишда “суд иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни текширади” қонидасидан келиб чиқиши, масаланинг объективлигини суд жараёнида аниқлаши кераклигини, суд қарорининг адолатлилиги тамойили совет илмий адабиётларида анъанавий равишда чиқарилганлиги, суд қарорининг асослиги ва қонунийлиги унинг ажралмас қисми сифатида қаралганлигини, унинг фикрича, суд ҳужжатининг адолатлиги қонунийлик ва асослилик талабларини амалга оширишда суднинг мантиқий, ақлий фаолиятини акс эттириб, суднинг у ёки бу хулосага келган сабабларини кўрсатиш масалалари билан боғлиқ ҳамда бу мотивлар моддий ва процессуал ҳуқуқ

¹ Тожибоев М.М. Фуқаролик ишлари бўйича суд ҳал қилув қарорлари: назарий ва амалий масалалар // юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Т.: 2023 й. Б.51-55.

масалаларига ва фактик масалаларга тааллуқли бўлиши кераклигини илгари суради¹.

Юридик адабиётларда кўрсатилишича, суд қарорларининг қонунийлиги унинг моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига қатъий риоя қилган ҳолда қабул қилинганлигини билдиради. Ушбу нормаларни қўллашда суд Россия Федерацияси Конституциясига, федерал қонунларга ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилади. Процессуал қонун ҳужжатларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши қарорни бекор қилиш учун асос бўлади. Суд қарорининг асослиги иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни тўғри аниқлаш, суд томонидан иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларнинг исботланганлиги, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорида баён этилган хулосаларнинг ишнинг ҳолатларига мувофиқлигидир. Суд қарорининг адолатлиги – унинг ишончлилиги ва тўғрилиги, шу жумладан мантиқий тасдиқланган далиллар тизими, суд қарор қабул қилишда фактик ва юридик асосларга таянишидир².

М.М.Мамасиддиқов биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорига қўйиладиган талаблар қонуний, асосли ва адолатли бўлишлигини кўрсатиб, қонуний талаб - ҳал қилув қарори моддий ҳуқуқ нормаларга ва процессуал ҳуқуқ нормаларга асосланган бўлиши кераклигини, унинг асосланганлиги - ҳал қилув қарори ишнинг барча ҳолатлари, суд мажлисидаги далилларга асосланган, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўз ичига олган бўлиши лозимлиги, адолатлилиги эса - ҳал қилув қарори ишда тасдиқланган далилларга асосланиб одилона, ҳолисона қабул қилиниши кераклигини таъкидлайди³.

Мазкур олимларнинг суд қарорининг қонунийлиги, асослиги ҳақидаги қарашлари ўхшаш бўлсада, лекин суд қарорининг адолатлилиги ҳақида ягона ёндошувлар мавжуд эмас. Мавжуд фикрлар ҳам мунозарали.

Бу борада хорижий давлатлар фуқаролик процессуал қонунчилиги таҳлил қилинганида, масалан, Беларусия Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 297-моддасида, суд қарорлари қонуний ва асосли бўлиши, суд мажлисида аниқланган далилларга асосланиши кўрсатилган бўлса⁴, Озорбайжон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 217-моддасида, суд қарори қонуний ва асосли бўлиши, қарор низоли ҳуқуқий муносабат юзага келган пайтда амал қиладиган моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига мувофиқ бўлиши, қарор

¹ Загайнова С.К. Судебные акты в гражданском и арбитражном процессе: теоретические и прикладные проблемы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. - М., 2008. – С.23-25.

²Гражданский процесс: учеб.-метод. пособие / Г.В.Молева, Б.В.Вершинин. – Пенза: Изд-во ПГУ, 2021. – 143 с.

³Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик ишлари бўйича суд қарорлари / Ўқув қўлланма.–Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти, 2018. –40 б.

⁴ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 года № 238-3 / www.zakon.kz

ишнинг ҳақиқий ҳолатларига ва тарафларнинг муносабатларига асосланиши, суд ўз қарорини фақат суд мажлисида ўрганилган далилларга таяниши кўрсатилган¹.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 249-моддасига кўра, суднинг ҳал қилув қарори қонуний, асослантирилган ва адолатли бўлиши керак. У фақат суд мажлисида текширилган далилларга асосланган бўлиши керак. ФПКнинг 372¹-моддасида эса суд ҳужжатининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилиги юзасидан текширув ўтказиш асослари кўрсатилган².

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида” 2019 йил 24 майдаги 12-сонли қарорининг³-бандида ҳал қилув қарори, у процессуал ҳуқуқ нормаларига қатъий риоя қилинган ҳолда ва ушбу ҳуқуқий муносабатга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган моддий ҳуқуқ нормаларига мос равишда қабул қилинган, зарур ҳолларда қонун ўхшашлиги ёки ҳуқуқ ўхшашлигини қўллашга асосланган бўлсагина, қонуний ҳисобланиши, 4-бандида ҳал қилув қарори, унда иш учун аҳамиятга эга бўлган фактлар, суд томонидан текширилган далиллар билан тасдиқланган, уларнинг алоқадорлиги ва мақбуллиги қонун талабларига жавоб берадиган ёки суд ҳаммага маълум деб топган, исботлашга муҳтож бўлмаган ҳолатлар, шунингдек, аниқланган фактлардан келиб чиқадиган яқуний ҳулосалар акс эттирилганда, асослантирилган ҳисобланиши белгиланган³.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Одил судловни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларини тўғридан-тўғри қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” 2023 йил 23 июндаги 16-сонли қарорида судлар кўриб чиқиладиган ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишчи қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг мазмунини баҳолаши ва Конституция нормаларини тўғридан-тўғри амал қилувчи олий юридик кучга эга норматив-ҳуқуқий асос сифатида қўллаши лозимлиги ҳақида тушунтириш берилган⁴. Ўз-ўзидан бундай қонуннинг мавжудлиги суд қарорлари қонуний, асосли ва адолатли бўлишига хизмат қилади.

Юқоридаги фикрлардан кўриш мумкинки, апелляция инстанциясида суд қарорларини қайта текширишда қонуний, асосли ва адолатли ҳақидаги талаблар бўйича турли хил ёндошувлар олимларнинг турли қарашларини кузатиш мумкин. Айниқса, суд қарорининг

¹ Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 года № 780-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.10.2023г.) www.zakon.kz

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси. 26.12.2023 й., 03/23/887/0972-сон. www.lex.uz

³ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида” 2019 йил 24 майдаги 12-сонли қарори / www.lex.uz

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Одил судловни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларини тўғридан-тўғри қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” 2023 йил 23 июндаги 16-сонли қарори / www.lex.uz

адолатлиги ҳақида ягона ёндошув мавжуд эмас ҳамда фуқаролик процессуал кодексида ёки Пленум қарорларида суд қарорларининг адолатлиги ёритиб берилмаган.

Назаримизда апелляция инстанциясида суд ҳужжатларини қайта кўришда суд қарорларининг қонунийлиги деганда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, халқаро ҳужжатлар ва шартномалар, моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорлари ва бошқа қонун ҳамда қонуности ҳужжатларига риоя этилишини тушунимиз керак.

Суд қарорларининг асослиги деганда, иш учун аҳамиятли, суд процессида текширилган ва исботланган, ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мувофиқ келиши ҳамда қонун талабларига жавоб бериши лозим.

Суд қарорларининг адолатлилиги – суд ишларини юритишда тарафларнинг тенглигига риоя қилинганлиги, ишончли ва тўғри далилларга таянган ҳолда шахснинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган одилона қарор тушунилиши лозим.

Шу ўринда тадқиқот доирасида апелляция институти фуқаролик процессуал ҳуқуқининг мустақил тармоғи сифатида қуйидаги ўзига хос белгиларга эга дейиш мумкин:

- биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори ёки ажрими устидан манфаатдор шахс томонидан апелляция шикояти (протести) юқори турувчи судга қонунда белгиланган тартибда берилади;

- манфаатдор шахс томонидан апелляция шикояти (протести)да биринчи инстанция судининг иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўлиқ аниқланмаганлиги ёки исботланмаганлиги, суд томонидан баён қилинган хулосалар иш ҳолатига мувофиқ келмаслиги, моддий ҳуқуқ ёки процессуал ҳуқуқ нормалари бузилганлиги, нотўғри қўлланилганлиги асос қилиб келтирилади;

- апелляция шикояти (протести) биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори (ажрими) эълон қилинган кундан бошлаб қонунда белгиланган муддат ичида манфаатдор шахслар томонидан бир марта берилади;

- биринчи инстанция суди қарорнинг устидан апелляция шикояти (протести) берилиши, унинг қонуний кучга киришини тўхтади, агар суднинг қарори апелляция инстанцияси суди томонидан бекор қилинмаса, қонуний кучга киради ва ижрога қаратилади;

- апелляция инстанцияси суди ишни қайта кўришда янги важлар ва қўшимча материалларни шикоят (протест)да кўрсатилмаган ҳолатларда ҳам кўриб чиқади;

- апелляция шикояти (протести) бўйича ишлар коллегиял тарзда кўриб чиқилади;

- апелляция инстанцияси суди биринчи инстанция судининг қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, ўзгартиришга, бекор қилишга ва иш

бўйича янги қарор қабул қилишга, қонунда кўрсатилган ҳолатларда, фуқаролик ишини биринчи инстанция сифатида қайта кўришга, ишни кўрмасдан қолдиришга, иш юритишни тугатишга ҳақли.

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса сифатида айтиш мумкинки, фуқаролик суд ишларини юритишда апелляция инстанцияси қонуний кучга кирмаган биринчи инстанция судлари томонидан қабул қилинган суд қарорларида йўл қўйилган хато ва камчиликларни ўз вақтида бартараф этиш орқали фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг қонун билан кўриқланадиган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш имконини берадиган мустақил институт сифатида апелляция шикоят ёки протестини келтиришнинг зарурий элементлари сифатида субъекти, субъектив томони, объекти ва объектив томони мавжуд бўлиши талаб этилади.

Бу эса биринчи инстанция судлари томонидан қабул қилинган, қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори, шикоят қилиш мумкин бўлган ажримнинг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текшириш, унда йўл қўйилган хато ва камчиликларни қонунда белгиланган муддатларда ваколатли шахслар томонидан берилган шикоят (протест) орқали қайта кўриш ҳамда фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадини кўзлайди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида” 2019 йил 24 майдаги 12-сонли қарорида суд қарорининг адолатлиги мезони ёритиб берилиши мақсадга мувофиқ. Зеро, суд қарорларининг қонуний, асосли ва адолатли бўлиши ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш, бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш имкониятини яратади.

ДОВУДОВА ДИЛЗОДА СУЛАЙМОНОВНА

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси доценти, юридик фанлари доктори (DSc), доцент

СУД МУҲОКАМАЛАРИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: мақолада фуқаролик, жиноят, маъмурий жавобгарлик, маъмурий суд ишларини юритишнинг суд муҳокамасида прокурор иштироки, уларнинг фарқли жиҳатлари, хусусиятлари, ҳуқуқий асослари қиёсий таҳлил қилинган ҳолда мушоҳада қилинган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий асослар, фуқаролик-процессуал кодекси, жиноят-процессуал кодекси, маъмурий иш суд ишларини юритиш, суд муҳокамаси, прокурор,

протест.

Аннотация: в статье со сравнительным анализом рассматриваются участие прокурора в гражданской, уголовной, административной ответственности, административном судопроизводстве, их различные аспекты, характеристики, правовые основы.

Ключевые слова: правовые основания, гражданский процессуальный кодекс, уголовно-процессуальный кодекс, административная работа ведение судебных дел, суд, прокурор, протест.

Abstract: the article with a comparative analysis examines the participation of the prosecutor in civil, criminal, administrative liability, administrative proceedings, their various aspects, characteristics, and legal basis.

Key words: legal grounds, civil procedure code, criminal procedure code, administrative work, litigation, court, prosecutor, protest.

Фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида барча инстанция судларида ишлар кўрилади ҳамда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этади¹.

Дарҳақиқат, жиноят, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд ишларини юритишда прокурор тараф ҳисобланади ва ҳар бир суддаги иштирокининг ўзига хусусияти мавжуд. Ишлар судларда кўрилади ҳамда иштирок этаётган прокурорнинг ваколатлари процессуал қонунлар асосида амалга оширилади.

Давлат – жамиятнинг олий сиёсий институти бўлиб, шу жамият яшаётган мамлакат фуқаролари манфаатини ҳимоя қилиш учун ўрнатилади. Прокуратура эса давлат номидан унинг муайян вазифа ва функцияларини амалга оширади ҳамда энг асосий вазифаси қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат. Шу сабабли, суд муҳокамаларида прокурор давлат вакили сифатида намоён бўлади.

Ҳар бир соҳасининг ҳуқуқий асослари мавжуд, улар муайян функцияларни, ваколатларни, ҳуқуқ ва мажбуриятларни, йўналишларни ва бошқа амалга оширилиши лозим бўлган ҳаракатларни белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, ташкилий-ҳуқуқий ва ягона амалиётни шакллантиришга қаратилган асослар билан тартибга солинади. Шу жумладан, суд муҳокамаларида прокурор иштирокининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланган бўлиб, айнан улар ҳар бир суд соҳасида прокурор фаолиятини ўзига хос хусусиятларини, бир-биридан фарқли жиҳатларини ажратиб беради.

Хусусан, Жиноят-процессуал кодексининг² 409-моддасига мувофиқ, жиноят ишларини кўрилишида барча босқичларида прокурор иштироки

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 33-моддаси // <https://www.lex.uz/acts>

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси // <https://www.lex.uz/acts/111460>

шарт бўлиб, келтирилган протест ёки шикоятга асосан прокурорсиз кўрилган ишлар бўйича чиқарилган суд қарорларининг бекор бўлишига сабаб бўлади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, жиноят ишларини инсон тақдири билан боғлиқлиги ҳам давлат вакили сифатида прокурор иштирокини заруратини кўрсатади.

Шу билан бирга, бизнинг фикримизча, биринчи инстанция судларида жиноят ишларини юритишда прокурор қуйидаги шаклларда иштирок этади: *биринчидан*, жиноят ишини суддан чақириб олиш; *иккинчидан*, суд муҳокамасига тайёргарлик кўриш мақсадида жиноят иши ҳужжатлари билан танишиб чиқиш; *учинчидан*, дастлабки эшитув босқичида иштирок этиш ва ўтказиш тўғрисида илтимоснома киритиш; *тўртинчидан*, жиноят ишини суд муҳокамасида иштирок этиш, *бундан ташқари*, юқори инстанция судларининг ҳам барча босқичларида прокурор асосий процесс иштирокчиси ҳисобланади¹.

Маъмурий жавогарликка оид ишларда прокурор иштироки мажбурий аҳамият касб этмай, ўз ташаббус билан қатнашишга ҳақли. Шунингдек, ноқонуний, асоссиз ва адолатсиз маъмурий қарорларга нисбатан ўзи ёки шахсларнинг мурожаатлари асосида протест келтириш ваколати белгиланган.

Фуқаролик процессуал кодексининг 50-моддасига асосан прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки прокурорнинг даъво аризаси (аризаси) асосида қўзғатилган ишлардагина иштирок этиши мумкин. Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас. Агар фуқаро соғлиғининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга².

Фуқаролик ишларининг кўрилишида прокурор ўз ваколатини қуйидаги тўрт усулда амалга оширади: 1) бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқладиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш; 2) бошқа шахслар ташаббуси билан қўзғатилган ишни кўришда бошидан иштирок этиш; 3) ўзи иштирок этган ва этмаган фуқаролик ишлари юзасидан чиқарилган суд ҳал қилув қарори устидан апелляция, кассация протестларини келтириш ва ишларнинг апелляция, кассация тартибида кўриб чиқилишида иштирок этиш; 4) қонуний кучга кирган суд қарорлари

¹ Довудова Д.С. Биринчи инстанция судларида жиноят ишларини юритишда прокурор ваколатини такомиллаштириш масалалари./ юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Тошкент.: 2020. Довудова, Д. 2023. Процессуальный статус прокурора, участвующего в расследовании неправильного приговора или постановления в суде апелляционной инстанции. *Общество и инновации*. 4, 4 (авг. 2023), 139–152. DOI:<https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss4-pp139-152>.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. <https://lex.uz/docs/3517337>

устидан назорат протести келтириш ва ишнинг назорат тартибида қайта кўрилишида иштирок этиш¹.

Мамлакатимизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар натижасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 21 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси суд тизими тузилмасини тубдан такомиллаштириш ва фаолият самарадорлигини ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4966-сон Фармони² билан маъмурий судлар ташкил этилди.

Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекснинг 46-моддасида “прокурор барча тоифадаги ишлар бўйича суд жараёнларида иштирок этишга ҳақли эканлиги мустаҳкамланган, шу билан бирга прокурорнинг суд жараёнида иштирок этиши шарт бўлган қоидалар ҳам белгилаб берилган. Унга мувофиқ, қонунда назарда тутилган ёки суд мазкур ишда прокурор иштирок этиши зарур деб топган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг аризаси асосида кўзғатилган ишларда прокурор иштирок этиши шарт”³.

Юридик адабиётларда прокурорнинг судда иштирокини судга ариза билан мурожаат қилишида ва давлат манфаатида суд жараёнида хулоса бериши⁴ билан боғлашса, айрим олимлар судга ариза билан мурожаат қилишини ва давлат манфаатида судда иштирок этиши ҳолатларини ҳам кўрсатишган⁵.

Ш.Шайзаковнинг фикрича, прокурор маъмурий судларда қуйидаги ҳолатларда иштирок этиши мумкин: биринчидан прокурор маъмурий даъвогар сифатида, яъни фуқаролар ва юридик шахсларнинг, шунингдек жамият ва давлатнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиб, судга ариза билан мурожаат қилади; иккинчидан, прокурор маъмурий ишларда иштирок этиб, иш бўйича ўз фикрини билдиради; учинчидан, маъмурий судларнинг ноқонуний қарорларига нисбатан Кодексда белгиланган тартибда протест келтириш орқали юқори турувчи судларга мурожаат қилади. Юқорида

¹ Мамасиддиқов М.М., Каримов М.Х. Фуқаролик процессида прокурор иштироки: қонунчиликдаги ютуқлар ва айрим муаммолар хусусида // “Мустақиллик йилларида суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг янги асосларда шаклланиши: ютуқлар ва муаммолар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 2007 йил 29 ноябрь.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 8-сон, 109-модда; ҚҲММБ, 29.09.2017 й., 06/17/5195/0033-сон; 20.07.2018 й., 06/18/5487/1543-сон

³ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси. 2018 й // www.lex.uz

⁴ Ястребов В. Б. Прокурорский надзор : учебник. М., 2001. С. 311

⁵ Рябцев В. П. Прокурорский надзор : курс лекций. М., 2006. С. 224 ; Артамонова Е. М. Указ. соч. С. 9; Аликов В. Р. Развитие законодательства об участии прокурора в гражданском процессе России XVIII—XX ве-ков : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2001.

қайд қилинган биринчи ҳолат юзасидан прокурор қандай ҳолатларда судга мурожаат қилиши мумкин¹.

Шу билан бирга, процессуал қонунчиликка мувофиқ, ноқонуний, асоссиз ва адолатсиз суд қарорларига нисбатан прокурорнинг протест келтириш ваколати ҳам унинг суд босқичларидаги иштирокининг бир кўриниши ҳисобланади.

Демак, фикримизча, суд муҳокамаларида прокурорнинг иштирокини шартли икки кўринишга: *биринчиси*, бевосита суд жараёнларида қатнашишига, *иккинчиси* эса протест келтириш орқали иштирок этишига ажратиш мумкин.

Бундан ташқари, прокурорга функциясини амалга оширишда юклатилган ваколатларни қонунчиликда турлича қўлланилади. Масалан жиноят процессуал қонунчиликда “прокурор ваколати” деб юритилса, фуқаролик, иқтисодий, маъмурий иш юритиш тартибига оид нормаларда прокурор ҳуқуқ ва мажбуриятлари ишлатилади. Чунки, жиноят процессида прокурор жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар субъектлари ҳисобланса, фуқаролик процессида, маъмурий суд ишларини юритишда эса фуқаролик суд ишларини юритиш иштирокчиси ҳисобланади.

Шунингдек, жиноят, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд ишларини юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини тартибга солишга қаратилган Бош прокурорнинг соҳавий буйруқлари мавжуд бўлиб, у моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари асосланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси “Бош прокурорининг 2015 йил 27 ноябрдаги “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 126-сонли буйруғи, 2015 йил 17 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 124-сонли ва бошқалар.

Шу билан бирга, қонунчиликни қўллаш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг тушунтиришлари судлар, ушбу тушунтириш берилган қонунчиликни қўллаётган давлат органлари ва бошқа органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир². Шу боис, прокуратура органларининг суд муҳокамаларида иштирок этаётган ходимлар учун Олий суд Пленум қарорлари мажбурий аҳамият касб этади, чунки у қонунда белгиланган, ягона амалиётни шакллантиришга қаратилган, коллегиял орган томонидан қабул қилинадиган асос ҳисобланади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, юқорида қайд этиган процессуал қонунчилик талаблари фикримизча, жиноят ишларини

¹ Шайзаков Ш., Маъмурий суд ишларини юритишда прокурор иштироки: миллий ва хорижий тажриба. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура Академияси ахборотномаси. №2 (38) 2019. 51 Б.

² Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги Қонуни. 29.07.2021 й. <https://lex.uz/docs/>

кўрилишида прокурор иштирок қатъий шартлиги императив характерга эга бўлиб, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик (иқтисодий) ва маъмурий суд ишларини юритишда айрим қонунда белгиланганда ёки ўз ташаббуси билан иштирок этишга ҳақли эканлиги диспозитив хусусиятга эга. Лекин суд муҳокамаларида прокурор иштироки бир-биридан фарқ қилсада, уларнинг вазифаси бир мақсадга қаратилган бўлиб, қонунийликни мустаҳкамлаш, қонун устуворлигини, инсон ҳуқуқ ва эркинларини таъминлаш, жамият ва давлат манфаатларини муҳофаза қилишдир.

IBRATOVA FERUZA BABAKULOVNA -
Professor of Tashkent State Law
University, Doctor of Law

**RAKHMETOVA GULSHAT
RAKHMETOVNA -**

Head of the Department of South
Kazakhstan State University named
after M. Auezov, Candidate of Legal
Sciences

**YESENBEKOVA PATIMA
TANIRBERDI KYZY -**

Senior Lecturer at Tashkent State Law
University, PhD

THE CONCEPT OF LEGAL CONFLICT, ESSENCE AND PECULIARITIES

Annotation: The article discusses the concept, essence, dynamics of development, methods of resolution and features of a legal conflict. It is concluded that for a legal conflict to exist, four interrelated elements must be present, and every conflict between parties in a given area involves certain stages, which are collectively known as conflict dynamics.

Key words: conflict, resolution, dispute, disagreement, sociological perspective, conflict dynamics.

The conceptual idea of an alternative approach to the settlement and resolution of disputes is dictated by the need to relieve the workload of the courts, increase the efficiency of the judicial system, reduce financial and organizational costs, and focus on improving the level of culture of business relations. The introduced non-state methods of settling and resolving legal

conflicts require deep understanding not only by lawyers, but also by society as a whole.

Society, being a complex social organism, lives according to certain laws. We, as its subjects, may encounter conflicts of various kinds throughout our lives¹. Conflict processes can occur due to the formation of new social groups, parties, unions, growing inequality, etc.

In the scientific literature there is no generally accepted concept of “conflict” (Latin *conflictus* - clash), which is at the same time the object of study in many disciplines². Since the main carrier of conflict is a person, first of all we will study this concept from a psychological and sociological position.

As a rule, conflict is viewed through contradiction. Thus, conflict is understood as a clash that is caused by a contradiction in attitudes, goals and methods of action in relation to a specific object or situation³. Conflict can also be interpreted as a clash of opposing positions that people try to resolve through belief or action⁴.

The main features of a conflict are the presence of conflict carriers, the presence of contradictions (interests, needs, goals), the commission of actions by conflict carriers against each other, as well as the strategy and tactics of their behavior⁵.

A number of outstanding Western sociologists of the 19th–20th centuries, in particular G. Simmel, M. Weber, L. Coser, R. Dahrendorf and others, when studying the phenomenon of conflict, began to consider it as a necessary prerequisite for the development of society, “the driving force of social change”⁶. It is clear that conflict is a social phenomenon, since it involves subjects who have their own goals, needs, interests, and opinions. In modern scientific literature, social conflict is understood as both a way of interaction between social subjects when their interests, needs, goals are in conflict, and the process itself, which consists of confrontation between the parties and ends with certain consequences for both the subjects and society⁷.

Scientists, as a rule, distinguish between destructive and constructive functions of conflict. The first group includes such functions as a negative impact on the mental state and emotional background of the participants, a negative impact on performance and personal development, and the formation

¹ Venetsky M. M. Conflict of interest // *Legality*. – 2020. – No. 8. – pp. 24-27.

² Fedorov A.V. Conflict of interests as a legal conflict // *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*. – 2018. – No. 3 (70). – pp. 38-41.

³ Leonov N.I. *Conflictology: general and applied: textbook and workshop for universities*. M.: Yurait, 2020. P. 61.

⁴ Utkin E.A. *Conflictology. Theory and practice*. M.: Ekmos, 2000. P. 352. Buntovskaya L.L. *Conflictology: a textbook for universities*. M.: Yurayt, 2020. P. 26.

⁵ Shishov M.A. Current issues in resolving conflicts of interest // *Administrative law and process*. – 2014. – No. 6. – pp. 64-67.

⁶ Leonov N.I. *Conflictology: general and applied: textbook and workshop for universities*. M.: Yurayt, 2020. P. 62.

⁷ Bogdanov D.V. Correlation of the categories “social conflict”, “legal conflict”, “legal conflict”, “tax conflict” // *Financial Law*. 2012. No. 3. pp. 23–28.

of a negative “image of the other”¹. Among the constructive ones, one can highlight the elimination of existing contradictions and the weakening of mental tension, an impetus for the development of interpersonal relationships, a positive impact on the performance of the individual, objectification of sources of disagreement and opportunities for conflict resolution.

The structure of the conflict is a set of objective-subjective elements interconnected: the object and subject of the conflict, the participants in the conflict, the social environment and conditions, as well as the subjective perception of the conflict. Thus, the object of the conflict can be values of a social, material or spiritual nature, values that the participants in the conflict want to possess. The subject is the contradiction that gave rise to the conflict². Participants can be either an individual or two individuals, a social group, an organization, or a state. Among them, one can even distinguish, depending on the role in the conflict, the initiator, organizer, instigator, accomplice, mediator and others, i.e. There may be direct and indirect participants. An important role in the development of conflict is played by the social environment and the conditions in which it occurs. It can include both the near and distant surroundings of conflicting subjects³. The participants in the conflict create their own perception of it, i.e. subjective image of contradiction. Subjective elements of a conflict can be the goals and motives of the conflicting parties, the strategy and tactics of their behavior⁴.

The dynamics of a conflict involves identifying stages when it originates, arises, develops, and ends:

1) hidden stage (pre-conflict relationships, accumulation of unresolved problems, tension in relationships, constant confrontation, aggravation of contradictions, etc.);

2) open conflict, which begins with an incident, i.e. an external event that sets the opposing sides in motion;

3) conflict resolution;

4) post-conflict stage, situation, new content of relations between the parties to the conflict⁵.

Legal conflict is derived from social conflict. With the emergence of law, many social conflicts were transformed into legal ones. Legal conflicts are

¹ Erlikh M.E. Conflict of interests in the process of insolvency (bankruptcy). Legal means of resolution. Monograph. – "Publishing house" "Prospect", 2014.

² Ilyakov A.D. Conflict of interests in public service. Monograph. – "Publishing house" "Prospect", 2017.

³ Tsirin A.M., Sevalnev V.V., Cherepanova E.V. Conflict of interests: law and ethics // Journal of Foreign Legislation and Comparative Law. – 2018. – No. 3 (70). – P. 49-63.

⁴ ALEXANDROV V. I., BARABASHEV A. G., STRUZHAK E. P. Corruption and conflict of interests // Social sciences and modernity. – 2010. – No. 2. – pp. 94-102.

⁵ Buntovskaya L.L. Conflictology: a textbook for universities. M.: Yurayt, 2020. pp. 63–66; Chernova G.R. Conflictology: a textbook for secondary vocational education. M.: Yurayt, 2020. P. 20.

expressed in a clash between subjects of law regarding the application, violation or interpretation of legal norms¹.

In the scientific literature, legal conflict is considered by scientists in a narrow and broad interpretation. Thus, in a narrow sense, a legal conflict is “a confrontation between subjects of law with conflicting legal interests that arose in connection with the application, change, violation or interpretation of law,” i.e. a conflict “woven” into legal relations, and in a broad sense it is “any social conflict that has at least one element that has a legal characteristic and that ends in a legal manner”². Professor V.N. Kudryavtsev defined a legal conflict as “any conflict in which the dispute is in one way or another connected with the legal relations of the parties (their legal actions or states) and, therefore, the subjects, or the motivation for their behavior, or the object of the conflict have legal characteristics, and the conflict entails legal consequences”³. The concept in question is deeply studied by the relatively young science of legal conflictology.

Due to the fact that a legal conflict is a type of social conflict with the difference that the first occurs in the sphere of social relations regulated by the rules of law, it accordingly has a structure consisting of the subjects of the conflict, the object of the conflict, the subjective and objective sides⁴.

The concept of “conflict participant” is broader than the concept of “conflict subject.” Thus, a participant in the conflict can be any person, organization that is directly or indirectly involved in the conflict, or a third party who accidentally finds itself in the conflict zone (for example, mass riots). They may or may not have an interest of their own, as well as the ability to influence the dynamics of the conflict. The subject of the conflict is a person who is in direct conflict confrontation, has his own interest in the conflict and influences its dynamics. In a legal conflict there must be at least two opposing parties (at the same time, there may be three or more).

The object of the conflict is social relations, on the basis of which a clash of interests occurs. The subject of the conflict should be distinguished from the object, i.e. the very contradiction underlying conflict relations

The subjective side of the conflict is represented by the motivation of the opposing subjects, i.e. internal factors and conditions that lead the parties to contradiction. The actual motivational process consists of two components: the

¹ Mikhailov V.I. Conflict of interests: issues of ethics and improvement of legislative design // Journal of Foreign Legislation and Comparative Law. – 2018. – No. 3 (70). – P. 26-31.

² Khudoikina T.V. Legal conflict: dynamics, structure, resolution: dis. ...cand. legal Sci. Saransk, 1996. P. 25.

³ Legal conflict: spheres and mechanisms // Legal conflictology / resp. ed. V.N. Kudryavtsev. Part 2. M., 1995. P. 7.

⁴ Karpushin E. S. Conflict of interests in matters of social responsibility of business to society // Bulletin of Eurasian Science. – 2014. – No. 4 (23). – P. 118.

emergence of a motive based on any existing need, attitude, as well as goal setting and decision-making to commit a conflict action (volitional act)¹.

The objective component of the conflict is expressed in the external actions of the warring parties and their behavior. Moreover, these actions must be oppositely directed and cause certain damage².

The dynamics of a legal conflict is understood as the process of its emergence, development, change and completion³. Simplified, this process can be represented as follows:

- 1) formation of motives of the parties of a legal nature;
- 2) the emergence of legal relations between subjects;
- 3) development and change of legal relations in connection with the consideration of the case;
- 4) adoption of an act ending the conflict (court decision, decision of the labor dispute commission, etc.).

Thus, you can clearly trace the dynamics of a legal conflict using the example of a family legal conflict: a quarrel between spouses, which led to a decision to divorce; filing a claim in court for divorce and division of jointly acquired property; consideration of the case by the court, possible clarification of claims, filing a counterclaim, etc.; adjudication. However, in practice the sequence of steps may be different⁴. In this case, the conflict can be ended not only by issuing an act by the authority, but also in another way. The legal conflict can be resolved in the following ways:

- 1) without the intervention of a third party (reconciliation of the parties, voluntary withdrawal from the conflict by one of the parties, death of an individual or termination of the activities of a legal entity, etc.);
- 2) with the intervention of a third party (court, labor dispute commission, mediator, etc.)⁵.

In this regard, the conflict can be concluded in the form of settlement or resolution. Thus, a legal conflict is derived from a social conflict, is associated with the legal relations of the parties and entails legal consequences. To understand the essence of a legal conflict, it is important to study its structure and dynamics. For a legal conflict to exist, four interrelated elements must be present, and each confrontation between the parties in the right field “experiences” certain stages, collectively called the dynamics of the conflict.

¹ Nagaitsev V.V., Obolyansky G.V. Legal conflictology: a textbook for universities. M.: Yurayt, 2020. P. 28.

² Tsirin A. M. and others. On the issue of the concept of conflict of interests // Journal of Foreign Legislation and Comparative Law. – 2015. – No. 5 (54). – pp. 896-902.

³ Osipenko A. O. Legal nature of conflict of interests // Current problems of Russian law. – 2022. – T. 17. – No. 3 (136). – pp. 84-92.

⁴ Rogozhina S. G., Shcherbinina N. S., Lazarenko T. V. The concept of “conflict of interest” in Russian legislation // The Scientific Heritage. – 2021. – No. 63-5. – pp. 10-14.

⁵ Karpichev M.V. The problem of conflict of interests in civil law // Law and Law. – 2011. – No. 11. – pp. 5-8.

ОДИНАЕВ АДҲАМ САЪДУЛЛОЕВИЧ-
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси
бошқарма бошлиғи, юридик фанлари
бўйича фалсафа доктори, доцент

МАЖБУРИЯТЛАР БАЖАРИЛИШИ БЎЙИЧА НИЗОЛАРНИ СУДЛАР ТОМОНИДАН КЎРИЛИШИНING АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ: ХОРИЖ ТАЖРИБАСИ ВА МИЛЛИЙ АМАЛИЁТ

Аннотация: Мақолада тадбиркорлик субъектлари томонидан шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги, шунингдек, фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар ижросини таъминлаш учун неустойка қўллашни судлар томонидан амалга оширилиши бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: шартнома, пул мажбурияти, тижорат мажбурияти, тижорат муомаласи, неустойка, лафзсизлик тўлови, жарима, пеня, айбона, муқобил неустойка, мутлақ неустойка, кредитор, қарздор, компенсация, неустойка тўғрисидаги келишув, бажарилмаган мажбурият, бузилган мажбурият, зарар, зарарни қоплаш, жарима, астрент.

Аннотация: В статье приведен научный и теоретический анализ невыполнения или ненадлежащего исполнения договорных обязательств субъектами хозяйствования, а также применении судами меры пресечения для обеспечения исполнения гражданско-правовых обязательств.

Ключевые слова: договор, денежное обязательство, коммерческое обязательство, коммерческая сделка, неустойка, штраф, пеня, альтернативная неустойка, абсолютная неустойка, кредитор, должник, компенсация, неустойка, невыполненное обязательство, нарушенное обязательство, убыток, компенсация, штраф, астрент.

Abstract: The article provides a scientific and theoretical analysis of non-fulfillment or improper fulfillment of contractual obligations by business entities, as well as the use of preventive measures by the courts to ensure the fulfillment of civil obligations.

Key words: contract, monetary obligation, commercial obligation, commercial transaction, alternative penalty, absolute liquidated damages, creditor, debtor, compensation, penalty agreement, unfulfilled obligation, breached obligation, loss, indemnification, fine, astreine.

Дунёда товар (хизмат, иш)лар савдоси соҳасида шартнома интизомини мустаҳкамлаш, кредиторлар ҳуқуқларини таъминлаш ва мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган қарздорга нисбатан қўлланиладиган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари самарадорлигини ошириш долзарб масалалардан саналади. Мажбурият бажарилишини таъминлаш воситаси ва мажбуриятни бажармаганлик

учун қўлланиладиган универсал чора ҳисобланган неустойка (жарима ёки пеня)ни татбиқ этиш, қарздорни мажбуриятни лозим даражада бажаришга ундашнинг таъсирчан ҳуқуқий механизмларини яратишга алоҳида эътибор қаратилади.

Дунё мамлакатларида мажбурият бажарилишини таъминлаш ҳамда жавобгарлик чораси сифатида неустойкани қўллаш, кредитор ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг мақбул, самарали, таъсирчан ҳамда мутаносиб усуллари ва воситаларини такомиллаштириш бўйича янгича ёндашувлар кузатилмоқда. Жумладан, шартнома тузиш эркинлигини таъминлаш, товарлар, хизматлар ва капиталларнинг бутун дунё бўйлаб эркин ҳаракатига тўсқинлик қилмаслик, тарафларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни такомиллаштириш, халқаро стандартларга, жумладан, шартномаларнинг принциплари тўғрисидаги ҳужжатлар, хусусан, УНИДРУА¹ Халқаро тижорат шартномалари принципларига миллий қонунчиликни мослаштириш, қонун ҳужжатлари ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ муаммоларнинг илмий ечимини топиш долзарблик касб этмоқда.

Мажбурият ҳуқуқида асосий эътибор зарар ва неустойканинг ўзаро нисбати, мулкӣ жавобгарликнинг бир нечта чораларини бир пайтда қўллаш, қонуний неустойканинг юридик моҳияти, пул мажбуриятларини бажармаганлик учун фоизлар қўллашнинг юридик табиати, суд томонидан неустойкани камайтириш мезонларига қаратилади.

Суд амалиётида шартномалардан келиб чиқадиган низоларни кўришда неустойкани қўллаш ва камайтириш кўп учрайди.

Бу борада хориж тажрибасига мурожаат қилсак, Франция фуқаролик ҳуқуқида неустойка компенсацион хусусиятга эгаллиги билан тавсифланади. Масалан, Франция фуқаролик кодексининг (кейинги ўринларда ФКК) 1229-моддасида жазоловчи изоҳот (неустойка) бош мажбурият бажарилмагани туфайли кредитор кўрган зарарларни қоплаш воситаси ҳисобланиши қайд этилган. Неустойка зарарларнинг умумий ҳисоб-китоби сифатида намоён бўлиб, унинг вазифаси суд процессининг олдини олишдан иборатлиги таъкидланади.

Ҳатто суд шартномада кўрсатилган суммани зарарни қоплаш учун етарли эмас ёки ҳаддан ташқари баланд деб ҳисоблаган тақдирда ҳам, бундан кам ёки ортиқ сумма суд томонидан тайинланиши мумкин бўлмаган (ФФК 1152-модда). 1975 йил 9 июлдаги 75-597-сонли қонун билан судга белгиланган неустойка миқдори кам ёки ҳаддан ташқари кўп бўлган тақдирда уни кўпайтириш ёки камайтириш ҳуқуқи берилган². Мазкур ўзгартириш шартномавий неустойкани келишида тарафларга берилган эркинлик суиистеъмол қилинишининг олдини олишга қаратилган.

¹ Международный институт унификации частного права, сокращённо УНИДРУА (фр. UNIDROIT); Источник – <https://ru.wikipedia.org>

² Комаров А.С. Ответственность в коммерческом обороте. – М., 1991. – С. 147.

Франция фуқаролик ҳуқуқида неустойканинг муқобиллиги ҳолати ҳам назарда тутилган. Бу ҳолат жабрланган тарафнинг неустойка тўлаш ўрнига бош мажбуриятни ўз вақтида бажармаган қарздордан уни бажаришни талаб қилиш ҳуқуқида намоён бўлади (ФФК 1228-модда). Бу ҳолда кредитор ўзининг иккала талабини бирлаштириш, яъни мажбурият ўз вақтида бажарилмаган тақдирда назарда тутилган неустойкани тўлашни ва шартнома мажбурияти амалда бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига ҳам эга.

Агар шартнома мажбурияти қисман бажарилган бўлса, неустойкани мажбурият қисман бажарилишидан кредитор кўрган фойда миқдорига мутаносиб равишда камайтириш ҳуқуқи судга берилган (ФФК 1231-модда).

Суд амалиётида неустойкага бўлган ҳуқуқ фақат қарздор шартноманинг мазкур бузилиши учун жавобгар бўлган ҳолда вужудга келади, деб ҳисобланган¹. Неустойка тўғрисидаги келишувни ёзма тарзда амалга ошириш буюрилган². Суд амалиётига шартномавий неустойкани камайтириш имконияти маълум бўлмаган³.

Мисол учун Англия ҳуқуқида неустойкага оид ёндашув илк бор адолат ҳуқуқи доирасида шаклланган⁴. Мажбуриятни бузганлик учун санкцияни шартномада белгилашга йўл қўйилиши тўғрисидаги масала тегишли шарт қандай квалификация қилинишига боғлиқ бўлади. Агар шарт неустойка (penalty), яъни шартномада қарздорни қўрқитиш (intimidation) ва олган мажбуриятларини бажаришга мажбурлаш мақсадида тайинланган пул суммаси деб эътироф этилса, суд бундай шартни ҳақиқий эмас деб топади. Агар тарафлар шартномага мазкур шартни киритаётиб, шартнома бузилган тақдирда (liquidated damages) кредитор кўриши мумкин бўлган зарарни олдиндан баҳолашга ҳаракат қилган бўлса, бу пул амалда исботланган зарар миқдоридан қатъи назар, ҳатто зарар кўрилмаган бўлса ҳам ундирилади⁵.

В.Витрянскийнинг фикрига кўра, неустойка мажбурият бажарилишини таъминлаш усули ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг шакли сифатида қуйидаги белгилари билан характерланади: а) неустойка мажбурият бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган ҳолларда суд қарорига асосан ёки қарздор

¹ Сенатнинг 1903 йилги 71-сон ва 1909 йилги 96-сон қарорлари (ҳаволалар қуйидаги манбадан олинган: Трепицын И.Н. Гражданское право Польши и России. –Варшава: 1914. 167-с.).

² Сенатнинг 1872 йилги 78-сон; 1869 йилги 418-сон; 1878 йилги 78-сон қарорлари (Тютрюмов И.М. Законы гражданские. С разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных трудов по гражданскому праву и судопроизводству. Т.2. – Пг., 1915. 1539-б.).

³ Сенатнинг 1894 йилги 74-сон қарори (Синайский В.И. Русское гражданское право. –М., 2002. 327-с.).

⁴ Samuel G. Law of Obligations & Legal Remedies. L., 2001. P. 361.

⁵ Clydebank Engineering & Shipbuilding Co v. Castenada иши (1905 йил).

томонидан ихтиёрий ундирилади; б) неустойканинг мазмунини мажбуриятни бузган қарздорнинг қўшимча иқтисодий йўқотишга тортилиш мажбурияти ташкил этади; в) неустойка ҳам зарар каби фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик келиб чиқиши учун зарур бўлган шартлар мавжуд бўлгандагина қўлланилади; г) қарздорнинг неустойка тўлаш мажбурияти давлат мажбурлови билан таъминланганлиги сабабли, у фуқаролик ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш воситалари қаторига киради¹.

Ҳозирда шартномаларда тарафлар баъзан бир пайтнинг ўзида ҳам жаримавий, ҳам ҳисобга ўтказиладиган неустойкалар тўғрисида келишув тузадилар. Ҳолбуки, амалда неустойка турларидан биттасигина қўлланилиши мумкин. Мажбуриятларни бажармаганлик учун неустойка ҳақидаги нормаларни иқтисодий судлар томонидан қўлланиш амалиётида мавжуд муаммолар бир талай. Уларнинг аксарияти судлар неустойка ва зарарнинг нисбатини жавобгарлик чораси сифатида тушунишлари билан у ёки бу даражада боғлиқ. Ушбу муаммога доир мақолаларнинг аксариятида шартномавий интизомнинг пастлиги, мажбуриятлардаги контрагентларнинг инсофсизлигига ишора қилинади ва бундай шароитда неустойканинг аҳамияти ошиши лозим, деган хулосага келиш мумкин.

ФКнинг 326-моддасида агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига номутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли эканлиги назарда тутилган.

Бу ерда қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўладиган бир нечта масалани ажратиш зарур: *биринчидан*, неустойкани камайтириш мақсадга мувофиқми; *иккинчидан*, неустойка кимнинг ташаббуси билан камайтирилиши мумкин; *учинчидан*, қайси суд инстанциясида неустойкани камайтириш тўғрисида қарор қабул қилиниши мумкин; *тўртинчидан*, неустойкани камайтириш асослари; *бешинчидан*, қонуний неустойкаларни камайтириш мумкинми; *олтинчидан*, мазкур механизмнинг фавқулодда чора сифатидаги аҳамияти; *еттинчидан*, ФКнинг 326-моддасида назарда тутилган неустойкани камайтириш механизмнинг бошқа ўхшаш институтлардан фарқи.

Суднинг неустойкани ўз ташаббуси билан камайтириш ҳуқуқи масаласида ривожланган мамлакатлар қонунчилиги яқдил эмас. Масалан, Францияда 1985 йилдан бошлаб судлар неустойкани мустақил равишда камайтириш ҳуқуқини олганлар, Германияда эса судлар бундай имкониятга эга эмас ва ушбу масалани фақат иш бўйича тараф кўтариши мумкин. ФКда бу муаммо четлаб ўтилган ва айна ҳол суд амалиётида бир қатор муаммоларга сабаб бўлаётир. Бу масалани ечишга нисбатан олий

¹ Брагинский, М.И. Договорное право. Кн. 1. Общие положения [Электронный ресурс] / - 3-е изд., стер. – М: Статут, 2011. – С. 661.

суд инстанциясининг ёндашуви французча ёндашув билан мувофиқ келади: суд неустойкани ҳатто жавобгарнинг тегишли илтимосисиз ҳам камайтириши мумкин. Баъзан жавобгарлар судда қарзнинг ҳосил бўлиш факти юзасидан низолашадилар ёки жавобгарликдан озод қилишни талаб этадилар (масалан, форс-мажор ҳолатини исбот қиладилар) ва неустойка ёзилиши мумкин эмас, деб ҳисоблаганлари туфайли неустойкани камайтириш тўғрисида илтимоснома билан арз қилмайдилар. Бундай вазиятда суд, жавобгарнинг эътирозларига қарамай, даъвогарни қўллаб-қувватлаши ва неустойка ундириш тўғрисидаги қарорни ҳатто неустойкани камайтириш имкониятини муҳокама қилмасдан чиқариши мумкин. Суд неустойка ундириш тўғрисида қарор чиқариш пайтида неустойка миқдорининг кўрилган зарар билан мувофиқлигини ўз ташаббуси билан текширади ва зарур ҳолда унинг миқдорини оқилона деб топилган даражагача камайтиради. Шу туфайли ҳам низони кўриб чиқиш пайтида суд номутаносиблиги кўриниб турган неустойкани камайтирмаганлиги чиқарилган қарорни қайта кўриш учун асос ҳисобланади.

Рим ҳуқуқида *пул ҳам, мол-мулк кўринишидаги бойлик ҳам* неустойка сифатида амал қилиши мумкин бўлган.

Ҳозирги вақтда Германия Фуқаролик қонунчилигида неустойкага кредиторга рақамда ифодалаш мумкин бўлмаган ёки умуман ўз моҳиятига кўра номоддий бўлган салбий ҳолатлардан ҳимояланиш имконияти сифатида қаралади. ГФТнинг 342-параграфига мувофиқ, неустойка пул суммаси кўринишидагина эмас, балки ўзгача мол-мулк кўринишида ҳам ифодаланади.

Шу ўринда Д.Б.Раҳимовнинг “товар неустойкаси” тушунчасини жорий этиш бўйича берган фикрлари алоҳида аҳамиятга эга¹.

Унинг кредитор пул шаклидаги неустойкани ундириш учун судга мурожаат қилиш ўрнига қарздор билан келишувга асосан товар шаклидаги неустойкани олгани афзаллиги ҳақидаги фикрларини тўлиқ қўллаб-қувватлаймиз. Чунки, пул шаклидаги неустойкани суд тартибида ундириш билан боғлиқ бутун бир жараёни босиб ўтган кредитор охир-оқибат “ютқазмиш” эҳтимоли юқори. Бу жараён қуйидагича кечади:

биринчидан, суд томонидан кредиторнинг неустойкани ундириш ҳақидаги талаби кўрилиши жараёнида суд харажатлари (3.5%) (бундан ташқари, адвокат хизматлари учун тўлов - 15%) ва ундирув ижрога қаратилганидан кейин эса, 2% ижро йиғини (жами: 20.5%) тўлаши;

иккинчидан, кредитор томонидан сўралган неустойкани суд 1-50 фоизигача ундириш ҳақида ҳал қилув қарори қабул қилиши, рад этилган қисми бўйича давлат божи кредитор зиммасига тушиши;

¹ Раҳимов Д.Б. Товар неустойкаси: цивилистик тафаккур ва қонунчилик тараққиёти // Юрист ахборотномаси. 2020. №4 –Б. 85.

учинчидан, суд инстанцияларида ишни кўриш ва ижро ҳаракатларини амалга ошириш учун ойлаб вақт сарфланиши,

тўртинчидан, баъзан қарздор иқтисодий ночор бўлиб қолиши ёки тугатилиши натижасида неустойканинг ундирилмасдан қолиши (ёки қопланган деб ҳисобланиши) кредиторнинг манфаатига зарар ва зиён етказади.

Мажбурият ҳуқуқи соҳасида неустойка қўллашни тартибга солиш борасида унинг самарадорлигини ошириш ҳамда ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш истиқболлари ракурсида шуни айтмоқчимизки, неустойкани ундириш тўғрисидаги низоларга оид суд процессларининг соддалаштирилган тартиби тарафдоримиз.

Аксарият ҳолларда ушбу туркум ишлар талабнинг қаноатлантирилиши билан тугаётганлигини инобатга олиб, бу борада Э.Эгамбердиевнинг ҳуқуқ тўғрисида низо мавжуд бўлмаган ишларгина алоҳида тартибда кўрилиш лозимлиги¹ ҳақидаги фикрига тўла қўшиламиз.

Шунга кўра, неустойка ундириш тўғрисидаги низоларни судга қадар ҳал қилиш ёки уларни судда кўришнинг соддалаштирилган тартибини қонунчиликда жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Фуқаролик ҳуқуқига неустойканинг ўзига хос кўриниши **астрент (суд неустойкаси)** институтини киритиш ҳамда қарздор томонидан суд қарорлари ижро этилмаганида ундириладиган неустойкани кредитор фойдасига ва давлат бюджетига тақсимлаш механизмини жорий этиш лозим. Астрент моддий-ҳуқуқий таъсир чораси бўлиши билан бирга, неустойка сифатида қарздорни суд қарори билан белгиланган *мажбуриятни бажаришга ундаш воситаси* ҳам ҳисобланади.

Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этмаганлик учун ундириладиган маъмурий жаримадан фарқли равишда, *астрент* кредитор манфаатларига хизмат қилади ва айти пайтда қарздорни қарз суммасидан келиб чиқиб қўшимча мулкӣ йўқотишларга дучор қилиши сабабли ҳам ижро жараёни тезлашишига самарали таъсир кўрсатади. Ҳозирда қўлланилаётган суд қарорларини ижро этмаганлик учун маъмурий жарима эса ўта самарасиз эканлиги яққол кўзга ташланмоқда. Шу сабабли, ФК, ФПК ва ИПКга астрентга оид нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 324-моддасини қуйидаги мазмундаги иккинчи, бешинчи қисмлар билан тўлдириш лозим:

“Зарар ушбу Кодекснинг 14-моддасида назарда тутилган ҳоидаларга мувофиқ аниқланади. Зарарни тўла ҳажмда қоплаш зарарни қопланиши

¹ Эгамбердиев Э. Фуқаролик жараёни ҳуқуқида даъво муаммолари. Юрид. фан. докт. дисс. Автореферати. –Тошкент: 2007. – Б. 33.

натижасида кредитор мажбурият лозим даражада бажарилганида бўлиши назарда тутилдиган ҳолатга тикланишини англатади.

Қопланиши лозим бўлган зарарнинг миқдори оқилона ишончлилик даражаси билан аниқланиши лозим. Суд мажбуриятнинг бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги оқибатида етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги кредиторнинг талабини фақат зарарнинг миқдорини оқилона ишончлилик даражасида аниқлашнинг имкони йўқлигига асосланиб рад этиши мумкин эмас. Бу ҳолатда қопланиши лозим бўлган зарарнинг миқдори суд томонидан мажбуриятлар бузилишининг барча ҳолатларини инобатга олиб, адолат ва бузилган мажбуриятга нисбатан белгиланадиган жавобгарликнинг мутаносиблиги принциpidан келиб чиқиб аниқланади”;

Шунингдек, Фуқаролик кодексининг 325-моддасига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиб, уни қуйидаги таҳрирда бериш мақсадга мувофиқ:

“325-модда. Неустойка турлари ва зарар

Агар мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун неустойка (ҳисобга ўтказиладиган) белгиланган бўлса, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми тўланади.

Қонунда ёки шартномада зарарни эмас, балки фақат неустойкани ундириб олишга йўл қўйиладиган (алоҳида); зарар ҳам неустойкадан ташқари тўла ҳажмда ундириб олиниши мумкин бўлган (жаримали); кредиторнинг танловига кўра ёки неустойка ёхуд зарар ундириб олиниши мумкин бўлган ҳоллар (муқобил) белгиланиши мумкин.

Шартнома тузилаётганда неустойканинг ушбу модда биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган ҳисобга ўтказиладиган, жаримали, алоҳида ва муқобил турларидан қайси бири тўланиши белгиланганидан қатъи назар, неустойка масаласи суд томонидан кўрилаётганда, тарафларнинг иқтисодий манфаатларига мақбул келадиغان фақат бир турдаги неустойка қўлланилади”.

Мажбуриятни бажармаганлигик ёки лозим даражада бажармаганлик учун чекланган жавобгарлик белгиланган бўлса (332-модда), зарарни қоплаш, зарарнинг неустойка билан қопланмаган қисми ёки зарар ҳам неустойкадан ташқари ёхуд неустойка ўрнига зарар ундирилиши тартибида бундай чеклаш билан ўрнатилган ҳажмда амалга оширилади”.

Бундан ташқари, Фуқаролик кодекси 326-моддасининг умумий ва мавҳум тарзда ифодаланганлиги, унда ноаниқ ва аниқлаш имкони бўлмайдиган талаб ва тартиб белгиланганидан келиб чиқиб, уни қуйидаги таҳрирда ифодалаш таклиф этилади:

“Агар тўланиши лозим бўлган неустойка кредиторнинг мажбуриятини бузиш оқибатларига номутаносиблиги кўриниб турса, суд неустойкани камайтиришга ҳақли.

Суд қарздор ва кредиторнинг манфаатларини ҳисобга олиб, дастлаб белгиланган неустойкани кўпи билан ярмигача камайтириш ҳуқуқига эга.

Неустойка билан таъминланаётган мажбурият савдо, тадбиркорлик фаолиятдан келиб чиқса, неустойка миқдори камайтирилиши мумкин эмас, агар мажбурият тадбиркорлик фаолияти субъекти томонидан бузилган бўлса, неустойкани камайтириш тўғрисида қарздор томонидан ариза берилган ҳолдагина суд неустойкани камайтирилиши мумкин.

Шартномада белгиланган ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс томонидан тўланиши лозим бўлган неустойкани камайтиришга шартномада назарда тутилган неустойкани ундириш кредитор томонидан асоссиз бойлик орттиришга олиб келиши исботланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Неустойка тўланганидан кейин унинг миқдорини камайтириш ёки тўланган неустойкани қайтариб олиш фақат суд тартибида амалга оширилади.

Неустойка миқдорини камайтиришга суд ишларини юритишнинг барча босқичларида йўл қўйилади.

Ушбу модданинг қоидалари қарздорнинг ушбу Кодекснинг 335-моддаси асосида жавобгарлик ҳажмини камайтиришга бўлган ҳуқуқига ва кредиторнинг ушбу Кодекснинг 325-моддасида назарда тутилган ҳолларда зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига таъсир қилмайди”.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни қўллашга оид суд амалиётини такомиллаштириш бўйича шуни таклиф этамизки, унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 2006 йил 22 декабрдаги “Кредит шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги 13/150-сон қарорининг 10-банди бешинчи хатбошисига қуйидагича ўзгартиш киритиш лозим:

“Агар даъвогар томонидан ФКнинг 327-моддасига асосан фоизларни ундириш ва айнан шу қонунбузилиши учун неустойка ундириш ҳақида талаблар билдирилган бўлса, суд ўз хоҳишига кўра ФКнинг 327-моддаси бешинчи қисмида кўрсатилган талаблардан келиб чиққан ҳолда қаноатлантирилиши мумкин”.

ОТАЖАНОВ БОБУР АБДУЛЛАЕВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси факультет катта прокурори, ю.ф.ф.д. (PhD), мустақил изланувчи,

ПРОКУРОРНИНГ ИҚТИСОДИЙ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ИШТИРОКИНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация: Ўзбекистонда прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокини такомиллаштириш истиқболлари таҳлил қилинган. Таҳлиллар натижасида иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: иқтисодий суд ишларини юритиш, прокурор, судда иштирок этиш, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируются перспективы совершенствования участия прокурора в экономическом судопроизводстве в Узбекистане. В результате анализа выдвинуты предложения, направленные на совершенствование участия прокурора в экономическом судопроизводстве.

Ключевые слова: экономический судопроизводства, прокурор, участие в суде, зарубежный опыт, совершенствование.

Abstract: The article analyzes the prospects for improving the participation of the prosecutor in economic proceedings in Uzbekistan. As a result of the analysis, proposals were put forward aimed at improving the participation of the prosecutor in economic proceedings..

Key words: economic legal proceedings, prosecutor, participation in court, foreign experience, improvement.

Ўзбекистон Республикаси прокуратураси фаолиятининг стратегик мақсадларидан бири мамлакатимиз иқтисодий тизимининг фаолиятини самарали амалга ошириш учун иқтисодий ўзгаришлар жараёнларининг қонунийлигини таъминлашдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони билан тасдиқланган 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясининг 17-мақсидида қонунийликни қатъий таъминловчи, очиқ ва адолатли прокуратура фаолиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда “Қонун — устувор, жазо — муқаррар” тамойилини бош мезонга айлантириш устувор йўналиш сифатида белгиланган.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон).

Мазкур мақсад ва устувор йўналишни амалга ошириш учун мамлакатимиз қонунларида прокурорга иқтисодий соҳа давлат ва жамоат манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида иқтисодий судларга даъво аризалари (аризалар) билан мурожаат қилиш имконияти назарда тутилади.

Юридик адабиётларда тўғри таъкидланганидек, прокурорнинг судларда, шу жумладан иқтисодий низоларни кўриш ва ҳал қилиш ваколатига эга бўлган судларга даъво аризаси (ариза) билан мурожаат қилиши ва суд процессларида иштирок этиши Европа прокурорлари Маслаҳат Кенгашининг стандартлари ва европа тамойилларига мос келади.¹ Зеро, Ўзбекистонда прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокини такомиллаштиришнинг истиқболларини белгилашда прокурор фаолиятида қонунийликни таъминлашга ва унинг мустақиллигини кафолатлашга хизмат қилувчи халқаро стандартлар муҳим ўрин тутди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда сўнгги йилларда судларда прокурор иштирокига бағишланган тадқиқот ишларида ҳам суд ишларини юритишда прокурор иштирокига оид халқаро ҳуқуқ нормаларида монелик қилувчи ҳолатлар мавжуд эмаслиги сабабли, Ўзбекистон миллий қонунчилигида прокурор ҳуқуқий мақомининг қонуний асосларини янада мустаҳкамлаш лозимлиги ҳақида хулосалар илгари сурилмоқда.²

Шу ўринда судларда прокурор иштирокининг айрим шартлари ва талабларини белгиловчи Европа прокурорлари Маслаҳат Кенгашининг “Прокурорларнинг мустақиллиги, ҳисобдорлиги ва этикаси” номли 13-сонли Хулосасини таҳлил қиладиган бўлсак, Хулосанинг 6-бандида белгиланишича, прокурорлар ҳам ўз функцияларини холислик, ошкоралик, ҳалоллик, эҳтиёткорлик, адолат ва одил судловнинг сифатини таъминлашга кўмаклашиш каби фундаментал қадриятларни ҳурмат қилишни талаб қиладиган қонун устуворлиги принципи доирасида бажарадилар. Аҳолининг одил судлов тизимига ишончини ошириш мақсадида прокурорлар ҳар доим ушбу қадриятларни ҳурмат қилиш ва ўз прокурорлик фаолиятларида уларга амал қилишлари шарт.³

Прокурорлар ўзларининг сўз эркинлигидан шундай фойдаланишлари керакки, бу унинг лавозимига мувофиқ бўлиши ва судьялар ва прокурорларнинг мустақиллиги ёки холислигига таъсир қилмасин.

¹ Резник Е.Ю. Участие прокурора в арбитражном процессе: анализ на основе ст. 6 Европейской Конвенции // Таврический научный обозреватель. 2016. № 11. С. 111–117.

² Шайзаков Ш.И. Маъмурий суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг ташкилий-ҳуқуқий асослари: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. -Тошкент, 2021 й. -13 б.

³ Европа прокурорлари Маслаҳат Кенгашининг «Прокурорларнинг мустақиллиги, ҳисобдорлиги ва этикаси» номли 13-сонли Хулосаси. Европа Кенгаши (2018) 2, Страсбург, 2018 й. 23 ноябрь // <https://rm.coe.int/ccpe-2018-op13ru/1680a20cba>

Гарчи прокурорлар ҳам ҳуқуқ субъектларига дахлдор бўлган оммавий масалаларда иштирок этиб, мустақил баҳс-мунозарага киришиши, ўз фикрини эркин баён этиши мумкин. Бироқ прокурорлар судда кўриб чиқиладиган ишлар бўйича шарҳ беришдан ўзларини тийишлари, суднинг дахлсизлиги ва мақомига путур етказадиган фикрларни билдиришдан сақланишлари керак. Прокурорлар ҳолислик тамойилига мос равишда сиёсий фаолиятдан ўзларини тийишлари шарт (17-банд).

Кўриб турганимиздек, прокуратура фаолиятига доир халқаро ҳужжатларда ҳам суд процессларида прокурорларнинг мустақиллиги кафолатланади. Зеро, прокуратура органларининг ягона мақсади қонунийликни таъминлаш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Хорижий давлатлар прокуратура органларининг тарихий ривожланиши ва ҳар бир давлатнинг сиёсий тузуми, жамият қурилишига қараб ҳам прокуратура ўзига хос тарзда шаклланади. Лекин ҳар бир давлатда прокуратура органларини ягона мақсад бирлаштириб туради, яъни жиноятчиликка қарши кураш ва инсонларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш.¹

Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштироки билан боғлиқ муаммоларни ўрганган олимлар тўғри таъкидлаганидек, "... судларда прокурор иштироки тамойиллари тизимини шакллантиришда Европа Кенгашининг бир қатор ҳужжатларида ифодаланган прокуратура институтини ривожлантиришнинг Европа тенденциялари тажрибаси жуда фойдали ҳисобланади".²

Бир вақтлар Европа суди Конвенциянинг 6-моддаси 1-қисми маъносидан келиб чиқиб, прокурорларни мустақил ва ҳолис деб ҳисоблашдан бош тортган. Бунинг ўзига хос сабаблари мавжуд. Хусусан, прокурорнинг аралашуви билан суд ишларини юритиш тартибига етарлича риоя қилиш кафолатлари бўлмади; прокурор ихтиёрий равишда қарор қилади; прокурор ишни кўриш тартибини танлаш тўғрисида қарор қабул қилишда муайян эркинликка эга; ва ниҳоят прокурорни ҳолис деб аташ қийин, чунки келажакда у манфаатдор томонга қарши чиқиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди талқинига кўра, "прокурорларнинг ҳаракатлари давлат манфаатларини ҳимоя қилишга

¹ Тошов О. Ўзбекистон ва хорижий давлатларнинг прокуратура органлари фаолиятини қиёслаш // 25.11.2021. <https://hsti.uz/?p=27413>

² Савельева Т.А., Ефремов Н.С. Основные начала (принципы) участия прокурора в арбитражном процессе: влияние практики европейского суда по правам человека // Вестник Саратовской государственной академии права. 2011. № 4(80). С. 141; Савельева Т. А, Ефремов Н. С. Участие прокурора в гражданском процессе: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры / под ред. Я. С. Гришиной, Ю. В. Ефимовой. М.: Издательство Юрайт, 2014. Серия: Бакалавр и магистр. Модуль. Стр. 260-307.

қаратилган бўлиб, улар бошқа процесс иштирокчилари каби мустақил ва холис ҳуқуқий мақомга эга деб талқин қилиш мумкин эмас”.¹

Шундай қилиб, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди прокурорнинг “фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари” соҳасида ҳаракат қилаётганда, бу ҳаракатлар суд тартибида кўриляётгандан ташқари, ҳокимият ваколатларига эга бўлмаслигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, қонун ҳужжатларида прокурор томонидан фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари соҳасига дахл қилинадиган бўлса, у ҳолда хусусий субъектларга суд органларига, шу жумладан юқори судларга мурожаат қилиш имконияти берилиши керак.

Қонун чиқарувчи прокурор учун ҳам худди шундай имкониятни белгилаши керак. Шу мақсадда процессуал қонунчилик прокурорга ҳам ўзи иштирок этган ишлар бўйича юқори инстанция судларига мурожаат қилиш имконияти ва ҳуқуқини белгилаши лозим.

Прокурорнинг иқтисодий суд муҳокамасида иштирок этиши суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқни бузмайди,² шунингдек тарафларнинг тортишувга бўлган ҳуқуқини бузмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни 26-моддасига кўра, фуқаронинг суд тартибида ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлари бузилса, лекин фуқаро соғлиғига, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, даъвони прокурор тақдим этади ва судда қувватлайди.³

Иқтисодий суд ишларини юритиш вазифалари иқтисодиёт соҳасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш; иқтисодиёт соҳасида қонунийликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш; қонунга ва судга нисбатан ҳурматда бўлиш муносабатини шакллантиришдан иборат.

Шундай экан прокурор айрим тоифадаги иқтисодий низолар, масалан, битимларни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъво аризаси билан судга мурожаат қилишга ҳақли бўлиши мамлакат Конституцияси билан кафолатланган номуайян шахслар доирасининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан асосланади.

Судда прокурор иштирокига доир халқаро стандартларни таҳлил қилиш натижасида шундай хулоса қилиш мумкинки, прокурорнинг

¹ Қаранг: «ООО «Злинсат» Болгарияга қарши» (Zlinsat, spol. s r.o., v. Bulgaria); Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг 2006 йил 15 июндаги Қарори (шикоят № 57785/00). URL:<http://europeancourt.ru/tag/glasnostrazbiratelstva/> (мурожаат қилиш вақти: 03.09.2016).

² Афанасьев С.Ф., Борисова В.Ф. Некоторые проблемы участия прокурора в гражданском судопроиз-водстве с целью защиты прав и законных интересов других лиц//Законы России. 2012. № 9. -С.46-47.

³ Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/docs/106197>

иқтисодий судларга мурожаат қилиш борасидаги ваколатлари Европа прокурорларининг маслаҳат кенгаши стандартлари ва Европа тамойилларига мос келади. Зеро, мазкур ҳужжатларда прокурорнинг асосий вазифалари холислик, ошкоралик, ҳалоллик, эҳтиёткорлик, адолат ва одил судловнинг сифатини таъминлашга кўмаклашишлари, халқаро умумэътироф этилган халқаро ҳужжатларда мустаҳкамланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиб, жамият номидан ва жамият манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилишлари керак.

Ўзбекистонда прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокини такомиллаштиришда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан берилган тушунтиришлар ҳам муҳим ўрин тутади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, айрим хорижий давлатлар тажрибасида Олий суд Пленуми қарори билан прокурорнинг иқтисодий процессда иштироки юзасидан батафсил тушунтиришлар берилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Россия Федерацияси Олий арбитраж суди Пленуми томонидан 2012 йил 23 мартда “Прокурорнинг арбитраж процессида иштирокининг айрим масалалари тўғрисида”ги 15-сон қарори қабул қилинган. Мазкур Пленум қарорининг 1-бандида тушунтириш берилишича, арбитраж судлари шуни ёдда тутишлари керакки, прокурор юридик шахс томонидан интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар бир неча марта ёки кўпол равишда бузилганлиги сабабли юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги талаб билан, шунингдек, жамоат манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ўзбошимчалик билан қурилган биноларни бузиш талаби билан арбитраж судига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Прокурор федерал қонунларда назарда тутилмаган ҳолларда даъво аризаси (ариза) билан ҳакамлик судига мурожаат қилган ҳолларда, суд Россия Федерацияси Арбитраж процессуал кодексининг 150-моддаси 1-қисми 1-банди бўйича иш юритишни тугатади.¹

Юқоридаги Пленум қарорида прокурорнинг судга даъво аризаси билан мурожаат қилганида қўлланиладиган даъво муддатлари юзасидан ҳам тушунтиришлар берилганлигини кўриш мумкин. Масалан, Пленум қарорининг 7-бандига кўра, РФ АПКнинг 198-моддаси тўртинчи қисмига келсак, номуайян доирадаги шахсларнинг манфаатларига ёки бошқа жамоат манфаатларига дахл қилувчи норматив бўлмаган ҳуқуқий ҳужжатга нисбатан эътироз билдирилган тақдирда прокурор томонидан ариза бериш муддати бундай далолатнома чиқарилган санадан бошланади.

Норматив бўлмаган ҳуқуқий ҳужжат устидан шикоят қилиш тўғрисида ариза бериш учун прокурор томонидан ўтказиб юборилган муддат агар муддатни ўтказиб юбориш сабаблари асосли бўлса, хусусан,

¹ Постановление Пленума ВАС РФ от 23.03.2012 N 15 (ред. от 25.01.2013) "О некоторых вопросах участия прокурора в арбитражном процессе" // <http://www.consultant.ru>

прокурор томонидан белгиланган муддатда ёки бошқа оқилона муддатда номуайян доирадаги шахсларнинг ҳуқуқлари ёки бошқа жамоат манфаатларининг бузилишини аниқлаш ва бартараф этиш бўйича прокурор чора-тадбирларни кўрган ёхуд ўз ваколати доирасида ушбу ҳуқуқбузарликларни аниқлашга имкони бўлмаган тақдирда прокурорнинг илтимосига биноан, суд томонидан тикланиши мумкин.

Кўриб турганимиздек, прокурорлар ҳам иқтисодий судларга даъво аризалари билан мурожаат қилганда қонун билан белгиланган даъво муддатларига риоя қилишлари талаб этилади.

Мамлакатимизда ҳам иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокига доир юзага келаётган айрим масалалар юзасидан қонунчиликни тўғри ва бир хилда қўллаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорини ишлаб чиқиш таклиф қилинади. Мазкур Пленум қарорида юқорида баён этилган прокурорларнинг иқтисодий судларга даъво аризалари билан мурожаат қилиш муддатлари билан боғлиқ масалада тушунтириш берилиши лозим. Унга кўра, прокурорга ўтказиб юборилган муддатни тиклашни рад этилиши манфаатдор шахсни Ўзбекистон Республикаси ИПКнинг тегишли моддалари асосида мустақил равишда судга ўтказиб юборилган муддатни тиклаш талаби билан ариза билан мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмаслиги ҳақида тушунтириш берилиши лозим.

Судга мурожаат қилаётган прокурорнинг даъво аризаси шакли ва мазмунига нисбатан қўйилган талабларга риоя қилиши юзасидан ҳам тушунтириш берилиши керак. Шунингдек, прокурор кимнинг манфаати юзасидан судга даъво қўзғатилган давлат юридик шахсини ва давлат юридик шахс номидан иш юритувчи ҳақида мурожаат қилаётган бўлса, ушбу ваколатли органни кўрсатиши керак. Ушбу талабларга риоя қилмаган тақдирда, суд мувофиқ аризани кўрмасдан қолдиради.

Суд ваколатли орган томонидан манфаатларини кўзлаб даъво қўзғатилган юридик шахсни прокурорнинг даъво аризаси иш юритишга қабул қилинганлиги ва иш қўзғатилганлиги тўғрисида хабардор қилади. Ваколатли орган вакили бўлган бундай оммавий-ҳуқуқий юридик шахс ишда даъвогар сифатида иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган иш, агар унда барча манфаатдор шахслар, шу жумладан прокурор иштирок этган бўлса, келишув битими тузиш билан тугатилиши мумкин.

Даъвогарнинг ишда иштирок этиши прокурорни суд муҳокамасида иштирок этишдан ва унинг процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган вазифаларини бажаришдан озод қилиш учун асос бўлмайди. Прокурор, ишда иштирок этиш шаклидан қатъи назар, ўз даъволари ва эътирозлари учун асос бўлган ҳолатларни исботлаши шарт. Суд прокурордан иш учун

аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисида тушунтиришларни талаб қилишга ҳақли.

Прокурорнинг аризаси асосида қўзғатилган иш бўйича қарши даъво даъвогарга нисбатан қаратилади. Бундай ҳолда, суд даъвогарни қарши даъво бўйича жавобгар сифатида жалб қилади, прокурорни эмас.

Прокурорнинг илтимосига биноан ишда иштирок этаётган экспертлар ва гувоҳларга тўланадиган пул маблағларини тўлаш бюджет ҳисобидан амалга оширилади.

Агар прокурорнинг талаблари қаноатлантирилса, экспертлар ва гувоҳларга пул маблағларини тўлаш учун бюджет харажатлари суд қарори қабул қилинган томондан ундирилади. Прокурорнинг судга мурожаат қилиш ваколатлари ишончли вакил орқали бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин эмас. Прокурор ишда расмий гувоҳнома асосида иштирок этади.

Кўриб турганимиздек, прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокини тартибга солиш ва кези келганда такомиллаштиришда Олий суд Пленумининг тегишли қарори муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Пленум қарорлари одатда суд амалиётининг долзарб масалаларини кўриб чиқади ва қонунчиликнинг қўлланилиши юзасидан тушунтиришлар беради.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги Қонунининг 22-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқиш ва қонунчиликни қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар бериш ваколатига эга. Мазкур Қонуннинг 25-моддаси тўртинчи қисмига кўра, қонунчиликни қўллаш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг тушунтиришлари судлар, ушбу тушунтириш берилган қонунчиликни қўллаётган давлат органлари ва бошқа органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва мансабдор шахслар учун мажбурийдир.¹

Юридик адабиётларда ҳам Олий суд Пленуми ҳамда суд қарорларининг барча учун мажбурий характерга эгалигининг қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилганлиги, шубҳасиз, унинг қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан ушбу соҳада мустақиллигини таъминловчи кафолатлардан бири эканлиги эътироф этилади.²

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан ҳам “Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокининг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорини қабул қилиш таклиф қилинади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 28 июлдаги янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.07.2021 й., 03/21/703/0723-сон.

² Арипов Д.У. Суд ҳокимиятининг норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш истиқболлари // “Одил судлов” ҳуқуқий, илмий-амалий нашр. № 9. 2021 й. - 34 бет.

Мамлакатимизда прокурорларнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирок этиши ва прокуратура органларига юклатилган ваколатларни амалга оширишида прокуратура органлари томонидан замонавий компьютер технологиялари ютуқларининг ўзлаштирилиши муҳим ўрин тутди. Айнан замонавий ахборот компьютер технологиялари прокуратура органларининг ташкилий-техник ва услубий ишларини осонлаштиради, прокуратура фаолиятининг барча йўналишларида ҳужжатларни тайёрлаш сифатини, шу жумладан иқтисодий судларга тақдим этилаётган даъво аризаларини, шунингдек апелляция ва кассация протестларини сифатини ошириш имконини беради.

Прокуратура ишини ташкил этишда компьютер технологияларининг қўлланилиши деганда прокурорлар ва прокуратура органлари ходимларининг ўзаро ҳамкорлигининг бошқарув, дидактик, услубий тартиблари тизимини, техник компьютер ва кадрлар ресурсларини ҳисобга олган ҳолда прокуратура фаолиятини ташкил этиш мақсадларига мос келадиган мазмун, усуллар, шакллар ва ахборот воситаларини ишлаб чиқиш ва жорий этишни тушуниш лозим. Компьютер технологиялари ахборот технологиялари билан узвий боғлиқдир.

Прокуратура тизимида ахборот технологияларидан фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ва унга бўйсунувчи прокуратура органларининг иқтисодий соҳада қонун устуворлигини мустаҳкамлаш, давлат ва жамият манфаатларини, шунингдек тадбиркорлик субъектларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича иқтисодий соҳада аниқланган ҳуқуқбузарликлар сони ва хусусиятидан бошлаб прокурорнинг иқтисодий судларда даъво аризаларини кўриб чиқиш натижаларига қадар деярли ҳар қандай маълумот олиш механизми сифатида кўриб чиқилади.

Тадқиқот доирасида ўтказилган ижтимоий сўровда иштирок этган прокуратура органлари ходимларининг 48 фоизи иқтисодий процессда прокурор иштирокини таъминлаш мақсадида электрон ҳужжат айланиши ва қўйи прокуратура органлари ва бўлинмалари (бошқарма, бўлимлари) ўртасида электрон маълумотлар алмашинуви муҳим ва жуда зарур эканлигини таъкидлашган.¹

Юқоридаги маълумотлар прокурорларнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокини таъминлаш жараёнида ахборот тизимлари ва ягона технологияларни яратиш бўйича қуйидаги чоратадбирларни ташкил этиш зарурлигидан далолат беради:

1) идоралараро ахборот тизимининг ишлаши учун ташкилий шарт-шароитларни яратиш;

¹ Иқтисодий суд ишларини юритишда прокурор иштирокини такомиллаштириш масалалари юзасидан амалга оширилаётган диссертация иши доирасида ... нафар амалиётчи юристларнинг ушбу масала бўйича фикрини ўрганиш мақсадида ўтказилган ижтимоий сўров натижаларидан //

2) Ўзбекистон Республикаси прокуратураси тизимига иқтисодий судларда прокурор ваколатини таъминлаш, прокурорнинг иқтисодий судларда қўлланиладиган процессуал ҳужжатларини сифатли тайёрлаш ва амалга оширишга қаратилган, шартли равишда “Иқтисодий суд” деб номланадиган веб-технологияларга асосланган марказлаштирилган дастурини яратиш ва уни амалиётга жорий этиш.

Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштироки билан боғлиқ турли вазифаларини ҳал қиладиган асосий амалий ахборот модулининг вазифаси иқтисодий судларга тақдим этиладиган даъво аризалари (аризалар)ни расмийлаштиришга ёрдам бериш, судда кўрилаётган ишлар бўйича процессуал ҳужжат кўринишида жавоб беришни талаб қиладиган материаллар ҳолатини комплекс мониторинг қилиш ҳисобланади.

Прокурорлик текширувлари давомида аниқланган фуқаролик, бюджет, ер ва бошқа қонун ҳужжатларини бузганликлари тўғрисидаги батафсил маълумотлар ва уларга жавоб бериш талаб этиладиган маълумотлар ушбу ахборот ресурсининг эгалари ва маъмурлари бўлган ҳамда улар учун жавобгар бўлган прокуратура органларининг бирламчи маълумотлар базаларида сақланиши керак.

**BEBUTOVA ZARNIGOR
FAXRIDDINOVNA -**

Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik protsessual va iqtisodiy
protsessual huquqi kafedrasi o'qituvchisi

**CHET EL ADVOKATLARINING
FUQAROLIK ISHLARI BO'YICHA
SUDLARDA ISHTIROK ETISH ZARURATI:
XORIJIY TAJRIBA ASOSIDA HUQUQIY
TAHLIL**

O'zbekiston Respublikasining milliy qonunchiligiga muvofiq chet el advokatlarining mamlakat sudlarida ishtirok etishiga ruxsat berilmaydi. Ya'ni “Advokatura to'g'risida”gi Qonunning 3-moddasiga ko'ra oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lgan va advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyani belgilangan tartibda olgan O'zbekiston Respublikasining fuqarosi O'zbekiston Respublikasida advokat bo'lishi mumkin¹. Biroq, ko'plab xorijiy mamlakatlar amaliyotida sud jarayonlarida chet ellik advokatlarning ishtirok etishiga ruxsat berilganligini ko'rishimiz mumkin.

Avvalo, bunday amaliyotni joriy etishimiz zarurligi haqida gapiradigan bo'lsak, Fuqarolik protsessual kodeksining 359-moddasiga muvofiq, chet el fuqarolari va xorijiy tashkilotlar O'zbekiston Respublikasi sudlariga murojaat

¹ O'zbekiston Respublikasining “Advokatura to'g'risida”gi Qonuni. <https://lex.uz/ru/docs/-54503>

qilish huquqiga ega va ular O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda fuqarolik protsessual huquqlardan foydalanadilar¹. Biroq ular chet ellik advokat xizmatidan vakil sifatida foydalana olmaydi.

Qozog'iston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida fuqarolik protsessida chet ellik advokatlarning ishtiroki bo'yicha maxsus qoidalar mavjud emas. Ammo ular muammoni boshqa norma bilan hal qilishgan. "Advokatlik faoliyati va yuridik yordam to'g'risida"gi Qonunning 46-moddasi 6-bandiga binoan o'z faoliyatini Qozog'iston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingan tegishli xalqaro shartnoma asosida amalga oshiruvchi xorijiy advokatning vakolatlari advokatning maqomini va uning yuridik yordam ko'rsatish vakolatini belgilovchi hujjatlar bilan tasdiqlanadi².

Armaniston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi Qonunining 17-moddasiga ko'ra chet ellik advokat, agar Armaniston Respublikasining xalqaro shartnomalarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, advokatlik faoliyatini ushbu Qonunda, advokatlar palatasi ustavida va advokatning odob-axloq qoidalarida belgilangan tartibda amalga oshiradi. Armaniston Respublikasida chet el advokati o'z davlatining tegishli advokatlik tuzilmasi tomonidan berilgan litsenziya asosida ish yuritadi va advokatlar palatasi tomonidan akkreditatsiyadan o'tishi shartligi belgilangan. Chet el advokati Armaniston Respublikasining davlat yoki rasmiy sirlari bilan bog'liq masalalarda yuridik yordam ko'rsata olmaydi. Advokatlar palatasi organlariga chet el advokati saylanishi mumkin emas³.

Xuddi shunday norma Belarus Respublikasining "Belarus Respublikasida advokatura va advokatlik faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 7-moddasida keltirilgan:

Xorijiy davlatlarning advokatlari, Belarus Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq harakat qilib, ular Belarus Adliya vazirligi tomonidan belgilangan tartibda advokatlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqi yuristlar, yuridik idoralar, yuridik maslahatlar va maxsus ruxsatnomalar (litsenziyalar) reyestriga kiritilganidan keyin Belarus Respublikasi hududida yuridik yordam ko'rsatishlari mumkin⁴.

Rossiya Federatsiyasining "Rossiya Federatsiyasida advokatlik faoliyati va advokatura to'g'risida"gi Federal Qonuni 2-moddasida biroz boshqacharoq normalar belgilangan, ya'ni ushbu moddada xorijiy advokatlar qaysi holatlarda Rossiya Federatsiyasida faoliyat olib borishi mumkin emasligi belgilangan:

- xorijiy davlatlarning advokatlari Rossiya Federatsiyasining davlat sirlari bilan bog'liq masalalar bo'yicha Rossiya Federatsiyasi hududida yuridik yordam ko'rsatishga yo'l qo'yilmaydi;

¹ O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi. <https://lex.uz/docs/-3517337#-6716166>

² Сергей Сизинцев. Адвокат, управляющий партнер Адвокатской конторы «De Facto»

³ (Казахстан). Могут ли иностранные адвокаты оказывать юридическую помощь в Казахстане? 2 июня, 2021. <https://fparf.ru>

⁴ Закон Республики Беларусь "Об адвокатуре и адвокатской деятельности в Республике Беларусь". <https://rka.by>

- Rossiya Federatsiyasi hududida targ'ibot ishlarini olib boruvchi xorijiy davlatlarning advokatlari odil sudlov sohasidagi federal ijroiya organi tomonidan maxsus reyestrda ro'yxatdan o'tkaziladi, uni yuritish tartibi vakolatli federal ijro etuvchi organ tomonidan belgilanadi;

- belgilangan reyestrda ro'yxatdan o'tmasdan, Rossiya Federatsiyasi hududida xorijiy davlatlarning advokatlari tomonidan advokatlik faoliyati olib borilishi taqiqlanadi¹.

Norvegiyada chet ellik advokatlar Taftish kengashidan xorijiy va xalqaro huquq sohasida yuridik yordam ko'rsatish uchun ruxsat olishlari mumkin. Shu bilan birga, ular kasbiy maqomi va millatini ko'rsatishi majburiydir. Ular sudda ishlarni olib borishlari mumkin, ammo sudlarning ish tili norveg tili bo'lganligi sababli, sudya chet ellik advokatni norvegiyalik advokat bilan birga sudga kelishni talab qilishga haqli. Chet ellik advokat kasbiy javobgarlik sug'urtasi polisini taqdim etishi kerak va Norvegiya advokat etikasi qoidalariga rioya qilishga majburdir².

Xorijiy advokatlarga O'zbekiston Respublikasida kasbiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun imkoniyat berilishi yuridik yordam va yuridik konsalting xizmati ko'rsatilishi bo'yicha quyidagi ijobiy natijalarni keltirib chiqaradi:

- 1) sohaga oid milliy qonunchiligimizni xalqaro huquq normalariga implimentatsiya qilinishi ko'rsatkichlarini oshiradi;

- 2) xorijiy advokatlar bilan milliy advokatlarimiz o'rtasida iqtisodiy va boshqa sohadagi (jinoiyat ishlardan tashqari) ishlar bo'yicha sog'lom raqobat muhitini yaratadi hamda kelajakda mahalliy advokatlarni kasb malakalarini oshishiga, shuningdek, ko'rsatilayotgan yuridik yordamning sifat va samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

- 3) kafolatlangan sifatli yuridik xizmatning yo'lga qo'yilishi xorijiy investitsiyalarni yanada ko'proq jalb qilishga huquqiy zamin yaratadi.

- 4) mahalliy advokatlarni Xalqaro huquq sohasida bilim va ko'nikmalarini yuksaltirish va o'zaro hamkorlik (ruxsat berish) doirasida xorijiy davlatlar sudlarida ishtirok etish imkoniyati paydo bo'ladi³.

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo'lsak, aksariyat davlatlarqonunchiligida xorijiy advokatlarning faoliyat yuritishiga ruxsat berilgan. Faqat qonunchilikda ayrim cheklovlar va talablar belgilangan. Bunday amaliyotni milliy qonunchiligimizda belgilash samarali natijalarni ko'rsatishi mumkin.

¹ Федеральный закон РФ "Об адвокатской деятельности и адвокатуре в Российской Федерации" // <https://www.duma.consultant.ru>

² Воронцова Ирина Викторовна Об участии иностранных адвокатов в судопроизводстве по гражданским делам // Евразийская адвокатура. 2013. №1 (2)

³ Ўзбекистонда адвокатура: жорий ҳолати ва ривожланиш истиқболлари (таҳлилий маълумот). Мазкур таҳлилий маълумот Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар Палатасининг раиси А.Эрназаров раҳбарлигида тайёрланди. Муаллифлар: Б.Саломов, В.Давлятов, С.Пардаев, Г.Сайфиева. – Тошкент. 2020. 68 б.

GULNORA XUDAYBERDIYEVA

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi dotsenti, yuridik fanlar nomzodi

XURSHIDBEK GANIYEV

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi 1-kurs talabasi

OILANING IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDA TALIMNING O'RNI

Annotatsiya: Rivojlanayotgan jahon hamjamiyatidagi mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda turli tadqiqotlar olib bormoqda. Jamiyatning kichik tarkibiy qismlaridan biri bu oila, oilada ta'lim va tarbiyaning o'rni juda muhimdir. Ushbu maqsadda oilada ta'limning o'rni va ijtimoiy-iqtisodiy tizimni shakllantirish batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Jamiyat, oila, ota-onalar, nikoh, bola, inson kapitali, bolalar ta'limi va tarbiyasi, oilaviy iqtisodiyot va daromad, oilaviy jamiyat, mehnasevarlik, sarmoyalar, iqtisodiy murosa, oilaviy biznes, pul.

Abstract: Countries in the developing world community are conducting various researches and studies in socio-economic fields. One of the smallest components of the state is the family, which is very important for everyone. The place of education and training in the family is very important. In this study, the role of education in the family and the formation of the socio-economic system were covered in detail.

Keywords: Society, family, parents, marriage, child, human capital, child education and upbringing, family economy and income, family society, hard work, investment, economic compromise, family business, money.

Oila tushunchasi ko'p asrlar davomida tubdan o'zgardi. Lekin uning eng asosiy vazifalaridan biri, bu zurriyot qoldirib, uni voyaga yetkazish, parvarishlash, tarbiyalash, turli xavf-xatarlardan himoya qilish kabilar hanuzgacha o'zgargani yo'q. Ota-onalar farzandlari uchun hamma narsaga tayyor, hatto o'zlarini qurbon qilishdan ham qaytmaganlar. Bu haqda hayotdan juda ko'p misollar keltirish mumkin. Oila-qarindoshchilik aloqalari, qondoshchilik his-tuyg'ulari orqali bog'langan inson (individd)larning ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy, iqtisodiy ehtiyojlarini birgalikda qondiruvchi kichik guruhdir. Oila o'z ehtiyojlarini iloji boricha maksimal darajada qondirishga harakat qiladi va uni amalga oshiradi. U ishlab chiqarish omillari, hech bo'lmaganda mehnat omili egasi hisoblanib, «inson kapitali»ni takror ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Aniq hayotda oila mustaqil xo'jalik yurituvchi bir kishidan ham iborat bo'lishi mumkin¹.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish buyicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-sonli Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari to'plami. -2017 yil.- 6-son.

Har bir inson hayotda oila quradi va o'z oilasi mustahkam bo'lishiga harakat qiladi. Oila ko'pchilik hollarda erkak va ayolning o'zaro juftlashishidan iborat bo'lib, u o'zining uy xo'jaligini mustaqil ravishda yuritadi. An'anaga ko'ra, oila nikohdan boshlanadi. Iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan, nikohlar erkak va ayolning bir-biriga mosligini aniqlaydigan "bozor"da shakllanadi. Samarali bozorda erkak va ayolning bir-birlariga mosligi nazariyasi asosida o'zaro tanlashlari yuz beradi. Oilada har bir tomon ochiq yoki bilvosita holda ma'lum majburiyatlarni o'z zimmalariga oladilar. Bunda ular tomonlarning huquq va imtiyozlarini tan oladilar. Nikohni, iqtisodiy nuqtai nazardan, har qanday firma yoki tashkilot nizomiga o'xshatish mumkin. Xuddi tashkilotda bo'lgani kabi oilaning o'ziga yarasha hayot kechirish qonun-qoidalari vujudga keladiki, ular cheklangan yoki moslashuvchan bo'lishi mumkin. Shuningdek, oilani investisiya loyihasiga o'xshatish mumkin. Chunki birmuncha vaqt o'tgach, ushbu nikohdan ma'lum natija, samara olish ko'zda tutiladi. Oilada kishilar xatti-harakatlari ratsional bo'lib, nikohning nafliligi bilan ziyonligi va xarajatlarini taqqoslaydilar. Oilaning va nikohning afzalliklari uning qanday mahsulot va xizmatlar yaratish qobiliyati bilan ifodalanadi. Ular esa quyidagilardan iborat:

- er-xotinning oilada, nikohda mahsulot, ne'mat yaratish, ishlab chiqarish qobiliyatidan kelib chiqadigan nafliklar. Ularga qonuniy tug'ilgan bolalar, obro'e'tibor, oila maqomi va hokazolar kiradi;

- oila alohida uy xo'jaligi sifatida faoliyat yuritib, yuqori unum va samarali tarzda mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaradi¹.

Oila uchun ishlab chiqarilgan va mavjud mahsulot hamda xizmatlarning ko'pchiligi ijtimoiy, ya'ni jamoat ne'matlari hisoblanadi, chunki ular oilaning barcha a'zolari uchun naf keltiradi.

Biznesni yuritish, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, iste'mol talabini zarur darajada ta'minlash, investitsion salohiyatni yaratish va boshqa ko'plab masalalarni hal qilishi lozim bo'ladi. Bularni inobatga olgan holda bozor munosabatlari tizimida oilaning umumiy iqtisodiy vazifalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- oilaning yangi ehtiyojlarini va imkoniyatlarini shakllantirish;
- oilaning iqtisodiy vazifalarini amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni yaratish va rivojlantirish;
- oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyini oshirish;
- oilaning normal maishiy hayot kechirish sharoitlari va ijtimoiy qo'llab quvvatlashni ta'minlash.

Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyi tushunchasi integral ko'rsatkich bo'lib, oilaviy munosabatlarda davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi xususiyatlari, uning huquqiy asoslari, iqtisodiy rivojlanish darajasi, madaniyati va ijtimoiy ongini o'zida ifodalaydi. Oila uy xo'jaligini yuritib, resurslar bozoriga

¹ Sarsenbayeva R.M. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan interaktiv metodlar. // O'quv-metodik qo'llanma. – T.: TMI, 2015.

ishchi kuchi (mehnat), kapital va tabiiy resurslar, tadbirkorlik qobiliyatini yetkazib beradi. Uning evaziga ish haqi, foyda, foiz, renta shaklida pul daromadlari oladilar. Bu daromadlarni iste'mol xarajati sifatida ishlatib, o'zlariga kerakli bo'lgan mahsulot va xizmatlarni xarid qiladilar. Shuningdek, oila tadbirkorlik bilan shug'ullanib, firmalar tashkil qiladi. Oilalar tashkil qilgan firmalar resurslar bozorida iqtisodiy, ishlab chiqarish omillarini xarid qilib, ular asosida mahsulot va xizmatlar ishlab chiqaradilar hamda ularni iste'molchilarga sotadilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida oila, avvalambor, inson kapitalini shakllantirish va jamg'arishning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, oilaning vazifalarini uch bosqichda, ya'ni moddiy asosni yaratish, ta'lim, inson kapitalini ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda ko'rish mumkin. Birinchi bosqichda oilaning moddiy asosi yaratiladi. Bunda uning oilaviy byudjetini shakllantirish va undan foydalanish, uy xo'jaligini yuritish funksiyalari amalga oshiriladi. Ikkinchi bosqichda oila farzandni dunyoga keltirish, tarbiyalash va uni ijtimoiy-iqtisodiy hayot kechirish sharoitlariga moslashtirish vazifalarini bajaradi. Buning uchun moddiy resurslar, mahsulot va xizmatlar zarur bo'ladi. Uchinchi bosqichda tadbirkorlik faoliyati va mehnat qilish orqali oila bozor xo'jaligida oila a'zolarining individual, ya'ni yakka tartibda ishtirok etishini ta'minlaydi, oilaviy biznesni tashkil etadi. Shuningdek, oila bozor iqtisodiyotida korporativ shaklda ham ishtirok etadi, uy xo'jaligini yuritadi, daromad oladi va taqsimlaydi.

Oilaning barcha funktsiya va vazifalari o'zaro bog'liq bo'lib, inson kapitalini yaratish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash, jamg'arishga maqsadli yo'naltirilgan bo'ladi. Barcha oilalarga xos bo'lgan umumiy vazifa iste'mol vazifasi bo'lib, u uy-ro'zg'or xo'jaligini yuritishni talab qiladi va mehnat resurslarini tayyorlash bilan bog'liq bo'ladi. Bu xo'jalik oilaning umumiy mulkiga va topgan daromadiga tayanadi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, oila nikohdan boshlanadi. Bunda kuyov va kelin tomoni iqtisodiy munosabatlarga kirishadi. Turmush qurishning o'z xarajatlari va foydasi bo'ladi. Xarajat ham iqtisodiy, ham ma'naviy mazmunga ega.

Iqtisodiy xarajat - bu turmush qurishning moddiy pul sarfi bo'lib, kelin va kuyovning o'zaro tanishishi, ularni unashtirish, to'yni o'tkazish, quda andachilik rasm-rusumlarini o'tkazish, yosh oila mulkini shakllantirish xarajatlari bo'lib, uni har ikki tomon ko'taradi. Bu sarflar miqdori kelishuv asosida va baholi qudrat belgilanadi. Moddiy sarflar oilaning dastlabki mulki uy-ro'zg'or asbob-anjomlari va jihozlarini tashkil etadi. Bular uzoq davr ishlatiladigan mahsulotlardan iborat bo'lib, oilaning mulki hisoblanadi. Oila mulki dastlab ulushbaychilik qoidasiga binoan (har ikki tomon hissasiga qarab) shakllansa, so'ngra oila umumiy daromadining jamg'arilishi asosida ko'payib boradi.

Oila qurishning ma'naviy xarajati – oila majburiyatining zimmasiga tushishi, so'qqaboshlik davridagi erkinlikni yo'qotish, oila a'zolari ra'yiga qarab ish qilish, ya'ni "ozodlikdan mahrum" bo'lishdir. Oilaning foydasi shundaki, uy

xo'jaligini yuritish uning a'zolari o'rtasida taqsimlanib, mehnat unumi ortadi, chunki har bir oila a'zosi ma'lum ishni bajarishga ixtisoslashib, uni yaxshi ijro etadi. So'qqaboshlikda xo'jalik yuritish og'ir kechsa, oilada bu ish yengil kechadi. Oila iste'molida ham tejamlilik bo'ladi, chunki bir qator buyumlar birgalikda ishlatiladi va ulardan samarali foydalanish mumkin¹.

Oila xonadonda er-xotin va bolalarning manfaatini uyg'unlashtiradi, ularning sa'y-harakatiga umumiy yo'nalish beradi. Shu bois ro'zg'or yuritishning bir qator tamoyillari borki, ularga rioya qilish kerak bo'ladi.

Birinchi tamoyil-oilaning xatti-harakati barcha oila a'zolari talab ehtiyojini qondirishga bo'ysunishi talab qilinadi.

Ikkinchi tamoyil -oilaning iqtisodiy faoliyatiga oid qarori demokratik asosda qabul qilinishi kerak. Agar bu qaror oilaning ayrim a'zosi tomonidan qabul qilinib ijro etilsa, u holda ham boshqa oila a'zolarining manfaatlarini kafolatlashi talab qilinadi.

Uchinchi tamoyil -oila iqtisodiy rasionalizm qoidasiga rioya etishi kerak, ya'ni oila o'z farovonligini oshirishning eng nafl y'olidan borishi kerak.

To'rtinchi tamoyil – alternativ (muqobil) tanlov qoidasiga amal qilish kerak. Oilaning ehtiyoji ko'p bo'ladi, lekin uning topgan daromadi cheklangan holda bo'lib, hamma ehtiyojlarni qondirishga yetmaydi. Shu bois, ehtiyojlarning eng zaruri tanlab olinishi va ular kam sarf bilan qondirilishi lozim bo'ladi.

Beshinchi tamoyil - iqtisodiy kompromiss (murosaga kelish) qoidasiga amal qilish. Bunda oila a'zolari oila farovonligini oshirish uchun kim nima ish qilishi, kimning individual ehtiyojini qachon qondirish haqida bir qarorga kelishi va uni hamjihatlik bilan amalga oshirishi talab qilinadi. Oiladagi kompromissni uyning yoshi ulug'lari (ota, ona, qaynota, qaynona, aka, opalar) hal etishi mumkin.

Oltinchi tamoyil -oila daromadlari va xarajatlarini rejalashtirish, ularning bir-biriga muvofiqligini ta'minlab, oila byudjetidagi kamomadga yo'l qo'ymaslik.

Ushbu tamoyillar oilaning ahil va barkamol bo'lishini, oila turmushini muttasil yaxshi bo'lishini ta'minlashga qaratiladi. O'zbekistonda amalga oshirilayongan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va iqtisodiyotni barqaror yuqori sur'atlarda rivojlantirish natijasida aholi turmush darajasi muttasil oshib, oilalarning iqtisodiy asoslari yanada mustahkamlanib bormoqda².

Har bir oilada farzandning dunyoga kelishi va uning tarbiyasida yosh oilada farzand ko'rish, ularni tarbiyalash va voyaga yetkazish amalga oshiriladi. Inson kapitalining tabiiy asosi yaratiladi. Farzand insonga cheksiz baxt, quvonch, his-tuyg'u, shodlik olib keladi va uni boshqa hech qanday ne'mat bilan taqqoslab bo'lmaydi. Tug'ilgan farzandning kelajakda qanday inson bo'lishi faqat irsiyatning natijasi emas, balki uning sog'lig'i, ta'lim-tarbiyasi, irodasi, fe'l-atvori, sharoitga moslashishi, muhimi ijtimoiy ta'lim-tarbiyaning murakkab

¹ Farzandlari sog'lom mamlakatning kelajagi buyukdir. // "Xalq so'zi", 2014 yil 22 fevral.

² *Ekonomika Uzbekistana: informatsionno-analiticheskiy byulleten'* za 2012 god. – T., SEI, 2013.

natijasi bo'lib yuzaga chiqadi. Har bir ota-ona o'z oilasi uchun jamiyat oldida javobgardir. U qonun yo'li bilan e'tirof etilgan. Shuning uchun ota-onalar farzandlariga nisbatan ma'lum darajada hokimiyat ushlab turishi hamda o'z oilasi oldida obro'ga ega bo'lishi kerak. Shu jumladan oila a'zolari huquqiy jihatdan muhofazalangan jamiyatning a'zosi bo'lsalar-da, ota-onalar va farzandlarining oilada tutgan o'rni tubdan farqlanadi: eng avvalo, birinchilari oila boshqaruvchilari, ikkinchilari esa oiladagi tarbiyalanuvchilar hisoblanadi. Har bir ota-ona bilishi, aniq ko'z oldiga keltirishi kerakki, u oilada xohlaganini qila olmaydi. Ular aynan farzandlarini tarbiyalashi, voyaga yetkazishi uchun mas'uldir. Bilim olish va kasb-hunar o'rganishda oilada tarbiyalanayotgan farzand bilimli, kasb-hunarli bo'lib voyaga yetib, oilada shu o'rgangan bilimi, qobiliyati, egallagan kasb-hunarini hayotga tatbiq etishni o'rganadi. Farzand ko'rish va uni tarbiyalashda yo'l qo'yilgan yoki qo'yiladigan xato va kamchiliklarning oqibati ayanchli bo'ladi. Ayniqsa, farzandni tug'ilganidan voyaga yetkazish davrida ota-onaning hayot tajribasi kamligi ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunda, odatda, farzandga tarbiya berishda bobo, buvilarining yordami nihoyatda muhim hisoblanadi. Chunki bobo-buvilar katta hayot tajribasiga ega bo'lib, o'zlari yo'l qo'ygan xato va kamchiliklarini farzandlari takrorlamasliklari uchun harakat qilishadi. Farzandlar o'z ota-onalarini qariganlarida yolg'izlatib qo'ymasliklari, ularni parvarishlashlari lozim. Bu jihatdan qaraganda, farzand ota-ona uchun o'ziga xos «sug'urta» vazifasini o'taydi.

Hozirgi paytda pensiya, ijtimoiy sug'urta kabilar mavjudki, ayniqsa G'arbda ko'p ota-onalar farzandlaridan ko'ra ham ana shularga tayanishadi. Umuman olganda, ota-onalar bu muammoga rasional nuqtai nazardan yondashishga harakat qilishadi. Bunda farzand tarbiyalashga sarflangan va sarflanadigan xarajatar hamda ota-onalarning ma'lumotlari muhim hisoblanadi. Buning asosiy sabablarini quyidagilarda ko'rish mumkin:

1.Ota-ona uchun farzand tarbiyasiga qaragandan ham yuqoriroq baholanadigan narsa bormi-yo'qmi, shunga ahamiyat qaratishi.

2.Ma'lumoti yuqori bo'lgan sari ayolning farzand ko'rish ehtimoli yildan-yilga pasayib borishi.

3.Ma'lumoti yuqori bo'lgan ota-onalar o'z farzandlarini talab darajasida yaxshi tarbiyalashi, farzand bilishi zarur bo'lgan nazariy va amaliy ma'lumotlarni osonlik bilan tushuntirib berishi, ularning bilim olishi, dunyo sirlarini o'rganishi, kasb-hunarlar egallashiga qiziqtirish imkoniyatlarining katta bo'lishi.

Bola tarbiyasi va uning natijasi ham shaxsiy, ham ijtimoiy manfaat, ahamiyat kasb etadi. Yaxshi tarbiya oila uchun quvonch, baxt-saodat, ruhiy barkamollik, iqtisodiy boylik keltiribgina qolmay, jamiyat uchun ham foyda keltiradi va shu tufayli iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Oilal iqtisodiyoti, uning farovonligi oilada mehnatga layoqatli a'zolar mavjudligi, ularning tadbirkorligi, bilimi, iqtidoriga ko'p jihatdan bog'liq. Oila

iqtisodi mehnat bilan topilgan mol-mulk hamda tejamkorlik yo'li bilan yig'ilgan moddiy ne'matlardan iborat bo'lgani sababli, ana shu ne'matlarni yaratishda iqtisodiy bilim muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy bilim shaxsning nafaqat o'zi va oilasiga, ayni paytda xalqning farovonligini ta'minlashga ham xizmat qiladi.

Bola tarbiyasi ota-onaning suhbat, bolalari bilan muloqotida, o'yin o'ynashida, unga rahbarlik qilish jarayonida amalga oshadi, degan fikr mavjud. Lekin xo'jalik yuritishda qatnashish alohida ahamiyatga ega. Chunki nafaqat halol, yaxshi odam, balki kelajakda yaxshi xo'jalik yurituvchi inson tarbiyalashimiz zarur. Bola ota-onasini qayerda ishlashi, bu ishning qanday mashaqqatli ekani, qanday qilib muvaffaqiyatlarga erishish mumkinligini his qilishi, bilishi kerak¹.

Umuman olganda, bola ota-onasi ishlab topayotgan pul hamma narsani olish uchun zarur narsa ekanligi bilan birga uni topish uchun ko'p mehnat qilish kerakligini ham bilishi kerak. Eng avvalo, bolalarni uy yumushlari, uy xo'jaligidagi turli ishlarni bajarishga jalb etish kerak-ki, bu ularning ota-onalari mehnatlarining qadriga yetishlarida yordam beradi. Mehnatni qadrlashning muhim ko'rinishi tejamkorlikdir. Tejamkorlik jonkuyarlikning o'ziga xos jihati bo'lib, agar jonkuyarlik ko'proq insonning o'y-xayolida bo'lsa, tejamkorlik aynan uning odatida namoyon bo'ladi. Jonkuyar inson bo'lish, lekin shu bilan birga tejamkor bo'lmaslik mumkin. Shuning uchun yoshlikdan boshlab oilada ana shu fazilatni tarbiyalash kerak. Bu fazilat, eng avvalo, ovqatlanishdan boshlanadi. Ovqatni to'kmay, isrof qilmasdan yeyish, o'yinchoqlarni buzmay o'ynash, kiyimlarni iflos qilmaslikka odatlantirish lozim. Bolani tejamkorlik qilgani uchun rag'batlantirish lozim. Ularni nafaqat o'zini, balki boshqalarning narsalarini, ayniqsa, atrof-muhitni asrab-avaylashga o'rgatish zarur. Inson mehnati bilan ulug', kishilik jamiyatining asl tarixi ham mehnatdan boshlangan. Bilimlarni egallash va hunar o'rganish uchun ham mehnat qilish zarur. Mehnatga tayyorlash, insonda mehnatsevarlik fazilatini shakllantirish nafaqat insonning kelajagi, qolaversa mamlakat kelajagini ham belgilaydi.

ХАЛИЛОВ ШОХРУХ МИРЗО БОЙМУРОД ЎҒЛИ

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси ўқитувчиси

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИ: (ПРОЦЕССУАЛ МАҚОМИ, ВАКОЛАТЛАРИ)

Аннотация: мазкур мақолада фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки тушунчаси, аҳамияти ва вазифалари, ишга киришиш асослари, иштирок этиш шакллари,

¹ Inson taraqqiyoti. (Darslik.) / I.f.d., prof. Q.X.Abduraxmonov tahriri ostida. –T.: “Fan va texnologiya”, 2013.

процессуал ҳуқуқий мақоми, ваколатлари ҳақида фикр-мулоҳазалар, амалиёт материаллари таҳлили берилган.

Таянч сўзлар: ишда иштирок этувчи шахс, прокурор, прокурор фикри, прокурор протести, прокурор ҳулосаси, процессуал ҳуқуқий мақоми, умумий ҳуқуқ, махсус ҳуқуқ, прокурор ваколати, процессуал мажбурият.

Аннотация: в данной статье дан анализ понятия, значения и задач участия прокурора в гражданском судопроизводстве, основания приема на работу, формы участия, процессуально-правовой статус, полномочия, а также анализ практических материалов.

Ключевые слова: лицо, участвующее в деле, прокурор, мнение прокурора, протест прокурора, заключение прокурора, процессуально-правовой статус, общее право, специальное право, полномочия прокурора, процессуальная обязанность.

Abstract: this article provides an analysis of the concept, meaning and tasks of the prosecutor's participation in civil proceedings, the grounds for hiring, forms of participation, procedural and legal status, powers, as well as an analysis of practical materials.

Key words: person participating in the case, prosecutor, opinion of the prosecutor, protest of the prosecutor, conclusion of the prosecutor, procedural legal status, common law, special law, powers of the prosecutor, procedural duty.

КИРИШ. Фуқаролик ишларини судда кўришда прокурор иштироки тушунчаси, аҳамияти ва вазифаларини таҳлил қилиш, судда иштирок этиш асослари ва шакллари амалий жиҳатдан ёритиб бериш, унинг ваколатларини тушунтириш долзарб аҳамият касб этади. Чунки жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, низоларни имкони борича бартараф этиш, прокурорнинг ҳуқуқий таъсир чоралари орқали муайян натижадорликка эришиш, ҳуқуқларни тиклаш ҳамда судда ишнинг ҳақиқий ҳолатини очиб беришда судга кўмаклашишда прокурорнинг вазифалари ва ваколатлари яққол кўринади. Прокурорлар ишда иштирок этувчи шахс сифатида ҳамда “процессуал даъвогар” сифатида хизмат ваколатига кўра ҳамда қонунда белгиланган ҳолатлар асосида судга қадар ҳамда бевосита судда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилади.

Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки деганда фуқаролик ишларини судда кўришда ишда иштирок этувчи шахс сифатида процесснинг барча босқичларида алоҳида хусусиятлари ва ваколатлари (айрим истисноликлари) билан қонунда белгиланган процессуал ҳаракатларни амалга ошириш орқали иштирок этиши тушунилади.

Прокурор фуқаролик суд ишларини юритишнинг барча турларида қатнаша олмайди, бу ҳолат унинг судда иштирок этиш шаклларида намоён бўлади.

Фуқаролик суд ишларини юритишда, жумладан фуқаролик судларига тегишли ишлар (низолари ва низосиз ишлар) билан боғлиқ ариза ва шикоятларни ўрганишда, низоларни судда ҳал қилишда, чиқарилган суд ҳужжатларининг қонунийлигини таъминлашда прокурор

ваколатини амалга ошириш прокуратура органлари зиммасига юклатилган.

Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлашга масъул прокуратура органлари тизими:

❖ Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси;

❖ Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси; вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокуратуралари фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бўлими;

❖ туманлар ва шаҳарлар прокуратуралари;

Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлашнинг аҳамияти:

▪ суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш соҳасида давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишларини бажарилишига эришиш;

▪ жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини тўлақонли ҳимоя қилиш;

▪ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

▪ фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоясини таъминлаш орқали одил судловга эришиш даражасини янада ошириш;

▪ суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш орқали суд тизими фаолияти самарадорлигини янада ошириш;

▪ прокурор ваколатини таъминлашга доир процессуал ҳужжатларнинг қонуний, асосли, адолатли бўлишига эришиш, уларнинг таъсирчанлигини янада ошириш;

▪ ҳар бир иш бўйича қонуний, асослантирилган ва адолатли суд қарори чиқарилишини таъминлашга кўмаклашиш;

▪ аҳоли ўртасида келиб чиқаётган фуқаролик судларига тегишли низоларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишга қаратилган ҳуқуқий-тарбиявий таъсир чораларини кучайтириш ва бошқ.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 июлдаги “Судлар фаолиятини янада такомиллаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6034-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг буйруғи¹ да белгиланган вазифалардан келиб чиқиб, судларда фуқаролик суд ишларини юритишда **прокурорнинг вазифалари:**

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 17.11.2015 йилдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 124-сонли буйруғи (11.09.2020 йилдаги 222-сонли ва 27.04.2021 йилдаги 227-сонли буйруқ билан киритилган қўшимчалар билан бирга)

➤ давлатимизда ва жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлаш;

➤ фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлатнинг қонун билан қўриқланадиган манфаатларини самарали ҳимоя қилишни таъминлаш;

➤ фуқароларнинг, тадбиркорларнинг мулкӣ ҳуқуқ ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш;

➤ давлатга етказилган зарарни ундиришга доир процессуал чоралар кўриш;

➤ судларда прокурорлик ваколатини таъминлаш орқали ҳар бир фуқаролик иши ечими юзасидан қонунӣ, асосланган, адолатли суд ҳужжатлари чиқаришга эришиш;

➤ судларда қонунда белгиланган ҳолатларда иштирок этиш, даъво қўзғатиш, протест келтириш, фуқаролардан келган мурожаат аризаларини ўрганиш орқали моддий ва процессуал қонун бузилиши ҳолатларига чек қўйишга қаратилган.

Прокурорнинг биринчи инстанция судида иштирок этиш асослари ва шакллари ўзига хос процессуал аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни “IV бўлим. Судларда ишларни кўришда прокурорнинг ваколатлари (33-36-моддалари)” айнан қонунда назарда тутилган ҳолатларда¹;

○ прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган ишлар бўйича.

Юқори судлов инстанцияларида прокурор иштироки асослари:

○ қонунда назарда тутилган ҳолатларда²;

○ прокурор протестига асосан кўрилатган барча ишларда.

Қонунда кўрсатилган ҳолларда прокурор иштироки:

○ моддий ва процессуал қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳолларда ариза (даъво ариза) билан мурожаат қилади;

○ прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган ишлар бўйича фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок этади;

○ прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок эта олади;

○ прокурор томонидан суднинг қонунӣ кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарори бўйича ишларни, ушбу ишлар юзасидан тарафлар мурожаати мавжуд бўлган ҳолдагина, суддан чақириб олиб ўрганиш;

○ суд ҳужжатлари устидан протест (апелляция, кассация протести) келтириш ҳуқуқига эга. **Фуқаролик ишларининг судларда кўрилишида прокурор иштироки мажбурийлиги:**

– прокурорнинг (даъво) аризаси бўйича қўзғатилган ишларда;

¹ Қонунда ва Бош прокурор буйруғида прокурор иштироки мажбурий деб топилган ҳолатлар тушунилади.

² Қонунда ва Бош прокурор буйруғида прокурор иштироки мажбурийлиги белгиланган ишларнинг апелляция ва кассация инстанцияларида кўрилишида иштироки тушунилади.

- вояга етмаган шахсни тўлиқ муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) тўғрисидаги ишларда;
- фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки фуқарони вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишларда;
- фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишларда;
- фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларда;
- ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, шу ҳуқуқни тиклаш ёки чеклаш тўғрисидаги ишларда;
- шахсни ғайриихтиёрий тартибда психиатрия стационарига ётқизиш ёки унинг стационарда ётиши муддатини узайтириш тўғрисидаги ишларда;
- сил касаллигига қарши кураш муассасасининг ихтисослаштирилган бўлимига ғайриихтиёрий тартибда ётқизиш ҳақидаги ёки унинг ушбу муассасада ётиши муддатини узайтириш тўғрисидаги ишларда;
- мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш билан боғлиқ ишларда;

Шунингдек, прокурор иштироки мажбурийлиги белгиланган ишларнинг апелляция ва кассация инстанцияларида кўрилишида, прокурор протести асосида кўрилатган барча ишларда катнашиши шарт.¹

Фуқаро соғлиғининг ҳолати, ёши ёки бошқа сабабларга кўра судда ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлмаса, прокурор фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Прокурор фикри – қонунда белгиланган тартибда ишда қатнашаётган прокурорнинг кўрилатган фуқаролик иши бўйича даъво талабларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлигини ўрганган ҳолда иш юзасидан берадиган баҳоси.

Прокурор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда, шунингдек прокурорнинг аризасига кўра қўзғатилган ишлар бўйича фуқаролик ишининг муҳокамасида иштирок этишга ҳақли ва шу жараёнда судда **прокурор фикрини** беради.

Прокурор хулосаси – жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларига асосан фуқаролик ишларини чақириб олиб ўрганиш натижаларига кўра суд ҳужжатининг қонуний, асосли ва адолатли деб топилиши (оқибатида) натижасида тузиладиган ва протест келтириш ваколатига эга бўлган прокурорлар томонидан тасдиқланадиган процессуал ҳужжат.

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 17.11.2015 йилдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 124-сонли буйруғи (11.09.2020 йилдаги 222-сонли ва 27.04.2021 йилдаги 227-сонли буйруқ билан киритилган қўшимчалар билан бирга)

Прокурор, юқори турувчи прокурор прокурорнинг иштирокида кўрилган иш бўйича, шунингдек тарафларнинг мурожаати мавжуд бўлган тақдирда биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан апелляция протести ёки биринчи инстанция судининг апелляция тартибида кўрилган ҳал қилув қарори, ажрими, қарори ҳамда апелляция инстанцияси судининг ажрими устидан кассация шикояти бериши, прокурор эса процессуал Кодексда белгиланган ҳолларда **кассация протести** келтиришга ҳақли.

Ссуд ҳужжатлари устидан туман ва шаҳар прокурорларининг ваколати бўлмаганида (кассация протести келтиришга) юқори турувчи прокурорга фуқаролик иши бўйича суд қарорига нисбатан тақдимнома киритилади. Шунингдек, кассация тартибида кўрилган ишлар бўйича қабул қилинган суд қарорларига нисбатан, агар етарли асослар бўлса, такроран кассация протести келтириш масаласини кўриб чиқиш ҳақида Бош прокуратурага тарафнинг мурожаати нусхасини илова қилган ҳолда тақдимнома киритилади.

Прокурорнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлари прокурорнинг процессуал ваколатларини белгилаб беради.

Фуқаролик процессида иштирок этаётган прокурор ишда иштирок этувчи шахс сифатида умумий ҳамда махсус ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга.

Прокурор – ишда иштирок этувчи шахс (ФПКнинг 39-моддаси)

Ишда иштирок этувчи шахс сифатида прокурорнинг умумий (ФПКнинг 40-моддаси)

- иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусхалар кўчириш,
- рад этиш тўғрисида арз қилиш,
- далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш,
- ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ва одил судловни амалга оширишга кўмаклашаётган шахсларга саволлар бериш,
- арз қилиш, илтимосномалар тақдим этиш, судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш,
- суд муҳокамаси давомида юзага келадиган барча масалалар бўйича ўзларининг важларини баён қилиш,
- бошқа шахсларнинг арзлари, илтимосномалари, важларига қарши эътирозлар билдириш,
- суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш (протест келтириш),
- суд ҳужжатларининг мажбурий ижросини талаб қилиш,
- давлат ижросиси томонидан ҳаракатлар содир этилишида ҳозир бўлиш ва ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ҳуқуқига эгадир.

Ушбу ҳуқуқлар прокурорнинг ариза (даъво ариза) билан судга мурожаат қилиш ҳолатларида тараф (даъвогар) сифатидаги процессуал ҳуқуқий мақомида кўринади. Жумладан, ариза берган прокурор даъвогарнинг барча процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади (айрим

истисноликлари билан) ва барча процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олади.

- прокурор берган аризасидан бутунлай ёки қисман воз кечиш;
- бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзи арз қилган талаблар бўйича судга тушунтиришлар бериш;
- иш мазмуни юзасидан, шунингдек ишнинг муҳокамаси вақтида келиб чиққан айрим масалалар бўйича ўз фикрини баён этиш;
- суд ҳужжати устидан протест келтириш ҳуқуқига эга.
- Прокурор ишда иштирок этувчи шахс сифатида суд мажлисида белгиланган тартибга риоя этиши ва раислик қилувчининг фармойишларига сўзсиз бўйсунishi шарт.

- Прокурор, ФПКнинг 21-23-моддаларига кўра ўзини ўзи рад қилиш ҳақида арз қилиши шарт. Прокурорни рад қилиш суднинг ташаббусига кўра, шунингдек ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига асосан ҳам кўриб чиқилиши мумкин.

- Прокурорнинг узрсиз сабаблар билан келмаганлиги тўғрисида суд хусусий ажрим чиқаради, бу ҳақда тегишинча юқори турувчи прокурорга маълум қилади (ФПКнинг 220-моддаси).

- Агар даъвогар рози бўлмаса, прокурор ўзи арз қилган талабларнинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, қўшимча талаблар билдиришга, даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ёхуд камайитиришга ҳақли эмас.

- Прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас.

- Прокурор томонидан суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақида ариза бериши мумкин эмас.

- Агар даъвогар прокурор томонидан арз қилинган талабни қўллаб-қувватламаса, агар бу учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахл қилмаса, суд даъвони (аризани) кўрмасдан қолдиради.

- Прокурорнинг бошқа шахс манфаатларини ҳимоя қилиш учун тақдим этган ўз даъвосидан (аризасидан) воз кечиши, ушбу шахсни ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Прокурор ҳуқуқ ва мажбуриятларидаги мустасноликлар:

- келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи йўқ;
- суд харажатларини тўлаш мажбурияти йўқ;
- прокурор бошқа шахсларнинг аризалари билан қўзғатилган ишнинг муҳокамасида ўз ташаббуси билан иштирок этиши мумкин эмас.
- прокурор томонидан суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақида ариза бериши мумкин эмас.

Хулоса қилиб айтганда, биринчи, прокурор ваколатини амалдаги тартибидан кўра, янада ихтисослаштириш, жумладан фуқаролик низолари тоифасига ва ҳуқуқий муносабат мазмунига кўра иштирок этишини таъминлаш муҳим аҳамият эга. Иккинчи, фуқаролик ишлари

бўйича судда иштирок этишда прокурор амал қиладиган ва ваколат доирасида чиқарадиган процессуал ҳужжатлар турларини Фуқаролик процессуал кодексида кўрсатиб ўтилиши мақсадга мувофиқ.

**ҒУЛОМОВ ШУҲРАТ
МАМАШАРИПОВИЧ -**
Фуқаролик ишлари бўйича
Каттакўрғон туманлараро
судининг судьяси

**ТАЖИБОВ МАЪРУФЖОН
МАМАТОЖИЕВИЧ -**
юридик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент

ЎЗБЕКИСТОН ЯНГИ КОНСТИТУЦИЯСИ - СУД ҲОКИМИЯТИ ВА СУДЬЯЛАР МУСТАҚИЛЛИГИ КАФОЛАТИ

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining yangi Konstitusiyasi va unda belgilangan vazifalar, sudyaning mustaqilligi va O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va O'zbekiston Respublikasi "Sudlar to'g'risida"gi qonunlarda belgilangan sudni qaror qabul qilishdagi mustaqilligi yuzasidan so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Konstitusiya, sud qarorlari, Sud va sudya mustaqilligi, sudyaning vazifalari.

Аннотация: В данной статье говорится о новой Конституции Республики Узбекистан и определенных в ней задачах, независимости судьи и независимости суда при принятии решений, определенных в Конституции Республики Узбекистан и законах Республики Узбекистан. Республики Узбекистан «О судах».

Ключевые слова: Конституция, судебные решения, независимость суда и судьи, обязанности судьи.

Annotation: This article talks about the new Constitution of the Republic of Uzbekistan and the tasks defined in it, the independence of the judge and the independence of the court in making decisions, as defined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan and the laws of the Republic of Uzbekistan «On Courts».

Key words: Constitution, court decisions, Court and judge independence, duties of a judge.

Мустақил Ўзбекистон 2023 йил 30 апрел куни мамлакатимизда том маънода тарихий конституциявий ислохатлар мувофақият билан амалга оширилиб, ўзининг асосий қонуни – янгиланган Конституциясини умумхалқ референдуми орқали қабул қилди.

Янгиланган Конституциямизда барча қатлам манфаатлари инобатга олинганлиги, Конституциямиз лойиҳасини муҳокама қилишдан бошлаб то уни қабул қилгунча бўлган даврда ўтказилган умумхалқ муҳокамаларида миллионлаб юртдошларимиз фаол иштирок этганлиги, шу нуқтаи назардан қараганда, янгиланган Конституциямизнинг

чинакам муаллифи халқимиз эканлиги, энг муҳими, энди ислохотларимиз йўлидан ҳеч қачон ортга қайтмаймиз, **“инсон – жамият – давлат”**, деган янги тизим асосида фақат ва фақат олдинга қараб боришимизни таъкидладилар¹.

Конституцияда Ўзбекистон “ҳуқуқий давлат” ва “Инсон қадри учун” деган тамойиллар қатъий қилиб белгиланиб, бундан буён, қонунлардаги ноаниқликлар инсон фойдасига ҳал бўлишлиги, энг муҳими, **“Қонун – муқаддас, ҳар қандай ҳолатда ҳам адолатни қарор топтириш шарт!”** деган қараш жамиятнинг ҳар бир аъзоси, айниқса, **судьялар** учун ҳаёт қоидасига айланиши керак.

Янгиланган Конституциямизда дунёни санокли мамлакатлари Конституцияларида ўз аксини топган тўғридан-тўғри амал қиладиган нормалари ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган бир қатор инсон ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ тўғридан-тўғри амал қиладиган нормаларни судлар томонидан қандай амал қилишлари юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Одил судловни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларини тўғридан-тўғри қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” қарори² билан республика судьяларига кўрсатмалар берилди.

Хусусан, Конституциянинг олий юридик кучга эгалиги ҳақидаги қоида унинг нормалари барча қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан устун туришига;

суд ҳужжатларида ҳуқуқий асос сифатида биринчи навбатда, қоида тариқасида, Конституциянинг тегишли нормаларига ва ундан кейин юридик кучига қараб бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга, башарти қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция нормаларига зид бўлганлиги аниқланган тақдирда эса, фақатгина Конституциянинг тегишли нормалари қўлланилишига;

давлат органлари ёхуд улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги оқибатида етказилган зарар ихтиёрий равишда қопланмаган тақдирда, унинг ўрни манфаатдор шахснинг аризасига асосан суд тартибида давлат томонидан қопланиши кафолатланганлигига;

айбдорликка оид барча шубҳаларни бартараф қилишнинг имкони йўқлиги шахсни айбсиз деб топишга асос бўлишини инобатга олинишига;

¹ Давлатимиз раҳбари реферундум якунлари ҳақидаги ўз нутқидан // <https://president.uz/uz/lists/view/6275>

² Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг “Одил судловни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларини тўғридан-тўғри қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида” қарори // <https://lex.uz/docs/6523654>

кимга малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланган бўлиб, қонунда назарда тутилган ҳолларда юридик ёрдам давлат ҳисобидан кўрсатилиши лозимлигига;

суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи кафолатланганлигига судлар қатъий амал қилишлари топширилди.

Умуман, суд тизимининг босқичма-босқич демократлаштирилиши, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қиладиган суд ҳокимиятининг мустақиллиги тўғрисидаги конституциявий тамойилга қатъий риоя этилган ҳолда мамлакатда суд-ҳуқуқ соҳасида охириги йилларда амалга оширилган ишларнинг салмоғи беқиёс. Ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти шаклланишида суд ислохотлари алоҳида ўрин тутиши ҳеч кимга сир эмас.

Давлатимиз раҳбарининг барча соҳалари қатори мамлакатимиз суд-ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган кучли ижобий ислохотлар натижасидир. Бундан ташқари, судьяларимиз ўзларининг иш юритувида бўлган жиноят, фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий ишлар юзасидан белгиланган суд процессларни камида ўттиз фоизини маҳаллаларда, корхона ва ташкилотлар биносида кенг жамоатчиликни, халқ вакиллариини жалб этган ҳолда сайёр суд мажлисларида кўришмоқдалар.

Суд мустақиллиги, Конституциянинг 11-моддаси¹да, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланганлиги, Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритиши белгиланган. Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат орган-лари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийлиги белгиланган.

Асосий қонунимиз талабларига асосан суд ҳокимияти бирон бир давлат қонун чиқарувчи ва ижро органларидан мустақиллиги унинг моддий-техник ва ижтимоий таъминланганлигида кўринади. Хусусан, суд биноларининг мавжудлиги, уларни замон талабига жавоб берадиган мажлис заллари, ходимларнинг ишлаши учун шароитлар яратилганлиги, моддий-техник жиҳозлар билан таъминланганлиги, суд мажлисларини ташкил этиш учун техникалар билан, алоқа воситалари билан таъминланганлигида акс этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги² қонунида суднинг асосий вазифалари фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // <https://parliament.gov.uz>

² Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонуни // <https://lex.uz/docs/5534923>

Конституцияси ва бошқа қонунлари, халқаро шартномаларида, шунингдек инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда кафолатланган ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, давлат ва жамоат манфаатларини, юридик шахслар ҳамда якка тартибдаги тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатлиги, суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилганлигидан келиб чиқадиган бўлсак, Давлатимиз раҳбари келтирган “ҳамма учун **қонун олдида тенглик ва ижтимоий адолатни сўзсиз таъминлаш** биринчи галда республикаимизнинг барча судьялари олдидаги энг муҳим вазифа ва масъулият деб қабул қилишимиз, бу масъулиятли вазифаларнинг бажарилишида судьялар ва суд ходимлари ҳар қандай судга мурожаат этиб келган ёки бирон-бир ҳуқуқбузарлик оқибатида суд залига келтирилган тарафнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятларини Конституция ва қонунларда белгиланган нормаларга қатъий риоя қилган ҳолда ҳимоя қилишлари талаб этилади.

Мазкур вазифаларни тўлақонли бажарилишини таъминлаш учун албатта судья ва суд ходимларининг малакалари, тажрибалари замон талабига мос равишда етарли бўлишлиги лозим.

Зеро, Муҳтарам Президентимиз суд-ҳуқуқ идораларининг кадрлар салоҳиятини яхшилаш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлашимиз зарурлиги, терговчи, прокурор, судья, адвокатларнинг билим ва малакаси, маънавий дунёсини юксалтириш билан бирга, аҳолининг ҳам ҳуқуқий маданиятини ошириш, ҳаммамиз учун дунёқарашимизни ўзгартириш талаб этилиши муҳимлигини эътироф этдилар¹.

Суд мустақиллиги ҳақида гап кетганда, албатта суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва судьянинг мустақиллигини бир - бири билан чамбарчас боғланган бўлсада, бироқ суд ва судья мустақиллигини таъминлаши ўртасида маълум бир тушунчаларнинг фарқли эканлигини кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 23 августдаги “Судлар ва адлия органлари фаолиятини моддий-техник ва молиявий таъминлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига кўра, судлар учун қурилиш ва таъмирлаш ишлари давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилиши белгилаб қўйилди.

Натижада, суд тизимидаги судья ва суд ходимларининг самарали ишлаши учун, судларга ташриф буюрадиган фуқароларга қулай шароит яратиш мақсадида замонавий ва халқаро талаблардан келиб чиқиб, суд маъмурий биносида қўриқлаш ва назоратдан ўтказиш пости (КПП), турникет, судга ташриф буюрган фуқароларни қабул қилиш хонаси ва

¹ Давлатимиз раҳбари референдум якунлари ҳақидаги ўз нутқидан // <https://president.uz/uz/lists/view/6275>

кутиш заллари, видеоконференцалоқа тизими орқали суд процессларини “он-лайн” тарзда қўриш хонаси, адвокат ва прокурор хоналари, суд раиси хонаси ва қабулхона, судья ва суд ходимларига алоҳида хоналар, архивариус ва архив хоналари, маҳбусларни вақтинчалик сақлаш ва конвой ходимлари учун махсус хоналар, суд заллари, мажлислар зали, судьянинг маслаҳат хонаси, ашёвий далилларни сақлаш хонаси, видеокузатув, қўриқлаш ва ёнғинга қарши курашиш хавфсизлик тизимлари, локал алоқа тармоғи ва сервер хонаси, замонавий иситиш ва совутиш тизимлари, ҳудудда конвой ва хизмат автотранспортлари учун махсус тўхташ жойлари мавжуд бўлган бинолар қурилиб фойдаланишга топширилди¹.

Шунингдек, Ҳукуматнинг 2021 йил 26 февралдаги қарори² билан тасдиқланган 2021–2025 йилларда судларнинг бинолари ва хоналарини қуриш ҳамда реконструкция қилиш дастури мувофиқ, йиллар кесимида республика бўйича янги қуриладиган ва реконструкция қилинадиган суд бинолари жадвали ҳамда уларни молиялаштириш белгиланган.

Албатта, бундай яратилган шароитлар биринчи галда суднинг мустақиллигига хизмат қилади.

Судьянинг мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг бир қатор моддаларида белгиланган бўлиб, унга кўра, судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунилари, судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига биронбир тарзда аралашишга йўл қўйилмаслиги, бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлишлиги, судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади.³

Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади, бошқа бирон - бир идора судьяларга юклатилган вазифаларни ва масъулятни, қолаверса берилган юксак ваколатларидан фойдаланиши мумкин эмас.

Конституциямизда яна бир муҳим судьялар мустақиллигини таъминловчи нормалардан бири, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашига Конституциявий мақом берилишидир. Судьялар олий Кенгаши⁴ судьялар ҳамжамиятининг мустақил органи бўлиб, у судьялар корпусининг шакллантирилишини, суд ҳокимияти мустақиллигининг конституциявий принципига риоя этилишини таъминлайди. Яъни, суд ҳокимияти аъзолари бўлган судьяларнинг лавозимларига тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш масалаларини мустақил равишда амалга оширади.

¹ Олий суд ахборотномасидан // <https://sud.uz/>

² <https://www.gazeta.uz/uz/2021/02/27/courts/>

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси / <https://lex.uz/docs/6445145>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 135-модда // <https://lex.uz/docs/6445145#6446095>

Шунингдек, судьянинг мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги қонун¹ида ҳам кафолатланган бўлиб, унга кўра, судьялар мустақилдир, фақат қонунга бўйсунилари, судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашаишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади (9-модда), судьяларнинг мустақиллиги қарорларни чиқариш чоғида судьялар маслаҳатлашувининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишнинг тақиқланиши ва судьяга давлат ҳисобидан унинг юсак мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот бериши орқали таъминланади (63-модда).

Суд, том маънода халқнинг суянчиғига айланмоғи даркор. Унинг олдида турган асосий вазифа, суд ҳокимияти, суд органлари ўз мустақиллигини мустаҳкамлашдир, бунинг учун эса, судья томонидан қабул қилинаётган қарорлар қонуний, асосли ва адолатли бўлмоғи шарт.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилишимиз керак-ки, барча судьялар ягона Янги Конституциямиз ва қонунларимиз олдида бирлашимиз ва мамлакатимизда қонун устуворлигини, уни тўғри қўлланилиши ва барча ишларда адолатни қарор топтириш йўлида виждонан меҳнат қилишимиз, “ҳамма учун қонун олдида тенглик ва ижтимоий адолатни сўзсиз таъминлаш биринчи галда республикаимизнинг барча судьялари олдидаги энг муҳим вазифа ва масъулият деб қабул қилишимиз, бу масъулиятли вазифаларни виждонан бажаришимиз талаб этилади.

DAVLETOV UTKIRBEK MATMUROTOVICH - Doctor of Philosophy (PhD) in Legal Sciences, associate professor University of Public Safety the Republic of Uzbekistan Deputy Head of the Department of Civil and Legal Sciences

ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF LAW ENFORCEMENT PRACTICE IN SPEEDING UP THE CONDUCT OF CIVIL PROCEEDINGS

Аннотация: Мақолада судьяларнинг иш юкламаларини камайитириш, манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини тез ва самарали ҳимоя қилишга хизмат қиладиган институтлар фаолиятини қайта кўриб чиқиш, фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштириш (тезлаштириш)га қаратилган нормаларни фуқаролик процессуал қонунчилигига киритиш, низосиз талаблар рўйхатини кенгайтириш, қолаверса айрим тоифадаги мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш ваколатига эга бўлган янги тузилмаларни ташкил этиш билан боғлиқ ҳолатларнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги қонуни // <https://lex.uz/docs/5534923>

Калит сўзлар: Одил судлов, суд процесси, процесс босқичлари, суд муҳокамаси, процессуал муддатлар, процессуал ҳаракатлар, жадаллаштириш, судьялар иш юкламаси, янги тузилмалар, низоли ва низосиз талаблар.

Аннотация: В статье рассматриваются конкретные аспекты дел, связанных со снижением рабочей нагрузки судей, пересмотром деятельности институтов, которые служат для быстрой и эффективной защиты прав заинтересованных лиц, введением в гражданское процессуальное законодательство норм, направленных на ускорение гражданского судопроизводства, расширением перечня неконфликтных требований и, более того, создание новых структур, наделенных полномочиями рассматривать и разрешать определенные категории несложных гражданских споров.

Ключевые слова: Правосудие, судебное разбирательство, стадии разбирательства, судебное разбирательство, процессуальные сроки, процессуальные действия, ускорение, рабочая нагрузка судей, новые структуры, спорные и неконфликтные требования.

Abstract: The article highlights the specific aspects of cases related with reducing the workload of judges, revising the activities of institutions that serve to quickly and effectively protect the rights of interested persons, introducing rules into civil procedural legislation aimed at speeding up civil proceedings, expanding the list of cases that can be considered without the participation of the parties, in addition, the establishment of new structures empowered to consider and resolve certain categories of non-disputed (not complicated) civil cases.

Key words: administration of justice, judicial proceedings, stages of proceedings, judicial proceedings, procedural deadlines, procedural actions, acceleration, workload of judges, new structures, disputed and non-disputed claims.

Raising the authority of the courts, providing ample opportunity for citizens to defend their rights and legal interests through the courts, and speeding up (accelerating) the conduct of civil proceedings are the first steps in the gradual reforms of justice and law that are being implemented on a large scale in our country. Today, the majority of cases arising from civil, labor, family, housing and other legal relations, which apply to courts of general jurisdiction, constitute the majority in judicial practice. It requires more efficient and effective methods of protection through the court and the implementation of civil procedural legislation. This serves to speed up civil court proceedings.

As the legal literature has correctly pointed out, civil procedural law is rather stable and constant in comparison to other areas of the law.¹ For instance, according to N.A. Chechina, the procedural form, its classification, and the system of rules that currently govern procedural legislation are what guarantee stability in the administration of justice and democracy.² However, we partially agree with these opinions, and we believe that it is necessary to improve the procedural grounds for protecting the rights and legal interests of the subjects of civil legal relations through court. Because the development of economic relations, democratization and renewal of society, in turn, will not affect the change and renewal of the norms of substantive law.

¹ Bukhtoyarova L.N., Denisova E.I. Changes in procedural legislation (controversial issues of application). Bulletin of Omsk University, 1996, Vol. 2. – pp. 112-114.

² Chechina N.A. Trend in the development of civil procedural legislation // Journal of Law. 1995. No. 6. – p. 48 – 54.

At this point, the daily increase in the number of cases in civil courts, which were established as a result of justice reforms and are being enhanced (*the occurrence of certain problems at the stages of filing civil cases, preparing cases for trial, hearing and solving cases, observing procedural deadlines, filing appeals against court decisions and executing court decisions*), demonstrates the courts' relevance as a body that protects human rights and legal interests.

We believe that the increasing workload of judges in civil cases causes the courts to make decisions without fully complying with procedural norms, civil cases to be resolved in court without proper preparation, and in some cases, the case to be tried without notifying the persons who have the right to participate in it. It is crucial to establish new procedures for handling some non-conflict, straightforward civil matters as well as efficient ways to settle disputes in court in order to prevent these issues.

It should be noted that the legal relations between the parties in civil proceedings are complicated, and they differ according to the composition of the persons involved in the case. There are cases of such a category that they fall into the category of minor cases and their resolution does not cause difficulties for the courts. Here, it is appropriate to understand the cases outside the framework of Article 171 of the Civil Procedure Code by the term "less important, uncomplicated cases" (*declaring a civil case disputed or non-disputed based on the assessment of the claim*)

In this regard, as the continuation of ongoing reforms, it is necessary to reduce the workload of judges, revise the activities of institutions that serve to quickly and effectively protect the rights of interested parties, expand the list of cases that can be considered without the participation of the parties, establish new structures that have the authority to consider and solve certain categories of non-disputed civil case.

A number of formalities must be followed when conducting claim proceedings. These formalities should be waived when dealing with uncontested claims. As a result, it becomes possible to regulate conflict-free connections between citizens without resorting to mismanagement.

Alternative dispute resolution methods, which have been used for many years in the experience of developed countries to settle disputes arising from civil-legal relations (particularly economic disputes), are increasingly entering our lives as a method of settling by compromise in a short period of time and at a low cost. It should be mentioned that in the practice of practically all nations, judicial resolution of conflicts can be utilized only in circumstances when no other alternative way of settlement has been effective, taking into consideration the particular features of the dispute. The settlement of disputes before the court or the expansion of alternative forms of dispute resolution will help to reduce the workload of the judicial bodies in the settlement of civil-legal disputes. After all, the ever-increasing volume of civil cases handled by the courts of the republic has led to the emergence of some problems at the stage of initiating disputed cases, preparing, considering and resolving cases for court hearings, observing

procedural deadlines, filing appeals against court decisions and executing court decisions.

It is no secret that courts' operations relating to the consideration and resolution of civil matters are carried out and developed at various levels. According to the definitions provided in the legal literature about the stages of civil procedures, the stages of the civil process are defined as a set of procedural activities that serve the aim of conducting court proceedings (A.A. Vlasov).¹ According to M.S. Shakaryan, the stages of civil procedures consist of a series of procedural acts aimed at accomplishing the ultimate purpose.²

In fact, the stages of the civil proceedings represent the important task of the courts. Tasks of civil proceedings shall include the following: the correct, timely consideration and resolution of civil cases with a view to protecting the personal, political, economic and social rights, freedoms and legitimate interests of citizens of the Republic of Uzbekistan, as well as the rights and legally protected interests of enterprises, institutions, organizations, non-governmental associations and citizens' self-governance bodies; promotion of the strengthening of the rule of law and order, ensuring democracy, social justice, civil peace and national harmony; forming a respectful attitude towards the law and the court (Article 2 of the Civil Procedure Code).

In a nutshell, the phases of civil proceedings are a series of procedural acts aimed at achieving a certain purpose, such as carrying out the tasks of conducting civil procedures, correct and timely consideration, and resolution of civil cases.

In judicial practice, there are cases such as failure to thoroughly study case documents, failure to notify the participants of the proceedings in time, and several times suspension of proceedings in some courts on grounds not specified in the law when assigning civil cases to trial. This is an attempt to cover up the trial's mishandling. When receiving applications, courts frequently fail to accurately identify the type of legal connections and the legal rules that govern them, resulting in errors in defining the foundation of the claim, means of proof, and scope of persons involved in the case. This causes the case hearing to be rescheduled for another day in order to collect evidence, attract relevant parties to participate in the case, and break the deadlines for civil court proceedings.

Another problem encountered in judicial practice is civil cases in which the procedural terms have been violated and cases related to the recovery of damages caused to the parties and third parties.

The first paragraph of Article 6 of the European Convention on the Protection of Human Rights and Freedoms states that "In the determination of his civil rights and obligations against him, everyone is entitled to a fair and public hearing within a reasonable time by an independent and impartial tribunal established by law".

¹ Vlasov A.A. Civil procedural law: Textbook. -M.: TK Webley, 2004. – p. 28-29.

² Civil procedural law: Textbook. S.A. Alekhina, V.V. Blazheev and others; Ed. M.S. Shakaryan. - M.: TK Welby, Prospekt Publishing House, 2004. – p.22.

In conclusion, civil procedural legislation must include norms aimed at increasing the judiciary's authority in our society, providing additional guarantees for the rights to be protected by the courts, aligning the judicial system's legal framework with international law norms and principles, and speeding up (accelerating) the conduct of civil proceedings.

Definitely, one of the urgent issues is studying the self-justified experience of developed countries in solving such problems, in-depth analysis from a scientific and practical point of view.

From this point of view, we propose the following amendments or additions or adoption of related legal document for the purpose of accelerating the civil court proceedings, so it is proposed to:

firstly, add the principle of speeding up court proceedings to the system of principles of conducting civil proceedings;

secondly, adopt the resolution of the Plenum of the Supreme Court on correct and timely consideration and resolution of civil cases;

thirdly, reduce the workload of judges, revise the activities of institutions that serve to quickly and effectively protect the rights of interested persons;

fourthly, expand the list of cases that can be considered without the participation of the parties, establishment of new structures empowered to consider and resolve certain categories of non-disputed (not complicated) civil cases;

fifthly, further simplify the preliminary procedures for accepting claims and appeals and considering them in order to speed up the conduct of civil proceedings;

sixthly, develop mechanisms that ensure that civil cases are considered within the time limits set by the law, to establish measures against cases of violation of the time limits set by the law;

seventhly, carry out scientific and practical research on the acceleration of civil court proceedings, to analyze the experience of foreign countries and to use it purposefully to improve our national legislation.

САБИРОВ ЭРКИН КУЧКАРБАЕВИЧ -
фуқаролик ишлари бўйича Асака
туманлараро судининг раиси, юридик
фанлари бўйича фалсафа доктори

**ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИ БЎЙИЧА СУДЛАР ВА
ИҚТИСОДИЙ СУДЛАРДА ОЧИҚЛИК ҲАМДА ИШ
КЎРИШНИНГ ОШКОРАЛИГИНИ
ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

Аннотация: мақолада фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар фаолиятининг очиқлиги ва ушбу судларда иш кўришнинг ошкоралигини

таъминлашнинг ҳуқуқий асослари илгари сурилган, хорижий тажрибани ўрганиш асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш бўйича ҳуросалар қилинган.

Калит сўзлар: суд ҳоқимияти, судлар фаолиятининг очиқлиги, судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқи, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируются правовые основы открытости судов по гражданским и экономическим делам, на основе национального законодательства и зарубежного опыта делаются выводы о совершенствовании в сфере законодательства.

Ключевые слова: судебная власть, прозрачность судебной деятельности, право на информацию о судебной деятельности, зарубежный опыт, совершенствование.

Abstract: the article analyzes legal basis for the openness of civil courts and ensuring the transparency of consideration of civil and economic cases.

Key words: judicial power, transparency of judicial activity, the right to information about judicial activity, foreign experience, improvement.

Ҳаммамизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрь кунги ПФ-158-сонли ““Ўзбекистон -2030” стратегияси тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди.

Мазкур Фармонга 1-иловада стратегияни амалга ошириш бўйича йўналишлар белгиланган бўлиб, 4.2-йўналишда қонун устуворлигини таъминлаш масалалари кўрсатилган. 86-бандда, суд ҳоқимиятининг мустақиллигини кучайтириш ва унинг фаолиятида очиқликни таъминлаш орқали одил судловга эришиш даражасини ошириш белгиланган.

Судлар фаолиятининг очиқлигини ва судларда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини таҳлил қилиш ҳамда ушбу асосларни янада ривожлантириш ҳам мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимини янада такомиллаштиришга, фуқароларнинг одил судловга эришиш даражасини юксалтиришга, ишларни судда кўриш сифатини ошириш ҳамда холис, адолатли ва қонуний суд қарорларини қабул қилишни таъминлашга хизмат қилади.

Суд ҳоқимиятига нисбатан қўлланиладиган очиқлик ва ошкоралик тамойиллари адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида бир қатор халқаро ҳужжатларда, хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 10, 11, 19, 29-моддалари, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактнинг 14, 19-моддалари,¹ Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенциянинг 13-моддаси² ва бошқа ҳужжатларда ифодасини топган ва ушбу нормалар қатъий бўлиб, ҳеч қандай истисноларга йўл қўйилмайди. Бу ҳақда ҳуқуқшунос олим О.Р.Сулаймонов ўз асарида қуйидагиларни

¹Инсон ҳуқуқлари: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пакт ва факультатив протокол. –Т.: Адолат, 1992. -64 б.

²Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция БМТ Бош ассамблеясининг 44/25-сонли резолюцияси билан 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган ва 1990 йил 2 сентябрда кучга кирган. Ўзбекистон Конвенцияга 1994 йил 29 июнда қўшилган.

баён этади: “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро пактнинг 14-моддаси 1-бандида “Барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдир. Ҳар бир киши унга қўйилаётган ҳар қандай жиноий айблов кўриб чиқиладиганда ёки бирор-бир фуқаролик жараёнида унинг ҳуқуқ ва бурчлари аниқланаётганида қонунга мувофиқ тузилган нуфузли, мустақил ва холис суд томонидан мазкур иш адолатли ҳамда очиқ ҳолда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга” деб қайд қилинган норма ҳеч қандай истисноларга йўл қўймайдиган императив норма ҳисобланади.¹

Таъкидлаш жоизки, истиқлол йилларида суд ҳокимияти фаолиятининг очиқлиги, улар томонидан қабул қилинаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатлари билан боғлиқ қарорлар ҳақидаги ахборотлардан хабардор бўлиб боришни таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари суд-ҳуқуқ соҳасига доир халқаро стандартлар асосида ривожлантирилиб борилади. Мамлакатимизда судлар фаолиятининг очиқлиги ва судларда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари энг аввало, мамлакатимиз конституциясида, Судлар тўғрисидаги қонун, Фуқаролик процессуал кодекси ва Иқтисодий процессуал кодексларида ўз ифодасини топган. Ўз навбатида, фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар фаолиятининг очиқлиги ва ушбу судларда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлашнинг ҳуқуқий асосларини чуқур таҳлил қилиш, таҳлил ишларини осонлаштириш, бу билан боғлиқ хорижий давлатлар қонунчилигини қиёсий таҳлил қилиб ўрганишда қулайлик яратиш ва ниҳоят, ушбу асосларни янада такомиллаштириш мақсадида уларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларини ажратиш мумкин:

1. Фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар фаолияти очиқлигини таъминлашнинг конституциявий асоси.

2. Фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг процессуал ҳуқуқий асослари.

3. Фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судлар фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг моддий-ҳуқуқий асослари.

Мазкур судлар фаолияти очиқлигини таъминлашнинг **конституциявий асоси** сифатида Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган нормаларни кўрсатиш мумкин.

2023 йил 1 майдан кучга кирган янги таҳрирда қабул қилинган Конституция чин маънода Халқ Конституцияси вазифасини ўтамоқда. Чунки, мазкур Конституция амалда судлар томонидан бевосита ўзининг қарорларида қўлланилиб, фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари

¹Сулайманов О.Р. Суд ҳокимияти мустақиллигига оид халқаро-ҳуқуқий стандартларни имплементация қилишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари: Юрид. фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. –Тошкент. IMPRESS MEDIA. 2020. – Б. 16-17.

ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатлари ҳимоя қилиниб келинмоқда.

Янги таҳрирдаги Конституциямизнинг 2-моддасида давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида масъуллиги, 14-моддасида давлат ўз фаолиятини инсон фаровонлигини ва жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мақсадида қонунийлик, ижтимоий адолат ва бирдамлик принциплари асосида амалга ошириши, 33-моддасида ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига, ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга эканлиги, 34-моддасида давлат органлари ва ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳар кимга ўз ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш имкониятини таъминлаши шартлиги, 36-моддасида Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эга эканлиги, бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда шакллантириш, шунингдек давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назорати воситасида амалга оширилиши, 137-моддасида ҳамма судларда ишлар очиқ қўрилиши, ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилиши каби нормалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Ушбу нормалар суд ҳокимиятининг очиқлигини таъминлаш баробарида суд фаолияти ҳақида жисмоний ва юридик шахсларнинг ахборот олиш ҳуқуқини кафолатлашга хизмат қилади.

Қўриб турганимиздек, мамлакатимиз Конституциясида судларда иш қўришнинг ошкоралигини таъминлаш билан бир қаторда суд фаолиятининг очиқлигини таъминлаш, унинг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини олиб бориш, суд фаолиятига доир ахборотларни олиш ва улардан фойдаланиш каби ҳуқуқлар ҳам белгиланган. Бу қоидалар бошқа судлар фаолиятига татбиқ қилинганидек, фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судларга ҳам бирдек тааллуқлидир.

Бу эса ўз навбатида мамлакатимиз Асосий Қонуни нафақат судда иш қўришнинг ошкоралигини, балки суд фаолиятининг очиқлигини таъминлашга қаратилган нормаларни ҳам ривожлантиришга, бу каби нормаларнинг бошқа қонун ҳужжатларига батафсил мустаҳкамланишига асос бўлади.

Айрим хорижий давлатлар конституцияларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, суд мажлисларида фуқароларнинг иштирок этиши айрим давлатларнинг Асосий қонунида белгилаб қўйилган. Хусусан, Австрия

Конституциясида (91-моддаси) “одамлар одил судловни амалга оширишда қатнашадилар” деган норма мавжуд.¹

Япония Конституциясининг 82-моддасида, судда иш кўриш ва иш юзасидан қабул қилинган қарорни эълон қилиш очиқ мажлисида амалга оширилиши белгиланган. Агар суд бир овоздан ошкоралик жамоат тартиби ёки ахлоқ учун ҳавф туғдиради деган қарорга келса, иш кўриш ёпиқ мажлисида амалга оширилади. Бироқ сиёсий жиноятлар тўғрисидаги ишлар, нашр билан боғлиқ жиноятлар ёки фуқароларнинг мазкур Конституциянинг III бобида кафолатланган ҳуқуқларига дахл қилувчи ишлар ҳар доим очиқ суд мажлисида кўриб чиқилиши шартлиги белгиланган.²

Россия Федерацияси Конституциясининг 123-моддасида барча судларда ишлар очиқ кўрилиши, ишларни ёпиқ мажлисида тинглашга федерал қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилиши каби норма назарда тутилган.³

Бир сўз билан айтганда, ўрганилган хорижий давлатларнинг Асосий қонунларида суд фаолиятининг очиқлиги ҳамда судда иш кўришнинг ошкоралигини кафолатлашга қаратилган нормалар мустаҳкамлаб қўйилган ва бу фуқаро ва ташкилотлар иштирокидаги ишларнинг очиқ суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқларини кафолатлашга хизмат қилиб келмоқда.

Фуқаролик ва иқтисодий суд ишларини кўрилишида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг **процессуал ҳуқуқий асосларига** Ўзбекистон Республикасининг ФПК ва ИПКни киритиш мумкин. ФПКнинг 12-моддасида барча судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилиши, давлат сирига, фарзандликка олиш сирига тааллуқли маълумотлар мавжуд бўлган ишлар бўйича ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ишнинг муҳокамаси ёпиқ суд мажлисида ўтказилиши, ишда иштирок этувчи шахсларнинг шахсий ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар ошкор бўлишининг олдини олиш, ёзишмалар сирини ва қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш мақсадида ёпиқ суд муҳокамаси ўтказилишига йўл қўйилиши ҳақидаги нормалар белгиланган.

ФПКнинг 208-моддасида суднинг ташаббусига кўра ёки суд процесси иштирокчиларининг илтимосномаси билан суд мажлисининг аудио- ёки видеоёзуви олиб борилиши мумкинлиги, суд мажлисини фототасвирга тушириш, аудио- ва видеоёзувини амалга ошириш, шунингдек ОАВда трансляция қилинишига тарафларнинг розилиги ва суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилиши каби нормалар киритилди. Шунингдек, ФПКнинг 277-моддасида суд мажлисининг

¹Австрия Федераль конституциявий қонуни // <https://legalns.com/download/books/cons/austria.pdf>

² Япония Конституцияси // <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf>

³ Россия Федерациясининг Конституцияси // <http://constitutionrf.ru>

баённомаси аудио- ва видеоёзув воситаларидан фойдаланган ҳолда тўхтовсиз ёзиб борилиши, аудио- ва видеоёзув сақланаётган электрон ёки бошқа манбалар суд мажлиси баённомасига ёки алоҳида процессуал ҳаракатларни бажариш ҳақидаги баённомага қўшиб қўйилиши, унга тегишли ёзув киритилиши назарда тутилди.¹

ИПКнинг 11-моддасида ҳам иқтисодий судларда ишлар муҳокамаси ошкора ўтказилиши, давлат сирини, тижорат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни сақлаш зарур бўлган тақдирда ишни ёпиқ суд мажлисида эшитишга йўл қўйилиши белгиланган. Шунингдек, мазкур Кодекснинг 201-моддасида суд мажлисида ошкораликни таъминлаш мақсадида электрон ёхуд бошқа аудио- ёки видеоёзувлар жамланган воситалар суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилиши, иқтисодий суд ишларини юритиш иштирокчилари суд мажлисининг аудио- ёки видеоёзувлари билан танишиш ҳуқуқига эга эканлиги, суд мажлисининг аудио- ёки видеоёзувларининг кўчирма нусхалари иқтисодий суд ишларини юритиш иштирокчиларига ишни кўриб чиққан суднинг рухсати билан берилиши каби нормалар мустаҳкамлаб қўйилган.²

Маълумки, ИПКнинг 279-моддасида агар суд мажлисида аудио- ёки видеоёзув амалга оширилган бўлса, аудио- ва видеоёзувларнинг электрон ёки бошқа ташувчилари суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилмаганлиги биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилишга асос бўлиши ўз ифодасини топган. Бироқ, ФПКнинг 377-моддасида агар суд мажлисида аудио- ёки видеоёзув амалга оширилган бўлса, аудио- ва видеоёзувларнинг электрон ёки бошқа ташувчилари суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилмаган бўлса, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш мумкинлиги ўз ифодасини топмаган. Ваҳоланки, фуқаролик ишлари бўйича суд мажлисида аудио- ёки видеоёзув амалга оширилган бўлиб, аудио- ва видеоёзувларнинг электрон ёки бошқа ташувчилари суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилмаганлиги биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёки бекор қилишга асос бўлиши лозим. Бу эса тегишлича мамлакатимиз ФПКнинг 377-моддасига фуқаролик ишлари бўйича суд мажлисида аудио- ёки видеоёзув амалга оширилган бўлиб, аудио- ва видеоёзувларнинг электрон ёки бошқа ташувчилари суд мажлиси баённомасига қўшиб қўйилмаганлиги биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёки бекор қилишга асос бўлиши ҳақидаги норманинг киритилишини тақозо этади.

Судлар фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг процессуал ҳуқуқий асослари борасида ўрганилган айрим хорижий

¹Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>

²Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси // lex.uz/docs/3523891

давлатлар қонунчилигида суд мажлисини қайд этиш бўйича махсус боблар мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, Украина ФПКнинг “Суд жараёнини қайд этиш” деб номланган 7-бобида суд ишни кўриш вақтида овоз ёзиш техник воситалари орқали суд мажлисини тўлиқ ёзиб олиши ҳақида норма белгиланган. Унга кўра, суд муҳокамаси жараёнида суд Ягона суд ахборот-телекоммуникация тизими тўғрисидаги низомда белгиланган тартибда суд мажлисини видео ва (ёки) овоз ёзиш техник воситалари ёрдамида тўлиқ қайд этади. Агар суд мажлисининг бирон-бир иштирокчиси суд мажлисини видеоёзув орқали техник воситалар ёрдамида тўлиқ ёзиб олишга қарши эътироз билдирса, бундай ёзув фақат овоз ёзиш техник воситалари ёрдамида амалга оширилади. Суд мажлисини техник воситалар ёрдамида қайд этиш суд мажлиси котиби томонидан амалга оширилади. Агар ишнинг барча иштирокчилари суд мажлисига келмаган бўлсалар ёки ушбу Кодекснинг қоидаларига мувофиқ иш суд томонидан ишда иштирок этувчи шахсларнинг иштирокисиз кўриб чиқилса, суд мажлисининг ёзувлари овоз ёзиш техник воситалари ёрдамида амалга оширилмайди. Суд мажлисининг техник ёзувлари суд мажлиси баённомасига илова қилиниб, суд мажлиси тугагандан сўнг иш материалларига қўшиб қўйилади. Ишда иштирок этувчи шахслар суд процессининг техник ёзуви нусхасини олиш ҳуқуқига эга. Суд мажлисининг техник ёзувлари нусхасини электрон шаклда чиқариш учун суд йиғимининг миқдори қонун билан белгиланади (247-моддаси).¹

Шунингдек, Россия Федерацияси ФПКнинг 10-моддасида, ишда иштирок этувчи шахслар, очиқ суд мажлисида қатнашаётган фуқаролар ёзма равишда ёки овоз ёзиш воситалари орқали суд муҳокамасининг олиб борилиши қайд этиб бориш ҳуқуқига эга эканликлари, фотосуратга, видео-ёзувга ва кинога тушириш, суд мажлиси жойидан радио ёки телевидениега олиб кўрсатиш ёки эшиттириш қилиш эса суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан амалга оширилиши назарда тутилган.² Беларусь Республикаси ФПКнинг 271-моддасида ҳам очиқ суд мажлисида қатнашаётган фуқаролик процесси иштирокчилари ёзма равишда ёки овоз ёзиш воситалари орқали суд муҳокамасининг олиб борилиши қайд этиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланса-да, бироқ фотосуратга, видео-ёзувга ва кинога тушириш, суд мажлиси жойидан радио ёки телевидениега тўғридан-тўғри олиб кўрсатиш ёки эшиттириш қилиш ишнинг ҳал этилишидан манфаатдор бўлган шахсларнинг фикри эътиборга олган ҳолда амалга оширилиши назарда тутилган. Шунингдек,

¹Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 6, ст.56. // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

²Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002. №138-ФЗ. www.consultant.ru

мазкур ҳаракатлар судда иш кўришни олиб борилишига ҳалақит бермаслиги талаб этилади.¹

Кўриб турганимиздек, хорижий давлатлар процессуал қонунчилигида, айниқса Украина ФПКда судда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлаш билан боғлиқ нормалар бир тизимга келтирилган, аксарият ҳолатларда алоҳида бобда мустаҳкамланган, шунингдек суд мажлисини қайд этиш нафақат ишларни биринчи инстанция, балки юқори инстанция судларида кўриш жараёнида ҳам татбиқ этилишини назарда тутувчи нормалар мустаҳкамланган.

Амалдаги ФПК ва ИПКда судларда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлашга қаратилган муҳим нормалар белгиланган. Бироқ хорижий давлатлар процессуал қонунчилиги тажрибасидан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизнинг юқорида кўрсатилган кодексларида ҳам судларда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлаш масалаларини бир тизимга келтириш, яъни алоҳида бобда мустаҳкамлаш, суд мажлисини қайд этиш нафақат биринчи инстанция судларида, балки ишларни юқори инстанция судларида кўриш жараёнида ҳам татбиқ этилишини назарда тутувчи нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фуқаролик ва иқтисодий ишларни кўрилишида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг **моддий-ҳуқуқий асосларига**, аввало “Судлар тўғрисида”ги Қонунни киритиш мумкин. Мазкур Қонуннинг 12-моддасига кўра, барча судларда ишлар очиқ кўрилади. Ишларни ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқишга фақат қонунда белгиланган ҳолларда йўл қўйилади. Суд мажлиси залида ҳозир бўлган шахслар, оммавий ахборот воситалари вакиллари суд мажлиси залида қонунда белгиланган тартибда фотосуратга олиши, видео ва аудио ёзувни амалга ошириши мумкинлиги назарда тутилган.

Бундан ташқари, фуқароларнинг ахборот олишга бўлган ҳуқуқларини кафолатлашга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифатида Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги, “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги, “Телекоммуникация тўғрисида”ги, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги ва Ўзбекистон Республикасининг “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлиги тўғрисида”ги қонунларни ҳам фуқаролик ишлари кўрилишида очиқлик ва ошкораликни таъминлашнинг моддий-ҳуқуқий асосларига киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни 8-моддасига кўра, давлат ҳар кимнинг ахборотни излаш, олиш, текшириш, тарқатиш, ундан фойдаланиш ва уни

¹ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь // Национальный ре-естр правовых актов Республики Беларусь, 1999. № 18-19, 2/13. www.consultant.ru; Kodeksy.by, 2016 - Кодексы Республики Беларусь.

сақлаш ҳуқуқини ҳимоя қилади. Жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеига қараб ахборот олиш ҳуқуқи чекланишига йўл қўйилмайди.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда мансабдор шахслар қонунчиликда белгиланган тартибда ҳар кимга ўзининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ахборот билан танишиб чиқиш имкониятини таъминлаб беришга, мақбул ахборот ресурслари яратишга, фойдаланувчиларни фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларига, уларнинг ҳавфсизлигига доир ҳамда жамият манфаатларига тааллуқли бошқа масалалар юзасидан ахборот билан оммавий тарзда таъминлашга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Республикасида цензурага ва ахборотни монополлаштиришга йўл қўйилмайди.

Ахборот-коммуникация воситаларини судлар фаолиятини татбиқ этилиши ҳам фуқаролик ва иқтисодий суд ишларида шаффофликни таъминлашда алоҳида аҳамият касб этади.

Судлар фаолиятини рақамлаштириш билан боғлиқ ҳужжатлар асосида дастлаб 2017 йилдан “Е-SUD”, 2020 йилдан “ЕХ-SUD”, “Адолат” ахборот тизимлар комплекси фуқаролик ишлари бўйича судлар фаолиятида 2023 йил 1 ноябрдан, иқтисодий судларда эса 2024 йилни 1 январдан қўлланилиб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 16.01.2023 йилдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ 11-сонли Фармонида асосан миллий суд тарихида илк бор 2023-2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли стратегияси тасдиқланди. Мазкур стратегия “Инсон қадри учун” эзгу ғояси асосида қабул қилинди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Давлатимиз раҳбари томонидан суд-ҳуқуқ соҳасида қабул қилинган Фармон ва қарорлар, имзоланган қонун ҳужжатлари самараси ўлароқ судлар фаолияти сифат жиҳатидан янада янги босқичга олиб чиқилди ва фуқаролик ишлари бўйича ҳамда иқтисодий судлар фаолиятини очиқлиги ва ошкоралигини таъминлаш борасида қатор ижобий натижаларга эришилди.

Албатта мамлакатимизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар тизимли равишда изчиллик билан давом эттирилмоқда ва ушбу сайи-ҳаракатлар замирида фуқаролар ва юридик шахсларнинг одил судловга эришиш имкониятини янада кенгайтириш, уларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланидиган манфаатлари ҳимоясининг ҳуқуқий кафолатини таъминлаш ётади.

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti Oliy ta'limdan keyingi ta'lim fakulteti boshlig'i, yu.f.f.d (PhD)

**FUQAROLIK ISHLARINI SUDDA KO'RISHDA
DALILLARNI BAHOLASHGA OID PROTSESSUAL
QONUNCHILIKNI TAKOMILLASHTIRISH
MUAMMOLARI**

Annotatsiya: Ushbu maqolada dalillarni baholash isbotlash institutida alohida o'rin tutganligi, uning mezonlari, fuqarolik ishlarini sudga ko'rishda dalillarni baholashda uning rivojlanish bosqichlari, dalillarning turlari, mol mulkni asossiz egallashga oid dalillarga baho berish asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Dalillarni baholash, baholash mezonlari, sud, isbotlash instituti, ichki ishonch, individual va tizimli mezonlar, dalillarni birlamchi baholash, ekspert xulosalari, guvoh ko'rsatmalari, video dalillar, elektron dalillar, yozma dalillar, shaxsning tushuntirishlari.

Аннотация: В данной статье особое место в институте доказывания занимает оценка доказательств, ее критерии, этапы ее развития при оценке доказательств по гражданским делам, виды доказательств, основания оценки доказательств, связанные с неосновательным хранением. собственности.

Ключевые слова: Оценка доказательств, критерии оценки, суд, институт доказательств, внутренняя достоверность, индивидуальные и системные критерии, первичная оценка доказательств, заключения экспертов, свидетельские показания, видеодоказательства, электронные доказательства, письменные доказательства, объяснения лица.

Annotation: In this article, a special place in the institution of proof is occupied by the assessment of evidence, its criteria, the stages of its development in the assessment of evidence in civil cases, types of evidence, grounds for assessing evidence associated with unjustified storage. property.

Keywords: Evaluation of evidence, evaluation criteria, court, institution of evidence, internal credibility, individual and systemic criteria, primary evaluation of evidence, expert opinions, testimonies, video evidence, electronic evidence, written evidence, explanations of a person.

Dalillarni baholash fuqarolik ishlarini sudga ko'rishda o'ziga xos protsessual tartibotga bo'ysundirilgan va tegishli protsessual harakatlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Dalillarga baho berishda Fuqarolik protsessual huquqida isbotlash institutiga alohida o'rin beriladi. Fuqarolik protsessual kodeksining 2-moddasiga binoan, fuqarolik protsessining vazifalari fuqarolik ishlarini to'g'ri va o'z vaqtida ko'rib chiqish va hal qilishdir. Aynan dalillarni baholash mezonlari bo'lgan tegishlilik, maqbulligi, ishonchlilik, ularning to'liqligi va o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan to'g'ri baholanishi belgilangan vazifalarga to'liq erishish imkonini beradi.

Haqiqatga erishishga olib keladigan dalillarni to'g'ri baholash to'g'ri shakllantirilgan baholash mezonlari bilan aniq dalillar tizimi orqali belgilanadi.

Ishning borishi dalillarni baholashga bog'liq, isbotlash natijasiga erishish esa isbotlashning yakuniy bosqichi bo'lgan dalillarni baholashga bog'liq. Dalillar, o'z navbatida, sud va ishda ishtirok etuvchi shaxslarning asosiy huquqiy instrumenti hisoblanadi. Shu sababli dalillarni baholash nafaqat isbotlash jarayonida, balki umuman fuqarolik protsessida ham alohida o'rin tutadi.

Huquqiy fanda isbotlash instituti yetarli darajada ishlab chiqilgan va rivojlangan. Ushbu institut asoslari Rim protsessual huquqida shakllangan bo'lib, ushbu davrda dalillarni tasniflash, isbotlash majburiyati, isbotlash vositalari tushunchalari ma'lum bo'lgan. Dastlab, Rim fuqarolik protsessi tortishuvga asoslangan bo'lib, isbotlash protsessda tomonlarning eng muhim vazifalaridan biri bo'lgan, sudning o'zi esa dalillarni to'plashda qatnashmagan.

Hozirgi zamon isbotlash institutining asoslari (masalan, dalillarni erkin baholash, tortishuvchanlik xususiyati va boshqalar) inqilobdan oldingi davrda belgilangan bo'lsa, fuqarolik protsessual huquqining ayrim yondashuvlari jinoiy protsessual huquqining ta'siri, tomonlarning tortishuvi prinsipi hamda dispozitivlik prinsipining yetarli darajada ta'siri yo'qligi va sud protsessida sudning ustun roli (sotsialistik adolat tuyg'usi, dalillarni baholashga subyektiv yondashuv va boshqalar) Sovet davrida o'zgartirilgan. Shu munosabat bilan huquqiy ongni shakllantirishga zamonaviy yondashuv sud protsessi talablariga to'liq javob bermaydi.

Dalillarni baholash isbotlashning ajralmas qismi bo'lib, qonun bilan tartibga solingan protsessual harakatlar shaklida tashqi ifodaga ega. Dalillarni baholash aqliy faoliyat xususiyatlariga ega, lekin mohiyatan u protsessual faoliyat bo'lib, bu baholashning huquqiy soha doirasida amalga oshirilishi bilan tasdiqlanadi va fuqarolik protsessual qonun hujjatlari normalari bilan tartibga solinadi. Protsessual faoliyat sifatida dalillarni baholash bosqichma-bosqich rivojlanib boradi va uning bosqichlari isbotlash faoliyatining bosqichlariga mos keladi va dalillarni baholashning rivojlanishi uning dastlabki, oraliq va yakuniy bosqichlardan o'tishi bilan tavsiflanadi.

Dalillarni baholashning ichki tizimining asosi sifatida ichki ishonch isbotlash subyektining dalil tushunchasining mazmunini tashkil etuvchi zarur va yetarli elementlarning sifati va miqdoriga barqaror va axloqiy asoslangan ruhiy munosabatidir. Ichki ishonch – bu obyektiv (bilim, baholanadigan ma'lumotlarning manbai va sifati) va subyektiv belgilarni (insonning hissiyot va his-tuyg'ular shaklidagi ruhiy holati va ixtiyoriy element) o'zida mujassam etgan murakkab hodisa. Erkin ishonch uning barcha elementlarining kompleks rivojlanishi va tashqi ta'sirning yo'qligi bilan shakllanishi mumkin. Dalillarni baholash va ishni hal qilishda sudning erkin hukmi fuqarolik protsessida tortishuvning asosi hisoblanadi.

Dalillarni baholash tartibi o'ziga xos mantiqiy ketma-ketlikka ega. Demak, dalillarning yetarliligi va o'zaro bog'liqligini ularning umumiyligida aniqlashdan oldin sud har bir dalilning tegishliligi, maqbulligi va ishonchliligini alohida baholashi kerak. Biroq, sud har bir dalilning ishonchliligi to'g'risida uni boshqa barcha dalillar bilan solishtirganda yakuniy xulosa chiqarishi mumkin.

Ish bo'yicha tekshirilayotgan tegishli va yo'l qo'yiladigan dalillarning yig'indisini baholashda taqqoslash ba'zi dalillarni boshqalari yordamida tekshirish va ishning holatlarini to'g'ri aniqlash uchun nafaqat ishonchliligi, balki dalillarning yetarliligi to'g'risida ham xulosa chiqarish imkonini beradi. Fuqarolik protsessining yondashuvi shundan iboratki, dalillarni baholashning barcha mezonlari tengdir. Xorijiy amaliyot shuni ko'rsatadiki, bir mezon qiymatining boshqasiga nisbatan haddan tashqari ustunligi dalillarni protsessdan asossiz va muddatidan oldin chiqarib tashlashga olib keladi, bu esa, o'z navbatida, qaror qabul qilishning asoslilikiga salbiy ta'sir qiladi.

Dalillarni baholash mezonlari individual va tizimli mezonlardan tashkil topgan murakkab tuzilmadir. Baholash mezonlarining mavjudligi shundan dalolat beradiki, ular dastlab sudyaning qarori uchun asos yaratadi, dalillarni baholash qoidalarini belgilaydi. Dalillarni baholash mezonlari sudga aqliy faoliyatning ma'lum bir tartibiga yo'naltirilganligini beradi. Bu dalillarni baholash mezonlari va tizimlari o'rtasidagi bog'liqlikdir. Mezonlar tashqi baholash tizimidan kelib chiqadi, ammo dalillarni baholash muayyan dalillarni baholashning ichki tizimi tufayli shakllanadi va rivojlanadi, bu sudya ning erkin hukmda namoyon bo'ladi. Dalillarni baholash mezonlari va tizimlarining o'zaro bog'liqligi fuqarolik ishlarining to'g'ri va o'z vaqtida ko'rib chiqilishi va hal etilishini ta'minlaydi.

Buyuk Britaniyada, tomonlarning dastlabki o'zaro munosabatlari bosqichida, tomonlar almashinuvida imtiyozlarni belgilash uchun taqdim etilgan dalillarni baholash, ularning ish uchun ahamiyati, ularning qabul qilinishi, maqsadga muvofiqligi va boshqalar tahlili kichik sud xodimi tomonidan amalga oshiriladi. Bu bilan Britaniya tajribasini adaptatsiya qilishning amaliy maqsadga muvofiqligi to'g'risida xulosaga kelish mumkin hamda O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessida dalillarni "dastlabki" baholash funksiyalari bilan sudya yordamchisiga vakolat berilishi kerak.

Bunda gap shundaki: 1) dalillarni baholash sud-huquq tizimi doirasida davom ettiriladi; 2) sudya yordamchisi dalillarni barcha parametrlar bo'yicha baholamaydi, chunki, bir tomondan, qonun u beradigan baholash chegaralarini belgilaydi, boshqa tomondan, uning faoliyati ko'pincha faqat yordamlashuvchi ahamiyat kasb etadi, sudyaning ish bo'yicha, ilgari baholanishi mumkin bo'lmagan yangi dalillarni olish imkoniyati saqlanib qoladi; 3) sudya yordamchisi taraflar bilan mustaqil suhbatlar tayinlash huquqiga ega bo'lib, ular davomida ularni sudga taqdim etilgan dalillar va dalillarni talab qilish to'g'risidagi so'rovlar dispozitiv (ammo imperativ emas) ko'rinishda bo'ladi, ya'ni taraflarga dalillarning qonuniy ravishda "yetarli emasligi" yoki ular tomonidan taqdim etilgan dalillarning "zaifligi", dalillar bazasining nomuvofiqligi va biryoqlamaligini ko'rsatish bilan cheklanadi.

Natijada, sudning o'zi zimmasiga tushadigan yuk keskin kamayadi, ish yuritish tezligi oshadi va qabul qilingan qarorlarning sifati va obyektivligiga zarar yetmaydi, chunki amaldagiga qaraganda tomonlar dalillar bazasini ko'proq shakllantirib beradi, ularni chuqurroq tahlil qilish imkoni ham yuzaga

keladi. Sudya yordamchisining faoliyati qat'iy protsessual ma'noda dalillarni baholash bo'lmaydi, chunki sudya yordamchisi dalillar asoslari bilan baholovchi aqliy faoliyat natijasida kelib chiqadigan xulosalar asosida mustaqil ravishda harakatlarni amalga oshirishga haqli emas. Boshqa tomondan, sudya yordamchisining bu boradagi faoliyatini taraflarning, uchinchi shaxslarning, guvohlarning bahosi, ekspert xulosasi va mutaxassisning tushuntirishlaridagi baholari bilan tenglashtirish mumkin emas. Shu sababli sudya yordamchisining faoliyatini ifodalovchi alohida protsessual atama – "dalillarni birlamchi baholash"ni kiritish maqsadga muvofiqdir. Fikrimizcha, dalillarni baholash tushunchasini dalillarni baholash mezonlari va prinsiplariga muvofiq sud tomonidan amalga oshiriladigan isbotlash predmetiga kiritilgan holatlarni aniqlash uchun dalillarni jamlangan holda o'rganishni nazarda tutuvchi aqliy faoliyat sifatida qonun hujjatlari bilan mustahkamlash lozim.

Yozma dalillarning qonunchilik ta'rifi ushbu dalillarni isbotlash vositalariga murojaat qilish imkonini beradi, ularda umuman olganda grafemalar – harflar, alifbo belgilari, ya'ni grafik yozuv shaklida tuzilgan ma'lumotlar mavjud bo'lmaydi. Yozma dalillarning aniq misollari sifatida xaritalar va chizmalar eslatib o'tilganligi vaziyatni yanada chuqurlashtiradi.

Shu bilan birga, "yozma" atamasining qonunchilik ta'rifidan kelib chiqqan holda yozma dalillar yozma shaklda, ya'ni ovozli til va ovozli nutqni tuzatish uchun ishlatiladigan ishora tizimi shaklida yozma nutqning maxsus birliklari – grafemalar orqali ifodalangan dalil vositasidir. Natijada tilshunoslik meyorlariga muvofiq yozma dalillar, lug'at grafemalar majmuasida ifodalangan faktlar haqidagi ma'lumotlardir.

Agar grafemalar to'plami bo'lmasa, unda dalil ta'rif bilan yozilmaydi. Yozma dalillarni baholash – moddiy muhitda mavjud bo'lgan grafemalarni baholash, agar ular bo'lmasa, baholash boshqa tadqiqot mavzusini oladi.

Ishdagi yozma dalillar ishni hal qilish uchun muhim bo'lgan faktlar to'g'risidagi tashuvchisidan qat'iy nazar grafemalar (yozma nutq birliklari: harflar, raqamlar va umumiy belgilar) shaklida taqdim etiladigan ma'lumotlardir. Izohot shakldagi dalillar shaxsning o'z fikri; obyektiv vaziyatning ma'lum bir "sinishi burchagi" (ko'rsatuv predmeti bilan tanishish yoki ekspert xulosasi bo'lsa, uning kasbiy malakasi tufayli); shaxslarning asoslantirishi ("hikoya"ning u yoki bu tomonning foydasiga dastlabki xabari), sudyaga ta'sir o'tkazish istagi; obyektiv fakt, o'tmishdagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Sud protsess ishtirokchilariga ta'sir ko'rsatmaslik uchun ishni xolisona hal qilish maqsadida qo'shimcha yozma (yoki elektron) dalillarni izlashi kerak, bu bilan birgalikda izohot shaklidagi dalillar uning huquqiy ahamiyatini kuchaytiradi.

Fikrimizcha, sudda ekspert xulosalarini baholashga qaraganda guvohlar ko'rsatuvlarini baholash shakl va mazmunga ko'ra ancha erkinroq va ba'zan muhimroq bo'ladi (noyob ma'lumotlarga ega bo'lganligi sababli) biroq qonun bilan kamroq darajada tartibga solinadi. Bundan kelib chiqib, FPKda guvohlarning ko'rsatmalariga oid sud fikrlarini quyidagicha mustahkamlash

zarur: 1) toifali xulosa (ijobiy yoki salbiy); 2) mumkin bo'lgan xulosa; 3) qo'yilgan savollarga javob berishning mumkin emasligi to'g'risidagi xulosa; 4) shartli xulosa chiqarish.

Video dalillar – sud tomonidan taraflarning da'volari va e'tirozlarini asoslovchi holatlar mavjudligi yoki yo'qligi, shuningdek to'g'ri ko'rib chiqish uchun muhim bo'lgan boshqa holatlar aniqlangan faktlar bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan tartibda olingan ma'lumotlar va moddiy vosita bilan o'zaro bog'liq bo'lgan tegishli texnik vositalar yordamida vizual va eshitish (tovush jo'rligida) uchun mo'ljallangan, o'zaro bog'langan tasvirlarning (tovush jo'rligi bilan) qat'iy ketma-ketligidan iborat bo'lgan dalildir.

Shuningdek, audio va video dalillarni baholash jarayonini mustahkamlashga qaratilgan aniq qonunchilik talablarini belgilash muhim ahamiyatga egadir. FPKda dalil turlarining to'liq ro'yxatini belgilab qo'yish bugungida kunda fan va texnikaning rivojlanish darajasi hamda Internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ko'lamda hayotimizga kirib kelishi natijasida o'rinsizday ko'rinadi. Shu sababli boshqa dalillar qatorida mobil qurilmalarda, shu jumladan uyali telefonda saqlanadigan ma'lumotlarni va boshqa shaxslardan (uyali aloqa operatorlari, internet provayderlari) olinishi mumkin bo'lgan mobil qurilmalardan foydalanish bilan bog'liq ma'lumotlarni qayd etish lozim.

Uyali aloqa operatori yoki Internet-provayderdan shaxsiy mobil qurilmaning (shu jumladan uyali telefonning) GPS (yoki boshqa sun'iy yo'ldosh) joylashuvi to'g'risidagi ma'lumotlarni sudga topshirish va talab qilish imkoniyatini qonun bilan mustahkamlash lozim bo'ladi. Bunda elektron manbalarning xilma-xilligi elektron xarakterdagi dalillarning kichik guruhlarini aniqlashni taqozo etadi.

Shuningdek yozma dalil sifatida ko'rib chiqishni taklif qilayotgan elektron hujjat tushunchasini ham FPKda mustahkamlash va yozma dalillardan elektron dalillarning farqlanishiga e'tibor qaratadi. Elektron dalillar – bu amaldagi qonunchilikka muvofiq yozma dalil sifatida tasniflanishi mumkin bo'lmagan ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan, moddiy (moddiy) tashuvchisidan qat'iy nazar har qanday ma'lumotdir. Elektron dalillardan elektron hujjat shaklidagi yozma dalillarning asosiy farqlari quyidagilardan iborat: 1) muayyan moddiy tashuvchidan (hatto elektron tashuvchidan (disk, disket, flesh-xotira) ham), ya'ni bevosita internet tarmog'ida joylashtirishdan mustaqilligi; 2) elektron raqamli imzoning yo'qligi, agar yozma hujjat haqida bo'lsa, hatto u ma'lum bir elektron tashuvchida yaratilgan yoki saqlangan bo'lsa ham. Elektron dalillarning haqiqiyligini aniqlashning eng samarali usullari fayllarni bilvosita himoya qilish usullari bo'lib, ularning afzalliklari kriptografik tizimlardan foydalanmaslik imkoniyatidir: 1) inson biometrik parametrlaridan foydalanish – barmoq izlari, ovoz tembri, ko'z qorachig'i va boshqalar (masalan, banklarning hujjat aylanishini ta'minlaydigan qurilmalar); 2) elektron faylga ilova qilinadigan yozma hujjatlardan foydalanish; 3) Internet orqali muloqot qilishda manzilning

global o'ziga xosligi, mahalliy tarmoqda ishlaganda, o'ziga xosligi talab qilinishiga asoslanib, IP-manzilni aniqlash orqali faylni yaratuvchi va ishlatuvchi foydalanuvchini mahalliyashtirish; 4) elektron fayllarni saqlash tamoyillariga rioya qilish: hujjatlarga ruxsat berilgan kirishni, yaxlitligi va haqiqiylikni, o'qilishi, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va hujjat formatlarini tegishli tanlashni ta'minlash.

Dalillarni baholashda mol-mulkni asossiz egallashga oid dalillarga baho berish o'ziga xos murakkablik kasb etadi. Bunda asossiz boylik orttirishga oid da'volarni isbotlash vositalari va dalillarni baholashda qaysi jihatlariga e'tibor qaratish lozimligi masalasini qonunchilikda belgilash o'rinli bo'lar edi. Bunday qoidalar Ukraina GPKning 89-moddasida belgilangan. Shundan kelib chiqib FPKning 80-moddasi o'ninchi qismi sifatida quyidagi normani belgilash lozim bo'ladi:

Mol-mulkni asossiz olingan deb topish va ularni davlat daromadiga undirish to'g'risidagi ishlarda sud dalillari boshqa tarafning dalillari to'plamiga nisbatan ishonchliroq bo'lgan taraf foydasiga hal qiluv qarori chiqaradi.

Dalillar turi sifatida taraflar va uchinchi shaxslarning tushuntirishlariga baho berishda ushbu shaxslarning o'zida mavjud bo'lgan dalillarni sudga taqdim etmasligi holatlari qanday protsessual oqibatlarga olib kelishi qonunchilikda aks etmagan. Bu holat o'z navbatida, taraflar va uchinchi shaxslarning dalillarni o'zida saqlagan holda ularni sudga taqdim etmaganida sudning xulosalari nimalarga asoslanishi noaniq qolgan. Mazkur bo'shliqni to'ldirish maqsadida FPKning 81-moddasi birinchi qismini quyidagi jumla bilan to'ldirish zarur:

O'zining talablari yoki e'tirozlarini isbotlashi lozim bo'lgan taraf o'zida mavjud bo'lgan dalillarni saqlab turishi va ularni sudga taqdim etmasligi hollarida sud o'z xulosalarini boshqa tarafning tushuntirishlari bilan asoslantirishga haqli.

Ma'lumki, isbotlash vositalaridan biri taraflarning tushuntirishlari hisoblanadi. Ana shunday tushuntirish sifatida taraflardan birining faktlarni tan olishidir. Bunday hollarda sud taraflardan birining faktni tan olishini qabul qilishi lozim bo'ladi. Biroq taraflardan birining faktni tan olishi ishning haqiqiy holatini yashirish yoki aldash, zo'rlik, qo'rqitish, insofli yanglishish ta'sirida amalga oshirilgan bo'lsa bunday tan olishni sudning qabul qilish o'rinsiz bo'lardi. Fikrimizcha, sud bunday tan olishni qabul qilmasligi lozim. Mazkur holatdan kelib chiqib, FPKning 81-moddasini quyidagi tahrirdagi to'rtinchi qism bilan to'ldirish lozim:

Sudda taraflardan biri faktni tan olishi ishning haqiqiy holatini yashirish maqsadida yoki aldash, zo'rlik, qo'rqitish, insofli yanglishish ta'sirida amalga oshirilgan deb hisoblash uchun asos bo'lsa, sud bunday tan olishni qabul qilmaydi va bu haqda sud tomonidan ajrim chiqariladi. Bu hollarda mazkur holatlar umumiy asoslarda isbotlanishi lozim.

Ma'lumki, yozma dalillar jumlasiga raqamli va elektron dalillar ham kiradi. Biroq FPKning 84-moddasida Internet tarmog'idagi dalillar va sudning

qarorlari va hukmlari, sudning boshqa qarorlari, protsessual harakatlarni amalga oshirish bayonnomalarning yozma dalil sifatida belgilanishiga oid qoidalar belgilanmagan. Mazkur bo'shliqni to'ldirish maqsadida FPKning 84-moddasi birinchi qismini "boshqa aloqa vositasida" so'zlaridan oldin "Internet" tarmog'idagi axborot-telekommunikatsiyadan foydalanilgan" degan so'zlar bilan va "boshqa aloqa vositasida" so'zlaridan keyin "qonunchilikda belgilangan tartibda elektron imzo bilan imzolangan hujjatlar" degan so'zlar bilan to'ldirish lozim. Shuningdek, ushbu qismga quyidagi qo'shimchani kiritish tavsiya etiladi:

Yozma dalillarga sud qarorlari va hukmlari, sudning boshqa qarorlari, protsessual harakatlarni amalga oshirish bayonnomalari, sud majlisi bayonnomalari, protsessual harakatlarni amalga oshirish bayonnomalariga ilovalar (jadvallar, xaritalar, rejalar, chizmalar) kiradi.

Dalillarning turlaridan biri sifatida audio va video yozuvlarni tan olish va baholash masalasi bugungi kunda dolzarbdir. Biroq FPKda audio va video yozuvlarga oid alohida qoidalar nazarda tutilmagan. Bu esa bugungi kunda bu turdagi dalillarni fuqarolik ishlarini ko'rishda e'tirof etish va ular orqali odil sudlovni amalga oshirishni imkonsiz qilib qo'ymoqda. Mazkur muammoni hal etish uchun FPKga "Audio va video yozuv" nomli modda kiritish va uni quyidagi mazmunda belgilash taklif etiladi.

Audio va (yoki) videoyozuvlarni elektron yoki boshqa tashuvchida taqdim etayotgan yoxud ularni talab qilib olish to'g'risida ariza berayotgan shaxs yozuv qachon, kim tomonidan va qanday sharoitlarda amalga oshirilganligini ko'rsatishi shart.

Xulosa tariqasida dalillarni o'rganish va baholashda qiyosiy o'rganish alohida o'rin tutadi. Shu maqsadda hujjatni va unda imzoni qiyosiy o'rganish uchun qo'lyozma namunalarini olishga oid protsessual harakatlar qonunchilikda aniq belgilanishi lozim. Biroq FPKda qiyosiy o'rganish uchun hujjat namunalarini olishga oid qoidalar belgilanmagan. Mazkur bo'shliqni to'ldirish maqsadida FPKga bir nechta yangi moddalarni joriy etish maqsadga muvofiq.

МУХТОРОВ САИДКАМОЛ ВАЛИЕВИЧ -

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ФУҚАРОЛИК ИШ ЮРИТУВИДА СУДЛОВГА ТЕГИШЛИЛИКНИНГ ЎЗИГА ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада судловга тегишлилик институтининг процессуал механизмларини такомиллаштириш масалалари муҳокама этилган.

Калит сўзлар: одил судлов, даъвогар, судловга тегишлилик, суд қарори, муқобил.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования процессуальных механизмов института подсудности.

Ключевые слова: правосудие, истец, подсудность, решение суда, альтернатива.

Abstract: This article discusses the issues of improving the procedural mechanisms of the institution of jurisdiction.

Key words: justice, plaintiff, jurisdiction, court decision, alternative.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинларини ҳимоя қилиш ҳамда одил судловга бўлган ишончини орттириш борасида ҳозирда фуқаролик иш юритувидаги судловга тегишлилик институти алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, технологик тараққиёт натижасида ушбу институтни ривожланиши тизимли равишда амалга ошиб бормоқда.

Даъвогар танловига кўра (муқобил) ҳудудий судловга тегишлилик. Муқобиллик шундаки, даъвогарга бузилган ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш бўйича мурожаат қилиш учун бир неча суд ўртасида энг қулайини **танлаш ҳуқуқи** берилади. Ҳудудий судловга тегишлиликнинг мазкур тури, жавобгар жойидаги судга мурожаат тамойилига мувоzanат сифатида, даъвогарлар суд иш юритувининг энг қулай бўлган шароитлари яратилишига **объектив равишда эҳтиёж** бўлган тоифадаги ишлар учун ўрнатилган.¹ Шундай қилиб, муқобил судловга тегишлилик қоидалари бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларнинг махсус **суд ҳимоясига муҳтожроқ бўлган даъвогар** учун қўшимча кафолатлар яратади.

XIX асрда процессуалист олимлар муқобил судловга тегишлиликни *“электив судловга тегишлилик”* деб аташни таклиф қилганлар.² Ушбу атамани “танланадиган” маъносини беради. Даъвогар, объектив хусусиятдаги муайян ҳолатлар мавжуд бўлганда, унга қонун билан таклиф қилинган судлардан ўзи учун энг қулай бўлганини танлайди. Яъни, ФПК 34-моддасида келирилган муқобил судловга тегишлилик қоидалари **даъвогарнинг танловига** кўра даъво қўзғатишга имкон берадиган ҳудудий судловга тегишлиликдир. Шу муносабат билан ушбу нормада келтирилган муқобил судловга тегишлиликни факультатив деб аташ мумкин.³

Даъвогар танловига кўра судловга тегишлилик қоидалари ёрқин ифодаланган **диспозитив характерга** эга (шу сабабли ҳам муқобил деб аталади). Ҳар қандай субъектив ҳуқуқ мумкин бўлган ҳулқ-атвор чораси сифатида ҳуқуқли шахснинг мазкур ҳуқуқни эркин тасарруф этиши ва қонунда белгиланган тартибда ўзини ҳимояланиши имкониятини

¹ Васильковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М, 1914. С. 208; Малышев К. Курс гражданского судопроизводства. С-П., 1876. С. 170.

² Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве. Дисс. Канд. Наук. Саратов. 2004. Б. – 64

³ Dodson S. Civil Procedure: Plaintiff Personal Jurisdiction and Venue Transfer //The Judges' Book. – 2020. – Т. 4. – №. 1. – С. 6.

назарда тутади, бузилган ёки низоли ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилган шахсга процессуал воситаларни тасарруф этиш – объектив ҳолатлар мавжуд бўлганда ўзи танлаган у ёки бу судга даъво аризаси киритиш эркинлиги берилади.

ФПК нормаларини тизимли таҳлил қилиб, муқобил судловга тегишлилик қоидаларини шартли **уч гуруҳга** бўлиш мумкин:

даъвогар яшаш жойи бўйича судловга тегишлилик танлови (ФПК 34-моддаси учинчи, тўққизинчи, ўнинчи, ўн биринчи қисмлари);

зарар етказилган жой, жавобгарнинг мол-мулки жойлашган жой, унинг охирги яшаш жойи ёки вақтинчалик бўлиб турган жойи бўйича судловга тегишлилик танлови (ФПК 34-моддаси биринчи, иккинчи, тўртинчи, олтинчи қисмлари);

шартномада мажбуриятлар ижро этиш жойи кўрсатилган бўлса, ўша ижро этиш жойи бўйича судловга тегишлилик танлови (ФПК 34-моддаси бешинчи қисми).

Келтирилган қоидалар, юридик адабиётларда даъвогар учун процессуал имтиёз сифатида эътироф этилади.¹ Унга ўз ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимояси учун даъвони умумий қоида – жавобгар яшаш жойидан бошқа жой бўйича ҳам беришга имкон беради.

Муқобил судловга тегишлиликнинг бошқа бир қоидаси акс этган ФПК 34-моддаси олтинчи қисмига кўра етказилган фуқаро ёки ташкилот мулкига етказилган зарарни ундириш бўйича даъволар зарар етказилган жой бўйича билдирилиши мумкин. Бунда даъвогар икки имкониятдан бирини танлайди: жавобгар жойлашган жой ёки зарар етказилган жой. Бундан келиб чиқадики, жавобгар, зарар етказган ҳолда бўлажак процессга хотиржам тайёrlаниб олиш кўринишидаги процессуал имтиёзни ҳам қўлга киритади. Шу билан бирга зарар етказиш жойида қоида тариқасида кўпчилик далиллар жойлашган бўлади ва бу судьяларнинг кўриб чиқиладиган иш бўйича ишини енгиллаштиради.

Алоҳида судловга тегишлиликнинг тўлиқ ва аниқ таърифини бериш учун мазкур институтнинг генезисини, хусусан, алоҳида судловга тегишлилик нормалари ажратилиши сабаблари, ҳудудий судловга тегишлилик мазкур турини киритиш мақсадлари, нормалар характери, мазкур нормаларни қўллаш қандай ҳуқуқий оқибатлар билан боғлиқ эканлигини аниқлаш лозим.

Алоҳида судловга тегишлилик нормалари ФПКнинг алоҳида 35-моддасига ажратилиши сабаби улар тартибга соладиган ишларнинг хусусияти ҳисобланади. Алоҳида судловга тегишлилик мақсадлари қуйидагиларда ифодаланади:

¹ Effron R. J. The Lost Story of Notice and Personal Jurisdiction // NYU Ann. Surv. Am. L. – 2018. – T. 74. – Б. 23.

1) ишни ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ва ҳал қилишни таъминлаш;

2) суд муҳокамасида тарафлар учун тенг ва энг қулай шароитларни яратиш;

3) низо объекти жойлашган жойдаги суд томонидан иш бўйича чиқарилган суд қарорининг амалга оширилишини таъминлаш;

Муқобил судловга тегишлилик қоидалари диспозитивлик хусусиятига эга бўлса, алоҳида судловга тегишлилик нормалари **моҳиятан императивдир**. Бу қуйидагиларда ифодаланади. Мазкур нормалар ҳудудий судловга тегишлилик нормаларидан **устунликка эга**. Ушбу устунлик ҳудудий судловга тегишлилик нормалари рақобатида намоён бўлади. Қолаверса, кўриб чиқиладиган нормаларнинг императивлиги шундан иборатки, ишни кўриб чиқишга ваколатли бўлган судни танлаш қонун чиқарувчинин ўзи томонидан амалга оширилади ва тарафларнинг ихтиёри ва истагига боғлиқ эмас.¹ Бунга ФПК 36-моддаси иккинчи қисмида таъкидланган каби алоҳида суловга тегишлилик тарафлар келишувчига кўра ўзгартирилиши мумкин эмаслигига оид тақиқ мисол бўла олади. Яъни, алоҳида судловга тегишлилик қоидалари ФПК нинг 35-моддасида ўрнатилган бўлиб уларнинг қўлланилиши қуйидагилар билан боғлиқ: биринчидан, ишнинг кўриб чиқилиши жойи тўғрисида тарафлар ўртасида келишишга йўл қўйилмайди; иккинчидан, судни танлашнинг ва қонунда кўрсатилганидан бошқа суд томонидан кўриб чиқилиши имконсиз.

Юридик адабиётлар ва процессуал қонунчиликда келтирилган мазмундан келиб чиқиб, алоҳида судловга тегишлиликнинг қуйидаги таърифини беришни лозим деб топдик. Алоҳида судловга тегишлилик – **ҳудудий судловга тегишлиликнинг махсус тури** бўлиб, унинг қоидалари маълум тоифадаги ишларнинг қонунда аниқ белгиланган судлар томонидан кўриб чиқилишини назарда тутади ва ишнинг ўз вақтида, тўғри кўриб чиқилиши ва ижро қилинишини таъминлаш мақсадида **ишнинг бошқа судда кўриб чиқиш тўғрисидаги келишуви имкониятини истисно** қилади.

Алоҳида судловга тегишлилик тушунчаси тўғрисидаги масалани кўриб чиқиб, уни таърифлашнинг айрим масалаларига тўхталишни таклиф этамиз. ФПК 35-моддаси биринчи қисми кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқ, уни хатловдан чиқариш, ер участкасига бўлган ҳуқуқлардан келиб чиқадиган низолар бўйича аризалар ўша мол-мулк жойлашган жойдаги судга тегишлилигини белгилайди.

ФПК 35-моддаси иккинчи қисми мерос қолдирувчининг кредиторлари даъволарнинг судловга тегишлилигини белгилайди. Бундай талаблар мерос мол-мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган

¹ Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М, 1914. С. 208; Малышев К. Курс гражданского судопроизводства. С-П., 1876. Б.–194.

жой бўйича меросхўрлари томонидан мерос қабул қилингунига қадар билдирилади.

Бундай мерос қилиб қолдирилган мол-мулк турли жойларда бўлса, унинг таркибига кирувчи кўчмас мол-мулкнинг ёки кўчмас мол-мулкнинг қимматроқ бўлган қисми жойлашган жойи бўйича, кўчмас мол-мулк бўлмаган тақдирда, кўчар мол-мулкнинг ёки кўчар мол-мулкнинг қимматроқ бўлган қисми жойлашган жойи ҳисобланади. Шундай қилиб, мерос қолдирувчи кредиторларининг даъволари меросхўрлар томонидан мерос қабул қилиб олингунига қадар қонунда қатъий кетма-кетликда белгиланган судларга билдирилади. Қайд этиш лозимки, кредиторларнинг талаблари васият ижрочисига ёки мерос қилиб қолдириладиган мол-мулкка юборилиши мумкин.

Ҳар бир кейинги судга мурожаат қилиш агарда олдинги судга мурожаат қилиш шартлари мавжуд бўлмаганда мумкин бўлади. Шундай қилиб, қонун чиқарувчи мазкур тоифадаги ишлар судловига тегишли бўлган судларнинг қуйидаги кетма-кетлигини белгилайди:

- 1) мерос қолдирувчининг яшаш жойи бўйича суд;
- 2) мол-мулк жойлашган жой бўйича суд.

3) Бунда кўчмас мулк объектининг жойлашган жойи тўғрисидаги маълумотларни кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни ва у билан боғлиқ битимларни давлат рўйхатидан ўтказувчи адлия муассасаси томонидан меросхўрга берилган ҳужжатлардан олиш мумкин. Механик транспорт воситасининг жойлашган жойи унинг тегишли давлат органлари томонидан рўйхатдан ўтказиш жойи бўйича белгиланади. Бошқа кўчар мулкнинг (масалан, мерос қолдирувчига тегишли китоблар, мерос массасига киритилган мебел) жойлашуви унинг ҳақиқатда жойлашган жойи (масалан, мерос қолдирувчи ўлиmidан бир ой олдин ижарага олган квартира)дан келиб чиқиб белгиланади;

2) кўчмас мулк ёки мерос қилиб қолдирилган мулкнинг энг қиммат қисми жойлашган жой бўйича суд;

3) кўчар мулк ёки мерос қилиб қолдирилган мулкнинг энг қиммат қисми жойлашган жой бўйича суд.

Аввалроқ таъкидланганидек, муайян судни белгилаш даъвогар ихтиёрига эмас, балки қуйидаги шартларга риоя қилиш билан боғлиқ:

1) мерос қолдирувчининг охириги яшаш жойи номаълум ёки Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бўлса;

2) кўчар ёки кўчмас мулкнинг, унинг қисмининг бор ёки йўқлиги.

Мулкни танлашда афзаллик кўчмас мулкка берилади, чунки унинг қиймати юқори ва кредиторлар талабларини қондириш имконини беради.

Фуқаролик қонунчилиги меросни қабул қилиб бўлган меросхўрларга нисбатан мерос қолдирувчининг кредитори томонидан даъво қўзғатиш имкониятини назарда тутди. Савол туғилади: мазкур ҳолатда ҳудудий судловга тегишлиликнинг қайси қоидалари

қўлланилади? ФПКда мазкур тоифадаги ишларга нисбатан қандайдир махсус қоидалар белгиланмаганлиги сабабли, хулоса қилиш мумкинки, судловга тегишлилик ҳар бир алоҳида ҳолатда турли ҳолатлардан: меросхўрларнинг яшаш ёки бўлиб туриш жойи, низо хусусияти ва бошқалардан келиб чиқиб белгиланади. Ҳар бир муайян ҳолатдан келиб чиқиб ҳудудий судловга тегишлиликнинг у ёки бу қоидаси қўлланилади.

Келишувга кўра ёки шартномавий ҳудудий судловга тегишлилик қоидаларининг мақсади фуқаролик ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилишнинг суд тартибини жисмоний ва юридик шахслар учун янада очиқроқ қилишдир. ФПК 36-моддасида белгиланган томонларнинг муайян иш учун ҳудудий судловга тегишлиликни ўзгартириши ва бошқа жойда судловга тегишлилигини ўрнатиш (белгилаш) ҳақидаги келишуви юридик адабиётларда пророгация ёки пророгация шартномаси деб ҳам юритилади.¹

Шартномавий судловга тегишлилик ҳудудий судловга тегишлиликнинг бир тури бўлгани учун, судловга тегишлилик тўғрисидаги келишув билан **фақат ҳудудий судловга тегишлиликни ўзгартириш мумкин**. Томонлар, масалан, келишувда низони туман судидан Олий судга ўтказишни белгиловчи мавзувий судловга тегишлилик (ФПК 29-моддаси)ни ёки алоҳида судловга тегишлиликни ўзгартира олмайди.

Шартномавий судловга тегишлиликка оид ҳуқуқий адабиётлар ва назарий тадқиқотлар, амалиёт ва қонунчилик таҳлилига асосланиб қуйидагича таснифлаш мумкин:

1) Бундай шартноманинг тузилиши вақтига қараб:

Фуқаролик иши қўлғатилгунига қадар тузилган;

Фуқаролик иши қўлғатилганидан сўнг тузилган.

2) Ифодалаш шаклига қараб:

Алоҳида шартнома шаклида;

предмети низонинг объекти бўлган моддий-ҳуқуқий хусусиятдаги шартноманинг алоҳида банди кўринишида;

Даъвогар ёки жавобгарнинг судда билдирилган илтимосномаси кўринишида;

Бир томоннинг бошқа томонга телеграмма, факсимиль хабари, хат ёки электрон ва бошқа ёзма шаклга тенглаштирилган шаклда.

3) Низо келиб чиқиши мумкин бўлган муносабатларнинг вужудга келиши вақтига қараб:

вужудга келган ҳуқуқий муносабатларга нисбатан;

келажақда вужудга келиши мумкин бўлган ҳуқуқий муносабатларга нисбатан.²

¹ Васильковский Е.В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Статут, 2016. Б. – 278.

² Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве. Дисс. Канд. Наук. Саратов. 2004. Б. – 82; Stein U. D. Gerichtsstand und Schiedsvereinbarung // §§ 35–52.

Ўзбекистон ФПК ва умуман фуқаролик процессуал қонунчилиги судловга тегишлилик тўғрисидаги **келишув шаклига эътиборни қаратмайди**. Назаримизда, мазкур шартнома **фуқаролик битими** бўлиб, унга фуқаролик қонунчилигида қўйиладиган шарт ва талаблар қўйилиши лозим. Шунингдек, судловга тегишлиликни белгилаш тўғрисидаги шартнома ёки келишув тузиш учун ёзма шаклга риоя қилиш мажбурийдир. Чунки, ҳудудий судловга тегишлилик қонунда аниқ белгилангани туфайли уни оғзаки келишув билан белгилаш мумкин эмас.¹ Ҳар қандай ҳолатда ҳам ишнинг кўриб чиқилиши жойи тўғрисидаги шартнома унинг шаклига нисбатан қонун билан қўйилган барча талабларга жавоб бериши керак. Хусусан, суд томонларнинг муомала лаёқати, битим иродасини ифода этиш эркинлиги ва бошқалар каби шартларни текшириши лозим. Агар суд томонлардан бирининг ирода эркинлиги бузилганли ва битимлар ҳақиқий эмаслигининг бошқа асослари топилса, ишнинг судловга тегишлилигини ўзгартириш тўғрисидаги бундай шартнома суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бундан ташқари, агар суд ушбу келишув билан учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганлигини аниқласа, бундай шартномани ҳам ҳақиқий эмас деб тан олиш лозим.

Судловга тегишлилик тўғрисидаги келишув ҳақиқий эмас деб топилганда, иш ушбу тоифадаги ишлар учун белгиланган судловга тегишлилик қоидаларига мувофиқ кўриб чиқилиши лозим, чунки тарафлардан бирининг манфаатларини ёки учинчи шахсларнинг манфаатларини бузадиган судловга тегишлилик тўғрисидаги келишув суд учун мажбурий эмас. Юқорида айтилганлар муносабати билан билдирган фикрига қўшилиб бўлмайди. Унга кўра, шартнома билан ўрнатилган судловга тегишлилик тарафлар учун турли даражада мажбурий ҳисобланади. Судловга тегишлилик тўғрисидаги келишув диспозитивлик принциpidан келиб чиқади. Бу принцип тақдим этилган ҳуқуқларни ўз хоҳишига кўра тасарруф этиш имкониятини назарда тутди. Агар бундай келишув бир томон учун мажбурий, бошқаси учун эса мажбурий эмас бўлса, фуқаролик процессида томонларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи бузилади. Бу принципга кўра, томонлар тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва даъвогарга нима рухсат берилган бўлса, жавобгарга ҳам шунга рухсат берилиши лозим.² Шундай қилиб, иккала тараф ҳам судловга тегишлилик тўғрисида келишув тузишга бирдек ҳақли ва пророгацион шартнома билан ўрнатиладиган судловга тегишлилик қоидаларига риоя қилишга мажбур.

– De Gruyter, 2015. – С. 165-175, Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Статут, 2016. Б. – 283.

¹ Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Статут, 2016. Б. – 226.

² Gerichtsstand und Schiedsvereinbarung // §§ 35–52. – De Gruyter, 2015. – С. 188.

Баён этилган бир қанча хулоса ва таклифлар билдиришга имкон беради:

Судловга тегишлилик тўғрисида келишув қуйидаги чекловларга эга:

1) тарафлар бирданига иккинчи инстанция судига мурожаат қилишга ҳақли эмас;

2) тарафлар судга тааллуқлилик қоидаларини буза олмайдилар;

3) Томонлар алоҳида ёки предметга кўра судловлиликни ўзгартиролмайдилар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси суди судловига тегишли бўлган ишни кўриб чиқиш учун чет эл судига ўтказиш тўғрисидаги келишув ҳақиқий эмасдир.

Бизнингча, юқоридаги мавҳумликларни аниқлаш, юзага келиши мумкин бўлган зиддиятларни олдини олиш учун ФПКнинг алоҳида моддасида томонлар ўртасида судловга тегишлиликни ўзгартириш бўйича муайян келишув шаклига нисбатан талабларни, шунингдек, ушбу талабларга риоя қилмаслик натижасида юзага келадиган оқибатларни ўрнатиш зарур. Масалан, Германия ва Франция фуқаролик процессуал ҳуқуқида келишувга кўра судловга тегишлилик фақат юридик шахслар ўртасида бўлгандагина тегишлиликни ўзгартира олади, фуқаролар эса қонундаги судловга тегишлиликни ўзгартиролмайдилар.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, келажакда судловга тегишлиликка оид процессуал механизмларнинг такомиллаш-тирилиши фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашдаги муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

ИСАНОВ ХОЛМУРОД РУЗИЕВИЧ -
юридик фанлар номзоди, доцент

ФОРС-МАЖОР ҲОЛАТИГА ОИД СУД АМАЛИЁТИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада форс-мажор ҳолатига оид суд амалиёти таҳлил қилинган. Суд амалиётида форс-мажор ҳолатига нисбатан ягона ёндашув ва талқинларни шакллантириш бўйича илмий таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Форс-мажор ҳолати, форс-мажор ҳолатини баҳолаш, форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатлари, форс-мажор ҳолатига оид шартнома шартлари, суд амалиёти.

Аннотация: В данной статье анализируется судебная практика по форс-мажорным обстоятельствам. Даны научные предложения и рекомендации по формированию единого подхода и толкований форс-мажорных обстоятельств в судебной практике.

Ключевые слова: Форс-мажорные обстоятельства, оценка форс-мажорных обстоятельств, законодательство о форс-мажорных обстоятельствах, условия договора о форс-мажорных обстоятельствах, судебная практика.

Annotation: This article analyzes judicial practice on force majeure circumstances. Scientific proposals and recommendations are given for the formation of a unified approach and interpretation of force majeure circumstances in judicial practice.

Keywords: Force majeure circumstances, assessment of force majeure circumstances, legislation on force majeure circumstances, terms of the force majeure agreement, judicial practice.

Ҳозирда форс-мажор ҳолатлари билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик¹, Меҳнат², Солиқ³, Божхона⁴ кодекси, “Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги қонуни⁵, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 10 майдаги 390-сон қарори⁶ билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги тўғрисида”ги Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 28 октябрдаги 625-сон қарори⁷ билан тасдиқланган “Енгиб бўлмайдиган кучлар (форс-мажор) ҳолатларини тасдиқлаш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламенти”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 7 июндаги 231-сон қарори⁸ билан тасдиқланган “Маҳаллий хўжалик шартномалари доирасида юзага келадиган енгиб бўлмайдиган куч (форс-мажор) ҳолатларини тасдиқлаш тартиби тўғрисида”ги Низом ва бошқа бир қатор қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 333-моддасининг учинчи қисмида таъкидланишича, “башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади”⁹. Бу шуни англатадики, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс юзага келган вазият

¹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. <https://lex.uz/docs/111189>.

²Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. <http://old.lex.uz/docs/6257288>.

³Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. <http://old.lex.uz/docs/4674902>.

⁴Ўзбекистон Республикаси Божхона кодекси. <http://old.lex.uz/docs/2876354>.

⁵Ўзбекистон Республикаси “Савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги қонуни. <https://lex.uz/docs/3815461>.

⁶Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 10 майдаги 390-сон қарори. <https://lex.uz/ru/docs/4327455>.

⁷Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 28 октябрдаги 625-сон қарори. <https://lex.uz/uz/docs/6259565>.

⁸Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 7 июндаги 231-сон қарори. <https://lex.uz/pdfs/6485501>.

⁹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. <https://lex.uz/docs/111189>.

оқибатида ўз мажбуриятларини бажариш имконияти бўлмаса, жавобгарликдан озод этилиши учун бундай вазиятни юридик факт сифатида форс-мажор ҳолати эканлигини тасдиқлаш бўйича етарли далиллар тўплаши ва улар асосида айбсизлигини исботлаши лозим. Шундан келиб чиқиб, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган шахс Ўзбекистон Республикаси ҳудудида юзага келган форс-мажор ҳолатини тасдиқлаш тўғрисида тегишли ҳужжат (сертификат)ни олиши учун ташқи савдо келишувлари ва халқаро шартномалар бўйича Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлигига ва маҳаллий хўжалик шартномалари бўйича эса, Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатасига мурожаат қилади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги “Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида шартномавий муносабатларни такомиллаштириш ва мажбуриятлар бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 383-сон қарори¹ билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ, агар “келишмовчиликлар ва низоли масалалар келиб чиққан тақдирда, тарафлар қоидага кўра мустақил равишда ёки туман (шаҳар)лар ҳокимликлари ҳузурида ташкил этиладиган форс-мажор ҳолатларини тасдиқлаш бўйича комиссия иштирокида уларни судгача ҳал этиш чора-тадбирларини кўрадилар”. Яъни, бунда форс-мажор ҳолатларини тасдиқлаш бўйича тузилган комиссия ишида шартнома тарафлари низони кўриб чиқиш жараёнида қатнашиши шарт бўлиб, комиссия юзага келган форс-мажор ҳолатига оид ваколатли давлат органларидан олинган ахборот ва маълумотлар асосида маҳсулотнинг сифати пасайтирилиши ёки бузилиши ҳолатлари, шунингдек форс-мажор ҳолати оқибатида ёхуд тайёрловчининг айби билан шартнома мажбуриятлари бажарилмаганлиги учун маҳсулот етиштирувчи хўжаликларни жавобгарликдан озод қилиш юзасидан тегишли ҳулосалар беради.

Ўзбекистон Республикасининг форс-мажор ҳолатига оид қонунчилик ҳужжатлари талабларига кўра, мажбуриятларни бажаришга имкон бермайдиган вазиятлар юзага келганда, мажбуриятларни бажара олмаган тараф ушбу вазиятни форс-мажор ҳолати деб тан олиниши учун қўйидаги чораларни кўрган бўлиши талаб этилади, жумладан:

а) дарҳол юзага келган вазият ҳақида зиммасига мажбуриятни юклаган шахс(кредитор)ларни ёзма равишда хабардор қилиши ва уларнинг хабардор қилинганлигини тасдиқловчи далилларга эга

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори. <https://lex.uz/docs/246039>.

бўлиши (манфаатдор шахслар белгиланган муддат ва тартибда хабардор қилинмаганда, форс-мажор ҳолати мавжудлиги тан олинмайди);

б) мажбуриятларни бажара олмаганлиги туфайли келиб чиқадиган зарарларни камайтириш учун инсофлилик ва оқилоналик билан барча зарур чораларни кўриши;

в) мажбуриятларни бажаришга тўсқинлик қилган ҳолатлар бартараф этилганидан сўнг, агар шу вақтга қадар контрагентлардан шартномани бекор қилиш тўғрисида хабар олинмаган бўлса, мажбуриятларни бажариш бўйича ҳаракатларни амалга ошириши;

г) юзага келган вазият бўйича низо келиб чиқиши ва суд муҳокамаси бўлиши эҳтимоли бўлганда, ваколатли органлардан юзага келган форс-мажор ҳолатини тасдиқловчи тегишли ҳужжатларни олиши ва ёзма далиллар тўплаши лозим.

Кўрсатиб ўтилган талаблар бажарилмаслиги оқибатида жавобгарликдан озод қилиш юзасидан тарафлар ўртасида низо келиб чиққанда, у суд тартибида кўриб чиқилади. Шу билан бирга, агар шартномада форс-мажор ҳолатига оид шартлар мавжуд бўлмаса ёки бундай шартлар бўйича тарафлар батафсил келишувга эришган бўлмасалар ва мажбуриятларни бажаришга тўсқинлик қилган ҳолатлар юзага келганда, тарафлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 349-350 ва 383-моддаларига мувофиқ шартнома мажбуриятларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш тўғрисида судгача келишувга эришишлари мумкин. Жумладан, Фуқаролик кодекси 349-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ “агар тарафлардан биронтаси ҳам жавоб бермайдиган вазият юзага келганлиги туфайли мажбуриятни бажариш мумкин бўлмай қолса, у бекор бўлади” ёки Фуқаролик кодекси 350-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ “агар давлат органининг ҳужжати чиқиши натижасида мажбуриятни бажариш тўлиқ ёки қисман мумкин бўлмай қолса, мажбурият тўлиқ ёки унинг тегишли қисми бекор бўлади”. Шунингдек, Фуқаролик кодекси 383-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ “шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши, агар бошқача тартиб шартномада назарда тутилган бўлмаса ёки унинг моҳиятидан англашилмаса, шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади”. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 23 мартдаги “Коронавирус инфекцияси тарқалишига қарши кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 176-сонли қарори¹ 1-банди ижроси юзасидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида мамлакат ҳудудида шартли равишда 3 хил вазият юзага келиши оқибатида айрим шартномаларга тегишли тартибда ўзгартиришлар киритилиши ёки уларни бекор бўлишига олиб келди. Жумладан, юзага келган **биринчи вазият** шундан иборатки,

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23.02.2020 йилдаги 176-сонли қарори. <https://old.lex.uz/docs/4772484>.

бунда республика ҳудудидаги барча кўнгилочар объектлар, жумладан тунги клублар, дискотека, ресторан, кафе, ошхона, чойхона, массаж салонлар фаолияти тўхтатилиши оқибатида тадбиркорлик фаолияти субъектларининг даромадлари камайиб, уларнинг иқтисодий аҳволи ёмонлашди. Лекин, Ўзбекистон Республикасининг форс-мажор ҳолатига оид қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ, юзага келган бундай вазиятлар, яъни тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий аҳволининг ёмонлашиши, молиявий-иқтисодий инқироз, валюта курсининг ўзгариши ва миллий валютанинг девальвацияси каби ҳолатлар форс-мажор ҳолати эмас, балки тадбиркорлик фаолиятининг таваккалчилиги (юзага келган хавф-хатарларни ўз зиммасига олиши)га киритилган. Шу сабабли, бундай вазиятларда тадбиркорлик субъектлари ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга асосланиб, фақат шартнома мажбуриятларини ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисида келишувга эришиш мумкин. **Иккинчи вазият** шундан иборатки, бунда дунёнинг барча давлатлари билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида мунтазам ҳаво (авиа) транспорти қатновлари, хорижий давлатлар фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, шунингдек автотранспорт ва темир йўл транспорти воситаларида йўловчиларнинг чегара ўтказиш пунктлари орқали кириб келиши тўхтатилиши оқибатида чет эллик фуқароларнинг мамлакатимизга киришига тақиқ жорий этилиб, кўплаб хорижий инвесторлар ташқи иқтисодий шартномалар бўйича ўз мажбуриятларини бажариш учун мутахассисларни Ўзбекистонга юбора олмадилар. Бундай вазият ишлаб чиқарувчи маҳаллий тадбиркорлик субъектларининг молия-хўжалик фаолиятида жиддий қийинчиликларни юзага келтирди. Хусусан, коронавирус инфекциясининг тарқалиш хавфига қарши кўрилган чоралар, яъни давлат органлари томонидан унинг тарқалишини чеклаш бўйича юқори даражадаги эҳтиёткорлик режими ёки фавқулодда ҳолат жорий этилиши, мажбурий тартибда юриш-туриш қоидаларини белгиланиши, транспорт воситаларининг ҳаракатланишини тақиқлаш, жисмоний шахсларнинг ҳаракатланишини чеклаш, корхоналар ва муассасалар фаолиятини тўхтатиб туриш каби ҳолатлар фавқулоддалик ва муқаррарлик мезонларига жавоб бергани ҳолда, ушбу ҳолатлар билан мажбуриятни бажармаслик ўртасида сабаб-оқибат боғлиқлик мавжуд бўлганлиги сабабли Ўзбекистон Республикасининг форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларига мувофиқ форс-мажор ҳолати деб топилиши лозим. **Учинчи вазиятда** эса, ҳукумат қарорининг ижроси юзасидан республика ҳудудида амалга оширилган тегишли чора-тадбирлар оқибатлари айрим тадбиркорлик ва хўжалик-молия субъектлари фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатмаганлиги сабабли, улар мажбуриятларни бирор-бир тўсқинликларсиз лозим даражада бажарилишига эришдилар, яъни юзага келган вазиятнинг таъсири

деярли сезилмаганлиги сабабли, ўз фаолиятларини одатдагидек амалга оширдилар.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, аввалам бор тарафлар шартнома мажбуриятларини ҳар қандай вазиятда бажаришлари шарт. Бироқ, юзага келган вазиятдан келиб чиққан ҳолда, тарафлар шартнома шартларини ўзгартириш ёки уни бекор қилиш, шунингдек харажатларни қайта тақсимлашни талаб қилишга ҳақли. Жумладан, вазиятнинг жиддий ўзгариши оқибатида тарафларнинг талаби билан шартномани бекор қилишда, шартномани бажариш билан боғлиқ харажатларни тарафлар ўртасида адолатли ва тенг тақсимлаш зарурлигига асосланади. Хусусан, вазиятнинг жиддий ўзгариши муносабати билан шартноманинг ўзгартирилишига шартномани бекор қилиш ижтимоий манфаатларга зид бўлган ёки тарафларга шартномани суд томонидан ўзгартирилган шартлар асосида бажариш учун талаб қилинадиган харажатлардан анча ортиқ зарар келтирадиган фавқулодда ҳолларда суд қарори билан йўл қўйилади. Чунки, вазиятнинг жиддий ўзгариши оқибатида мажбуриятларнинг бажарилиши мураккаблашади, лекин уларни бажариш имкониятлари бутунлай йўқотилмайди. Форс-мажор ҳолатида эса, ушбу ҳолат мавжуд бўлган давр мобайнида мажбуриятларнинг бажарилишига имкон бермайди. Шунга кўра, мажбуриятни бажариши лозим бўлган тараф (қарздор) форс-мажор ҳолати юзага келганлиги тўғрисида бошқа тараф (контрагент)ни хабардор қилганлиги сабабли, агар контрагент мажбуриятнинг бажарилишида мафаатини йўқотса, у шартномани бекор қилиши мумкинлиги, шунингдек форс-мажор ҳолати бартараф этилгандан сўнг эса, мажбуриятнинг бажарилишидан манфаатдор эмаслиги сабабларини асослаб бериши шарт. Яъни, агар ҳавола қилинаётган тўсқинлик ҳолатининг давомийлиги натижасида тарафлар шартномани тузиш вақтида умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўпроқ даражада маҳрум бўлсалар, тарафлардан исталган бири бошқа тарафни хабардор қилган ҳолда, шартномани бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Республикамизда форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларининг қўлланилиши билан боғлиқ суд амалиёти таҳлили шуни кўрсатадики, тадбиркорлик субъектлари томонидан асосан коронавирус инфекциясининг тарқалиш хавфига қарши ваколатли давлат органлари томонидан кўрилган чоралар оқибатида юзага келган ҳолатлар, жумладан инфекциянинг тарқалишини чеклаш бўйича юқори даражадаги эҳтиёткорлик режимининг жорий этилиши, мажбурий тартибда юриш-туриш қоидаларининг белгиланиши, транспорт воситалари ҳаракатланишининг тақиқланиши, жисмоний шахсларнинг ҳаракатланишини чеклаш, корхоналар ва муассасалар фаолиятини тўхтатиб туриш каби ҳолатлар мажбуриятларни лозим даражада бажарилиши учун тўсқинлик қилганлиги сабабли, жавобгарликдан озод этишда судлардан форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини

қўллаш тўғрисидаги талаблари қаноатлантирилиши сўралган. Судлар томонидан форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини қўллашда айрим камчиликларга йўл қўйилганлиги, жумладан улар форс-мажор ҳолатининг мавжудлигини аниқлаш ва уни баҳолашда, шунингдек ҳал қилув қарорларини етарли даражада асослантирмасликда намоён бўлади. Масалан, Самарқанд вилояти Тойлоқ туманлараро иқтисодий судининг даъвогар “Самарқанд автомобил заводи” қўшма корхонасининг жавобгар “Азиз Авто йўловчи транс” масъулияти чекланган жамиятига нисбатан 107.406.000 сўм асосий қарз ва 63.180.000 сўм пеняни ундириш тўғрисидаги 4-1405-2101/36-сонли иш бўйича 2021 йил 11 февралда қабул қилинган ҳал қилув қарори¹ билан жавобгарнинг коронавирус инфекцияси тарқалиш хавфига қарши давлат органлари томонидан кўрилган чоралар оқибатида юзага келган вазият туфайли тўлов мажбуриятларини бажара олмаганлиги, бу вазиятни форс-мажор ҳолати деб топиш ва уни жавобгарликдан озод этиш тўғрисидаги талабларини қаноатлантириш рад этилган. Мазкур иш ҳужжатларини ўрганиш шуни кўрсатадики, суднинг ҳал қилув қарори даъвогар “Самарқанд автомобил заводи” қўшма корхонаси (сотувчи) ва жавобгар “Азиз Авто йўловчи транс” масъулияти чекланган жамияти (харидор) ўртасида 16.08.2019 йилда имзоланган 16/08/19-1-сонли шартноманинг форс-мажор ҳолатига оид шартлари, хусусан жавобгар даъвогарни форс-мажор ҳолати юзага келганлиги тўғрисида шартномада белгиланган муддатда ёзма равишда хабардор қилмаганлиги билан асослантирилган. Суднинг ҳал қилув қарорида “тарафлар ўртасида тузилган шартноманинг 6.1-бандида “тарафлар форс-мажор ҳолати оқибатида шартнома шартларини бажара олмаслиги ёки лозим даражада бажара олмасликлари уларни жавобгарликдан озод қилиши” белгилаб қўйилганлиги ва шартноманинг мазкур бандида “ғалаёнлар, ёнғинлар, сув тошқини, зилзила, урушлар, эмбарго, миллий ва тармоқ иш ташлашлари, локаутлар, шартноманинг бажарилишига бевосита таъсир ўтказган давлат органларининг қарорлари” форс-мажор ҳолатлари деб белгиланганлиги, шунингдек шартноманинг 6.2-бандига кўра, “форс-мажор ҳолатлари юзага келганлиги тўғрисида тараф уч кунлик муддат ичида бошқа тарафни қайд этилган ҳолат бошланганлиги ва тугаганлиги тўғрисида ёзма равишда хабардор қилиши лозимлиги”, шартноманинг 6.3-бандида эса, “форс-мажор ҳолати тугагандан сўнг дарҳол мажбуриятларни бажариши лозимлиги қайд этилганлиги, жавобгар даъвогарни форс-мажор ҳолати юзага келганлиги тўғрисида ёзма равишда хабардор қилмаганлиги” асос қилиб олинган. Фикримизча, суднинг ҳал қилув қарори нафақат шартнома шартлари, балки форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларига ҳам таянган ҳолда

¹ Самарқанд вилояти Тойлоқ туманлараро иқтисодий судининг 11.02.2021 йилдаги 4-1405-2101/36-сонли ҳал қилув қарори. Архив материаллари.

асослантирилиши лозим. Яъни, суд қонунчилик ҳужжатларига таянган ҳолда, форс-мажор ҳолатининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги аниқлаши ва уни баҳолаши, ҳал қилув қарорини шартнома шартлари ва форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатлари асосида асослантирилиши лозим. Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 333-моддасининг учинчи қисмида “башарти, қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда мажбуриятни бажармаган ёки лозим даражада бажармаган шахс мажбуриятни лозим даражада бажаришга енгиб бўлмайдиган куч, яъни фавқулодда ва муайян шароитларда олдини олиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) туфайли имкон бўлмаганлигини исботлай олмаса, жавобгар бўлади. Қарздорнинг шартлашувчи шериклари томонидан мажбуриятларнинг бузилиши, мажбуриятни бажариш учун зарур товарларнинг бозорда йўқлиги, қарздорда зарур пул маблағларининг бўлмаганлиги бундай вазиятлар жумласига кирмайди”, деб кўрсатилганлиги инобатга олинган ҳолда, Самарқанд вилояти Тойлоқ туманлараро иқтисодий судининг ҳал қилув қарорида жавобгар томонидан даъвогарни форс-мажор ҳолати юзага келганлиги тўғрисида шартномада белгиланган муддатда ёзма равишда “хабардор қилинмаганлиги” эмас, балки унда “зарур пул маблағларининг бўлмаганлиги” ва шу сабабли тўлов мажбуриятлари бажарилмаганлиги форс-мажор ҳолати деб топишни рад этиш учун асоси сифатида кўрсатилиши лозим. Айтмоқчимизки, қарздор шартномада белгиланган муддатда кредиторни хабардор қилинганда ҳам, ушбу ҳолатни форс-мажор ҳолати деб топиш учун қонуний асослар мавжуд эмас. Шу сабабли, суднинг ҳал қилув қарорида коронавирус инфекцияси тарқалиш хавфига қарши давлат органлари томонидан кўрилган чоралар оқибатида юзага келган вазиятларда жавобгарда пул маблағларининг бўлмаганлиги туфайли тўлов мажбуриятларини бажара олмаганлиги, уни жавобгарликдан озод этишда форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини қўллаш учун асос бўла олмаслиги кўрсатилиши ва шу асосда даъвогарнинг талабларини қаноатлантириш рад этилиши лозим. Шу ўринда Самарқанд вилояти Тойлоқ туманлараро иқтисодий судининг 4-1405-2101/37-сонли ва 4-1405-2101/38-сонли ишлар бўйича ҳал қилув қарорлари¹ ҳам, форс-мажор ҳолатининг мавжудлигини аниқлаш ва уни баҳолашда форс-мажор ҳолатига оид қонунчилик ҳужжатларига асосланмаган ҳолда қабул қилинганлигини таъкидлаш лозим. Ҳолбуки, пандемия оқибатларини форс-мажор ҳолати деб топилиши ҳар қандай фаолиятни амалга ошираётган тадбиркорлар учун бир хил бўлиши мумкин эмас ва бунда қарздор фаолият юритадиган ҳудудда маълум бир ишнинг ҳолатлари алоҳида ҳисобга олинган ҳолда

¹ Самарқанд вилояти Тойлоқ туманлараро иқтисодий судининг 15.02.2021 йилдаги 4-1405-2101/37-сонли ва 4-1405-2101/38-сонли ҳал қилув қарорлари. Архив материаллари.

форс-мажор ҳолати мавжудлиги аниқланиши, шунингдек мажбуриятни бажариш муддатлари, бажарилмаган мажбуриятнинг табиати, қарздорнинг ҳаракатларини асослиги, ушбу ҳаракатларни инсофлилик ва оқилоналик билан амалга оширилганлиги эътиборга олинishi ва бу ҳолатлар суднинг ҳал қилув қарорида ўз аксини топиши керак. Пандемия оқибатларида юзага келган вазиятларда форс-мажор ҳолати мавжудлигини аниқлаш ва уни баҳолашда иш учун аҳамиятли бўлган барча ҳолатларни тасдиқловчи далилларни кўрсатган ҳолда асослантириш билан боғлиқ камчиликлар нафақат биринчи инстанция судлари ҳал қилув қарорларида, балки апелляция ва кассация инстанцияси судлов ҳайъатлари қарорларида ҳам учрайди. Масалан, Тошкент туманлараро иқтисодий судининг 2 апрель 2021 йилдаги ҳал қилув қарори ва Тошкент шаҳар суди иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъати апелляция инстанциясининг 6 май 2021 йилдаги ажрими устидан даъвогар “Neptun Trans Forwarding” масъулияти чекланган жамиятининг жавобгар АТИБ “Ипотека банк”га нисбатан берилган кассация шикоят асосида 2021 йил 16 июнда 4-1001-2122/3571-сонли ишни кўриб чиққан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатининг қарори¹ билан Тошкент шаҳар суди иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатининг 2021 йил 6 майдаги ажрими ўзгаришсиз қолдирилган ва кассация шикоятини қаноатлантириш рад этилган. Жумладан, даъвогарнинг кассация шикоятида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23 март 2020 йилдаги 176-сонли қарорига мувофиқ республика ҳудудида карантин чоралари эълон қилиниши муносабати билан Тошкент шаҳри ва вилоят туманларида ҳам йўловчи ташувчи жамоат транспорти фаолияти тўхтатилганлиги, юзаган келган бундай вазият форс-мажор ҳолати ҳисобланиши ва унинг таъсирида корхона фаолияти 2020 йил 1 апрелдан 14 сентябргача бўлган муддатга тўхтаб қолганлиги, коронавирус пандемияси даврида тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг асосий ставкаси 1 фоизга пасайтирилган бўлишига қарамасдан, жавобгар томонидан даъвогарга нисбатан тегишли имтиёзлар қўлланилмаганлиги, яъни жавобгар билан 2018 йил 9 июлда тузилган 560-сонли кредит шартномаси бўйича 2020 йилнинг апрель, май, июнь, июль, август ва сентябрь ойлари учун ортиқча ҳисобланган кредит фоизи тўловларини тўлаш мажбуриятдан озод қилиш тўғрисидаги талаблар биринчи ва апелляция инстанцияси судлари томонидан рад этилганлиги кўрсатилган. Кассация инстанцияси судлов ҳайъати “апелляция инстанцияси суди томонидан процессуал ҳуқуқ нормалари тўғри қўлланилиб, иш ҳолатларига мувофиқ қонуний, адолатли ва

¹Ўзбекистон Республикаси Олий суди Иқтисодий ишлар бўйича кассация инстанцияси судлов ҳайъатининг 16.06.2021 йилдаги 4-1001-2122/3571-сонли қарори. Архив материаллари.

асослантирилган ажрим чиқарилганлиги сабабли, уни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асослар мавжуд эмас”, деган хулосага келган. Фикримизча, кассация инстанцияси судлов ҳайъатининг мазкур қарорида тадбиркорлик фаолияти бўлган даъвогар – “Neptun Trans Forwarding” масъулияти чекланган жамияти фаолият юритган ҳудудда ўша даврда юзага келган барча ҳолатлар ҳисобга олиниши, жумладан форс-мажор ҳолатининг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида аниқ хулоса келган ҳолда, бажарилмаган мажбуриятнинг табиати ва қарздорнинг ҳаракатлари асослиги, шунингдек биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ва апелляция инстанцияси судлов ҳайъати қарорининг адолатли ва қонунийлиги баҳоланиб, асослантирилган хулосалар кассация инстанцияси судлов ҳайъатининг қарорида ўз аксини топиши лозим.

Худди шунингдек, Зангиота туманлараро иқтисодий судининг 25 февраль 2021 йилдаги ҳал қилув қарори ва Тошкент вилояти суди иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъати апелляция инстанциясининг 27 апрель 2021 йилдаги қарори устидан даъвогар “ТО‘РАБЕК FAYZ MEBEL” масъулияти чекланган жамиятининг жавобгар “ALOQABANK” акциядордик жамиятига нисбатан берилган кассация шикояти асосида 2021 йил 7 июлда 4-1101-2101/110-сонли ишни кўриб чиққан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъатининг қарори¹ билан Зангиота туманлараро иқтисодий судининг 2021 йил 25 февралдаги ҳал қилув қарори ва Тошкент вилоят суди иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъати апелляция инстанциясининг 2021 йил 27 апрелдаги қарорининг тегишли қисми бекор қилиниб, даъво талабининг ушбу қисми бўйича янги қарор қабул қилинган. Жумладан, кассация шикоятида даъвогар “ТО‘РАБЕК FAYZ MEBEL” МЧЖ ва жавобгар “ALOQABANK” АЖ ўртасида 17.08.2020 йилда 155491-сонли маҳсулот етказиб бериш тўғрисида электрон давлат харидлари шартномаси тузилган бўлиб, унга кўра, “даъвогар жавобгарга 2020 йил 28 августга қадар умумий қиймати 42 320 000 сўм бўлган 2 комплект, ҳар бир комплектда 2 дона диван ва 2 дона кресло, яъни 4 дона диван ва 4 дона кресло маҳсулотини етказиб бериш мажбуриятини олган”. Шартнома шартларига кўра, етказиб берилиши лозим бўлган товарларни тайёрлаш ишларини бажариш давомида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 23 март 2020 йилдаги 176-сонли қарорига мувофиқ республика ҳудудида карантин чоралари эълон қилинганлиги ва даъвогар томонидан барча карантин қоидаларига риоя қилинганлигига қарамасдан, ишчи-ходимларда COVID-19 билан касалланиш аниқланганлиги сабабли ишлар тўхтатилган ва касалланган ишчи-ходимлар даволанишга юборилган. Шартноманинг 4.2-бандида

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Иқтисодий ишлар бўйича кассация инстанцияси судлов ҳайъатининг 07.07.2021 йилдаги 4-1001-2101/110-сонли қарори. Архив материаллари.

мувофиқ, бундай вазиятнинг юзага келиши форс-мажор ҳолати ҳисобланиши, яъни форс-мажор ҳолати оқибатида тарафлар шартнома шартларини қисман ёки тўлиқ бажармаганлиги учун жавобгарликдан озод этилишлари кўрсатилганлиги ва бу тўғрисида жавобгарга шартнома шартлари 2020 йил 18 сентябрга қадар тўлиқ бажарилиши ёзма равишда маълум қилинганлиги сабабли, даъвогар шартнома мажбуриятини бажаришни кечиктирганлиги учун жавобгарликдан озод қилиниши лозимлиги кўрсатилган. Кассация инстанцияси суди биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ва апелляция инстанцияси суди қарорининг тегишли қисмини бекор қилиб, даъво талабининг ушбу қисми бўйича янги қарор қабул қилган. Фикримизча, мазкур иш бўйича кассация инстанцияси судлов ҳайъати Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексининг 299-моддасига мувофиқ, биринчи инстанция ва апелляция инстанцияси суди томонидан моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари тўғри қўлланилганини иш материаллари бўйича текшириши билан бирга, иш учун аҳамиятли бўлган форс-мажор ҳолати мавжуд бўлган ёки бўлмаганлигини аниқлаши ва унга ҳуқуқий баҳо бериши, банк кредитлари билан боғлиқ муносабатларда форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини қўллаш тартиби бўйича ҳулосаларни баён этган ҳолда, ўз қарорини асослантириши лозим. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Иқтисодий ишлар бўйича судлов ҳайъати 2021 йил 15 июлдаги 4-1808-2102/62-сонли ва 2021 йил 22 сентябрдаги 4-2101-2101/169-сонли ишлар бўйича кассация шикоятини кўриб чиқиб, коронавирус инфекцияси тарқалишининг олдини олишга қаратилган махсус карантин чоралари жорий этилганлиги, кредит қарздорлигини ундириш талабларини рад этиш имконини бермаслиги ва молиявий жаримани қўллашдан озод этиш учун асос бўла олмаслиги тўғрисида тўғри ҳулосага келганлигини таъкидлаш лозим¹.

2020 йил 28 апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Судлар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида коронавирус инфекцияси (COVID-19) тарқалишининг олдини олишга қаратилган чоралар жорий этилиши муносабати билан қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 8-сонли қарори қабул қилиниб, шундан кейинги ўтган давр мобайнида судлар томонидан пандемия оқибатлари билан боғлиқ ишлар бўйича бир қанча ҳал қилув қарорлари қабул қилинган бўлишига қарамайдан, форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларининг қўлланилиши бўйича суд амалиёти умумлаштирилмаган ва бу тоифадаги ишлар бўйича статистик ҳисоботлар ҳам юритилмаган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Иқтисодий ишлар бўйича кассация инстанцияси судлов ҳайъатининг 15.07.2021 йилдаги 4-1808-2102/62-сонли ва 22.09.2021 йилдаги 4-2101-2101/69-сонли қарорлари. Архив материаллари.

Юқоридагиларга асосланиб хулоса қилиб айтганда, судлар томонидан форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини қўллашда йўл қўйилаётган камчиликларни бартараф этиш, суд амалиётида форс-мажор ҳолатига нисбатан ягона ёндашув ва талқин этишни шакллантириш мақсадида форс-мажор ҳолатини баҳолашнинг адолатли мезонлари сифатида: 1) юзага келган ҳолатнинг *фавқулоддалиги* – тарафларнинг оқилона синчковлиги ва эҳтиёткорлиги мавжуд бўлган ҳолда, уни олдиндан кўриш ёки билиш мумкин эмаслиги, яъни тарафлар фаолияти хавф-хатарлари доирасидан ташқарида тўсатдан пайдо бўлган таҳдид эканлиги; 2) салбий оқибатлар вужудга келишининг *муқаррарлиги* – тарафлар бундай оқибатларнинг олдини олишга имкон берадиган чоралар кўришини асосли равишда кутиш мумкин эмаслиги, яъни кўриладиган ҳар қандай замонавий чораларнинг натижа бермаслиги; 3) юзага келган ҳолатнинг *тарафлар назоратидан ташқари тўсиқлиги* – мажбуриятнинг бажарилмаслиги уни бажармаган тарафнинг назорати остида бўлмаган тўсиқ туфайли юзага келганлиги ва айни ушбу тўсиқ юзага келган ҳолат натижаси эканлиги; 4) форс-мажор ҳолатининг *нисбийлиги* – ҳолатни унинг юзага келиш жойи, вақти, шароитлари, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш шароитлари ва муайян шартнома муносабатларининг бошқа ҳолатлари асосида комплекс баҳолаш каби мезонлар қонун ҳужжатларида белгилаб берилиши ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Судлар томонидан форс-мажор ҳолатига оид қонун ҳужжатларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарори қабул қилиниши лозим.

АДҲАМОВ АНВАР АДҲАМОВИЧ -

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси мустақил изланувчиси

СУДДА МАЪНАВИЙ ЗАРАРНИ УНДИРИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИНГ КЎРИЛИШИДА ИСБОТЛАШ ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Мақолада маънавий зарар учун тўлов миқдорини белгилаш билан боғлиқ муаммолар, унинг ечими, бу борада ҳуқуқшунос олимларнинг билдирган фикрлари таҳлили ҳамда хорижий давлатлар қонунчилик тажрибаси кўриб чиқилган. Мақолада шунингдек, маънавий зарарни қоплаш бўйича меъзонлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: маънавий зарар, зарар миқдори, тўлов ундириш, хорижий тажриба, қиёсий-ҳуқуқий таҳлил, ҳуқуқий асос, меъзонлар, такомиллаштириш.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы, связанные с определением размера выплаты морального вреда, ее решением, анализом мнений, высказанных

учеными-юристами, и законодательного опыта зарубежных стран. Также в статье анализируются критерии возмещения морального вреда.

Ключевые слова: моральный вред, размер вреда, компенсация, зарубежный опыт, сравнительно-правовой анализ, правовая основа, критерии, совершенствование.

Abstract: The article deals with the problems associated with determining the amount of payment of moral damages, its solution, analysis of the opinions expressed by legal scholars, and the legislative experience of foreign countries. The article also analyzes the criteria for compensation for non-pecuniary damage.

Keywords: moral damage, amount of damage, compensation, foreign experience, comparative legal analysis, legal framework, criteria, improvement.

Маълумки, маънавий зарар учун тўлов ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича далиллар, яъни исботлаш воситаларидан иш юзасидан ҳақиқатни, фактик ҳолатларни аниқлаш мақсадида фойдаланилади. Суд ушбу тоифадаги ишларни ундаги мавжуд ҳолатларни аниқламасдан туриб ҳал этишини мумкин эмас. Зеро, профессор М.М.Мамасиддиқов таъкидлаганидек, қатъий процессуал шаклда амалга ошириладиган фаолият бўлмиш одил судловнинг зарурий шарти суд ҳал қилув қарорининг суд мажлисида исботлаш воситалари орқали аниқланган ҳолатларгагина асосланишидадир.¹

Бинобарин, суд ФПКнинг 2-моддасидан келиб чиқиб, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва манфаатларини, шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш вазифасини бажарар экан,² иштирок этувчи тарафларнинг ўзаро ҳуқуқий муносабатлари мазмунини белгилаши, даъвогарнинг талаблари, жавобгарнинг даъвога қарши эътирозлари асосли бўлишини текшириши, даъвогарнинг ҳуқуқи бузилган-бузилмаганлигини, даъвогарнинг бузилган ҳуқуқини жавобгар деб фараз қилинган шахс тиклашга мажбур бўлиш-бўлмаслигини аниқлаши лозим. Бу масалаларнинг ҳаммасини низоли ҳуқуқий муносабатга оид бўлган фактик ҳолатлар белгилангандан сўнггина ҳал қилиш мумкин бўлади.

Фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар масаласининг долзарблигини Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан 2020 йил 19 декабрда “Судлар томонидан фуқаролик ишлари бўйича далиллар ва исботлашга оид қонун нормаларини қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарорнинг қабул қилинганлигида ҳам кўриш мумкин.

¹ Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган етказилган зарарни судда ундиришнинг процессуал хусусиятлари. -Тошкент: АҚҲМИ нашриёти, 2011. - 111 бет.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/ru/docs/3517337#3519250>

Мазкур Пленум қарорининг 1-бандида фуқаролик иши бўйича далиллар деганда, тарафлар ўз талаблари ва эътирозларини асослаётган ҳолатлар, шунингдек ишнинг тўғри ҳал қилиниши учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳар қандай ҳолатлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини суд қонунда белгиланган тартибда аниқлаши учун асос бўладиган ҳар қандай фактик маълумотлар тушунилиши, бу маълумотлар: тарафлар ва учинчи шахслар тушунтиришларидан; гувоҳлар кўрсатувларидан; ёзма ва ашёвий далиллардан; аудио- ва видеоёзувлардан; экспертлар хулосаларидан; мутахассислар маслаҳатлари (тушунтиришлари) дан олиниши мумкинлиги ҳақида тушунтириш берилган.¹

Даъвогарлар томонидан илгари сурилаётган маънавий зарар учун тўлов ундириш тўғрисидаги талабларнинг аксариятида даъвогар етказилган маънавий зарарнинг хусусияти ва даражаси эътибор бермайди ҳамда маънавий зарарни қоплаш учун талаб қилинаётган суммани етарлича асослантира олмайди. Бу эса ўз навбатида амалиётда судлар томонидан белгиланадиган тўлов миқдори баҳосини камайтирилишига ёки аксинча кўпайтириб ҳисобланиши каби оқибатларга олиб келади. Мазкур ҳолатнинг асосий сабаби даъвогарнинг маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги даъво талабининг асосини нотўғри тушуниши ёки умуман билмаслиги, шунингдек, ўз талабларини исботлаш учун қандай воситалардан фойдаланиш ва суд процессида улардан қандай тартибда фойдаланиш қоидаларини билмаслигидадир. Ўтказилган сўров натижалари ҳам бу фикримизни тўлиқ тасдиқлаган.

Бинобарин, даъвогарлар томонидан илгари сурилаётган маънавий зарар учун тўлов ундириш тўғрисидаги талаблардаги камчиликлар сифатида сўровда иштирок этган респондентларнинг 77 фоизи маънавий зарарни қоплаш учун талаб қилинаётган суммани етарлича асослантира олмаганлигини кўрсатган бўлса, 33 фоизи даъво талабининг асосини нотўғри тушуниши ёки умуман билмаслигини, 44 фоизи даъвогарлар ўз талабларини исботлаш учун суд процессида исботлаш воситалардан қандай тартибда фойдаланиш қоидаларини билмаслигини кўрсатишган.²

Судга оид далиллар нафақат даъвогар, балки жавобгарнинг ҳам ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётларда айрим ҳуқуқшунос-амалиётчи олимлар маънавий зиён етказилганлиги фактини исботлашга доир бир қатор илмий тавсияларни илгари суришади. Хусусан, ю.ф.д. Б.Ҳамроқуловнинг тавсиясига мувофиқ, даъвогарга маънавий ва/ёки жисмоний азоблар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2020 йил 19 декабрдаги “Судлар томонидан фуқаролик ишлари бўйича далиллар ва исботлашга оид қонун нормаларини қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарори // <https://lex.uz/docs/5185744>

² Маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишларини судда кўришни такомиллаштириш юзасидан амалга оширилаётган диссертация иши доирасида суд ва прокуратура ходимлари ҳамда тадқиотчиларнинг (жами 5434 нафар) ушбу масала бўйича фикрини ўрганиш мақсадида 2023 йилнинг декабрь ойида ўтказилган сўровнома натижаларидан олинган.

етказилгани фактини исботлаш учун қуйидаги далилларни тақдим этиши мумкин:

- суднинг оқлов ҳукми нусхасини;
- жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги қарор нусхасини;
- маъмурий жавобгарликка тортилган қарорнинг бекор қилинганлиги тўғрисидаги қарор нусхасини;
- олди-сотди шартномасини;
- маҳсулот чекини;
- касса чекини;
- гувоҳларнинг ёзма ва оғзаки кўрсатмаларини;
- эксперт хулосасини;
- ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодиса содир бўлганлиги ҳақидаги далолатнома нусхасини;
- йўл ҳаракати ҳодисаси содир этилганлиги тўғрисидаги баённома нусхасини;
- жиноят ишлари бўйича суднинг ҳукми нусхасини;
- вафот этган шахснинг қарамоғида бўлган шахслар ва унинг оила аъзолари тўғрисида маълумотномани;
- оммавий ахборот воситасида чоп этилган маълумотларни;
- телевидение кўрсатувининг ёзувларини;
- иш жойидан тавсифномани;
- меҳнат жамоаси йиғилиши баённомасини;
- давлат бошқаруви, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг, жамоат бирлашмалари мансабдор шахсларининг актлари нусхасини;
- даъвогарнинг бирор бир ҳаракатни содир этиш тўғрисида ёзма мурожаатини;
- жавобгарнинг бундай ҳаракатни содир этишни рад этиш тўғрисидаги ёзма жавобини;
- агар рад жавоби оғзаки бўлса – томонларнинг тушунтиришлари ва гувоҳларнинг кўрсатмаларини;
- рад жавоби ҳам берилмаган ва ҳаракат ҳам содир этилмаганда – томонларнинг тушунтиришларини.¹

Дарҳақиқат, бу каби тавсиялар ҳуқуқни қўллаш амалиёти учун жуда ҳам муҳим.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумнинг 2003 йил 19 декабрдаги “Меҳнат вазифаларини бажариши муносабати билан ходимнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплашга оид низолар бўйича суд амалиёти ҳақида”ги 18-сонли қарорининг 7-бандида майиб бўлиш ёки соғлиққа етказилган бошқа шикастланиш ёхуд боқувчиси вафот этганлиги натижасида келиб чиққан зарарларни қоплаш ҳақидаги

¹ Ҳамроқулов Б. Маънавий зиён етказилганлиги факти қандай исботланади? // <https://advokatnews.uz/xabar/1741.html>

ишларда иш берувчининг етказилган зарарда айбдорлиги ва жавобгарлигини исботловчи далил сифатида қуйидаги ҳужжатлар ишга қўшилиши лозимлиги ҳақида тушунтириш берилади: “ишлаб чиқаришда содир бўлган бахтсиз ҳодиса ҳақида далолатнома, суд ҳукми ва қарори, прокуратура, суриштирув ва дастлабки тергов органининг қарори, меҳнат-техника инспекторининг ёки меҳнатни муҳофаза қилиш ва меҳнат ҳақидаги қонунчиликка риоя этилишини, саломатликка етказилган зарар сабабларини назорат қилишни амалга оширувчи бошқа мансабдор шахслар (органлар)нинг хулосаси; касб касаллиги тўғрисида тиббий хулоса; айбдор шахсларга маъмурий ёки интизомий жазо бериш тўғрисидаги қарор; меҳнат жароҳати туфайли ходимга вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотганлик учун нафақа тўлови билан боғлиқ харажатларни қоплаш учун иш берувчи томонидан давлат ижтимоий суғурта бюджетига пул ўтказиш тўғрисидаги касаба уюшма қўмитасининг, туман (шаҳар) солиқ инспекцияларининг қарорлари ҳамда ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа далиллар”.¹

Агар эътибор берадиган бўлсак, мазкур Пленум қарорида ҳам маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишларда айнан қайси далиллар ишга қўшилиши лозимлиги ҳақида тушунтириш берилмаган.

Бироқ таҳлиллар шундан далолат берадики, айрим давлатларда, масалан, Қозоғистон Республикаси Олий судининг 2015 йил 27 ноябрдаги “Судлар томонидан маънавий зарар учун компенсация тўлаш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини қўлланилиши тўғрисида”ги 7-сонли норматив қарорида маънавий зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ишлар бўйича исботлаш предметига қандай юридик фактлар кириши юзасидан тушунтиришлар берилган. Унга кўра, “маънавий зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ишлар бўйича исботлаш предметига қуйидаги юридик фактлар киради:

- судланувчининг даъвогарга маънавий ёки жисмоний азоб-уқубатлар келтирган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) бўлганми, улар нимада ифодаланганлиги ва ким томонидан етказилганлиги;
- даъвогарнинг ушбу ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) билан қандай шахсий номулкий ҳуқуқлар бузилганлиги ва улар қандай номоддий манфаатларга тажовуз қилганлиги;
- даъвогарнинг маънавий ёки жисмоний азоблари қандай ифодаланганлиги;
- зарар етказувчининг айбдорлик даражаси;
- компенсация миқдори.²

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумнинг 2003 йил 19 декабрдаги “Меҳнат вазифаларини бажариши муносабати билан ходимнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни қоплашга оид низолар бўйича суд амалиёти ҳақида”ги 18-сонли қарори // <https://lex.uz/acts/1454007>

² Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 27 ноября 2015 года “О применении судами законодательства о возмещении морального вреда” // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500000007S>

Маънавий зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ишларда преюдициал (аввалдан аниқланган) фактларни исботлаш предметидан чиқариб ташланиши керак. Ушбу тоифадаги ишларни кўриб чиқишда шахс илгари айбдор деб топилган ҳаракатлар содир этилганми ёки бу ҳаракатлар шу шахс томонидан содир этилганми ёки йўқми, деган масалалар бўйича оқлов ҳукмларнинг чиқарилганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. Исботлашдан озод қилишнинг иккинчи асоси фактнинг преюдициаллиги (муқаддам ҳал этилганлиги) ҳисобланиб, унга кўра, бир фуқаролик иши бўйича қонуний кучга кирган суд қарори билан аниқланган фактлар, айнан шу шахслар иштирок этаётган бошқа фуқаролик иши кўрилишида қайта исботланмайди.

ФПКнинг 75-моддасига мувофиқ, “суд ҳаммага маълум деб топган ҳолатлар исботлашга муҳтож эмас. Бир фуқаролик иши бўйича суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори билан аниқланган фактлар худди шу шахслар иштирок этаётган бошқа фуқаролик ишлари муҳокамасида янгидан исбот қилинмайди.

Иқтисодий ёки маъмурий суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори бошқа ишни кўраётган суд учун иқтисодий ёки маъмурий суднинг ҳал қилув қарори билан аниқланган ва ишда иштирок этувчи шахсларга тааллуқли бўлган ҳолатлар тўғрисидаги масалалар бўйича мажбурийдир.

Жиноят иши бўйича қонуний кучга кирган суд ҳукми суд томонидан ҳукм этилган шахс ҳаракатларининг фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлари тўғрисидаги ишни кўриб чиқаётган суд учун фақат шу ҳаракатлар содир этилганлиги ёки содир этилмаганлиги ва улар мазкур шахс томонидан содир этилганлиги ёки этилмаганлиги масалалари юзасидан мажбурийдир”.

Юқоридагиларнинг барчаси, маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги талаблар юзасидан исботлаш предметини аниқлаш, исботлаш воситалари сифатида хизмат қиладиган далиллар билан боғлиқ тушунтиришларни Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумнинг “Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги қарорида белгилашнинг мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Юридик адабиётларда маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги талаблар мавжуд бўлган фуқаролик ишларида исботлаш предмети нималарда намоён бўлиши тўғрисида турли баҳс-мунозаралар илгари сурилади.

Маълумки, суд томонидан аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар исботлаш предмети деб аталса, иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни исботлаш амалга ошириладиган воситалар судга оид далиллар дейилади.

Судга оид далиллар ва умуман, исботлашнинг барча жараёнлари иш юзасидан моддий-ҳуқуқий ва процессуал-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни аниқлашга қаратилган бўлади.

Фуқаролик процесси тарафларнинг тортишуви асосида қурилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, “ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши шарт” (ФПКнинг 72-моддаси биринчи қисми). Профессор М.М.Мамасиддиқов тўғри таъкидланидек, айнан мазкур фактлардан иш бўйича исботлаш предмети юзага келади. Суд исботлаш предмети тарафларнинг талаб ва эътирозлари ҳамда ишда қўлланилиши лозим бўлган моддий ҳуқуқ нормаларига амал қилган ҳолда белгилайди.¹

Таъкидлаш керакки, исботлаш предметига мансуб бўлган фактлар таркиби ҳар бир фуқаролик иши бўйича турлича бўлади. Масалан, Е.В.Козыреванинг фикрича, биргина маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича исботлаш предмети, ўзида маънавий зарар учун тўлов миқдори, жавобгарнинг айб даражаси ва унинг ҳуқуққа хилоф ҳаракати (ҳаракатсизлиги), жавобгарнинг жисмоний ва руҳий азоблари ва уларнинг нималарда ифода этилишини мужассам этувчи мураккаб юридик таркиб ҳисобланади.² В.В.Ярков ва И.В.Решетниковалар маънавий зарарни ундириш ҳақидаги ишлар бўйича исботлаш предметида қуйидаги юридик фактларни киритади:

1) даъвогарга жисмоний ва маънавий азоб етказишда жавобгарнинг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) сабаб бўлганлиги, у нималарда ифодаланиши, қачон содир этилганлиги;

2) жавобгарнинг мазкур ҳаракати (ҳаракатсизлиги) билан даъвогарнинг қандай шахсий номулкӣ ҳуқуқлари бузилганлиги ва қандай номоддий неъматларга тажовуз қилинганлиги;

3) даъвогарнинг жисмоний ва маънавий азоблари нималарда ифодаланганлиги;

4) зарар етказувчининг айб даражаси;

5) тўлов миқдори.³

М.А.Степанов ва А.М.Эрделевскийнинг фикрича, маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳам исботлаш предмети бўлиши лозим.⁴

Меҳнат низолари бўйича исботлаш предмети нималар ташкил этиши юзасидан прокуратура ходимлари ва судьялар ўртасида

¹ Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik // Mualliflar jamoasi. Yu.f.d., prof. M.M.Mamasiddiqov umumiy tahriri ostida. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. "Adolat" milliy huquqiy axborot markazi. -Toshkent, 2022. – 106 b.

² Козырева Е.В. Процессуальные особенности рассмотрения судами гражданских дел о компенсации морального вреда: Автореф. дисс. канд. юрид. наук. -Саратов, 2003. -24 с.

³ Гражданское судопроизводство: особенности рассмотрения отдельных категорий дел: Учебно-практическое пособие/ Отв. ред. В.В. Ярков. – М.: Юристъ, 2001. –381 с.; Решетникова И.В. Справочник по доказыванию в гражданском судопроизводстве. 4-е изд. Под ред. профессора И.В.Решетниковой. –М.: Норма, 2008. –С. 130-138.

⁴ Степанов М.А. Предмет доказывания по гражданским делам о компенсации морального вреда// Закон и право. 2000. № 12, -35 с.; Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. -М.: 1997. – 177 с.

ўтказилган ижтимоий сўров натижаларига кўра, исботлаш предмети қуйидагилардан иборат:

- жавобгарнинг даъвогарга маънавий зарар ёки жисмоний азоб-уқубатлар келтирган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), - ушбу ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг нимада ифодаланиши; маънавий зарар ёки жисмоний азоб-уқубатлар ким томонидан етказилганлиги; - ушбу ҳаракат (ҳаракатсизлик) орқали даъвогарнинг қандай шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилганлиги; - улар қандай номоддий манфаатларга тажовуз қилганлиги; - даъвогарнинг руҳий азобланиши ва ушбу азобланиш қандай ифодаланганлиги; - зарар етказувчининг айбдорлик даражаси; - тўлов миқдори.¹

Бизнинг фикримизча, маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги талаблар мавжуд бўлган ишларда исботлаш предметиға, аввало, даъвонинг асосига қўйилган фактлар, яъни даъвогар ўзининг талабларига асос қилиб кўрсатаётган ҳолатлар ва бу ҳолатларни тасдиқлайдиган далиллар киради. Профессор М.М.Мамасиддиқовнинг фикрича, исботлаш предметиға, шунингдек жавобгар томонидан даъвоға қарши билдирилган эътирозларни асослайдиган фактлар ҳам киради.²

Шу ўринда маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишларда исботлаш предметиға қуйидагилар кириши ҳақида хулоса қилиш мумкин:

Маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича исботлаш предметиға жавобгарнинг даъвогарга маънавий зарар ёки жисмоний азоб-уқубатлар келтирган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)нинг ҳуқуққа хилоф эканлиги, унинг нимада ифодаланиши, маънавий зарар ёки жисмоний азоб-уқубатлар ким томонидан етказилганлиги; унинг айб даражаси, даъвогарнинг жисмоний ва маънавий азобининг даража-сини, ушбу ҳаракат (ҳаракатсизлик) орқали даъвогарнинг қандай шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилганлиги, зарар етказувчининг айбдорлик даражаси ва тўлов миқдори киради.

Маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича ашёвий далилларга камроқ мурожаат қилинади. Холбуки, маънавий зарар учун тўлов суммасини аниқлаш учун ходимнинг шахсий хусусиятлари ва унинг ишчанлик обрўсини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъвони кўриб чиқишда психологик, тиббий ёки психиатрик экспертиза турларидан фойдаланиш, даъвогарнинг руҳий ҳолатини аниқлаш мақсадида суд-руҳий

¹ Фуқаролик ишлари бўйича Фарғона ва Наманган вилояти туманлараро судлари судьялари билан 2008 йилнинг 25-26 октябрида ҳамда Республика юристлар малакасини ошириш маркази тингловчилари бўлган судьялар билан 2008 йилнинг ноябрида ўтказилган сўров натижаларидан.

² Қаранг: Fuqarolik protsessual huquqi. Darslik // Mualliflar jamoasi. Yu.f.d., prof. M.M.Mamasiddiqov umumiy tahriri ostida. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. "Adolat" milliy huquqiy axborot markazi. -Toshkent, 2022. – 107 b.

экспертизасини тайинлаш масаласига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Судда маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар юзасидан тўлов ундириш масаласини ҳал қилишда жабрланувчининг жисмоний ва маънавий азобларининг даражасини белгилаш жараёнида унинг шахсини, жамиятда тутган ўрни, обрўси ва бошқа шахсий хусусиятларини ҳам эътиборга олиш муҳим ҳисобланади. Шу муносабат билан тарафларнинг тушунтиришлари, гувоҳларнинг кўрсатувларига кўпроқ мурожаат қилинади. Бироқ юридик адабиётларда, айниқса, меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоли ишларни судда кўришда гувоҳлардан холис гувоҳлик олиш борасида айрим муаммолар мавжудлиги таъкидланиб келинади. Масалан, ҳуқуқшунос олим ва амалиётчи Қ.Ҳ.Мирсагатовнинг таъкидлашича, “ .. ишга тиклаш тўғрисидаги суд ҳал қилув қарорлари адолатли бўлиши кўп жиҳатдан ишда иштирок этувчи тарафлар, яъни даъвогар бўлмиш ходим ва жавобгар бўлган иш берувчининг суд муҳокамасида тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш, уларга суд процессида бир хил имкониятларнинг яратилиши жуда муҳим. Бироқ ҳеч кимга сир эмаски, ушбу шахслар суд процессида тенг ҳуқуқли бўлгани билан иш бўйича муҳим аҳамиятга эга бўлган далилларни тўплашда (қўлга киритиш), иш бўйича гувоҳларни аниқлаш ва уларнинг холислигини таъминлашда (одатда гувоҳлар иш берувчи билан меҳнат муносабатларида бўлган ходимлар ташкил этади) ўзига муаммолар пайдо бўлади.¹

Бу каби муаммоли масалалар проф. М.М.Мамасиддиқовнинг илмий ишларида ҳам тадқиқ этилган. Хусусан, олимнинг фикрича, “меҳнатга оид етказилган зарарни ундириш тўғрисидаги низолар бўйича тарафларнинг тортишуви бўйича имкониятларнинг тенг эмаслиги ушбу тоифадаги ишларни судда кўришда гувоҳлар асосан ушбу ташкилотда ишлайдиган турли даражадаги раҳбарлар, меҳнат ташкилотининг бўлим мутахассислари, бухгалтерлар ва бошқа ходимлар бўлиши мумкинлиги билан ҳам изоҳланиши мумкин. Аксарият ҳолатларда иш берувчи судда ходимнинг даъво талабларига қарши ўз эътирозларини хизмат юзасидан тобе бўлган юқоридаги гувоҳларнинг кўрсатмалари билан асослашга ҳаракат қилади. Чунки меҳнат низоси бўйича юзага келган мавжуд ҳолатга шохид бўлган деярли барча шахслар иш берувчининг таъсирида бўлиши табиий. Бошқа ходимлар эса маълум сабабларга кўра, маъмуриятга қарши гувоҳлик беришни хоҳламаслиги аниқ”.²

¹ Мирсагатов Қ.Ҳ. Ишга тиклаш тўғрисидаги меҳнат низоларини судда кўришнинг процессуал хусусиятлари // юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент, Бош прокуратура академияси. 2022. – 136 б.

² Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид етказилган моддий ва маънавий зарарни судда ундиришнинг назарий ва амалий муаммолари / Масъул муҳаррир Ш.Ш.Шорахметов. ЎЗР Адлия вазирлиги, Тошкент давлат юридик институти. –Т.: АҚҲМИ нашриёти, 2008, 146 бет.

Юқоридагилар ўз навбатида маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича судлар гувоҳ сифатида кўрсатилган шахс аслида иш юзасидан ҳақиқий гувоҳ бўлавермаслигига, айниқса меҳнатга оид муносабатлардан келиб чиқадиган маънавий зарарни ундириш масаласини ҳал қилиш жараёнида алоҳида эътибор беришлари керак. Шундай экан судлар гувоҳларнинг холислигига, уларнинг иш берувчига хизмат юзасидан қарам бўлмаслигига эътибор қаратишлари лозим.

Маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири иш бўйича даъвогарнинг тушунтиришлари орқали суд унинг азобланиш даражаси ҳақида маълумотларга эга бўлишидир. Шунинг учун ҳам маънавий зарар учун тўлов миқдорини аниқлаш мезонлари ичида “азобнинг чин юракдан эканлиги”¹ ҳозирги кунда ҳам долзарб. Чунки даъвогарнинг ўзигагина хос бўлган шахсий хусусиятларини аниқлашда унинг руҳий ҳолати, унинг таъсирчанлиги, бошқа ҳулқ-атвори ва табиатига ойдинлик киритиш муҳим саналади. Қолаверса, юқоридаги ҳолатлар жавобгарнинг хатти-ҳаракатларига даъвогар томонидан тўғри баҳо берилаётганлиги ҳақидаги суд хулосалари базасини яратишга замин яратади. Суд амалиёти таҳлили шуни кўрсатадики, маънавий зарарни ундириш ҳақидаги талабни илгари сураётган даъвогарлар ҳақиқатда жисмоний ва маънавий азоб чекмасида, лекин асл мақсади пул суммасини ундириш эканлигини ҳам истисно эта олмаймиз. Бу эса ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш, пировардида маънавий зарар учун тўлов миқдорини белгиловчи қонуний, асосли ва адолатли суд ҳал қилув қарорларининг чиқарилишига замин яратади.

ШАЙЗАКОВ ШОДИЁР ИБРАГИМОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси Марказ
бошлиғи, PhD, доцент, мустақил
изланувчи

**ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН СУД
ҲУЖЖАТЛАРИНИ ЯНГИ ОЧИЛГАН
ҲОЛАТЛАР БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ
ИНСТИТУТИНИНГ ТАДРИЖИЙ
РИВОЖЛАНИШИ**

Аннотация: Муаллиф фуқаролик суд ишларини юритишда қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институтининг ривожланиши, унинг ҳуқуқий асослари, суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришнинг фуқаролик процессидаги аҳамияти,

¹ Беляцкий С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда. М., 1996. -67 с.

тараққийёт босқичлари, унинг ўзига хос белгилари, бу соҳада тадқиқотлар олиб борган миллий ва хорижлик олимларнинг илмий ишлари, Ўзбекистон тарихида қабул қилинган фуқаролик процессуал қонунчилик ҳужжатларини таҳлил қилиб, назарий ҳамда миллий қонунчиликка оид таклифлар ишлаб чиққан.

Калит сўзлар: фуқаролик процесси, фуқаролик суд ишларини юритиш Устави, қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти, янги очилган ҳолатлар, фуқаролик процессуал кодекси, ҳаракатлар стратегияси.

Аннотация: Автор описывает развитие института рассмотрения судебных документов по вновь открывшимся делам, его правовую основу, значение процесса рассмотрения судебных документов по вновь открывшимся делам, этапы развития, его отличительные особенности, проведенные исследования в в этой области анализировались научные труды отечественных и зарубежных ученых, принятые в истории Узбекистана гражданско-процессуальные правовые документы, разрабатывались теоретические и национальные законодательные предложения.

Ключевые слова: гражданский процесс, Устав гражданского судопроизводства, институт проверки юридических документов по вновь открывшимся делам, вновь открытые дела, Гражданский процессуальный кодекс, стратегия действий.

Annotation: The author describes the development of the institution of review of court documents on newly opened cases, its legal basis, the importance of the process of review of court documents on newly opened cases, stages of development, its distinctive features, conducted research in this field analyzed the scientific works of national and foreign scientists, the civil procedural legal documents adopted in the history of Uzbekistan, developed theoretical and national legislative proposals.

Key words: civil procedure, the Charter of civil court proceedings, the institution of review of legal documents in newly opened cases, newly opened cases, civil procedural code, action strategy.

Фуқаролик процессида қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тарихан пайдо бўлган институтлардан бири ҳисобланади. 1864 йил 20 ноябрда қабул қилинган Фуқаролик суд ишларини юритиш Уставида қонуний кучга кирган суд қарорларини янги ҳолатлар туфайли қайта кўриб чиқиш мумкинлиги белгиланган¹.

Уставнинг 794-моддасида қарорни қайта кўриб чиқиш ҳақида илтимоснома мавжуд бўлганида ёки қарор қабул қилишга асос бўлган ҳужжатлар қалбакилиги аниқланганида янги ҳолатлар асосида кўриб чиқишга йўл қўйилган².

И.Н.Энгельмен ўз тадқиқотларида янги ҳолатлар тушунчаси, янги ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриб чиқиш асослари алоҳида, ҳеч қандай тизимсиз кўрсатилганлигини, бу эса ишни кўриб чиқишда жиддий қийинчиликларни юзага келтирганлигини кўрсатади³. Бизнингча, бундай ҳолатлар ўша давр учун хосдир. Бунинг сабабини ўша даврда

¹ Судебные Уставы 20 ноября 1864 года. Ч. 1. Устав гражданского судопроизводства / Президентская библиотека имени Б.Н.Елцина. <https://www.prilib.ru/item/372592>

² Ўша манба. 92-б.

³ Энгельман И.Е. Курс русского гражданского судопроизводства. Юрьев. 1912. Цит.по Гражданский процесс: Хрестоматия / Под.ред.М.К.Треушников. – М: Городец. 2005. С.657.

фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда янги очилган ҳолатларнинг ҳуқуқий асоси эндигина яратилганлиги билан боғлаш мумкин.

Юқоридаги Уставнинг 797-моддаси 2-бандида ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқишда ариза берувчи илтимоснома учун асос бўлган янги ҳолат ўзига маълум бўлган кундан бошлаб, қалбакилаштирилганлиги аниқланган тақдирда суд ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шикоят қилиш мумкинлиги қайд қилинган бўлса, 805-моддасида суд қарори янги ҳолатлар ёки қалбакилиги ҳужжатлар билан исботланган қарорнинг моҳиятини ўзгартириши мумкин бўлган тақдирда, қайта кўриб чиқиши мумкин бўлган¹.

Процессуалист олим Е.А.Нефедиев янги ҳолатлар бўйича суд қарорини кўриб чиқишни апелляция беришнинг махсус усуллари сифатида баҳолаб, суд қарорни қабул қилишда ҳисобга олинган ҳаракатлар кейинчалик сохталаштирилганлиги ёки қарор кучга кирганидан кейин аризачига илгари маълум бўлмаган янги ҳолатлар судга ҳам маълум бўлмаслиги ҳақида фикр билдирган².

Н.Ю.Забрамная суд қарорни қайта кўриб чиқишнинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтади:

- янги ҳолатларнинг аниқланиши ва суд қарорига асос қилиб олинган ҳужжатнинг нотўғрилиги суд қарорларини қайта кўриб чиқишнинг асоси бўлган;
- суд қарори уни чиқарган суд томонидан эмас, балки юқори суд томонидан кўриб чиқилган;
- суд қарорини қайта кўриб чиқиш учун асослар янги очилган ҳолатлар эмас, балки янги ҳолатлар деб аталган;
- фақат суд ишининг тарафлари суд қарорини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақида мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган;
- янги ҳолатлар бўйича суд қарорини кўриб чиқиш учун мурожаат қилиш муддати ўн йилни ташкил қилган.³

И.Н.Энгельмен таъкидлаганидек, француз модели асосида ишлаб чиқилган Фуқаролик суд ишларини юритиш устави, ўша давр учун фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқ низоларни судда янги ҳолатлар асосида қайта кўриб чиқиш учун дастлабки қўйилган ҳуқуқий қадамлардан бири бўлган.

Суд қарорларини қайта кўриш институти сифатида янги очилган ҳолатлар масаласи 1927 йил 22 октябрда қабул қилинган ва 1928 йил 1 январдан кучга кирган Ўзбекистон ССРнинг Фуқаролик процессуал кодекси (кейинги ўринларда ФПК деб юритилади) “Суд қарорларини

¹ Судебные Уставы 20 ноября 1864 года. С-93. Ч. 1. Устав гражданского судопроизводства / Президентская библиотека имени Б.Н.Елцина. <https://www.prilib.ru/item/372592>

² Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства. М.1909. Цит.по: Гражданский процесс: Хрестоматия / Под.ред.М.К.Треушникова. – М: Городец. 2005. С.629.

³ Забрамная Н.Ю. Пересмотр судебных постановлений по вновь открывшимся или новым обстоятельствам в гражданском процессе // Дисс... канд. юрид. наук. - М., 2016. – С. 20-21.

қайта кўриб чиқиш” бобида алоҳида баён қилинган. Мазкур Кодекснинг 263-моддасида кассация шикоятси оқибатсиз қолдирилган ёки кассация муддати тугаганда янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриб чиқиш масаласи фақат Олий суд томонидан ҳал этилган¹.

Ушбу Кодекснинг 264-моддасида белгиланишича, қуйидаги ҳолатларда суд қарори қайта кўриб чиқирилиши мумкин:

а) аризачига номаълум бўлган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган янги ҳолатлар очилганда;

б) қарор қонуний кучга кирган иш бўйича гувоҳларнинг ёлғон кўрсатувлари, тарафларнинг жиноий қилмишлари, уларнинг вакиллари, экспертлар, таржимонлар ёки судьялар ёхуд иш бўйича суд таркибига кирган бошқа шахсларнинг жиноий қилмишлари суд ҳукми билан аниқланганда;

в) қарор кейинчалик суд ҳукми билан қалбаки эканлиги аниқланган ҳужжатларга асосланган бўлса ёхуд ушбу қарорга асос бўлган суд ёки бошқа муассасасанинг қарори бекор қилинганда².

Кодекс талабларига мувофиқ суд қарорларини қайта кўриб чиқиш учун асослар аниқланган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай томонлар, республика прокурори, унинг Олий суддаги ёрдамчиси, тегишли туман прокурори ёки туман суди раиси илтимосига асосан иш кўзғатирилиши мумкин бўлган.

Бу даврда илк бор қабул қилинган процессуал қонунчиликда янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриб чиқиш асослари кенгайиб, Уставда белгиланган ўн йиллик муддат бекор қилинган.

Ўша даврда собиқ Иттифоқ процессуал қонунчиликларида “янги очилган ҳолатлар” тушунчасининг қўлланилиши борасида олимлар турли қарашларни билдириб ўтган.

Хусусан, Н.Гаджиалиева СССР Фуқаролик процессуал кодекси (кейинги ўринларда ФПК деб юритилади) доирасида изланишлар олиб борганида, суд қарорини қайта кўриб чиқиш учун мавжуд бўлган асослар (янги далиллар) кўриб чиқиладиган ишга алоқадор бўлиши лозимлигини таъкидлаб, бу ҳолатлар “янги очилган ҳолатлар” бўлишига қарамай, “янги ҳолат” деб аталганлигини, ўша даврдаги процессуалист олимлар янги ҳолатлар ва янги далилларни фарқлашиб, улар турли хил категория эканлигини ҳақида хулосага келганлигини кўрсатади³.

Е.В.Васьковскийнинг қайд этишича, “янги очилган ҳолатлар” иборасининг қўлланилиши тўғри эмаслигини, суд ишни ҳал қилишда ҳар қандай ҳолатни билмаслигини, нотўғри қарор қабул қилганда ишни

¹ Гражданский процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики // Издание Юридического Изд-ва при Управлении делами СНК УзССР. -Самарканд. 1927. – 35 с.

² Ўша манба, - 36 б.

³ Гаджиалиева Н.Ш. Развитие института пересмотра судебных постановлений по вновь открывшимся или новым обстоятельствам: от ГПК РСФСР 1923г. до современного состояния // Вестник Московского университета МВД России. 2018. №6. – 261 с.

қайта кўриб чиқишга йўл қўйилишини билдириб, шу сабабли ҳам қонун суд ажрим қабул қилинаётган пайтдаги ҳолатни назарда тутати, суд қароридан сўнг юзага келган янги ҳолатларни кўзда тутмаслигини билдиради¹.

Назаримизда ушбу фикрлар мунозарали ҳисобланади. Сабаби, янги очилган ҳолатларнинг вужудга келишига асосий омил, суд ва тарафларнинг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган вазиятларнинг вужудга келишидир ҳамда “янги очилган ҳолатлар” ва “янги ҳолатлар” тушунчалари бир хил маънони англатади.

1938 йил 28 мартда Ўзбекистон ССР ФПКсига тегишли қўшимчалар киритилиб, ФПКнинг 264-моддасидаги ишни қайта кўриб чиқиш асослари ўз кучини сақлаб қолган ҳолда 265-моддасига маълум бир қўшимчалар киритилган.

Жумладан, ССР ФПК 264-моддаси “а” (аризачига номаълум бўлган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган янги ҳолатлар очилганда) ва “б” (қарор қонуний кучга кирган иш бўйича гувоҳларнинг ёлгон кўрсатувлари, тарафларнинг жиноий қилмишлари, уларнинг вакиллари, экспертлар, таржимонлар ёки судьялар ёхуд иш бўйича суд таркибига кирган бошқа шахсларнинг жиноий қилмишлари суд ҳукми билан аниқланганда) бандлари бўйича ишни қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги ариза қарор қабул қилган судга берилган. Агар ариза қаноатлантирилган тақдирда, суд ажрими устидан шикоят қилиш мумкин бўлмаган, агарки ариза қаноатлантиришдан рад қилинса, суд ажрими устидан хусусий шикоят келтиришга йўл қўйилган.

ФПКнинг 264-моддаси “в” банди бўйича ишни қайта кўриб чиқиш бўйича ариза фақатгина Олий судга тақдим этилган. Шу билан бирга Олий суд юқоридаги бандлар бўйича ишни қайта кўриб чиқиш ваколатини сақлаб қолган².

Фуқаролик процессида янги очилган ҳолатлар мустақил институт сифатида ривожланишини 1963 йил 23 мартда тасдиқланган ва 1964 йил 1 январдан қонуний кучга кирган Ўзбекистон ССР ФПК да кўриш мумкин. Мазкур Кодекснинг 365-моддаси биринчи қисмида қонуний кучга кирган қарор, ажрим ва ҳал қилув қарорини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришга йўл қўйилиши кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон ССР ФПК 365-моддаси иккинчи қисмида янги очилган ҳолатлар сифатида қонуний кучга кирган қарор, ажрим ва ҳал қилув қарори қуйидаги ҳолатларда қайта кўрилган:

1) аризачига номаълум бўлган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар;

¹ Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М., 1917. Гражданский процесс: Хрестоматия / Под.ред.М.К.Треушникова. – М: Городец. 2005. С.666.

² Гражданский процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики // Издание Юридического Изд-ва при Управлении делами СНК УзССР. -Самарканд. 1927. – С. 56-57.

2) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган, ноқонуний ёки асоссиз қарор чиқарилишига сабаб бўлган ҳолатлар, яъни гувоҳнинг била туриб берган ёлғон кўрсатуви, экспертнинг била туриб берган ёлғон хулосаси, атайин нотўғри қилинган таржима, қалбаки ҳужжатлар ёки ашёвий далиллар;

3) тарафларнинг, ишда иштирок этаётган бошқа шахсларнинг ёки уларнинг вакилларининг ёхуд судьяларнинг ушбу иш бўйича ноқонуний ёки асослангандирмаган қарор қабул қилинишига сабаб бўлган, суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган жиноий қилмишлари;

4) суд ҳал қилув қарорининг, ҳукмининг, ажримининг ёки қарорининг ёхуд шу қарор ва ажрим чиқарилишига сабаб бўлган бошқа орган қарорининг бекор қилиниши¹.

Шунингдек, Кодекснинг 367-моддасида ариза бериш муддатини ҳисоблашнинг процессуал тартиби белгилаб берилди.

Ўзбекистон ССРнинг 1927 йилги 1964 йилги ФПК қиёсий таҳлил қилинганида бир қанча процессуал ўзгаришларни кузатишимиз мумкин. Масалан, янги очилган ҳолатлар бўйича ишни кўриб чиқиш асослари кенгайтирилган. Кодекснинг 366-моддасига асосан янги очилган ҳолатлар бўйича ариза берувчи субъектлар доираси кенгайтирилган, яъни аризачи, манфаатдор шахслар, ишда иштирок этувчи шахслар ёки прокурор уч ойлик муддат ичида ариза келтириш ҳуқуқига эга бўлган.²

Шу жиҳатдан Н.Гаджиалиева 1964 йилдаги фуқаролик процессуал қонунчилигида янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриб чиқиш жараёнининг ривожланиш тенденциялари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтади:

биринчи тенденция – суд ишларини кўриб чиқишнинг эркинлашганлиги, бунда нафақат тарафларга балки, ишда иштирок этувчи манфаатдор шахсларга иш қўзғатиш ҳуқуқининг берилганлиги;

иккинчи тенденция – янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриб чиқишнинг процессуал муддатлари тартибга солинганлиги ва белгиланган муддатнинг етарли эканлиги;

учинчи тенденция – янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини кўриб чиқиш асослари кенгайганлиги³.

Олимнинг фикрларини қувватланган ҳолда қуйидаги хулосага келиши мумкин:

¹Гражданский процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики. Т., Госиздат УзССР, 1963.,135 с.

²Гражданский процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики // Издание Юридического Изд-ва при Управлении делами СНК УзССР. -Самарканд. 1927. / Гражданский процессуальный кодекс Узбекской Советской Социалистической Республики. Т., Госиздат УзССР, 1963.

³ Гаджиалиева Н.Ш. Развитие института пересмотра судебных постановлений по вновь открывшимся или новым обстоятельствам: от ГПК РСФСР 1923 г. до современного состояния // Вестник Московского университета МВД России. 2018. № 6. – 263 с.

- янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорини бекор қилиш асослари кенгайганлиги;

- суд қарори бекор қилинишига асос бўлган далиллар доираси конкретлаштирилганлиги;

- ариза бериш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар доираси кўпайганлиги;

- суд қарорини қайта кўриб чиқиш учун асос аниқланган кундан бошлаб уч ойлик муддат белгиланганлиги.

1963 йил қабул қилинган Ўзбекистон ССР ФПК давлатимиз мустақилликка эришилганидан сўнг ҳам 1998 йилга қадар амалда қўлланилган.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Гражданлик процессуал кодексига ва Жиноят-процессуал кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуни билан республика қонунларини такомиллаштириш мақсадида 1963 йил 23 март куни қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Гражданлик процессуал кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритилган¹.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августдаги “Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексини тасдиқлаш тўғрисида” Қонуни билан Ўзбекистон Республикасининг ФПК қабул қилиниб, 1998 йил 1 январь кунидан амалга киритилган.

Ўзбекистон Республикаси ФПК 362-моддасида қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари сифатида қуйидагилар кўрсатилган:

1) аризачига номаълум бўлган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, лекин иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар;

2) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ва ноқонуний, асоссиз ёки адолатсиз қарор чиқарилишига сабаб бўлган ҳолатлар, яъни гувоҳнинг била туриб берган ёлғон кўрсатуви, экспертнинг била туриб берган ёлғон хулосаси, атайин нотўғри қилинган таржима, қалбаки ҳужжатлар ёки ашёвий далиллар;

3) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган тарафларнинг, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ёки судьяларнинг муайян ишни кўришда содир этган жиноий қилмишлари;

4) суд чиқарган ҳал қилув қарори, ҳукм, ажрим ёки қарорнинг ёхуд шу ҳал қилув қарори, ажрим ва қарор чиқарилишига сабаб бўлган бошқа органлар қарорининг бекор қилиниши².

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Гражданлик процессуал кодексига ва Жиноят-процессуал кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 1993 йил 2 сентябрдаги Қонуни / <http://lex.uz/docs/112388>

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. -Тошкент. “Адолат”. 1997. -Б. 139-140.

Шунингдек, ушбу Кодекс янги очилган ҳолатлар бўйича ишни кўриб чиқишнинг процессуал тартибини ҳам белгилаб берди. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил қабул қилинган ФПК 1964 йилги Ўзбекистон ССР ФПК билан деярли ўхшаш бўлган.

Янги очилган ҳолатлар билан боғлиқ барча фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ФПК ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленум қарорлари асосида 2018 йилда янги таҳрирда ФПК қабул қилингунига қадар амалда қўлланилиб келинди.

Мустақилликка эришилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий судининг янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриш масалаларини тартибга солишга қаратилган алоҳида Пленум қарори қабул қилинмаган бўлса-да, бироқ баъзи Пленум қарорларида тушунтиришлар бериб ўтилган.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси 2003 йил 19 декабрдаги Олий суди Пленумининг “Фуқаролик процессуал қонун ҳужжатлари айрим нормаларининг судлар томонидан қўлланилиши ҳақида” 19-сонли қарорида қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш масаласини ҳал этишда ФПКда кўрсатилган асослар рўйхати тугал эканлиги назарда тутилган¹.

Мамлакатимизда суд-ҳуқуқ ислоҳотлари ривожланиши натижасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишга йўналтирилган суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини мустаҳкамлаш, маъмурий, жиноят, фуқаролик ва хўжалик қонунчилигини, жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизими самарасини ошириш, суд жараёнида тортишув тамойилини тўлақонли жорий этиш, юридик ёрдам ва ҳуқуқий хизматлар сифатини тубдан яхшилаш борасида бир қатор вазифалар белгилаб берилди².

Мазкур Фармон асосида одил судловни амалга ошириш самарадорлиги ва сифатини ошириш, маъмурий, жиноят, фуқаролик ва хўжалик суд иш юритувининг процессуал асосларини такомиллаштириш доирасида янги таҳрирда Ўзбекистон Республикасининг ФПК ишлаб чиқилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги “Фуқаролик процессуал қонун ҳужжатлари айрим нормаларининг судлар томонидан қўлланилиши ҳақида” 19-сонли қарори / <http://lex.uz/docs/1454444>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони / <http://lex.uz/docs/3107036>

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 22 январдаги “Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексини тасдиқлаш ҳақида” Қонуни асосида Ўзбекистон Республикасининг ФПК тасдиқланди ва 2018 йил 1 апрель кунидан қонуний кучга кирди¹.

Мазкур ФПКда янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари ва суд ҳужжатларини қайта кўриш ҳақида ариза бериш муддати бир хиллигини сақлаб қолган ҳолда ишни кўриш билан боғлиқ баъзи процессуал нормалар такомиллаштирилди.

Жумладан, ариза билан мурожаат этган шахснинг илтимосномасига кўра, ўтказиб юборилган аризани бериш муддати, агар илтимоснома қайта кўриш учун асос бўладиган ҳолатлар очилган кундан эътиборан олти ойдан кечиктирмай берилган бўлса ва суд муддатни ўтказиб юбориш сабабларини узрли деб топса, суд томонидан тикланиши мумкинлиги белгиланди.²

ФПКнинг 441-моддаси биринчи қисмига кўра, ҳал қилув қарорини, ажримни ёки қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақидаги ариза судга ёзма шаклда ёхуд электрон ҳужжат тарзида берилади. Ариза уни бераётган шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Шунингдек, ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмларида суд қарорини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризага қўйилган талаблар ҳамда аризага илова қилиниши лозим бўлган ҳужжатлар белгилаб берилди.

Фуқаролик процессида мазкур институтнинг аҳамияти ҳақида тўхталган Ш.Шорахметов фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган қонуний ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш билан иш бўйича қонуний, асослантирилган ва адолатли қарорлар чиқарилишини таъминлашга қаратилганлигини эътироф этади³.

Шу каби М.Мамасиддиқов ҳам янги очилган ҳолатлар бўйича иш юритиш фуқаролик процессининг зарур ва муҳим институти бўлиб, фуқаролик ишларини апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида кўришда бўлгани каби фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқлар ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, иш бўйича қонуний, асосли ва адолатли қарорлар чиқарилишини таъминлашга қаратилгандир, деб таъкидлайди⁴.

Дарҳақиқат олимлар тўғри таъкидлаганидек, ушбу институтнинг асосий мақсади фуқаролик судлар орқали янги очилган ҳолатлар бўйича асослар мавжуд бўлганида фуқароларга ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 22 январь “Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексини тасдиқлаш ҳақида”ги ЎРҚ-460-сон Қонуни / <http://lex.uz/docs/3517224>

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. 23.01.2018 йил ҳолатига.

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига шарҳлар. -Т: ТДЮИ. 2010. – 910 б.

⁴ Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. -Т.: Lesson press. 2020. – 522 б.

ҳимоя қилишга замин яратишдир. Ушбу институт ўзининг тадрижий ривожланиши босқичида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги “Судлар томонидан фуқаролик ишлари бўйича қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисида” 25-сонли Қарори¹ қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Сабаби, Ўзбекистон Республикаси фуқаролик судлари тарихида янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриш институтининг процессуал жиҳатларига тушунтириш бериш юзасидан алоҳида Пленум қарорлари мавжуд бўлмаган.

Мазкур Пленум қарори фуқаролик судлари томонидан йўл қўйилиши мумкин бўлган процессуал хато ва камчиликларнинг олдини олиш, ягона суд амалиётига эришишга йўналтирилган бўлиб, унда иш мазмунан ҳал этилмаган биринчи инстанция судининг бошқа ҳужжатлари (масалан, аризани қабул қилишни рад этиш ёки даъво аризасини қайтариш тўғрисидаги, аризани кўрмасдан қолдириш ёки ишни иш юритишдан тугатиш тўғрисидаги, процессуал муддатни тиклаш ёки тиклашни рад этиш тўғрисидаги, суднинг ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги ажримлар, хусусий ажрим) янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўрилмаслиги алоҳида қайд этилган.

Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ ислоҳотлари изчиллик билан олиб борилаётганлиги, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ривожланиб бораётган жамиятимизда фуқаролик процессуал қонунчилигини ҳам такомиллаштириб боришни талаб этади. Шу мақсадда суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар асосида қайта кўриш институтига Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 25 декабрдаги “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Қонуни² асосида бир қанча янгиликлар киритилди. Хусусан, суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш институти сифатида тафтиш босқичи жорий этилди. Ўз-ўзидан тафтиш институтининг кириб келиши янги очилган ҳолатлар институтига ўз таъсирини ўтказади. Шу маънода ФПКнинг 438-моддаси апелляция, кассация ёки тафтиш инстанцияси судларининг қайси ажримлари ва қарорлари бўйича биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори ўзгартирилган ёхуд янги ҳал қилув қарори қабул қилинган бўлса, ўша қарорлар ва ажримларни янги очилган

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги “Судлар томонидан фуқаролик ишлари бўйича қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисида” 25-сонли Қарори / <http://lex.uz/docs/4698294>

² Ўзбекистон Республикасининг “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2023 йил 25 декабрь ЎРҚ-887-сон Қонуни / <http://lex.uz/docs/6708694>

ҳолатлар бўйича қайта кўриш суд ҳужжатини ўзгартирган ёки янги ҳал қилув қарори қабул қилган суд томонидан амалга оширилиши белгилаб қўйилди.

Тадқиқот жараёнида шуни таъкидлаш лозимки, қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти ривожланиш тарихи давомида процессуалист олимларнинг қизиқишлари ва уларнинг илмий мунозаралари пайдо бўлишига замин яратиб келган. Масалан, К.И.Комиссаров янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриш институти амалий аҳамиятга эга эмаслиги, суд қарорларини назорат тартибида қайта кўриб чиқиш билан уйғунлаштириш кераклигини таъкидлайди¹. Шу каби Л.А.Терехова², Г.А.Жилинлар³ ҳам ушбу институтнинг самарасиз эканлиги ҳақида фикрлар билдиради.

Бунга қарши Л.Ф.Лесницкая бу шахсларнинг ҳуқуқларининг чекланишига олиб келишини кўрсатса⁴, И.М.Зайцев эса қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти сақланиб қолиниши кераклигини билдиради⁵.

М.Мамасиддиқов фикрича, юридик адабиётларда суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институтини суд қарорларини назорат тартибида қайта кўришнинг кенг ва қулай йўли деб эътироф этилади. Лекин бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш суд қарорларини кассация ва назорат тартибида қайта кўришдан ўзининг мазмун-моҳияти ва қайта кўриш асослари билан фарқ қилади. Бундан ташқари, суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ишда иштирок этувчи шахсларга суд қарорларини текширилишлари учун оддий ва қулай шароитлар яратиб беради. Кассация ва назорат тартибида иш юритишдан фарқли равишда суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш босқичида иштирок этувчи шахсларнинг иштирок этиши уларнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириш истакларидан келиб чиқади.⁶

Е.Слепченко назарида, кўриб чиқиладиган босқич суд ҳаракатларини назорат тартибида кўриб чиқиш босқичига ўхшасада, бироқ янги очилган

¹ Комиссаров К.И. Теоретические основы судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства: Автореф. дисс..... д-ра юрид.наук. – Свердловск, 1971. С.39

² Терехова Л.А. Надзорное производство в гражданском процессе: проблемы развития и совершенствования. М.:Волтерс Клувер., 2009. С. 137.

³ Жилин Г.А. К вопросу о правовой природе пересмотра судебных постановлений по вновь открывшимся или новым обстоятельствам. // Закон. 2014. №7. С.113.

⁴ Курс советского гражданского процессуального права: в 2-х т. / Отв. ред. А.А.Мельников. Т.2. – М.: Наука, 1981. С. 309 (автор раздела Л.Ф.Лесницкая)

⁵ Зайцев И.М. Пересмотр по вновь открывшимся обстоятельствам решений, определений и постановлений, вступивших в законную силу // Советская юстиция. 1967. №18. С. 22-23

⁶ Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. -Т.: Lesson press. 2020. – Б. 526-527.

ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриб чиқиш учун асос бўлган ҳужжатлар суднинг хатоси билан эмас, балки суд ва тарафларнинг хоҳиш истагига боғлиқ бўлмаган ва ишни дастлабки ҳал этиш натижасига таъсир кўрсатмайдиган объектив ҳолатдир. Бунда ишни кўриб чиқиш тегишли суд қарор қабул қилган суд томонидан манфаатдор шахснинг илтимосига кўра (шикоят асосида эмас) амалга оширилади¹.

Юқорида К.И.Комиссаров, Л.А.Терехова, Г.А.Жилин фикрларига қўшилиб бўлмайди. Чунки янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш шахсларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қулай шароит яратади. М.Мамасиддиқов тўғри таъкидлаганидек, янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш босқичида иштирок этувчи шахсларнинг иштирок этиши уларнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириш истакларидан келиб чиқади. Назаримизда, янги очилган ҳолатлар бўйича иш кўзғатиш ишда иштирок этувчи шахсларнинг хоҳиш иродасига боғлиқ бўлса, назорат тартибда ёки юқори босқичда иш кўзғатиш суднинг ихтиёрига боғлиқ бўлади.

Шу жиҳатдан ҳам суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари бир қатор умумий белгиларга эга:

Биринчидан, янги очилган ҳолатлар фуқаролик ишлари ҳал қилинаётган вақтдаги мавжуд юридик фактлардир. Суд қарори қабул қилинганидан кейин пайдо бўлган ҳолат янги очилган ҳолатга кирмайди. Хусусан, иш ҳолатларининг суд қарори чиқарилганидан кейин ўзгарганлиги унинг нотўғрилигидан далолат бермайди, балки янги даъво учун асос бўлади.

Иккинчидан, янги очилган ҳолатлар кейинчалик буларнинг арз қилган тарафга маълум бўлмаганлиги ва маълум бўлиши мумкин эмаслиги талаб этилади. Бу эса мазкур ҳолатлар судга ҳам маълум бўлмаганлигини билдиради.

Учинчидан, янги очилган ҳолатлар иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиши, яъни ҳал қилув қарорининг мазмунини ўзгартиришга олиб келиши лозим. Акс ҳолда суд қарорларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришга асос бўлмайди².

Шундан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, фуқаролик процессуал қонунчилигида қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти ўзининг ривожланиши тараққиётида бир қатор босқичларни босиб ўтган:

- янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайта кўриб чиқиш асослари кенгайиб борган;

¹ Слепченко Е.В. Проверка судебных актов по вновь открывшимся или новым обстоятельствам // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2011. №14. 91-с.

²Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. -Т.: Lesson press. 2020. – 527 б.

- янги очилган ҳолатлар бўйича ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни қайта кўриш ҳақидаги ариза субъектлар доираси ривожланиб борган;

- суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўрадиган судлар доираси такомиллашиб борган;

- суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш юзасидан процессуал муддатлар ўзгариб борган.

Бундан ташқари, қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институти ривожланишини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

биринчи давр - 1864 - 1927 йиллар. Бу вақт оралиғида Фуқаролик суд ишларини юритиш уставида қонуний кучга кирган суд қарорларини янги ҳолатлар туфайли қайта кўриб чиқишнинг иккита асоси мавжудлиги, ишни кўриб чиқиш муддатининг ўн йил эканлиги, фақатгина Олий суд томонидан ушбу тоифадаги ишлар кўриб чиқилганлиги;

иккинчи давр – 1928 – 1963 йиллар. Ушбу даврда Ўзбекистон ССРнинг ФПК қабул қилиниши, унда янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайта кўриш масалалари алоҳида бобда ёритилиб, ушбу асос бўйича ишни қайта кўриб чиқиш асосига босқичма-босқич қўшимчалар киритилиб, ишни кўриб чиқиш учун уч ойлик муддат белгиланганлиги, қарор қабул қилган судларга ҳам ариза билан илтимоснома киритиш масаласи, иш қўзғатиш ҳуқуқига эга субъектлар доираси кенгайганлиги;

учинчи давр – 1964 -1997 йиллар. Мазкур давр оралиғида янги очилган ҳолатлар бўйича ариза бериш муддатини ҳисоблашнинг процессуал тартиби белгиланганлиги, янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорини бекор қилиш асослари такомиллашганлиги, суд қарори бекор қилинишига асос бўлган далиллар доираси аниқлаштирилганлиги;

тўртинчи давр – 1998-2017 йиллар. Кўрсатилган давр оралиғида мустақил Ўзбекистоннинг ФПК қабул қилинганлиги, унда қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари, ишни кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган судлар таркиби, фуқаролик процессида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишнинг чинакам ҳуқуқий пойдевори яратилганлиги, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти-нинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида фуқаролик суд ишларини юритишни янада такомиллаштириш вазифалари белгиланганлиги;

бешинчи давр – 2018 йилдан ҳозирга қадар. Қайд этилган вақт қисқа бўлсада, бироқ эътироф этишга лойиқ суд-ҳуқуқ ислохотлари олиб борилди. Янги ФПК ишлаб чиқилганлиги, янги очилган ҳолатлар бўйича ариза билан мурожаат этган шахснинг илтимосномасига кўра, ўтказиб юборилган аризани бериш муддати жорий этилганлиги, мустақил

тафтиш институти кириб келиши натижасида қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш билан боғлиқ процессуал ўзгаришлар киритилганлиги, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг алоҳида Пленум қарори қабул қилинганлигини қайд этиш керак.

Тадқиқот натижасида яна бир хулосага тўхталиш даркор, яъни Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 25 декабрдаги “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” Қонуни қабул қилиниши оқибатида тафтиш институти жорий қилиниши Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 24 декабрдаги “Судлар томонидан фуқаролик ишлари бўйича қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисида” 25-сонли Қарорига бир қатор ўзгартириш ва қўшимчалар киритишни талаб этади.

Жумладан, Пленум қарорининг 1-банди 2-қисмидаги “Апелляция, кассация” сўзларидан кейин “тафтиш” жумласини киритиш таклиф этилади. Шу каби қарорнинг 12-банди 2-қисмидаги “Биринчи, апелляция ёки кассация инстанцияси” жумласини “Биринчи, апелляция, кассация ёки тафтиш инстанцияси” жумласига, 13-банднинг 2-қисмини эса “Суд ҳужжати янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани кўриш натижалари бўйича апелляция ёки кассация инстанцияси суди томонидан чиқарилган ажримлар чиқарилган кундан бошлаб кучга киради ва улар устидан тафтиш тартибида шикоят берилиши (протест келтирилиши) мумкин.” деб ўзгартириш мақсадга мувофиқ.

**SUBKHONOV SHERALI
MUHAMMAD UGLI -**

Teacher of the Department of civil procedural and economic procedural law in Tashkent State University of Law

PERSONS PARTICIPATING IN THE CASES ON ESTABLISHMENT OF THE FACTS HAVING LEGAL RELEVANCE

Annotation: In this article, the author analyzes the legal status of persons participating in cases of establishing facts of legal significance. Based on the analysis carried out by the author, the concept and essence of persons participating in cases of establishing facts of legal significance is defined, and examples from judicial practice are also given.

Key words: applicant, interested person, legal fact, application, court, special

proceedings.

Аннотация: В данной статье автор анализирует правовое положение лиц, участвующих в делах об установлении фактов, имеющих юридическое значение. На основе анализа, проведенного автором, определено понятие и сущность лиц, участвующих в делах об установлении фактов, имеющих юридическое значение, также приведены примеры из судебной практики.

Ключевые слова: заявитель, заинтересованное лицо, юридический факт, заявление, суд, особое производство.

Аннотация: Ушбу мақолада муаллиф юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш ҳақидаги ишларда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқий мақоми таҳлил қилади. Муаллиф томонидан олиб борилган таҳлиллар асосида юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш ҳақидаги ишларда иштирок этувчи шахслар тушунчаси ва моҳияти аниқланиб, суд амалиётидан мисоллар ҳам келтирилган.

Калит сўзлар: аризачи, манфаатдор шахс, юридик факт, ариза, суд, алоҳида тартиб.

The distinctive features of special proceedings also determine the peculiarities of the composition of subjects of civil procedural legal relations, where there are no parties (plaintiffs, defendants), third parties who declare or do not declare independent claims regarding the subject of the dispute, which is typical for claim proceedings.

According to Article 264 of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan (hereinafter referred to as CPC RUz), the court considers cases of special proceedings with the participation of the applicant and interested persons who enjoy procedural rights and obligations provided for in Article 40 of the Code of Civil Procedure of the Republic of Uzbekistan, with the exception of those related to the disposal of the disputed right. Thus, any interested person for whom the establishment of this fact is associated with the occurrence of certain legal consequences can apply to the court to establish a fact of legal significance. Consequently, the applicant in this category of cases is the person who initiates the case in his own interests or the person in whose interests it was initiated.

Moreover, in a certain category of civil cases, not every citizen can be an applicant or an interested party. Everything depends on a fact of legal significance, which must be established in court. So, for example, V.T. Sakhnova points out that both spouses or one of them can apply to establish the fact of marriage registration (then the second is involved as an interested party). At the same time, the author points out that when resolving cases of establishing the facts of registration in court, a fact is established - an action, that is, registration in the civil register, but not the fact itself that is subject to registration¹.

For example, citizen A. applied to the Mirabad Interdistrict Court for Civil Cases to establish the legal fact of registering a marriage with citizen B.. The requirements are motivated by the fact that in 1988, in the civil registration

¹ Сахнова Т.В. Курс гражданского процессуального права. М. : 2014

department of the Mirabad district of the Mirabad rural administration, a marriage was registered between citizen A. and citizen B. During the marriage, children were born, in whose birth certificate the parents are indicated as citizen B. - father, citizen A. - mother. In 1994, the civil registry office dissolved the marriage between them, and a corresponding entry was made in the registration book. After the divorce, the applicant was given the surname S.. Since the marriage registration records for the period from 1987 to 1990 were not completely preserved, the applicant could not be issued a document confirming the registration of the marriage. Establishment of this legal fact is necessary for A. to obtain a pension, and therefore she filed this application with the court¹.

An application to establish the fact of recognition of paternity or the fact of paternity, in accordance with paragraph 3 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated November 25, 2011 No. 8, can be made not only by the mother of the child and the child himself upon reaching adulthood, but also by his guardians (trustee), in Article 62 of the Family Code of the Republic of Uzbekistan, in addition to the indicated persons, it also states that the person who is dependent on the child can apply to the court with the specified application². For example, citizen Y. applied to the Bukhara Interdistrict Court for Civil Cases to establish the fact of recognition of paternity. The requirements are motivated by the fact that in the period from 2005 to 2016 she lived together with citizen V., they ran a general common and had a common budget. During the period of their cohabitation, they had children: Y.V.A., born in 2005 and Y.V.A., born in 2007. During the birth of his children, citizen B. was on duty, they were unable to timely complete the documents at the civil registry office, but he never renounced his paternity. In 2016, citizen V. died. During his lifetime, he recognized himself as the father of the children born, despite the fact that he was not indicated as their father on the birth certificate. Establishing the fact of recognition of paternity is necessary for the applicant to assign a survivor's pension to his children³.

Interested citizens and legal entities in cases of establishing legal facts should include those persons who are involved directly by the applicant himself, on the initiative of the court, or who enter into the case on their own initiative, since the decision in the case may entail for them the obligation to perform certain actions or make other changes to their legal status. The participation of interested parties allows the court, in addition, to most fully and correctly clarify all the circumstances of the case and make a lawful and informed decision. According to paragraph 6 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan dated December 20, 1991 No. 5, it is established that during the preparation of a case for trial, the judge is

¹ <https://public.sud.uz/report/CIVIL>

² Family Code of the Republic of Uzbekistan (Национальная база данных законодательства, № 03/22/759/0213; 04.08.2022 г., № 03/22/786/0705; 27.04.2023 г., № 03/23/833/0236)

³ <https://public.sud.uz/report/CIVIL>

obliged to find out which persons and organizations may be interested in resolving this case and are subject to being summoned to the court hearing¹.

The membership of interested parties in cases of establishing facts of legal significance is determined by the essence of the stated claim being considered by the court and the legal purpose. Interested parties may include, in particular, the applicant's relatives, financial authorities, civil registry authorities, social protection authorities, and khakimiyat. For example, in cases of establishing the fact of death under certain circumstances and at a certain time, the civil registry office will act as an interested party, since if the stated requirements are satisfied, the court decision that has entered into legal force will be the basis for making a record in the civil registration book about the death of a citizen. In turn, the participation of the civil registry office in the court proceedings as an interested party is controversial, since there is an opinion that this government body acts as a registration authority and no legal consequences arise as a result of satisfying the applicant's stated requirements. At the same time, an analysis of judicial practice has shown that in most cases, when considering cases of establishing facts of legal significance (establishing paternity, the fact of death), the registration authorities are involved as interested parties.

When establishing the fact of recognition of paternity for the purpose of registering and receiving a survivor's pension, along with the civil registry office, the Pension Fund of the Republic of Uzbekistan will be an interested party. Since for further registration of a pension the applicant will need to contact the specified authority.

At the same time, interested parties participating in special proceedings differ from each other in varying degrees of legal interest. Thus, various legal relationships develop between interested parties and the applicant. O. Fursa notes that "These legal relations, due to different life situations, can be characterized depending on their attitude to the establishment of this fact in court. In this regard, stakeholders can be classified as follows:

- persons who have a positive attitude towards establishing this fact in court;
- persons whose attitude towards establishing this fact in court is uncertain;
- persons who have a negative attitude towards the establishment of this fact in court, but do not have reasonable objections;
- persons who have a negative attitude towards the establishment of this fact in court and who have reasonable objections"².

At the same time, any interested person belonging to one or another group of persons during the trial may change his position in relation to the stated requirements.

¹ Постановление Пленума Верховного суда Республики Узбекистан 20 декабря 1991 года № 5 «О судебной практике по делам об установлении фактов, имеющих юридическое значение».

² Фурса О. Участие заинтересованных лиц в делах об установлении фактов, которые имеют юридическое значение // Право. - 2018. - № 11.

Based on the analysis of judicial practice, the persons participated in these cases also include government bodies, which can act in two qualities:

1) as interested parties having a substantive or procedural interest in the case;

2) as persons whose legal interest arises from their special functions in protecting the rights and interests of citizens and organizations.

Independent subjects of civil procedural legal relations, having procedural rights and obligations, are judicial representatives, witnesses, experts, and translators. All of them do not relate to the persons participating in the case, but provide significant assistance to the court in the administration of justice.

АЗИМОВ УЛУГБЕК АЗИМОВИЧ -

Ўзбекистон Республикаси

Бош прокуратура бошқарма катта
прокурори, мустақил изланувчи

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИНИНГ РЕТРОСПЕКТИВ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мақолада Ўзбекистонда фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг келиб чиқиши тарихи, ривожланиши ва ҳозирги кундаги вазифалари ёритилган.

Калит сўзлари: прокурор иштироки, суд тизими, фуқаролик процесси, фуқаролик ишлари бўйича судлар, суд амалиёти.

Аннотация: В данной статье освещены история возникновения института участия прокурора в рассмотрении гражданских дел в Узбекистане, его развитие и современные задачи.

Ключевые слова: участие прокурора, судебная система, гражданский процесс, суды по гражданским делам, судебная практика.

Abstract: This article discusses the history of the emergence and development of institution of participation of the prosecutor in the consideration of civil cases in Uzbekistan and its modern tasks.

Key words: participation of the prosecutor, judicial system, civil procedure, civil courts, judicial practice.

Фуқаролик процессида болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш асосий масалалардан бўлиб, бу борада прокуратура иштироки ретроспектив таҳлилига тўхталишдан олдин, Ўзбекистон ҳудудида прокуратура органлари институтининг жорий этилиши, шу жумладан мазкур орган тизимида судларда фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокини таъминлашга ихтисослашган махсус тармоқларнинг ташкил этилини таҳлил этиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида мавжуд бўлган дастлаб Туркистон Республикасида ташкил этилган,

кейинчалик Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг прокуратурасига айлантирилган прокуратура идоралари билан боғлиқ тарихий маълумотлар (норматив характердаги ҳамда идоравий хужжатлар), шунингдек Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг архив маълумотлари ўрганилиб таҳлил этилди.

Ушбу масалани ўрганиш жараёнида Ғ.Абдумажидов, К.Иркаходжаев, М.Маҳбубов, Б.Х.Пўлатов, М.А.Ражабова, З.С.Ибрагимов, Ф.Ф.Муҳитдинова, Ш.Мусоев, Д.П.Комолов, Н.С.Зайнабиддинов, О.Турсунова, Н.Ж.Юсупова, З.Муқимов, Г.Р.Маликова, С.А.Исҳаков, В.А.Артикова, А.У.Эгамбердиев, О.Икрамов, С.Н.Мамадиев, А.Н.Гейнс, А.В.Кочнев, И.К.Севастьяник, А.А.Тушев, Д.Л.Златопольский, О.И.Чистяков, М.Е.Шушкова, Е.Н.Крупенкин, А.И.Ишанов, А.Р.Ишмуратов, Т.В.Котюковаларнинг илмий-тадқиқот ишлари ҳамда асарларига ҳам мурожаат этилди.

Таъкидлаш керакки, Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган амирлик ва хонликларда, Чор Россияси истилоси давридаги Туркистонда бугунги прокуратура органлари функцияларини турли тузилмалар, масъул лавозимлардаги мансабдорлар бажариб келган.

Лекин, мамлакатимизга айнан “прокуратура” тушунчаси Туркистон Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг кириб келган.

Манбаларни ўрганишдан маълум бўлишича, Марказий Осиёда фуқаролик процессида прокурорнинг ўрни Россия империяси, шунингдек РСФСР ва собиқ Иттифоқ қонунчилигининг кучли таъсири остида шаклланган¹.

Дастлаб Туркистонда прокуратура судлар тасарруфида вужудга келган ва ривожланган. Шу боис мазкур институт фаолияти суд органлари фаолиятидаги ислохотлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Хусусан, 1864 йилнинг 20 ноябрида Россия императори Александр II прокуратура органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи суд низомларини тасдиқлайди². Бу низомлар аста-секин Россиянинг барча ҳудудларига ҳам жорий этила бошланди.

1868 йилдаги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” лойиҳасига кўра, ўлканинг суд-ҳуқуқ масалаларини бошқариш Туркистон генерал губернаторига топширилди, руслар яшайдиган ҳудудларда рус судлари ташкил этилди³.

Таъкидлаш керакки, Чор Россияси босқинидан сўнг, ҳудудда тарихан шаклланган давлат бошқаруви ва ҳуқуқ тизимини бутунлай ўзгартириш, аҳолини руслаштиришга қаратилган сиёсат олиб борилди.

¹ Пўлатов Б.Х. Прокурор назорати. Тошкент.: 2009.Б.–382.

² // Электрон манба: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918>

³ Алимова Д.Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. Тошкент: Шарқ,2000. –Б.20

Энг аввало қозилик ва бийлик судларининг мақоми ва мавқеини обрўсизлантириш, шу орқали уларни бутунлай йўқотишга қаратилган саъй-ҳаракатлар амалга оширилди.

Бунинг учун маҳаллий аҳолига қозилик судларининг қарорлари устидан рус судларига шикоят қилиш ҳуқуқи, рус судларига эса, қозилик судларининг ҳукмларини бекор қилиш ваколати берилди¹.

XIX асрнинг 80-йилларига келиб, Туркистон ўлкасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, аҳолининг суд тизимига нисбатан норозилик кайфияти кучайиши суд-ҳуқуқ ислохотларини янги босқичга кўтариш заруратини келтириб чиқарди.

1886 йилнинг 12 июнида “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом” қабул қилиниб, суд - ҳуқуқ масалаларини бошқариш Туркистон генерал губернаторлиги ваколатидан олиниб, тўғридан - тўғри Россия Адлия вазирлиги тасарруфига ўтказилди. Туркистон вилоятларида вилоят судлари, уездларда эса яраштирувчи судьялар ва уларнинг ёрдамчилари лавозими таъсис этилди².

Ушбу Низомнинг 2-моддасига “Прокурор назоратини амалга ошириш учун вилоят судлари қошида вилоят прокурорлари ва уларнинг ёрдамчилари фаолият кўрсатади”, деган норма киритилди.

Айнан ушбу ҳужжат билан Туркистон ўлкасида илк бор прокурорлар фаолияти йўлга қўйилди.

Ушбу даврда Туркистон ўлкасидаги прокуратура икки бўғинли, яъни Суд палатаси қошидаги прокуратура ҳамда Округ судлари қошидаги прокуратурадан иборат бўлган.

Прокурорлар фаолияти қуйидаги уч йўналишда олиб борилган:

1. Жиноят ишини қўзғатиш, полициянинг суриштируви ва дастлабки терговини назорат қилиш, жиноят ишини судга юбориш, айбланувчиларни суд олдида қоралаш, ҳукмларга протест келтириш, уларнинг ижроси бўйича кўрсатмалар бериш.

2. Суд идораси фаолиятининг қонунга мувофиқлигини назорат қилиш. Шунингдек, Тошкент суд палатаси департаментининг бошқарув ва суд кенгаши иштирокидаги умумий йиғилишларида қонун ижроси, қайд этилган камчиликлар ҳамда интизомий чоралар кўрилиши ҳақидаги кўрсатмалар билан иштирок этиш.

3. Қамоқда сақлаш жойларини ва маҳбусларнинг қамоқхоналарга тўғри жойлаштирилишини назорат қилиш.

Бу тартиб 1917 йилгача амалда бўлган. Бироқ ушбу қоидалар Туркистонда қозилик судлари қўллайдиган шариат нормаларига тўғридан - тўғри зид эди.

¹ Қози ва бий судларини янги халқ судлари билан алмаштиришга оид ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат Архивининг 53, 54, 117, 144, 176, 202, 396 йиғма жилдларида мавжуд

² ЎзР МДА. Ф-134. Рўйхат-1.. Иш жилди – 2. Б.– 143. Положение об управлении Туркестанским краем. СПб, 1886г. – С.665; 673-675

Биргина мисол келтирамиз. XX асрнинг дастлабки йилларида темир-йўллар қурила бошланди, бунинг салбий оқибати сифатида Туркистонда ичкиликбозлик билан боғлиқ жиноятлар кўпайди. Гап шундаки, Россияда бўлгани каби барча темир-йўл станцияларида ресторан ва барлар пайдо бўлди. Маҳаллий аҳоли ўртасида ичкиликбозлик кўпайди. Гарчи шариатга биноан маст қилувчи (хамр) барча нарса ҳаром ҳисобланиб, унинг ноқонунийлиги исбот талаб этмаган бўлса - да, янги суд қарорларига асосан бу қонун бузилиши ҳисобланмасди. Шу тариқа миллатнинг минг йиллар давомида шаклланган маданияти, одоб ва ахлоқ қоидалари онгли равишда поймол этила бошланди.

Октябрь инқилобидан сўнг Совет ҳукумати ўз қонунчилиги ва янги ҳуқуқий тартибини ўрнатди. Энг аввало, 1917 йилнинг 12 декабрида “Суд низомларини қайта ташкил этиш ҳақида” декрет қабул қилиниб, унга асосан суд терговчилари, прокурорлик назорати, ҳимоячи ва хусусий адвокатлар институтлари тугатилиши белгиланди¹.

1918 йилнинг 16 ноябрида Туркистон марказий ижро қўмитаси Суд тизимини тубдан ислоҳ қилиш тўғрисида декрет қабул қилди. Унга кўра, 1919 йилнинг 1 январидан Туркистон ўлкасида судлар қайта ташкил этилиб, прокурор лавозими бутунлай тугатилди ва унинг ўрнига Айбловчилар коллегияси шакллантирилди. Бу коллегиянинг асосий вазифаси судга ва аҳолига юридик маслаҳат беришдан иборат бўлган².

Айбловчилар коллегияси аъзоларининг сони вилоят қурултойи кенгашларининг ижро қўмитаси томонидан белгиланиб, адлия комиссариати орқали Туркистон Марказий ижроия қўмитаси томонидан тасдиқланган.

Давлатда мантиқсиз вазият юзага келганди – қонунлар ижроси устидан назоратни жуда кўп идора ва ташкилотлар амалга оширарди: инқилобий омманинг ўзи; улар ташкил этган ишчи-деҳқон советлари; судлар; милиция органлари; Туркистон Ҳақулодда тергов комиссияси (Турчека); халқ комиссариатлари; инқилобий трибуналлар; адлия халқ комиссариати ва унинг жойлардаги органлари. Мазкур органлар орасида уйғунлик ва мувофиқлик йўқ эди. Мамлакатда бошбошдоқлик, ўзбошимчалик ҳукм сурарди. Қонунчилиكنи назорат қилиш ва текшириш бир қатор орган ва идораларнинг вазифаси бўлгани учун ўзбошимчалик билан амалга оширилаётган ваколатларни тўхтатиш, давлатнинг барча ҳудудларида қонун ижросининг назоратини олиб борувчи махсус орган керак эди.

Фуқаролик ишлари йўналишида суд назорати прокуратура органлари тарихида дастлаб 1922 йилдан бошланган деб айтса бўлади.

Сабаби, Туркистон Марказий ижроия қўмитаси ва Халқ комиссарлари совети томонидан 31.10.1922 йилда қабул қилинган

¹ МДА маълумотлари Ф.Р-38, 2-рўйхат. Сборник декретов и постановлений СНК ТАСССР

² Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанской Республики, Ташкент: Типография ТАСССР, 1918. –С.2-3

“Прокуратура тўғрисида”ги Низомга асосан суд назорати секторига судларда кўриб бўлинган ҳамда кўрилаётган фуқаролик ишлари бўйича келиб тушган ариза ва шикоятларни ҳал қилиш билан бир қаторда, республика прокурори томонидан назорат тартибида ўрганиш учун чақиртирилган фуқаролик ишлари бўйича хулосалар ёки протест лойиҳаларини тайёрлаш, Олий суднинг фуқаролик судлов ҳайъатида фуқаролик ишлари кўрилишида иштирок этиш, судларнинг фуқаролик ишлари бўйича суд амалиётини ўрганиш билан боғлиқ вазифалар юклатилди¹.

1923 йилда Фуқаролик процессида прокурорнинг ваколатлари РСФСРнинг Фуқаролик процессуал кодекси билан белгиланди.² РСФСР ФПКнинг 2-моддасига мувофиқ прокурор жараённинг исталган босқичида ҳам ишни бошлаш, ҳам ишга аралашиш ҳуқуқига эга эди, агар унинг фикрича, давлат ёки меҳнаткаш омма манфаатларини ҳимоя қилиш шуни тақозо этса. Кодекснинг 244-моддасига мувофиқ ишни кассация тартибида кўриб чиқишда прокурор иш бўйича ўз фикрини ёзма ва суд мажлисида оғзаки шаклда бериши мумкинлиги белгиланган.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, прокурорнинг ушбу ваколатлари ҳозирги замон билан солиштирганда сезиларли даражада эди, чунки қонун устуворлигига риоя қилишга кўмаклашиш ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятини берган.

1924 йилдаги СССР ва иттифоқ республикаларининг суд тизими асосларида³ меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судлар томонидан чиқарилган ҳукм, қарор ва ажримларга кассация ва назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқи берилишини фуқаролик процессида прокурор ваколатларининг сезиларли даражада кенгайтириш сифатида таъкидласа бўлади. (Асосларнинг 14-моддаси)

1926 йилдаги РСФСР суд тизими тўғрисидаги Низом⁴ давлат прокуратурасини суд жараёнида давлат ва меҳнаткашлар манфаатларини ҳимоя қилишга мажбур қилди (9, 59, 68-моддалар).

Кейинчалик, Ўзбекистон ССР Адлия Халқ Комиссарлиги Кенгашининг 1929 йил 27 январдаги Қарорига кўра, меҳнаткашларнинг моддий ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, судларнинг фаолияти устидан доимий назоратни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон ССР прокуратурасида фуқаролик ишлари бўйича махсус фуқаролик бўлими ташкил этилди⁵.

¹ ЎзР МДА. Собрание узаконений и распоряжений Туркестанской Республики. 1922.С.–3

² Гражданский Процессуальный Кодекс Р.С.Ф.С.Р. (введен в действие Постановлением ВЦИК от 10.07.1923 г.) // «СУ РСФСР», 1923, № 46 - 47, ст. 478.

³ Основы судоустройства Союза ССР и союзных республик (утверждены Постановлением ВЦИК СССР от 29.10.1924 г.) // «СЗ СССР», 1924, № 23, ст. 203.

⁴ Положение о судоустройстве Р.С.Ф.С.Р. (утверждено Постановлением ВЦИК от 19.11.1926 г.) // «СУ РСФСР», 1926, № 85, ст. 624.

⁵ Фонд – 1710, рўйхат –1, иш жилди – 72

Ушбу бўлимга прокурорларнинг судларда фуқаролик ишлари кўрилишини назорат қилиш билан боғлиқ бўлган фаолиятини жамлаш ҳамда қуйи прокурорларнинг ушбу йўналишдаги ишлари устидан раҳбарликни амалга ошириш каби вазифалар юклатилди.

1936 йил 29 майда Ўзбекистон ССР прокуратураси таркибида янги тузилма сифатида фуқаролик бўлими ташкил этилди¹.

1936 йилги СССР Конституцияси² фуқароларнинг ҳуқуқларини (шахсий мулк, меҳнат, дам олиш, кексаликда, касаллик ва ногиронлик ҳолатида моддий таъминлаш, таълим олиш ва бошқа) белгилади, лекин судлар томонидан фуқаролик ишларини кўриб чиқишда прокурорнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш ваколатларини белгиламади. (РСФСР Конституциясининг 10, 19, 122-125, 130, 138, 139-моддалари).

Яна бир тарихий ҳужжат ҳисобланган, Ўзбекистон ССР прокуратурасининг 1937 йилнинг 3 мартдаги 1-сон Циркулярида, суд йўналиши бўйича прокурорлар олдида халқ судларидан ишларни чақиртириш, агарда ишлар юқори турувчи суд инстанцияларида кўрилган бўлса, фақат юқори турувчи прокурорнинг рухсати билан амалга оширилиши ва протест келтирилган тақдирда протестларни юқори турувчи прокуратурага юбориш вазифаси қўйилган³.

Шунингдек, **1937 йилдаги Ўзбекистон ССР прокуратурасининг 3-сон Циркулярда прокурор иштироки шарт бўлган фуқаролик ишларининг кўрилиши ҳақида** прокурорлар **олдидан хабардор қилиниши лозимлиги** ҳам кўрсатиб ўтилди⁴.

1955 йил 24 майда СССР Олий Кенгаши Президиумининг Фармони билан СССРда прокурор назорати тўғрисидаги Низом тасдиқланди⁵. СССР Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар, ким томонидан содир этилишидан қатъи назар, ҳар қандай қонун бузилишларини ўз вақтида бартараф этиш чораларини кўриш лозимлиги белгиланди. “Прокурорлик назорати тўғрисида”ги Низомнинг 4-бобида суд органларининг ҳукмлари, қарорлари, ажримлари ва фармойиш-ларининг қонунийлиги ва асослилигини назорат қилиш нормалари ўрин олган. Шу муносабат билан СССР Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорларга назорат тартибида ўрганиш учун суддан ҳар қандай фуқаролик ёки жиноят ишини талаб қилиш ҳуқуқи берилди.

¹ МДА маълумотлари Фонд – 837, жилд – 14, назорат иши – 105

² "Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик" (утв. Постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов СССР от 05.12.1936) // Консультант-плюс. ВерсияПроф [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. – [М., 2010].

³ МДА маълумотлари Фонд 1710, жилд – 10, назорат иши – 5

⁴ МДА маълумотлари Фонд 1710, жилд – 10, назорат иши – 5

⁵ Положение о прокурорском надзоре в СССР (утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР от 24 мая 1955 г.) // Ведомости ВС СССР. 1955. № 9. Ст. 222.

1962 йилдаги СССР ва иттифоқдош республикаларнинг фуқаролик суд процесси Асосларининг 6, 29-моддаларида¹, давлат ёки жамоат манфаатларини ёхуд фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш талаб қилинган ҳолларда, прокурорга бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга ариза билан мурожаат қилиш ёки суд процессининг исталган босқичида ишга қиришиш ҳуқуқи берилди. Табиийки, мазкур нормалар иттифоқдош республикаларнинг, шу жумладан Ўзбекистон ССР қонунчилигида ҳам ўз аксини топган эди.

Бинобарин, прокурор ҳар қандай тоифадаги ишда судга мурожаат қилиши ёки қиришиши мумкин эди. Прокурорнинг ушбу ваколатлари ҳозирги ФПКда белгиланган ваколатлариидан кенгроқ эди².

Собиқ совет (шўро) давлати ривожланиб бориши билан, прокуратуранинг фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фаолиятига, шу жумладан фуқаролик процессида катта аҳамият берилган.

СССРнинг 1977 йилдаги Конституциясида³ СССР фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини белгиловчи махсус боб мавжуд бўлган: меҳнат қилиш, дам олиш, соғлиқни сақлаш, уй-жой, кексаликда, касалик, меҳнат қобилятини тўлиқ ёки қисман йўқотиш, шунингдек, боқувчисини йўқотиш ҳолатида моддий таъминлаш (Конституциянинг 40-69-моддалари).

Прокурорларнинг ваколатларини белгилаш нуқтаи назаридан Конституцияда СССР Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар зиммасига қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан олий назорат ўрнатишлиги, прокуратура фаолиятини ташкил этиш ва унинг тартиби “СССР прокуратураси тўғрисида”ги қонун билан белги-ланиши кўрсатилган (СССР Конституциясининг 164-169-моддалари). СССРнинг ушбу Конституцияси асосида СССР Олий Совети 1979 йил 30 ноябрда СССР прокуратураси тўғрисида қонунни қабул қилди.

1979 йил 30 ноябрдаги “СССР прокуратураси тўғрисида”ги қонунда⁴ прокуратуранинг энг муҳим вазифаларидан бири СССР Конституцияси ва Совет қонунларида эълон қилинган ва қафолатланган фуқаро-ларнинг ижтимоий - иқтисодий, сиёсий ва шахсий ҳуқуқ ва эркинлик-ларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилиш эканлиги белгиланган (Қонуннинг 2-моддаси). Қонунда прокурорнинг фуқаролик суд процессида иштирок этишининг қуйидаги шакллари мустаҳкамланган:

¹ Основы гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик (утверждены Законом СССР от 08.12.1961 г.) // «Свод законов СССР», т. 10, с. 133, 1990 г.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <http://lex.uz/ru/docs/3517337>.

³ «Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик» (принята ВС СССР 07.10.1977) // КонсультантПлюс. ВерсияПроф [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. – [М., 2010].

⁴ Закон СССР от 30.11.1979 г. «О прокуратуре СССР» // «Свод законов СССР», т. 10, с. 41, 1990 г.

судга даъво ва аризалар бериш; ишларни биринчи инстанция суд муҳокамасида, кассация ва назорат тартибида кўрилишида иштирок этиш;

ишларни кўриб чиқишда юзага келадиган масалалар бўйича хулоса билан музокара қилиш;

фуқаролик ишлари бўйича умумий ишнинг моҳияти бўйича хулоса билан музокара қилиш; (Қонуннинг 32-моддаси).

Қонунда айрим тоифадаги ишлар шаклида ҳеч қандай чекловлар кўрсатилмаган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосалар чиқариш мумкин. Урушдан кейинги даврда СССР ва иттифоқдош республикаларда прокурорларнинг ваколатлари Конституциянинг фуқароларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги нормалари билан боғлиқ бўлиб, шунчалик кенг эдики, улар прокурорга судда иштирок этиш учун ишларни, уларнинг аҳамияти ва долзарблигига кўра ўзлари белгилашига, ҳар қандай тоифадаги иш бўйича судга ариза юбориш, ҳар қандай фуқаролик иши бўйича чиқарилган суд ҳужжати устидан, прокурор уни моҳиятан кўриб чиқилишида иштирок этганлигидан қатъи назар, шикоят қилиш имконини берган.

Прокурор суднинг прокурор аризасини иш юритиш учун қабул қилиш ихтиёрига боғлиқ бўлмаган, ва фуқаролик процессида фуқароларнинг ҳуқуқларини реал ҳимоя қилиш имкони бўлган.

Судларда фуқаролик ишлари кўрилишини назорат қилиш бўлими, кейинчалик мустақилликка эришгач, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси фуқаролик ишлари бўйича суд қарорларининг қонунийлигини назорат қилиш бўлими деб юритилган бўлса, Янги Ўзбекистон даври, яъни 2017 йил 27 октябрда ушбу бўлим негизида Бош прокуратуранинг фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси ташкил топди.

Ҳозирда мазкур бошқарма фаолияти Бош прокурорнинг 2021 йил 3 июндаги 238-сон буйруғи билан тасдиқланган “Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш бошқармаси тўғрисидаги Низом” билан тартибга солинган.

Бугунги кунда бошқарма фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор ваколатини таъминлаш соҳасидаги қонунчилик ҳужжатлари ижросини қатъий таъминлаш, фуқаролик ишлари бўйича судлар ҳамда Олий суднинг барча инстанцияларида қонунчилик ҳужжатлари ва Бош прокурорнинг буйруқларига мувофиқ прокурор иштироки мажбурийлиги белгиланган фуқаролик ишларининг кўрилишида прокурор ваколатларининг самарали амалга оширилишини ташкил этиш, прокурор иштирокида кўрилган ишлар бўйича ҳамда қонунда кўрсатилган шахсларнинг мурожаатлари асосида фуқаролик ишлари бўйича ноқонуний, асоссиз ва адолатсиз суд қарорларига ўз вақтида протест келтирилиши ҳамда уларнинг қонунга мувофиқлашти-

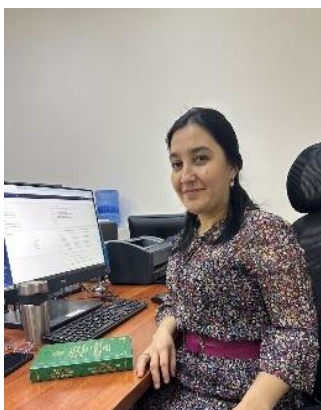
рилишига қаратилган чораларни ва соҳага оид бошқа вазифаларни амалга оширмоқда.

Хусусан, 2023 йилда фуқаролик ишлари бўйича судларга прокурорлар томонидан фуқаро, жамият ва давлат манфаатида киритилган 2 565 та 47,5 млрд. сўмлик даъво аризалар қаноатлантирилган. Прокурор иштироки мажбурий бўлган ишлардан биринчи инстанция судлари томонидан кўрилган 9 255 та, апелляция инстанциясида кўрилган 179 тасида прокурор иштироки таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларининг мазкур йўналишдаги фаолияти даставвал “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишини назорат қилиш” деб номланган бўлса, мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг кенг кўламда бошланган суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга ошириш жараёнида ва суд идораларини мустақил суд ҳокимияти сифатида шакллантириш баробарида Ўзбекистон Республикаси прокурорининг №470-сон 1992 йил 6 июндаги буйруғи билан йўналиш “Фуқаролик ишлари бўйича суд қарорларининг қонунийлигини назорат қилиш” деб ўзгартирилган ва бунда прокурорнинг назорат функцияси суд қарорларининг қонунийлигини таъминлашга қаратилган.

Мазкур йўналишдаги ишлар давом эттирилиб, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг № 312-сон 1997 йилнинг 3 июлидаги буйруғига асосан мазкур фаолият йўналиши судларда фуқаролик ишларини кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш деб ўзгартирилган.

Агарда мамлакатимиз мустақилликка эришгунига қадар мазкур фаолият йўналишларини тартибга солувчи амалда бўлган соҳавий буйруқлар ва кейинчалик мустақилликка эришилганидан сўнг соҳа бўйича қабул қилинган соҳавий буйруқлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 1994 йил 14 июлдаги “Судларда фуқаролик ва хўжалик ишлари кўрилишида прокурор ваколати таъсирчанлигини ошириш ҳақида”ги, 1998 йил 12 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор ваколатининг таъсирчанлиги ва самарадорлигини ошириш ҳақида”ги № 16-сон, 2004 йил 11 майдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш тўғрисида”ги № 22-сон ҳамда ҳозирда амалда бўлган 2015 йил 17 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги №124-сон буйруқлари таҳлил этиладиган бўлса, прокурорнинг судларда ишлар кўрилишини назорат қилиш функцияси ўрнига бевосита суд жараёнларида малакали прокурор ваколатини таъминлашга оид талаблар белгиланганлигини кузатиш мумкин бўлади.

**СУЛАЙМОНОВА НАРГИЗА
МУХИДДИНОВНА -**

Тошкент давлат юридик университети
Фуқаролик процессуал ва иқтисодий
процессуал ҳуқуқи кафедраси катта
ўқитувчиси

**ФУҚАРОЛИК СУДЛАРИДА СУД
ХАРАЖАТЛАРИНИ УНДИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Мамлакатимизда олиб борилаётган изчил конституциявий ислохотлар юртимиз тараққиётининг асосий йўналишларини такомиллаштириш ва амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларни янги босқичга олиб чиқиш талаб этилмоқда.

Хусусан, халқимизнинг эркин ва фаровонлигини, ҳар бир фуқарога ўз салоҳиятини ривожлантириш учун барча имкониятларни яратишни, соғлом, билимли ва маънавий баркамол авлодни тарбиялашни, адолат, қонун устуворлиги, хавфсизлик ва барқарорликни кафолатли таъминлаш энг асосий вазифа саналади. Шу билан бирга, қонун устуворлигини таъминлаш орқали фуқароларнинг судларда ўз ҳуқуқ ва манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш қобилятини ошириш, уларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш орқали ортиқча мурожаатларни олдини олиш ва энг асосийси судьяларимиз томонидан қонуний, адолатли ва асосли қорорлар қабул қилинишига эришиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасига асосан “Ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”¹. Бундан келиб чиқиб шуни айтиш лозимки, ҳар қандай шахс судга ўзининг бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида мурожаат қилиши, етказилган зарарни ундириш чоралари кўриши мумкин.

Албатта шуни унутмаслигимиз керакки, ҳар қандай масалада судга мурожаат қилинганда тегишли равишда суд харажатларини тўлаш лозим. Умумий жиҳатдан, суд харажатларининг икки тури мавжуд: биринчиси, давлат божи; иккинчиси, ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлар ҳисобланади.

Давлат божи масаласи Ўзбекистон Республикасининг “Давлат божи тўғрисида”ги Қонунига асосан ундирилади. Иловага мувофиқ, давлат божи ставкалари миқдорлари белгиланган бўлиб, давлат божининг

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, “Adolat” миллий ҳуқуқий ахборот маркази, 2023 й. – 108 б.

миқдорлари мурожаатнинг мазмунидан келиб чиқади. Масалан, мулкый хусусиятга эга даъво аризаларидан даъво баҳосининг 4 фоизи миқдорида, бироқ БҲМнинг 1 бараваридан кам бўлмаган миқдорда давлат божи ундирилади¹. Мулкый хусусиятга эга бўлмаган (ёки баҳоланмайдиган) бошқа даъво аризаларидан БҲМнинг 2 баравари миқдорида давлат божи ундирилса, алоҳида кўриладиган ишларга доир аризалардан БҲМнинг 1 баравари миқдорида ундирилади². Агар фуқаролар суднинг қарорларидан норози бўлса апелляция, кассация тартибида юқори инстанция судига мурожаат қилиши лозим. Бундай тартибдаги мурожаат учун даъво аризаси ёки бошқа аризалар, шикоятлар берилганда тўланадиган ставканинг 50 фоизи миқдорида давлат божи ундирилади³.

Давлат божларини ундиришда даъво баҳосининг ўрни жуда катта ҳисобланади. Фуқаролик процессуал кодексининг 129-моддасида “Даъвонинг баҳоси” бўйича категориялар берилган. Улар қўйидагилар:

- 1) пул ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича — ундириладиган суммага қараб;
- 2) мол-мулкни талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар бўйича — талаб қилинаётган мол-мулкнинг қийматига қараб;
- 3) бир нечта мустақил талабдан иборат даъволар бўйича — барча талабларнинг умумий суммасига қараб;
- 4) алимент ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича — бир йиллик тўловларнинг йиғиндисига қараб;
- 5) муддатли тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича — тўловларнинг ёки бериладиган пулларнинг йиғиндисига, лекин кўпи билан уч йиллик йиғиндисига қараб;
- 6) муддатсиз ёки умрбод тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича — тўловларнинг ёки пулларнинг уч йил ичидаги йиғиндисига қараб;
- 7) тўловларни ёки пул беришни камайтириш ёхуд кўпайтириш тўғрисидаги даъволар бўйича — тўловлар ёки бериладиган пуллар камайтириладиган ёки кўпайтириладиган суммага, лекин кўпи билан бир йиллик суммага қараб;
- 8) тўловларни ёки пул беришни тўхтатиш тўғрисидаги даъволар бўйича — қолган тўловлар ёки пуллар йиғиндисига, лекин кўпи билан бир йиллик йиғиндисига қараб;
- 9) мол-мулк ижараси шартномасини муддатидан илгари бекор қилиш ҳақидаги даъволар бўйича — шартнома амал қилишининг қолган

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 январдаги “Давлат божи тўғрисида”ги ЎРҚ-600-сон Қонуни.

² Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 январдаги “Давлат божи тўғрисида”ги ЎРҚ-600-сон Қонуни.

³ Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 6 январдаги “Давлат божи тўғрисида”ги ЎРҚ-600-сон Қонуни.

муддатида мулкдан фойдаланиш учун тўланадиган тўловларнинг йиғиндисига, лекин кўпи билан уч йил ичидаги тўловларнинг йиғиндисига қараб;

10) хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга тегишли иморатларга эгалик ҳуқуқи тўғрисидаги даъволар бўйича — иморатнинг бозор қийматига қараб, лекин бу миқдор кадастр қийматидан, бундай баҳо бўлмаганида эса, мажбурий суғурта баҳосидан кам бўлмаслиги керак, ташкилотларга қарашли иморатлар бўйича эса — иморатларнинг ҳақиқий баҳосидан кам бўлмаслиги кераклиги белгиланган¹.

Шу билан бирга, фуқаролар судга мурожатлари билан давлат божларидан ташқари ишни кўриш билан боғлиқ суд чиқимларини ҳам тўлашлари лозим. Суд чиқимлари ишни кўриш билан боғлиқ масалаларни ўз ичига олиб улар қуйидагиларни ташкил қилади:

1) гувоҳларга, экспертларга, мутахассисларга, таржимонларга тўланиши лозим бўлган суммалар;

2) жойида кўздан кечириш билан боғлиқ бўлган харажатлар;

3) жавобгарни қидириш учун қилинган харажатлар;

3¹) суд хабарномаларини ва суд ҳужжатларини юбориш билан боғлиқ почта харажатлари;

4) суд мажлисини видеоконференцалоқа режимида ўтказиш билан боғлиқ харажатлар;

5) суд томонидан тан олинган бошқа зарур харажатлар².

Ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлар ишнинг хусусиятидан келиб чиқиб ундирилади. Фуқаролик процессуал кодексининг 132-моддаси 3¹-бандида берилган асос яъни, суд хабарномаларини ва суд ҳужжатларини юбориш билан боғлиқ почта харажатлари барча турдаги ишлар учун ундирилади.

Кўпгина хориж мамлакатларида суд харажатларини ундириш билан боғлиқ муносабатларни ўрганар эканмиз, бир-бирига ўхшамаган жиҳатлари мавжудлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, Англия давлатида суд харажатларини иш натижаларига кўра енгилган тараф тўлаши белгиланган. АҚШда эса суд процессининг натижасига қаралмайди. Яъни мурожаат қилган тараф суд харажатларини тўлайди. Лекин айрим давлатларда жумладан, Францияда айрим турдаги ишларни кўришда давлат божини тўлаш бекор қилинган. Белгия, Швеция давлатларида давлат божи ставкалари фиксация қилинган бўлса, Германия, Португалия, Ирландия, Хитой, Япония ва Россия давлатларида

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. – Т.: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2023 й. – 456 б.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. – Т.: “Yuridik adabiyotlar publish”, 2023 й. – 456 б.

давлат божи даъвонинг баҳосига нисбатан пропорционал равишда ундирилади¹.

Шундай давлатлар борки, уларда давлат божлари белгиланган суммадан ошиб кетмаслиги лозим. Масалан, Эстония, Литва ва Чехия давлатларида бундай тажрибани учратиш мумкин. Бошқа давлатларда Австралия, Дания ҳамда асосан Венгрия ва Сингапурда давлат божлари даъво баҳосидан ҳам ортиб кетиши мумкинлиги белгиланган.

Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мамлакатимизда суд харажатлари билан боғлиқ масалалар нисбатан қонун нормалари билан тартибга солинган ва инсон ҳуқуқлари камситилмаслиги учун хизмат қилади.

САБИРОВА СЕВАРА ИЛГИЗАРОВНА -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СИРТДАН КЎРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Сўнгги йилларда мамлакатимизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари доирасида фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш чораларини кучайтиришга, аҳолининг одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтиришга, инсоннинг қадр-қиммати устуворлигини таъминлашга қаратилган муҳим ишлар амалга оширилди.

Хусусан, фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида назарда тутилган суд орқали ҳимоя қилиниш ва судга шикоят қилиш ҳуқуқларининг кафолатларини янада оширишга, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини янада кенгроқ ҳимоя қилишга қаратилган норматив-ҳуқуқий база яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ташаббуслари билан 2023 – 2026 йилларга мўлжалланган суд тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишнинг қисқа муддатли стратегияси² ишлаб чиқилиб, унинг доирасида “Инсон қадри учун” ғояси асосида чинакам адолатли суд тизимини шакллантириш ҳамда унинг фаолиятини халқ манфаати ва инсон қадр-қимматини самарали ҳимоя қилишга йўналтириш – одил судловни таъминлашнинг устувор вазифаларидан бири этиб белгиланди.

¹ Шмотин К.С. Пути развития института судебных расходов: сравнительно-правовой анализ. <https://cyberleninka.ru/>

² <https://lex.uz/docs/6358976>

Суд-ҳуқуқ тизимида олиб борилаётган ислоҳотларнинг дастлабки босқичлариданоқ суд амалиётида ишларни тез ва аниқ кўрилишини таъминлаш мақсадида сиртдан иш кўриш институтининг қўлланилишини тақозо этди.

Бизга маълумки, амалдаги Фуқаролик процессуал кодексининг қабул қилиниши ва унда сиртдан иш юритиш институтининг биринчи маротаба акс эттирилиш фуқаролик ишларини соддалаштирилган тарзда, тез ва самарали кўришни кафолатлайди.

Атоқли процессуалист олим Ш.Шорахметов таъкидлаганларидек, сиртдан иш кўриш институтининг киритилишидан мақсад, фуқаролик процессида тортишувчилик тамойилини қўшимча равишда кафолатланишини мустаҳкамлаш, тарафларнинг ҳаракат (ҳаракатсизлиги) учун жавобгарлик даражасини ошириш, низоли масалани ҳал этишни тезлаштириш, шунингдек судьяларнинг ихтиёрида бўлган ишларни мазмун-моҳиятини йўқотмасдан белгиланган вақтда кўриб ҳал этиш билан манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилгандир¹.

Бугунги кунда айрим фуқаролик низоли ишларни кўриб ҳал этиш амалиёти фуқаролик процессида янги – фуқаролик ишини сиртдан кўриш институтини кенг қўлланилишини тақозо этмоқда. Чунки мазкур институтнинг суд амалиётига татбиқ этилиши бевосита фуқаролик ишларини тез ва самарали кўрилишини таъминлашга хизмат қилади.

Айнан шу маънода фуқаролик ишларини сиртдан кўриш институтининг моҳияти фуқаролик процессида низоли масалаларни ҳал этишни тезлаштириш, фуқаролар ва ташкилотларнинг субъектив ҳуқуқларини суд томонидан ҳимоя қилинишини кенгайтириш, моддий ва процессуал ҳуқуқий нормаларнинг бузилишини олдини олиш, жавобгар тарафнинг масъулиятсизликка йўл қўйиши ва ишни чўзишни олдини олиш ҳамда уларга чек қўйиш, ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун процессуал жавобгарлик даражасини ошириш, шунингдек, судьяларнинг зиммасидаги ишларни мазмун-моҳиятини йўқотмасдан тайинланган кунда ўз вақтида кўриб ҳал этиш орқали манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси²нинг 21-моддасида инсон ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, жамият ҳамда давлатнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига путур етказмаслиги шартлиги таъкидланган. Фуқаролик процессуал қонунчилигига сиртдан иш кўриш институтининг киритилгани фуқаролик процессида тортишувчилик тамойилини қўшимча равишда кафолатланишини янада мустаҳкамлади.

¹ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Т.: Адолат, 2001, Б.254.

² <https://lex.uz/docs/6445145>

Сиртдан қарор чиқариш институтининг амалга оширилиши фуқаролик процессида даъвогарнинг ҳуқуқларини кўшимча кафолатлар билан мустаҳкамлаш, тарафларнинг, айниқса жавобгар шахсларнинг ҳар қандай ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги учун процессуал жавобгарлик меъёрларини ошириш, низоларнинг кўрилишини тезлаштириш, шунингдек, суд иш юритувида бўлган фуқаролик ишларини бирмунча қисқартириш ва уларни суд иш юритувида тўпланиб қолишининг олдини олишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шубҳасиз, жавобгар тарафнинг суд мажлисига узрсиз сабабларга кўра келмаслиги даъвогарнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари қайта тикланишига ва унинг суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини амалга ошириш жараёнига тўсқинлик қилади. Бу ҳолат, ўз навбатида суднинг фуқаролик ишини кўриб ҳал этиш жараёнини кечиктиради.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда айтиш мумкинки, сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш деганда, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига узрсиз сабабларга кўра келмаган тақдирда, агар даъвогар бунга қарши эътироз билдирмаса, унинг розилиги билан суд ишни кўриб, иш бўйича сиртдан ҳал қилув қарори чиқариши тушунилади. Мазкур шартлар мавжуд бўлганда суд сиртдан иш кўриш ҳақида ажрим чиқариб, ишни мазмунан ҳал қилишга киришади.

Фуқаролик ишини сиртдан кўриб чиқиш жараёнида қонунда назарда тутилган тартиб ва шартлар мавжуд бўлиб, ўз навбатида уларга риоя қилиниши иш юзасидан чиқариладиган ҳал қилув қарорининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишининг кафолати ҳисобланади¹.

Фуқаролик ишларини сиртдан кўриб ҳал этишнинг биринчи ва асосий шарти бу суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгарнинг суд мажлисига келмаслигидир. Жавобгарнинг бу ҳолатда суд мажлисига келмаслиги, суд томонидан эса жавобгарнинг нима сабабдан суд мажлисига келмаганлиги тўғрисида тегишли маълумотларнинг бўлмаслиги ёки суд мажлисига келмаганлиги сабабининг узрсиз деб топилиши ёхуд унинг қасддан иш кўриш муддатини чўзаётганлиги, шунингдек, иш бўйича далилларни текшириш ва кўрсатув беришдан бош тортиш мақсадида амалга оширилмоқда, деб изоҳланишига сабаб бўлиши мумкин. Зеро, жавобгар суд мажлисига келмаганлиги ҳамда ёзма тушунтиришлар ва далиллар тақдим этмаганлиги ишдаги мавжуд далиллар асосида ишни кўриш учун тўсқинлик қилмайди (ФПКнинг 220-моддаси). Агарда жавобгарнинг судга келмаганлигининг узрли сабаблари бўлса ва бу ҳақда судга тегишлича хабардор қилинган бўлса, шунингдек агар жавобгар ўзининг иштирокисиз иш кўришни илтимос қилса ёки агар

¹ Мамасиддиқов М.М. Ишни сиртдан кўриш институти // Инсон ва қонун. 2004. 10 феврал. Б. 1,3.

Ўзининг иштирокисиз ишнинг судда кўрилишига розилик бермаган тарафлар иккинчи чақириқ бўйича узрсиз сабабларсиз судга келмасалар ёки ишда жавобгар вакили иштирок этаётган бўлса, бундай ҳолатларда ҳам сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш мумкин эмас.

Сиртдан ҳал қилув қарори чиқаришнинг иккинчи асосий шarti даъвогарнинг сиртдан ҳал қилув қарори чиқаришга бўлган розилигидир.

Ушбу розилик даъвогар ўз талабини қонуний ва асосли деган фикрга келса ва иш бўйича етарли далилларга эга бўлиб, ўзининг тугаётган хатти- ҳаракатларига ишонса ҳамда арз қилган талаби бўйича иш тез ва аниқ кўрилишини ва узил-кесил ҳал этилган қарорни қўлга киритишни хоҳласа билдириши мумкин.

Суд фуқаролик ишини сиртдан кўриш асосларини мавжуд деб топса, ишни сиртдан кўриш ҳақида ажрим чиқаради ва ушбу процессуал акт чиқарилганидан сўнг сиртдан иш юритиш процесси бошланади.

Иш сиртдан иш юритиш тартибида кўрилганида суд ишда мавжуд далилларни текшириш билан кифояланади, шунингдек, тарафларнинг важ ва илтимосларини эътиборга олиб, текширув асослари, натижалари ва иш материалларини батафсил баҳолаб ҳал қилув қарори чиқаради. Бунда суд фуқаролик ишини суд муҳокамасига тайёрлашга қиришаётганда иш бўйича текширилган далилларни, ишда иштирок этувчиларнинг тушунтиришлари ва кўрсатувлари доирасини, даъвогар кўрсатган даъво талабини, қўшимча эътирозларини ва тўлдирувчи далилларини, шунингдек, агар мавжуд бўлса, жавобгарнинг даъво аризасига билдирган фикрини ёки муносабатини яхшилаб ўрганиб чиқиши ва эътиборга олиши керак.

Сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш билан боғлиқ процесснинг ўзига хос томони шундаки, унда далилларни ўрганиб, текшириб чиқиш чегараланган бўлади, яъни суд даъвогар томонидан берилган маълумотлар бўйича иш олиб боради. Бунда даъвогар даъвонинг асосини, предметини ўзгартира олмайди, даъво талабларининг миқдори кўпайтирилмайди. Унинг диспозитив ҳуқуқларидан фойдаланиш чегараланган бўлади, чунки сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш жараёнида даъвогарнинг ўз даъвосини асослайдиган далиллар доираси, даъво предмети, талабларининг миқдори жавобгарга топширилган даъво аризасининг нусхаси ва чақирув қоғозида аниқ белгилаб қўйилган бўлади. Фуқаролик процессуал қонунчилигида ушбу қонданинг белгилаб қўйилиши, яъни сиртдан ҳал қилув қарори чиқаришга розилик билдирган даъвогар суд процессида даъвонинг асоси ёки предметини ўзгартириши ёки даъво талабларининг миқдорини кўпайтиришга ҳақли эмаслиги бундан беҳабар жавобгарнинг ҳуқуқлари бузилишинг олдини олади.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори умумий тартибда чиқариладиган ҳал қилув қарорига ўхшаш тарзда чиқарилади. Лекин, шу билан бирга, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори ўзига хос

хусусиятларга эга. Жумладан, бу хусусиятлар жавобгарга доир процессуал ҳуқуқ ва бурчларнинг ҳаракатга келмаслигида, унга оид айрим далиллар доирасининг чекланганлигида, шунингдек, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш асослари ва тартибида ифодаланади.

Сиртдан иш юритиш судлар учун ҳам, даъвогар томон учун ҳам ҳар томонлама қулайлик туғдирмоқда. Агар сиртдан юритилган ишлар таҳлил қилинса, дастлабки даврларда энг кўп сиртдан ҳал қилув қарорлари пул ундириш билан боғлиқ бўлган ишлар бўйича чиқарилгани, масалан, қарзни ундириш, уй- жойга оид, коммунал хизматлар юзасидан тўловлар тўланмаслиги, электр энергиясидан қарздор бўлган жуда кўп жавобгарларга оид ишлар бўлганини кузатишимиз мумкин. Чунки улар ўзининг қарздорлигини аниқ билишади, улар учун суд мажлисига боришдан ҳеч қандай наф бўлмайди, чунки даъво аризасида қайд этилган сумма тариф асосида келтирилган, шунингдек, суд мажлисига борсам вақтим бекорга кетади, деб ўйлайди. Жавобгарнинг узрли сабабларсиз суд мажлисига келмаслиги, маълум маънода унинг даъвони тан олишидан далолат беради.

Сиртдан иш кўриш институтининг амалиётдаги татбиғи чегараланмаган, чунки бу ҳақда ФПКда ҳеч қандай кўрсатма берилмаган. Шу боис барча фуқаролик ишлари юзасидан сиртдан иш юритишга йўл қўйилмоқда. Шу маънода бизнинг назаримизда сиртдан иш кўриш суд мажлисига келмаган ёки келишдан бош тортган жавобгарга нисбатан процессуал мажбурлов чораси ҳам саналади.

Шу ўринда фуқаролик ишлари бўйича сиртдан иш юритишга оид статистик маълумотлар таҳлилини келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Статистик маълумотлар таҳлили сўнгги беш йилда сиртдан кўрилган ишлар салмоғининг ортиб бораётганини кўрсатмоқда. Хусусан, 2019 йилда республика бўйича **21576** та сиртдан ҳал қилув қарори чиқарилган бўлса, 2020 йилда **27308** та, 2021 йилда **97669** та, 2022 йилда **154416** та, 2023 йилнинг 9 ойида эса **69850** та сиртдан ҳал қилув қарори чиқарилган¹.

Сиртдан иш юритишга оид амалиётдан айрим мисолларни келтирсак. Жумладан, даъвогар Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси АТБ “Капиталбанк” манфаатида жавобгар Э.М.га нисбатан кредит қарздорлигини ундириш ва ундирувни гаров мулкига қаратиш ҳақидаги даъво аризаси билан судга мурожаат этиб, унда АТБ “Капиталбанк” ва жавобгар Э.М. ўртасида кредит шартномаси имзоланган бўлиб, шартнома шартларига кўра даъвогар томонидан жавобгарга 60 ой муддатга 24 фоиз устама тўлаш шарти билан автотранспорт воситаси сотиб олиш учун кредит маблағи ажратилгани, кредит шартномасининг таъминоти

¹ <https://stat.sud.uz>

сифатида жавобгарга тегишли бўлган, 2023 йилда ишлаб чиқарилган “LACETTI” русумли автотранспорт воситаси гаровга тақдим этилгани, жавобгар томонидан шартнома шартлари лозим даражада бажарилмагани сабабли, жавобгар кредит тўловларининг ўз вақтида ва тўлиқ тўлаб борилиши юзасидан огоҳлантирилгани, талабнома ва эътироз хатларидан ижобий натижа бўлмагани сабабли жавобгардан кредит қарздорлигини ундиришни ва ундирувни гаров таъминотига қаратишни сўраган.

Суд мажлисининг вақти ва жойи ҳақида тегишли равишда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига келмаган ва бунинг сабабини судга маълум қилмаган.

Шу сабабли, суд Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 280-282-моддаларига кўра, фуқаролик ишини унинг иштирокисиз сиртдан кўришни лозим топган.

Ишни кўриш натижаларига кўра, суд даъвогар Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси АТБ “Капиталбанк” манфаатида жавобгар Э.М.га нисбатан кредит қарздорлигини ундириш ва ундирувни гаров мулкига қаратиш ҳақидаги даъво аризасини қаноатлантириб, жавобгардан даъвогар фойдасига кредит қарздорлигини ундириш юзасидан ҳал қилув қарори чиқарган¹.

Шу билан бирга, амалиёт таҳлили шуни кўрсатадики, айти пайтда сиртдан ҳал қилув қарорлари нафақат мулкӣ талаблар билан боғлиқ, балки номулкий ҳамда шахсий муносабатлар билан боғлиқ фуқаролик низоларини ҳал қилиш юзасидан ҳам чиқаришга йўл қўйилмоқда. Чунки ушбу тоифадаги ишлар бўйича жавобгарларни топиш имкониятининг йўқлиги ёки уларнинг суд мажлисига келмаслиги ишни сиртдан кўришга сабаб бўлмоқда.

Кейинги вақтларда сиртдан иш кўриш институтини суд амалиётида кенг татбиқ этиш натижасида сиртдан кўрилган фуқаролик ишлари юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари устидан шикоят (протест) келтириш ҳолатлари кўп учраётганини кўриш мумкин. Шунингдек, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорлари устидан шикоят (протест) келтириш ҳолатлари, айтиқса фуқаролар ўртасида бир қатор муаммоларни, жумладан, суд чақирув хатларининг ёки сиртдан ҳал қилув қарори нусхалари жавобгарга ўз вақтида етиб бормаслиги ва бошқа ҳолатларни ҳам келтириб чиқармоқда.

Бу ҳолатлар шуни кўрсатадики, амалиётда биринчи инстанция судлари томонидан умумий тартибда фуқаролик ишларини кўриб одатдагидек чиқарилган ҳал қилув қарорларига нисбатан сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорлари устидан шикоят(протест) келтириш даражаси ошиб бормоқда.

¹ Фуқаролик ишлари бўйича Миробод туманлараро судининг 2023 йил 19 декабрдаги сиртдан чиқарилган ҳал қилув қароридан.

Ўз навбатида бу шундан далолат берадики, биринчи инстанция судларида сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш давомида қонунчиликдаги бир қатор моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари бузиб қўлланилаётганини кўрсатади.

Ушбу ҳолатлар сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорларининг бекор бўлишига ҳам сабаб бўлмоқда. Статистик маълумотлардан сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорларининг бекор қилиниш ҳолатлари йилдан йилга ўсиб бораётганини кўриш мумкин.

Масалан, 2019 йилда жами чиқарилган 21576 та қарорни қайта кўриб чиқиш натижалари бўйича **562 таси** ёки 2,6 фоизи **бекор қилинган**. Ўз навбатида, 2020 йилда бу кўрсаткич **3,3 фоизни** (27308/893), 2021 йилда **4,7 фоизни** (97669/4608), 2022 йилда **7,5 фоизни** (154416/11577), 2023 йилнинг 9 ойида эса **13 фоизни** (69850/9048) ташкил этган¹.

Таъкидлаш керакки, фуқаролик ишларини сиртдан юритишга оид қонунчилик суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида такомиллашиб бормоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш тартиби такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2023 йил 25 декабрдаги ЎРҚ-887-сон Қонуни² билан сиртдан иш юритишга оид айрим янгиликлар киритилди. Хусусан, кодекснинг 20-моддаси янги таҳрирда баён қилиниб, унинг биринчи қисмига кўра, ишни биринчи инстанция судида кўрган судья, агар суднинг ҳал қилув қарори апелляция, кассация ёки тафтиш инстанцияси суди томонидан бекор қилинган бўлса, бу ишни такроран кўриши мумкин эмас, бундан янги очилган ҳолатлар бўйича ишларни кўриш, шунингдек сиртдан иш юритиш тартибида қабул қилинган ҳал қилув қарорини қайта кўриш ҳоллари мустаснолиги қайд этилди.

Шунингдек, 285¹-моддаси ҳам янги таҳрирда берилиб, сиртдан қабул қилинган ҳал қилув қарори устидан ушбу Кодексда назарда тутилган тартибда шикоят (протест) берилиши мумкинлиги белгиланди.

Қайд этиш жоизки, жавобгар сиртдан ҳал қилув қарорини қабул қилган судга шу ҳал қилув қарори қабул қилинганидан кейин ўн беш кун ичида уни қайта кўриб чиқиш тўғрисида ариза беришга ҳақли.

Сиртдан қабул қилинган ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги ариза ушбу Кодекснинг 287–291-моддаларида назарда тутилган тартибда кўриб чиқилади (ФПКнинг 285-моддаси).

Суд сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги аризани қабул қилиб олганидан кейин бир қатор процессуал ҳаракатларни амалга оширади. Жумладан, ишда иштирок этувчи

¹ <https://stat.sud.uz>

² <https://lex.uz/docs/6708694>

шахсларни сиртдан қабул қилинган ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш вақти ва жойи ҳақида хабардор қилади, уларга ушбу ариза ва унга илова қилинган материалларнинг кўчирма нусхаларини юборади (ФПК 287-моддаси). Судлар учун мажбурий бўлган бу талаб ишда иштирок этувчи шахсларнинг суд материалларида назарда тутилган барча ҳолатлар билан олдиндан танишиб чиқишига, аризани кўриб чиқиш учун тайёрланишига, ўз процессуал ҳуқуқларини амалга оширишга, шунингдек, ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ва иш бўйича тегишли ҳолатларни белгилашга, аризани берган тарафга олдиндан эътироз ва шикоятлар билан мурожаат қилишига имконият яратади.

Сиртдан қабул қилинган ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги ариза у келиб тушган пайдан эътиборан ўн кун ичида суд мажлисида кўриб чиқилади.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш якуни бўйича суд ажрим чиқаради. Суд ўзига берилган ваколат доирасида сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўришда Фуқаролик процессуал кодексининг 289-моддасига мувофиқ, биринчидан, аризани қаноатлантирмай қолдиришга, иккинчидан, сиртдан қабул қилинган ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва ишни илгариги таркибдаги ёки бошқа таркибдаги суд томонидан мазмунан кўриб чиқишни тиклашга ҳақли.

Судлар сиртдан иш юритиш жараёнида ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун қонунда кўрсатилган барча чораларни кўришга мажбурдир. Тўғри, сиртдан иш юритиш институти тарафларнинг, айниқса даъвогарларнинг айрим процессуал ҳуқуқларини амалга оширишларида чеклашлар ҳамда фуқаролик процессуал ҳуқуқининг айрим тамойилларига амал қилмасликларини келтириб чиқаради ва бу ишда айрим қийинчиликлар туғилишига сабаб бўлмоқда. Шундай бўлсада, сиртдан чиқарилган суднинг ҳал қилув қарорида суднинг иш ҳолати юзасида баён этилган ҳулосалари тарафларнинг ўзаро муносабатларига тўғри келмоғи лозим. Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорида иш учун ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган барча ҳолатлар баён этилган, тегишли далиллар келтирилган ва тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари бўйича тўғри ҳулосага келинган тақдирдагина, у асосли бўлиб ҳисобланади.

Бироқ, суд амалиётида сиртдан иш юритишни истисно этадиган ҳолатлар, жумладан, жавобгарни тегишлича суд мажлиси жойи ва вақти ҳақида хабардор қилмасдан туриб, даъвогарнинг розилиги билан сиртдан ҳал қилув қарори чиқарилиши, жавобгарнинг келмаслигига узрли сабабларнинг мавжудлигидан ёки жавобгар ишни ўзининг иштирокисиз кўрилиши тўғрисидаги аризаси мавжуд бўлган ҳолларда ёхуд жавобгар ишда иштирок этмасада, бироқ унинг вакили судлар иштирок этган ҳолларда, шунингдек, суд мажлисига узрли сабабларга кўра нафақат жавобгар, балки даъвогар ҳам келмаган ҳолларда судлар

томонидан фуқаролик ишлари сиртдан юритилиб, сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш билан якунланган ҳолатларнинг ҳам учраб турганига гувоҳ бўламиз. Бундай ҳолатлар, ўз навбатида ишда иштирок этмаган жавобгар тарафни суднинг сиртдан чиқарилган ҳал қилув қароридан норози бўлиб, уни қайта кўриш ёки юқори инстанцияда янгидан текшириш учун ариза билан мурожаат қилиб келишига сабаб бўлиб келмоқда.

СУБХОНОВ ШЕРАЛИ МУХАММАД ЎҒЛИ-
Тошкент давлат юридик университети
Фуқаролик процессуал ва иқтисодий
процессуал кафедраси ўқитувчиси

ЮРИДИК АҲАМИЯТГА ЭГА БЎЛГАН ФАКТЛАРНИ АНИҚЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИНГ СУДГА ТААЛЛУҚЛИЛИГИ ВА СУДЛОВГА ТЕГИШЛИЛИГИ

Аннотация: Ушбу мақолада муаллиф юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш ҳақидаги ишларнинг судга тааллуқлилик ва судловлилик қоидаларини таҳлил қилади. Муаллиф томонидан олиб борилган таҳлиллар асосида Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш таклифи илгари сурилди.

Калит сўзлар: судга тааллуқлилик, судловлилик, факт, ариза, алоҳида тартиб, аризачи.

Аннотация: В данной статье автор анализирует подведомственность и подсудность дел об установлении фактов, имеющих юридическое значение. На основе анализа, проведенного автором, выдвинуто предложение о внесении изменений и дополнений в действующее законодательство Республики Узбекистан.

Ключевые слова: подведомственность, подсудность, факт, заявление, особое производство, заявитель.

Annotation: In this article, the author analyzes the jurisdiction and competence over cases on establishment of the facts having legal relevance. Based on the analysis carried out by the author, a proposal has been put forward to introduce amendments and additions to the current legislation of the Republic of Uzbekistan.

Key words: jurisdiction, competence, fact, application, special proceedings, applicant.

Алоҳида тартибда иш юритиш фуқаролик ишлари бўйича одил судловнинг бир тури бўлиб, бундан келиб чиқадики, низо бўлмаган тақдирда ҳам муайян шахснинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга ариза берилади. Бу шуни англатадики, суд, биринчи навбатда, фактларни тасдиқлаш билан шуғулланмаслиги лозим. Бунинг учун бошқа органлар мавжуд: нотариуслар, ФХДЁ идоралари, ички ишлар, миграция хизматлари, солиқ инспекциялари, давлат рўйхатидан ўтказишга масъул бўлган хизмат кўрсатувчи органлари ва бошқалар. Иккинчидан, судлар, агар фактлар аниқланган бўлса ва ҳеч ким томонидан эътироз билдирилмаган бўлса, уларни аниқламаслиги лозим

ва фактни тасдиқлаш учун ваколатли органга мурожаат қилиш кифоя қилади, масалан, гувоҳнома йўқолган бўлса, дубликат олиш учун тегишли органларга мурожаат қилиш кифоя. Учинчидан, агар қонунда юридик фактни аниқлаш учун белгиланган тартиб назарда тутилган бўлса ва фактни шу тартибда тасдиқлаш мумкин бўлса, судлар фактларни аниқламаслиги лозим. Судлар юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги аризаларни қуйидаги шартлар мавжуд бўлганда қабул қилиши ва уларни алоҳида иш юритиш тартибида кўриб чиқиши мумкин. а) қонунга мувофиқ, бундай фактлар ҳуқуқий оқибатлар(фуқаролар ёки ташкилотларнинг шахсий ёки мулкӣ ҳуқуқларининг вужудга келиши, ўзгариши ёки тугаши)га олиб келади; б) фактнинг аниқланиши судга тааллуқли ҳуқуқ тўғрисидаги низони кейинчалик ҳал қилиш билан боғлиқ бўлмаса; в) ариза берувчининг юридик аҳамиятга эга бўлган фактни тасдиқловчи тегишли ҳужжатларни олиш ёки тиклаш учун бошқа имконияти бўлмаса; д) амалдаги қонун ҳужжатларида (Фуқаролик процессуал кодекси ва бошқа қонунлар) уларни белгилашнинг бошқача (суддан ташқари) тартиби назарда тутилмаган.

Фуқаролик процессида судловга тегишлилик - бу умумий юрисдикция судларига тааллуқли бўлган фуқаролик ишларини қуйи, ўрта ва юқори судлар, шунингдек, суд тизимининг ҳудудий бўғинлари ўртасида тақсимлашни тартибга солувчи процессуал ҳуқуқ институти.

Алоҳида иш юритиш тартибдаги ишлар фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судига тааллуқли бўлиб, якка тартибда бир нафар судья томонидан кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг (кейинги ўринларда – ЎЗР ФПК) 296-моддасига асосан юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш тўғрисидаги ариза аризачининг яшаш жойидаги судга берилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 21-моддасига мувофиқ фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади.

Шундай қилиб, юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш учун судга мурожаат қилмоқчи бўлган фуқаро доимий рўйхатдан ўтган жойидаги туманлараро, туман (шаҳар) судига ариза билан мурожаат қилиши лозим.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш тўғрисида ариза беришда ушбу талабга риоя қилмаслик ушбу аризани суднинг ажрими билан фуқарога қайтариш учун асос бўлади.

Масалан, фуқаро А.Б.В. ҳарбий хизматчи А.Б.С.га қариндош деб эътироф этиш тўғрисидаги ҳуқуқий фактни аниқлаш учун фуқаролик ишлари бўйича Миробод туманлараро судига мурожаат қилган. Фуқаро А.Б.В. ариза беришда фуқаро А.Б.С. доимий рўйхатдан ўтган манзилни кўрсатади, яъни Миробод тумани. Ушбу ариза Миробод туманлараро судига тааллуқли эмас деб аризачи А.Б.В. га қайтарилди. Шунингдек,

фуқаро А.Б.В. га ушбу ариза билан ўзи яшаб турган жой (Чилонзор тумани)даги фуқаролик ишлари бўйича Учтепа туманлараро судига судига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга эканлиги тушунтирилди¹.

Хорижий давлатлар тажрибаси ўрганилганда, хусусан Россия Федерациясининг фуқаролик процессуал кодексининг 266-моддасида алоҳида иш юритиш тартибдаги фуқаролик ишлари туман судига тааллуқли бўлиб, якка тартибда бир нафар судья томонидан кўриб чиқилиши белгиланган. Шу билан бирга, ушбу моддада истисно тариқасида кўчмас мулкка эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш фактини аниқлаш ҳақидаги ариза кўчмас мулк жойлашган жойдаги судга берилиши белгиланган. Яъни, бу ҳолда, ҳудудий судловлиликни аниқлаш учун асосий мезон аризачининг доимий рўйхатдан ўтган жойи эмас, балки кўчмас мулкнинг жойлашган жойи ҳисобланади.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 307-моддасида юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш тўғрисидаги ариза аризачининг яшаш жойидаги судга берилиши, кўчмас мулк объектларига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва (ёки) тасарруф этишни тасдиқловчи ҳужжатлар мавжудлиги факти бундан мустасно бўлиб, бу бўйича кўчмас мулк жойлашган жойдаги судга ариза берилиши белгиланган².

Молдова Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 283-моддасида юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ариза ариза берувчининг яшаш жойидаги ёки жойлашган жойидаги ёки ҳужжат йўқолишидан олдин эгалигида бўлган ФХДЁ органининг жойлашган жойидаги судга берилиши, кўчмас мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш факти истисно бўлиб, бу бўйича кўчмас мулк жойлашган жойдаги судга ариза берилиши белгиланган³.

Бундан кўриниб турибдики, хорижий давлатларда кўчмас мулк билан боғлиқ юридик фактларни белгилашда қатъий судловлилик қоидалари белгиланган. Қатъий судловлилик қоидаларини белгилашдан мақсад фуқаролик ишини кўриб чиқаётган судга юридик факт предметига бевосита киришни таъминлаш ёки тарафларининг муносабатларини тасдиқловчи далилларни олишни енгиглаштириш ҳисобланади.

Хорижий давлатлар ижобий тажрибасидан келиб чиқиб, ЎзР ФПКнинг 296-моддасига қуйидаги таҳрирда ўзгартириш киритиш мақсадга мувофиқ бўлади: Юридик аҳамиятга эга бўлган фактни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича ариза аризачи яшаб турган жойдаги судга берилади. Иморатга хусусий мулк ҳуқуқи асосида эгалик қилиш ҳақидаги ариза кўчмас мулк жойлашган жойдаги судга ариза берилади.

¹ <https://public.sud.uz/report/CIVIL>

² https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&pos=3784;-50#pos=3784;-50

³ https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397949#pos=2618;-21

Агар ариза турли жойларда яшовчи ёки жойлашган бир нечта шахс (эр-хотиннинг никоҳни қайд этилганлиги) томонидан берилганда, ЎзР ФПКнинг 34-моддасига кўра, ҳудудий судловлилик қоидалари бўйича улардан бирининг ўзлари танлаган яшаш жойидаги судга берилади.

Агар аризачи юридик аҳамиятга эга бўлган бир нечта фактларни аниқлаш тўғрисида судга ариза берган бўлса, ЎзР ФПКнинг 196 ва 197-моддаларига мувофиқ ушбу талабларнинг барчаси бирлаштирилиши ва битта иш юритишда кўриб чиқилиши мумкин. Низо хусусидаги бошқа талаблар битта иш юритишда кўриб чиқилиши мумкин эмас.

Фуқаролик процессида юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш бўйича ишларнинг судга тааллуқлилиқ масаласини ўрганиш жараёнида аризачининг доимий рўйхатдан ўтган жойи Ўзбекистон Республикасидан ташқарида бўлганида юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш учун қайси давлат судига мурожаат қилиши кераклиги тўғрисида савол туғилади, чунки, ЎзР ФПКнинг 266-моддасига асосан, бундай ариза аризачининг яшаш жойидаги судга тақдим этилади. Ушбу масала бўйича Россия Федерациясининг тажрибаси ўрганилганда ушбу давлат Фуқаролик процессуал кодексининг 403-моддасига мувофиқ, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш ҳақидаги ишлар бўйича аризачи хорижий фуқаро ёки хорижда доимий равишда яшаётган Россия Федерацияси фуқаро бўлса ушбу турдаги фуқаролик ишлари бўйича қатъий тааллуқлилиқ қоидалари белгиланган.

Россия Федерацияси Фуқаролик процессуал кодексининг 403-моддасида юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш тўғрисидаги иш бўйича аризачининг яшаш жойи Россия Федерациясида бўлса ёки юридик факт Россия Федерацияси ҳудудида бўлган ёки бўлиши мумкин бўлса Россия Федерацияси судлари алоҳида иш юритиш тартибида кўриб чиқилиши белгиланган.

Қозоғистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 467-моддасида юридик аҳамиятга эга бўлган фактни аниқлаш тўғрисидаги иш бўйича аризачининг яшаш жойи Қозоғистон Республикасида бўлса ёки юридик факт Қозоғистон Республикаси ҳудудида бўлган ёки бўлиши мумкин бўлса Қозоғистон Республикаси судлари алоҳида иш юритиш тартибида кўриб чиқилиши белгиланган¹. Шундай қоида Молдова Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 461-моддасида ҳам назарда тутилган.

Шундай қилиб, давлат ҳудудидан ташқарида доимий яшовчи аризачи юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш учун ушбу факт юзага келиши мумкин бўлган жойдаги судга ариза бериши мумкинлиги хорижий давлатлар процессуал қонунчилигида мустаҳкамланган. Қатъий тааллуқлилиқ қоидаларини миллий процессуал қонунчилигимизга жорий этиш мақсадга мувофиқ.

¹ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34329053&pos=5232;-54#pos=5232;-54

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш бўйича ишларнинг судга тааллуқлилиқ масаласининг таҳлиллари асосида маълум бўлдики, агар аризачининг юридик фактни аниқлаг тўғрисидаги аризаси аризачи у учун ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатларга олиб келмаса, бу ариза суд томонидан қабул қилишни рад этиш учун асос бўлади. Рад этиш суд муҳокамасининг предмети йўқлиги ва аризачи судга мурожаат қилганда ўзининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадини кўзламаганлиги билан асосланиши мумкин. Шунингдек, эътибор бериш лозим бўлади, суд тартибида аниқланиши лозим бўлган юридик факт бошқа тартибда, шу жумладан маъмурий тартибда аниқланиши мумкин эмас. Маъмурий орган томонидан маълум юридик фактни тасдиқлашдан қонунга хилоф равишда рад этилган тақдирда (агар бу уларнинг ваколатлари доирасида бўлса), ариза берувчи маъмурий орган ходимларининг ноқонуний хатти-ҳаракатларидан норози бўлиб, маъмурий судга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин.

Судловлилиқнинг умумий қоидалардан фарқли ўлароқ (даъво аризаси жавобгарнинг яшаш жойида берилади), юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш ҳақидаги ишлар учун алоҳида қоида қўлланилади, яъни ариза аризачининг яшаш жойида топширилади. Маълум бир тоифадаги ишлар учун судловлилиқ қоида (эгаллиқ факти) бундан мустасно деб миллий процессуал қонунчилигимизда белгилаш таклиф этилди. Бу ушбу тоифадаги ишларнинг субъектив таркиби, томонларнинг йўқлиги, яъни моддий жавобгарнинг йўқлиги билан боғлиқ. Шунингдек, фуқаролик процессуал қонунчилиги нормалари ва илмий адабиётларнинг таҳлили асосида шуни таъкидлаш лозим, ушбу тоифадаги ишларда муқобил(альтернатив) ва шартномавий судловлилиқ қўлланилмаслиги эътиборга олинмайди.

ХУСАИНОВА УМИДА

АБДИХАЛИК ҚИЗИ -

Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар
олий мактаби таянч докторанти

СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА СУД РАҲБАРЛИГИ ПРИНЦИПИ

Аннотация: Мақолада суд ишларини юритишда суд раҳбарлиги принципи, унинг қисқача шаклланиш тарихи ва мазмун-моҳияти ҳақидаги илмий қарашлар баён этилган. Фуқаролик процессида суднинг роли замон ва маконга боғлиқ равишда ўзгариб бориши, шу сабабли, ҳозирги кунга мос суд роли қандай вазифалардан иборат бўлиши ҳақидаги илмий тадқиқотлар олиб бориш зарурияти очиқ берилган.

Калит сўзлар: фуқаролик процессида суднинг роли, суднинг процессуал активлиги, процессда суд раҳбарлиги принципи, фуқаролик процесси принциплари.

Аннотация: В статье описан принцип судейского руководства при ведении судебных дел, краткая история его становления и научные взгляды на его сущность. Роль суда в гражданском процессе меняется в зависимости от времени и пространства, поэтому выявляется необходимость проведения научных исследований о том, в чем заключается роль суда на сегодняшний день.

Ключевые слова: роль суда в гражданском процессе, процессуальная активность суда, принцип судебного руководства процессом, принципы цивилистического процесса.

Abstract: The article describes the principle of judicial leadership in the conduct of court cases, the brief history of its formation and scientific views on its essence. The role of the court in the civil procedure changes depending on time and space, therefore, the need to conduct scientific research on what the role of the court is for today is revealed.

Keywords: role of judge in civil proceedings, procedural activity of the court, the principle of active case management, the principles of the civil process.

Суд процессида тарафларнинг ўз моддий ва процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тасарруф этишдаги эркинлиги ҳамда суднинг ваколатлари, замонавий термин билан айтганда “иш юритувининг суд томонидан бошқарилиши (judicial case management)” ўртасидаги мувозанатни топиш сўнгги юз йиллар давомида фуқаролик процесси назариясининг марказий мавзуси бўлиб келмоқда¹.

Ҳозирги кунда рус фуқаролик процессуал ҳуқуқида суд раҳбарлиги принципига муносабат турлича. Баъзи муаллифлар уни мустақил принцип сифатида ажратиб кўрсатса², баъзилари фуқаролик процесси функцияси сифатида³, учинчи гуруҳ олимлари эса, бошқа принциплар доирасида ўрганадилар⁴.

Ўзбекистонда фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий қоидалари, принциплари ва уларни суд амалиётида қўлланилишига оид айрим жиҳатлари Ш.Ш.Шорахметов, Э.Эгамбердиев, М.К.Азимов, С.Тошназаров, М.М.Мамасиддиқов, З.Н.Эсанова, С.А.Якубов, М.А.Дониёров ва

¹ Rhee, C.H. van (ed.), Judicial Case Management and Efficiency in Civil Litigation, Antwerpen, 2008. – p. 2.

² Мурадьян Э.М. Истина как проблема судебного права. М., 2002. С. 44-46 Фильченко Д.Г. Принцип судейского руководства в арбитражном судопроизводстве: Современные принципы гражданского права, гражданского процессуального и арбитражного процессуального права // Юридические записки: Современные принципы гражданского права, гражданского процессуального и арбитражного процессуального права. – Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 2005, Вып. 19. – С. 142-156.

³ Евстифеева Т.Н. Гражданские процессуальные правоотношения: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001. – С. 19-20; Жилин Г.А. Суд первой инстанции в гражданском процессе. – М., 2001. – С. 12; Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М., 2003. – С. 102.

⁴ Жуйков В.Б. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве / В.Б. Жуйков // Российская юстиция. – 2003. – №6. – С. 14; Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.С. Шакарян (автор главы – А.Т. Боннер). М., 2004. С. 64; Воронов А.Ф. Гражданский процесс: эволюция диспозитивности. М., 2007 // СПС «Консультант плюс»; Филиппов С.А., Цепкова Т.М. Активность суда и диспозитивность сторон в гражданском процессе // «Татищевские чтения: актуальные проблемы науки и практики». Актуальные проблемы юридической науки. Материалы X Международной научно-практической конференции. – Тольятти: Изд-во Волжск, ун-та им. В.Н. Татищева, 2013. – С. 202-208.

С.А.Мариповаларнинг илмий-тадқиқот ишларида у ёки бу даражада ўрганилган.

Д.Ю.Хабибуллаев эса фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тамойиллари ва уларни суд амалиётида қўллашга оид масалалар билан алоҳида тадқиқот объекти сифатида шуғулланган. Унинг фикрича, суд томонидан иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг тўлиқ аниқланиши, моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига амал қилинишини таъминлаш мақсадида суднинг процессуал фаоллиги тўғрисидаги қоидалар алоҳида мустақил тамойил сифатида қонунчиликда белгилаб қўйиш вақти келди. Чунки, қонунчилик судга фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш мажбуриятини юклаш билан бир вақтда процессуал фаол бўлишни ҳам талаб қилади. Судда фуқаролик ишларини тез ва ўз вақтида кўриб чиқиб ҳал қилишда ишда иштирок этувчи шахслар доирасини аниқлаш ва уларни хабардор қилиш, шунингдек ўз ташаббуси билан ишдан моддий ҳуқуқий манфаатдор бўлмаган прокурор, эксперт ва бошқа шахсларни ишга жалб этиш масаласини ҳал этиш суднинг процессуал фаоллиги билан вужудга келади. Шунингдек, баъзи фуқаролик ишларида шерик иштирокчилар иштирок этадилар. Шундай ҳолларда суд айниқса мажбурий шерик иштирокчилик талаб қилинадиган ишларда жуда фаол бўлиши лозим. Яъни, суд бундай ҳолларда шерик даъвогарлар ёки шерик жавобгарларнинг барчасини суд процессига жалб этиш керак. Ушбу процессуал ҳаракатларнинг тўлиқ амалга оширилиши қонунийлик, холислик, эркин ҳуқуқ, тортишувчилик каби тамойилларнинг тўлиқ амалга ошишига хизмат қилади¹.

Лекин фуқаролик суд иш юритувида тарафлар ва суднинг ролини белгилаб берувчи принциплар, айнан тарафлар тортишуви принципи ва суднинг процессуал раҳбарлиги принципи ёки суд активлиги принциплари тушунчаси, мазмуни, аҳамияти ва Ўзбекистон учун зарурияти масалалари алоҳида комплекс тадқиқот объекти сифатида ҳозиргача таҳлил этилмаган. Бу ҳолат эса ўз навбатида ушбу мавзуда тадқиқот олиб бориш учун туртки бўлади. Мазкур илмий ишда фуқаролик суд ишларини юритишда суд раҳбарлиги принципи тушунчаси, тарихи ва мазмуни ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Ўзбекистон ҳудудида амал қилган Фуқаролик процессуал кодексларининг қисқача тарихига назар ташлайдиган бўлсак, бугунги кунга қадар мамлакатимизда тўртта процессуал Кодекс амал қилганлигини кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон ССРнинг биринчи Гражданлик процессуал кодекси (ГПК) 1927 йилнинг 22 октябрида қабул қилинган ва 1928 йилнинг 1

¹Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тамойиллари ва уларни суд амалиётида татбиқ этиш муаммолари. Монография. // ю.ф.д., проф. Ш.Ш.Шорахметов таҳрири остида. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. –104-105б

январидан амалга киритилган¹. Ушбу Кодекс рус тилида чоп этилган бўлиб, ушбу Кодексга қадар фуқаролик суд ишларини юритиш нормалари шариат қоидалари асосида амалга оширилган.

Ушбу Кодекс процессда суднинг чекланмаган фаоллигини белгилайди. Хусусан, суд тақдим этилган тушунтиришлар ва материаллар билан чекланмасдан тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқлари ва ўзаро муносабатларини тушунтиришга ҳар томонлама ҳаракат қилиши шарт; суд тарафларга берилган саволлар орқали ишни ҳал қилиш учун зарур ҳолатлар ва уларни далиллар билан тасдиқлашга кўмаклашиши шарт; судга мурожаат қилган шахсга унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда фаол ёрдам бериши, ҳуқуқий билимсизлик, саводсизлик ва шу каби ҳолатлардан уларнинг зарарига фойдаланмаслиги зарур; шу билан бирга, суд мурожаат қилган тарафга уларнинг ҳуқуқлари ва зарур расмийликларни тушунтиради, процессуал ҳаракатлар ва ҳаракатсизлик билан боғлиқ оқибатлар ҳақида огоҳлантиради (5-модда).

Суд иш юритувида суднинг бундай чекланмаган ваколатлари навбатдаги **Гражданлик процессуал кодексида** ҳам ўз ифодасини топган. 1963 йилнинг 23 мартда қабул қилинган ва 1964 йилнинг 1 январидан бошлаб амалга киритилган² ушбу кодекс процессда суднинг роли билан боғлиқ қуйидаги нормаларни ўзида ифодалаган. *Суд тақдим қилинган материаллар ва баёнотлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва объектив равишда аниқлаш учун қонунда кўрсатилган ҳамма чораларни кўришга мажбурдир. Суд ишда иштирок қилаётган шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва бурчларини тушунтириши, процессуал ҳаракатлар қилиш ёки қилмаслиқнинг оқибатлари тўғрисида уларни огоҳлантириши ҳамда иштирок қилаётган шахсларга ўз ҳуқуқларини амалга оширишларида ёрдам кўрсатиши лозим* (15-модда). Шунингдек, ҳар бир тараф узининг талабларига ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши керак. Далиллар тарафлар ва ишда иштирок қилувчи бошқа шахслар томонидан тақдим этилади. Агар тақдим этилган далиллар етарли бўлмаса, суд тарафларга ва ишда иштирок қилувчи бошқа шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади ёки уларни ўз ташаббуси билан тўплайди (53-модда).

Фуқаролик процессида суднинг бундай чекланмаган ваколатларга эга бўлиши сабабларини ўрганиш учун совет даври илмий адабиётларига мурожаат қиламиз.

1917 йилги революцияга қадар бўлган даврда кўпчилик процессуалист олимлар суд фаолиятини тавсифлашда икки асосий

¹ Гражданский процессуальный кодекс Узбекской ССР // Издание-1. Самарканд, 1927.

² Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик кодекси. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик процессуал кодекси (1986 йил 1 январгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан).-Т.:Ўзбекистон, 1986.-456 б.

принцип, яъни тарафлар тортишуви ҳамда инквизицион (суд терговига асосланган) принциплар асосида судларнинг сустлиги (пассивлиги) ва фаоллиги (активлиги) уйғунлигини кўрсатиб ўтадилар¹.

Е.В.Васьковский биринчилардан бўлиб суд раҳбарлиги принципини алоҳида мустақил принцип сифатида ажратиш зарурлиги ҳақида хулосага келган². Суднинг процессдаги раҳбарлигининг икки томонини кўрсатиб ўтади: 1) формал (суд раҳбарлиги); 2) моддий (кўрсатма бериш) принципи. Унинг фикрича, суд раҳбарлиги принципининг мақсади – суд иш юритувининг қонунийлиги, изчиллиги, қулайлиги ва тезкорлигини таъминлашдан иборат бўлиб, унга қуйидагилар киради: судга тақдим этиладиган ҳужжатларга қўйиладиган талабларнинг тарафлар томонидан бажарилишини назорат қилиш; тарафлар процессуал ҳаракатларининг ташқи қонунийлигини текшириш (уларнинг ўз вақтидалиги, расмий тўғрилиги кабилар); процесснинг қонунийлигини таъминлаш (тааллуқлилик ва судловлилик масалаларини ҳал қилиш, вакиллар ваколатарини бор-йўқлигини текшириш кабилар); суд муҳокамаси боришини бошқариш; процесснинг изчил боришини таъминлаш (таржимон жалб этиш кабилар); агар қонун ҳужжатларида белгиланмаган бўлса, процессуал ҳаракатларни бажариш учун тарафларга муддатлар белгилаш орқали жараённинг тезкорлигини таъминлаш; узрли сабаблар мавжуд бўлганда, тарафлар томонидан йўл қўйилган процессуал расмийчиликлар бузилишини бартараф этиш орқали тарафлар учун процессуал оғир оқибатларни енгиллаштириш (ўтказиб юборилган муддатларни тиклаш, процессуал ҳаракатларни амалга оширишни кечиктириш кабилар).

Процесснинг юридик томонини тавсифлашда маълум даражада инквизицион принципнинг заруригини суд иш бўйича ҳақиқатни (моддий ҳақиқатни) аниқлашга мажбурлиги билан асослайди. Суд моддий ҳақиқатни аниқлай олиши учун ишнинг фактик материалларини ўрганишда чексиз эркинликдан фойдаланиши зарур. Унинг “қўлларини тарафлар тортишуви принципи билан боғлаш”, аслида, процесс мақсади моддий ҳақиқатга эмас, фақатгина расмий (формал) ҳақиқатга эришиш эканлигини тан олишдир³.

Шундай қилиб, инқилобгача бўлган даврдаги процессуалист олимлар асарлари ишни ҳал қилишда суднинг фаоллиги ва пассивлигини бирлаштириш зарурлигини тан олган. Суд процесснинг расмий (формал) томонида (расмий раҳбарликни) амалга ошириши (фаол бўлиши), шу тарзда моддий раҳбарликни ҳам амалга ошириши керак. Расмий

¹ Гражданский процесс. Хрестоматия. Учебное пособие / Под ред.: Треушников М.К. – М.: Городец, 2005. -С. 210-236.

² Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. Том I. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. – М.: Бр. Башмаковых, 1913. – С. 375.

³ Васьковский Е.В. Курс гражданского процесса. – С. 387.

раҳбарлик қонунийлик, изчиллик, процессуал тезликни таъминласа, моддий раҳбарлик моддий ҳақиқатни аниқлашни таъминлайди.

Маълумки, инқилобдан сўнг совет даврида давлат (ҳукумат)нинг шахсий ишларга кириб бориши туфайли, процессуал принциплар соҳасида ҳам катта ҳажмдаги ўзгаришлар юз берган. 1923 йилги биринчи совет РСФСР ГПК процессдаги суд роли масаласини, фуқаролик процессида судьяларнинг тўлиқ фаоллиги ва мустақиллиги фойдасига ҳал қилиб берди. Суд ёрдамга мухтож ва бунга лойик бўлган тарафга ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш, талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Суднинг бундай фаоллиги 1964 йилги РСФСР ГПК нинг бир қатор моддаларида ўз ифодасини топган (Хусусан, 14, 34, 50, 195, 294, 305-моддалар). Ушбу даврдаги судни тавсифлашда, суд – раҳбарлик, йўналтирувчи ва ташкилотчилик роллари қайд этилган¹.

Ушбу даврда В.М.Семенов суднинг процессуал активлигини мустақил принцип сифатида ажратиб кўрсатган. Унга кўра, фуқаролик ишларини кўришда суд томонидан амалга ошириладиган фаол раҳбарлик қуйидагиларга йўналтирилади: иш бўйича ҳақиқатни аниқлашга; ишда иштирок этувчи шахсларга ўз моддий ва процессуал ҳуқуқларидан фойдаланиш ва тасарруф этиш имкониятини таъминлашга; фуқаролар, ташкилотлар ва давлат ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ҳуқуқбузарик сабабларини бартараф этишга; қонунийлик ва коммунистик тарбияни мустаҳкамлашга йўналтирилади².

Суд тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг уларга тегишли моддий ва процессуал ҳуқуқлари тасарруф этиши устидан назоратни таъминлайди; тарафларнинг моддий-ҳуқуқий муносабатларига фаол аралашади; нафақат даъво талаби миқдори, балки даъво асоси чегараларидан четга чиқиш; кассация (назорат) инстанцияси суди – апелляция (протест) қилинган ҳал қилув қарорини тўлиқ ҳажмда ва ишда иштирок этувчи барча шахсларга нисбатан текшириш; айрим ҳолларда ўз ташаббуси билан суд қарорини ижро этиш ва ўз вақтида бажарилиши устидан назоратни таъминлаш ваколатларига эга³.

Айтиш мумкинки, суднинг бундай ваколатлари асосида совет фуқаролик процессуал ҳуқуқидаги эркин ҳуқуқчилик ва тарафлар тортишувига бўлган ўзига хос тушуниш ётади.

Совет гражданлик процессуал ҳуқуқининг ўзига хослиги совет ижтимоий ва давлат тузумига асосланган ғоявий-сиёсий принциплар, шунингдек, давлатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий шароитлар

¹ Джалилов Д.Р. Гражданское процессуальное правоотношение и его субъекты. – Душанбе: Изд-во Тажик. ун-та, 1962. – С. 25–27.

² Специфические отраслевые принципы советского гражданского процессуального права: Сб. уч. трудов. Вып. 4. – Свердловск, 1964. – С. 330.

³ Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юр. лит., 1982. – С. 127.

асосида белгиланган. Суднинг процессуал активлиги принципининг асосий мазмуни 1964 йилги РСФСР ГПК нинг 14-моддасида бевосита белгиланган объектив ҳақиқатни аниқлаш заруриятига асосланган.

С.В.Лазарев фикрича, суднинг процессуал активлиги принципини алоҳида ажратиб олиш натижасида эркин ҳуқуқлилик ва тарафлар тортишуви принциплари заифлашиб қолмади, чунки улар аллақачон чекланган характерда эди. В.М.Семенов эса ушбу принципларнинг бузилган қисмларини суднинг процессуал фаоллиги принципига бирлаштириб берди аслида, фактни кўрсатди¹.

Шундай қилиб, фуқаролик процессуал ҳуқуқи ривожининг совет даврида суд процесснинг формал томонида қандай актив бўлса, юридик томонида ҳам шундай актив бўлган. Революцияга қадар бўлган даврдаги суд активлиги даражасидан фарқли равишда, айниқса процесснинг юридик томонидаги фаоллик бир мунча ошди. Мувозанатлашган суд активлиги суднинг амалдаги чекланмаган процессуал активлигига айланди. СССР парчалангандан сўнг, Россияда фуқаролик процессининг концептуал ўзгариши юз берди. В.М.Семенов томонидан ишлаб чиқилган суднинг процессуал активлиги принципи тегишли сиёсий шарт-шароитларсиз пайдо бўлиши ва мавжуд бўлиши мумкин эмас эди. Сиёсий шароит ўзгариши билан ушбу принцип асоси ҳам шубҳа остига олинди. Унинг ўрнини вақтинча унутилган суд раҳбарлиги принципи эгаллади.

Шу ўринда, М.Ш.Пацация процессда суд раҳбарлиги принципи ва суднинг процессуал активлиги принципларини қуйидагича фарқлаб кўрсатади. Процессда суд раҳбарлиги концепцияси қуйидаги ғояларга асосланади: а) низони ҳал қилиш суд иш юритуви мақсади сифатида; б) процессда тарафлар тортишуви принципи устуворлиги; в) формал (расмий, процессуал) ҳақиқат. Суднинг процессуал активлиги концепцияси қуйидаги ғояларга асосланади: а) ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд иш юритуви мақсади сифатида; б) суд процессида инквизицион оммавий принциплар устуворлиги; в) объектив (моддий ҳақиқат)².

Фуқаролик процессида суд активлиги принципи бўйича алоҳида тадқиқот олиб борган О.П.Чистякова суд мажбуриятларининг икки томонлама ҳуқуқий табиати тўғрисида хулосага келган: Суднинг айрим мажбуриятлари манфаатдор шахсларнинг процессуал ҳуқуқларига мос бўлиши керак. Уларнинг мавжудлиги шахсий манфаатларни ҳимоя қилиш зарурияти билан боғлиқ. Суд ўз мажбуриятларини фақатгина ишда иштирок этувчи шахсларнинг муайян ҳаракатларига жавобангина бажаради. Суд ўз ташаббуси билан ҳаракат қилмайди. Суд “пассив”

¹Лазарев С.В. Принцип судейского руководства: история и современность. Принципы гражданского, арбитражного и административного судопроизводства: проблемы теории и практики : сборник науч- ных статей / Сост. и ред. Л.В. Войтович. – СПб.: Астерион, 2021 – С. 39

² Пацация М.Ш. Принцип процессуальной активности суда или принцип судебного руководства процессом? // Закон. – 2016. – No 1. – С. 63–75.

бўлади. Бошқа мажбуриятлари ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ эмас (ex officio мажбуриятлари). Улар давлат ва жамият олдида (оммавий манфаатларни кўзлаб) ўрнатилган. Бунда суд манфаатдор шахсларнинг ташаббуси, хоҳиши ва иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳаракат қилади. Суд оммавий, очиқ, расмий (ex officio) ҳаракат қилади. Суд “актив” бўлади. Ex officio мажбуриятларининг бажарилиши махсус процессуал санкциялар билан таъминланади, ноқонуний суд қарорларининг юқори турувчи суд томонидан бекор қилиш имконияти билан таъминланади¹.

К.Л.Брановицкийга кўра эса, фуқаролик процесси процессуал нормалар ва қоидаларга формал (расмий) риоя қилувчи сифатидагина мавжуд бўла олмайди ва бўлмаслиги керак. Моддий ҳақиқат катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари, суд қонунни биладиган ва қўллайдиган ягона субъект бўлмаслиги керак, балки қонунни тушунишга тарафлари, уларнинг вакиллари жалб қилиши керак. Суднинг вазифаларидан бири – қўйилган масалаларни ҳал қилиш йўллари тарафлар билан биргаликда қидиришдан иборатдир².

Ўзбекистон Республикаси мустақиликка эришгандан сўнг 1997 йилнинг 30 августида қабул қилиниб, 1998 йилнинг 1 январидан амалга киритилган **Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси**³да ҳам суднинг ваколатлари маълум даражада чекланди. Хусусан, *суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва ҳолисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли*. Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмаслигининг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим. (15-модда).

Исботлаш ҳақидаги нормага кўра, ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши шарт. Суд қандай ҳолатлар иш учун аҳамиятга эга эканлигини, уларни тарафлардан қайси бири исботлаши кераклигини аниқлайди, ҳатто тарафлар бу ҳолатларни далил қилиб келтирмаган бўлсалар ҳам, уларни муҳокамага қўяди. Далиллар тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан тақдим этилади. Суд уларга қўшимча далиллар тақдим қилишни таклиф этиши мумкин. Агар қўшимча далиллар тақдим этиш тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар учун қийинчилик туғдирса, суд уларнинг илтимосномасига кўра далиллар тўплашда уларга

¹ Чистякова О.П. Проблема активности суда в гражданском процессе РФ: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. -М., 1997. – С. 7, 26-27.

² Брановицкий К. Л. Понятие и значение судебного руководства рассмотрением дела по существу в гражданском процессе Германии // Закон. 2014. No 4.

³ <https://lex.uz/docs/186105#231336>

ёрдам кўрсатади. (57-модда). Яъни, суднинг ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш ваколати бекор қилинди.

Албатта, бу юқорида кўриб ўтилганидек, давлатдаги мавжуд сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларнинг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда юз берди.

2018 йилнинг 22 январида қабул қилиниб, 2018 йилнинг 1 апрелидан кучга киритилган **Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик процессуал кодексида** юқоридаги нормалар мазмунан ўзгаришсиз қолдирилиб, фақатгина суднинг “ёрдам кўрсатиш”дан иборат вазифаси “кўмаклашиш” ибораси билан алмаштирилди. Суднинг ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш ваколати бекор қилинган бўлсада, процесс давомида суднинг фаол бошқарувчи ролини талаб қилувчи мазмун сақланиб қолган. Лекин, бугунги кунда суд-ҳуқуқ ислохотларининг асосий вазифасидан бири суд процессларида тортишувчилик принципини кучайтириш, тарафларнинг суд процессидаги фаоллигини ошириш, уларга иш бўйича далиллар тўплаш ва уни судга тақдим этиш бўйича кенг имкониятлар яратишдан иборатдир. Зеро, Ҳаракатлар стратегиясининг “Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари” деб номланган иккинчи йўналишида ҳам суднинг мустақиллиги ва беғаразлиги, суд процессида томонларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципларини ҳар томонлама татбиқ этиш назарда тутилган¹. Ушбу ислохотларнинг мантиқий давоми сифатида 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясининг иккинчи йўналиши сифатида ҳам адолат ва қонун устуворлигига эришиш учун суд процессида томонларнинг ҳақиқий тенглиги ва тортишуви принципларини рўёбга чиқариш зарурлиги алоҳида таъкидланди².

Бизга кўшни давлат ҳисобланган Қозоғистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилигини янгилашда ушбу муаммога алоҳида эътибор берилиб, 2020 йилда Қозоғистон Республикаси фуқаролик процессида суднинг ролини тубдан қайта кўриб чиқишга қаратилган қонунчилик ислохотлари амалга оширилди³. Қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда Германия, Буюк Британия, АҚШ, Сингапур, Канада, Грузия, Украина каби мамлакатларнинг халқаро тажрибаси ҳисобга олинди. Процессда суднинг ролини белгилашда кўпгина ўзгаришлар немис процессуал моделига асосланганлиги, бунда раҳбарий

¹ 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси <https://lex.uz/acts/-3107036>

² 2022-2026-йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси <https://lex.uz/docs/5841063>

³ Закон Республики Казахстан от 10 июня 2020 г. No 342-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан по вопросам внедрения современных форматов работы судов, сокращения излишних судебных процедур и издержек» // Ведомости Парламента Республики Казахстан. 2020. No 11. Ст. 55.

тушунтиришлар бериш бўйича суднинг мажбурияти (Hinweispflicht) муҳим элементларидан бири бўлганлиги таъкидланмоқда¹.

Хусусан, фуқаролик процессида далилларни тўплаш ва текшириш жараёнида суднинг роли янгиланди. Судга ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш, тарафларнинг позициясини аниқлаштириш орқали уларнинг ҳақиқий хоҳиши ва ҳимояланган манфаатларини аниқлаштириш бўйича индивидуал ҳаракатларни амалга ошириш имконияти берилди. Бу эса низони холис ва тўлиқ ҳал қилишга қаратилган². Бироқ, ушбу қоидаларнинг тарафлар тортишуви принципи билан алоқаларини чуқурроқ ўрганиш лозим.

Шундай қилиб, юқорида кўриб чиққанیمиздек, фуқаролик процессида суднинг роли замон ва маконга қараб, ҳар бир давлатнинг шарт-шароитига, процесс мақсадига ва суд органлари мақсадига қараб ўзгариб боради.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал кодексида белгиланган суднинг роли, вазифалари, мажбуриятлари ва ваколатларини ҳозирги кун талаби нуқтаи назаридан комплекс таҳлил қилиш ва процесс давомида суднинг вазифаси нималардан иборат бўлишини аниқ белгилаб берувчи намунавий модел ишлаб чиқиш орқали Ўзбекистонга мос “суд раҳбарлиги принципи” мазмунини белгилаш зарур. Бунда албатта, ҳозирги кундаги судьянинг иш юкламалари, кўриладиган иш тури ва мазмуни, тарафларнинг талаблари, ишни кўришда адвокатлар иштироки каби омилларни ҳам ҳисобга олиш лозим. Ушбу принципнинг тарафлар тортишуви принципи билан алоқасини эса алоҳида ўрганиш зарур. Зеро, бошқа турдаги процесслардан фарқли равишда, фуқаролик процессининг асосини эркин ҳуқуқлилиқ ташкил этади.

¹Брановицкий К. Л. Внедрение принципа судейского руководства в гражданский процесс Республики Казахстан // Российский юридический журнал. 2022. No 6. С. 84–92. DOI: 10.34076/20713797_2022_6_84.

² <https://gratanet.com/ru/publications/grazhdansko-protsessualnyy-kodeks-rk-2020-grata>
Қозоғистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодекси 15-моддаси янги таҳрирда қуйидагича қайдани белгилайди: “3. Суд холислик ва шаффофликни сақлаган ҳолда процессга раҳбарлик қилади, тарафларнинг процессуал ҳуқуқларини тўлиқ амалга ошириши учун ва иш ҳолатларини объектив ўрганиш учун зарур шарт-шароитларни яратади. Суд ишда иштирок этаётган тарафларга уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтиради, процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмаслик оқибатлари ҳақида огоҳлантиради, уларнинг ҳуқуқий позициялари ва далилларни аниқлаштиради, улар билан иш ҳолатларини муҳокама қилади, шунингдек, ушбу кодексда назарда тутилган ҳолларда арга ўз ҳуқуқларини амалга оширишларида кўмаклашади. Суд қал қилув қарорлари далилларни ўрганишда ҳар бир тарафнинг тенг асосда иштироки таъминланган далилларгагина асосланади.

4. Суд тарафларнинг асосантирилган илтимосномаси ёки ўз ташаббуси билан иш материалларини тўплаш ва ўрганиш, тарафларнинг далиллари асослилиги ва судга тақдим этилган далилларнинг ишончлилигини текшириш чораларини кўради, шунингдек, фуқаролик процессининг мақсадларига эришишга қаратилган бошқа ҳаракатларни амалга оширади.”

УМАРОВ НИЗОМЕТДИН ТОХИРЖАНОВИЧ -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси мустақил изланувчиси

ФУҚАРОЛИК СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШДА СУД БУЙРУҒИ ИНСТИТУТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: мақолада фуқаролик суд ишларини юритишда суд буйруғи институтини такомиллаштиришнинг айрим масалалари таҳлил қилинган. Унда суд буйруғи институтини такомиллаштиришга қаратилган таклифлар асослантирилган.

Калит сўзлар: фуқаролик процессуал кодекси, фуқаролик суд ишларини юритиш, суд буйруғи, такомиллаштириш.

Аннотация: в статье анализируются задачи гражданского судопроизводства и процессуальные гарантии их реализации, в котором обосновано предложение предусмотреть в качестве задач гражданского судопроизводства справедливое рассмотрение и разрешение гражданских дел.

Ключевые слова: гражданский процессуальный кодекс, гражданский судопроизводства, задачи, процессуальные гарантии, сроки судебного разбирательства, справедливость, совершенствование.

Abstract: The article analyzes the tasks of civil proceedings and procedural guarantees for their implementation, which substantiates the proposal to provide fair consideration and resolution of civil cases as tasks of civil proceedings.

Key words: civil procedural code, civil proceedings, tasks, procedural guarantees, terms of trial, justice, improvement.

Дунёда суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало жамиятда судларнинг нуфузини кўтариш, шахсларнинг ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишлари учун кенг шароит ва имкониятлар яратиш мақсадида судларнинг иш юритиш тартибини имкон даражасида соддалаштиришни назарда тутди. БМТ Бош Ассамблеясининг 2005 йил 16 декабрдаги 60/147-сонли резолюциясига мувофиқ, одил судловга эришиш ҳуқуқининг тан олиниши ва таъминланиши халқаро инсон ҳуқуқларининг жиддий бузилишидан ҳимоя қилиш учун зарурдир.¹ 2014 йилда БМТ Бош Ассамблеяси Олтинчи Қўмитаси муҳокамасида одил судловдан фойдаланиш ҳуқуқи қонун устуворлигини амалга оширишнинг ҳал қилувчи элементи сифатида тақдим этилган.² Одил судловдан ҳамма учун тенг фойдаланишни таъминлаш БМТ Бош Ассамблеясининг 2015 йил 25 сентябрдаги 70/14-

¹ БМТ Бош Ассамблеясининг 2005 йил 16 декабрдаги 60/147-сонли резолюцияси // URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/44/PDF/N0549644.pdf?OpenElement>

² Access to Justice Critical in Ensuring Rule of Law, Speakers Stress as Sixth Committee Continues Deliberations on Principle, Sixty-ninth session, 6th & 7th Meetings // GA/L/3478.

сонли резолюцияси билан қабул қилинган 2030 йилгача Барқарор ривожланиш кун тартибининг мақсадларидан бири этиб белгиланган.¹

Жаҳонда шахснинг одил судловга эришиш ҳуқуқини таъминлаш масаласи қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тамойилининг таркибий қисми сифатида мураккаб илмий муаммо сифатида тадқиқ этиб келинади. Айниқса, одил судловга эришишни соддалаштириш, судда иш юритишни ихчамлаштириш, фуқаролик суд ишларини жадаллаштириш чегарасини аниқлаш билан боғлиқ масалалар фуқаролик процессуал ҳуқуқи назариясини ривожланишида бевосита амалий аҳамиятга эга бўлган масалалар ҳисобланади. Одил судловга эришишга бўлган ҳуқуқни амалга оширишнинг муҳим шартларидан бири сифатида фуқаролик процессида буйруқ тартибида иш юритиш, суд ишларини ихчамлаштириш ва жадаллаштириш, уларни амалга ошириш моделларини янада такомиллаштириш боғлиқ муаммоларнинг илмий ечимини топиш ҳозирги кунда ҳам ўз долзарблигини кўрсатмоқда.

Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегиясининг 15-мақсадида “Суд тизимини босқичма-босқич рақамлаштириш, бюрократик ғов ва тўсиқларни бартараф этиш орқали фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг одил судловга эришиш даражасини тубдан ошириш” вазифаси белгиланган.² Тараққиёт стратегияси асосда қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам “фуқаролар ҳамда тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини судларда ҳимоя қила олиши учун барча имкониятларни яратиш”³ назарда тутилган. Қолаверса, фуқаролик одил судловининг самарали амалга оширилиши, низоларни ҳал этишда муқобил механизмларнинг ишлаш самарадорлиги ва холислиги каби халқаро Рейтинг ва Индекслар ҳамда таркибий индикаторлар бўйича самарадорликни ошириш⁴ каби муҳим вазифаларни амалга ошириш ўз навбатида фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфатларини ҳимоя қилишнинг соддалаштирилган ва ихчамлаштирилган шакли сифатида айрим тоифадаги фуқаролик ишларини суд буйруғи чиқариш йўли билан ҳал қилиш муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида эътироф этишимиз жоиз. Фуқаролик ишлари бўйича судларга келиб тушаётган ишлар

¹ БМТ Бош Ассамблеясининг 2015-йил 25-сентябрдаги 70/14-сонли резолюцияси билан қабул қилинган 2030-йилгача Барқарор ривожланиш кун тартиби // URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/70/1>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида” ПФ-60-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/5841063>

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/6358976>

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 2 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизминини жорий қилиш тўғрисида”ги ПФ-6003-сон Фармонига 3-илова // <https://lex.uz/docs/4838762>

ҳажмининг жиддий тусда ортиб бориши судьяларнинг иш юкламаларини камайтириш ҳамда одил судловнинг сифатини ошириш каби муҳим муаммоларни юзага келтирмоқда. Ўтган йил давомида жиноят ишлари бўйича биринчи инстанция судида 58.697 та жиноят иши, 539.686 та маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш кўриб чиқилган. Шунингдек, фуқаролик ишлари бўйича судлар 562.304 та, иқтисодий судлар 277.865 та, маъмурий судлар 15.347 та ишни кўриб чиққан. Жами кўрилган ишларга нисбатан олинadиган бўлса, энг кўп иш ҳажми ва иш юкласи фуқаролик ишлари бўйича судларнинг судьяларига тўғри келиб, умумий ҳисобда 50 фоизга яқинини ташкил этмоқда. Ушбу рақамларни ўртача ойлик иш ҳажмига нисбатан ҳисоблайдиган бўлсак, жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судининг бир судьяси бир ойда 181 та, туманлараро, туман, шаҳар иқтисодий судининг судьяси эса 163 та, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судининг судьяси эса 269 та ишни кўриб чиқишига тўғри келмоқда.¹

Фуқароларнинг суд орқали ҳимояланишга бўлган ҳуқуқларини амалга оширишлари учун қўшимча қулайликлар яратиш ҳамда судларга келиб тушаётган аризаларни кўриб чиқиш жараёнларини соддалаштириш, қолаверса судьялар иш юкламаларини камайтириш ва шу орқали иш сифатининг янада яхшиланишига эришиш борасида суд буйруғи муҳим аҳамият касб этади. Бу эса буйруқ тартибида иш юритиш институтини жорий қилиш ва уни такомиллаштиришни тақозо этади.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар самараси ўлароқ, шаклланган ва фаолияти тобора такомиллашиб бораётган фуқаролик ишлари бўйича судларда кўрилатган ишларнинг сони кўпайиб бораётганлигининг ўзи судларнинг инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи идора сифатидаги аҳамиятининг ортиб бораётганлигидан далолат беради. Лекин Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан кўриб чиқиладиган фуқаролик ишлари ҳажмининг ортиб бораётганлиги фуқаролик ишларини кўзғатиш босқичида, ишларни кўриш ва ҳал қилиш жараёнида процессуал муддатларга риоя қилиш масалаларида, суд ҳал қилув қарорлари устидан шикоят бериш ва суд қарорларини ижро этиш босқичида айрим муаммоларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирда судлар томонидан процессуал ҳуқуқ нормаларига тўла риоя қилмасдан қарорлар қабул қилиш, ишларни лозим даражада тайёрламасдан фуқаролик ишларини судда мазмунан ҳал қилишга киришиш ҳамда айрим ҳолларда суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларни суд мажлиси вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан ишни кўриш ҳоллари тез-тез учрамоқда. Бундай ҳолатларнинг асосий сабабларидан бири сифатида фуқаролик ишлари бўйича судьялар иш ҳажмининг ортиб бораётганлигини кўрсатишимиз

¹ <https://sud.uz/>

мумкин. Мазкур муаммоларни олдини олиш ўз навбатида мамлакатимизда фуқаролик-ҳуқуқий низоларни судга қадар ҳал этиш шакллари ривожлантириш ва айрим низосиз, мураккаб бўлмаган фуқаролик ишларини ҳал қилишнинг соддалаштирилган тартиб-таомилларини фуқаролик процессуал қонунчилигида мустаҳкамашни тақозо этди. Шу мақсадда мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонунчилигига буйруқ тартибида иш юритиш институти киритилди.

Дарҳақиқат, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш тартибини белгиловчи фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларини янада такомиллаш-тириш мақсадида фуқаролик ишлари бўйича судларга келиб тушаётган даъво аризалари, ариза ва шикоятларни қабул қилиш ҳамда уларни кўриб чиқиш борасидаги дастлабки жараёнларни имкони борича соддалаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиши бежиз эмас. Зеро, фуқаролик ишларини кўриб чиқишнинг дастлабки жараёнларини соддалаштириш судьялар юритувидаги иш юкламаларини ка-майишига олиб келади.

Шу ўринда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг соддалаштирилган шакли сифатида айрим тоифадаги фуқаролик ишларини суд буйруғи чиқариш йўли билан ҳал қилиш муҳим ўрин тутди.

Дарҳақиқат, мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонунчилигида буйруқ тартибида иш юритиш институтининг жорий қилинганлиги фуқаролар ўртасидаги низоли бўлмаган ҳуқуқий муносабатларининг ўз вақтида, турли сансалорликсиз ҳал этишда муҳим процессуал имконият яратилди.

Жамият ривожлана борган сари фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар билан бир қаторда, мулкчилик шаклидан қатъи назар мустақил ҳўжалик юритувчи субъектлар, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги шартномавий-ҳуқуқий муносабатлар ҳам, улар ўртасида вужудга келадиган турли низоларни ҳал қилиш усуллари ҳам ривожланиб, такомиллашиб бориши табиий. Ҳозирги кунда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари ўртасида юзага келаётган келишмовчиликларни олдини олиш ҳамда низоларни судга қадар ҳал қилишнинг самарали воситаларини жорий этиш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Дарҳақиқат, низоларни муқобил ҳал этиш усуллари шартномавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган турли низоларни ҳал қилинишида ривожланган мамлакатлар тажрибасида узоқ йиллардан бери қўлланилиб келинаётган усуллардан биридир.

Мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонунчилигида буйруқ тартибида иш юритиш институтининг жорий қилинганлиги фуқаролар ўртасидаги низоли бўлмаган ҳуқуқий муносабатларининг ўз вақтида, турли сансалорликсиз ҳал этилишини назарда тутувчи суд-ҳуқуқ ислохотларининг муҳим йўналишларидан бири эканлиги эътироф

этилади. Шундай экан, буйруқ тартибида иш юритиш институтининг фуқароларни бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тез фурсатларда ҳимоя қилишдаги ҳамда фуқаролик ишларини кам харажат сарфлаб, соддалаштирилган тартибда кўриб ҳал қилишдаги аҳамиятини инобатга олган суд буйруғини чиқариш бўйича талаблар рўйхатини ислохотларнинг кейинги босқичларида янада кенгайтириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Буйруқ тартибида иш юритишни фуқаролик суд иш юритишининг алоҳида тури сифатида эмас, балки суд процессгача бўлган ундирувчининг ҳуқуқларини тез фурсатларда ҳимоя қилиш ҳамда талабнинг низоли ёки низосизлигини белгилаш мақсадидаги судья томонидан амалга ошириладиган муқобил иш тартиби сифатида кўриш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бинобарин, суд буйруғининг одил судлов ҳужжати ҳисобланмаслиги ҳам буйруқ тартибида иш юритишнинг фуқаролик суд ишларини юритишни алоҳида тури сифатида эътироф этилмаслигини асослаш мумкин. Чунки, суд ишларини юритишнинг бошқа барча иш юритиш турларида суд фуқаролик ишларини суд мажлисида мазмунан кўриб ҳал қилиш ва одил судлов ҳужжати сифатида ҳал қилув қарорини чиқариши мумкин бўлади. Шунингдек, агар мамлакатимизда амалда бўлган қонунчиликка эътибор берадиган бўлсак, суд буйруғининг Меҳнат низолари комиссияси (МНК) қарорлари асосида берилган гувоҳнома ёки нотариус томонидан қарздордан пул суммаларини ундириш ёки мол-мулкни талаб қилиб олиш учун қарздорликни белгиловчи ҳужжатларга ёзадиган ижро хатлари билан ўхшаш жиҳатлари борлигини кузатишимиз мумкин. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасининг “Суд ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ижро этиш” тўғрисидаги 2001 йил 29 августдаги қонунининг 7-моддасига кўра, суд буйруғи билан бир қаторда алиментлар тўлаш тўғрисидаги нотариал тарзда тасдиқланган келишувлар, нотариусларнинг ижро хатлари ва МНКлари ўз қарорлари асосида берадиган гувоҳномалар ижро ҳужжатлари ҳисобланади. Нотариуснинг ижро ҳужжати ёки унинг томонидан тасдиқланган келишув ҳамда МНК гувоҳномаси одил судлов акти бўлмагани каби суднинг буйруғи ҳам одил судлов акти ҳисобланмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси 249-моддасида суднинг ҳал қилув қарори қонуний, асослантирилган ва адолатли бўлиши кераклиги назарда тутилган. Фикримизча, суд буйруғи суд қарорларининг тури сифатида эътироф этилиши баҳсли ҳисобланади. Хусусан, Н.А. Громошинанинг фикрича, суд буйруғи ҳал қилувчи қарор билан бир турда эмас, яъни суднинг қарори деб ҳисобланмайди. Қолаверса, ҳуқуқшунос олим Ш.Ш. Шорахметов ўз дарслигида фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишда суднинг мулоҳаза ва ҳулосалари муайян процесуал шаклда белгиланган тартибда чиқариладиган суд қарорлари тарзида ифода этилишини кўрсатади. Суд

қарорларига берилган мазкур тушунтиришдан кўринишича, суд қарорлари ишни кўриш ва ҳал қилиш жараёнида, юзага келган муайян ҳолатлар юзасидан суднинг ички ишончи асосида ўз мулоҳаза ва хулосаларини ифодоловчи ҳужжат сифатида эътироф этилади.

Қолаверса, суд ҳал қилув қарорлари Фуқаролик процессуал кодексининг 253-моддасига кўра, шунингдек суд ажримлари ҳам қуйидаги тўрт қисмдан иборат бўлади:

- кириш; баён; асослантирувчи ва хулоса.¹

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 25 октябрдаги 19-сонли “Фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция судининг ажримлари тўғрисида”ги қарорининг 6-бандида тушунтирилиш берилишича, ФПК 272-моддасининг мазмунига кўра, суднинг алоҳида хонада (маслаҳатхонада) чиқарилган ажрими кириш, баён, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат.²

Суд қарорларидан фарқли равишда суд буйруқларида баён ва асослантирувчи қисмлари мавжуд бўлмайди. Шундай экан, фикримизча, Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 6-моддаси биринчи қисмидаги “Суд кўрилаётган ва ҳал этилаётган масала бўйича ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ва буйруқ қабул қилади” деган нормадаги “ва буйруқ” сўзлари чиқарилиши зарур. Шундагина юридик адабиётлардаги суд буйруғининг суд қарорлари турига киритиш тўғрисидаги баҳс-мулоҳазаларга чек қўйилади.

Шу ўринда суд буйруғи қандай ҳужжат деган савол туғилади. Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 170-моддасида суд буйруғига қуйидагича таъриф берилади: “Суд буйруғи низосиз талаблар бўйича суд муҳокамаси ўтказмасдан берилган суд ҳужжатиدير”.

Муқаддам амалда бўлган (1998 йил 1 январь) мамлакатимиз ФПКда³ суд буйруғига қуйидагича таъриф берилган: суд буйруғи - ундирувчининг пул маблағларини ундириш тўғрисидаги ёки кўчар мол-мулкни низосиз талаблар бўйича қарздордан талаб қилиб олиш тўғрисидаги аризаси бўйича судья судда ишни кўрмасдан чиқарган ҳужжатдир.

Мазкур таърифдан кўринадики, суд буйруғи суд қарори эмас, балки ижро ҳужжати ҳисобланади. Шундай экан, бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 170-модда биринчи қисми охиридаги “ҳужжатиدير” сўзидан аввал “ижро” сўзини киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Зеро, Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжаларини ижро этиш” тўғрисидаги

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // 2018 йил 22 январда кучга кирган ва шу йилнинг 1 апрелидан кучга кирган. <https://lex.uz/docs/3517337>

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2019 йил 25 октябрдаги 19-сонли “Фуқаролик ишлари бўйича биринчи инстанция судининг ажримлари тўғрисида”ги қарори // <https://lex.uz/docs/4597589#4599597>

³ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // 1997 йил 29 августда қабул қилинган, 2018 йилнинг 1 апрелида кучини йўқотган. <https://lex.uz/docs/186105>

Қонунининг 7-моддасида ҳам суд буйруғининг ижро ҳужжати эканлиги эътироф этилади.

Амалдаги ФПКнинг 170-моддасида фуқаролардан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарздорликни ундириш тўғрисида талаб арз қилинган бўлса, суд буйруғи чиқарилиши назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 125-моддасига биноан агар яқка тартибдаги тадбиркор бўлмаган жисмоний шахс солиқ тўлаш бўйича мажбуриятларини белгиланган муддатда бажармаган бўлса, солиқ органи солиқ қарзини ушбу жисмоний шахснинг мол-мулки ҳисобидан ундириш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли. Солиқ қарзини жисмоний шахснинг мол-мулки ҳисобидан ундириш тўғрисидаги ишлар қонунчиликка мувофиқ кўриб чиқилади.¹

Кўриб турганимиздек, Солиқ кодексида жисмоний шахс солиқ тўлаш бўйича мажбуриятларини белгиланган муддатда бажармаган бўлса, солиқ органи солиқ қарзини ушбу жисмоний шахснинг мол-мулки ҳисобидан ундириш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли бўлмоқда. Бироқ ФПКнинг 170-моддасида фуқаролардан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича қарздорликни ундириш тўғрисида талаб арз қилинган бўлса, суд буйруғи чиқарилиши назарда тутилган. Қонунчиликдаги номувофиқликни бартараф этиш мақсадида ФПКнинг 170-моддасидаги “фуқаролардан” деган жумлани “жисмоний шахслардан” деб ўзгартириш таклиф қилинади.

МАНСУРОВА ХУЛКАР НАБИЕВНА -

Ўзбекистон Республикаси Транспорт
прокурорининг мурожаатлар билан ишлаш
бўйича катта ёрдамчиси

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУД МУҲОКАМАСИГА ТАЙЁРЛАШ СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ ВАЗИФАЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ МУҲИМ КАФОЛАТИ СИФАТИДА (ТЕЗИС)

Аннотация: мақолада фуқаролик суд ишларини юритиш вазифаларини амалга оширишнинг муҳим процессуал кафолатларидан бири сифатида фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш масалалари таҳлил қилиниб, унда фуқаролик процессининг ушбу босқичида амалга ошириладиган процессуал ҳаракатлар ёритилган.

Калит сўзлар: Фуқаролик процессуал кодекси, фуқаролик суд ишларини юритиш, вазифалар, процессуал кафолатлар, фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш, муддатлар, такомиллаштириш.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (янги таҳрири) // <https://lex.uz/docs/4674902#4687418>

Аннотация: В статье анализируются вопросы подготовки гражданских дел к судебному разбирательству как одной из важных процессуальных гарантий реализации задачи гражданского судопроизводства, а также выделяются процессуальные действия, совершаемые на этой стадии гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: Гражданский процессуальный кодекс, гражданский судопроизводства, задачи, процессуальные гарантии, подготовка гражданских дел к судебному разбирательству, сроки, совершенствование.

Abstract: The article analyzes the issues of preparing civil cases for trial as one of the important procedural guarantees for the implementation of the task of civil proceedings, and also highlights the procedural actions performed at this stage of civil proceedings.

Key words: Civil procedural code, civil proceedings, tasks, procedural guarantees, preparation of civil cases for trial, deadlines, improvement.

Ишни судда кўришга тайёрлаш фуқаролик ишларини ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилишни таъминлаш мақсадида суд ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг процессуал ҳаракатларининг мажмуини ўзида ифода этувчи биринчи инстанция судида иш юритишнинг мустақил босқичи ҳисобланади.

Ушбу босқич фуқаролик суд ишларини юритишнинг вазифаларини тегишли тартибда бажарилишини таъминлаш учун суд ва ишда иштирок этувчи шахслар ва бошқа субъектлар киришадиган бир қатор фуқаролик процессуал фаолиятлар тизимини ўзида мужассамлаштиради.

Ишни судда кўришга тайёрлаш барча суд муҳокамасининг асоси ҳисобланади. Суд муҳокамасининг якуний натижаси кўп жиҳатдан ушбу босқичнинг сифатига боғлиқ бўлади. Ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида судья ва процесс иштирокчиларининг процессуал фаолиятларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мазкур жараёнда энг аввало тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципига қатъий амал қилиш лозим бўлади. Зеро, ишни судда кўришга тайёрлаш босқичида ўзларининг талаб ва эътирозларини асословчи фактларни, шунингдек низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни судга тақдим этади. Судга тақдим этилаётган ҳужжатлар ҳажми ва доирасини тарафлар ўзлари мустақил белгилайдилар.

Қонун тарафларнинг иш учун аҳамиятга эга бўлган далилларни судга тақдим этиш мажбуриятини белгиламайди. Фуқаролик ишининг қайси тараф фойдасига ҳал этилиши кўп жиҳатдан тарафларнинг қайси бири ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида ўзига берилган имкониятлардан, хусусан, далилларни тақдим этиш каби процессуал ҳаракатлардан самарали фойдаланишига ҳам боғлиқ. Ишни судда кўришга тайёрлаш ҳозирги шароитда нафақат судьянинг, балки тарафларнинг ҳам фаолияти ҳисобланади. Чунки ишни судда кўришга тайёрлаш босқичи тарафлар учун берилган имкониятдир. Мазкур босқичда қайсидир тараф фаоллик кўрсатмаса, иш учун муҳим бўлган далилларни йиға олмайди, унинг судда муваффақият қозониши имкониятиларини камайтиради. Зеро, суд фуқаролик процессида тортишувлик принципи

талабларидан келиб чиқиб, тарафларга улар манфаатлари учун далиллар тўплаши мумкин эмас.

Ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида қонун талабларининг аниқ бажарилиши суд ишларини юритишдаги турли сансалорликнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Фуқаролик ишининг ўз вақтида ва қонуний кўриб ҳал этилиши ишни суд муҳокамасига тайёрлаш вазифаларининг қанчалик тўлиқ амалга оширилишига боғлиқ.

Судья аризани қабул қилиб, фуқаролик иши қўзғатиш ҳақидаги ажрим чиқарганидан кейингина ишни суд муҳокамасига тайёрлашга киришишга ҳақли (ФПК 201-модда). Фуқаролик ишини қўзғатмасдан туриб, ишни суд муҳокамасига тайёрлаш юзасидан ҳаракатларни бажариши мумкин эмас.

Аризани иш юритишга қабул қилишни рад қилиш, аризани қайтариш масалалари фуқаролик иши қўзғатилгунга қадар бўлган босқичда амалга оширилади. Ариза қабул қилинганидан кейин судья ФПКнинг 193-моддаси талабига кўра аризани қабул қилиш ва фуқаролик иши қўзғатиш ҳақида ажрим чиқаради.

Юқорида қайд этилганидек, шундан кейингина судья ишни суд муҳокамасига тайёрлашга киришади.

Ҳар қандай фуқаролик ишини суд муҳокамасига тайёрлашда қайд этилган вазифаларнинг барчаси амалга оширилиши шарт бўлиб, улардан биронтасининг бажарилмаслиги ишнинг судда кўрилишининг чўзилиши ва қарор қабул қилишда хатоликка олиб келади.

Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш бўйича суд ажрими, шунингдек уни тайёрлаш билан боғлиқ бошқа ажримлар ишнинг кейинги ҳаракатига таъсир қилмаслиги сабабли шикоят қилинмайди, даъвони таъминлаш ва далилларни таъминлашни рад этиш ҳақидаги ажримлар бундан мустасно.

Ишни суд муҳокамасига тайёрлашда барча процессуал ҳаракатлар якка судья томонидан амалга оширилади ва ишни ўз вақтида, тўғри кўриб чиқиш ва биринчи инстанция суд мажлисида ҳал қилинишини белгилайди. Судья томонидан чиқарилган ажрим ишни тайёрлаш учун расмий равишда киришилганини ва тамомланишинигина билдирса ҳам, аммо ишни кўришга оид баъзи ҳаракатлар олдин ҳам, кейинчалик ҳам қилиниши мумкин. Чунончи, давогарнинг низони ҳал қилиши учун ҳакамликлар судига мурожаат қилишга —ҳақли бўлиши тўғрисида тушунтиришлар бериш юзасидан судьянинг қилган ҳаракатлари даъво аризаси қабул қилингунга қадар ҳам бўлиши мумкин.

Судья қайд этилган ишни судда кўришга тайёрлаш бўйича амалга оширилиши лозим бўлган ҳаракатларни ўзининг ишни суд муҳокамасига тайёрлаш ҳақидаги ажримида кўрсатиши ва қачонки, белгиланган барча ҳаракатларни амалга оширганидан кейингина, ишни кўриш учун тайинлаши лозим.

Иш юзасидан қонуний, асосли ва адолатли суд қарорларининг чиқарилиши кўп жиҳатдан ишни судда кўришга тайёрлаш вазифаларининг қай даражада амалга оширилишига ҳам боғлиқ бўлади. ФПКнинг 201-моддасида ишни суд муҳокамасига тайёрлаш вазифалари кўрсатилган.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш жараёнида ФПКнинг 201-моддасида назарда тутилган тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини ва ишни кўришда амал қилиниши лозим бўлган қонунни аниқлаш каби вазифани тўғри амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Бунга амал қилмаслик суд томонидан ишни кўришда амал қилиниши лозим бўлган қонунларнинг нотўғри қўлланилиши, ишга ишга дахлдор бўлмаган тарафларнинг жалб этилиши каби оқибатларга сабаб бўлиши мумкин.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш босқичида судья тарафларни яраштириш чораларини кўриши муҳим ҳисобланади. Юридик адабиётларда ҳам даъво тартибида иш юритишда тарафларни келиштириш ва келишув битимига эришиш муайян бир фуқаролик ишлари бўйича иш юритиш тугатилишининг аъло даражадаги натижаси ҳисобланиши қайд этилади. Айрим ривожланган демократик мамлакатларнинг суд тажрибаси шундан далолат берадики, уларда фуқаролик ишларини келишув битими ёки медиатив келишув тузиш йўли билан якунлаш масаласига алоҳида эътибор берилади.

Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлашнинг муҳим жиҳатларидан бири судьянинг тарафларни муросага келтириш чораларини кўришидир.

Тарафларнинг келишув битими ёки медиатив келишув тузиш ҳуқуқи ФПКнинг 44-моддаси тўртинчи қисмида белгиланган. Келишув битимининг моҳияти шундаки, томонлар ўзаро муроса йўли билан низони келишув битими тузиш орқали ҳал этилишига эришадилар. Келишув битими фуқаролик суд ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида ва суд ҳужжатини ижро этиш жараёнида, медиатив келишув эса биринчи инстанция судида суд алоҳида хонага (маслаҳатхонага) суд ҳужжатини қабул қилиш учун чиққунига қадар тарафлар томонидан тузилиши мумкин (ФПКнинг 166-моддаси тўртинчи қисми).

Судья ФПКнинг 203-моддасига мувофиқ, тарафлардан келишув битими ёки медиатив келишув тузиш эҳтимолини аниқлайди ва уларнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради. ФПКнинг 226-моддасига кўра, тарафларнинг келишув битимини тасдиқлашдан олдин судья даъвогарга ёки тарафларга тегишли процессуал ҳаракатларни амалга ошириш оқибатларини тушунтиради.

Даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечганлигини қабул қилиш тўғрисида ёки тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш ҳақида суд ажрим чиқаради, бир вақтнинг ўзида ушбу ажрим билан иш юритишни тугатади.

Ишни судда кўришга тайёрлаш босқичида шунингдек, ишни кўриш жараёнида аниқланган далиллар тўлиқ ва холисона текширилишини, ишни тез ва сифатли кўрилишини таъминлаш лозим. ФПКнинг 204-моддасига мувофиқ судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш тартибида қилиши лозим бўлган ҳаракатлар тўлиқ кўрсатилган бўлиб, бу ҳаракатлар судья томонидан ишда иштирок этувчи шахсларни чақирмаган ҳолда ажрим билан расмийлаштирилади.

Даъво тартибидаги ишларда даъвогар ва жавобгар суд мажлисида тараф сифатида иштирок этади ва ишларни кўришда тарафлар тенглигига риоя этилиши шарт. Бунда, ишни суд муҳокамасига тайёрлов босқичидан бошлаб, то кўриб тугатилганига қадар ҳар иккала тарафнинг тенглиги принципига амал қилиш лозим. Хусусан, тайёрлов босқичида даъво ариза нусхаси ўз вақтида жавобгарга тақдим этилиши, ҳар иккала тарафга ўз талаб ва эътирозларини тақдим этишда бир хил имконият ва вақт бериш, суд муҳокамасида уларни иш бўйича тўлиқ эшитиш, далиллар тақдим этишини таъминлаш ва далилларни олишда уларга ёрдам бериш, улар томонидан берилган илтимосномаларни кўриб чиқишда қонунийликни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга.

Судья аризани қабул қилиш ва иш кўзғатиш тўғрисида ажрим чиқарганидан сўнг ишни ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилиш мақсадида уни суд муҳокамасига тайёрлайди.

ФПКнинг 202-моддасида ишни суд муҳокамасига тайёрлаш муддатлари мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра, фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш ариза қабул қилинган ва фуқаролик иши кўзғатилган кундан эътиборан ўн кунлик муддатдан кечиктирмай амалга оширилиши керак.

Ишни суд муҳокамасига тайёрлаш учун белгиланган ушбу ўн кунлик муддат суднинг асослантирилган ажрими асосида ўта мураккаб ишлар бўйича, масалан, мулк ҳуқуқини тан олиш ва тугатиш (шу жумладан, битимлар, мерос қабул қилиш, давлат мулкни хусусийлаштириш), ер участкасига эгалик қилиш ва фойдаланиш, шунингдек экспертиза ўтказишни, суд топшириғини юборишни, ишни кўраётган суд фаолияти ҳудудидан ташқарида бўлган фуқаро ва ташкилотлардан материалларни талаб қилиб олишни талаб қиладиган ҳолларда йигирма кунгача узайтирилиши мумкин. Бунда, судья ишни суд муҳокамасига тайёрлаш муддатини узайтириш ҳақида асослантирилган ажрим қабул қилиши шарт.

Алимент ундириш, фуқаронинг соғлигига шикаст етиши ёки унинг вафоти муносабати билан етказилган зарарни тўлаш шунингдек, боқувчисини йўқотганлиги, меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган талаблар бўйича ишни суд муҳокамасига тайёрлаш муддатининг узайтирилишига йўл қўйилмайди.

ЭРГАШЕВ ФАРРУХ АЛИШЕРОВИЧ -
Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси, Жиноят ишлари бўйича Тошкент
шаҳар судьяси

СУДЛАР ФАОЛИЯТИГА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШ ЗАРУРАТИ ВА ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ (тезис)

Аннотация: Ушбу мақолада судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш зарурати ва ҳуқуқий асослари ўрганилган. Суд тизимида ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг муҳимлиги ва унинг айрим қонунчилик асослари бўйича муаллиф ўз нуқтаи назарларини илгари сурган.

Калит сўзлари: судлар фаолияти, ахборот коммуникация технологиялари, рақамлаштириш, зарурат, ҳуқуқий асослар, таклифлар.

Аннотация: В данной статье рассматриваются необходимость и правовые основы внедрения информационно-коммуникационных технологий в деятельность судов. Автор изложил свои взгляды на важность внедрения информационно-коммуникационных технологий в судебную систему и некоторые ее правовые основы.

Ключевые слова: деятельность судов, информационно-коммуникационные технологии, цифровизация, необходимость, правовые основы, предложения.

Annotation: This article discusses the need and legal basis for the introduction of information and communication technologies into the activities of courts. The author outlined his views on the importance of introducing information and communication technologies into the judicial system and some of its legal foundations.

Keywords: activities of courts, information and communication technologies, digitalization, necessity, legal basis, proposals.

Жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, инсон қонуний ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилаётган изчил ислохотларнинг негизини ташкил этади. Шу маънода, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, судларда ишларни юритиш самарадорлигини оширишни таъминлайдиган ахборот тизимлари ва ресурсларини яратиш ҳамда электрон ҳужжат алмашинувини жорий этиш ҳамда бу борада ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва таҳлил этиш бугунги куннинг долзарб вазибаларидан биридир.

Дарҳақиқат, замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш фуқаролик, жиноят, иқтисодий ва маъмурий ишлар бўйича судлар фаолиятида электрон ҳужжатлар айланишини тезлаштиради, тегишли ахборотларни тўплаш, ишлаш, тизимлаштириш ва сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, суд муҳокамаси иштирокчиларини ахборот тизими орқали электрон шаклда хабардор

қилиш ва уларга суд ҳужжатларини ҳамда бошқа хат-хабарларни юбориш имкониятини яратади. Буларнинг барчаси охир-оқибат одил судлов самарадорлигини оширишга, унинг тезкорлиги ва қулайлигини таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 4850-сонли Фармони¹ билан тасдиқланган “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш бўйича комплекс чора-тадбирлар Дастури”нинг 32-бандида электрон тартибда суд ва ижро ишини юритишнинг замонавий шакл ва усуллари, шу жумладан процесс иштирокчилари билан ўзаро электрон ҳамкорликни амалга ошириш, ввдеоконференцалоқадан фойдаланишни, шунингдек процессуал ҳаракатларни видео, аудио қайд этишни кенгроқ жорий этиш назарда тутилди.

Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 4848-сонли Фармонининг 9- бандида ҳам тадбиркорлар ҳуқуқларининг суд орқали ишончли ҳимоя қилинишини, шаффофлик ва холисликни таъминлаш мақсадида суд мажлисларига аудио ва видео қайд этиш механизмлари босқичма-босқич жорий этиш, суд қарорларини веб-сайтларда жойлаштирилишини назарда тутувчи дастурнинг ишлаб чиқилиши белгиланган эди.²

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йуналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинди.³

Мамлакатимиз фуқароларининг келгуси беш йиллик ҳаётини белгилаб берган ушбу ҳужжат лойиҳаси аҳоли ва тадбиркорларни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4850-сонли Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2016 йил 31 октябрь, 43-сон, 497-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 5 октябрдаги “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4848-сон Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2016 йил 10 октябрь, 40-сон, 467-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2017 йил 13 февраль, 6-сон, 70-модда.

ўйлантираётган долзарб масалаларни ҳар томонлама ўрганиш, амалдаги қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш амалиёти ва илғор хорижий тажрибани таҳлил қилиш, шунингдек кенг жамоатчилик муҳокамаси натижасида ишлаб чиқилди.

Ҳаракатлар стратегиясининг мақсади олиб борилаётган ислохотлар самарадорлигини тубдан оширишдан, давлат ва жамиятнинг ҳар томонлама ва жадал ривожланишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратишдан, мамлакатни модернизациялаш ва ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштиришдан иборат бўлди.

Ҳаракатлар стратегияси билан тасдиқланган Давлат дастурининг 65-бандига кўра, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларининг қуйидаги шакл ва усуллари жорий қилиниши назарда тутилди:

судьялар ўртасида ишларни автоматик равишда тақсимлаш тартибини жорий қилиш;

судларда ўз вақтида электрон тарзда ахборот алмашувини таъминловчи корпоратив алоқани жорий этиш, суд фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация тизимини киритиш;

суд қарорларининг ахборот-ҳуқуқий электрон базасини юритиш, шахсий ҳаёт дахлсизлигини таъминлаган ҳолда ва суд иштирокчиларининг розилиги билан барча суд қарорларини чоп этиш тартибини жорий қилиш (ёпиқ суд жараёнида кўриб чиқилганларидан ташқари).

Шунингдек, Давлат дастурида электрон тартибда суд ишини юритишнинг замонавий шакл ва усуллари, шу жумладан, процесс иштирокчилари билан ўзаро электрон ҳамкорликни амалга ошириш, видеоконференцалоқадан фойдаланишни, шунингдек процессуал ҳаракатларни видео, аудио қайд этишни, суд-тергов жараёнларини стенограмма қилишнинг янги турларини кенгроқ жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш имконини берувчи қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш назарда тутилган эди (73 ва 82-бандлар).

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 августдаги ПҚ-3250-сонли “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори¹ ҳамда ушбу Қарорга илова сифатида 2017-2020 йилларда судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш бўйича Дастурнинг қабул қилиниши, 2020 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4818-сон қарори бу соҳада илмий тадқиқот ишларига эътибор берилишига асос бўлиб хизмат қилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 30 августдаги “Судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3250-сонли Қарори // http://lex.uz/pages/getpagc.aspx?lact_id=3327998

Бинобарин, комплекс чора-тадбирларни амалга оширишнинг белгиланиши мамлакатимиз процессуал ҳуқуқ соҳалари олдида одил судлов ҳужжати саналмиш суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини таъминлаш мақсадида унинг ҳамма учун очик ва шаффофлигини таъминлаш, судлар фаолиятига замонавий ахборот технологияларини жадал суръатлар билан жорий этиш муаммоларини илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этиб ўрганиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Бироқ бу соҳада амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари таҳлили шуни кўрсатадики, судлар фаолиятига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишнинг назарий ва ҳуқуқий масалаларини юридик фанлар бўйича фалсафа доктори даражасида тадқиқ этувчи яхлит диссертация ишлари амалга оширилмади.

Шу ўринда Э.К.Сабилов томонидан “12.00.07 - Суд ҳокимияти. Прокурор назорати. Ҳуқуқий муҳофаза қилиш фаолиятини ташкил этиш. Адвокатура” ихтисослиги бўйича 2021 йилда “Судлар фаолияти очиклигини таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари” мавзусидаги докторлик диссертацияси (PhD) ҳимоя қилинган. Ундан ташқари, 2023 йилда Пирматов Отабек Шавкатович 12.00.04 – “Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация” ихтисослиги бўйича “Фуқаролик суд ишларини рақамлаштириш ва виртуаллаштириш” мавзусида юридик фанлари доктори (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилган. Бироқ юқоридаги тадқиқотчиларнинг диссертацияларида судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг назарий ва амалий масалалари чуқур ва комплекс тадқиқ этиб ўрганилмаган.

Таъкидлаш жоизки, 2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси¹ ва шу асосда қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда² судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишни янги босқичга олиб чиқди. Шу билан бирга одил судлов соҳасида инновацион технологияларни татбиқ этиш учун касбий тайёргарликни зарур даражада таъминлаш, судлар фаолиятини тўлиқ рақамлаштириш, ушбу фаолиятга сунъий интеллект технологияларини жорий этиш, суд ҳокимияти органлари билан бошқа идоралар ўртасида ўзаро электрон

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/5841063>

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон Фармони // <https://lex.uz/uz/docs/6358976>; Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон — 2030” Стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6079-сон Фармони // <https://lex.uz/docs/5030957>

маълумот алмашинувини яхшилаш, суд мажлисларида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини кенгайтириш каби масалаларнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш ҳозирги кунда долзарб аҳамият касб этади.

Юқоридаги масалаларни самарали амалга оширилишида бу борада ривожланган хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш ва чуқур таҳлил этиш муҳим ўрин тутати. Зеро, хорижий давлатлар тажрибасида Судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этишнинг шакл ва услублари билан боғлиқ амалий нуқтаи назардан бирмунча қизиқарли бўлган масалалар мавжуд.

Шунинг учун бу соҳада илмий-тадқиқот ишларини олиб бораётган ҳуқуқшунос олимлар ва мутахассислар олдида қуйидаги назарий вазифалар туради:

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда техник воситалардан фойдаланиш доирасини аниқлаш (белгилаш);

амалдаги фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритиш қоидаларини техниканинг “тажовузи”дан ҳимоя қилиш ва унинг таъсир доираси чегарасини белгилаш;

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда электрон далиллардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилиш, уларга судлар томонидан баҳо беришда эътиборга олинадиган масалаларни тадқиқ этиш;

судьялар ўртасида ишларни электрон тақсимлаш мезонлари ва тартибини шакллантиришнинг илмий-амалий жиҳатларини тадқиқ этиш;

фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритиш давомида техника воситаларидан фойдаланишдаги чегаралар ва бу билан боғлиқ айрим мезонларни ишлаб чиқиш, масалан, қачон суд фаолияти давомида фуқароларнинг процессуал ҳаракатлари ўрнини техника ютуқлари билан алмаштириш мумкинлиги ҳамда қайси ҳолларда бу кутилган натижани ва самарани бериши мумкинлиги билан боғлиқ мезонлар шулар жумласидандир.

AZIMOV ULUGBEK AZIMOVICH -
Prosecutor General's Office senior
prosecutor of the department

PROSECUTOR'S PARTICIPATION IN CIVIL PROCEEDINGS RETROSPECTIVE ANALYSIS

Abstract: This article discusses the history of the emergence and development of institution of participation of the prosecutor in the consideration of civil cases in Uzbekistan and its modern tasks.

Key words: participation of the prosecutor, judicial system, civil procedure, civil courts, judicial practice.

Protection of children's rights and legal interests in civil proceedings is one of the main issues, before focusing on the retrospective analysis of the participation of the prosecutor's office in this regard, the introduction of the institution of the prosecutor's office in the territory of Uzbekistan, including the organization of special networks specialized in ensuring the participation of the prosecutor in the conduct of civil court cases in the courts of this body system. transition is appropriate.

Accordingly, the historical information (normative and departmental documents) related to the prosecutor's offices, which were first established in the Republic of Turkestan and later transformed into the prosecutor's office of the Soviet Socialist Republic of Uzbekistan, as well as archival data of the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan, available in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, were studied and analyzed.

In the process of studying this issue, G. Abdumajidov, K. Irkakhodjaev, M. Mahbubov, B. Kh. Polatov, M. A. Rajabova, Z. S. Ibragimov, F. F. Muhitdinova, Sh. Musaev, D. P. Komolov, N.S. Zaynabiddinov, O. Tursunova, N.J. Yusupova, Z. Muqimov, G.R. Malikova, S.A. Ishakov, V.A. Artikova, A.U. Egamberdiev, O. Ikramov, S. N. Mamadiev, A.N. Gaines, A.V. Kochnev, I.K. Sevastyanik, A.A. Tushev, D.L. Zlatopolsky, O.I. Chistyakov, M.E. Shushkova, E.N. Research works and works of Krupenkin, A.I. Ishanov, A.R. Ishmurov, T.V. Kotyukova were also referred to.

It should be noted that in the emirates and khanates existing on the territory of Uzbekistan, in Turkestan during the occupation of Tsarist Russia, the functions of today's prosecution bodies were performed by officials in various structures and responsible positions.

However, the concept of "prosecution" came to our country after the conquest of Turkestan by the Russian Empire. According to the study of the sources, the role of the prosecutor in civil proceedings in Central Asia was

formed under the strong influence of the legislation of the Russian Empire, as well as the RSFSR and the former Soviet Union¹.

Initially, the prosecutor's office was created and developed under the jurisdiction of the courts in Turkestan. Therefore, the activity of this institution is closely related to the reforms in the activity of judicial bodies.

In particular, on November 20, 1864, the Russian emperor Alexander II approved the court regulations coordinating the activities of prosecutor's offices.² These regulations were gradually introduced to all regions of Russia.

According to the 1868 draft "Regulations on the Administration of the Turkestan Territory", the administration of judicial and legal issues of the territory was entrusted to the Governor General of Turkestan, and Russian courts were established in the territories inhabited by Russians.³

It should be noted that after the invasion of Tsarist Russia, a policy aimed at completely changing the historically formed state administration and legal system in the region and Russification of the population was carried out.

First of all, efforts were made to discredit the status and position of judiciary and judicial courts, thus their complete disappearance.

For this, the local population was given the right to appeal to the Russian courts against the decisions of the judicial courts, and the Russian courts were given the authority to cancel the verdicts of the judicial courts.⁴

By the 80s of the 19th century, the development of economic relations in Turkestan, the growing discontent of the population towards the judicial system, created the need to raise judicial reforms to a new level.

On June 12, 1886, the "Regulation on the Administration of the Turkestan Territory" was adopted, the management of judicial and legal issues was removed from the authority of the Governor General of Turkestan and transferred directly to the Ministry of Justice of Russia⁵.

In Article 2 of this Regulation, the provision "Regional prosecutors and their assistants work under the regional courts for the implementation of the prosecutor's supervision" was added.

With this document, the activities of prosecutors were launched for the first time in Turkestan.

During this period, the prosecutor's office in the Turkestan region consisted of two levels, i.e., the prosecutor's office under the Court Chamber and the prosecutor's office under the District Courts.

¹B.Kh. Polatov Prosecutor's supervision. Tashkent.: 2009. B.-382.

²Electronic source: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918>

³Alimova D. Mustabid regime's policy of looting the national wealth of Uzbekistan: historical evidence and lessons. Tashkent: Sharq. 2000. -B.20

⁴Documents related to the replacement of judges and court courts with new people's courts are available in the collective volumes 53, 54, 117, 144, 176, 202, 396 of the National State Archives of the Republic of Uzbekistan

⁵Own MDA. F-134. List-1.. Work volume-2. B.- 143. Polozhenie ob upravlenii Turkestanskim kraem. SPb, 1886g. - S.665; 673-675

The activity of prosecutors was carried out in the following three directions:

1. Initiating a criminal case, supervising the investigation and preliminary investigation of the police, sending the criminal case to the court, denouncing the accused before the court, protesting the verdicts, giving instructions on their execution.

2. Control of legality of the activities of the judicial office. Also, participation in the general meetings of the Tashkent Chamber of Justice Department with the participation of the management and the judicial council with the instructions on the implementation of the law, noted shortcomings and disciplinary measures.

3. Control of detention facilities and proper placement of prisoners in prisons.

This procedure was in force until 1917. However, these provisions were in direct conflict with the sharia norms used by the judicial courts in Turkestan.

Let's give just one example. In the early years of the 20th century, the construction of railways began, and as a negative consequence of this, crimes related to drunkenness increased in Turkestan. The fact is that restaurants and bars have appeared at all railway stations, as in Russia. Alcoholism has increased among the local population. Although according to Sharia everything intoxicating (khamr) is considered haram and its illegality does not require proof, according to the new court rulings, it was not considered a violation of the law. In this way, the culture, manners and morals of the nation, formed over thousands of years, began to be consciously violated.

After the October Revolution, the Soviet government established its own legislation and a new legal order. First of all, on December 12, 1917, the decree "On the Reorganization of Court Statutes" was adopted, and it was established that the institutes of court investigators, prosecutor's supervision, defenders and private lawyers were to be abolished¹.

On November 16, 1918, the Central Executive Committee of Turkestan adopted a decree on the fundamental reform of the judicial system. According to it, from January 1, 1919, the courts were reorganized in the Turkestan region, the position of the prosecutor was completely abolished, and the Board of Prosecutors was formed in its place. The main task of this collegium was to provide legal advice to the court and the population².

The number of members of the collegium of prosecutors is determined by the executive committee of the councils of the regional congress and approved by the Central Executive Committee of Turkestan through the Commissariat of Justice.

An illogical situation had arisen in the state - control over the execution of laws was carried out by many agencies and organizations: the revolutionary

¹MDA Information F.R-38, List 2. Sbornik decretov i postanovleny SNK TASSR

²Sbornik dekretov i prikazov Soveta Narodnykh Komissarov Turkestanskoy Respubliki, Tashkent: Tipografiya TASSR, 1918. -S.2-3

masses themselves; the worker-peasant soviets they established; courts; police bodies; Turkestan Emergency Investigation Commission (Turcheka); people's commissariats; revolutionary tribunals; People's Commissariat of Justice and its local bodies. There was no harmony and coherence among these bodies. The country was dominated by headship and arbitrariness. Since the control and verification of the legislation is the task of a number of bodies and agencies, a special body was needed to stop arbitrary powers and supervise the implementation of the law in all regions of the state.

Judicial control in civil cases it can be said that in the history of the prosecutor's office, it started in 1922.

The reason is that in accordance with the Regulation "On the Prosecutor's Office" adopted by the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of Turkestan on 31.10.1922, in addition to the decision of the applications and complaints received by the public prosecutor on the civil cases that have been heard and are being considered in the courts, the supervision by the public prosecutor tasks related to the preparation of conclusions or protest drafts on civil cases called for study, participation in the hearing of civil cases at the civil trial panel of the Supreme Court, and the study of the judicial practice of the courts on civil cases¹.

In 1923, the powers of the prosecutor in civil proceedings were determined by the Civil Procedure Code of the RSFSR.² According to Article 2 of the FPC of the RSFSR, the prosecutor had the right to initiate and intervene in the case at any stage of the process, if, in his opinion, it was necessary to protect the interests of the state or the working public. According to Article 244 of the Code, during the cassation procedure, the prosecutor can give his opinion on the case in writing and orally at the court session.

It can be concluded that these powers of the prosecutor were significant compared to the present time, as they provided an opportunity to support the observance of the rule of law and protect the rights of citizens.

On the foundations of the judicial system of the USSR and union republics in 1924³ In order to protect the interests of workers, the right to appeal the judgments, decisions and rulings issued by the courts in the cassation and control procedure can be emphasized as a significant expansion of the powers of the prosecutor in civil proceedings. (Article 14 of the Fundamentals)

Statute of the judicial system of the RSFSR of 1926⁴ forced the state prosecutor's office to protect the interests of the state and workers during the trial (Articles 9, 59, 68).

¹Own MDA. Sbornik zakonov i rasporyazheniy Turkestanskoy Respubliki. 1922. S.-3

²Grazhdansky Proscessualny Codex R.S.F.S.R. (vveden v deystvie Postanovleniem VTsIK ot 10.07.1923 g.) // "SU RSFSR", 1923, No. 46 - 47, st. 478.

³Osnovy sudoustroystva Soyuz SSR i soyuznykh respublik (utverjdeny Postanovleniem VTsIK SSSR ot 29.10.1924 g.) // "SZ SSSR", 1924, No. 23, st. 203.

⁴Polozhenie o sudoustroystve R.S.F.S.R. (issued by Postanovleniem VTsIK on 19.11.1926) // "SU RSFSR", 1926, No. 85, st. 624.

Later, according to the Decision of the Council of the People's Commissariat of Justice of the Uzbek SSR dated January 27, 1929, in order to ensure the material rights and interests of workers, and to exercise constant control over the activities of the courts, a special civil department for civil cases was established in the Prosecutor's Office of the Uzbek SSR¹.

This department was assigned tasks such as concentrating the activities of prosecutors related to the control of civil cases in courts and supervising the work of lower prosecutors in this direction.

May 29, 1936 in the Prosecutor's Office of the Uzbek SSR a civil division was established as a new structure².

Constitution of the USSR of 1936³ determined the rights of citizens (personal property, labor, rest, financial support in old age, illness and disability, education, etc.), but did not determine the law enforcement powers of the prosecutor in the consideration of civil cases by the courts. (Articles 10, 19, 122-125, 130, 138, 139 of the Constitution of the RSFSR).

Another historical document, Circular No. 1 of the Prosecutor's Office of the Uzbek SSR dated March 3, 1937, states that summoning cases from people's courts to prosecutors in the judicial direction, if the cases were heard in higher court instances, should be carried out only with the permission of the higher prosecutor, and in case of protest, protests the task of sending to the higher-ranking prosecutor's office is set⁴.

Also, in 1937, Circular No. 3 of the Prosecutor's Office of the Uzbek SSR indicated that prosecutors should be notified in advance about the consideration of civil cases in which the participation of a prosecutor is required.⁵

On May 24, 1955, by the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR, the Regulation on the supervision of prosecutors in the USSR was approved.⁶ It was determined that the Prosecutor General of the USSR and the prosecutors subordinate to him should take measures to eliminate any violations of the law in a timely manner, regardless of who committed them. Chapter 4 of the Regulation "On Prosecution Control" contains norms for control of the legality and reasonableness of judgments, decisions, rulings and orders of judicial bodies. In this regard, the Prosecutor General of the USSR and prosecutors subordinate to him were given the right to request any civil or criminal case from the court for review.

¹Fund – 1710, list – 1, working volume – 72

²MDA data Fund – 837, volume – 14, control case – 105

³"Constitution (Osnovnoy zakon) of the Union of Soviet Socialist Republics" (utv. Postanovleniem Chrezvychaynogo VIII Sezda Sovietov SSSR ot 05.12.1936) // Konsultant-plus. VersiyaProf [Electronic resource]. - Electronic. from - [M., 2010].

⁴MDA information Fund 1710, volume - 10, control case - 5

⁵MDA information Fund 1710, volume - 10, control case - 5

⁶Polozhenie o prokursorskom nadzore v USSR (issued by Ukazom Prezidiuma Verkhovnogo Sovieta SSSR on May 24, 1955) // Vedomosti VS USSR. 1955. No. 9. St. 222.

In Articles 6, 29 of the Fundamentals of Civil Court Procedure of the USSR and Allied Republics of 1962¹, in cases where it is required to protect the state or public interests or the rights and interests of citizens protected by law, the prosecutor is given the right to apply to the court for the protection of the rights and interests protected by law of other persons or to intervene at any stage of the court proceedings. Of course, these norms were reflected in the legislation of the allied republics, including the Uzbek SSR.

Consequently, the prosecutor could apply or enter the court in any category of case. These powers of the prosecutor were wider than the powers defined in the current FPC².

With the development of the former Soviet (Soviet) state, great importance was attached to the activities of the prosecutor's office to protect the rights of citizens, including civil proceedings.

In the 1977 Constitution of the USSR³ There was a special chapter defining the rights, freedoms and obligations of the citizens of the USSR: work, rest, health care, housing, in old age, illness, complete or partial loss of working capacity, as well as financial support in case of loss of a breadwinner (Articles 40-69 of the Constitution substances).

From the point of view of determining the powers of prosecutors, the Constitution states that the Prosecutor General of the USSR and prosecutors subordinate to him shall establish supreme control over the clear and uniform execution of laws, the organization of the activities of the prosecutor's office and its procedure shall be determined by the law "On the Prosecutor's Office of the USSR" (Articles 164-169 of the Constitution of the USSR substances). Based on this Constitution of the USSR, the Supreme Soviet of the USSR adopted the Law on the Prosecutor's Office of the USSR on November 30, 1979.

In the law of November 30, 1979 "On the Prosecutor's Office of the USSR".⁴ one of the most important tasks of the prosecutor's office is to protect the social, economic, political and personal rights and freedoms of citizens, declared and guaranteed by the Constitution of the USSR and Soviet laws, from any aggression. (Article 2 of the Law). The law establishes the following forms of participation of the prosecutor in civil court proceedings:

filing lawsuits and petitions; participation in the first-instance court proceedings, cassation and control proceedings;

negotiate with a conclusion on the issues that arise during the consideration of cases;

¹Osnovy grazhdanskogo sudoproizvodstva Soyuz SSR i soyuznykh respublik (issued by the Law of the USSR on 08.12.1961 g.) // "Svod zakonov SSSR", vol. 10, p. 133, 1990 g.

²Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan dated 01.04.2018 ORQ-460 // <http://lex.uz/ru/docs/3517337>.

³"Constitution (Osnovnoy zakon) of the Union of Soviet Socialist Republics" (prinyata VS USSR 07.10.1977) // KonsultantPlyus. VersiyaProf [Electronic resource]. - Electronic. from - [M., 2010].

⁴Law of the USSR on November 30, 1979. "O prosecutor of the USSR" // "Svod zakonov USSR", vol. 10, p. 41, 1990 g.

negotiate with a conclusion on the merits of the general case in civil cases; (Article 32 of the Law).

The law does not specify any restrictions on the form of certain categories of cases.

Based on the above, the following conclusions can be drawn. In the post-war period, the powers of prosecutors in the USSR and the allied republics were related to the norms of the Constitution on the rights of citizens and were so broad that they allowed the prosecutor to determine the cases for participation in court, according to their importance and urgency, to send an application to the court for any category of case, any civil made it possible to appeal against the court document issued in the case, regardless of whether the prosecutor participated in its substantive consideration.

The prosecutor did not depend on the discretion of the court to accept the prosecutor's application for proceedings, and it was possible to realistically protect the rights of citizens in civil proceedings.

If the Department of Control of Civil Cases in Courts, after gaining independence, the General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan was operated as the Department of Control of Legality of Court Decisions in Civil Cases, in the era of New Uzbekistan, i.e., on October 27, 2017, on the basis of this department, the General Prosecutor's Office was established to ensure the prosecutor's authority in conducting civil court cases. department was established.

Currently, the activity of this department is regulated by the "Regulation on the Department of Ensuring Prosecutor's Authority in Civil Court Proceedings" approved by the order of the Prosecutor General No. 238 dated June 3, 2021.

Today, the department strictly ensures the implementation of legislative documents in the field of ensuring the authority of the prosecutor in the conduct of civil court cases, organizes the effective implementation of the powers of the prosecutor in the consideration of civil cases in which the participation of the prosecutor is mandatory in accordance with the legal documents and the orders of the Prosecutor General in all instances of the civil courts and the Supreme Court, with the participation of the prosecutor on the basis of the cases and appeals of the persons specified in the law, it implements measures and other tasks related to the field of timely protesting illegal, groundless and unjust court decisions in civil cases and their compliance with the law.

In particular, in 2023, 2,565 47.5 bln. Claims amounting to soums have been satisfied. Prosecutor's participation was ensured in 9,255 cases where the participation of the prosecutor was mandatory, and in 179 cases, which were considered by the courts of appeal.

The activities of the prosecutor's office of the Republic of Uzbekistan in this direction were initially called "Control of civil cases in the courts", in the process of the implementation of judicial reforms that began on a large scale

after the independence of our country and the formation of judicial offices as an independent judicial authority, No. 470 of the Prosecutor of the Republic of Uzbekistan By the order of June 6, 1992, the direction was changed to "Control of the legality of court decisions in civil cases" and the control function of the prosecutor is aimed at ensuring the legality of court decisions.

The work in this direction was continued, and according to the order of the General Prosecutor of the Republic of Uzbekistan No. 312 dated July 3, 1997, this direction of activity was changed to ensure the authority of the prosecutor in the consideration of civil cases in courts.

If the sectoral orders that were in effect regulating these areas of activity before the independence of our country and the sectoral orders adopted in the field after the independence, including the order of the Prosecutor General of the Republic of Uzbekistan dated July 14, 1994 "On increasing the effectiveness of the prosecutor's authority in the trial of civil and economic cases in courts", No. 16 of November 12, 1998 "On increasing the effectiveness and efficiency of the prosecutor's authority in the consideration of civil cases in courts", No. 22 of May 11, 2004 "On increasing the efficiency and effectiveness of the participation of the prosecutor in the consideration of civil cases in courts" and the current 2015 If we analyze the orders No. 124 dated November 17, 2017 "On further increasing the effectiveness of the prosecutor's participation in civil proceedings in courts", it will be possible to observe that instead of the prosecutor's function of controlling the proceedings in the courts, the requirements for ensuring the authority of a qualified prosecutor are established directly in court proceedings.

МУХТОРОВ САИДКАМОЛ ВАЛИЕВИЧ -

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академиясининг мустақил изланувчиси

**ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИДА СУДЛОВГА
ТЕГИШЛИЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШ
БОСҚИЧЛАРИ, ТУШУНЧАСИ, АҲАМИЯТИ ВА
УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

Аннотация: мақолада фуқаролик процессуал ҳуқуқида судловга тегишлилик тушунчаси, аҳамияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари, юридик адабиётларда судловга тегишлилик борасида илгари сурилан таърифлар таҳлил қилинган. Судловга тегишлиликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, муаллиф томонидан таъриф ишлаб чиқилган. Муаллиф фуқаролик ишларининг судловга тегишлилигига таъриф ишлаб чиқишда судга тегишли бўлган ишлар бўйича низоли ҳуқуқий муносабатнинг туси, низолашилаётган сумма миқдори, субъектларнинг таркиби ва уларнинг жойлашган манзилига қараб бир тизимдаги суд бўғинлари ўртасида тақсимланишини белгилашга эътибор қаратади.

Калит сўзлар: фуқаролик процессуал ҳуқуқи, одил судлов, судловга тегишлилик, судловга тегишлиликнинг хусусиятлари.

Аннотация: в статье анализируются понятие, значение и особенности подсудности в гражданском процессуальном праве, определения подсудности, выдвинутые в юридической литературе. Определение разработано автором исходя из специфики юрисдикции. При разработке определения подсудности гражданских дел автор акцентирует внимание на определении распределения споров по судебным делам в зависимости от характера правоотношения, объема спора, состава субъектов и их местонахождения.

Ключевые слова: гражданское процессуальное право, правосудие, подсудность, особенности подсудности.

Abstract: the article analyzes the concept, meaning and features of jurisdiction in civil procedural law, the definitions of jurisdiction put forward in the legal literature. The definition was developed by the author based on the specifics of the jurisdiction. When developing a definition of the jurisdiction of civil cases, the author focuses on determining the distribution of disputes in court cases depending on the nature of the legal relationship, the volume of the dispute, the composition of the subjects and their location.

Key words: civil procedural law, justice, jurisdiction, peculiarities of jurisdiction.

Мустақил Ўзбекистон ўзининг танлаган йулида собит қадамлик билан бориб, барча соҳаларда дунёга танилиб, илғор мамлакатлар сифатида ўрин олмоқда. Халқаро сиёсатдаги обрў-эътибори ҳам кун сайин ортиб бормоқда.

Давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида, шу жумладан инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати сифатида адолатли суд тизимини шакллантириш борасидаги ислохотлар изчил амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.¹

Истиқлол йилларида мамлакатимизда судловнинг одиллигини таъминловчи умуминсоний қадриятлар ва умумэътироф этилган ҳуқуқ андозаларга асосланган фуқаролик процессуал қонунчилиги яратилди. Унинг асосига қонунийлик, фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, ошкоралик, холислик, тортишувчилик каби тамойиллар қўйилади. Ислохотларнинг кейинги босичларида Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик процессуал кодекси² қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони ва мазкур Фармонга илова сифатида тасдиқланган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

² Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517334>

ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурининг¹ қабул қилиниши Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг (кейинги ўринларда ФПК деб юритилади) янги таҳририни ишлаб чиқишда муҳим омил вазифасини бажарди.

Дарҳақиқат, мамлакатимизни ривожлантиришнинг замон ўртага қўяётган талаблари ва ривожланишнинг стратегик устувор вазифалари ҳозирги кунда бошқа соҳаларда бўлаётгани каби суд-ҳуқуқ тизимини ҳам янада ислоҳ қилишни, судлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органлари томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришни тақозо этмоқда. Шунингдек, айтилиши мумкин судларга тааллуқли бўлган фуқаролик, меҳнат, оила, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларнинг суд амалиётида кўпчиликти ташкил этаётгани, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳозирги замон талабларига тўлиқ жавоб берадиган кафолатларни таъминлаш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда принципларни ишлаб чиқиш ва рўйбга чиқариш зарурати суд орқали ҳимоянинг барча учун қулай ва самарали усуллари ишлаб чиқишни долзарб этиб белгиламоқда эди. Бу эса ўз навбатида фуқаролик суд ишларини юритиш тартибини белгиловчи фуқаролик процессуал қонунчилик тизимини ривожлантириш ва янада такомиллаштириш, қонунчиликдаги мавжуд нормаларнинг ҳаётга мукамал татбиқ этилишини таъминлайдиган процессуал механизмларни кучайтириш, бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг янги таҳририни ишлаб чиқишни тақозо этди.²

Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган мамлакатимизни ҳар томонлама ва жадал ривожлантириш мақсадини кўзда тутувчи “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармонида одил судловни амалга ошириш самарадорлиги ва сифатини ошириш, маъмурий, жиноий, фуқаролик ва ҳўжалик суд иш юритувининг процессуал асосларини такомиллаштириш назарда тутилганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Ҳуқуқшунос олим, профессор Ш.Ш.Шорахметов тўғри таъкидлаганидек, суднинг вазифаси қандайдир идоравий манфаатларни эмас, балки соғлом фикр ва инсонийликнинг посбони бўлишдир.³

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. 13 февраль, 6-сон, 70-модда.

² Мамасиддиқов М.М. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси: янгиликлар, кафолатлар, истиқбол // Юрист ахборотномаси. -Тошкент, 2018. № 1. -63 бет.

³ Шорахметов Ш.Ш. Суд тизимини ислоҳ қилиш давр талаби // Қонун номи билан. -Тошкент, 1997. № 3. - 40 бет.

Шундай экан, фуқароларимизнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш учун қайси суд бўлимларига мурожаат қилиш мумкинлигини, қайси тоифадаги ишлар бўйича ўзи яшаб турган жойдаги фуқаролик ишлари бўйича судларига мурожаат қилишни, қолаверса судга даъво қўзғатиш ҳуқуқини тушунтириш, ёки судловга тегишлилик қоидаларига риоя қилган ҳолда судга даъво қўзғатиш, агар ушбу қоидага риоя этилмаса, даъво аризаларини қабул қилиш суд томонидан рад этилишини тушунтириш, бир сўз билан айтганда, фуқаролик ишларининг судловга тегишлилик қоидаларини ўрганиш ва тадқиқ этиш ҳозирги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам юридик адабиётларда фуқаролик ишларининг қайси суднинг судловига тегишлилиги фуқаролик процессининг асосий институтларидан бири эканлиги эътироф этилади. Хусусан, ушбу институтни махсус тадқиқ этган ҳуқуқшунос олима Т.П.Ерохинанинг фикрича, биринчи марта судловга тегишлилик тўғрисидаги қоидалар конституциявий норма сифатида белгиланди, бу эса ушбу процессуал институтнинг аҳамияти ортиб бораётганидан далолат беради. Фуқаролик ишининг муайян судга нисбатан тегишлилигининг тўғри белгиланиши манфаатдор шахсларнинг судга мурожаат қилиш ҳуқуқини амалга оширишнинг зарур шarti ва одил судловга тўсқинликсиз киришнинг кафолати ҳисобланади.¹

Судловга тегишлилик масаласи ва унга тегишли бўлган ҳуқуқий нормаларни мукамал билиш суд ишларини юритишнинг барча турларига оид бўлган ва процессуал қонунчилик бўйича судларга тааллуқли бўлган ишларни, бир бутун суд тизимига кирадиган турли бўғиндаги судлардан қайси бирини кўриб ҳал қилиши, бу судларнинг ўзларига тегишли бўлган ваколатларининг нималардан иборат эканлиги ва уларнинг ваколатларини бир-бирини ажратиб олишда чуқур аҳамият касб этади.

Шунингдек судловга тегишлилик фуқаролик ишларининг қайси судларда мазмунан кўриб ҳал қилиниши, жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ёки низолашилаётган субъектив ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини процессуал қонунчиликда кўрсатилган муддатларда судлар томонидан тўғри ва ўз вақтида кўриш ва ҳал қилиш каби вазифаларни амалга ошириш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Судлар нафақат фуқаролик ишлари, шу билан бирга жиноят, маъмурий ва иқтисодий ишларни ҳам мазмунан кўриш ва ҳал қилиш орқали одил судловни амалга оширадилар ва суд ҳокимиятининг вазифаларини адо этадилар. Шунинг учун юридик адабиётларда, суд

¹ Ерохина Т.П. Некоторые проблемы подсудности в гражданском судопроизводстве // Автореф. дисс. соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. -Саратов, 2004. – 3 с.

ҳокимияти давлат ҳокимиятини амалга оширилишининг асосий турларидан бир эканлиги таъкидланади.¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII боби Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимиятига бағишланган. Ушбу боб 11 та бобдан иборат бўлиб, бу моддаларда суд ҳокимиятини судлар қай тарзда амалга оширилиши, суд тизими, судларни ташқил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик, жиноий ва маъмурий ишлари бўйича суд ишларини юритиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи эканлиги олий судларни судлар томонидан амалга оширишнинг асосий принциплари ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясининг 130-моддасида кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан, сиёсий партиялардан, фуқаролик жамиятининг бошқа институтларидан мустақил ҳолда иш юритади.² Бундан кўриниб турибдики, суд ҳокимиятини фақат судлар амалга оширадилар.

Судлар суд ҳокимиятини амалга ошириш орқали фуқаролик суд ишларини юритиш олдида турган асосий вазифаларни бажарадилар. Бу вазифаларни судлар, фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари асосида иш юритишнинг барча турига оид бўлган фуқаролик ишларини процессуал қонунда белгилаб қўйилган тартибда кўриб, ҳал қилиш йўли билан бажарадилар.

Судлар фақат амалдаги процессуал қонунчиликда назарда тутилган ва қонун билан ўзларига тааллуқли бўлган фуқаролик ишларини кўриб, ҳал қиладилар. Суд ҳокимиятини амалга оширувчи судлар бир бутун суд тизимини ташкил қилса-да, бироқ турли суд бўғинларининг фаолияти ва ваколати доирасини аниқлаб олишни талаб қилинади.

Фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш ваколатига эга бўлган судларни ваколатларини бир-бирларидан ажратиб олишда фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги қоидаларига асосланамиз. Шунинг учун биринчи навбатда фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги борасида юридик адабиётларда илгари сурилган таърифларга мурожаат қиламиз.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги тушунчасига алоҳида таъриф-тавсиф берилган махсус тадқиқотлар етишмаслигини ҳам айтиш жоиз. Муаммонинг долзарблиги ва тадқиқ этилишга муҳтожлиги айниқса, мамлакатимизда янги ФПК, ИПК ва МСИЮтКнинг қабул қилиниши муносабати билан ушбу судларнинг ваколат доирасига берилган ишларнинг аниқ чегараси ва

¹ Эгамбердиев Э. Фуқаролик ишлари қайси судга тааллуқли? // Ҳаёт ва қонун. № 10-11. 1996. – Б. 42-43.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон.

доирасини белгилаш, судлар ўртасида судловга тегишлилилик масалалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш нуқтаи назари билан белгиланади.

Қолаверса, фуқаролик ишларининг суд тизимлари ўртасида тақсимланишига оид процессуал ҳуқуқий меъёрларни янада такомиллаштириш, шунингдек мазкур соҳага оид илмий тадқиқотларни кўламини кенгайтириш ҳозирги кундаги янги Ўзбекистоннинг 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Тараққиёт стратегиясида назарда тутилган суд-ҳуқуқ ислохотларининг моҳиятидан ҳам келиб чиқади.¹ Суд-ҳуқуқ ислохотларининг таркибий қисми ҳисобланган суд тизимини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш ишларини олиб бориш (Тараққиёт стратегиясининг 15-мақсади 9-банди), жумладан, мамлакатимизда фуқаролик ишлари бўйича судларнинг фаолият юритиши натижасида тўпланган амалий-назарий тажриба фуқаролик ишларининг кўриб ҳал қилиш ваколати чегараси ва ҳажмини, яъни судловга тегишлилилик масаласини қайта кўриб чиқишни тақазо этади.

Мамлакатимизда амалда бўлган процессуал қонунчилик (ФПК, ИПК, МСИЮтК)да “судловга тегишлилилик” атамаси қўлланилади. Бироқ 1997 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексида “судловга тааллуқлилик” (14-боб) атамаси қўлланилган.²

Шу ўринда, профессор М.М.Мамасиддиқов “судга тааллуқлилик”, “судловга тегишлилилик” ва “судловлилик” тушунчалари айна бир маънода қўлланилишини эътироф этади.³

Шу ўринда, худди шундай процессуал қонунчилик ва айрим юридик адабиётларда қўлланилган “судга тааллуқлилик” ва “судга тегишлилилик” терминлари – “тааллуқлилик” институтини ифодалашини қайд этиш лозим. Бу эса процессуал қонунчиликда назарда тутилган нормаларни тўғри тушуниш, талқин қилиш ва амалда қўллашда бир қатор муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ФПКнинг рус тилидаги матнида “судловга тегишлилилик” атамаси “подсудность” тарзида таржима қилинган.⁴ Мазкур Кодекснинг давлат тилидаги матнидаги “судловга тегишлилилик” атамаси рус тилига сўзма-сўз ўгирилганда, “подведомственность к подсудности” тарзида маъно

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 - 2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон.

² Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/186105>

³ Мамасиддиқов М.М., Ёдгоров Х.Б., Давлетов Ў.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм / Дарслик. –Тошкент. “ХТИ” нашриёти. 2018. – 293 б.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 22 январда қабул қилинган янги Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517334>

англашилади. Бу унчалик тўғри бўлмайди. Шундай экан, фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ФПКдаги “судловга тегишлилик” атамасини “судловлилик” тушунчасига алмаштириш зарур.

Судловга тегишлилик масаласи ёритилган ҳуқуқий адабиётларда Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 2-бўлим 14-боби ва 22-бобини (Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодекси назарда тутилмоқда) умумлаштириш ва қайта номлаш кераклиги ҳақидаги фикрлар эътиборга моликлигини таъкидлаш зарур.¹

Юридик адабиётларда судларнинг ваколатлари “компетенция” сўзи билан ифодаланади ва “компетентли суд” деганда бир вақтда унга тааллуқли ва судловлигига тегишли бўлган низони кўриб ҳал қилишга ваколатли суд тушунилади.²⁵ Бу ўз навбатида суднинг ваколати “тааллуқлилик”, “судловлилик” элементларидан иборат эканлигини кўрсатади. Иқтисодий процессуал кодекс, Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекс, янги таҳрирдаги Фуқаролик процессуал кодекси лойиҳаларини ишлаб чиқишда уларнинг барчасида “Тааллуқлилик” ва “Судловлилик” параграфларини ўз ичига олган “Иқтисодий судларнинг ваколатлари”, “Маъмурий судларнинг ваколатлари”, “Фуқаролик ишлари бўйича судларнинг ваколатлари” деб номланган алоҳида боб киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки, айтиш ушбу процессуал институтлар низони айнан қайси суд ва суд тизимининг қайси бўғинида кўришга ваколатли эканлигини белгилаб беради. Шунинг учун тааллуқлилик ва судловлиликка оид нормаларнинг тегишли битта бобда бирлаштирилиши процессуал нормаларни тизимлаштиришга ва суд амалиётида тўғри қўлланилишига хизмат қилади.

Энди судловга тегишлилик атамсида берилган таърифларга тўхталадиган бўлсак, юридик луғатларда судловга тегишлилик – судларга тааллуқли бўлган барча ишларнинг суд тизими бўғинлари ўртасида тақсимланиши сифатида изоҳланади.

Процессуалист олим Ш.Ш.Шорахметовнинг фикрича, судловлилик деб судларга тааллуқли бўлган ҳамма ишларнинг суд тизими бўғинлари ўртасида тақсимланишига айтилади. Ишнинг судловлилигини белгилаш – мазкур ишни қайси суд кўришга ва ҳал этишга ваколатли эканлигини белгилаш демакдир.²

Процессуалист олим Э.Эгамбердиевнинг фикрича, фуқаролик ишларининг судловлилиги деганда, судларга тааллуқли бўлган ишларни бир бутун суд тизимига кирадиган турли бўғиндаги судлар ўртасида

¹ Рўзиназаров Ш.Н., Мамасиддиқов М.М. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг ҳуқуқий таъминланиши // Монография. –Т.; АҚҲМИ нашриёти, 2012. –Б. 144-145.

² Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи // Дарслик. –Тошкент, “Адолат”.2001. –Б. 140 –141.

тақсимланиши тушунилади. Судловлилик бу – фуқаролик ишини кўриб ҳал қилишга оид турли суд органларинг ваколатидир.¹

Ҳуқуқий адабиётларда судловга тааллуқлилиқ умумий юрисдикция судларига тааллуқли бўлган фуқаролик ишларининг судлар ўртасидаги тақсимотини тартибга соладиган процессуал институт сифатида эътироф этилади.² Ю.К.Осипов судловга тааллуқлилиқ деганда, судга тааллуқли ҳуқуқий ишларнинг (ҳуқуқ тўғрисидаги низоли ёки бошқа ҳуқуқий масалаларнинг) муайян суд ихтиёрига берилганлигини назарда тутди.³ Шунга ўхшаш таърифлар фуқаролик процессига оид бошқа адабиётларда ҳам учрайди.⁴

Процессуалист олимлар В.В.Молчанов ва М.К.Треушниковларнинг фикрича, судловлилик – судларга тегишли бўлган юридик ишларнинг суд тизимининг аниқ бир судида биринчи инстанцияда кўриб чиқилишини белгилайди⁵.

Амалиётчи мутахассис ва олим Э.К.Сабировнинг фикрича, фуқаролик процессида судловлилик - бу фуқаролик иши муайян фуқаролик судига тегишлилигини билдиради. Бу судловлиликнинг объектив томонини ташкил қилади. Судловлиликнинг субъектив томони эса, бу суднинг муайян фуқаролик ишини ўз иш юритувига қабул қилиш ва қарор чиқаришга бўлган ваколатидир. Шундай экан, судловлилик муайян фуқаролик иши бўйича қарор чиқариш ваколатини ҳамда мазкур иш бўйича манфаатдор бўлган шахсларни ушбу судга бўйсунтириш мажбуриятини белгилашни ўз ичига олади.⁶

Кўриб турганимиздек, судловга тегишлилиқ тушунчасига унинг ҳуқуқий институт сифатида судга тегишли фуқаролик ишларининг суд тизимидаги муайян судлар ўртасида тақсимланиши ифодаланмоқда. Бироқ назаримизда судловга тегишлилиқ тушунчасига нисбатан берилган юқоридаги таърифлар ўта қисқа ва бир томонлама бўлиб, у судловга тегишлилиқ тушунчасининг моҳиятини тўла очиб бермайди. Юқоридаги таърифларда низоли ҳуқуқий муносабатнинг характери,

¹ Эгамбердиев Э. Фуқаролик ишлари қайси судларга тааллуқли? // Ҳаёт ва қонун. № 10-11. 1996.-Б. 40-43.

² Кострова Н.М. Проблемы гражданского судопроизводства: Учебное пособие. -Махачкала: ИПЦ ДГУ, 2002.

³ Курс советского гражданского процессуального права. - М.: Наука, 1981. 2 – том. –19 с; Гражданский процесс. Учебник. -М.: Юрлит, 1988. -169 с.; Гражданское процессуальное законодательство. Комментарий. Отв. ред. М.К.Юков. –М.: «Юридическая литература». 1991. - 209 с.

⁴ Гражданское судопроизводство // Учебное пособие. Под ред. проф. В.М.Семенова. – Свердловск. 1974. -136 с.

⁵ Гражданский процесс: учебник /под ред. М.К. Треушникова. – М.: ООО «Городец-издат», 2001. – С.83.

⁶ Сабиров Э.К. Фуқаролик ишларининг судловга тааллуқлилигини белгилашга оид айрим қоидалар // Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари (Мақолалар тўплами) / Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. – Тошкент, “Noshirlik yogdusi”. 2017. – 262 б

низолашилаётган сумма миқдори, субъектларнинг таркиби ва уларнинг жойлашган манзили билан боғлиқ жиҳатлар эътиборга олинмаган. Шу ўринда профессор М.М.Мамасиддиқов судловга тегишлилик тушунчасининг моҳиятини очиб беришда фуқаролик ишларининг мураккаблик даражаси ва ижтимоий аҳамиятини ҳам эътиборга олиш лозимлигини билдиради.¹

Шундай қилиб, юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қиладиган бўлсак, бизнинг фикримизча, **фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги деганда**, судловга тегишли бўлган ишлар бўйича низоли ҳуқуқий муносабатнинг характери, низолашилаётган сумма миқдори, субъектларнинг таркиби ва уларнинг жойлашган манзилига қараб бир тизимдаги суд бўғинлари ўртасида тақсимланишини белгилаб берувчи фуқаролик процессуал ҳуқуқи нормалари мажмуига айтилади.

Фуқаролик процессида судловлилик қоидаларини чуқур тадқиқ этиш ушбу институтнинг тарихига назар ташлашга ундайди.

Тарихий манбаларга қараганда, Рим ҳуқуқига кўра қуйидагилар судловлиликнинг умумий принципларини ташкил қилган:

- суд бошқа суднинг судловига тааллуқли бўлмаган ишни қабул қилиши мумкин эмас;

- судловлилик қоидаларига зид равишда қабул қилинган иш юзасидан чиқарилган қарор ҳақиқий эмас деб топилади (*sententia non suo iudice lata obtinet nullam firmitatem*);

- жавобгар иш кўришга ваколати бўлмаган судга нисбатан ушбу ишни кўришдан четлатиш ҳақида илтимоснома киритиш ҳуқуқига эга бўлиб, судни рад қилиши мумкин бўлган (*exceptio iudicis incompetentis*);

- даъволар жавобгар яшайдиган жойдаги судга тақдим қилиниб (*actor sequitur forum rei*), бунда судловлилик жавобгарнинг туғилиши ёки зотидан келиб чиққан ҳолда белгиланган (*orio, forum originis*).

Ижтимоий ҳаётнинг ривожланиши ва иқтисодий кучларнинг фаоллашуви билан судловлилик тушунчаси ўзининг мазмун-моҳияти жиҳатидан тарафларнинг яшаш жойи (*domicilium*) билан боғлиқ бўлган. Рим ҳуқуқида яна бир қоида шаклланган, у ҳам бўлса, ҳар бир фуқаро (*civis*) шаҳар ҳамда вилоят магистрати юрисдикциясига бўйсунган. Кейинчалик, Германияда бу қоида ўзгача тус олиб, зодагонлар ва қишлоқ аҳолиси ишлари уезд судлари томонидан, шаҳар аҳолисининг ишлари магистратлар ва ратушалар томонидан кўриладиган бўлган. Суд уставлари ушбу қўш ёндашув қоидасини бекор қилиб, шахсий судловлилик қоидасини жорий этган. Бунга кўра ҳар бир шахс ўзининг доимий яшаш жойидаги суд олдида жавоб бериш ҳуқуқи ва мажбуриятига эга бўлган. Агарда жавобгарнинг доимий яшаш жойи бўлмаса, судловлилик унинг вақтинча яшаш жойи бўйича белгиланган.

¹ Мамасиддиқов М.М. Меҳнатга оид етказилган моддий ва маънавий зарарни судда ундиришнинг назарий ва амалий муаммолари. Монография. –Тошкент: АҚҲМИ, 2008. -63 б.

Умумий судловлилик қоидасидан ташқари, судловлиликнинг махсус қоидалари (*forum speciale*) ҳам амал қилган, бинобарин айрим тоифадаги ишлар бўйича умумий қоидадан чекинилган. Судловлиликнинг бу тури бўйича даъвогарга умумий ёки махсус судловлиликни танлаш ҳуқуқи берилган. Кўчмас мулк жойлашган жой бўйича судловлилик (*forum rei sitae*) шартсиз ва мажбурий тусга эга бўлган. Мулк ҳуқуқи билан боғлиқ даъволар, сервитутлар, ер низолари ва шу каби даъволар мулк жойлашган жойдаги суд томонидан кўрилган. Мулккий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни мулк жойлашган жойда кўриб ҳал қилиш мақсадга мувофиқ бўлган (масалан, жойни кўздан кечириш, чегараларни текшириш, тарафларни сўроқлаш ва ҳ.к.). Рим ҳуқуқи мулк жойлашган жой бўйича судловлиликни белгилашда кўчар ва кўчмас мол-мулкни ажратмасдан даъвогарга танлаш ҳуқуқини берган. Кўчар мол-мулкнинг жойлашуви судловлиликка умуман дахл қилмаган, чунки бу тоифадаги мулк доим эгасига ҳамроҳ бўлган (*mobilia ossibus inhaerent*). Агар кўчар ва кўчмас мол-мулкларга нисбатан биргаликда даъво тақдим этиладиган бўлса, бунда даъвогарнинг танлаши бўйича ёки кўчмас мол-мулк жойлашган жойдаги, ёки жавобгарнинг яшаш жойидаги судга даъво тақдим қилинган. Бундан ташқари, Рим ҳуқуқи бўйича шартнома шартларидан келиб чиқадиган даъволар (*forum solutionis contractus*) шартнома бажарилиши белгиланган жойдаги судда, жиноят оқибатида келиб чиқадиган даъволар (*forum delicti commissi*) жиноят иши билан бирга жиноят содир этилган жойдаги судда, борди-ю фуқаролик даъвоси алоҳида берилган бўлса, умумий тартибда кўрилган.

Рим ҳуқуқи бўйича алоҳида (махсус) судловлиликка қуйидаги яна бир неча ҳолатларда ҳам йўл қўйилган. Масалан, жавобгар юридик шахсга нисбатан даъволар унинг бошқарув органи жойлашган жойдаги судга берилган. Қарши даъволар эса мабодо дастлабки даъвони қабул қилишда судловлилик қоидаларига риоя этилган бўлса, дастлабки даъво тақдим этилган жойда берилган (*forum reconventionis*), меросга нисбатан ёки вафот этган шахсга нисбатан даъволар (*hereditas iasens*) унинг охириги яшаш жойи бўйича тақдим этилган. Умумий судловлилик алоҳида (махсус) судловлилик билан ёнма-ён ривожланиб борганки, бу ҳол даъвогарга танлаш ҳуқуқини берган. Қонуний судловлилик (*forum legale*)нинг бу турларидан ташқари, ихтиёрий судловлилик (*forum conventionale*) ҳам бўлганки, бунга кўра судловлиликнинг юқоридаги барча қоидаларидан чекинган ҳолда (бундан кўчмас мулк жойлашган жойдаги судга тақдим қилинадиган даъволар мустасно) тарафлар олдиндан ўзларининг шартномаси билан келгусида низо юзага келса, қайси судга мурожаат қилинишини белгилаб олишган. Судловга тегишлилик қоидаларининг тарихий ривожланиш босқичлари ва тамойилларидан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки, мамлакатимиз фуқаролик процессуал қонунчилигида ҳам фуқаролик ишининг ижтимоий аҳамияти, мураккаблик даражаси ва ишда иштирок

этаётган шахсларнинг таркибига қараб судловлилик қоидаларини ривожлантириш ва шу йўсин билан боғлиқ қоидаларни қонунчиликка жорий этиш тақозо этилади. Бу эса ўз-ўзидан жисмоний ва юридик шахсларнинг Конституция ва қонунлар билан мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг суд орқали ҳимоя қилинишини янада кучайтиришга олиб келади.

Ўзбекистонда фуқаролик суд ишларини юритишда судловга тегишлилик институтининг шаклланиши ва ривожланиши бевосита мамлакатимиз тарихида қабул қилинган ва амал қилинган фуқаролик процессуал қонунчиликнинг ривожланиши билан боғлиқ ҳисобланади.

Ўзбекистон тарихида биринчи Гражданлик процессуал кодекси (ГПК) 1927 йилнинг 22 октябрида қабул қилинган ва 1928 йилнинг 1 январидан амалга киритилган.¹ Шу вақтгача фуқаролик суд ишларини юритиш нормалари шариат қоидалари асосида амалга оширилган. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг 1927 йилдаги ГПК биринчи тўлиқ ва яхлит фуқаролик процессуал қонунга айланди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, ушбу Кодекс рус тилида чоп этилган.

Ўзбекистоннинг 1927 йилдаги ГПК беш қисмдан иборат эди. Судловлилик қоидалари **(3-боб)** мазкур Кодекснинг **биринчи қисмида** назарда тутилган бўлиб, ушбу қисмда умумий қоидалар, судда вакиллик қилиш ва суд харажатларини қоплаш тартибини тартибга солувчи қоидалар, шунингдек, суд жарималари ва суд хабарномалари қоидаларини ўз ичига олган.

Судловлилик қоидалари белгиланган Кодекснинг 3-бобида 15 та модда бўлиб, унга кўра, фуқаролик ишларининг аксарияти халқ судьяси ва икки халқ маслаҳатчисидан иборат бўлган халқ судларининг юрисдикциясига тегишли бўлган.

1927 йилдаги Ўзбекистон ГПКнинг 22-моддасига кўра, Меҳнат тўғрисидаги қонунлар кодекси ва унинг қоидаларини амалга оширишга қаратилган ҳужжатлар билан тартибга солинадиган ишчи кучини ёллаш билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиқадиган низолар халқ судларининг меҳнат мажлислари (сессиялари)да кўриб чиқирилиши, агар бу каби меҳнат мажлислари мавжуд бўлмаса, низонинг миқдори ва унда иштирок этувчи шахсларнинг таркибидан қатъи назар ишлар халқ судида кўрилиши белгилаб қўйилган. Ўз навбатида халқ судларининг меҳнат мажлислари меҳнат низоларини кўриш ва ҳал этишга ихтисослашган судлар бўлиб, мамлакатимиз ҳудудида ихтисослашган судларнинг илк кўринишларидан ҳисобланган.

Шу ўринда халқ судлари ҳузуридаги меҳнат мажлисларининг ташкил этилиши тарихига назар ташлайдиган бўлсак, 1922 йил 11 ноябрдаги РСФСР суд тизими тўғрисидаги низом ихтисослаштирилган судларни, шу жумладан, Меҳнат тўғрисидаги қонунлар кодексини бузган

¹ Гражданский процессуальный кодекс Узбекской ССР // Издание-1. -Самарканд, 1927.

жиноятлар тўғрисидаги ишлар бўйича халқ судларининг махсус меҳнат мажлисларини яратишни таъминлади. Бу уларнинг юрисдикциясидаги ишларнинг ўзига хос мураккаблиги ва меҳнат ишларини кўриш учун махсус билим ва кўникмаларга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ эди. Ҳар бир вилоят судида раис - халқ судьяси ва икки аъзо: меҳнат бўйича халқ назорати органи вакили ва касаба уюшмалари вакилидан иборат халқ судларининг меҳнат мажлислари тузилди. Улар халқ судлари каби иш олиб борган.¹

Халқ судларининг меҳнат мажлислари судловига улар жойлашган ери бўйича қуйидаги ишлар тегишли бўлган:

а) агар улар келишув тартибида кўриб чиқиш учун юборилмаган бўлса, меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган барча фуқаролик даъволари. Ушбу тоифадаги ишлар даъво миқдори ва ишда ким жавобгар бўлганлигидан қатъи назар, меҳнат мажлисларида кўриб чиқилган.

б) Айбланувчининг расмий ва хизмат лавозимидан қатъи назар Меҳнат тўғрисидаги қонунлар кодекси ва бошқа меҳнат қонунчилигини бузганлиги учун айбланаётган барча жиноят ишлари, жамоавий битимлар ва бошқаларни бузганлиги бўйича қўзғатилган барча жиноят ишлари.²

Халқ судларининг меҳнат мажлислари, қоида тариқасида, ишчилар ва хизматчиларнинг ёки ишчилар жамоаларининг корхона ва муассасаларга нисбатан даъволарини кўриб чиққан. Меҳнат кодексининг 169-моддасига биноан, меҳнат йиғилишлари, шунингдек, корхона ва муассасалар маъмуриятининг ишчилар ва хизматчиларга нисбатан барча даъволарини, агар бу даъволар мавжуд меҳнат муносабатларидан келиб чиққан ва меҳнат ёки жамоа шартномасига асосланган бўлса, кўриб чиқиши шартлиги юзасидан тушунтириш берилган.

Кейинчалик, меҳнат мажлисларининг доимий аъзолари тайинланмайдиган, балки сайланадиган бўлди. Хусусан, улардан бири касаба уюшмаларидан, иккинчиси маҳаллий ижроия қўмитасидан маҳаллий хўжалик бўлимлари ёки халқ хўжалиги кенгашларининг тавсиясига кўра хўжалик органлари ходимлари орасидан сайланган.

1928 йил 29 августда СССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Совети томонидан келишув, ҳакамлик ва меҳнат низоларини судда кўриб чиқиш қоидалари тасдиқланган. Бу меҳнат низоларини кўриб чиқиш билан боғлиқ барча масалаларни тартибга солувчи биринчи Бутуниттифоқ қонунчилик ҳужжати эди.

1927 йилдаги Ўзбекистон ГПКнинг 23-моддасига кўра, халқ судьяси қуйидаги ишларни яқка тартибда кўриш ваколатига эга бўлган:

¹ Трудовые сессии народного суда // <https://wiselawyer.ru/poleznoe/30411-trudovye-sessii-narodnogo-suda>

² Трудовые сессии народного суда // <https://wiselawyer.ru/poleznoe/30411-trudovye-sessii-narodnogo-suda>

ким ошди савдосини ўтказилган деб топиш ёки уни ҳақиқий эмас деб топиш, суд ижрочисининг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар, шунингдек алоҳида тартибда юритиладиган ишлар, диний эътиқоди бўйича ҳарбий хизматдан озод қилиш ва нотариуснинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар бундан мустасно.¹

1927 йилдаги Ўзбекистон ГПКнинг 24-моддасига кўра, Округ судининг судловига қуйидаги ишларни кўриб чиқиш тегишли бўлган:

- нархи минг рублдан ошган даъволар бўйича ишлар;
- давлат органларига ёки мансабдор шахсларга нисбатан маъмурий тартибда ноқонуний ёки нотўғри хатти-ҳаракатлар натижасида етказилган зарарлар, шунингдек нотўғри танланган ва бегоналаштирилган мол-мулкни қайтариш тўғрисидаги даъволар;
- туман ижроия қўмитасига ёки умуман туман (шаҳар) кенгашига (уларнинг бўлимларига эмас) қўйилган даъволар;
- шериклик шартномасидан, муаллифлик ҳуқуқидан, саноат ихтиросига, товар белгиларига, завод белгиларига, моделларга ва фирмаларга бўлган ҳуқуқдан келиб чиқадиган даъволар;
- диний эътиқоди бўйича ҳарбий хизматдан озод қилиш ва нотариуснинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар.

Халқ комиссарликлари ёки халқ комиссарликларига тенглаштирилган марказий муассасалар ва умуман вилоят ижроия қўмиталари устидан даъволар бўйича ишлар Ўзбекистон Олий судининг судловига тегишли бўлган.²

1927 йилдаги Ўзбекистон ГПКда судловга тегишлиликнинг умумий қоидалари ҳам назарда тутилган. Унга кўра, даъволар жавобгар доимий яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги судга берилган.

Яшаш жойи номаълум бўлган жавобгарга нисбатан даъволар унинг мол-мулки турган жойдаги ёки унинг маълум бўлган сўнгги яшаган жойидаги судга тақдим этилиши мумкин бўлиб, жавобгарнинг мол-мулки турган жой ёки унинг сўнгги яшаган жойини аниқлаш даъвогар зиммасига юклатилган (27-модда).

Мазкур Кодексда шунингдек, судловга тегишлиликнинг алоҳида ҳоллари, келишилган судловга тегишлилик, қарши даъвонинг судловга тегишлилиги ва судловга тегишлилик қоидаларига риоя этмаслик оқибатлари билан боғлиқ нормалар назарда тутилган.

1964 йилда Ўзбекистон тарихида иккинчи Гражданлик процессуал кодекси (ГПК) қабул қилинди. Янги ГПК қуйидаги 6 бўлимни ўз ичига олди:

- умумий қоидалар;
- биринчи инстанция судида иш юргизиш;
- кассацион инстанцияда иш юргизиш;

¹ Гражданский процессуальный кодекс Узбекской ССР // Издание-1. -Самарканд, 1927. -8 с.

² Гражданский процессуальный кодекс Узбекской ССР // Издание-1. -Самарканд, 1927. -8 с.

- қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни қайта кўриш;
- суд ҳал қилув қарорининг ижроси;
- чет эл граждaнларининг ва граждaнлиги бўлмаган шахсларнинг граждaнлик процессуал ҳуқуқлари, чет эл давлатларга даъволар, чет эл судларининг судга доир топшириқлари ва ҳал қилув қарорлари, халқаро шартномалар.¹

1963 йилнинг 23 мартда қабул қилинган ва 1964 йилнинг 1 январидан бошлаб амалга киритилган Ўзбекистон ССРнинг Граждaнлик процессуал кодексида “судловга тегишлилик” атамаси “судловлилик” деб юритилганлиги эътиборга лойиқ. Хусусан, мазкур Кодекснинг 11-боби “Судловлилик” деб номланади ва ушбу боб ГПКнинг “Биринчи инстанция судида иш юргизиш” номли II бўлимида жойлаштирилган. Судловга тегишлилик институтига яқин бўлган “Судга тааллуқлилик” эса ушбу Кодекснинг “Умумий қоидалар” номли I бўлимидан жой олган ва “Тааллуқлилик” деб аталган (3-боб).

Бошқача қилиб айтганда, 1964 йилдан амалга киритилган ГПКда қуйидаги асосий фарқли жиҳатлар кўзга ташланади:

биринчидан, “судловга тегишлилик” атамасининг ўрнига “судловлилик” атамаси қўлланилган;

иккинчидан, “Судловлилик” билан боғлиқ нормалар алоҳида (11-боб) бобда ифодаланган;

учинчидан, “Судловлилик” боби ГПКнинг “Биринчи инстанция судида иш юргизиш” номли II бўлимида жойлаштирилган;

тўртинчидан, “судга тааллуқлилик” атамасининг ўрнига “тааллуқлилик” атамаси қўлланилган;

бешинчидан, “Тааллуқлилик” билан боғлиқ нормалар алоҳида (3-боб) бобда ифодаланган;

олтинчидан, “Тааллуқлилик” боби ушбу Кодекснинг “Умумий қоидалар” номли I бўлимидан жой олган.

ГПКнинг “Судловлилик” номли 11-бобида жами 13 модда (125-137-моддалар) мавжуд бўлиб, унда район (шаҳар) халқ судининг, область, Тошкент шаҳар судининг, Қорақалпоғистон АССР Олий судининг ва Ўзбекистон ССР Олий судининг судловига тегишли ишлар, жавобгарнинг турар жойи, доимий ишлаб ёки яшаб туран жойи, даъвогарнинг танлаши бўйича судловлилик, мустасно ва келишилган судловлилик, қарши даъвонинг ва жинойтдан келган зарар тўғрисидаги граждaнлик ишининг судловлилиги, суднинг ўз иш юргизишига қабул қилган ишни бошқа судга ўтказиши асослари ва тартибига доир нормалар назарда тутилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 1964 йилдан амалга киритилган ГПКда назарда тутилган нормалар Ўзбекистон мустақилликка эришган

¹ Ўзбекистон ССРнинг Граждaнлик кодекси. Ўзбекистон ССРнинг Граждaнлик процессуал кодекси: (1986 йил 1 январгача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан). -Т.: Ўзбекистон, 1986. -456 б.

дастлабки йилларигача, яъни 1998 йилнинг 1 январидан мустақил Ўзбекистоннинг биринчи ФПК қабул қилинганга қадар амал қилиб келган. ГПКдаги судловлиликка доир нормалар қайсидир маънода мустақил давлатимизнинг янги ФПКда бир мунча такомиллаштирилган бўлса-да, бироқ ҳозиргача 1964 йилдан амалга киритилган ГПКдаги айрим нормалар ўзининг аҳамиятини йўқотмаган ва амал қилиб келмоқда. Масалан, туманлараро, туман (шаҳар) судининг, Қорақалпоғистон Республикаси судининг, вилоятлар, Тошкент шаҳар судларининг, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судловига тегишли ишлар, суднинг ўз иш юритишига қабул қилиб олган ишни бошқа судга ўтказиш асослари ва тартиби, даъвогарнинг танлови бўйича судловга тегишлилик, судловга тегишлиликнинг алоҳида ҳоллари, келишилган судловга тегишлилик, қарши даъвонинг ва жиноят туфайли етказилган зарарлар тўғрисидаги фуқаролик ишининг судловга тегишлилиги билан боғлиқ нормалар шулардан иборат.¹

Шуни таъкидлаш жоизки, 2018 йилнинг 22 январида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг янги ФПКда фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги борасида мамлакатимизда муқаддам амалда бўлган (1964 ва 1998 йилги кодекслар назарда тутилмоқда) фуқаролик процессуал қонунчиликдан жиддий фарқ қиладиган нормалар мавжуд эмас. Буни юқоридаги таққослашдан ҳам кўриш мумкин. Бу эса ҳозирги янги Ўзбекистонни барпо этиш шароитида мамлакатимизнинг ФПКни хорижий давлатларнинг илғор қонунчилик тажрибалари, юридик адабиётларда ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчилар томонидан илгари сурилган таклиф ва тавсиялари асосида қайта кўриб чиқишни, судловга тегишлиликка оид нормаларни янада такомиллаштиришни тақозо этади.

Биз қуйида 2018 йилнинг 22 январида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг янги ФПК билан фуқаролик ишларининг судловга тегишлилиги борасида киритилган янгиликларга тўхталиб ўтамиз.

Биринчи навбатда, янги ФПКда судга тааллуқлилик ва судловга тегишлиликка доир нормалар битта бобда (5-боб) бирлаштирилди. Ушбу бобда ишларнинг судга тааллуқлилиги, ўзаро боғлиқ бир нечта талабнинг судга тааллуқлилиги, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судининг судловига тегишли ишлар, Қорақалпоғистон Республикаси судининг, вилоятлар, Тошкент шаҳар судларининг судловига тегишли ишлар, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судловига тегишли ишлар, суднинг ўз иш юритишига қабул қилиб олган ишни бошқа судга ўтказиши, ишни бир суддан бошқа судга ўтказиш тартиби, судловга тегишлиликнинг умумий қоидалари, даъвогарнинг танлови бўйича судловга тегишлилик, судловга тегишлиликнинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 22 январда қабул қилинган Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337>

алоҳида ҳоллари, келишилган судловга тегишлилик, қарши даъвонинг судловга тегишлилиги ва жинойт туфайли етказилган зарарлар тўғрисидаги фуқаролик ишининг судловга тегишлилиги билан боғлиқ нормалар битта бобда баён этилди. Ўз навбатида бир-биридан ўзига хос жиҳатлари билан фарқланадиган фуқаролик процессуал ҳуқуқининг иккита мустақил институти бўлмиш судга тааллуқлилик ва судловга тегишлиликка доир нормаларни ўзаро бирлаштирилиши, бир тизимга солиниши ва битта бобда кетма-кет баён этилиши бизнинг назаримизда мақсадга мувофиқ эмас. Қолаверса, қонунчилик техникаси талабларига ҳам мос келмайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 апрелдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги ЎРҚ-682-сон Қонуни билан тасдиқланган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини, шунингдек уларга илова қилинадиган ахборот-таҳлилий материалларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштиришнинг ягона услубиёти”нинг “Умумий қоидалар” деб номланган 1-бобининг 2-бандида лойиҳани расмийлаштиришнинг асосий принциплари назарда тутилган.¹ Шу ўринда судга тааллуқлилик ва судловга тегишлиликка доир норма-ларни ўзаро бирлаштирилиши ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг аниқлиги ва ҳуқуқий кўрсатмаларни баён этиш шакли, тузилиши ва усулларининг бир хиллиги, ягоналиги каби принципларга мос келмайди. Шунингдек, судга тааллуқлилик ва судловга тегишлиликка доир нормаларни ўзаро бирлаштирилиши лойиҳанинг тузилиши ҳуқуқий тартибга солиш предметининг мантиқан ривожланиб бориши ва ёритилишини таъминлаши кераклиги (14-банди), қонун лойиҳа-сининг тузилиши унинг мазмунига боғлиқ бўлиши (29-банди) каби лойиҳанинг матнига ва тузилишига доир талабларга тўлиқ жавоб бермайди.

Лекин юридик адабиётларда судларнинг ваколатлари “компетенция” сўзи билан ифодаланиши ва “компетентли суд” деганда бир вақтда унга тааллуқли ва судловлигига тегишли бўлган низони кўриб ҳал қилишга ваколатли суд тушунилиши,² бу ўз навбатида суднинг ваколоти “тааллуқлилик”, “судловлилик” элементларидан иборат эканлиги баён этилиб, тааллуқлилик ва судловлиликка оид нормаларнинг тегишли битта бобда бирлаштирилиши процессуал нормаларни тизимлаштиришга ва суд амалиётида тўғри қўллани-

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 апрелдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги ЎРҚ-682-сон Қонуни билан тасдиқланган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини, шунингдек уларга илова қилинадиган ахборот-таҳлилий материалларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштиришнинг ягона услубиёти” // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.04.2021 й., 03/21/682/0354-сон.

² Арбитражный процесс: учебник для студентов юридических вузов и факультетов. Издание третье, исправленное и дополненное. Под ред. М.К. Треушникова. ОАО Изд. Дом "Городец", 2007. – 47 с.

лишига хизмат қилиши юзасидан фикр-мулоҳазалар илгари сурилган.¹ И.М.Салимова ўз фикрини давом эттирар экан, бундай амалиёт Россия Федерацияси, Беларусь ва Тожикистон процессуал қонунчилигида ўз аксини топганлиги билан ўз фикрини асослашга ҳаракат қилади.

Бизнинг назаримизда И.М.Салимова томонидан билдирилган асослар етарли ва тўлиқ эмас. Масалан, Россия Федерациясининг ФПКда тааллуқлилиқ ва судловлилиқка оид нормаларнинг тегишли битта бобда бирлаштирилмаган. Бошқача айтганда, РФ ФПКда “Тааллуқлилиқ” деб номланган бобнинг ўзи йўқ. Ушбу Кодекснинг 3-боби “Судловлилиқ” деб номланади ва ушбу бобда фуқаролик ишларининг судловлилиқига доир нормалар белгиланган.²

Шунингдек, Беларусь Республикаси ФПКда тааллуқлилиқ ва судловлилиқка оид нормалар алоҳида-алоҳида бобга ажратилган бўлиб, 4-боб “Фуқаролик ишларининг судга тааллуқлилиқига” деб номланса, 5-бобнинг номи “Судловлилиқ” деб номланган.³

Тожикистон Республикасининг ФПКда И.М.Салимова таъкидлаганидек, тааллуқлилиқ ва судловлилиқка оид нормалар битта бобга бирлаштирилган.⁴ Бироқ катта кўпчилиқ хорижий давлатларнинг фуқаролик процессал қонунчилигининг ривожланиш тенденциялари фуқаролик процессуал ҳуқуқининг юқоридаги бир-биридан фарқ қилувчи икки (тааллуқлилиқ ва судловлилиқ) институтига оид ҳуқуқий нормаларни алоҳида бобда баён этиш кузатилмоқда. Масалан, Арманистон ФПКда тааллуқлилиқ ва судловлилиқка оид нормалар нафақат алоҳида бобда, балки бошқа-бошқа бўлимларга жойлаштирилган. Хусусан, тааллуқлилиқка оид нормалар ФПКнинг “Асосий қоидалар” деб номланган I-бўлимининг 2-бобида, судловлилиқка оид нормалар эса, “Биринчи инстанция судида иш юргизиш” номи II бўлимининг 14-бобида жойлаштирилган.⁵ Худди шундай ҳолат Озарбайжон Республикаси ФПКда ҳам учрайди.⁶

Хатто Украина ФПКнинг 2-боби “Фуқаролик юрисдикцияси” деб номланиб, ушбу боб қуйидаги 3 та параграфга ажратилган: 1) турдош ва

¹ Салимова И.М. Судларнинг ваколатини белгилашда тааллуқлилиқ институтининг аҳамияти // Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари (Мақолалар тўплами) / Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. – Тошкент, “Noshirlik yogdusi”. 2017. – 73 б.

² “Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации” от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 30.12.2021) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.02.2022) // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/

³ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь, 238-З от 11.01.1999 г. // https://kodeksy-by.com/grazhdanskij_protssesualnyj_kodeks_rb.htm

⁴ Гражданский процессуальный кодекс Республики Таджикистан // <http://ncz.tj>

⁵ Гражданский процессуальный кодекс Республики Армения // <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1918&lang=rus>

⁶ Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (утвержден Законом Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 года № 780-IQ) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.03.2021 г.) // <http://continent-online.com>

субъектлы юрисдикция; 2) хорижий юрисдикция; 3) худудий юрисдикция (судловлилик).¹

Яна бир масала, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни 29-моддасида қонун лойиҳасининг тузилиши унинг мазмунига боғлиқ бўлиши ва кетма-кетликда белгиланиши назарда тутилган бўлиб, қонунда фойдаланиладиган тушунчалар ва махсус атамаларнинг таърифи берилиши мумкинлиги кўрсатилган.² Мамлакатимиз қонунчилик тажрибаси ҳам шундан далолат берадики, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинаётган қонун ҳужжатларида, хусусан Кодексларда ҳам юридик, техникавий ва бошқа махсус атамаларнинг таърифларини бериш кенг қўлланилиб келинмоқда.³

Ҳуқуқий адабиётларда ҳам фуқаролик процессуал қонунчиликда қўлланиладиган атамалар ва юридик таърифлар тезауруси (бирор тилнинг мукамал луғати)нинг берилиши мазкур қонунчиликни такомиллаштиришда ҳамда одил судлов самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этиши эътироф этилади.⁴ Дарҳақиқат, айрим хорижий давлатларининг ФПКда асосий атама ва таърифларга тушунча бериб ўтилганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, Озарбайжон Республикаси ФПКнинг “Судловга тааллуқлилик тушунчаси” деб номланган 33-моддасида биринчи инстанция судлари ўртасидаги фуқаролик ишларини кўриш бўйича ваколатларнинг худуд бўйича тақсимланиши мазкур боб билан белгиланиши ҳақидаги қоида мавжуд.⁵

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ФПКга “Асосий тушунчалар” деб номланган алоҳида модда киритиш ва мазкур Кодексда қўлланиладиган асосий атама ва таърифлар, шу жумладан “судловга тегишлилик” тушунчасига ҳам таъриф бериш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бу эса ўз навбатида, ФПКда мавжуд бўлган қоидаларнинг турлича шарҳланишини истисно этишда ва уларнинг бир хилда қўлланилишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Беларусь Республикаси ФПК 1-моддаси эса “Асосий атама ва таърифлар” деб номланиб, унда Кодексда қўлланиладиган асосий атама ва таърифларга тушунчалар бериб ўтилган.⁶

¹ Гражданский процессуальный кодекс Украины от 18 марта 2004 года № 1618-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2022 г.) // <http://continent-online.com>

² Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни, 20.04.2021 йилдаги ЎРҚ-682-сон // <https://lex.uz/docs/5378966>

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 16 октябрдаги “Ҳакамлик судлари тўғрисида”ги Қонуни. // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2006 й., 42-сон, 416-модда.

⁴ Лапин Б.Н., Чечина Н.А. О проблемах реформирования гражданского судопроизводства в странах Содружества Независимых Государств. // Правоведение. 2000. № 4. -С.131-145.

⁵ Гражданский процессуальный кодекс Азербайджанской Республики // <http://www.azhumanrights.org/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0020&n=000067&g=>

⁶ Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь // https://kodeksy-by.com/grazhdanskij_protseessualnyj_kodeks_rb.htm

Шундай қилиб, мамлакатимиз фуқаролик процесуал қонунчилигини ривожлантиришнинг кейинги босқичларида тааллуқлилик ва судловлиликка оид нормаларни янада такомиллаштириш, судловга тегишлилик ва шунга ўхшаш асосий тушунчаларга процесуал қонунчиликда таъриф бериш, судловга тегишлиликнинг ўзига хос бўлган жиҳатларини қонун ҳужжатларида батафсил баён этиш, фуқаролик процесуал ҳуқуқининг ушбу алоҳида-алоҳида институтларига доир ҳуқуқий нормаларни алоҳида бир тизимга солиш, уларни алоҳида-алоҳида бобларда, кетма-кетликда баён этилишини таъминлаш ҳамда қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдирувчи янги нормалар билан бойитиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

ҚУРБАНОВ ХУРШИД РАШИДОВИЧ -

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш академияси мустақил
изланувчиси

ДАВЛАТ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИНИНГ ҚАРОРЛАРИ, ҲАРАКАТЛАРИ (ҲАРАКАТСИЗЛИГИ) БИЛАН БОҒЛИҚ ОММАВИЙ-ҲУҚУҚИЙ НИЗОЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ВА МАЪМУРИЙ СУДЛАРДА КЎРИЛИШИ (ТЕЗИС)

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида давлат бошқарув органларининг қарорлари ҳамда улар ходимларининг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судларга шикоятлар сони ортиб бормоқда. Ушбу муаммоли вазиятлар Ўзбекистон Республикаси суд-ҳуқуқ тизимида турли йилларда турли хил босқичларда ўзига хос тарзда, фуқароларнинг анъана ва урф-одатларини ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиб келинмоқда. Ушбу босқичларга батафсил тўхталишдан аввал юқорида келтирилган муаммоларнинг ҳал қилиниш тарихи босқичларини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир.

2017 йил 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 4966-сонли фармонига асосан 2017 йил 1 июндан бошлаб оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маъмурий низоларни кўриб чиқиш ваколати янги ташкил этилган маъмурий судларига ўтказилди. Аммо ушбу кунгача бўлган давларда оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маъмурий низолар фуқаролик ишлари бўйича ҳамда хўжалик судлари томонидан кўриб чиқилиб, тизимли ҳал қилинган.

Хусусан қуйидаги бир қанча оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маъмурий низоларни 2016 йил сўнгига қадар фуқаролик ишлари бўйича ҳамда хўжалик судлари томонидан кўриб чиқилганини кўришимиз мумкин.

➤ давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топпиш;

➤ давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқароларнинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

➤ давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан тўланиши керак. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг айби билан етказилган зарарларни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин.

Юқорида келтирилган бир қанча низолар ва оммавий маъмурий муносаблардан келиб чиқадиган низолар фуқаролик ишлари бўйича судларда кўрилиши ушбу судларга табиийки иш юкламасини ошириб юборганлиги, жамиятда оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган маъмурий низоларнинг сони кўпайиб бориши Ўзбекистон Республикасида Маъмурий судларни ташкил этиш заруриятини вужудга келтирди. Ўзбекистон Республикаси Президенти 21.10.2016 йилдаги ПФ-4850-сонли фармонида Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокуратураси ва Адлия вазирлиги илғор хорижий тажрибани чуқур ўрганиш асосида 2017 йил 1 июлга қадар маъмурий судларни ташкил этиш вазифаси юклатилди. Ушбу ташкилий-ҳуқуқий масалаларни тизимли ҳал қилишда кейинги ҳаракатлар ҳам жадаллик билан олиб борилди. Хусусан, 2017 йил 21 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4966-сонли фармони қабул қилинди. Ушбу фармонда маъмурий судларни таҳскил этиш зарурияти батафсил баён этилди. Фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари, эркинликлари, қонуний манфаатларининг ишончли суд ҳимоясини таъминлаш, маъмурий суд иш юритувини амалга ошириш бўйича конституциявий нормани, шунингдек аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш зарурияти маъмурий судлар тизимини ташкил этишни тақозо этди. Шунингдек, Суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, судлар фаолияти самарадорлиги ва нуфузини ошириш, судлар тузилмасини ҳамда судьялик лавозимларига номзодларни танлаш ва тайинлаш тизимини янада такомиллаштириш, фуқролик ишлари бўйича судларда иш юкламасини камайитириш мақсадида

Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар, вилоятлар, туманлараро маъмурий судларни ташкил этилиши белгиланди.

Бундан ташқари 25.01.2018 йилда “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси” қабул қилинди ва 01.04.2018 йилдан қонуний кучга кирди. Айнан ушбу кодексда маъмурий судларни фаолияти, маъмурий суд ишларини юритиш принциплари батафсил баён этилди. Юқоридаги кодекснинг 26-моддасида судлар томонидан ҳал этиладиган қуйидаги ишлар белгиланди:

- идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар юзасидан низолашиш тўғрисидаги;

- сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) юзасидан низолашиш тўғрисидаги;

- нотариал ҳаракатни амалга ошириш, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзишни рўйхатга олиш рад этилганлиги ёки нотариуснинг ёхуд фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органи мансабдор шахсининг ҳаракатлари (ҳаракатизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги;

Албатта маъмурий судлари фақат ушбу ишларни кўриш билан чекланиб қолгани йўқ, кейинчалик “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси”га бир қанча ўзгартиришлар киритилди. Бугунги кунда амалда бўлган кодексда яна қўшимча ишлар ҳам маъмурий судлар томонидан кўрилиши белгиланди.

- маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг, давлат бошқаруви органларининг, маъмурий-ҳуқуқий фаолиятни амалга оширишга ваколатли бўлган бошқа органларнинг (бундан буён матнда маъмурий органлар деб юритилади), фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ва улар мансабдор шахсларининг қонунчиликка мос келмайдиган ҳамда фуқаролар ёки юридик шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган қарорлари, ҳаракатлари (ҳаракатизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги;

- давлат рўйхатидан ўтказишни рад этиш ёхуд белгиланган муддатда давлат рўйхатидан ўтказишдан бўйин товлаш устидан шикоят қилиш тўғрисидаги;

- инвестициявий низолар бўйича ишлар;

- рақобат тўғрисидаги ишлар;

- маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бўйича ундириш сўзсиз тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжати ёки бошқа ҳужжат устидан шикоят қилиш тўғрисидаги ишларни ҳал қилади.

Ушбу суднинг жамиятда фуқаролар ва юридик шахслар учун бир қанча афзалликлар олиб келмоқда. Маъмурий судлар оммавий-маъмурий ҳуқуққа оид низоларни ҳал этиш, давлат органлари билан ўзаро муносабатларида ҳуқуқий равшанлик, мувозанатни таъминлаш,

шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳисса қўшадиган ихтисослаштирилган ва самарали платформа бўлиб хизмат қилмоқда. “Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси”нинг 15-моддаси 4-қисми энг муҳим нормалардан бири ҳисобланади яъни маъмурий ишларни кўриб чиқишда қонун ҳужжатларидаги барча бартараф этиб бўлмайдиган зиддиятлар ва ноаниқликлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фойдасига талқин этилади. Ушбу норма 2021 йилда киритилди ва жисмоний ва юридик шахсларнинг эркин фаолиятини таъминламоқда.

Маъмурий судларнинг тарихи ва ва бугунги кундаги фаолиятини таҳлил қилишда албатта хориж тажрибасига ҳам мурожаат қилишимиз зарур, ва хориж таржибасининг афзалликларини бизнинг жамиятда татбиқ этиш мақсадга мувофиқ. Хусусан бугунги кунда дунёда маъмурий ҳуқуқ, оммавий ҳуқуқий муносабатлар тўқис тартибга солинган Германия давлатидир. Германия федерацияси маъмурий судининг расмий сайтининг ([хттпс://www.bverwg.de/](http://www.bverwg.de/)) маълумотларига кўра Германия маъмурий судлари 1952 йилда ташкил топган. Германия давлати ва Ўзбекистон Республикасининг маъмурий судларининг инстанциялари бир хил яъни, биринчи туманлараро, шаҳар ва Германияда “Федератви маъмурий суд”, Ўзбекистон да Ўзбекистон Републикаси Олий Суди. Аммо Германияда Ўзбекистон Републикасидан фарқли жиҳатда, ташкил этилган биринчи инстанция судларининг сони кўп яъни 51 та, бу бир қанча устунликларни олиб келади. Масалан, маъмурий судларда иш юкламасининг айнан бир судда тўпланиб қолмаслиги ва натижада муаммони ўз вақтида ҳал этилишини таъминлайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасидаги маъмурий судларда ишларнинг кўриш муддати икки-уч ой ёки апелляция билан бундан ҳам кўпроқ муддатга чўзилиб кетиш ҳолатлари учраб туради. Агар ҳар бир туманда маъмурий суд ташкил этилса ёхуд маъмурий судларнинг сонини кўпайтирса - бу маъмурий низоларни ўз вақтида ҳал этилишини таъминлайди. Бундан ташқари Германия маъмурий судлари биринчи инстанцияси ўзида палатага бўлинган, иш юритишда палата қарорлари 3 та судьядан иборат ҳайъат томонидан қабул қилинади. Германияда Оддий ишлар якка судья томонидан кўриб чиқилиши ҳам мумкин.

Шунингдек яна шуни қўшимча қилиш лозимки, маъмурий судлар ташкил этилгунга қадар давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишлар фуқаролик ишлар бўйича судлар томонидан кўриб чиқилган, масалан:

- фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан берилган шикоятлар;
- фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишига олиб келувчи ишлар;

➤ фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириши йўлида тўсқинликлар вужудга келтирувчи ишлар;

Ушбу ишларни маъмурий судлар ташкил этилганга қадар фуқаролик ишлар бўйича судлар томонидан кўриб чиқилган бўлса бугунги кунда маъмурий судлар томонидан мазмунли кўриб чиқилиб қонуний қарор қабул қилинмоқда. Бир қанча ишлар фуқаролик судларидан олиниб, алоҳида кодекс сифатида уларни жамлаш каби ҳаракатлар суд органлари тизимида жуда катта ўзгариш ҳисобланади. Аввал бу ишларни фуқаролик ишлар бўйича судлар томонидан кўриб чиқилганлиги ушбу судларда иш юкламасининг кўпайиши, кадрларнинг етишмаслиги сабабли низоларнинг ўз вақтида мазмунли ҳал этилмаслигига олиб келган. Бугунги кунда эса маъмурий судлар томонидан низолар ўз вақтида маъмурий судлар томонидан тизимли ҳал этилмоқда. Албатта кейинги йилларда ҳам ижобий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Хусусан, фуқаро ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бевосита судга ёки бўйсунув тартибида юқори органга, мансабдор шахсга мурожаат қилишга ҳақли. Бугунги кунда эса фуқаролар тўғридан-тўғри суд органларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Аввалги қонунчиликка кўра фуқарога ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги маълум бўлган кундан эътиборан уч ой, фуқаролар юқори органдан, мансабдор шахсдан шикоятини қаноатлантириш рад этилганлиги тўғрисида ёзма маълумот олган кундан эътиборан бир ой ёки фуқаро ўзининг шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берилган кундан эътиборан бир ой ўтгандан кейин судга мурожаат қилиши мумкин.

Ҳозирги вақтда эса кенг миқёсда ўзгартиришлар киритилди ва ушбу юқоридаги муддатлар узайтирилиб, фуқароларга енгиллик қилиш мақсадида давлат бошқарув органлари қарорлари ва хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилиш 6 ой этиб белгиланди. Ушбу муддат узрли ўтказиб юборилган тақдирда ҳам, суд узрли ўтказиб юборилган муддатни тиклаши ҳам мумкин.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, бугунги кунда фуқароларнинг давлат бошқарув органларининг қарорлари, улар мансабдор шахсларининг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан берилаётган шикоятлар тизимли тарзда ва ўз вақтида маъмурий судлар томонидан ҳал этилиб бормоқда. Албатта ушбу ижобий ўзгаришлар Ўзбекистон Республикасида, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан олиб борилаётган сиёсат ва ҳуқуқий ислохотларнинг натижасидир.

ABDULLAYEVA RISOLAT SUNNATOVNA -
Sudyalar oliy maktabi tinglovchisi

JALILOVA SARDORA ABDUROZIQ QIZI-
Qashqadaryo viloyati yuridik texnikumi
o'qituvchi

NIKOHDAN AJRATISH TO'G'RISIDAGI ISHLARNING PROTSESSUAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqoladan nikohdan ajratish to'g'risidagi qonunchilikka oid normalarni takomillashtirishda va sharhlashda, sud amaliyoti materiallarini tahlil qilishda foydalanish mumkin. Maqolaning amaliy ahamiyati "Fuqarolik protsessual moduli" doirasida nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha protsessual normalarni o'rganish, namunaviy sud protsesslarini tashkil qilishda foydalanishda ko'rinadi. Shuningdek, ushbu maqolada nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni qo'zg'atish va sudga ko'rishga tayyorlash, ko'rish va hal etishning protsessual xususiyatlari va ularning ahamiyatli jihatlari yoritilgan. Jumladan, ushbu ishda taraflarning huquqlari va majburiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nikohdan ajratish, da'vo ariza, oila kodeksi, fuqarolik ishlari bo'yicha sud, Oliy sudi Plenumi, da'vogar, javobgar, davlat boji.

Annotatsiya: Данная статья может быть использован при совершенствовании и толковании норм законодательства о расторжении брака, а также при анализе материалов судебной практики. Практическая значимость статьи видится в изучении процессуальных норм по делам о расторжении брака и организации модельных судебных процедур в рамках «Гражданского процессуального модуля». Также в данной статье освещены процессуальные особенности и важные стороны подачи дела о разводе и подготовки к судебному разбирательству, рассмотрению и разрешению. В частности, в данном деле анализируются права и обязанности сторон.

Ключевые слова: Развод, требуют, семейный кодекс, суд по гражданским делам, Пленум Верховного суда, истец, ответственный, Государственная пошлина.

Abstract: Scientific and theoretical conclusions and proposals made within the framework of this article can be used in improving and interpreting the norms of legislation on divorce, as well as in analyzing materials from judicial practice. The practical significance of the thesis is seen in the study of procedural norms in cases of divorce and the organization of model court procedures within the framework of the "Civil Procedure Module". This article also highlights the procedural features and important aspects of filing a divorce case and preparing for trial, consideration and resolution. In particular, this case analyzes the rights and obligations of the parties.

Key words: Divorce; claim; family code; civil case court; Plenum of the Supreme Court; plaintiff; responsible; state tax.

So'nggi yillarda nikohdan ajratish to'g'risidagi nizolar fuqarolik protsessida ko'rib chiqiladigan nizolarning ko'pchiligini tashkil etmoqda. Protsessual jihatdan tartib qat'iy belgilab qo'yilgan bo'lsa-da, har bir nikohdan ajratish ishini ko'rib chiqish alohida yondashuvni talab qiladi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni qo'zg'atish sudda da'vo tartibida ko'rib chiqiladigan ishlar doirasiga kiradi. O'zbekiston Respublikasi **OKning 40-moddasiga** asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar sud tomonidan FPKda belgilanganidek, da'vo ishlarini yuritish tartibida hal qilinadi. Demak, nikohdan ajrashmoqchi bo'lgan shaxslar sudga da'vo arizasi berish orqali murojaat qiladilar. Bunda, albatta, murojaat birinchi bosqich sudlariga, ya'ni fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudlariga kiritiladi.

Nikohdan ajratish uchun da'vo arizasi **FPKning 33-moddasiga** asosan **javobgar doimiy yashaydigan yoki doimiy mashg'ul bo'lgan joydagi sudga** beriladi. Istisno holatlar ham mavjud bo'lib, **FPKning 34-moddasiga** ko'ra agar da'vogarning voyaga yetmagan bolalari mavjud bo'lsa, nogiron yoki og'ir kasal bo'lgan taqdirda ham u javobgar yashab turgan joyidagi fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudiga borishga qiynalsa, nikohni bekor qilish to'g'risidagi da'vo arizasi da'vogarning yashaydigan joyidagi sudga berilishi mumkin.

FPKning 189-moddasiga asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo arizasida quyidagilar ko'rsatilishi kerak:

- 1) ariza berilayotgan fuqarolik ishari bo'yicha sudning nomi;
- 2) da'vogarning familiyasi, ismi, otasining ismi, yashash joyi, agar ariza vakil (masalan, advokat) tomonidan berilayotgan bo'lsa, vakilning familiyasi, ismi, otasining ismi va manzili;
- 3) javobgarining familiyasi, ismi, otasining ismi, yashash joyi;
- 4) da'vogarning talabi;
- 5) agar da'vo arizasidagi da'vo baholanishi kerak bo'lsa, da'voning bahosi;
- 6) da'vogar o'z talabiga asos qilib ko'rsatayotgan holatlar va da'vogar tomonidan bayon qilingan holatlarni tasdiqlovchi dalillar;
- 7) javobgar bilan nizoni sudgacha hal qilish tartibiga amal qilinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar, agar bu qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa;

- 8) arizaga ilova qilinayotgan hujjatlarning ro'yxati.

FPKning 191-moddasiga ko'ra da'vo arizasiga quyidagilarni tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilinadi:

- 1) arz qilinayotgan talablarga asos bo'lgan holatlarni ifodalovchi;
- 2) javobgar bilan nizoni sudgacha hal qilish tartibiga amal qilinganligini, agar bu qonunda yoki shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa;
- 3) davlat boji va pochta xarajatlari belgilangan tartibda va miqdorda to'langanligini;
- 4) arizani imzolash vakolatini tasdiqlovchi hujjatni, agar ariza vakil tomonidan (masalan, advokat) imzolangan bo'lsa.

FPKdan tashqari taqdim etilishi lozim bo'lgan hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2011 yil 20 iyuldagi 06-sonli **"Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash**

amaliyoti to'g'risida"gi qarorida ¹ (*keyingi o'rinlarda matnda Plenum qarori*) ham ko'rsatilgan.

Qarorning 10-bandiga asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo arizasi FRK 189 va 190-moddalarida belgilangan talablarga rioya qilingan holda berilishi kerak:

Da'vo arizasida nikoh qachon va qayerda tuzilganligi;

nikohdan bolalar bor-yo'qligi;

ularning yoshi;

er-xotin o'rtasida voyaga yetmagan bolalarning ta'minoti va tarbiyasi bo'yicha kelishuvga erishilgan yoki erishilmaganligi;

nikohdan ajratishning sabablari; nikohdan ajratish haqidagi da'vo arizasi bilan birga ko'rilishi mumkin bo'lgan boshqa da'volar ham ko'rsatiladi.

Nikohdan ajratish haqidagi arizaga nikohning tuzilganligi to'g'risidagi guvohnoma;

bolalar tug'ilganligi haqidagi guvohnomaning nusxalari;

er-xotinning oylik maoshi va o'zga daromadlari haqidagi;

davlat boji to'langanligi to'g'risidagi hujjatlar;

da'vo arizasidagi talablarni tasdiqlovchi dalillar;

nikohdan ajratish to'g'risidagi nizo sudgacha hal qilinganligini anglatuvchi da'vogarning yashash joyidagi fuqarolar yig'ini yarashtirish komissiyasining xulosasi ilova qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining **"Davlat boji to'g'risida"gi qonuni** ilovasining 1-bandiga ko'ra nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizalaridan BHMning 2 baravari miqdorida, takroriy yana nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizalaridan BHMning 4 baravari miqdorida davlat boji olinadi. ² Nikoh bekor qilinayotganda mol-mulk ham bo'lingan taqdirda, boj ushbu qonun ilovasining 1- bandi "a" kichik bandiga asosan da'voning bahosiga ko'ra belgilanadi. Navbatdagi protsessual jarayon shuki, nikohdan ajratish haqidagi ariza sudga berilgandan so'ng arizani ish yuritishga qabul qilish to'g'risidagi masala hal etiladi. FPKning **192-moddasiga ko'ra** nikohdan ajratish to'g'risidagi arizani sudya ish yuritishga qabul qilish haqidagi, qabul qilishni rad etish yoki qaytarish to'g'risidagi masalani ariza sudga kelib tushgan kundan boshlab o'n kundan kechiktirmay yakka tartibda hal etadi.

Arizani ish yuritishga qabul qilish, qabul qilishni rad etish yoki qaytarish to'g'risida sudya tomonidan ajrim chiqariladi. Arizani ish yuritishga qabul qilishni rad etish yoki qaytarish to'g'risidagi ajrimning ko'chirma nusxasi ariza va unga ilova qilingan hujjatlar bilan birga da'vo arizasi bergan shaxsga ajrim chiqarilgandan keyingi kundan kechiktirmay yuboriladi. Sudya FPKda nazarda tutilgan talablarga rioya etgan holda berilgan arizani ish yuritishga qabul qilishi va ish qo'zg'atishi kerakdir. Umumiy qoidaga ko'ra, shuningdek, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha ham sud tomonidan nikohdan ajratish

¹ O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 28.07.2021-yildagi O'RQ-703-son

² O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 13.07.2023-yildagi O'RQ-855-son

to'g'risidagi arizalarni ish yurtishga qabul qilishni rad etish FPKning **194-moddasida ko'rsatilgan asoslar** bo'yicha amalga oshiriladi.

Shuningdek, FPKning **195 - moddasida** nikohdan ajratish to'g'risidagi ariza va unga ilova qilingan hujjatlar sudya tomonidan qaytariladigan holatlar ko'rsatilgan. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ariza FPKda belgilangan talablarga javob bersa, sudya arizani ish yuritishga qabul qilib nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni qo'zg'atishi shart.

FPKning **201-moddasiga ko'ra** sudya nikohdan ajratish bo'yicha arizani qabul qilish va ish qo'zg'atish haqida ajrim chiqarganidan keyin ishni o'z vaqtida va to'g'ri ko'rib chiqib hal qilish maqsadida uni sud muhokamasiga tayyorlaydi. FPKning **202-moddasiga ko'ra** nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sud muhokamasiga tayyorlash ariza qabul qilingan va ish qo'zg'atilgan kundan boshlab **o'n kunlik muddatdan kechiktirmay** amalga oshirilishi kerak.

Ushbu muddatning uzaytirilishi mumkin bo'lgan holatlar ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardir: nikohdan ajratish to'g'risidagi ish o'ta murakkab bo'lsa, sudyaning asoslantirilgan ajrimiga ko'ra **yigirma kunga uzaytirilishi mumkin**.

Shuningdek, **203-moddaga asosan** zarur bo'lgan holatlarda ishni sud muhokamasiga tayyorlash tartibida sudyaning taraflarni chaqirib so'roq qilish huquqi mavjuddir. Yuqoridagilardan tashqari, FPKning 204-moddasiga ko'ra, nikohdan ajratish uchun sudyaning ishni sud muhokamasiga tayyorlash tartibida amalga oshirishi kerak bo'lgan harakatlari ko'rsatilgan. Sudya ishni sud muhokamasiga tayyorlash tartibida boshqa zarur protsessual harakatlarni ham amalga oshirishi mumkin. Sudyaning ishni sud muhokamasiga tayyorlash bo'yicha harakatlari sudya tomonidan ishda qatnashuvchi shaxslarni chaqirmagan holda ajrim bilan rasmiylashtiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan moddalardagi barcha vazifalar va harakatlar sudya tomonidan amalga oshirilgandan keyin **FPKning 205-moddasiga** asosan sudya nikohdan ajratish haqidagi ish yetarli darajada tayyorlangan deb torsa, uni sud majlisida muhokama qilishga tayinlash to'g'risida ajrim chiqaradi hamda ishda qatnashuvchi shaxslarni ishni ko'rish vaqti va joyi haqida xabardor qilish yuzasidan choralarni hal qiladi.

FPKning 207-moddasiga ko'ra nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar sud muhokamasiga tayyorlab bo'lingan kundan bo'shab bir oydan kechiktirilmagan holda sud tomonidan ko'rib hal qilinadi. Bu muddat nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar o'ta murakkab bo'lgan holatlarda sudyaning asoslantirilgan ajrimiga asosan ikki oygacha uzaytirilishi mumkin. Sud majlisiga keladigan bo'lsak, **FPKning 208-moddasiga** asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar muhokamasi ishda ishtirok yetuvchi shaxslarni, albatta, xabardor qilgan holda sudning ochiq majlisida ko'riladi. Ochiq sud majlislari videokonferensaloqa rejimida o'tkazilishi mumkin. FPKda nazarda tutilgan sudning videokonferens aloqa rejimidagi majlisida bevosita ishtirok etish og'zaki shaklda o'tkaziladigan sud majlisida ishtirok etishga tenglashtirilishi mumkin.

FPKning 210-moddasiga muvofiq nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni muhokama qilish uchun belgilangan vaqtda sudya sud majlisi zaliga kiradi, sud majlisini ochadi hamda qaysi ish ko'rilishi kerakligini e'lon qiladi. **211-moddaga asosan** sud majlisiga shu sudning raisi, uning o'rinbosari yoki suda raislik qiladi. Sud majlisida raislik qiluvchi sud majlisini boshqaradi, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishning barcha holatlarini, tараflarning huquq va majburiyatlari to'liq, har tomonlama hamda xolisona aniqlanishini, sud protsessining tarbiyaviy ta'sirini amalga oshiradi, ko'rilayotgan nikohdan ajratish haqidagi ishga aloqasi bo'lmagan hamma narsani sud muhokamasidan chetlatadi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslardan, ya'ni guvohlardan, ekspertlardan, mutaxassislardan, tarjimonlardan biri raislik qiluvchining xatti-harakatlariga norozilik bildirgan taqdirda, bu e'tirozlar sud majlisining bayonnomasiga kiritilishi kerak va masala sud tomonidan hal qilinishi lozim. Raislik qiluvchi sud majlisida belgilangan tartibni ta'minlash uchun zarur bo'lgan choralarni ko'radi.

Sud majlisining olib borilish tartibi FPKning 212-moddasida belgilangan. Navbatdagi jarayonda esa FPKning **213-moddasiga ko'ra** sud majlisining kotibi nikohdan ajratish to'g'risidagi ish bo'yicha chaqirilganlardan kimlar kelganligini, kelmaganlarga sudning chaqiruv qog'ozlari yoki boshqa xabarnomalar topshirilgan-topshirilmaganligini (yetkazib berilganligini) va ularning kelmaganligi sabablari haqida qanday ma'lumotlar borligini sudga ma'lum qilishi kerak. Sud kelganlarning shaxsini aniqlashi, shuningdek mansabdor shaxslarning va vakillarning vakolatini tekshirishi lozim.

Boshqa ishlar kabi nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sud majlisida ko'rib chiqishda muhim bo'lgan jarayonlardan biri FPKning **216-moddasiga asosan** raislik qiluvchi sudning tarkibini e'lon qilishidir. Bunda agar sud majlisida prokuror, eksrert, mutaxassis, tarjimon qatnashayotgan bolsa, ularning ham kimlar ekanligi ma'lum qilinadi. Shuningdek, sud majlisining kotibi bo'lib kim ishtirok etayotganligini ma'lum qilishi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning rad qilish to'g'risida ariza berish huquqini tushuntirishi kerak. So'ngra FPKning **217- moddasiga ko'ra** sudda raislik qiluvchi ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning protsessual huquqlari va majburiyatlarini tushuntiradi. Bu haqida sud majlisining bayonnomasida ko'rsatiladi.

Shuningdek, agar nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarda eksrert hamda mutaxassis ham qatnashayotgan bo'lsa, raislik qiluvchi ularning ham huquq va majburiyatlarini tushuntirishi kerak bo'ladi. Ushbu normalardan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, boshqa ishlar kabi nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni ko'rish vaqtida sudya ishda ishtirok etuvchi shaxslarga ularning huquq va majburiyatlarini tushuntirish muhim hisoblanadi. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sud majlisida ko'rib chiqish jarayonida ishda ishtirok etuvchi shaxslardan birortasi sud majlisiga kelmaganligi aniqlansa, ularga sudning chaqiruv qog'ozi yoki boshqa xabarnomalar torshirilganligi (yetkazib

berilganligi) to'g'risidagi ma'lumot ishda mavjud bo'lmasa, sud ish muhokamasini keyinga qoldirishi kerak.

Agar ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tarzda xabardor qilingan bo'la turib, sud uzrli deb topadigan sabablarga ko'ra kelmagan bo'lsa, sud ish muhokamasini keyinga qoldiradi. Taraflar sud majlisiga kelmaganligi sabablari bo'yicha sudni xabardor qilib qo'yishi hamda bu sabablarning uzrliligini tasdiqlovchi dalillarni taqdim etishi kerak. Agar javobgarning sud majlisiga kelmaganligi sabablari to'g'risida ma'lumotlar mavjud bo'lmasa yoki sud kelmaganlik sabablarini uzrsiz deb topsa yoki javobgar nikohdan ajratish to'g'risidagi ishning yuritilishini qasddan cho'zayotgan bo'lsa, sud ishni javobgarning ishtirokisiz ko'rishga haqli.

Da'vogar yoki javobgarning ishni o'zining ishtirokisiz ko'rishni va o'zlariga sud hal qiluv qarorining ko'chirma nusxasini yuborishni iltimos qilishga huquqi bor. Agar nihohdan ajratish to'g'risidagi ishning holatlari bo'yicha zarur bo'lsa, sud taraflarning sud majlisida ishtirok etishini shart deb topishi mumkin. Vakillar masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, sud muhokamasining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tarzda xabardor qilingan ishda ishtirok etuvchi shaxs vakilining kelmaganligi ishni ko'rib chiqishga to'sqinlik qilmaydi (FPKning 220-moddasi).

Shuningdek, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha ham taraflar sud majlisiga uzrsiz sabablarga ko'ra kelmasligi mumkin, bunday holatda FPKning **221-moddasiga ko'ra** agar ularning bittasidan ham ishni o'zining ishtirokisiz muhokama qilish to'g'risida ariza tushmagan bo'lsa, sud ish muhokamasini keyinga qoldiradi. Taraflar ikkinchi chaqiruv bo'yicha ham uzrsiz sabablarga ko'ra kelmasa, sud arizani ko'rmasdan qoldirishga vakolatlidir. Faqatgina da'vogar ikkinchi chaqiruv bo'yicha uzrsiz sabablarga ko'ra sud majlisiga kelmasa, sud javobgarning roziligi bilan arizani ko'rmasdan qoldirishga haqli bo'ladi.

Taraflardan tashqari **222-moddaga ko'ra** guvoh, eksrert, mutaxassis, tarjimon sud majlisiga kelmagan bo'lsa, sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ishni kelmagan guvoh, ekspert, mutaxassis, tarjimon yo'qligida ko'rish mumkinligi to'g'risidagi fikrlarini eshitadi va sud muhokamasini davom ettirish yoki ish muhokamasini keyinga qoldirish haqida ajrim chiqaradi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarning muhokamasini sud FPKning **223- moddasiga ko'ra** keyinga qoldirishi mumkin. Sud muhokamasi uni keyinga qoldirish uchun sabab bo'lgan holatlarni bartaraf etish uchun zarur bo'lgan muddatga, ya'ni sud muhokamasining FPKda nazarda tutilgan muddati doirasida keyinga qoldirilishi mumkin. Sud ish muhokamasini keyinga qoldirganda, navbatdagi sud majlisining vaqtini belgilashi kerak, bu haqida sud majlisida ishtirok etayotgan shaxslarga imzo qo'ydirgan holda e'lon qiladi. Sudga kelmagan va sud protsessida ishtirok etish uchun yangidan jalb qilinadigan shaxslar keyingi sud majlisining vaqti to'g'risida FPKning 16-bobida nazarda tutilgan tartibda xabardor qilinishi lozim. Keyinga qoldirilgan ishni ko'rish ish to'xtagan joydan davom ettiriladi. Lekin agar ish FPKning 39-

moddasida sanab o'tilgan yangi shaxslarni jalb qilish sababli keyinga qoldirilgan bo'lsa, ish muhokamasi boshidan boshlanishi kerak.

Bundan tashqari, FPKning **224-moddasiga muvofiq** nikohdan ajratish to'g'risidagi ish muhokamasi keyinga qoldiriladigan bo'lganda, agar sud majlisida ishda ishtirok etuvchi barcha shaxslar mavjud bo'lsa va guvohlarning ikkinchi marta sud majlisiga kelishi qiyin bo'lsa, sud kelgan guvohlarni so'roq qilishi mumkin. Mazkur guvohlarni keyingi sud majlisiga qaytadan chaqirish faqat zarur hollardagina amalga oshiriladi. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sud tomonidan mazmunan ko'rishning boshlanishini yoritadigan bo'lsak, FPKning **225-moddasiga ko'ra** ishni mazmunan ko'rish sud majlisida raislik qiluvchining ish to'g'risidagi ma'ruzasidan boshlanadi.

Keyin esa raislik qiluvchi da'vogardan o'z talablarini quvvatlash yoki quvvatlamasligini, javobgardan da'vogarning talablarini tan olish yoki olmasligini va taraflarning ishni kelishuv bitimi bilan tamomlashni istash yoki istamasligini so'raydi.

FPKning **226-moddasiga ko'ra** nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechganligi, javobgarning da'vogar talablarini tan olganligi yoki taraflarning kelishuv bitimi shartlari sud nomiga berilgan, ishga qo'shib qo'yiladigan yozma arizalarida ifoda etilgan bo'lishi lozim bo'lib, bu haqida sud majlisining bayonnomasida ko'rsatilishi kerak. Agar taraflar o'rtasida mediativ kelishuv tuzilgan bo'lsa, mediativ kelishuv sudga alohida hujjat tarzida taqdim etiladi va ishga qo'shib qo'yiladi, bu haqda sud majlisining bayonnomasida ko'rsatilishi lozim. Da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechganligini qabul qilishdan yoki taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlashdan oldin sud da'vogarga yoki taraflarga tegishli protsessual harakatlarni amalga oshirish oqibatlarini tushuntirishi kerak.

Da'vogarning arz qilgan talablaridan voz kechganligini qabul qilish to'g'risida yoki taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlash bo'yicha sud ajrim chiqaradi, bir vaqtning o'zida ushbu ajrim bilan ish yuritishni tugatadi. Arz qilingan talablar javobgar tomonidan tan olingan holda va bu sud tomonidan qabul qilingan taqdirda, ularni qanoatlantirish to'g'risida hal qiluv qarori chiqariladi. Sud tomonidan javobgarning arz qilingan talablarni tan olishi qabul qilinmagan yoki taraflarning kelishuv bitimini tasdiqlash rad qilingan taqdirda, sud bu haqda ajrim chiqarishi va ishni mazmunan ko'rish kerak bo'ladi.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sudda mazmunan ko'rish davom etadigan bo'lsa, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning tushuntirishlari tinglanadi. FPKning **227-moddasiga muvofiq** ish to'g'risida ma'ruza qilinganidan so'ng sud da'vogar va uning tarafida ishtirok etayotgan uchinchi shaxsning, javobgar va uning tarafida ishtirok etayotgan uchinchi shaxsning hamda ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning tushuntirishlarini eshitishi kerak bo'ladi. Ishda ishtirok etuvchi shaxslar bir-biriga savollar berishga haqlidir.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarning yozma tushuntirishlari va FPKning 76, 83, 103 va 104-moddalarida nazarda tutilgan tartibda sud tomonidan olingan tushuntirishlar o'qib eshittiriladi. Navbatdagi jarayonda FPKning

228-moddasiga asosan sud taraflarning va ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarning tushuntirishlarini eshitib, guvohlarni, eksrertlarni, mutaxassislarni so'roq qilish hamda boshqa dalillarni tekshirish tartibini belgilashi lozim.

Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rishda ishda ishtirok etuvchi shaxslar orasida guvohlar ham qatnashayotgan taqdirda, guvohlarni so'roq qilish **FPKning 229, 230, 231 va 232-moddalariga asosan** amalga oshiriladi. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishda yozma dalillar mavjud bo'ladigan bo'lsa, FPKning **233-moddasi** hamda 76, 83, 103 va 104-moddalarida nazarda tutilgan tartibda tuzilgan ularni ko'zdan kechirish bayonnomalari sud majlisida o'qib eshittiriladi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, zarur holatlarda esa eksrertlar, mutaxassislar hamda guvohlarga tanishish uchun beriladi. Shundan keyin ishda ishtirok etuvchi shaxslar ushbu dalillar yuzasidan tushuntirishlar berishi mumkin bo'ladi. Shu bilan birga, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sudda ko'rayotganda ashyoviy dalillar ham tekshirilishini aytib o'tish kerak.

FPKning **237-moddasiga asosan** ashyoviy dalillar sud tomonidan ko'zdan kechiriladi va ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, zarur hollarda esa eksrertlar, mutaxassislar va guvohlarga ham taqdim yetiladi. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni sud majlisida ko'rish davomida mutaxassis va eksrert ham ishtirok etayotgan bo'lsa, ular FPKning **240-241- moddalariga** asosan so'roq qilinishlari lozim.

Nikohdan ajratish bo'yicha yuqoridagi barcha harakatlar sud tomonidan bajarib bo'lingandan keyin FPKning 243-moddasiga asosan ish bo'yicha to'rlangan barcha dalillar tekshirib bo'linganidan so'ng raislik qiluvchi ishda ishtirok etuvchi shaxslardan ularda ish materiallarini biror narsa bilan to'ldirish niyati bor yoki yo'qligini so'raydi. Bunday arzlar bo'lmagan hollarda raislik qiluvchi ishni mazmunan muhokama qilish tugaganligini e'lon qiladi va sud sudning muzokaralarini eshitishga o'tishi mumkin bo'ladi.

FPKning **244-moddasiga ko'ra** sud muzokaralari ishda ishtirok etuvchi shaxslarning nutqlaridan iborat bo'ladi. Sud muzokaralari ishtirokchilari o'z chiqishlarida sud tomonidan aniqlamagan holatlarga hamda sud majlisida tekshirilmagan dalillarga asoslanishga haqli emas. Dastlab da'vogar va uning vakili, keyin esa javobgar va uning vakili so'zga chiqadi. Sud muzokaralari ishtirokchilari bir-birlariga luqma tashlashi mumkin. Oxirgi luqma huquqi doimo javobgar va uning vakiliga tegishli bo'lishi lozim. **246- moddaga asosan** esa sud muzokaralarini eshitib bo'lgach, sud ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan yangi holatlarni aniqlash yoki yangi dalillarni tekshirishni zarur deb topsa, u ishni mazmunan muhokama qilishni tiklash to'g'risida ajrim chiqarishi kerak. Ishni mazmunan muhokama qilish tamom bo'lganidan so'ng sud muzokaralari umumiy tartibda o'tkaziladi.

FPKning **247-248-moddalariga muvofiq** nikohdan ajratish bo'yicha sud muzokaralarini eshitganidan keyin sud hal qiluv qarorini qabul qilish uchun alohida xonaga (maslahatxonaga) chiqib ketadi, bu haqda raislik qiluvchi sud

majlisi zalida qatnashayotganlarga ma'lum qilishi kerak. Sud hal qiluv qarorini imzolanganidan keyin sud majlisi zaliga qaytib kiradi, bu yerda sudning nikohdan ajratish to'g'risidagi hal qiluv qarorini raislik qiluvchi o'qib eshittiradi. Raislik qiluvchi sud majlisining bayonnomasi bilan tanishish va hal qiluv qarori ustidan shikoyat qilish tartibi va muddatini tushuntiradi hamda ushbu ish bo'yicha sud majlisini yopiq deb e'lon qiladi.

Bulardan tashqari, yuqoridagi Plenum qaroriga asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi arizani qabul qilib bo'lgach, sudya har bir ish bo'yicha uni FPK 21-bobida nazarda tutilgan tartibda sudda ko'rishga tayyorlashi lozimligi, ishni sudda ko'rishga tayyorlash tartibida ikkinchi tarafni chaqirishi, uning arizaga nisbatan munosabatini aniqlashi kerakligi, shu maqsadlarda sudya taraflar bilan oilani saqlab qolish masalasida suhbat o'tkazishi kerakligi, shuningdek, er-xotin o'rtasida nikohdan ajratish da'vosi bilan bir vaqtda hal qilinishi lozim bo'lgan boshqa nizolar bor-yo'qligini ham aniqlashi, taraflarga voyaga yetmagan bolalari ta'minoti uchun buyruq tartibida aliment undirish huquqini tushuntirishi, ishning ko'rilishi uchun ahamiyatga molik boshqa masalalarni aniqlashi belgilangan.

Plenum qarorining 12-bandiga ko'ra, OKning 44-moddasiga muvofiq nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni ko'rishda er-xotin sudga quyidagi masalalar bo'yicha kelishuv taqdim etishlari mumkin:

nikohdan ajratilgandan keyin voyaga yetmagan bolalar ularning qaysi biri bilan yashashi to'g'risida;

voyaga yetmagan bolalar va (yoki) mehnatga layoqatsiz muhtoj er yoki xotinga ta'minot berish uchun mablag' to'lash tartibi va miqdori to'g'risida;

er-xotinning umumiy mol-mulkini bo'lish to'g'risida.

Bunday kelishuv mavjud bo'lmagan yoki mazkur masalalar yuzasidan er-xotin o'rtasida nizo bo'ladigan hollarda ular nikohdan ajratish to'g'risidagi talab bilan bir vaqtda mazmunan ko'rib chiqilishi kerak. Nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo bilan bir vaqtda nikoh shartnomasini to'liq yoki qisman haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi talab ham agar bunday talablar o'zaro bog'liqligi sababli, ko'rib chiqilishi mumkin (FPK 195-moddasi).

Plenum qaroriga ko'ra, agar da'vo arizasida nikohdan ajratish ishi bilan bir vaqtda ko'rilishi mumkin bo'lmagan talab qo'yilgan bo'lsa (masalan, nikoh tuzilgunga qadar topilgan mol-mulkni olib berish, uyga kiritish va h.k.), bunday da'vo alohida ish yuritishga ajratilishi lozim. Shuningdek, nikohdan ajratishga doir ishlar bo'yicha qonuniy va asosli hal qiluv qarori qabul qilinishi uchun sud ishning haqiqiy holatlarini har taraflama, to'liq va xolisona tekshirib chiqishi, shuningdek, er-xotin o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatini, nikohdan ajratish masalasi qo'yilishiga asos bo'lgan sabablar, er-xotin o'rtasidagi kelishmovchilikning asl sabablarini aniqlashi shart. Shu maqsadlarda, sud ishni ikkala taraf ishtirokida ko'rishi lozim. Da'vogar va javobgar sud majlisiga kelmagan taqdirda, kelmaslik sabablari uzrli yoki uzrsizligidan qat'i nazar, sud ishni ko'rishni keyinga qoldirishi kerak.

Da'vogar va javobgar sud majlisiga ikkinchi chaqiruv bo'yicha uzrsiz sabablarga ko'ra kelmagan taqdirda, sud arizani ko'rmasdan qoldirishga haqli. Faqat da'vogar ikkinchi chaqiruv bo'yicha uzrsiz sabablarga ko'ra kelmagan taqdirda, sud javobgarining roziligi bilan arizani ko'rmasdan qoldirishga haqli (FPK 221-moddasi).

Er-xotindan biri doimiy yashash uchun O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga ko'chib ketgan va uning sud majlisiga kelish imkoniyati bo'lmagan hollarda, sud O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari normalariga muvofiq taraflarni xabardor qilish choralarini ko'rish kerak bo'ladi. Plenum qarorining 15-bandiga muvofiq, OK 1-moddasining ikkinchi qismi talabiga muvofiq nikohdan ajratish to'g'risidagi ishni ko'rishda sud oilani saqlab qolish yuzasidan choralar ko'rish kerak. Shu maqsadda, sud majlisida oilani saqlab qolish mumkinligini tasdiqlovchi holatlar (bolalar borligi, nikohning davomiyligi, oiladagi munosabatlarning xususiyatlari, vaqtinchalik kelishmovchilik va boshqalar) aniqlanganda, sud har ikkala tarafning yoki ulardan birining iltimosiga binoan yoxud o'z tashabbusi bilan nikohdan ajratish to'g'risidagi ish ko'rilishini keyinga qoldirishga va OK 40-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq er-xotonga yarashish uchun olti oygacha muhlat tayinlashga haqli, yarashish uchun beriladigan muhlat uch oydan kam bo'lishi samarasiz hisoblanadi. Er-xotinni yarashtirish maqsadida olti oylik muhlat ichida ishning ko'rilishi bir necha marta keyinga qoldirilishi mumkin. Ishning ko'rilishi ko'rsatilgan asos bo'yicha keyinga qoldirilganda, sud OKning 112-moddasi va FPK 187-moddasiga muvofiq bolalar ta'minoti uchun aliment undirish masalasini muhokama qilishga haqli.

OKning 40-moddasining uchinchi qismiga asosan er-xotonga yarashish uchun muhlat tayinlangan holda, sud uch kundan kechiktirmasdan er-xotinning birgalikdagi yashash joyidagi fuqarolar yig'inining yarashtirish komissiyasini, agar ular birga yashamayotgan bo'lsa, ularning har birining yashash joyidagi fuqarolar yig'inining yarashtirish komissiyasini yozma ravishda (taraflarning familiyasi, ismi, otasining ismi, manzili, telefon raqamlari ko'rsatilgan tegishli xat bilan) xabardor qilishi lozim.

Er-xotonga yarashish uchun muhlat tayinlash haqidagi ajrimning ko'chirma nusxasi sud tomonidan O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasining tegishli tuman bo'limlariga yuborilishi lozim. Er-xotonga yarashish uchun muhlat berilishi munosabati bilan ishning ko'rilishini keyinga qoldirish to'g'risidagi sud ajrimi taraflarning tushuntirishlari tinglangandan so'ng, zarur hollarda esa, boshqa dalillar tekshirilganidan so'ng alohida xonada (maslahatxonada) chiqariladi va ishning keyingi harakatlanishiga to'sqinlik qilmasligi sababli uning ustidan shikoyat qilinishi (protest keltirilishi) mumkin emas bo'ladi (FPK 400-moddasi).

Sud er va xotinning yoki ulardan birining arizasiga ko'ra, yarashish uchun berilgan muhlatni jiddiy asoslar mavjud bo'lgan hollarda qisqartirishga va ishni bu muhlat tugagunga qadar ko'rishga haqli. Yarashish uchun berilgan muhlatni

qisqartirish to'g'risidagi masala sud majlisida taraflarni xabardor qilgan holda va ajrim chiqarish yo'li bilan hal etiladi.

Plenum qaroriga asosan nikohdan ajratish to'g'risidagi talab, faqat, er-xotin bundan buyon birga hayot kechirishlarining va oila batamom buzilganligi sababli uni saqlab qolishning iloji yo'qligi aniqlangan holdagina qanoatlantirilishi lozim (OK 41-moddasi). Turmushda kechadigan vaqtinchalik kelishmovchiliklar va tasodifiy sabablarga ko'ra, er-xotin o'rtasida kelib chiqqan ixtiloflar, shuningdek er-xotindan birining yoki har ikkalasining jiddiy vajlar keltirmagan holda nikoh munosabatlarini davom ettirishni xohlamasligi nikohdan ajratish uchun yetarli asos bo'la olmaydi. Nikohdan ajratishga asoslar bo'lmaganda, sud da'voni rad etadi.

Plenum qarorining 17-bandga ko'ra nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo rad etilgan taqdirda, mazkur da'vo bilan birga berilgan boshqa talablar sud tomonidan alohida ish yuritishga ajratilishi lozim (FPK 198-moddasi).

Agar da'vogar nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vodan voz kechsa, ishning shu qismi ish yuritishdan tugatilishi, er yoki xotinning mazkur da'vo bilan birga bergan boshqa talablari esa, mazmunan ko'rilishi lozim.

Shuningdek, aynan o'sha taraflar tomonidan aynan o'sha asoslar bo'yicha nikohdan ajratish to'g'risidagi takroriy da'vo arizasi sudning ish yurituviga bunday da'voni rad qilish haqidagi hal qiluv qarori yoki da'vogarning da'vodan voz kechganligi yoxud taraflar yarashganligi munosabati bilan ish yuritishni tugatish haqidagi ajrim qonuniy kuchga kirgan kundan boshlab, kamida olti oy o'tgandan so'ng qabul qilinishi mumkin. Bunday da'vo yangi asoslarga ko'ra taqdim etilganda, takroriy da'vo arizasi mazkur muddatga rioya qilinmasdan berilishi mumkin. Yuqoridagilardan tashqari, nikohdan ajratish to'g'risidagi da'vo bilan bir vaqtda er-xotin o'rtasidagi umumiy mulkni bo'lish to'g'risidagi nizoni ko'rish shu Plenum qaroriga asosan hal qilinadi.

OKning 47-moddasiga muvofiq, nikoh fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organida nikohdan ajratilganlik ro'yxatga olingan kundan boshlab tugatiladi. Mazkur qoida nikoh tugatilishi payti qonunga ko'ra sudning hal qiluv qarori kuchga kirgan paytdan boshlanishi tan olingan (1998-yil 30 apreldan 2010-yil 15-sentyabrgacha) davrga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Yuqoridagi barcha normalardan ma'lum bo'ladiki, sud tomonidan nikohdan ajratishning protsessual xususiyatlari quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda da'vo tartibida ko'riladi. Bunda da'vo arizasida FPKning 189-moddasida ko'rsatilgan asoslar bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2011-yil 20-iyuldagi 06-sonli "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi Qarorining 10-bandidagi asoslar ham ko'rsatilishi kerak. Da'vo arzasiga nikoh tuzilganligi to'g'risidagi guvohnoma, bolalar tug'ilganligi to'g'risidagi guvohnoma nusxalari, er-xotinning oylik maoshi va o'zga daromadlari haqidagi, davlat boji to'langanligi to'g'risidagi hujjatlar, da'vo talablarini tasdiqlovchi dalillar, shuningdek nikohdan ajratish haqidagi nizo sudgacha hal

qilinganligidan dalolat beruvchi da'vogarning yashash joyidagi fuqarolar yig'ini yarashtirish komissiyasining xulosasi, arizani imzolash vakolatini tasdiqlovchi hujjatni, agar ariza vakil tomonidan imzolangan bo'lsa, ilova qilinadi.

Ikkinchidan, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar bo'yicha davlat boji miqdori O'zbekiston Respublikasining "Davlat boji to'g'risida"gi qonuni ilovasining 1-bandiga ko'ra nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizalaridan BHMning 2 baravari miqdorida, takroriy nikohni bekor qilish haqidagi da'vo arizalaridan BHMning 4 baravari miqdorida davlat boji olinadi.

Uchinchidan, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlar yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, FPKning 20-22-boblarida belgilangan da'vo ishlarini yuritish tartibida ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, sudlar nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarni ko'rishda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2011-yil 29-iyuldagi 06-sonli "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi Qarorining qoidalariga ham amal qilishlari kerak.

To'rtinchidan, nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, OKning 39-moddasiga asosan xotinining homiladorlik vaqtida va bola tug'ilganidan keyin bir yil mobaynida er xotinining roziligisiz nikohdan ajratish to'g'risida ish qo'zg'atishga haqli emasligi belgilangan. Yuqoridagi Plenum qarorining 6-bandiga asosan mazkur qoida bola o'lik tug'ilgan yoki bir yoshga to'lmay vafot etgan hollarga ham tadbiq etiladi, deb belgilangan. Ushbu norma urning nikohdan ajrashish uchun sudga ariza berish huquqini cheklaydi. Bunday holatlar amaliyotda ham ko'p uchrab turadi.

Sudlar ushbu toifadagi nizolarni hal etishda har bir holatda ishning holatiga, da'vogarning talablariga, oilada tarbiyalanayotgan bolalarning manfaatlari himoyasiga, asosan oilani saqlab qolish choralari ko'rishga ahamiyat qaratishlari lozim.

БЕГМАТОВА СЕВАРА МУСТАФАЕВНА -

Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар
олий мактаби таянч докторанти

ИҚТИСОДИЙ НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТИ ҚЎЛЛАНИЛИШИНING ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада муаллиф иқтисодий низо тушунчаси ва унинг моҳияти, иқтисодий низоларни ҳал қилишда қўлланиладиган медиатив келишув битими тузиш билан боғлиқ битимларнинг ҳуқуқий асосларин келтириб ўтади. Ўрганиш давомида муаллиф томонидан медиация институтининг янада такомиллаштириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси "Медиация тўғрисида"ги Қонуни ҳамда Иқтисодий процессуал кодексининг тегишли моддаларига тегишли қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш юзасидан таклифлари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: иқтисодий низо, иқтисодий муносабатлар, иқтисодий иш, медиация тартиб таъминоти ўтказиш тўғрисидаги қоида, медиатив қоида битими, қоида битими.

Аннотация: В данной статье автор представляет понятие экономического спора и его сущность, а также обсуждает правовую основу соглашений, связанных с заключением медиативного мирового соглашения, которое используется при разрешении экономических споров. В ходе исследования автором были выработаны предложения по дальнейшему совершенствованию института медиации, включая внесение дополнительных изменений в соответствующие статьи Закона Республики Узбекистан «О медиации» и Экономического процессуального кодекса.

Ключевые слова: экономический спор, экономические отношения, экономическое дело, соглашение о медиации, медиативное соглашение, мировое соглашение.

Abstract: In this article, the author introduces the concept of an economic dispute and its essence. Furthermore, the author discusses the legal foundation of agreements associated with the conclusion of a mediation settlement agreement, which is employed in the resolution of economic disputes. Throughout the study, the author has formulated recommendations for further enhancing the institution of mediation. These recommendations encompass the implementation of additional amendments to the pertinent articles of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" and the Economic Procedural Code.

Keywords: economic dispute, economic relations, economic case, mediation agreement, settlement agreement.

Иқтисодий низоларни ҳал қилишда медиация институтини қўлланилиши ҳақида сўз юритишдан олдин, аввало, “иқтисодий низо”, “иқтисодий муносабат”, “иқтисодий иш” (иқтисодий судларга тааллуқли ишлар) тушунчаларининг тавсифи ва уларнинг турларининг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз.

Иқтисодий низони назарий жиҳатдан қарама-қарши иқтисодий манфаатлар, мақсадлар ёки иқтисодий тамойиллар ва сиёсатларнинг талқини натижасида келиб чиқадиган зиддият ёки қиёсқилиқ деб таърифлаш мумкин. Иқтисодий низо иқтисодий масалалар бўйича турли фикрларни келтириб чиқарадиган рақобатдош иқтисодий қарашлар, назариялар ёки моделларнинг тўқнашувини ўз ичига олади.

Умуман олганда, иқтисодий низонинг назарий таърифида иқтисодий манфаатлар, қоялар ва назарияларнинг тўқнашуви, иқтисодий мақсадлар, тамойиллар ва ижтимоий фаровонликка мос келадиган ечимлар ёки муносабатларни излаш ётади.

Иқтисодий низо тушунчасига ҳуқуқий категория сифатида ёндашадиган бўлсак, бир гуруҳ олимлар томонидан унга иқтисодий муносабатлар иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган муносабатлар деб таъриф берилишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Хусусан, И.Л.Берова иқтисодий низоларга фойда олишга қаратилган мулк иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ бўлган иқтисодий фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ процессуал ҳуқуқ лаёқатига эга шахслар ўртасидаги фуқаролик, маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий

муносабатлардан келиб чиқадиган низолар деб таъриф беради¹. Яъни муаллиф ушбу муносабатлар айнан процессуал ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ўртасида фуқаролик, маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан вужудга келадиган муносабатлардан келиб чиқиши, айнан шу муносабат иштирокчиларигина процессуал ҳуқуқ лаёқатига эга бўла олиши мумкинлигини таъкидлайди.

В.Ярков низонинг иқтисодий моҳияти нафақат тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда, балки ушбу фаолият билан шуғуллана олиш имкониятининг мавдждлигида, шунингдек, бошқа мулкӣ даъволарни тақдим этишида ҳам намоён бўлишини таъкидлайди² ҳамда муаллиф иқтисодий низо тушунчасига таъриф берар экан унинг моддий асосига эътиборини қаратиб, унинг асоси мулкӣ муносабатлардан, тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлардангина келиб чиқиши ва бу иқтисодий низо тушунчасининг моҳиятини белгилаши ҳақидаги тор тушунчани эътироф этади.

М.А.Рожкованинг фикрига кўра эса, иқтисодий низо дейилганда асосан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган низолар тушунилади³. Муаллифнинг фикрича иқтисодий низолар келиб чиқиш манбаси тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар доираси билан чегараланади. Бироқ, олимнинг иқтисодий низонинг таърифини фақатгина тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ муносабатлардан вужудга келиши ҳақидаги фикрига қўшилиш қийин. Чунки иқтисодий низо нафақат иқтисодий муносабатлар соҳасидаги кенг миқёсдаги муносабатларни қамраб олиб, балки ушбу муносабат иштирокчиларининг бошқа фаолиятлари хусусан, ушбу муносабат субъектлари фаолияти билан боғлиқ муносабатлар соҳасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан юзага келадиган низоларни қамраб олиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси ИПКнинг 26-моддасига биноан иқтисодий суд томонидан ҳал этиладиган низолар санаб ўтилган бўлиб, улар жумласига:

1) тузилиши мажбурийлиги қонунда назарда тутилган шартномани тузишда юзага келган келишмовчиликлар тўғрисидаги;

2) шартнома тарафлари томонидан кўриб чиқилиши судга ўтказилиши келишилган шартномани тузишда юзага келган келишмовчиликлар ҳақидаги;

3) шартномани ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги;

¹ Бузова И.Л. Подведомственность дел арбитражнкм судам: Автореф. дис. канд. юр. наук. 12.00.15

² В.В.Ярков. Арбитражный процесс: Учебник/Под.ред.проф.В.В.Яркова -2-е изд.,перераб.и доп.М.: Волтерс Клувер.2003.317с.

³ М.А.Рожкова. Актуальные вопросы арбитражного процессуального права: соотношение гражданского и арьитражного процесса, понятие гражданского дела, диспозитивность в арбитражном процессе // Законодательство.2001.N10.C.49-59.

- 4) битимни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги;
- 5) мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги;
- 6) мулк ҳуқуқини тан олиш ҳақидаги;
- 7) мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг ғайриқонуний эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги;
- 8) интеллектуал фаолият объектлари ва фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар, товарлар, ишлар ва хизматларга мулкӣ ҳуқуқлари бузилганлиги ҳақидаги;
- 9) мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги;
- 10) зарарнинг ўрнини қоплаш ҳақидаги;
- 11) ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги;
- 12) ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этиш мумкин эмас деб топиш ҳақидаги, бундан маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқӣ муносабатлардан келиб чиқадиган талаб бўйича ижро ҳужжати ёки бошқа ҳужжат мустасно;
- 13) агар қонунда жарималарни сўзсиз (акцептсиз) тартибда ундириш назарда тутилмаган бўлса, назорат қилувчи органлар томонидан юридик шахслар ва фуқаролардан жарималар ундириш тўғрисидаги;
- 14) назорат қилувчи органлар томонидан қонун ҳужжатлари талабларини бузган ҳолда сўзсиз (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш ҳақидаги низоларни ҳал этиши белигиланган.

Юқорида келтирилган ИПКда белгиланган иқтисодий судлар кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган низолар турларида нафақат тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиққан низолар, балки интеллектуал мулк ҳуқуқи билан кўриқланадиган объектларга зарар етказганлиги билан боғлиқ мулкӣ ҳуқуқларнинг бузилганлиги ҳақидаги ишларнинг ҳам тааллуқлилигини кўриш мумкин.

Шунингдек, муаллифлар томонидан иқтисодий низо тушунчасига таъриф берилганда асосан муносабатларнинг негизи тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишдан келиб чиқиши ҳақидаги тўхтамга келинганлигини кўриш мумкин. Бироқ, тадбиркорлик фаолияти бу - хўжалик фаолиятининг (ишлаб чиқариш ёки савдо) асосий туридир.

Ўзбекистон Республикаси ИПК иқтисодий низо тушунчасига таъриф берилмаган ва унинг юридик категория сифатидаги таърифи шакллантирилмаган. Бу эса ўз навбатида, иқтисодий низолардан келиб чиққан ҳолда судловга тегишлилик тушунчасини белгилашда баъзи бир қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки, фуқаролик муомаласи

иштирокчиларининг ҳар қандай фаолияти иқтисодий асосга эга бўлиши мумкин. “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 3-моддасига кўра, тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонунчиликка мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулккий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Иқтисодий фаолият турларини таснифлашнинг халқаро тизимига ўтиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси Европа Иттифоқининг иқтисодий фаолият турларини статистик таснифлаши (КДЕС/НАСЕ) негизида ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий фаолият турларининг умумдавлат таснифлагичига (кейинги ўринларда ИФУТ деб аталади) ўтганлиги маълумот учун қабул қилиниб, статистика, солиқ ва молиявий ҳисобот шаклларида ИФУТдан мажбурий тартибда фойдаланиш тўғрисидаги таклифи маъқулланган ҳамда ахборот тизимлари ва ресурсларида ИФУТдан фойдаланиш учун уни “Электрон ҳукумат” тизимининг маълумотномалари ва классификаторлари регистрга киритиш вазифаси топширилиб, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий фаолият турлари умумдавлат Таснифлагичи ишлаб чиқилди. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси ФҚда ҳам, ИПҚда ҳам иқтисодий фаолият тушунчаси ва унинг турларининг тавсифи келтирилмаган.

Иқтисодий иш бу – фуқаролик, ерга оид, моливий, маъмурий ва бошқа оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш, буйруқ тартибида иш юритиш, шунингдек қонунчиликда кўзда тутилган бошқа турдаги иқтисодий (хўжалик) муносабатлари бўйича даъво аризалари (аризалар) юзасидан иқтисодий процессуал-ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари ва суд ўртасида расмийлаштириладиган суд ҳужжатлари асосида шакллантириладиган муносабатлардир.

Иқтисодий иш – ишда иштирок этувчи шахслар ва иқтисодий суд ишларини юритишнинг бошқа иштирокчилари томонидан судга тақдим этилган ҳужжатлар, ишни кўриш жараёнида суд томонидан талаб қилиб олинган ҳужжатлар, шунингдек қоғозда расмийлаштирилган суд ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатлар асосида шакллантирилади.

Иқтисодий низоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- шартномадан олдинги, яъни шартнома тузиш ва (ёки) унинг мазмунини аниқлаш билан боғлиқ низолар;
- шартномавий, яъни тузилган шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар тўғрисидаги низолар;
- шартномадан ташқари, мутлақ ҳуқуқлар тўғрисидаги низолар (мулк ҳуқуқларининг бузилиши билан боғлиқ низолар; мулкка

этказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар; ишчанлик обрўсини, товар белгиларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар).

Манфаатдор шахснинг ҳимоя усулини қўлланилишини талаб қилишига боғлиқ ҳолда қуйидаги иқтисодий низо турлари ажратилади:

- битимни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида;
- давлат органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида;
- этказилган зарарни қоплаш тўғрисида;
- жарималарни ундириш бўйича;
- маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар шулар

жумласидандир.

Юқоридаги таърифлар ва таҳлилларни умумлаштирган ҳолда иқтисодий низо тушунчасига ҳуқуқий категория сифатида қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Иқтисодий низо – иқтисодий муносабатлар соҳада ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасида вужудга келадиган бевосита шу субъектлар фаолияти билан боғлиқ муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари бўйича ҳал этилмаган келишмовчиликлар (низолар)дан келиб чиққан ва ҳуқуқий хусусиятга эга бўлган зиддият ёки келишмовчиликдир. Уларнинг сабаблари шартнома бўйича томонларнинг мажбуриятларини бажармаслиги, мулкий мажбуриятлардан келиб чиқадиган низолар, рақобат тўғрисидаги қонунларга риоя қилмаслик, солиққа тортиш, молиявий тартибга солиш ва бошқа иқтисодий ҳуқуқий масалаларни ўз ичига олиши мумкин бўлган муносабатлар йиғиндисидан иборат. Иқтисодий низонинг ҳуқуқий таърифи ҳуқуқий нормаларни, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, низони ҳал қилишда қўлланилиши мумкин бўлган адолат ва қонунийлик тамойилларини ўз ичига олади.

Ўзбекистон учун медиация нафақат тадқиқотчилар эътибори ва қизиқишини уйғотаётган балки Ўзбекистон ҳуқуқий амалиётида реалликка айланиб бораётган янги воқеилик ҳисобланади. Ўзбекистонда низоларни медиация таомили орқали ҳал қилиниши соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган 2018 йил 3 июлда қабул қилиниб, 2019 йил 1 январдан кучга кирган “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши бунинг ёрқин мисолидир. Қонунининг 4-моддасига кўра ушбу Қонун фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан, шу жумладан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш муносабати билан келиб чиқадиган низоларга, шунингдек якка меҳнат низоларига ва оилавий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга медиацияни қўллаш билан боғлиқ муносабатларга нисбатан, агар қонунда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, татбиқ этилади¹.

¹ “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 03.07.2018 йилдаги ЎРҚ-482-сон // <https://lex.uz/docs/3805227>

Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистонда низоларни тугатиш ва ўзимизнинг ўзбек медиация амалиётини йўлга қўйиш бўйича муросага келиш ёндашуви ривожланмоқда. Ярашув тартиб-таомиллари бўйича хусусан медиаторларни тайёрлаш бўйича медиация марказлари аллақачон яратилган ва яратилмоқда. медиаторларни тайёрлаш дастурлари ишлаб чиқилмоқда ва қўлланила бошланди, муваффақиятли якунланган медиация тартиб-қоидалари ҳақида маълумотлар пайдо бўлмоқда. Бироқ, медиаторлик институти у қадар ривожланмагани учун низолашаётган тарафлар бу имкониятлардан тўлиқ фойдаланишмаяпти.

“Медиация тўғрисида”ги қонунга кўра, медиация суддан ташқари тартибда, низони суд тартибида кўриш жараёнида, суд ҳужжатини қабул қилиш учун суд алоҳида хонага (маслаҳатхонага) киргунига қадар, шунингдек, суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш жараёнида қўлланилиши мумкин. Медиация низони ҳакамлик судида кўриш жараёнида ҳам ҳакамлик судининг қарори қабул қилингунига қадар қўлланилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодий судларида медиациядан фойдаланиш низоларни муқобил ҳал этишни рағбатлантириш ва иқтисодий низоларини самарали ҳал этишга кўмаклашишга қаратилган тизимли механизмни ўз ичига олади. ИПК 130-моддасига биноан суд тарафларнинг келишуви учун чоралар кўради, уларга иқтисодий суд ишларини юритишнинг барча босқичларида низони ҳал этишга кўмаклашади.

Медиациянинг энг муҳим афзаллиги шундаки, ушбу таомилга кўра ҳар бир томон ўзи учун ўзаро манфаатли ва мақбул шартларда низони ҳал этиш тўғрисида келишув (медиация келишув)га эришиш йўли билан улар ўртасида мавжуд бўлган келишмовчиликларни мустақил равишда ҳал қилиш имкониятига эга бўладилар. Агар томонлар ўз эҳтиёжларини тушунсалар ва эришилган келишувлар тўғри расмий-лаштирилса, низони ҳал қилиш бўйича эришилган келишув самарали натижага олиб келади. Медиациянинг янва бир муҳим афзаллик-ларидан бири низо томонлари ўрталаридаги муносабатни, айниқса иқтисодий муносабатлар иштирокчиларининг катта қисмини ташкил этувчи хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги иш муомаласининг сақлаб қолинишига эришиш имкониятининг мавжудлиги билан баҳоланади.

ИПК 16-боби яраштириш тартиб-таомилларига бағишланган бўлиб, унинг 130-131-моддалари айнан медиатив келишувни тузиш билан боғлиқ муносабатларга қаратилган. Бироқ, кодекс асосий эътиборни келишув битими тузиш, унинг шакли ва мазмуни, келишув битиминини тасдиқлаш, келишув битимини тасдиқлашни рад этиш масалаларига қаратган бўлиб, бу борада медиатив келишув билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари эътибордан четда қолгандек назаримизда. Хусусан, ушбу боб ўз номи билан “яраштириш тартиб таомиллари” номи остида бирлаштирилган медиатив келишув ва

келишув битимига оид муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлса-да, унинг чуқур такомиллашган тартибга солиш механизми ишлаб чиқмаган. Хўш, медиатив келишув битимининг шакли ва мазмунига кўра қандай талабларга жавоб бериши керак? Бу саволга “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (бундан буён матнда Қонун деб юритилади) -моддасида жавоб беришга ҳаракат қилинган. Хусусан, Қонуннинг 16-моддаси медиацияни қўллаш тўғрисидаги келишув, 20-моддаси медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишув, 29-моддаси медиатив келишув деб номланиб, унинг шакли ва мазмуни ҳақидаги талаблар билан таништиради. Жумладан, медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишув ёзма шаклда тузилиши, ушбу келишувда тарафлар ҳақидаги, низо предмети тўғрисидаги, медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тартиби, медиатор, тарафлар томонидан келишилган мажбуриятлар, уларни бажариш шартлари ва муддатлари ҳақидаги, медиация тартиб-таомили амалга ошириладиган тил, жой ва сана тўғрисидаги, медиация тартиб-таомили амалга ошириладиган муддат ҳақидаги маълумотлар бўлиши кераклиги тўғрисидаги қоидалар ўз ифодасини топган. Бироқ, айнан медиатив келишув тўғрисидаги келишувнинг шакли ва мазмунига қўйилган талаблар ҳақидаги қоидаларни ўзида акс эттирган норма мавжуд эмас. Шунингек, қонуннинг 29-моддаси бевосита келишув битимига бағишланган бўлиб, унда медиатив келишувнинг ёзма шаклда тузилиши, Давлат органи ёки бошқа орган томонидан қайси шахснинг манфаатларини кўзлаб даъво тақдим этилган бўлса, ўша шахс мазкур давлат органининг ёки бошқа органнинг иштирокисиз медиатив келишув тузишга ҳақли эканлиги, медиатив келишув уни тузган тарафлар учун мажбурий кучга эгалиги, ушбу келишув унда назарда тутилган тартибда ҳамда муддатларда тарафлар томонидан ихтиёрий равишда бажарилиши ҳамда медиатив келишув бажарилмаган тақдирда тарафлар ўз ҳуқуқлари ҳимоя қилинишини сўраб судга мурожаат этишга ҳақли эканлиги ҳақидаги қоидалар ўрин олган. Бироқ, медиатив келишув битимига қўйилган талабларнинг кенгайтирилган ифодаси медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишувга оид моддада ўз аксини топган бўлиб, у ҳам медиатив келишув битими шакли ва мазмунига қўйиладиган талаблар моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди. Чунки, медиация тартиб-таомилини амалга ошириш тўғрисидаги келишув бу ўз номи билан медиатив келишув битимини тузиш жараёнига тайёргарлик ўриш босқичи бўлиб унинг якуний натижаси ҳисобланмайди в унинг мазмун-моҳиятини қамраб олмайди. Кодексда медиатив келишув шакли ва мазмунига нисбатан мажбурий шартлар ҳақидаги қоида белгиланмаганлиги судларда медиатив келишув шакли ва мазмуни билан боғлиқ баъзи муаммоларни келтириб чиқармоқда. Жумладан, судларга медиатив келишувга эришилган тарафлар томонидан тақдим

этилган медиатив келишув, аксарият ҳолларда медиаторнинг реквизитлари кўрсатилган бўлса-да, унинг медиатор томонидан имзоланмаганлиги ва ушбу ҳолатда судлар медиатив келишувни тақдиқлашлари орқали ИПК 101-моддаси 5³-бандига асосан тарафлар ўртасида медиатив келишув тузилган деб баҳоланиб даъво аризаси кўрмасдан қолдирилишига, бу эса ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси “Давлат божи тўғрисида”ги қонуни 18-моддаси 9-бандига асосан тўланган давлат божи қайтарилишига сабаб бўлмоқда. Амалиётдаги медиатив келишувнинг шакли билан боғлиқ бу каби муаммоларга дуч келишнинг олдини олиш ҳамда медиатив келишув битимига қўйиладиган талаблар, унинг шакли ва мазмуни билан боғлиқ ноаниқликларга йўл қўйилишининг олдини олиш мақсадида, “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига янги 16¹-модда (Медиатив келишув тўғрисидаги битимнинг шакли ва мазмуни.) ҳамда Ўзбекистон Республикаси ИПКга эса, янги 132¹-модда билан тўлдириш ва қуйидагича баён этиш тавсия этилади:

16-БОБ. ЯРАШТИРИШ ТАРТИБ-ТАОМИЛЛАРИ

132¹-модда. Медиатив келишув тўғрисидаги битимнинг шакли ва мазмуни.

Медиатив келишув битими ёзма шаклда тузилади ва келишув битимини тузган шахслар ёки медиатив келишувни тузиш ваколатига эга (вакилнинг медиатив келишувни тузиш ваколати махсус ишончнома ёки бошқа турдаги вакилнинг ваколатини белгилаб берувчи ҳужжатда белгиланади) бўлган вакиллари томонидан имзоланади.

Медиатив келишув тўғрисидаги битимда қуйидагилар кўрсатилади:

Медиатор(лар), медиация таомили тарафлари тўғрисидаги маълумотлар;

Медиация шартлари ва медиация таомили ўтказиладиган жой;

Медиация таомили олиб бориладиган тил;

Низо предмети;

Медиация иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

Медиатор (медиаторлар) хизматларига ҳақ тўлаш ҳамда медиацияга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича харажатларни қоплаш шартлари ва тартиби;

Ахборотнинг махфийлиги шартлари ва уни медиация иштирокчилари томонидан ошкор қилиш оқибатлари;

Медиатор ва медиация тарафларининг медиация шартларини бузганлик учун жавобгарлиги;

Медиацияни тугатиш тартиби ва асослари.

Медиация натижалари бўйича тузилган келишувда медиация тарафлари медиация битимида кўрсатилган низо предмети доирасидан, агар медиация судгача бўлган даврда ўтказилган бўлса, даъво (ариза) предмети доирасидан чиқишлари мумкин.

Медиатив келишув тўғрисидаги битимда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, давлат ва ёки жамоат манфаатларини бузувчи қоидалар бўлмаслиги лозим.

Медиация тарафлари ва медиатор медиатив келишувнинг бошқа шартларини ҳам белгилашлари мумкин.

“Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни УЧИНЧИ БОБ. МЕДИАЦИЯНИ ҚЎЛЛАШ ВА МЕДИАЦИЯ ТАРТИБ- ТАОМИЛИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

16¹-модда. Медиатив келишув тўғрисидаги битимнинг шакли ва мазмуни.

Медиатив келишув битими ёзма шаклда тузилади ва келишув битимини тузган шахслар ёки уларнинг вакиллари томонидан имзоланади.

Медиатив келишув тўғрисидаги битимда қуйидагилар кўрсатилади:
Медиатор(лар), медиация таомили тарафлари тўғрисидаги маълумотлар;

Медиация шартлари ва медиация таомили ўтказиладиган жой;

Медиация таомили олиб бориладиган тил;

Низо предмети;

Медиация иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

Медиатор (медиаторлар) хизматларига ҳақ тўлаш ҳамда медиацияга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш бўйича харажатларни қоплаш шартлари ва тартиби;

Ахборотнинг махфийлиги шартлари ва уни медиация иштирокчилари томонидан ошкор қилиш оқибатлари;

Медиатор ва медиация тарафларининг медиация шартларини бузганлик учун жавобгарлиги;

Медиацияни тугатиш тартиби ва асослари.

Медиация натижалари бўйича тузилган келишувда медиация тарафлари медиация битимида кўрсатилган низо предмети доирасидан, агар медиация судгача бўлган даврда ўтказилган бўлса, даъво (ариза) предмети доирасидан чиқишлари мумкин.”

Суд тергови, арбитраж, ҳакамлик муҳокамаси ёки суд, арбитраж ёки халқаро тижорат арбитражи қарорини ижро этиш пайтида медиация натижалари бўйича тузилган битимда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини, давлат ва ёки жамоат манфаатларини бузувчи қоидалар бўлмаслиги лозим.

Медиация тарафлари ва медиатор медиатив келишувнинг бошқа шартларини ҳам белгилашлари мумкин.

Медиатив келишув битимига эришилиши, унинг муваффақиятли якунланиши ҳам тарафлардан, ҳам медиатордан юқори илмий салоҳият, низо мазмун-моҳиятини англаб етиш ва низо юзасидан ўзаро мақбул

ечимга эришиш хоҳиш-истагининг мавжудлиги каби омилларни ҳамда вақт талаб этади. Шундай экан сарфланган ресурс ва вақтнинг самарали бўлиши ушбу битимнинг юридик кучи ва ижро этилиши билан ҳам боғлиқ ҳисобланади. Медиатив келишув битими суд томонидан тасдиқланиши унинг суд ҳужжати сифатида эътироф этилишини англатади. Шу сабабли ушбу битимнинг битим тарафлари томонидан ихтиёрий равишда бажарилмаган тақдирда мажбурий ижро этилиши лозим бўлган ҳужжатлар сирасига киритиш ҳам тарафларнинг келгусида учраши мумкин бўлган оворагарчиликларининг олдини олишга хизмат қилади ва бу амалиёт баъзи бир давлатларда қўлланилиб келинаётганлигини ва ўзининг ишончини оқлаганлигини кўришимиз мумкин. Ушбу амалиёт қўлланилган давлатлардан бири Грузия давлати ҳисобланади. Мазкур давлат “Низоларни муқобил ҳал қилиш усуллари индекси” кичик компоненти бўйича энг юқори балларни олиш имкониятини берувчи (қонунчилик бўйича ва институционал) чоралар қабул қилинган бўлиб, ушбу ҳолат медиация таомилига мурожаат қилувчилар сонининг ошиши ва ижобий самара берганлиги билан изоҳланади. Хусусан, “Ижро этиш тўғрисида”ги Грузия Қонунининг 2-моддаси “ш” бандига кўра, бажарилиши юзасидан суд ажримлари чиқариладиган ва ижро варақалари бериладиган медиатив келишув битимлари мажбурий ижро этилиши лозим бўлган ҳужжатлар қаторига киритилган. Ушбу тажрибани миллий қонунчили-гимизга имплементация қилиниши келгусида Ўзбекистоннинг “Бизнес юритиш” индексида юқори кўрсаткичларга эга бўлишида ҳамда медиатив келишув тарафларининг ушбу битимнинг юридик аҳамияти ва ишончилигига нисбатан бўлган муносабатларининг ижобий томонга ўзгаришида муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Медиатив келишувдан фойдаланиш суд харажатларидан, аниқроғи давлат божи тўловларидан озод қилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси “Давлат божи тўғрисида”ги Қонуни 18-моддасига асосан, агар тарафлар ўртасида медиатив келишув тузилган бўлса, ариза кўрмасдан қолдирилганда Давлат божи тўлиқ қайтарилиши керак¹.

Жараён суд муҳокамасининг исталган босқичида низода иштирок этувчи томонларнинг медиация тўғрисидаги ихтиёрий илтимоси билан бошланади.

Агар тарафлар медиацияда иштирок этишга рози бўлсалар, улар медиация битимини тузадилар, унда процедурани ўтказиш шартлари кўрсатилган. Рўйхатга олинган рўйхатдан танланган малакали ва ўқитилган медиаторлар низо томонлари ўртасида мулоқот ва музокараларни осонлаштириш учун нейтрал учинчи шахслар сифатида ишлайди. Медиация таомили шахсий ва махфий шароитда ўтказилади,

¹ «Давлат божи тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 18-модда, <https://lex.uz/docs/4680944>

бунда воситачи асосий манфаатларни аниқлашга, потенциал ечимларни ўрганишга ва конструктив мулоқотни осонлаштиришга ёрдам беради. Ўзаро мақбул ечимга эришилган тақдирда, томонлар ўзаро келишувни низони медиация йўли билан ҳал этиш тўғрисида келишув шаклида расмийлаштирадилар. Мазкур келишув битими тасдиқлаш ва ижро этиш учун иқтисодий судига тақдим этилиши мумкин. Суд шартноманинг қонуний талабларга мувофиқлигини текширади ва маъқуллангандан сўнг у томонларни унинг шартларини бажаришга мажбурловчи суд қарорига айланади. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий судларида медиация механизми суд муҳокамасига ихтиёрий ва самарали муқобилликни таъминлаш орқали низоларни тинч йўл билан ҳал этишга кўмаклашиш, ишбилармонлик муносабатларини сақлаш ва қулай ишбилармонлик муҳитини яратишга қаратилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Медиация институтининг ҳуқуқий асослари яратилганлигига у қадар кўп вақт бўлмасдан, жамиятимизда унга нисбатан эҳтиёж ортиб бормоқда. Мамлакатимизда медиация институти ривожланиш тенденцияси шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонда низоларни ҳуқуқий тартибга солишда тарафларнинг ҳуқуқи эътироф этиладиган музокаралар олиб бориш усулига кўпроқ афзаллик берилмоқда. Бу ўринда медиация низоларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг янги ижтимоий институти сифатида ижтимоий муносабатлар субъектлари ўртасидаги ўзаро муносабатга киришиш маданиятининг шаклланиши сифатида намоён бўлмоқда. Одил судловни амалга оширишда эса, медиация нафақат низони тез суръатларда ва самарали ҳал қилиш балки, суд жараёнларидаги муаммоларни бартараф этиш шу жумладан, судларда кўриладиган ишлар миқдорини камайтириш, суд жараёнларини тезлаштириш, биринчи инстанция судида ишни кўриш муддатларини қисқартириш имконини беради.

КАБУЛОВА САНОБАР ИЛҒОР ҚИЗИ -
Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар
олий мактаби таянч докторанти

ОММАВИЙ - ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН НИЗОЛАРНИ КЎРИШДА МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТИНИ ҚЎЛЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Мақола низоларни ҳал қилишнинг муқобил усулларида бири - маъмурий медиацияга бағишланган. Муаллиф халқаро ва қонунчилигимиз тарихи ва

йутуқларини таҳлил қилиб, Ўзбекистон маъмурий ҳуқуқ соҳасида медиациядан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлигини муҳокама қилади.

Калит сўзлар: оммавий-ҳуқуқий низолар, келишув, келишув тартиб-таомиллари, низоларни суддан ташқари (судгача) ҳал этиш шакллари, маъмурий иш юритиш, медиация.

Аннотация: Статья посвящена одному из альтернативных способов разрешения споров – медиации в административных спорах. Автор анализирует историю и достижения международного и нашего законодательства и рассуждает о целесообразности использования медиации в сфере административного права Узбекистана.

Ключевые слова: административно-правовые споры, примирение, примирительные процедуры, внесудебные (досудебные) формы разрешения споров, административное судопроизводство, медиация.

Annotation: The article is dedicated to one of the alternative means of resolving disputes – mediation in administrative disputes. The author analyzes the history and achievements of the international and our legislation and discuss the feasibility of the use of mediation in the field of Uzbekistan administrative law.

Keywords: administrative disputes, reconciliation, conciliation procedures, pre-trial (out-of-court) forms of dispute resolution, administrative proceedings, mediation.

Медиация – бу механизм эмас, балки нейтрал, холис қарорни шакллантиришда иштирок этмайдиган тараф воситачи бўлиб, низони ҳал қилиш усулидир. Медиатор томонларга ёрдам беради ва уларга ўзлари ечим топишлари учун ва шароит яратади.

Суд ҳуқуқий низоларни ҳал этишнинг асосий воситасидир. Бироқ, томонларнинг келишмовчиликларини суд орқали ҳал қилиш ҳар доим ҳам тавсия этилмайди. Суд ишларини кўриб чиқиш муддати, тарафларнинг моддий харажатлари, суд қарорининг уларнинг фойдасига чиқмаслиги хавфи - буларнинг барчаси ҳуқуқий низоларни ҳал қилишнинг муқобил шакллари ва усуллари - ярашув тартиб-қоидаларининг мавжудлигини белгилайди. Келишув тартиб-таомиллари, ижро этилиши лозим бўлган суд қароридан фарқли ўлароқ, ижронинг ихтиёрийлигига асосланади. Ҳуқуқий низо бўйича томонларнинг ўзлари ижобий қарорга келишлари мумкин.

Маъмурий иш юритиш бўйича медиация тартиби фақат низо тарафларининг келишуви билан амалга оширилади: агар маъмурий даъвогар ва жавобгар ўзаро келишув тартибида низони мустақил равишда ҳал қилиш истагини билдирса (ариза тақдим этса) ёки тегишли таклифдан кейин медиатсияга рози бўлса. Бундай таклиф ёзма (масалан, суд ажримларида) ва оғзаки шаклда (масалан, суд залида суд муҳокамаси бошланишидан олдин) бўлиши мумкин. Агар тарафлар низони медиатсия тартибида ҳал қилмоқчи бўлсалар, суд яраштириш тартиб-

таомилини ўтказиш, шунингдек зарур ҳолларда ишни тўхтатиб туриш тўғрисида тегишли ажрим чиқаради¹.

Медиация мавжуд низони ҳал қилишнинг жуда қулай усули ҳисобланади. Ушбу ярашув тартиби барча ҳолатлар учун мос бўлмасда, лекин айти пайтда унинг универсаллиги кучли чекловларга дуч келмайди.

Юқоридаги асослардан келиб чиққан ҳолда, медиация низоларни суд орқали ҳал қилишга қараганда бир қатор афзалликларга эга:

- самарадорлик: медиация тарафлари эришган келишувлар суд қарорларига қараганда тез-тез ижро этилади;

- нисбатан арзонлиги: ярашув тартиб-таомилидан фойдаланиш суд харажатларини қоплаш мажбуриятини келтириб чиқармайди, томонлар воситачилик битимини тузган тақдирда, давлат божи солиқ қонунчилигида белгиланган миқдорда қайтарилади;

- тезлик: низони медиация орқали ҳал қилиш бир неча соат давом этиши мумкин;

- ишбилармонлик алоқаларини сақлаб қолиш: келишувга эришилганда, фақат бир томоннинг талабларини қондирадиган суд қарори қабул қилингандан кўра, томонлар бир-бирига нисбатан ижобий муносабатда бўладилар;

- “заиф” томоннинг ҳимояси: низо томон ҳар доим ҳам ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун юқори малакали мутахассисни (адвокат) вакил сифатида жалб қилиш имкониятига эга эмас, медиация тартиби эса низоларни ҳал қилишда шахсларнинг бевосита мустақил иштирокини назарда тутди.

Ҳозирги вақтда медиация тартиби оммавий –ҳуқуқий муносабатларда унчалик оммабоп эмас, буни турли сабаблар билан изоҳлаш мумкин: низоларни ҳал қилишда нодавлат (суддан ташқари) институтларга ишончсизлик, ярашув тартиб-қоидаларидан етарлича хабардор эмаслик ва бошқаларни санаб ўтса бўлади. Ушбу муаммоли жиҳатларни енгиш реклама фаолияти орқали, махсус органларни ташкил этиш, низоларни медиатсия орқали ҳал этиш, медиация тартибини қўллаш амалиётини тизимлаштириш ва Интернет тармоғида эълон қилиш орқали бартараф қилса бўлади².

Шу билан бирга, шуни таъкидлаш жоизки, медиация тартибини қўллаш ҳар доим ҳам медиация шартномасини тузиш билан яқунланмайди. Баъзан медиаторлик тартиб-таомили томонлардан бири процедурани давом эттиришдан бош тортганлиги сабабли тугатилади

¹ Саркисян Валентина Георгиевна. МЕДИАЦИЯ В АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ // <file:///E:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B0/mediatsiya-v-administrativnom-sudoproizvodstve.pdf>

²Саркисян Валентина Георгиевна. МЕДИАЦИЯ В АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ // <file:///E:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B0/mediatsiya-v-administrativnom-sudoproizvodstve.pdf>

ёки медиаторнинг қарори билан уни кейинги амалга ошириш мақсадга мувофиқ эмаслиги тўғрисида қарор қабул қилинади. Медиация битимини тузишнинг иложи бўлмаган ҳолларда суд муҳокамаси қайта тикланади ва суд қарори билан тугайди.

Шундай қилиб, маъмурий иш юритиш бўйича медиация нисбатан янги юридик институт бўлиб, амалда тез-тез қўлланиладиган восита сифатида ҳали тўғри тан олинмаган. Ушбу ҳуқуқий ҳодисанинг кам ўрганилган табиатига қарамай, бугунги кунда суд жараёнига нисбатан ушбу процедуранинг бир қатор афзалликлари ажралиб туради. Медиациядан фойдаланиш ишларни кўрувчи судлар, шу жумладан маъмурий иш юритишдаги юкни сезиларли даражада камайтиради.

Халқаро амалиётда ҳуқуқий низоларни тартибга солишда қуйидаги таомиллар қўлланила бошланди: тарафлар ўртасидаги низолар музокаралар йўли билан (неготиатив); тарафлар ўртасида вужудга келган низони келишувга эришишга кўмаклашувчи мустақил воситачи орқали тартибга солиниши (медиатив, консилиатив); низони ҳал қилишда келишувга эришилмаган тақдирда низони арбитраж тартибда ҳал қилишга ваколатли бўлган воситачи – арбитр орқали тартибга солиниши (мед-арт) ҳамда низони ишда иштирок этувчи корхона раҳбари, унинг юристи ва учинчи шахс иштирокида тартибга солиниши (мини триал) каби турларини келтириш мумкин¹.

Медиация институти ҳозирги кунда АҚШ, Германия, Буюк Британия, Хитой, Гонгконг, Австрия, Япония ва бошқа бир қатор давлатларда мавжуд ҳамда амалга оширилмоқда. Мазкур институтнинг турли давлатларда жорий этилиши ва амалга оширилишининг сабаблари ҳам турлича. Хусусан, Японияда бизнесдаги шерикларнинг низоларнинг ҳал қилишнинг муқобил усулларига нисбатан бўлган мажбуриятлари анъанавий равишда уларнинг этик жиҳатлари билан боғлиқдир. Давлат судлари келишмовчиликларни тартибга солиш усули сифатида қаралади. Жумладан, АҚШда аксарият низолар судгача бўлган тартибда ихтиёрий равишда ҳал қилинади. Шунингдек, суд мажлисини тўхтатиши ва тарафларга медиатор билан ҳамкорлик қилишни тавсия қилиши ҳам мумкин. Ҳаттоки, 1947 йилда “Яраштирув таомили ва медиация бўйича АҚШ Федерал хизмати” ташкил этилган. 1990 йил АҚШ Федерал Конгресси фуқаролик судини ислоҳ қилиш тўғрисидаги Қонунни қабул қилди. Натижада, федерал судьялар зиммасига низолашувчи тарафларни яраштириш мажбурияти юклатилди. Медиация шунингдек, суддан ташқари соҳаларда ривожланган бўлиб, ҳозирги кунга келиб

¹ Кузьмина М.Н. Медиация как альтернативная форма разрешения правовых конфликтов. Развитие альтернативных форм разрешения правовых конфликтов в России: практика, проблемы, перспективы // Тезисы участников Всероссийской конференции 19 - 21 октября 1999 г. // URL: www.lawclinic.ru.

медиация институти америка ҳуқуқий маданиятининг ажралмас қисмига айланган¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 3 июль куни қабул қилинган “Медиация тўғрисида”ги Қонунига кўра, медиация бу келиб чиққан низони тарафлар ўзаро мақбул қарорга эришиши учун уларнинг ихтиёрий розилиги асосида медиатор, яъни медиацияни амалга ошириш учун тарафлар томонидан жалб этиладиган шахс кўмагида ҳал қилиш усулидир.²

Шундай экан, юқоридагилардан келиб чиқиб, медиация тушунчасига келтирилган таърифларни умумлаштириб, медиация бу воситачи - медиатор иштирокида олиб бориладиган, вужудга келган низо тарафларига низони тинч йўл билан ҳал қилишда кўмаклашувчи бетараф шахс эканлиги тўғрисидаги тушунчани шакллантириш мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, маъмурий иш юритиш процессуал шаклни ўзгартириш зарурлигини белгиладиган ва оммавий ҳуқуқнинг хусусиятларини ҳисобга оладиган бир қатор хусусиятларга эга. Шу билан бирга, “маъмурий низо” тушунчаси амалдаги қонунчилик мазмунида нафақат бевосита маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан, балки бошқа оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан (молиявий, солиқ ва бошқалар) келиб чиқадиган низоларни ҳам қамраб олади. Илмий адабиётларда бундай низоларнинг умумийлиги асослантирилиб, оммавий-ҳуқуқий низолар сифатида белгиланган³.

Маъмурий-ҳуқуқий низоларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, моддий маънода маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар тарафларнинг ҳуқуқий тенгсизлигига асосланади, лекин процессуал маънода тарафлар қонун ва суд олдида тенгдир. Низо предметига нисбатан мустақил даъво билдирувчи шахс низо субъекти ҳисобланади. Процессуал маънода маъмурий-ҳуқуқий низолар фуқаролик процессуал қонун ҳужжатлари доирасида кўриб чиқиладиган маъмурий ишлар (оммавий-ҳуқуқий низолар) эканлигини ҳисобга олиб, ушбу қонун ҳужжатларида маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича тарафларнинг ҳуқуқий ҳолати аниқ тартибга солинмаган ва бу уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишга ижобий таъсир кўрсата олмайди.

Бундан ташқари, барча маъмурий низоларни медиация орқали ҳал қилиб бўлмайди, деб ҳисоблаймиз. Шундай қилиб, қуйидаги хусусиятларга эга маъмурий низолар медиация учун мос келади:

¹ Коровяковский Д.Г. О некоторых альтернативных способах разрешения споров (ADR) государств, входящих в ВТО (на примере США, Австралии, Франции, Германии, Великобритании, Российской Федерации) // Российский судья. – 2014. - № 11.

² “Медиация тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни <https://lex.uz/docs/3805227>

³ Жумагулов Д.И., Перспективы применения института судебной медиации в административном судопроизводстве. Источник: Информационная система "ПАРАГРАФ"

- томонларнинг муносабатларни давом эттириши мумкин бўлса (кўчмас мулк бўйича низолар);

-ваколатли органда санксия муқобиллиги тарзида танлаш (дискреацион ваколат) мавжуд болса;

- агар можаронинг ҳолатларини ёритиш мумкин бўлмаса.

Шундай қилиб, маъмурий низоларни ҳал қилишнинг муқобил воситалари кўпроқ долзарб бўлиб, мослашувчанлиги, соддалиги ва самарадорлиги билан ажралиб туради. Маъмурий низоларнинг ўзига хос хусусиятлари борлигини ҳисобга олиб, медиация тартиби қўлланилиши мумкин бўлган ишлар тоифасини қонунчилик даражасида акс эттириш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Юртимизда маъмурий суд тизимига, яъни оммавий – ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларда медиация – бу катта жаҳон тажрибасини ўзлаштирган ёш фанлараро соҳа бўлиб, бу низолашаётган томонлар ўртасида суд ҳокимиятининг бевосита иштирокисиз келишувга эришиш имконини беради. Медиация жараёнларини фақат қонунчилик даражасида бирлаштириш уни қўллаш доирасини кенгайтира олмайди, ундан сифатли ва кенгроқ фойдаланиш истеъмолчиларнинг кенг доираси ўртасида суд муҳокамасидан мустақил, содда ва самарали мулоқотга ўтиш каби тушунчаларнинг ўзгариши ва уни тушуниш туфайли вужудга келади.

Шубҳасиз, низоларни самарали йечимига эришнинг муқобил воситаси сифатида медиацияни ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш медиаторларнинг профессионал иштирокисиз мумкин эмас, уларни тайёрлаш тегишли медиация марказларини ташкил этиш Ўзбекистон Республикасининг “Медиация тўғрисида”ги қонунига асосан профессионал асосдаги медиатор фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланадиган медиаторларни тайёрлаш дастури бўйича махсус ўқув курсидан ўтган, шунингдек Профessional медиаторлар реестрига киритилган ҳолда ташкиллаштиради ва ўз зиммасига олади.

Маъмурий иш юритиш бўйича медиация тўғридан-тўғри судларда низони ҳал этишнинг судгача бўлган тартиби сифатида қўлланилиши керак.

Бундан ташқари, низоларни ҳал қилишнинг бундай тартиби мажбурий бўлган айрим тоифадаги ҳолатлар рўйхатини белгилаш керак. Суд медиациясининг афзаллиги унинг бепуллигида ва бу аҳолининг кенг қатламлари эътиборини жалб этиш усули сифатида муҳим аҳамият касб этади.

СОБИРОВА СЕВАРА ИЛГИЗАРОВНА -
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш Академияси
мустақил изланувчиси

СИРТДАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ СУД ҲУЖЖАТИ СИФАТИДА: НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ТАҲЛИЛ

Аннотация: мазкур мақолада фуқаролик судлов амалиётида процессуал ҳужжатларнинг таърифи ва турлари, сиртдан иш кўришнинг аҳамияти, сиртдан иш кўриш асослари ва тартиби, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига қўйиладиган талаблар ҳақида фикр-мулоҳазалар, таклиф-тавсиялар ўрин олган.

Калит сўзлар: фуқаролик суди, фуқаролик иши, сиртдан иш кўриш, жавобгар, сиртдан ҳал қилув қарори, ҳал қилув қарори қисмлари, ажрим, процессуал имконият.

Янги Ўзбекистон шароитида суд-ҳуқуқ ислоҳотлари жадал ривожланаётган бир даврда фуқаролик судлов фаолиятида ҳам бир қатор ислоҳотлар, янгиликларга бой ўзгаришлар амалга оширилди ва тобора ҳаётимизга ва яшаш тарзимизга, иш услубимизга сингиб бормоқда.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқида, хусусан фуқаролик суд ишларини юритишда ФПКнинг 1-моддасида кўрсатилганидек, суд ишларини юритишнинг жуда кўп тоифалари мавжуд.

Мазкур суд ишларини юритишнинг турлари ўзига хос услубга, иш юритиш хусусиятларига эга. Бу ҳолат судьяга ҳам, ишда иштирок этувчи шахсларга ҳам бир мунча қулайлик яратади. Ушбу жараён аризани қабул қилишда, ишни суд муҳокамасига тайёрлашда ҳам, суд муҳокамаси босқичида, ҳал қилув қарори чиқариш ва эълон қилиш босқичида ҳам яққол кўринади.

Айнан мана шу фуқаролик суд ишларини юритишда сиртдан иш кўришга йўл қўйиладими, бу борада илмий тадқиқотлар таҳлили ҳамда амалиёт нима дейди? Фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларида қандай қоидалар берилган.

Фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларида (ФПК 1-модда) суд ишларини юритишнинг қуйидаги турлари: буйруқ тартибидаги ишларни, даъво тартибидаги ишларни, алоҳида тартибда юритиладиган ишларни, ҳакамлик судининг ҳал қилув қарори билан боғлиқ ишларни ва чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш билан боғлиқ иш юритиш турлари мавжудлиги кўрсатилган.

Аммо сиртдан иш юритиш тартиб-таомиллари ушбу иш юритишнинг барчасига татбиқ қилинадими? Бунини аниқлаш усуллари, ўзига хос тартиб-таомиллари, асослари вва оқибатлари мавжуд.

Суд ҳужжатлари турларига кўра:

- Ҳал қилув қарорлари билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Ажримлар билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Суд буйруғи билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Суд қарорлари билан боғлиқ ҳужжатлар;
- Сиртдан чиқарилган ҳужжатлар.

Умумий қоидага биноан суд ишларини юритишда ишни якунига кўра суд ҳужжати чиқарилади.

Фуқаролик процессуал кодексининг 6-моддасига кўра, суд кўрилаётган ва ҳал этилаётган масала бўйича ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ва буйруқ қабул қилади.

Мазкур ҳужжатлар иш юритиш тури, ишни кўриш инстанцияси, ишни мазмунан ҳал қилиш имконияти, ҳужжат шакли ва мазмуни, шикоят ва протест келтириш тартиби, оқибатларига кўра бир-биридан фарқланади ва айрим жиҳатларида ўхшашлик ҳам учрайди.

Судья ҳал қилув қарорини чиқариш вақтида алоҳида хонада (маслаҳатхонада)

- далилларга баҳо беради;
- иш учун аҳамиятга эга бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини ёки қайси ҳолатлар аниқланмаганлигини аниқлайди;
- иш бўйича қандай қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат қўлланилиши мумкинлигини ҳал қилади;
- арз қилинган талабни қаноатлантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини аниқлайди;

Суд юқоридагилар бирга

- суд харажатларини тақсимлайди;
- ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби ва муддатини белгилайди;
- бошқа қўшимча масалаларни ҳал этади.

Агар иш учун аҳамиятга эга бўлган янги ҳолатларни аниқлаш ёки янги далилларни текшириш зарур бўлиб қолса, суд ҳал қилув қарорини қабул қилмасдан, суд муҳокамасини тиклайди, бу ҳақда ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд муҳокамаси фақат қўшимча текшириш эҳтиёжи бўлган ҳолатлар доирасида олиб борилади.

Суднинг ҳал қилув қарори ишни кўриб чиққан суднинг мажлисида раислик қилувчи томонидан ёзма шаклда баён этилади ва у томонидан имзоланади.

Суднинг ҳал қилув қарори бир нусхада тузилади ва иш материалларига қўшиб қўйилади.

Суднинг ҳал қилув қарори кириш, баён, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат (ФПКнинг 253-моддаси).

Мазкур умумий қоидаларни сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига ҳам қўллаш ўринли. Чунки сиртдан ҳал қилув қарори ҳам гарчи тарафлардан бири (жавобгар)нинг иштирокисиз кўрилган ва чиқарилган

бўлса-да, ҳал қилуқ қарорига нисбатан қўйиладиган талаблар қўлланилади.

Сиртдан иш юритиш деганда, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида қонунда белгиланган тартибда хабардор қилинган жавобгарнинг суд мажлисига келмаганлиги, келмаганлигининг узрли сабаблари борлиги ҳақида хабар бермаганлиги, ишни унинг иштирокисиз кўриш тўғрисида мурожаат қилмаганлиги, даъвогарнинг бунга эътироз билдирмаганлиги ва натижада ишни жавобгарнинг иштирокисиз кўриб ҳал қилиш тушунилади. Бундай суд жараёнларида ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва манфаатлари бузилишига йўл қўйилмайди. Бунда, тегишли процессуал тартиб ва қоидалар бузилмайди, даъвогарнинг розилиги асосида иш кўришга йўл қўйилади, жавобгарнинг такрор келмаслик ҳолати бўлганда даъвогарнинг розилиги ҳам олинмаслиги; жавобгарнинг ҳуқуқлари бузилмаслиги таъминланади.

“Сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш” номли 19-боб¹ фуқаролик процессуал қонунчилигида янги институт ҳисобланиб, мустақил Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган ва 1998 йил 1 январдан амалга киритилган Фуқаролик процессуал кодексида илк бор ўз аксини топган эди. 2018 йил 1 апрелдан эътиборан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси²да **“Сиртдан иш юритиш” га бағишланган 26-боб (280-292-моддалар) ўз ифодасини топган.**

Сиртдан иш юритишнинг **аҳамияти** қуйидагича ифодаланади:

Биринчи, тарафларнинг суд олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўғри англашларига имконият яратиш;

Иккинчи, ишда иштирок этувчи шахсларнинг мавжуд процессуал тартибга риоя қилишларини таъминлаш;

Учинчи, жисмоний ва юридик шахсларнинг одил судловни амалга оширишга бўлган масъулиятини кучайтириш;

Тўртинчи, судьянинг иш юкламасини биро бўлса-да камайитиришга эришиш;

Бешинчи, суд мажлисига келган даъвогарнинг манфаатларини ҳимоя қилиш;

Олтинчи, вақтни тежаш, процессуал муддатларга риоя қилишни таъминлашга қаратилган.

Сиртдан иш юритиш тартибининг ўзига хос процессуал хусусиятлари сифатида қуйидаги қоидаларни ажратиб келтириш ўринли.

Биринчидан, сиртдан иш юритишда суд ишда мавжуд далилларни текшириш билан кифояланади, ишда иштирок этувчи шахсларнинг важ

¹ 1997 йил 30 августдаги Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига биринчи марта “Сиртдан ҳал қилув қарори чиқариш” номли 19-боб (224-236-моддалар) киритилган эди.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 йил, 4-сон, 65-модда.

ва илтимосларини эътиборга олади;

Иккинчидан, даъвогар томонидан даъвонинг предмети ёки асоси, даъво талаблари миқдори ўзгартирилганда суд мазкур суд мажлисида ишни сиртдан иш юритиш тартибида кўришга ҳақли эмас. Бу ҳолда ишни кўриш даъво аризасини даъво предмети ёки асоси, даъво талаблари миқдори ўзгартирилган ҳолда жавобгарга топшириш учун кейинга қолдирилади;

Учинчидан, агар суд мажлисига келмаган жавобгардан ишни унинг иштирокисиз кўриш ҳақида ариза келиб тушса, иш сиртдан иш юритиш тартибида эмас, умумий тартибда кўрилиши лозим.

Тўртинчидан, ишда бир нечта жавобгар иштирок этган ва суд мажлисига барча жавобгарлар келмаган тақдирда, иш сиртдан иш юритиш тартибида кўрилиши мумкин.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалар ва назарий таҳлиллардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосалар ва таклифлар билдирилади:

1. Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига таъриф берилиши зарур ҳисобланади, чунончи “Фуқаролик ишларини судда кўриш жараёнида қонунда белгиланган шартлар ва асосларга мувофиқ жавобгар иштирокисиз кўрилган суд мажлиси якуни бўйича чиқарилган суд ҳужжати” саналади.

2. ФПКнинг 6-моддасида ҳал қилув қарори суд ҳужжатлари сифатида белгиланган, аммо сиртдан ҳал қилув қарори қайси тоифага кириши ҳақида кўрсатилмаган. Сиртдан ҳал қилув қарори ҳам тўлақонли суд ҳужжати талабаларга жавоб беришини, келмаган жавобгар манфаатлари ҳам ҳимоя қилинишини назарда тутган ҳолда, энг асосийси унинг Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилишини эътиборга олган ҳолда сиртдан ҳал қилу қарори ҳам суд ҳужжати сифатида тўлдирилиши (ФПК 6-моддасига) мақсадга мувофиқ.

3. ФПК да мажбурлов чораси сифатида “Мажбурий келтириш” институти киритилиши ва амалда қўлланилиши муносабати билан айнан қайси ишлар бўйича сиртдан иш кўриш мумкинлиги ҳақида аниқ кўрсатма берилмаган, шу боис ушбу икки тартибни қўллашда айрим тушунмовчиликлар келиб чиқмоқдаки, бу тартиб-қоидалар процессуал тартибни қўллашда бир-бирига зиддият келтириб чиқармоқда.

МАРУФОВ ОЙБЕКЖОН ЎКТАМОВИЧ

Тошкент давлат юридик университети
мустақил изланувчиси

ЕРГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ ТААЛЛУҚЛИЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги ва судловга тегишлилиги масалалари ўрганилган. Фуқароларнинг ерга оид ҳуқуқларини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан суд орқали ҳимоянинг муҳимлиги, судда иш қўзғатиш шартлари сифатида ишнинг тааллуқлилиги ва судловга тегишлилиги, ушбу талабларга риоя қилмаслик оқибатлари бўйича муаллифларнинг нуқтаи назарлари кўриб чиқилган. Муаллиф ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги ва судловга тегишлилиги масалалари бўйича миллий ва хорижий давлатларнинг қонунчилик нормаларини таҳлил қилган.

Калит сўзлари: ер ҳуқуқи, ерга оид ҳуқуқий муносабатлар, ерга оид низолар, фуқаролик процесси, одил судлов, тааллуқлилик, судловга тегишлилик, хорижий тажриба, такомиллаштириш.

Аннотация: В данной статье рассматривается подведомственность и подсудность гражданских дел, возникающих из правоотношений, связанных с землей. С точки зрения защиты прав граждан на землю рассмотрены значение судебной защиты, подведомственность и подсудность гражданских дел как условия для подачи дела в суд, а также последствия несоблюдения этих требований. Автор проанализировал правовые нормы отечественных и зарубежных стран по вопросам подведомственности и подсудности гражданских дел, возникающих из правоотношений, связанных с землей.

Ключевые слова: земельное право, земельные правоотношения, земельные споры, гражданский процесс, юстиция, применимость, законность, зарубежный опыт, совершенствование.

Annotation: This article examines the relevance and jurisdiction of civil cases arising from legal relations related to land. From the point of view of protection of citizens' rights to land, the importance of court protection, relevance and relevance of the case as conditions for filing a case in court, and the consequences of non-compliance with these requirements are considered. The author analyzed the legal norms of national and foreign countries on the issues of applicability and jurisdiction of civil cases arising from legal relations related to land.

Keywords: land law, legal relations related to land, disputes related to land, civil process, justice, applicability, legality, foreign experience, improvement.

Ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларининг тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқилиши ҳамда ҳал қилиниши фуқароларнинг ерга доир ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилинишига,

бузилган ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларнинг тўлиқ тикланишига асос бўлади. Бу борада ушбу тоифадаги низоларнинг қандай органлар томонидан кўриб чиқилиши масаласини тўғри ҳал этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Аввало, фуқаролик ишларининг қайси органларда кўриб чиқилиши масаласини аниқлаб олайлик.

Юридик адабиётларда фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилоти зиммасига юклатилганлиги тааллуқлилиқ деб аталади.¹ Профессор М.Мамасиддиқовнинг фикрича, фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги деганда, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун ҳужжатлари билан қайси давлат ҳокимияти органи ёки мансабдор шахси ёхуд нодавлат орган (ҳакамлик суди, медиатор) ваколатига берилганлигини аниқловчи процессуал институт ҳисобланади.²

Фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги билан боғлиқ норма Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (кейинги ўринларда ФПК деб юритилади) 26-моддаси ўз ифодасини топган. Унга кўра, фуқаролик ишлари бўйича судга қуйидаги ишлар тааллуқлидир:

1) фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой, ер тўғрисидаги ва бошқа муносабатлардан юзага келадиган низолар бўйича ишлар, агар тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлса, бундан қонунда шундай низоларни ҳал қилиш бошқа судларга ёки бошқа органларга топшириладиган ҳоллар мустасно;

2) ФПКнинг 293-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда юритиладиган ишлар;

3) ФПКнинг 18-бобида кўрсатилган ва буйруқ тартибида ҳал этиладиган ишлар;

4) ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорлари юзасидан низолашиш тўғрисидаги ва ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш ҳақидаги ишлар;

5) чет давлат судларининг ҳамда чет давлат ҳакамлик судларининг (арбитражларининг) ҳал қилув қарорларини тан олиш ва ижрога қаратиш тўғрисидаги ишлар;

6) корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмаларининг маъмурий ва бошқа оммавий ҳуқуқий муносабатлардан юзага келмайдиган қарорлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг шундай ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) юзасидан низолашиш тўғрисидаги ишлар.

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи: Дарслик. - Т.: Адолат. 2001. - Б.124.

² Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. -Тошкент. "Lesson press" нашриёти. 2020. - 50 б.

Судларга қонун билан уларнинг ваколатига киритилган бошқа ишлар ҳам тааллуқлидир.

ФПКнинг 27-моддасида ўзаро боғлиқ бир нечта талабнинг судга тааллуқлилигига оид қоида назарда тутилган. Унга кўра, ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари фуқаролик ишлари бўйича судга, баъзилари эса иқтисодий судга тааллуқли бўлган бир нечта талаб бирлаштирилганда, барча талаблар фуқаролик ишлари бўйича судда кўрилиши керак.

Ўзаро боғлиқ бўлган, баъзилари фуқаролик ишлари бўйича судга, баъзилари эса маъмурий судга тааллуқли бўлган бир нечта талабни бирлаштиришга йўл қўйилмайди.¹

Ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларининг тааллуқлилигини аниқлаш ушбу тоифадаги низоли ишларни ҳал қилишнинг энг қийин муаммоларидан биридир. Бу борада юзага келадиган муаммолар асосан ерга оид низоларни ҳал қилиш юзасидан қабул қилинадиган Олий суд Пленуми қарорларининг тушунтиришлари орқали ҳал этилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарорининг II боби “Судловга тааллуқлилиқ масалалари”га бағишланган. Ушбу Қарорнинг 7-бандида тушунтириш берилишича, маъмурий органлар ва улар мансабдор шахсларининг юридик ва жисмоний шахсларнинг ерга оид ҳуқуқларини бузувчи маъмурий ҳужжатлари ва ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан берилган ариза (шикоят)лар, шунингдек, ушбу талабларга сабабий боғланишда бўлган зарарларнинг ўрнини қоплаш ҳақидаги талаблар маъмурий судларга тааллуқли ҳисобланади.

Шунингдек, Ер кодексининг 24, 36-моддалари талаби ҳамда қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда Вазирлар Маҳкамасининг индивидуал хусусиятга эга бўлган ер муносабатларига оид ҳужжатлари маъмурий судларда низолашилиши мумкин.²

Бироқ юридик адабиётларда таъкидланишича, судларга фуқаролар, ташкилотлар, давлат органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ер билан боғлиқ низолари, шунингдек, ер қонунчилиги бузилганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортилган фуқаролар ва ташкилотларнинг ерга бўлган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ ишлар ҳам тааллуқли бўлади.³

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси // <https://lex.uz/docs/3517337#3518227>

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарори // <https://lex.uz/docs/6687150>

³ Бариев А.Г. Разрешение земельных споров // Пробелы в российском законодательстве. № 1, 2018. -50 с.

хужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарорининг II бобида ер қонунчилиги бузилганлиги учун маъмурий жавобгарликка тортилган фуқаролар ва ташкилотларнинг ерга бўлган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ ишларнинг тааллуқлилиги масалалари бўйича тушунтиришлар берилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик хужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарорида ҳам ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган бир қатор низолар тааллуқлилигига кўра фуқаролик ишлари бўйича судлар ёки иқтисодий судлар томонидан кўрилиши назарда тутилган. Унга кўра:

- ер участкасини жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйиш ва қайта сотиб олиш билан боғлиқ низолар бўйича компенсация ундириш;
- сервитутни белгилаш ёки бекор қилиш, сервитут юзасидан ҳақ ундириш;
- бир нечта шахсларга мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган, биргаликда эгалик қилинадиган ёки фойдаланиладиган ер участкасидан фойдаланиш тартибини белгилаш, уни бўлиш;
- ер участкасига эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқи билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқ бузилишларни бартараф этиш;
- ер участкасини бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш, ер участкасидан мажбурий тартибда чиқариш;
- ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкасини қайтариш ва фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтириш, шу жумладан ундаги иморатларни бузиш;
- Ер кодексининг 36-моддасида назарда тутилган ҳолларда ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни тугатиш;
- Ер кодексининг 86, 87-моддаларида назарда тутилган ҳолларда ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарарни ундириш;
- ер участкаларининг ижара шартномаси билан боғлиқ низолар ва бошқалар фуқаролик ишлари бўйича судлар ёки иқтисодий судлар томонидан кўрилади (8-банд).

Бироқ, ушбу бандда айнан қайси ҳолларда ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар фуқаролик ишлари бўйича судларда, қайси ҳолларда иқтисодий судларда кўрилишининг аниқ чегараси белгиланмаган. Бу эса ушбу тоифадаги низоларни судлар томонидан кўрилишида, хусусан, тааллуқлиликини белгилашда муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Хорижий давлатлар қонунчилик тажрибасини шуни кўрсатадики, масалан, Россия Федерацияси Арбитраж процессуал кодексининг 27-моддасида иқтисодий низолар ва тадбиркорлик ва бошқа иқтисодий

фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бошқа ишлар, шу жумладан, ерга бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар предмети бўлган ишлар судга тегишли эканлиги белгилаб қўйилган.¹

Маълумки, фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги, яъни ишларнинг қайси органлар томонидан кўришга ваколатли бўлишини белгилаш қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Шу боис, профессор М.М.Мамасиддиқов ўз асарларида фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги тушунчасига таъриф бераётганда, фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун ҳужжатлари билан қайси давлат ҳокимияти органи ёки мансабдор шахси ёхуд нодавлат орган (ҳакамлик суди, медиатор) ваколатига берилганлигини аниқловчи процессуал институт, эканлигини баён этганлиги бежиз эмас.² Бу масала кейинчалик, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2023 йил 20 ноябрдаги “Судларда ерга оид низоларни кўришда қонунчилик ҳужжатлари нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 28-сон қарорида ҳам ўз аксини топган. Масалан, мазкур Қарорнинг 9-бандига кўра, ерга оид қонунчилик ҳужжатлари билан тегишли органларнинг ваколатига тааллуқли масалалар судлар томонидан ҳал қилинмаслигига, жумладан Ер кодексининг 23-моддасига асосан ер участкасини бериш (реализация қилиш) бўйича ваколатли органлар белгиланганлигига судларнинг эътибори қаратилиши юзасидан тушунтиришлар берилган.

Мазкур Пленум Қарорида айрим тоифадаги ер низоларининг маъмурий, фуқаролик ва иқтисодий судларга тааллуқли эканлиги билан боғлиқ масалалар аниқ баён этилганлигини кўриш мумкин. Хусусан, Қарорнинг 10-бандида тушунтириш берилишича, маъмурий органнинг объектни танлов ёки аукционга чиқаришга қадар амалга оширган ҳаракати (ҳаракатсизлиги) ёхуд қарори билан боғлиқ оммавий-ҳуқуқий низолар маъмурий судларнинг судловига, аукцион ёки танлов натижаси юзасидан вужудга келган низолар эса (масалан, битим, ким ошди савдосини ёки танловни ҳақиқий эмас деб топиш, битимни бекор қилиш, ўзгартириш) тегишинча фуқаролик ишлари бўйича судлар ёки иқтисодий судларнинг судловига тааллуқлидир.

Шунингдек, судлар “Ер участкаларини компенсация эвазига жамоат эҳтиёжлари учун олиб қуйиш тартиб-таомиллари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 12, 27 ва 34-моддаларидан келиб чиқиб,³ ушбу Қонун кучга кирган кундан бошлаб ер участкаларини компенсация эвазига жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйишда, ҳуқуқ

¹ Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации от 24.07.2002 N 95-ФЗ (ред. от 25.12.2023) (с изм. и доп., вступ. в силу с 05.01.2024) // <https://www.consultant.ru>

² **Қаранг:** Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. Муаллифлар жамоаси // Масъул муҳаррирлар: ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов, ю.ф.н., проф. Д.Ю.Хабибуллаев. –Тошкент. “Lesson press” нашриёти. 2020. – 50 б.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Ер участкаларини компенсация эвазига жамоат эҳтиёжлари учун олиб қуйиш тартиб-таомиллари тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/docs/6087433>

эгасига белгиланган компенсация берилиши билан боғлиқ низолар дастлаб судга қадар компенсация комиссиялари томонидан кўриб чиқилиши, бироқ масаланинг қонунчиликда белгиланган муддатларда компенсация комиссияси томонидан кўриб чиқилмаганлиги аризани суд томонидан кўриб чиқилишига тўсқинлик қилмаслигига эътибор қаратишлари талаб этилади.

Бунда компенсация комиссиясининг қарори тавсиявий хусусиятга эга бўлганлиги сабабли компенсация комиссиясининг қароридан норози бўлган манфаатдор шахс тегишлича фуқаролик ишлари бўйича судга ёки иқтисодий судга компенсация ундириш ҳақидаги даъво аризаси билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Хорижий давлатлар қонунчилик тажрибаси шуни кўрсатадики, масалан, Россия Федерацияси Ер кодексининг 64-моддасига мувофиқ, ерга оид низолар тарафлар томонидан ҳал қилиш учун ҳакамлик судига ҳам тақдим этилиши мумкин.¹

Шу ўринда юридик адабиётларда таъкидланишича, ер низолари ва ер участкалари билан боғлиқ низолар ўртасидаги фарқнинг катталигини эътиборга олган ҳолда судлар ишларни ҳал этишлари талаб этилади. Бинобарин, Россия Федерацияси Арбитраж процессуал кодексининг 233-моддаси учинчи қисми 1-банди² ҳамда Фуқаролик процессуал кодексининг 421-моддаси тўртинчи қисми 1-бандига³ мувофиқ, суд, агар у ҳакамлик суди томонидан кўриб чиқиладиган низонинг ҳакамлик муҳокамаси предмети бўлиши мумкин эмаслигини аниқласа, суд қарорни бекор қилишини назарда тутилган.⁴

Ерга оид низолар тарафлар томонидан ҳал қилиш учун ҳакамлик судига ҳам тақдим этилиши мумкинлиги ҳақидаги хорижий давлатлар қонунчилик тажрибаси ҳамда юридик адабиётларда илгари суриладиган ер тўғрисидаги низоли ишларни кўриш ва ҳал этиш борасидаги замонавий қарашлар ва қонунчиликни ривожланиш тенденциялари ушбу тоифадаги низоли ишларни суддан ташқари ҳал этиш имконини бермоқда. Қолаверса, бугунги кунда одил судловни амалга оширувчи давлат суд тизими судьяларнинг юқори иш юкламалари, масофа ва харажатлар билан боғлиқ ноқулайликлар сабабли ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилган ҳар бир шахс учун ҳар доим ҳам самарали ва қулай деб бўлмайди. Статистик маълумотларга кўра, сўнгги бир йилнинг ўзида биринчи инстанция

¹ Земельный кодекс Российской Федерации от 25.10.2001 N 136-ФЗ (ред. от 14.02.2024) // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33773/9e0f0a1ef03020bfa9a10e1e4e0bb97931957e77/

² Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации от 24.07.2002 N 95-ФЗ (ред. от 25.12.2023) (с изм. и доп., вступ. в силу с 05.01.2024) // <https://www.consultant.ru>

³ "Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации" от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 25.12.2023, с изм. от 25.01.2024) // <https://www.consultant.ru>

⁴ Бариев А.Г. Разрешение земельных споров // Пробелы в российском законодательстве. № 1, 2018. –С. 51-52.

судларида кўрилган фуқаролик ишлари ва чиқарилган суд буйруқларининг сони бир неча барабар кўпайган. Масалан, 2022 йил давомида жиноят ишлари бўйича биринчи инстанция судида 58.697 та жиноят иши, 539.686 та маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш кўриб чиқилган. Шунингдек, “фуқаролик ишлари бўйича судлар 562.304 та, иқтисодий судлар 277.865 та, маъмурий судлар 15.347 та ишни кўриб чиққан. Жами кўрилган ишларга нисбатан олинadиган бўлса, энг кўп иш ҳажми ва иш юкламаси фуқаролик ишлари бўйича судларнинг судьяларига тўғри келиб, умумий ҳисобда 50 фоизга яқинини ташкил этмоқда. Ушбу рақамларни ўртача ойлик иш ҳажмига нисбатан ҳисоблайдиган бўлсак, жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судининг бир судьяси бир ойда 181 та ишни, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман, шаҳар судининг судьяси 269 та, туманлараро, туман, шаҳар иқтисодий судининг судьяси эса 163 та ишни кўриб чиқишига тўғри келмоқда.¹

Хорижий мамлакатлар тажрибасига эътибор қаратадиган бўлсак, ҳар 100 минг аҳолига Германияда 24 нафар судья тўғри келса, бу кўрсаткич Россияда 18, Қозоғистонда 16, Қирғизистонда 7-8, Тожикистонда 5 нафарни, Ўзбекистонда эса 3-4 нафарни ташкил этмоқда. Францияда 67,39 миллион аҳолига 8 минг нафар судья, Англияда 1 миллион аҳолига 200 нафардан кўпроқ судья, Италияда 101, Швецияда 100, Ҳиндистонда 21-22 нафар судьялар тўғри келмоқда.²

Шу ўринда ҳуқуқшунос олим ва амалиётчи У.Т.Шамсиддинов ҳам ўз тадқиқот ишида “фуқаролик ишлари бўйича судьялар иш ҳажмининг юқорилиги, ундан ташқари туман судлари тузилмасидаги, уларнинг ҳудудий жойлашувидаги мавжуд жиддий муаммолар фуқаролик ишларини кўриб чиқиш сифатига ўзининг салбий таъсирини кўрсатишини, пировард натижада эса одил судловнинг сифатини пасайтириб, аҳолининг жиддий эътирозларига олиб келишини алоҳида таъкидлаган.³

Юқоридаги тажрибадан келиб чиққан ҳолда ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларини тарафлар томонидан ҳал қилиш учун ҳакамлик судига ҳам тақдим этилиши мумкинлигини мамлакатимиз Ер кодексида мустаҳкамлаб қўйиш таклиф қилинади. Бу эса ўз навбатида, низоларни ҳал қилишнинг суддан ташқари, судгача бўлган механизмларини қўллашнинг муҳим элементи

¹ Фуқаролик ишлари бўйича судларнинг 2022 йил давомидаги иш фаолияти тўғрисида статистик маълумотлар тўплами // Ўзбекистон Республикаси Олий суди. -Тошкент, 2023 й.

² Исломов Б.Ж. Судьянинг онгида адолат, тилида ҳақиқат, дилида поклик ҳукмрон бўлиши керак // “Халқ сўзи” газетаси, 2023 йил 8 февраль. https://old.sud.uz/ccr_slider

³ Шамсиддинов У.Т. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокини такомиллаштириш масалалари // 12.00.04 – Фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Иқтисодий процессуал ҳуқуқи. Ҳакамлик жараёни ва медиация. Юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси. Тошкент, 2023. -Б. 36-37.

сифатида низоларни суддан ташқари, ўзаро яраштириш тартиб-таомилларини қўллаш орқали ҳал этиш амалиётини ривожлантиради, ер низоларини тез ва сифатли ҳал этишга ёрдам беради, томонлар ўртасидаги низони ҳал қилиш ва низоларни бартараф этиш учун ҳам қулай имкониятлар яратади.

KURBANOV XURSHID RASHIDOVICH -
Independent researcher of the Law Enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan

SOME ISSUES OF THE CONSIDERATION OF MASS LEGAL DISPUTES IN CIVIL AND ADMINISTRATIVE COURTS

Abstract: This article describes the history and current procedure of consideration of complaints filed in civil cases and administrative courts against the decisions, actions (inaction) of state administrative bodies, the stages of the establishment of administrative courts, cases related to administrative courts, legislation related to administrative courts. changes have been made. Also, proposals were put forward to improve the activity of administrative courts based on the legislation of foreign countries.

Key words: public-legal relations, state management bodies, departmental regulatory legal documents, administrative courts.

Аннотация: Ушбу мақола давлат бошқарув органларининг қарорлари, хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан фуқаролик ишлари бўйича ҳамда маъмурий судларга берилган шикоятларнинг кўриб чиқилиш тарихи ва бугунги кундаги тартиби ҳақида баён этилиб, маъмурий судларнинг ташкил топишининг босқичлари, маъмурий судларга тааллуқли ишлар, маъмурий судларга алоқадор қонунчиликдаги ўзгаришлар келтириб ўтилди. Шунингдек, хорижий давлат қонунчилиги асосида маъмурий судлар фаолиятини такомиллаштириш юзасидан таклифлар илгари сурилди.

Калит сўзлари: оммавий-ҳуқуқий муносабатлар, давлат бошқарув органлари, идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, маъмурий судлар.

Аннотация: В статье описаны история и современный порядок рассмотрения жалоб, подаваемых в суды по гражданским делам и административные суды на решения, действия (бездействие) органов государственного управления, этапы создания административных судов, дела, относящиеся к административным судам, изменения в законодательстве, касающиеся административных судов. Также были выдвинуты предложения по совершенствованию деятельности административных судов на основе законодательства зарубежных стран.

Ключевые слова: публично-правовые отношения, органы государственного управления, ведомственные нормативные правовые документы, административные суды.

Today, the number of complaints to the courts over the decisions of state governing bodies and the behavior (inaction) of their officials is increasing in the Republic of Uzbekistan. Of course, the appeal to the courts is also defined in

Article 55 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan as follows: everyone has the right to defend their rights and freedoms in all ways that are not prohibited by law. Everyone is guaranteed the right to defend their rights and freedoms through the court, to appeal to the court against illegal decisions, actions and inaction of state bodies and other organizations, their officials¹.

The problematic situations within the judicial system of the Republic of Uzbekistan are being addressed in a manner specific to various periods and circumstances, taking into account the traditions and customs of the citizens. The detailed resolution of these issues precedes the examination of historical stages of resolving the aforementioned problems, in accordance with the intended purpose.

Based on Presidential Decree of PD-4966 dated February 21, 2017, titled "On Measures to Further Improve the Efficiency and Effectiveness of the Judicial System of the Republic of Uzbekistan" the authority to examine administrative cases arising from public legal relations has been transferred to newly established administrative courts starting from June 1, 2017². However, during this period, administrative cases arising from civil matters as well as economic disputes have been handled by regular courts and have been resolved systematically.

It is possible to observe the examination of administrative cases arising from several public legal relations by the courts of general jurisdiction in matters pertaining to civil affairs and economic disputes until the end of 2016.

- Refusing to recognize the document of the governing body or citizens as genuine;

- Rejecting a document presented to the court as not being in accordance with the legal documents of the governing body of the state or citizens, and violating the citizenship rights and benefits protected by law by citizens or legal entities;

- Requiring compensation for damages incurred as a result of the issuance of documents by state bodies, the self-governing bodies of citizens, or other bodies that are not in accordance with the legal documents, including instances where compensation is to be made by the state or by the self-governing body of citizens to individuals or legal entities. State bodies and the self-governing bodies of citizens shall bear responsibility for the damages caused by the fault of the responsible individuals, according to the decision of the court.

The increasing number of cases brought before the courts concerning administrative matters related to citizens' affairs, as evidenced by the aforementioned instances and the growing volume of cases arising from societal legal relations, underscores the necessity of establishing administrative courts in the Republic of Uzbekistan to enhance the natural workload allocation of these courts.

¹ Constitution of the Republic of Uzbekistan. <https://constitution.uz/uz>

² <https://nrm.uz>

In the Presidential Decree of PD-4850 of October 21, 2016, titled "On measures to further reform the judicial system, strengthen guarantees of reliable protection of rights and freedoms of citizens" the responsibility for organizing the formation of administrative courts until July 1, 2017, was assigned to the Supreme Court, the Supreme Economic Court, the Office of the Prosecutor General, and the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan, based on a comprehensive study of advanced foreign experience¹. The subsequent actions in addressing these organizational and legal issues have been carried out promptly and with diligence in the systematic resolution of these matters.

Moreover, in the Presidential Decree of PD-4966 of February 21, 2017, titled "On Measures to Further Improve the Efficiency and Effectiveness of the Judicial System of the Republic of Uzbekistan," detailed explanations were provided regarding the necessity of organizing administrative courts². The establishment of the administrative court system was mandated by the constitutional norms aimed at ensuring the reliable protection of the rights, freedoms, and legal interests of citizens and entrepreneurial entities, as well as enhancing the constitutional order in terms of the implementation of judicial activities by administrative courts to strengthen the legal culture of the population.

Furthermore, the establishment of administrative courts in the Republic of Karakalpakstan, the city of Tashkent, regions, and districts was designated with the aim of ensuring the independence of judicial authority, enhancing the effectiveness and influence of courts, improving the organization of the judiciary, and refining the system for selecting and appointing candidates to judicial positions, all in order to reduce the workload in courts concerning citizens' affairs.

On January 25, 2018, the Code of Administrative Proceedings of the Republic of Uzbekistan (hereinafter referred to as the CAP) was adopted and entered into legal force on April 1, 2018. This code elaborates extensively on the activities of administrative courts and the principles governing administrative proceedings. Article 26 of the aforementioned code specifies the following tasks to be carried out by the courts:

- Handling matters related to the verification of legal and regulatory acts issued by authorities;
- Addressing issues arising from the activities (decisions) of election commissions;
- Rejecting the execution of notarial acts, refusing to register certificates of citizens' status, or handling matters related to the registration of certificates of citizens' status by the authority responsible for notarizing or certifying the

¹ <https://lex.uz/docs/3050491>

² <https://nrm.uz>

certificates of citizens' status due to the actions (inactions) of the authorized person.

Certainly, administrative courts are not limited solely to the tasks mentioned above; as a result of amendments and additions to the CAP, additional tasks have been assigned to administrative courts. For instance:

- Handling matters related to decisions and actions (inactions) of other authorized bodies with the authority to implement administrative and legal activities, including local government bodies, state management bodies, and other organizations authorized to carry out administrative and legal activities (referred to as administrative bodies in the text), as well as decisions and actions (inactions) of citizens, self-governing bodies, and their authorized representatives that violate legislation and undermine the rights and legal interests of citizens or legal entities.

- Handling complaints regarding refusal to register in the state registry or appealing against the refusal to register within the specified period.

- Matters concerning investment disputes.

- Matters related to competition.

- Actions regarding compliance with requirements arising from administrative and other public legal relations, including filing complaints against actions taken under the documents regulating the implementation of requirements arising from administrative and other public legal relations¹.

One of the easiest ways to allocate tasks related to administrative courts is to designate one of the parties as an authority. According to the opinion of Y.N.Starilov, it is possible to distinguish the unique nature of disputes that have arisen between subjects of administrative legal relations, i.e., one of the parties may possess authority or executive power².

Furthermore, to emphasize another legal improvement, tasks related to administrative offenses have also been addressed by administrative courts until 2020. Based on the Decree of PD-6034 of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 24, 2020, additional measures were taken to enhance the efficiency of court activities and improve the effectiveness of justice. Accordingly, the authority to consider cases related to administrative offenses has been transferred from administrative courts to regular courts, specializing in criminal cases, while the specialization of addressing matters concerning administrative and other public legal relations has been established in the formation of administrative courts in the Republic of Karakalpakstan, regions, and districts within the city of Tashkent. It was specified that administrative courts in the Republic of Karakalpakstan, the Republic, regions, and the city of Tashkent will continue to function³.

¹ Code of Administrative Court Proceedings of the Republic of Uzbekistan/ <https://lex.uz/docs/3527353?ONDATE2=21.04.2021>

² Yu.N.Starilov - Administrative justice: Problems of theory - 1998, P.127

³ <https://lex.uz/docs/4910826?ONDATE2=27.05.2022&action=compare>

Administrative courts bring several advantages for citizens and legal entities within society. They serve as a specialized and effective platform for addressing legal matters related to public-administrative rights, ensuring legal transparency and balance in relations with government bodies, and contributing to the protection of individuals' rights. Article 15, Section 4 of the Administrative Court Procedure Code is considered one of the most significant provisions, as it prevents any arbitrary actions and inconsistencies that may not be overlooked in legal documents, thus benefiting both citizens and legal entities. This provision was introduced in 2021 to ensure the freedom of activity for both physical and legal persons.

Another important feature of proceedings in administrative courts is that when disputes arise as a result of actions (inaction) of officials adopted by state management bodies, as well as bodies exercising administrative authority, that is, effective decisions, in some cases, the administrative act adopted by the administrative body (advocacy the main condition for the entry into force of the administrative act adopted by the judicial authorities on the suspension or termination of the validity of the license granted for the implementation of activities, the termination of the validity of the license granting the right to engage in private notarial activity) is the decision adopted by the administrative court.

Certainly, alongside positive developments in the field, there are also challenges present, particularly:

- In the process of applying the Administrative Procedural Code (APC) to regulate proceedings in administrative courts, there are ambiguities.
- The impact measures applied by courts towards state bodies during the process of handling administrative court cases are not sufficiently substantial.
- Tax experts do not possess adequate expertise in tax-related administrative-legal matters to comprehensively address these issues in administrative courts.

Investigating the process of legal proceedings in court based on complaints regarding the actions (inaction) and decisions of state bodies and officials holds significant importance.

In administrative courts, the application of foreign experience and the implementation of the opinions of foreign experts are also aimed at investigating complaints regarding the decisions of government bodies, actions (inaction) of officials. The activity of administrative courts is directly related to administrative order processes¹. According to O.V.Morozova, if the rules of administrative order processes are not directly related to administrative courts, not reinforced, they remain declarative rules. Therefore, the relationship between these two institutions is very strong. M.O.Yefremov also considers it possible to analyze administrative order processes and

¹ Morozova O. V. Administrative procedures in the Russian Federation, USA, Germany: Dissertation. Candidate of Law Sciences M., 2010. P. 158.

administrative court proceedings as interrelated institutions in his scientific work¹.

These opinions are indeed considered highly significant, and in our view, the scholars' perspectives are accurate. Because nowadays, government bodies operate based on administrative order processes, and complaints regarding the actions (inaction) or decisions adopted by these bodies are handled in administrative courts, which ensures compliance with the law by the courts themselves.

Today, Germany stands out globally for the systematic organization of administrative law and public legal relations. The Federal Republic of Germany established its administrative courts in 1952². When analyzing the similarities and differences between the administrative courts of Germany and the Republic of Uzbekistan, it is noted that the German legal system views court instances in a similar manner, namely, local, municipal, and "Federal Administrative Court" in Germany, and the Supreme Court in Uzbekistan. However, one notable distinction is that in Germany, the number of first-instance administrative courts is 51, each serving different functions. For instance, this structure ensures that workload is adequately distributed among administrative courts, facilitating timely resolution of issues.

In present-day Uzbekistan, the timeframe for processing cases in administrative courts typically ranges from 2 to 3 months, though there are instances where this duration extends further, especially in cases involving appeals. If administrative courts are established in each district or if the number of administrative courts increases, it ensures the timely resolution of administrative cases.

In addition, administrative courts in Germany are divided into chambers within the first instance, and decisions of the chamber are made by a panel consisting of three judges. In Germany, it is also possible for ordinary cases to be heard by a single judge³.

In France, the structure of the judiciary is somewhat different and is defined as follows:

- The Council of State - a central and leadership body;
- Administrative courts responsible for adjudicating administrative disputes (tribunals);
- Specialized administrative courts - in France, the Supreme Administrative Court is considered the highest authority.

This body is considered an advisory organ of the President and the Government at a certain period. In the capacity of a judicial body, it is regarded as the appellate and cassation instance for administrative-legal matters.

¹ Efremov M. O. Administrative procedures as a form of implementation of the competence of public authorities in relations with private individuals: Dissertation. Candidate of Law Sciences. – M., 2005. – PP. 11-12.

² <https://www.bverwg.de/>

³ that source

According to the law, the President of the Council of State is equivalent to the Prime Minister of the country, and the Deputy President of the Council is equivalent to the Minister of Justice. In practice, the council's work is supervised by a vice-president. Heads of departments or state advisers are appointed to their positions by the Cabinet of Ministers¹.

In the current legal system of France, the principal role is assumed by Administrative Tribunals. As emphasized by J. Vedel, the term "administrative tribunal" stands in contrast to the concept of a court tribunal over an extended period, imparting the role of fulfilling administrative judicial functions. The composition of administrative courts does not include only their members. In cases where there are vacant positions within the administrative court during the consideration of a case, the involvement of lawyers in the proceedings is possible. In France, urgent administrative matters must be considered within 48 hours, and a judge must make a decision².

Until the establishment of administrative courts in our country, matters concerning complaints filed against actions (decisions) of government bodies and other organizations, as well as actions taken by officials, in terms of citizens' affairs, were addressed by the courts, for example:

- Complaints regarding actions (decisions) violating the rights and freedoms of citizens;
- Actions leading to the violation of the rights and freedoms of citizens;
- Actions causing obstacles in the exercise of citizens' rights and freedoms³.

Until the establishment of administrative courts, matters concerning citizens' affairs, which were previously addressed by the courts, are now being thoroughly examined by administrative courts. Several cases, previously handled by citizens' courts, are now being consolidated under separate codes within the judicial system, marking a significant change. Initially, the volume of cases handled by citizens' courts, coupled with staffing issues, led to delays in the timely resolution of cases. However, today, cases brought before administrative courts are being expeditiously adjudicated. Indeed, in the coming years, further positive changes are anticipated. Particularly noteworthy is the direct access of citizens to the proper judicial authorities in cases involving actions (decisions) directly impacting their rights and freedoms, whether through direct appeals to higher authorities or through appeals to officials. Presently, citizens possess the right to appeal directly to the proper judicial authorities. According to previous legislation, if it is evident that citizens' rights and freedoms have been violated, and if within three months of

¹ Jens Deppe. Administrative law in Germany and France. [http:// www. bizneslaw.uz. /5_6/sravntab.htm](http://www.bizneslaw.uz/5_6/sravntab.htm).

² that source

³ <https://lex.uz/uz/docs/-186105?ONDATE=24.09.2016> Civil Procedure Code Article 266 / Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, 1997, No. 9;

becoming aware of such violations citizens' complaints to higher authorities or officials have been denied, citizens may submit their complaint to the court. If, within one month from the date of submission of the complaint, or if the citizen has not received a written response to their complaint within one month from the date of submission, they may appeal to the court.

At present, amendments have been introduced to extend the aforementioned deadlines, aiming to provide citizens with more opportunities to raise complaints against decisions and actions (inactions) of government authorities. The period for filing complaints regarding decisions and actions (inactions) of government authorities has been extended to six months to mitigate obstacles for citizens. This extended period allows for both the resolution of cases within the specified timeframe and the possibility of extending the deadline by court order when necessary.

In addition, in order to enhance the effectiveness of judicial proceedings in overseeing the activities involving the participation of government authorities, the following recommendations are proposed to improve the functioning of administrative courts.

It is conceivable from the activities of administrative courts that the impact of government bodies on the conduct of judicial proceedings, the execution of court inquiries, and the implementation of court documents is not significant.

Therefore, it is necessary to establish a procedure for notifying, penalizing, obliging, and imposing penalties by the court for each day when administrative bodies fail to participate in court proceedings, conduct court inquiries, and execute court documents in order to enhance the accountability of administrative bodies in the judicial process.

In addition, according to the current regulation, there is a law requirement that individuals who are dissatisfied with the actions (non-compliance) or decisions of state body officials should initially contact the higher standing body (on the basis of an itinerant tax Examiner, tax audit Examiner) in an administrative-legal dispute arising, but in most cases it is possible to apply directly to the Administrative Court. It can be seen from this that the procedure for resolving disputes before the court is not to the extent necessary.

Due to this reason, we believe that in order to improve the procedure for resolving disputes before the court, in order to increase the responsibility of administrative bodies in this regard, it is necessary to initially introduce the procedure for considering relevant complaints by the higher standing body of the administrative body when applying to the court.

In place of the conclusion, today the decisions of the state governing bodies of citizens, complaints about the behavior (inaction) of their officials, are being resolved systematically and in a timely manner by administrative courts. Of course, these positive changes are the result of judicial reforms in the Republic of Uzbekistan. Certainly, positive changes will continue in the following years, the implementation of foreign experience will also be carried out in stages.

БЕГИМОВА НАСИБА ХУДАЙБЕРДИЕВНА

Сирдарё вилоят прокуратураси бўлим бошлиғи, Хуқуқни муҳофаза қилиш академияси магистратура тингловчиси

ФАРЗАНДЛИККА ОЛИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ СУДДА КЎРИЛИШИДА ПРОКУРОР ИШТИРОКИ МАСАЛАЛАРИ

АННОТАЦИЯ: Мақола фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни судда кўрилишида прокурор иштироки, унинг ваколатлари ва вазифаларига бағишланган. Ушбу мақолада тадқиқот мавзуси фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни судда кўрилишида прокурорнинг иштирокининг асослари, уларнинг ваколатлари ва вазифалари ҳамда прокурор иштироки билан боғлиқ қонунчиликка таклифлар ёритилган.

Калит сўзлар: фарзандликка олиш, прокурор, унинг ваколатлари, вазифалари, прокурор протести.

АННОТАЦИЯ: Статья посвящена участию прокурора в судебном рассмотрении дел об усыновлении, его полномочиям и обязанностям. В данной статье раскрыты основы участия прокурора в судебном рассмотрении дел об усыновлении, его полномочия и обязанности, а также законодательные предложения, связанные с участием прокурора.

Ключевые слова: усыновление, прокурор, его полномочия, обязанности, протест прокурора.

ANNOTATION: The article is devoted to the participation of the prosecutor in court hearings of adoption cases, his powers and duties. This article covers the basis of the prosecutor's participation in court hearings of adoption cases, their powers and duties, as well as legislative proposals related to the prosecutor's participation.

Key words: adoption, prosecutor, his powers, duties, prosecutor's protest.

Кириш: Фарзандликка олиш институти ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг асосий кафолатларидан бири ҳисобланиб, ушбу масалани ҳал қилиш ваколатини судларга берилиши оила институтини янада мустаҳкамлаш, жисмонан соғлом, маънан етук авлодни тарбиялашда оиланинг аҳамиятини кучайтириш ҳамда оилавий муносабатларда қонунийликни таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида фарзандликка олиш ҳақидаги ишларни судда кўрилишида ҳуқуқни қўллашда ва суд амалиётида муаммолар мавжуд бўлиб, уларни ўрганиш, таҳлил қилиш орқали мавжуд муаммоларга ечим топиш ва қонунчиликни такомиллаштириш талаб этилади.

Мазкур илмий-тадқиқот иши айнан фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни судда кўрилишида юзага келаётган муаммолар ва

уларни ечимини топиш ва қонунчиликни такомиллаштириш чораларини кўришга йўналтирилганлиги билан аҳамиятлидир.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар. Фарзандликка олиш билан боғлиқ фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ва ҳал қилишда фуқаролик процесси ва оила қонунчилиги доирасида юзага келадиган ижтимоий муносабатлар йиғиндиси. Тадқиқод мавзусини ёритиш тизимли, қиёсий-ҳуқуқшунослик, тарихий-қиёсий, формал-мантиқий, методологик таҳлил усулларида фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикасида цивилист олимлар Ф.М.Отаходжаев, З.Эсонова, Ж.Дадабоевалар томонидан фарзандликка олиш тушунчаси, фарзандликка олишнинг моддий ва процессуал жиҳатлари мавзусида, рус олимлари О.Зайкова, З.Алиева, А.Катионова, Т.Мосиенко, Г.Вершинина, Т.Ткаченко, Ю.Гюрджан, В.Лихановалар томонидан фарзандликка олиш тушунчаси, халқаро тажриба, фарзандликка олиш ҳақидаги ишларни судда кўришнинг ўзига хос хусусиятлари юзасидан тадқиқотлар ўтказилган.

Бироқ, мамлакатимизнинг цивилист олимлари томонидан фарзандликка олиш ҳақидаги ишларни судда кўрилишининг ўзига хос хусусиятлари юзасидан тадқиқот олиб борилмаган. Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни судлар томонидан кўрилиши 2013 йил апрель ойидан бошланган бўлиб, ҳозирги кунда ушбу тоифадаги ишларни судлар томонидан кўрилишида бир қатор муаммолар юзага келаётганлиги, бунини эса қонунчиликка таклифлар киритиш орқали бартараф этиш мумкинлигини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура органлари инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, жамиятда қонунийлик ва қонун устуворлигини таъминловчи муҳим конституциявий орган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2018 йил 31 январь куни Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг кенгайтирилган йиғилишида "... қабул қилинаётган қонун, фармон ва қарорларнинг амалий ижросини сўзсиз таъминлаш - прокуратуранинг энг муҳим ва долзарб вазифасига айланмоғи лозим" лигини таъкидлаган эди.¹

Прокуратура органларининг фаолияти, вазифалари ва ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, "Прокуратура тўғрисида"ги Қонуни, Оила кодекси (кейинги ўринларда ОК), Фуқаролик-процессуал кодекси (кейинги ўринларда ФПК) ва бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда Бош прокурорнинг 124-сонли соҳавий буйруғи билан белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 143-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 01.05.2023 й., www.lex.uz.

бажарилиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади.¹

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддасида, судларда фуқаролик ишларини кўришда иштирок этиш ва қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтириш – прокуратура органлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири эканлиги қайд этилган. Мазкур Қонун талабидан келиб чиқиб, судда иштирок этувчи прокурорлар тарафларнинг тортишув принципига амал қилган ҳолда, далил-исботларни тўплаш, текшириш ва уларга баҳо беришда фаол қатнашиб, иш моҳияти бўйича асосли фикр билдириб, уни ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона кўрилишига, қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишига кўмаклашадилар.

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида” ги Қонунининг 33-моддасига кўра, фуқаролар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида барча инстанция судларида прокурор иштироки шартлиги белгиланган ишлар кўрилатганда прокурор қонунда белгиланган тартибда иштирок этади.²

Хусусан, прокурор судда далилларни текширишда иштирок этади, қонуннинг қўлланиши хусусида ўз фикрини билдиради, суд процессининг бошқа иштирокчилари билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланиб, судьяларнинг мустақиллиги ҳамда процессуал қонунчилик нормаларига қатъий риоя этиш принципига амал қилади.

Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларда прокурор иштирокининг шартлиги ФПКнинг 302-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 2015 йил 17 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида” ги 124-сонли буйруғида белгилаб қўйилган.

ФПКнинг 302-моддасида, суд фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни прокурор албатта иштирок этган ҳолда кўриб чиқиши белгиланган.³

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорнинг 2015 йил 17 ноябрдаги “Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 124-сонли буйруғининг 4-бандида, фарзандликка олиш тўғрисидаги фуқаролик ишларининг судларда кўрилишида прокурор иштироки мажбурийлиги ҳамда шу

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. 01.04.2018 й., www.lex.uz.

² Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодекси. 01.09.1998 й. www.lex.uz.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни, 29.08.2001 йил. www.lex.uz.

тоифадаги ишлар апелляция, кассация ва тафтиш инстанцияларида кўрилишида прокурор иштироки қатъий таъминланиши белгиланган.¹

Мазкур буйруқнинг 13-бандида, фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларнинг кўрилишида иштирок этаётган прокурорга қуйидаги вазифалар юклатилган. Хусусан:

- вояга етмаганлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда - вояга етмаганларнинг шахсий, ижтимоий ва қонун билан қўриқланадиган бошқа ҳуқуқларига риоя этилганлиги;

- ОКнинг 152-моддасида назарда тутилган фарзандликка олишни истисно этувчи ҳолатларнинг мавжуд эмаслиги;

- васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан фарзандликка олишнинг асослилиги ва фарзандликка олинаётган бола манфаатларига тўғри келиши юзасидан хулоса берилганлиги;

- васийлик ва ҳомийлик органи вакили ишда иштирок этишга жалб қилинганлиги;

- ота-она розилиги талаб этилган ҳолларда уларнинг бу ҳақдаги розилиги олинганлиги ўрганилиши шарт.

Фуқаролик ишини кўрилишида иштирок этувчи прокурор далилларни текшириш ва баҳо беришда фаол қатнашиб, ҳар бир далилнинг ишга алоқадорлиги ва ишнинг моҳияти бўйича асосли фикр билдириши, ваколат доирасида ишни ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона кўрилиши, қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилинишини таъминлаши, фуқаролик иши кўрилиши жараёнида аниқланган қонун бузилишлари юзасидан мансабдор ёки бошқа шахсларга нисбатан моддий, интизомий, маъмурий чоралар кўриш, жиноят аломатлари аниқланган тақдирда прокурорга хабар бериш масалаларини муҳокама қилиш бўйича судга илтимоснома киритиши керак.²

Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги Қонунининг 35-моддасига кўра, прокурор процессуал қонунда белгиланган тартибда ўз ваколатлари доирасида суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ва қарорига протест келтиришга ҳақли. Протест келтириш прокурорнинг ваколат доирасидан четга чиқиб кетадиган ҳолларда у протест келтириш тўғрисидаги тақдимнома билан юқори турувчи прокурорга мурожаат этади.³

Суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ва қарорига нисбатан келтирилган апелляция, кассация, хусусий ва тафтиш тартибидаги протест ишни судда кўриш бошлангунга қадар протест келтирган

¹ Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 17.11.2015 йилдаги 124-сонли буйруғи.

² Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик суд ишларини юритишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масалалари. Монография. Тошкент-2013

³ Вершина Г.И. Процессуальные особенности судопроизводства по делам об усыновлении. Саратов-2007

прокурор томонидан, шунингдек юқори турувчи прокурор томонидан ўзгартирилиши, тўлдирилиши ёки чақириб олиниши мумкин.

Мазкур тоифадаги ишларни кўрилишида қонунбузилиш ҳолатларига йўл қўйилмаслигини ва прокурорнинг суд мажлисида иштирокини тўлиқ таъминлаш учун ФПКга прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ янги 301²-модда билан тўлдириш лозим деб ҳисоблаймиз.

“301²-модда. Фарзандликка олиш ҳақидаги ишларни кўрилишида прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари:

Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларнинг кўрилишида иштирок этаётган прокурор - далилларни текшириш ва баҳо беришда фаол қатнашиб, ҳар бир далилнинг ишга алоқадорлиги ва ишнинг моҳияти бўйича асосли фикр билдириши, ваколат доирасида ишни ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона кўрилиши, қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилинишини таъминлаши, фуқаролик иши кўрилиши жараёнида аниқланган қонунбузилишлари юзасидан мансабдор ёки бошқа шахсларга нисбатан моддий, интизомий, маъмурий чоралар кўриш, жиноят аломатлари аниқланган тақдирда прокурорга хабар бериш масалаларини муҳокама қилиш бўйича судга илтимоснома киритишга ҳақли.

Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларнинг кўрилишида иштирок этаётган прокурор вояга етмаганлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда - вояга етмаганларнинг шахсий, ижтимоий ва қонун билан қўриқладиган бошқа ҳуқуқларига риоя этилганлиги; фарзандликка олувчилар ва улар билан яшовчи оила аъзоларининг фарзандликка олишни истисно этувчи ҳолатларининг мавжуд эмаслиги; васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан фарзандликка олишнинг асослилиги ва фарзандликка олинаётган бола манфаатларига тўғри келиши юзасидан хулоса берилганлиги; васийлик ва ҳомийлик органи вакили ишда иштирок этишга жалб қилинганлиги; ота-она розилиги талаб этилган ҳолларда уларнинг бу ҳақдаги розилиги олинганлигини ўрганиши шарт.”

Прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунда белгилаб қўйилса, ишни кўраётган суд ишни тўлиқ ва батафсил кўришга ҳамда адолатли суд ҳужжати қабул қилишга ҳаракат қилади ва ишда иштирок этувчи шахслар аризага илова қилинадиган ҳужжатлари ваколатли орган томонидан текширилишини ҳисобга олиб, сохта ҳужжатлар тақдим этмаслик ҳаракатини қилади.

Шунингдек, ФПКнинг 205-206-моддаларига қуйидаги тартибда ўзгартириш киритиш лозим деб ҳисоблаймиз.

ФПКнинг 205-моддасида, судья иш етарли даражада тайёрланган деб топгач, уни суд мажлисида муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида ажрим чиқаради ҳамда тарафлар ва суд процессининг бошқа иштирокчиларини ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида хабардор қилиш юзасидан чоралар кўради деб белгиланган.

Бироқ, 206-моддаси биринчи қисми 5-бандида тарафлар ва процесснинг бошқа иштирокчиларини ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида хабардор қилиш мажбурияти судья ёрдамчиси зиммасига юклатилган. Лекин хабардор қилиш тартиби аниқ белгиланмаган.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодексининг 127-моддасида, ишда иштирок этувчи шахслар суд муҳокамасининг вақти ва жойи тўғрисида суд ажрими орқали хабардор қилинади, ажрим топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади ёки ушбу шахсларга тилхат олиб топширилади ёхуд хабардор қилинганлиги факти қайд этилишини таъминлайдиган алоқа воситаларидан фойдаланган ҳолда хабардор қилинади.

Иқтисодий суд ишларини юритишнинг бошқа иштирокчилари ажрим орқали, зарур ҳолларда эса суд чақирув қоғозлари, телеграммалар, факслар, телетайплар ҳамда бошқа алоқа воситалари орқали хабардор қилинади ва судга чақирилади.

Амалиётда, фуқаролик судлари ишда иштирок этувчи шахсларга, шу жумладан прокурорга нафақат фарзандликка олиш, балки бошқа тоифадаги фуқаролик ишларини кўрилиши ҳақидаги хабарномани юбормайди. Суд мажлиси бошланишидан олдин судья ёрдамчиси томонидан прокурор хабардор қилинади ёки умуман хабар бермайди. Прокурор ўша вақтда бошқа вазифани бажараётгани муносабати билан суд мажлисида қатнаша олмайди, фақат исмини қарорда кўрсатиш билан уни иштироки ҳужжатда таъминланади ёки суд мажлисидаги тарафларни фикрини эшитиб, иш ҳужжатларини ўрганмасдан иш бўйича фикр беради. Натижада иш ҳужжатлари билан танишмаган прокурор суднинг қарори ноқонуний чиқарилганлигини ҳам билмайди.

Шу сабабли, ФПКнинг 205-моддасини матнини қуйидаги таҳрирда ўзгартириш лозим деб ҳисоблаймиз.

“Судья иш етарли даражада тайёрланган деб топгач, уни суд мажлисида муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида ажрим чиқаради ҳамда тарафлар ва суд процессининг бошқа иштирокчиларини ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида суд ажрими орқали хабардор қилинади, ажрим топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади ёки ушбу шахсларга тилхат олиб топширилади ёхуд хабардор қилинганлиги факти қайд этилишини таъминлайдиган алоқа воситаларидан фойдаланган ҳолда хабардор қилинади”.

Шу қонун қабул қилинганлиги муносабати билан 206-моддасининг биринчи қисми 5-бандини чиқариш керак.

Бу нормани киритилиши барча фуқаролик судига мурожаат қилган ишда иштирок этувчи шахсларнинг суд мажлисини вақти ва жойи тўғрисида ўз вақтида хабар топишига ва судда ўз ҳуқуқларини суд мажлисида ҳимоя қилишларига енгиллик яратади.

Бундан ташқари, 302-моддасини қуйидаги мазмундаги қисм билан тўлдириш керак.

“Прокурор ёки васийлик ва ҳомийлик органи вакили судга келмаган тақдирда ишни кўриш бошқа вақтга қолдирилади.”

Суд ишни прокурор ва васийлик ва ҳомийлик органи вакилини суд мажлисида иштирокини таъминлаши шарт. Иштирокисиз кўришни сўради деган асос билан уларни иштирокисиз ишни кўриш ФПК талабига зид. Шунда адолатли қарор қабул қилинишига, болани ноқобул оила фарзандликка олиб кетишига чек қўйилади.

Хулоса. Фуқаролик процессуал қонунчилигига фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни кўрилишида прокурорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ нормани киритилиши, унинг иштирокини амалда таъминлаш, ишда иштирок этувчи шасхларнинг суд мажлисини вақти ва жойи тўғрисида ажрим орқали хабардор қилиш тартибини йўл қўйиш бу соҳада ижобий ўзгаришларга сабаб бўлади ҳамда болаларни ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд процессида ҳимоя қилишда прокурорнинг ўз ваколатларидан тўлиқ фойдаланиши ва олдига қўйилган вазифаларини тўлиқ бажариши учун шароит яратилади деб ҳисоблаймиз.

“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари”
мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция
Д А С Т У Р И

Ташкилотчи:	Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
Конференция мавзуси:	“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари”
Сана ва жой:	Тадбир 2024 йил 26 январь куни Мажлислар залида бўлиб ўтади
Формат:	Гибрид (онлайн/офлайн)
Тадбир тиллари:	Ўзбек, рус

Кириш қисми	
Тадбирнинг очилиши ва табриклар Модератор: Марипова Севархон Арипжановна, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент	
09:30-10:00 <i>Кириш қисми 5 дақиқагача</i>	Самадов Салом Исматович - Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосари, 3-даражали Давлат адлия маслаҳатчиси, Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғи в.в.б. Ғафуров Асқар Боисович - Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси ўринбосари, юридик фанлари доктори, доцент. Турахужаев Халилилло Собиржонович - Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг ўринбосари – фуқаролик ишлари бўйича судлов хайъати раиси (онлайн). Омонбой Окюлов - Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, ТДЮУ профессори, юридик фанлар доктори. Тиллабаев Мирзатилла Алишерович - Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази директорининг биринчи ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор. Турғунов Муроджон Турсунбоевич - Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Давлат ва ҳуқуқ институти директори, юридик фанлари доктори.
10:00-12:40 <i>Маърузалар 10 дақиқагача</i>	Эсанова Замира Нормуродовна - Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, ТДЮУ профессори, юридик фанлар доктори, профессор Мавзу: “Фуқаролик судлов фаолиятида процессуал ҳужжатлар институти: назарий ва амалий таҳлил”. Мамасиддиқов Музаффаржон Мусажонович - Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси бошлиғининг ўринбосари, юридик фанлар доктори, профессор. Мавзу: “Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг истиқболлари”. Гришина Александра Валерьевича – Россия Федерацияси Прокуратураси университетининг Фуқаролик-ҳуқуқий фанлар кафедраси мудири, юридик фанлари номзоди, доцент (онлайн).

Мавзу: «Фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида вояга етмаганлар ҳуқуқларини прокурор томонидан ҳимоя қилишнинг долзарб жиҳатлари».
Егембердиев Ержан Ошакбаевич - Қозоғистон Республикаси Одил судлов академияси Фуқаролик-ҳуқуқий фанлар илмий-таълим маркази директори, ю.ф.н. (онлайн).
Мавзу: “Фуқаролик ишларида тарафларни яраштиришда суднинг роли: қонунчилик ва амалиёт”.
Исраилова Дилбар Келдиёровна - Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судьяси.
Мавзу: “Суд қарорларининг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишнинг янги тартиби”.
Синдаров Комил Ойдинович - Ангрен университети ректори, юридик фанлар доктори, профессор.
Мавзу: “Фуқаролик-иқтисодий суд ишларини юритиш принципларини қўллашнинг айрим масалалари».
Самарходжаев Ботир Билолович - Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби кафедра мудири, юридик фанлар доктори, профессор.
Мавзу: “Ташқи иқтисодий фаолиятда низоларни ҳал қилиш”.
Смирнова Ольга Вячеславовна, Россия Федерацияси Прокуратураси университетининг Федерал қонун ҳужжатларининг ижроси устидан прокурор назорати ва прокурорнинг фуқаролик, маъмурий процессуал ва арбитраж процессида иштироки кафедраси профессори, юридик фанлар номзоди, доцент (онлайн).
Мавзу: «Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг долзарб масалалари”.
Рўзиназаров Шухрат Нуралиевич - ТДЮУ профессори, юридик фанлар доктори, профессор.
Мавзу: “Процессуал ҳуқуқий доктринада низоларни онлайн ҳал қилишнинг айрим масалалари”.
Рахметова Гулшат Рахметовна - М.О.Ауезов номидаги Жанубий-Қозоғистон университети «Фуқаролик ҳуқуқи ва Фуқаролик процессуал ҳуқуқи» кафедра мудири, юридик фанлар номзоди (онлайн).
Мавзу: “Ўзбекистон ва Қозоғистон қонунчилиги бўйича фуқаролик процессуал ҳуқуқининг қиёсий таҳлили”.
Тожибоев Маъруфжон Маматожиевич - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Фуқаролар ва юридик шахслар мурожаатларини кўриб чиқиш бўлими бош мутахассиси, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент.
Мавзу: “Суд қарорларини ижроси: муаммо ва таклифлар”.
Есенбекова Патима Танирбергенкызы, М.О.Ауезов номидаги Жанубий-Қозоғистон университети «Фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик процессуал ҳуқуқи» кафедраси ўқитувчиси, юридик фанлар номзоди (онлайн).
Мавзу: “Қозоғистон қонунчилиги бўйича фуқаролик процессида яраштириш тартиб-таомиллари”.
Отахонов Фозилжон Хайдарович - Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби профессори, юридик фанлар доктори, профессор.
Мавзу: “Низоларни муқобил ҳал этишнинг конституциявий асослари”.

	Тоханова Роза Жумадиллаевна – М.О.Ауезов номидаги Жанубий-Қозоғистон университети «Фуқаролик ҳуқуқи ва Фуқаролик процессуал ҳуқуқи» кафедраси катта ўқитувчиси (онлайн). <i>Мавзу: “Медиаторлар ва медиацияни амалга оширувчи ташкилотларнинг ҳуқуқий ҳолати”.</i> Хабибуллаев Давлатжон Юлчибаевич, ТДЮУ “Фуқаролик процессуал ва иқтисодий процессуал ҳуқуқи” кафедраси мудири, юридик фанлар номзоди, профессор. <i>Мавзу: Фуқаролик суд ишларини юритиш иштирокчилари ва уларнинг процессуал ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ айрим муаммолар”.</i> Ҳақбердиев Абдумурад Абдусаидович – ТДЮУ доценти, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент. <i>Мавзу: “Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги низоларни ҳакамлик судида ҳал этишнинг афзалликлари”.</i> Кучқаров Хамидулло Абдурасулович - Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент. <i>Мавзу: “Меҳнат низоларини судда кўриш ва ҳал этишга оид муаммолар”.</i> Пирматов Отабек Шавкатович, ТДЮУ доценти, юридик фанлари доктори, доцент. <i>Мавзу: “Фуқаролик суд ишларини юритишни рақамлаштириш масалалари”.</i> Давлетов Ўткир Матмуродович - Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети кафедра бошлиғининг ўринбосари, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент. <i>Мавзу: “Фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштиришнинг назарий ва амалий масалалари”.</i> Шайзаков Шодиёр Ибрагимович - Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Марказ бошлиғи, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори, доцент. <i>Мавзу: “Ўзбекистон фуқаролик процессуал ҳуқуқининг дарғалари ва истиқболари” китобининг тақдими.</i> Профессор М.М.Мамасиддиқов таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан тайёрланган видеоролик намойиши.
12:40-13:00	Муҳокамалар ва ҳулосалар
13:00-13:10	Тадбирнинг ёпилиши

ПРОГРАММА
международной научно-практической конференции на тему:
«Актуальные проблемы гражданского процессуального права»

Организатор:	Правоохранительная академия Республики Узбекистан
Тема конференции:	«Актуальные проблемы гражданского процессуального права»
Дата и место проведения:	Мероприятие состоится 26 января 2024 года в актовом зале
Формат проведения:	Гибридный (online/offline)
Языки мероприятия:	Узбекский, русский

Приветственная часть	
Открытие мероприятия и приветствия Модератор: Марипова Севархон Арипжановна, доктор философии по юридическим наукам, доцент	
09:30-10:00 <i>Приветствия до 5 мин.</i>	Самадов Салом Исматович - Заместитель Генерального прокурора Республики Узбекистан, Государственный советник юстиции 3 класса, вр.и.о. начальника Правоохранительной академии Республики Узбекистан. Гафуров Аскар Боисович – Заместитель председателя Конституционного суда Республики Узбекистан, доктор юридических наук, профессор. Турахужаев Халилилло Собиржонович - Заместитель председателя Верховного суда Республики Узбекистан – председатель судебной коллегии по гражданским делам (онлайн). Омонбой Окюлов – Заслуженный юрист Республики Узбекистан, профессор ТГЮУ, доктор юридических наук, профессор. Тиллабаев Мирзатилла Алишерович - Первый заместитель директора Национального центра Республики Узбекистан по правам человека, доктор юридических наук, профессор. Тургунов Муроджон Турсунбоевич - Директор Института государства и права Академии наук Республики Узбекистан, доктор юридических наук, профессор.
10:00-12:40 <i>Доклады до 10 мин.</i>	Эсанова Замира Нормуродовна - Заслуженный юрист Республики Узбекистан, профессор ТГЮУ, доктор юридических наук, профессор. <i>Тема: «Институт процессуальных документов в гражданской судебной деятельности: теоретический и практический анализ».</i> Мамасиддинов Музаффаржон Мусажонович - Заместитель начальника Правоохранительной академии Республики Узбекистан, доктор юридических наук, профессор. <i>Тема: «Перспективы гражданского процессуального права».</i>

Гришин Александр Валерьевич, заведующей кафедрой гражданско-правовых дисциплин Университета прокуратуры Российской Федерации, кандидат юридических наук, доцент (онлайн).

Тема: «Актуальные аспекты защиты прокурором прав несовершеннолетних в порядке гражданского судопроизводства».

Егембердиев Ержан Ошакбаевич - Директор научно-образовательного центра гражданско-правовых дисциплин Академии правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан, кандидат юридических наук (онлайн).

Тема: «Роль суда в примирении сторон в гражданском деле: законодательство и практика».

Исраилова Дилбар Келдияровна - Судья Верховного суда Республики Узбекистан.

Тема: «Новый порядок проверки законности, обоснованности и справедливости судебных решений».

Синдаров Комил Ойдинович – Ректор Ангренского университета, доктор юридических наук, профессор.

Тема: «Некоторые вопросы применения принципов гражданского судопроизводства».

Самарходжаев Ботир Билолович – Заведующий кафедрой Высшей школы судей при Высшем судейском совете Республики Узбекистан, доктор юридических наук, профессор.

Тема: «Разрешение споров во внешнеэкономической деятельности».

Смирнова Ольга Вячеславовна - профессор кафедры Прокурорского надзора за исполнением федерального законодательства и участия прокурора в гражданском, административном судопроизводстве и арбитражном процессе Университета прокуратуры Российской Федерации, кандидат юридических наук, доцент (онлайн).

Тема: «Актуальные вопросы участия прокурора в гражданском судопроизводстве».

Рузиназаров Шухрат Нуралиевич - профессор ТГЮУ, доктор юридических наук, профессор.

Тема: «Некоторые вопросы разрешения споров онлайн в процессуальной правовой доктрине».

Рахметова Гулшат Рахметовна – Заведующий кафедрой «Гражданское право и гражданский процесс» Южно-Казахстанского государственного университета имени М.О.Ауэзова, кандидат юридических наук (онлайн).

Тема: «Сравнительный анализ процессуального права по законодательству Узбекистана и Казахстана».

Тожибоев Маъруфжон Маматожиевич - Главный специалист отдела рассмотрения обращений граждан и юридических лиц Кабинета Министров Республики Узбекистан, доктор философии по юридическим наукам, доцент.

Тема: «Исполнение судебных решений: проблемы и предложения».

Есенбекова Патима Танирбергеновна - Старший преподаватель кафедры «Гражданское право и гражданский процесс» Южно-Казахстанского государственного университета имени М.О.Ауэзова, доктор философии по юридическим наукам (онлайн).

Тема: «Примирительная процедура в гражданском процессе по законодательству Казахстана».

	Отахонов Фозилжон Хайдарович – Профессор Высшей школы судей, доктор юридических наук, профессор. Тема: <i>«Конституционные основы альтернативного разрешения споров».</i> Тоханова Роза Жумадилаевна - Старший преподаватель кафедры «Гражданское право и гражданский процесс» Южно-Казахстанского государственного университета имени М.О.Ауэзова (онлайн). Тема: <i>«Правовое положение медиаторов и организаций, обеспечивающих проведение медиации».</i> Хабибуллаев Давлатжон Юлчибаевич - Заведующий кафедрой ТГЮУ, кандидат юридических наук, профессор. Тема: <i>«Научная школа гражданского процессуального права Узбекистан».</i> Хакбердиев Абдумурат Абдусайидович – доцент ТГЮУ, доктор философии по юридическим наукам, доцент. Тема: <i>«Преимущества разрешения споров в гражданских правоотношениях в Арбитражном суде».</i> Кучкаров Хамидулло Абдурасулович – прокурор Правоохранительной академии Республики Узбекистан, доктор философии по юридическим наукам, доцент. Тема: <i>«Проблемы рассмотрения и разрешения трудовых споров в суде».</i> Пирматов Отабек Шавкатович - доцент ТГЮУ, доктор юридических наук, доцент. Тема: <i>«Вопросы цифровизации гражданского судопроизводства».</i> Давлетов Уткир Матмуродович – Заместитель начальника кафедры Университета общественной безопасности Республики Узбекистан, доктор философии по юридическим наукам, доцент. Тема: <i>«Теоретические и практические вопросы ускорения гражданского судопроизводства».</i> Шайзаков Шодияр Ибрагимович – начальник Центра Правоохранительной академии Республики Узбекистан, доктор философии по юридическим наукам, доцент. Тема: <i>Презентация книги «Уровни и перспективы гражданского процессуального права Узбекистана».</i> Презентация видеоролика, подготовленного к 50-летию со дня рождения профессора М. М. Мамасиддикова.
12:40-13:00	Обсуждения и выводы
13:00-13:10	Заккрытие мероприятия

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI HUZURIDAGI
OLIY ATTESTATSIYA
KOMISSIYASI**

100047, Toshkent sh., Y. G'ulomov ko'chasi, 70
Tel.: (71) 233-28-83. Fax: (71) 233-06-47
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

**SUPREME ATTESTATION
COMMISSION
AT THE MINISTRY OF HIGHER
EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATIONS
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

70, Y. Gulomov str., Tashkent, 100047
Tel.: (71) 233-28-83. Fax: (71) 233-06-47
e-mail: info@oak.uz https://oak.uz

Javob qaytarganda shu № ko'rsatilsin
When you answer show this №

№ 1-02/019/2 «10» 1 2024 y.

**Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза
қилиш академияси**

Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академиясининг 2023 йил 19 декабрдаги мурожаатига жавобан ОАК Раёсатининг 2024 йил 10 январдаги 349-сон қарорига асосан Академия томонидан 2024 йилнинг 26 январь куни ўтказиладиган **“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб масалалари”** мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция илмий тўпламида чоп этилган мақолалар диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган хорижий илмий нашрларда чоп этилган илмий мақолаларга тенглаштирилганлигини маълум қилади

Бош илмий котиб

А.А.Шермухамедов

Ижрочи: Т.Маматмусаев

**“Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг долзарб муаммолари” халқаро
илмий-амалий конференциядан
ФОТОЛАВҲАЛАР**

МУНДАРИЖА

КИРИШ СЎЗИ	4-5
О.Окюлов. Суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи: халқаро стандартлар, конституциявий асослар, моддий ва процессуал қонунлар уйғунлиги.....	6-10
М.М.Мамасиддиқов. Перспективы гражданского процессуального права (тезис).....	11-14
З.Н.Эсанова. Фуқаролик судлов фаолиятида процессуал ҳужжатлар институти: назарий ва амалий таҳлил.....	15-29
З.Х.Баймолдина. Усиление демократических и гуманистических основ правосудия, поднятие на новый уровень прав человека как высшей ценности.....	29-34
А.В.Гришин. Актуальные аспекты защиты прокурором прав несовершеннолетних в порядке гражданского судопроизводства по законодательству Российской Федерации, Республики Узбекистан и Республики Казахстан.....	34-40
Е.О.Егембердиев. Роль суда в примирении сторон в гражданском деле: законодательство и практика.....	40-49
Д.К.Исраилова. Суд қарорларининг қонунийлиги, асослиги ва адолатлилигини текширишнинг янги тартиби.....	49-58
К.О.Синдаров. Фуқаролик, иқтисодий суд ишларини юритиш принципларини қўллашнинг айрим масалалари.....	58-61
Б.Б.Самарходжаев, А.Ф.Мансуров. Ташқи иқтисодий фаолиятда низоларни ҳал этиш	61-68
Ф.Х.Отахонов. Ҳакамлик муҳокамаси билан боғлиқ ишларни юритиш: қиёсий таҳлил.....	68-75
Ш.Н.Рўзиназаров. Ҳуқуқий доктринада низоларни онлайн ҳал қилишнинг рақамли процессуал хусусиятлари.....	75-89
Б.Х.Пўлатов. Судларда фуқаролик ишлари кўрилишида прокурор иштирокининг мақсади, вазифаси ва ҳуқуқий асослари.....	89-100
Ф.Х.Рахимов. Фуқаролик ишларини судда кўришда прокурор мақоми (тезис).....	100-103
D.Khabibullaev. Scientific-theoretical foundations of civil process stages.....	104-107
М.М.Мамасиддиқов. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг истиқболлари (тезис)	108-112

F.B.Ibratova, G.R.Rakhmetova. Legal issues of mediation under the law Uzbekistan and kazakhstan.....	112-117
M.M.Tajiboev. Strengthening the powers of the prosecutor stability of court decisions.....	117-121
A.A.Khakberdiev. Proceedings on challenging the decision of the arbitration court.....	121-129
О.Ш.Пирматов. Фуқаролик суд ишларини юритишни рақамлаштириш.....	129-135
P.T.Esenbekova, F.B.Ibratova. Huquqiy ziddiyat tushunchasi, mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari.....	135-140
Ў.М.Давлетов. Фуқаролик суд ишларини юритишни жадаллаштиришда ҳуқуқни қўллаш амалиётини ривожлантириш масалалари.....	140-145
М.З.Раджапова. Фуқаролик, маъмурий ва иқтисодий суд процессларида прокурор иштирокига оид миллий ҳуқуқий асосларнинг халқаро стандартлар билан қиёсий-ҳуқуқий таҳлили.....	145-155
S.A.Maripova. Alternative dispute resolution (adr).....	155-165
SH.I.Shayzakov. Gradual development of the institute of review of court documents entered into legal force for newly discovered cases.....	165-176
Б.А.Умарова. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштирокининг айрим масалалари.....	177-184
Г.А.Парпиева, М.М.Рабиева. Судларда меҳнат низолари билан боғлиқ ишларни кўришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	184-192
Ж.Т.Холмўминов. Экологик зарарни қоплашнинг ўзига хос хусусиятлари.....	192-198
Д.Ю.Хабибуллаев. Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари ва уларни такомиллаштириш бўйича айрим фикр-мулоҳазалар.....	198-207
Б.А.Умарова. Фуқаролик процессида прокурор иштирокининг айрим жиҳатлари.....	208-214
Д.Б.Ахмедов. Маъмурий суд ишларини юритиш ва фуқаролик процессуал ҳуқуқида тааллуқлилик институти.....	215-219
Ш.Б.Мустафаев. Фуқаролик процессида инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишда прокурор иштирокининг ўзига хос хусусиятлари - хориж тажрибасида.....	220-227
А.О.Ҳамидов. Суд қарорларини ижро этиш институтининг Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик даврида ривожланиш тарихи.....	227-237

Ж.И.Юлдашев. Корпоратив низоларни ҳал қилишда замонавий ахборот технологияларининг ўрни.....	237-244
SH.Mustafayev. Peculiarities of the prosecutor's participation in the protection of human rights in civil proceedings - based on foreign experience.....	244-250
И.М.Салимова. Participation of citizens as a party in civil and economic cases: comparative-legal analysis.....	251-255
SH.M.Gulomov, M.M.Tajiboev. Суд қарорларини ижроси: муаммо ва таклифлар.....	256-261
Ш.И.Шайзаков. Фуқаролик процессида апелляция институтининг назарий жиҳатлари.....	261-272
Д.С.Довудова. Суд муҳокамаларида прокурор иштирокининг ўзига хос хусусиятлари.....	272-277
F.B.Ibratova, P.T.Esenbekova, G.R.Rakhmetova. The concept of legal conflict, essence and peculiarities.....	277-281
A.C.Одинаев. Мажбуриятлар бажарилиши бўйича низоларни судлар томонидан кўрилишининг айрим жиҳатлари: хориж тажрибаси ва миллий амалиёт.....	282-289
Б.А.Отажанов. Прокурорнинг иқтисодий суд ишларини юритишда иштирокининг истиқболлари.....	290-298
Z.F.Bebutova. Chet el advokatlarining fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda ishtirok etish zarurati: xorijiy tajriba asosida huquqiy tahlil.....	298-300
G.Xudayberdiyeva, X.Ganiyev. Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida talimning o'рни.....	301-306
Ш.Б.Халилов. Фуқаролик суд ишларини юритишда прокурор иштироки: (процессуал мақоми, ваколатлари).....	306-313
Ш.М.Ғуломов, М.М.Тажибоев. Ўзбекистон янги Конституцияси - суд ҳокимияти ва судьялар мустақиллиги кафолати.....	313-318
U.M.Davletov. Issues of the development of law enforcement practice in speeding up the conduct of civil proceedings.....	318-322
Э.К.Сабилов. Фуқаролик ишлари бўйича судлар ва иқтисодий судларда очиқлик ҳамда иш кўришнинг ошкоралигини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари.....	322-330
J.D.Axmedov. Fuqarolik ishlarini sudda ko'rishda dalillarni baholashga oid protsessual qonunchilikni takomillashtirish muammolari.....	331-337
С.В.Мухторов. Фуқаролик иш юритувида судловга тегишлиликнинг ўзига хос хусусиятлари.....	337-344

Х.Р.Исанов. Форс-мажор ҳолатига оид суд амалиётининг айрим жиҳатлари.....	344-355
А.А.Адҳамов. Судда маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги ишларнинг кўрилишида исботлаш воситаларидан фойдаланишнинг айрим масалалари.....	355-364
Ш.И.Шайзаков. Қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институтининг тадрийжий ривожланиши.....	364-377
SH.M.Subkhonov. Persons participating in the cases on establishment of the facts having legal relevance.....	377-381
У.А.Азимов. Фуқаролик процессида прокурор иштирокининг ретроспектив таҳлили.....	381-389
Н.М.Сулаймонова. Фуқаролик судларида суд харажатларини ундириш масалалари.....	390-393
С.И.Сабинова. Фуқаролик ишларини сиртдан кўришнинг айрим масалалари.....	393-401
Ш.М.Субхонов. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишларнинг судга тааллуқлилиги ва судловга тегишлилиги.....	401-405
У.А.Хусаинова. Суд ишларини юритишда суд раҳбарлиги принципи.....	405-414
Н.Т.Умаров. Фуқаролик суд ишларини юритишда суд буйруғи институтини такомиллаштиришнинг айрим масалалари.....	415-421
Х.Н.Мансурова. Фуқаролик ишларини суд муҳокамасига тайёрлаш суд ишларини юритиш вазифаларини амалга оширишнинг муҳим кафолати сифатида (тезис).....	421-425
Ф.А.Эргашев. Судлар фаолиятига ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш зарурати ва ҳуқуқий асослари (тезис).....	426-430
U.A.Azimov. Prosecutor's participation in civil proceedings retrospective analysis.....	431-438
С.В.Мухторов. Фуқаролик процессуал ҳуқуқида судловга тегишлиликнинг ривожланиш босқичлари, тушунчаси, аҳамияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	438-456
Х.Р.Қурбанов Давлат бошқарув органларининг қарорлари, ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) билан боғлиқ оммавий-ҳуқуқий низоларнинг фуқаролик ва маъмурий судларда кўрилиши (тезис).....	456-460
R.S.Abdullayeva, S.A.Jalilova. Nikohdan ajratish to'g'risidagi ishlarning protsessual xususiyatlari.....	461-472

С.М.Бегматова. Иқтисодий низоларни ҳал қилишда медиация институтини қўлланилишининг ҳуқуқий асослари.....	472-483
С.И.Кабулова. Оммавий - ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни кўришда медиация институтини қўллаш масалалари.....	483-488
С.И.Сабинова. Сиртдан ҳал қилув қарори суд ҳужжати сифатида: назарий ва амалий таҳлил.....	489-492
О.Ў.Маруфов. Ерга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги масалалари.....	493-500
Х.Р.Kurbanov. Some issues of the consideration of mass legal disputes in civil and administrative courts.....	500-507
Н.Х.Бегимова. Фарзандликка олиш тўғрисидаги ишларни судда кўрилишида прокурор иштироки масалалари.....	508-514
Иловалар ва фотосуратлар.....	515-535
Мундарижа	536-540

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

**мавзусидаги халқаро илмий-амалий
конференция материаллари
ТЎПЛАМИ**

Техник муҳаррир: Д.Холмирзаев
Компьютерда саҳифаловчи: О.Ш.Ибрагимова
Дизайнер: С.Ш.Ибрагимова
Босишга рухсат этилди: 26.02.2024 й.
Бичими 60x44 1/8, "Cambria"
гарнитуроюда рақамли босма усулида босилди.
Босма табоғи: 27,7. Адади: 100 нусха. Буюртма: № 1278
Нархи шартнома асосида
100060, Тошкент ш., Шахрисабз кўчаси, 42 уй.
"Lesson press" босмаҳонасида чоп этилди.

Тўплам қуйидаги сайтга жойлаштирилган:
Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси
сайти: www.proacademy.uz